

Uniwersytet SWPS
Instytut Nauk Społecznych

**AUTOIDENTYFIKACJE IDEOWE
MŁODEJ LEWICY
I MŁODEJ PRAWICY W POLSCE W LATACH 2015–2020**

Ewelina Nowakowska

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem:
Dr. hab., prof. USWPS Mikołaja Czeźnika

Warszawa 2024

„Czy możliwa jest taka opowieść, która wyszłaby poza niekomunikatywne więzienie własnego >>ja<<, odsłoniła większy obszar rzeczywistości i ukazała wzajemne związki? Która umiałaby się zdystansować od udeptanego oczywistego i banalnego centrum >>powszechnie podzielanych opinii<< i potrafiła spojrzeć na sprawy eks-centrycznie, spoza centrum”

Olga Tokarczuk

/ z odczytu noblowskiego dnia 7 grudnia 2019 roku/

„Dziś problem polega – zdaje się – na tym, że nie mamy jeszcze gotowych narracji nie tylko na przyszłość, ale nawet na konkretne >>teraz<<, na ultraszybkie przemiany, dzisiejszego świata.

Brakuje nam języka, brakuje punktów widzenia, metafor, mitów i nowych baśni. Jesteśmy za to świadkami, jak te nieprzystające zarzewia i anachroniczne stare narracje próbuje się wprzęgnąć do wizji przyszłości, może wychodząc z założenia, że lepsze stare coś niż nowe nic, albo próbując w ten sposób poradzić sobie z ograniczeniem własnych horyzontów. Jednym słowem - brakuje nam nowych sposobów opowiadania o świecie.”

Olga Tokarczuk

/ z odczytu noblowskiego dnia 7 grudnia 2019 roku/

„Każde pokolenie potrzebuje nadziei, że ten świat można urządzić lepiej”

/z filmu „Przypadek” Krzysztofa Kieślowskiego/

Pamięci

Doroty Wiśniewskiej

Część rozprawy wykonałam pod kierunkiem i opieką Prof. Wojciecha Józefa Burszty. Ten zapis przerwany został śmiercią Profesora w dniu 5 lutego 2021 roku.

W moim wspomnieniu Profesor Wojciech Józef Burszta nie był tylko wybitnym badaczem przeobrażeń współczesnej kultury, Mistrzem i Nauczycielem, opiekunem i promotorem. Przede wszystkim był człowiekiem nietuzinkowym. Do teraz jest mi trudno zrozumieć zasadność jakiegoś wyższego planu, wskutek którego Go już z nami nie ma. Profesor był mi za drogi, abym mogła pisać o Nim w czasie przeszłym. Dlatego chcę wierzyć, że wciąż jest tuż obok, i wspiera mnie, tak jak to czynił za życia. Pozostawiając mnie w przekonaniu, że nic nie jest trwałe, a to, co brane za pewność, takim być nie może w obliczu płynności.

Na zawsze w pamięci pozostawię nasze pierwsze spotkanie. Wielokrotnie wracaliśmy do tego dnia w rozmowach, kiedy pytałam, czy moja praca badawcza ma sens. Profesor uśmiechał się i przytakiwał, choć niemówiąca językiem naukowym, ale ciekawa rzeczywistości, zapukałam do Jego gabinetu. Byłam w tym dość nieporadna, zbuntowana, a mimo to On to akceptował, przyglądał się z ciekawością, uczył cierpliwie ubierać świat w kategorie naukowe – bycia, stawania się kimś innym. Jako Mistrz antropologii wydobywał ze mnie pracę wyobraźni, czucie, wrażliwość. A ja chłoniłam niczym gąbka, każde słowo, lekturę i podesłany tekst. Na jego oczach z dziennikarki przeistaczałam się w badaczkę. Kiedy pytałam, dlaczego tak trudno jest mi wiele spraw zaakceptować i czy powinnam inaczej, odpowiadał z uśmiechem (bo i ten uśmiech nigdy nie zniknął z Jego twarzy), że wrażliwość, co cecha absolutnie niezbędna do życia, a emocje są ogromnym atutem, wobec tego nie należy z nich rezygnować. Tym trudniej mi teraz zaakceptować rzeczywistość, kiedy większość słów tej rozprawy rodzących się, pisanych z atencją, refleksją nad tym, co zastane, wydobywających się ze spotkań z Nim, towarzyszyło procesowi, który następował za Jego przyzwoleniem. I to poczucie, że słowa są bezpieczne, pełne swobody, że mogę w ten sposób pisać, myśleć i czuć.

Wiele razy wątpiałam w sens i słuszność niniejszego zadania, lecz Profesor nigdy. W mailach i prywatnych wiadomościach przemycał mi kawałki własnego świata, wówczas tak dla mnie nieosiągalnego. Odpisywał bardzo wcześnie rano. Czulałam Jego uśmiech, optymizm. Więc i ja dzieliłam się swoim zwyczajnym światem. Z ogromnym smutkiem i żalem przyjąłam wiadomość o śmierci Profesora. Dla mnie to urwana w rozmowie, przerwana w biegu opowieść. Zechciałam natychmiast spalić wszystko, wyrzucić książki, wymazać to, co zgromadzone przez lata. Tak wiele razem przeszliśmy, drugie tyle miało się wydarzyć.

Koniec. W doktoracie, dawno temu, w podziękowaniach umieściłam notatkę: "Ogromne podziękowania kieruję w stronę mojego Profesora i opiekuna naukowego, prof. dr. hab. Wojciecha Józefa Burszty, dziękując za zaufanie i mądrość, którymi mnie obdarzył. Wyrażam także głęboką wdzięczność za moralne i intelektualne wsparcie." Wobec tego, co napisane, dziękując Profesorowi za daną mi szansę i składając obietnicę, że dokończę rozpoczętą dysertację, o pomoc w ukończeniu rozprawy i tym samym przejęcie opieki nad doktoratem poprosiłam dr. hab., prof. USWPS Mikołaja Cześnika z Uniwersytetu SWPS w Warszawie. I takież to finalny efekt przybrała niniejsza rozprawa.

Spis treści

WSTĘP	7
HIPOTEZY I USYTUOWANIE TEMATU	10
METODOLOGIA I FORMA PRACY	15
STRUKTURA PRACY	21
ROZDZIAŁ I. LEWICA I PRAWICA W DYSKURSYJNEJ NAUKI SPOŁECZNYCH I HUMANISTYCZNYCH	25
1.1. Lewica i prawica w wymiarze historycznym	25
1.1.1. Liberalizm i konserwatyzm	27
1.1.2. Lewica i prawica w czasie Rewolucji Francuskiej	40
1.1.3. Lewica i prawica w czasie Rewolucji Przemysłowej	43
1.1.4. Lewica i prawica po II wojnie światowej	48
1.1.5. Rozumienie pojęcia lewicy	62
1.1.6. Rozumienie pojęcia Nowej Lewicy	65
1.1.7. Rozumienie pojęcia prawicy	67
1.1.8. Rozumienie pojęcia Nowej Prawicy	71
1.2. Lewica i prawica w wymiarze kulturowym	72
1.2.1. Myślenie o lewicy i prawicy w polityce	78
1.2.2. Lewicowe i prawicowe koncepcje idei w polityce	84
1.2.3. Tożsamość ideowa i konstruowanie biografii narracyjnej	87
1.2.4. Refleksyjny podmiot w świecie społeczno-politycznym	90
1.3. Znaczenia w polityce	92
1.3.1. Autoidentyfikacje lewica-prawica a społeczny kontekst znaczeń	94
1.4. Generacja młodych	96
ROZDZIAŁ II. LEWICA I PRAWICA W POLSCE	108
2.1. Polska specyfika lewicowości i prawicowości	108
2.2. Ujęcia lewicowości i prawicowości w Polsce po 1989 roku	113
2.2.1. Postkomunizm i postsolidarność	115
2.2.2. Polska liberalna vs Polska solidarna.....	121

2.2.3. PO vs PiS	126
2.2.4. PiS vs anty-PiS	129
2.3. Samoidentyfikacje polityczne młodych – preferencje i zachowania wyborcze ...	136
2.4. Lewica i prawica w Polsce po 2015 roku.....	141
2.4.1. Młoda lewica vs stara lewica.....	143
2.4.2. Młoda prawica vs stara prawica	148
2.4.3. Młoda lewica i młoda prawica jako dwa światy i wspólnoty idei.....	152
ROZDZIAŁ III. BADANIE WŁASNE I WYNIKI	165
3.1. Pytania i tezy badawcze	165
3.2. Metodologia badania: metody i narzędzia badawcze	167
3.3. Rola badacza i relacja z badanymi	175
3.4. Metodologia analiz	179
3.5. Autoidentyfikacje ideowe młodych a sens określeń lewica i prawica. Percepcja badanych	180
3.5.1. Wartości przypisywane lewicy. Analiza znaczenia lewicowości przez lewicowców	197
3.5.2. Analiza wartości przypisywanych lewicy przez prawicowców	232
3.5.3. Wartości przypisywane prawicy. Analiza znaczenia prawicowości przez prawicowców	235
3.5.4. Analiza wartości przypisywanych prawicy przez lewicowców	277
3.6. Analiza zależności między percepcją lewicowości a samookreśleniem ideowym lewicowców.....	282
3.7. Analiza zależności między percepcją prawicowości a samookreśleniem ideowym prawicowców.....	286
3.8. Analiza podobieństw i różnic w percepcji lewicowości i prawicowości młodych	290
3.9. Orientacje ideowe a preferencje polityczne młodych	302
ROZDZIAŁ IV. OMÓWIENIE WYNIKÓW BADAŃ.....	306
4.1. Autoidentyfikacje ideowe badanych – opowieść młodych o poszukiwaniu tożsamości i własnego miejsca w polityce.....	306
4.1.1. Biograficzne i pokoleniowe doświadczenie młodych	308
4.1.2. Socjalizacja polityczna młodych	310

4.1.3. Partycypacja społeczno-polityczna młodych.....	320
4.2. Światy ideowe młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku	324
4.2.1. Świat ideowy młodej lewicy – motywacje i postawy.....	326
4.2.2. Świat ideowy młodej prawicy – motywacje i postawy	331
4.3. Klasyfikacje ideowe pod kątem interakcji społecznych: młoda lewica vs młoda prawica	335
4.4. Redefinicja podziału ideowego wśród młodych w Polsce	349
ROZDZIAŁ 5. ZROZUMIEĆ ZMIANĘ SPOŁECZNĄ POKOLENIA PO '89 W POLSCE. KONFLIKT IDEI CZY POKOLEŃ?	375
5.1. Młodzi a zmiana społeczna w XXI wieku	375
5.2. Zmiana społeczna a młoda lewica w Polsce po 2015 roku.....	377
5.3. Zmiana społeczna a młoda prawica w Polsce po 2015 roku.....	381
5.4. Młodzi kontra starzy. Ideowe podziały pokoleniowe w kraju	384
5.5. Krytyczna refleksja	401
ZAKOŃCZENIE.....	411
POSTSCRIPTUM	421
PODZIĘKOWANIA	422
SUMMARY.....	425
ZAŁĄCZNIK 1. Charakterystyka badanych	427
ZAŁĄCZNIK 2. Kwestionariusz wywiadu	431
SPIS TABEL.....	435
BIBLIOGRAFIA.....	436

WSTĘP

Tony Judt w rozprawie *Wielkie złudzenie? Esej o Europie* napisał, że teraźniejszość niejednokrotnie przypomina to, co już niegdyś się wydarzyło¹. W tej rozprawie chcę podążać tym tropem. Oto na przełomie XVIII i XIX wieku świat wkroczył w nową fazę rozwoju. Towarzyszyły temu różnorakie zjawiska: gwałtowny rozwój przemysłu, przemiany społeczne, rozwój nauki. Po Rewolucji Francuskiej i zamęcie wojen napoleońskich nastąpiły długie dziesięciolecia polityczno-społecznego pokoju. Można powiedzieć, że w tym czasie ukształtowała się nowoczesna Europa, oparta z jednej strony na spuściźnie kodeksu Napoleona, z drugiej zaś na postępie cywilizacyjnym (technologicznym, gospodarczym, także społecznym), wynikającym z rozwoju nauki i techniki. To wtedy narodził się towarzyszący nam do dziś paradygmat oglądu świata – „swoisty zasób pojęć-idei”² – ujęty ramami poznawczymi, za pomocą, których jeszcze do niedawna opisywaliśmy otaczającą rzeczywistość.

Przez ostatnich dwieście lat żyliśmy w świecie oświeceniowym (w sensie poznawczym i aksjologicznym). Jednak na naszych oczach ów „oswojony”, znany nam świat, zaczyna się zmieniać, czasem w bardzo gwałtowny sposób. Coraz częściej do głosu dochodzą nowe idee „antyoświeceniowe” (często mające populistyczny czy nacjonalistyczny charakter), a także radykalne nurty antyracjonalne. W przeszłość odchodzi tradycyjna rola Kościoła, strażnika moralności i depozytariusza transcendencji, a także przewodnika po świecie idei. Nie brak głosów – z czym zgodziłby się zapewne Judt – że współczesny świat znalazł się w podobnym momencie historycznym i ideowym, co na przełomie XVIII i XIX³.

Truizmem będzie więc twierdzenie, że otaczająca nas rzeczywistość zmienia się. Zmiany nabierają tempa i dotyczą różnych obszarów życia społecznego. Świat wokół nas transformuje się, przekształca. Być może stoimy u progu przemian równie fundamentalnych, jak przy końcu XVIII wieku. Stawiamy jednocześnie pytania o sens tych zjawisk i procesów, o to, jak je należy rozumieć i wyjaśniać. Te rozpoznania bywają trudne. Dynamiczny charakter współczesnego świata sprawia, że jego opisy szybko tracą na aktualności. Dlatego zachodzi potrzeba aktualizacji języka opisu rzeczywistości społecznej,

¹ T. Judt, *Wielkie złudzenie? Esej o Europie*, przeł. R. Włodek, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1998.

² P. Sztompka, *Wstęp*, W: *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Kraków: Wydawnictwo Horyzont 2020, s. 6.

³ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacjonalizmem w tle*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2013.

który unaoczniałby to, co zachodzi i dzieje się wokół nas. Czy bowiem pojęć skrojonych na miarę nowoczesności nie należy traktować jako pojęć „zombie” lub słów-wytrychów⁴? Na początku XXI wieku to pytanie postawił niemiecki socjolog Ulrich Beck, sugerując, że pojęcia klasycznej nowoczesności „w charakterze organizacji społecznej i konstrukcji systemów globalnych” nie tłumaczą już w pełni świata społecznego drugiej fali modernizacji⁵. Czy dziś nie jest podobnie?

Początek epoki nowoczesności jedni badacze identyfikują z czasem rewolucji przemysłowej i rozwojem kapitalizmu, inni z kolei z wybuchem Rewolucji Francuskiej i zwycięstwem wzniosłych idei równości, wolności i braterstwa, w których narodził się bliski nam paradygmat poznawczy. Są i tacy, którzy widzą wspólny, łączny wpływ tych dwóch zjawisk. I mimo, że od tego czasu upłynęło ponad dwieście lat, nowoczesność⁶ wciąż definiuje nasze życie społeczne, kulturę, naukę i politykę. Chcąc zrozumieć siebie i świat wokół, musimy ciągle do niej wracać⁷.

Ulrichowi Beckowi zapewne chodziło o to, że przyglądając się współczesnym wartościom, mamy pewne założenia jak one istnieją, że otaczająca nas rzeczywistość jest światem sensu i znaczenia, ale dziejącym się ciągle, wobec tego za każdym razem możemy go odkrywać od nowa. Istnieje w naszych myślach, działaniach, interakcjach – i różnych definicjach, określających ten świat według znanej nam wiedzy. Poniekąd wszystko, co dziś nas otacza, wynika z jakiejś zmiany, choćby wypełnianej sensem przez ludzi w ich codziennych interakcjach⁸. Współczesność to zatem wielość oddziaływujących na nią idei, kulturowych, społecznych i politycznych kontekstów od nowoczesności do teraz.

Od XIX wieku zmianę opisywano w wielu zróżnicowanych kontekstach i znaczeniach: społecznym, politycznym, kulturowym, na przykład transformacji wartości (w tym również kwestii religijności), zmian w obszarze życia rodzinnego,

⁴ Zob. U. Beck, A. Giddens, S. Lash (red.), *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, przeł. J. Konieczny, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

⁵ Tamże, s. 9.

⁶ Oczywiście należy mieć na uwadze różne koncepcje dotyczące rozwoju nowoczesności, m.in. o końcu nowoczesności bądź jej fazach rozwoju, a cechy nowoczesności przybierają bardziej wyrazisty charakter. Zob. np. Z. Bauman, *Postmodernity and its discontents*. New York: New York University Press 1997, Z. Bauman, *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press 2000, A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: PWN 2001, U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, przeł. S. Cieśla, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2002, U. Beck, E. Grande, *Europa kosmopolityczna. Społeczeństwo i polityka w drugiej nowoczesności*, przeł. A. Ochocki, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2009.

⁷ Por. K. Suwada, *Jak nazwać współczesność? Problem konceptualizacji płynnej nowoczesności Zygmunta Baumana, drugiej nowoczesności Ulricha Becka i późnej nowoczesności Anthony'ego Giddensa*, „Kultura i Edukacja” 2007, nr 3, s. 37–48.

⁸ B. Krauz-Mozer, *Teorie polityki. Założenia metodologiczne*. Warszawa: WN PWN 2005, s. 47.

itd. Sama koncepcja zmiany społecznej była przedmiotem refleksji naukowej Anthony'ego Giddensa, Margaret Archer, Piotra Sztompki i innych. Dla Giddensa pojęcie zmiany jest związane z nieodwracalnym postępem społeczeństw. Z kolei Archer prowadzi do koncepcji tego, co społeczne i kulturowe. Autorzy zgadzają się co do tego, że świat "dzieje się" ciągle, a my uczestniczymy w procesach zmiany, która w zasadniczy sposób reorganizuje życie społeczne, dając początek nowym formom porządku społecznego⁹.

Niniejsza myśl powróciła do mnie w 2016 roku. Myślałam wtedy, że dość dobrze – jako dziennikarka – rozumiem świat polityki. Przygodę z dziennikarstwem politycznym rozpoczęłam w 2012 roku. Jako reporterka polityczna trafiłam do Sejmu w 2015 roku. Obserwowałam politykę od środka, a mimo to miałam poczucie niezrozumienia wielu jej aspektów, wielu zachodzących przed moimi oczami procesów i zjawisk. Nie umiałam wytłumaczyć, między innymi, co właściwie oznaczają w polskim kontekście słowa lewica i prawica. Dlaczego po 2005 roku dwie partie polityczne, czyli Platforma Obywatelska i Prawo i Sprawiedliwość, spolaryzowały scenę polityczną w Polsce¹⁰, a duopol PO-PiS trwa nieprzerwanie do dziś? Do teraz wokół tych partii zorganizowane są osie konfliktu ideologicznego w Polsce¹¹.

Okres dominacji formacji postsolidarnościowych PO i PiS (obie partie wywodzą się z obozu solidarnościowego) zaczął się we wspomnianym 2005 roku. Wybory parlamentarne w tamtym roku wygrało Prawo i Sprawiedliwość. Jednak po dwóch latach musiało oddać władzę. W 2007 roku, w wyniku przyspieszonych wyborów parlamentarnych, władzę przejęła Platforma Obywatelska i sprawowała ją w Polsce przez dwie kadencje – ten czas przypada na lata 2007-2015. *Nihil fit sine causa*¹², jak mawiali starożytni myśliciele. W 2015 roku w wyborach parlamentarnych zwyciężyło Prawo i Sprawiedliwość, uzyskując samodzielną większość w Sejmie, a kilka miesięcy wcześniej prezydentem wybrano Andrzeja Dudę, kandydata PiS.

Zaczęto wówczas zadawać pytania, co przesądziło o tym, że w 2015 roku, po dwóch

⁹ Zob. np. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007, M. S. Archer, *Making Our Way Through the World*, Cambridge: Cambridge University Press 2007, M. S. Archer, *Structure, Agency and the Internal Conversation*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.

¹⁰ W wyborach parlamentarnych w Polsce w 2005 roku dokonał się istotny zwrot na prawo, rozpoczynając okres dominacji formacji postsolidarnościowych, PO i PiS. Przed 2005 rokiem fundamentalnym wymiarem współzawodnictwa politycznego w kraju była opozycja lewica-prawica. Wymiar miał głównie ideologiczny, socjokulturowy i religijny charakter. Zob. np. M. Górka, *Wybrane problemy metodologiczne w kontekście rywalizacji politycznej w Polsce po 2005 roku*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2012, t. IX, s. 216.

¹¹ Zob. A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, *Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997–2015*. „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4, s. 107.

¹² Co z łaciny oznacza „nic nie dzieje się bez przyczyny”.

kadencjach sprawowania władzy przez Platformę Obywatelską, to PiS wygrało obie kampanie wyborcze? Dlaczego PiS otrzymało tak silny mandat społeczny? Zadawano też pytania dodatkowe: dlaczego tak wielu Polaków, w tym młodych, identyfikuje się z poglądami prawicowymi? Co oznaczają dla tych osób poglądy prawicowe, jak te osoby je definiują¹³? Ponadto, mnie samej towarzyszyło przekonanie, że młodzi w inny niż dotychczas sposób myślą o polityce, a definicje lewicowości i prawicowości w przestrzeni społecznej odbiegają od naukowych definicji. Być może dlatego, że posługujemy się przestarzałymi narzędziami do analizy rzeczywistości społecznej, zjawisk społecznych i procesów politycznych (za takie narzędzia opisu i analizy rzeczywistości uznaje kategorie lewicy i prawicy). Poglądy różnych naukowców, dziennikarzy, obserwatorów życia politycznego w kraju wykazywały wówczas spore różnice, co dodatkowo budziło moje wątpliwości.

Zaprzagnęłam lepiej poznać młodych zwolenników lewicy i prawicy. Postanowiłam zbadać ten wycinek rzeczywistości z bliska, licząc na to, że uda mi się odkryć szerszą perspektywę i zrozumieć (na ile to możliwe), jak młodzi postrzegają świat polityki. W ten sposób wróciłam do świata polityki. Na użytek rozprawy doktorskiej przeprowadziłam czterdzieści siedem wywiadów z przedstawicielami i przedstawicielkami młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce. Zapisałam około 2500 stron ich transkrypcji. Pozwoliło mi to zgromadzić sporo unikalnych informacji i umieścić badaną grupę we właściwym i jednocześnie szerszym, pełniejszym kontekście.

HIPOTEZY I USYTUOWANIE TEMATU

Świat ulega przemianom i dotyczą one różnych obszarów życia, w tym także i polityki. Pojęcia lewica i prawica tracą swoje pierwotne znaczenia, coraz trudniej ulegają kategoryzacji. Rozmywa się sens i znaczenie obu tych terminów. Co ciekawe, coraz wyraźniej granica zaciera się w języku, którym się potocznie posługujemy. I częściej wiąże się z różnicami pokoleniowymi: różne grupy wiekowe różnie (czasami bardzo różnie) definiują lewicę i prawicę. W Polsce tradycyjne rozumienie tych kategorii przez młodych podlega redefinicji i ma związek z podziałami pokoleniowymi, stanowiącymi różnice

¹³ Punktem kulminacyjnym był rok 2015 – odsetek identyfikacji prawicowych wśród młodzieży uplasował się na rekordowo wysokim poziomie. Za wynik odpowiadali głównie młodzi mężczyźni – poglądy prawicowe w wieku 18–24 lat zadeklarowało aż 40% spośród nich (to najwyższy wynik w historii pomiarów CBOS) wobec 20% wśród kobiet. Zob. *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989–2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2015, *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne młodych Polaków na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_016_21.PDF [data dostępu: 26.01.2020].

doświadczeń osobistych i pokoleniowych. Na zmianę postaw i przekonań młodych wpływają m.in. procesy mobilności, migracji, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, konsumpcjonizmu, populizmu, zmian klimatycznych, ale także i zjawisk ze sfery kultury i popkultury. I one niewątpliwie wpływają na mechanizmy autoidentyfikacji ideowych we współczesnym świecie, definicje lewicy i prawicy, ich rozumienie i tożsamości, związaną z nimi aksjologię, itd. Ponadto, młodzi dystansują się od starszych, co oznacza, że podziały ideowe między starszym a młodszym pokoleniem mogą być równie ważne, albo nawet ważniejsze i głębsze, niż podziały na lewicę i prawicę.

W niniejszym studium posługuję się podziałem lewica – prawica nie dlatego, że inne podziały polityczne nie występują, lecz ze względu na to, że ten podział ideowy funkcjonuje w świadomości ludzi najdłużej i jako stale obecny w życiu społeczno-politycznym jest używany najczęściej. W świecie niepewnym (pisze o tym przywoływany już Beck), zradykalizowanym, pełnym sprzeczności i chaosu, upraszczanie rzeczywistości, która jest wielowymiarowa i złożona, jest potrzebne i ważne. I choć krytyka opozycji lewica-prawica ma swoje uzasadnienie (piszę o nim poniżej), to wobec płynności współczesnego świata często okazuje się użyteczna i pozwala sprowadzić świat do jakiegoś uporządkowania¹⁴.

Od dawna podział lewica-prawica (utrwalony mocą tradycji) przestał być oczywisty. Ugrupowania lewicowe i prawicowe zaczynają się do siebie upodabniać (zarówno w sensie konwergencji programowej, jak i kartelizacji systemów partyjnych)¹⁵, co związane jest z programową unifikacją i upodobnieniem propozycji programowych partii politycznych chociażby w Europie¹⁶, a także personalizacją współczesnej polityki¹⁷. Z tego powodu dziś trudno (lub wręcz nie da się) jednoznacznie i bez kontrowersji umieścić na tej osi wszystkie partie¹⁸. Z kolei partie polityczne przedmiotowo dopasowują swoje programy do bieżących

¹⁴ Zob. Ulrich Beck i termin „żyć ze świadomością ryzyka”. W taki oto sposób próby kategoryzacji pojęć lewica i prawica zostają “obarczone” pojęciem ryzyka.

¹⁵ Zob. A. Kwiatkowska, M. Czeźnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, *Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997–2015*. „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4, s. 103.

¹⁶ W tym celu por. np. R. S. Katz, P. Mair, *Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party*, „Party Politics” 1995, Vol. 1(1), pp. 5–28, R. Koole, *Cadre, Catch-all or Cartel? – A comment on the notion of the cartel party*, „Party Politics” 1996, Vol. 2, pp. 507–527, H. Kitschelt, *Citizens, Politicians, and Party Cartelization: Political Representation and State Failure in Post-Industrial Democracies*. „European Journal of Political Research” 2000, Vol. 37(2), pp. 149–179.

¹⁷ W Polsce zob. np. M. Mazur, *Polityka z twarzą. Personalizacja parlamentarnych kampanii wyborczych w Polsce w latach 1993–2011*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2014.

¹⁸ Zob. M. Grabowska, T. Szawiel (red.), *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, Warszawa: WN PWN 2001.

realiów społeczno-politycznych¹⁹. Linie podziałów w Polsce bardziej zapośredniczone są przez kontekst wewnątrzrajowy, aniżeli wynikają wprost z postaw ideologicznych²⁰. Zagadnienie zaciera się podziałów na prawicę i lewicę oraz związanych z tym tożsamości nie dotyczy tylko Polski; obserwujemy je współcześnie w wielu krajach Europy Zachodniej.

Polska scena polityczna pod względem tożsamości ideowej nigdy nie była homogeniczna. Na poglądy polityczne nakładały się nie tylko elementy ideologiczne, historyczno-biograficzne, ale także czynniki o charakterze społeczno-politycznym, tj. polska specyfika polityczna, wyróżniająca polskie społeczeństwo na tle innych krajów. Dotąd zmianę społeczną omawiano w Polsce odnosząc się m.in. do neoliberalnej gospodarki, globalizacji, integracji europejskiej²¹. Zmianę opisywano w wielu zróżnicowanych kontekstach: politycznym, transformacji wartości (w tym również kwestii religijności), zmian w obszarze życia rodzinnego itd. Refleksja nad ewolucją lewicy i prawicy jest skromniejsza.

Na początku transformacji ustrojowej w Polsce 1989 roku lewicowość i prawicowość miały głównie charakter aksjologiczny. Światopoglądowe i aksjologiczne korelaty lewicowości-prawicowości stanowiły istotny wyznacznik tego zróżnicowania, ale postępująca strukturyzacja programowa polskiego systemu partyjnego oznaczała „jednoczesną intensyfikację zależności między samookreśleniem na skali lewica-prawica i postawami w sprawach ekonomicznych i europejskich”²². Te zmiany wpłynęły na postrzeganie lewicy i prawicy i na ich definiowanie, oraz na to, jak ludzie myślą o sobie w tych kategoriach.

Współczesne rozumienie lewicy i prawicy jest zarówno wynikiem procesów transformacyjnych, jak i pewnego „bagażu historycznego”. Ma istotny związek z dziedzictwem historycznym: tym, co nasi pradziadowie przez dziesięciolecia uznawali za lewicę i prawicę oraz jak te terminy rozumieli. Lewicowość i prawicowość były kategoriami używanymi i czytelnymi dla opisu sceny politycznej II Rzeczypospolitej (nie jest

¹⁹ Por. J. Flis, A. Kwiatkowska, *Polski system partyjny – idee i identyfikacje*, W: *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa: ASPRA-JR 2018, s. 602–604.

²⁰ Zob. np. K. A. Wojtaszczyk, *Partie i ugrupowania polityczne*, W: *Polski system polityczny w okresie transformacji*, red. R. Chruściak, T. Mołdawa, K. A. Wojtaszczyk, E. Zieliński, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 1995, s. 225–262, T. Bojarowicz, *Continuum lewica–prawica w Polsce – kategoria nieadekwatna czy realny podział ideologiczny?*, W: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei*, red. M. Mikołajczyk, M. Sliwa, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2008, s. 255.

²¹ Zob. P. Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 2000.

²² Zob. A. Kwiatkowska, M. Cześnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 103.

przypadkiem, że jedna z frakcji PPS nazywała się PPS-Lewica). Także w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej terminy lewica i prawica były używane w dyskursie publicznym²³. Jednak mój projekt nie zajmuje się archeologią lewicowości i prawicowości w II RP i PRL. Choć zdaję sobie sprawę z tego, że to, co ludzie myśleli w tamtym czasie o lewicy i prawicy ma znaczenie dla niniejszej rozprawy i jej ustaleń (tj. dla współczesnego rozumienia lewicy i prawicy).

To, jak rozumiano lewicę i prawicę w 2015 roku (i później), było między – innymi – efektem działań partii politycznych, które różne działania społeczno-polityczne nazywały lewicowymi i prawicowymi. Konstruowanie tożsamości ideowych w warunkach powyższych przemian (“homogenizujących” postawy i przekonania we współczesnej Polsce) zmniejszyło ideowe różnice pomiędzy lewicą a prawicą. I właściwie dopiero zmiany na polskiej scenie politycznej po 2015 roku wyeksponowały potrzebę sformułowania nowych społecznych, politycznych i kulturowych diagnoz dotyczących autoidentyfikacji ideowych. W 2015 roku Prawo i Sprawiedliwość w swoim programie wyborczym do kwestii aksjologicznych dodało kwestie społeczno-gospodarcze. Pierwszym krokiem w tym kierunku było wprowadzenie podziału na Polskę liberalną i Polskę solidarną w kampanii wyborczej w 2005 roku (dotyczące głównie kwestii społeczno-gospodarczych), kolejnym – transferów socjalnych w 2015 roku (początkowo oś lewica-prawica i oś Polska liberalna – Polska solidarna były od siebie niezależne)²⁴.

Dziś kategorie lewicowości i prawicowości zostały bardzo upartyjnione. Są stosowane po to, aby oznaczyć wszystko, co jest (lub nie jest) związane z PiS. Partia Prawo i Sprawiedliwość zaczęła dokonywać bezpośrednich transferów finansowych na szeroką skalę, które siłą rzeczy znacznie musiały zmienić sposób rozumienia politycznych identyfikacji²⁵. Poza tym ów problem odnosi się do współzależności globalnych przemian w Europie i na świecie. Na świecie podział na lewicę i prawicę rozmywa się i ten proces nie omija również Polski. Partie lewicowe i prawicowe zaczynają się do siebie upodabniać²⁶. Na procesy polityczne nakładają się dynamiczne zmiany społeczne, wspomniane wcześniej, m.in. proces mobilności, migracje, postępująca cyfryzacja i oddziaływanie nowych mediów,

²³ W tym celu zob. np. A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2016. Zob. m.in. termin *odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne* (forma oskarżenia skierowana wobec Władysława Gomułki i jego najbliższych współpracowników) w 1951 roku w Polsce.

²⁴ M. Cześniak, M. Kotnarowski, *Nowy wymiar politycznego współzawodnictwa: Polska solidarna versus Polska liberalna*, „Studia Polityczne” 2011, nr 27, s. 129–158.

²⁵ W tym celu zob. np. Ł. Pawłowski, *Druga fala prywatyzacji. Niezamierzone skutki rządów PiS*, Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna 2020.

²⁶ M. Cześniak, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158.

konsumpcjonizm, zjawiska populizmu i zmian klimatycznych, przekształcenia relacji społecznych i przemiany życia rodzinnego – i one wymagają szczególnej uwagi oraz zrozumienia tego, w jaki sposób doświadcza i postrzega je młode pokolenie. Ponadto popkultura i nowe technologie coraz intensywniej wkraczają w życie młodych ludzi²⁷, łamiąc tabu w różnych obszarach życia, m.in. w kwestiach postrzegania własnej cielesności i seksualności, doświadczania przemocy i mówienia o tym oraz borykania się z zaburzeniami psychicznymi²⁸.

Żyjemy w czasach, w których na skutek oddziaływania globalnej popkultury dochodzi do uniwersalizacji pewnych dyskursów i praktyk. Szczególnie dotyczy to życia młodych, którzy dorastają w innym momencie historycznym, a przede wszystkim w innym otoczeniu (na przykład medialnym). Współcześnie te „momenty historyczne”, które kiedyś definiowały całe pokolenia, trudno jest sprecyzować, są bardzo „różne”, zróżnicowane między poszczególnymi frakcjami danej generacji. Wynika to z tego, że współcześnie zmiany są głębsze, szybsze i bardziej rewolucyjne (choćby w sensie technologicznym).

Coraz częściej i coraz wyraźniej w świecie młodych daje się odczuć, że dotychczasowe narzędzia rozumienia i opisu świata (w tym świata polityki) przestają wystarczać, co uniemożliwia, a w każdym razie utrudnia, jego poznawanie i kształtowanie. Zmiana generacyjna dzieje się na naszych oczach i obejmuje zarówno lewicę, jak i prawicę, tworząc w ten sposób określony kontekst społeczno-polityczny, charakterystyczny i znamieny dla tego pokolenia. Szybkość zmian doprowadza do zerwania ciągłości kodu kulturowego między pokoleniami, a „filtr”, przez który dotychczas odbierano świat, przestaje działać²⁹. Jedne symbole (w tym znaczenia i sensy) zastępowane są przez inne. To rodzi zamęt i wahania.

Mój projekt zrodził się z potrzeby rozpoznania teraźniejszości jako czasu zmiany, w którym wyłania się nowy kształt polityki i jego języka opisu, który pozwoliłby ten świat rozpoznać i analizować w młodym pokoleniu. Uznałam, że najlepszą drogą do wyjaśnienia

²⁷ Zob. np. M. Boni, *Młodzi 2020 – w poszukiwaniu tożsamości. Raport*, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego 2021, https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2021/05/Mlodzi_2020.pdf [data dostępu: 30.12.2021], M. Dębski, M. Bigaj, *Młodzi cyfrowi. Nowe technologie. Relacje. Dobrostan*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2019. Por. A. Ostaszewska, *Popkulturowe ramy tożsamości. Media, kultura popularna, internet jako nowe środowiska kształtowania tożsamości*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji 2012, M. Bernasiewicz, *Młódzież i popkultura. Dyskursy światopoglądowe, recepcja i opór*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2009.

²⁸ Zob. np. M. Karwatowska, A. Siwiec, *Gender, queer i edukacja: o przelamywaniu tabu w kulturze*, „Prace językoznawcze” 2016, nr 18, s. 77–92. Por. np. A. Dąbrowska, *Zmiany obszarów podlegających tabu we współczesnej kulturze*, „Język a Kultura” 2008, nr 20, s. 173–196.

²⁹ W tym celu zob. np. J. Szomburg (red.), *Modernizacja Polski. Kody kulturowe i mity*, Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową 2008.

będzie skupienie uwagi na tym, w jaki sposób subiektywnie postrzegają politykę młodzi lewicowcy i prawicowcy³⁰, intuicyjnie czując, że podział na lewicę i prawicę jest obecny wśród młodych ludzi³¹. Późniejsze działania (lektury, same badania, analiza ich wyników i interpretacja) potwierdziły empirycznie te wstępne, intuicyjne rozpoznania.

Chcąc uzyskać odpowiedź na pytanie o tożsamość ideową młodych, „porzuciłam własną bańkę”³² i wniknęłam w dwa światy ideowe, reprezentujące różne wizje ideowości młodych w Polsce (w których funkcjonowali i które kształtowały ich poglądy). Następnie konfrontowałam te światy ze sobą³³. W tym celu przeprowadziłam pogłębione wywiady z liderami i liderkami środowisk ideowych młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce, poznając ich opinie i postawy na temat polityki i społeczeństwa³⁴. W rozprawie badani i badane pełnią rolę przedstawicieli pokolenia, którzy w imieniu młodej generacji Polek i Polaków mówią o własnej ideowości.

METODOLOGIA I FORMA PRACY

Niniejsza praca podejmuje temat autoidentyfikacji ideowych młodych w Polsce w latach 2015–2020. W tym czasie Polska stała się areną konfliktu społecznego i politycznego, który można interpretować w kategoriach pokoleniowych. Jest on związany z międzypokoleniową zmianą wartości, symboliki i znaczenia kryteriów, według których młodzi postrzegają i oceniają świat polityki. Za cel stawiałam sobie uzyskanie wiedzy o tym,

³⁰ Używając określeń ‘lewicowiec’ i ‘prawicowiec’ mam na myśli głównie to, że są reprezentantami myśli lewicowej i prawicowej, abstrahując od dystynkcyjnych skojarzeń, które słowa te budzą w debacie publicznej.

³¹ W oczywisty sposób ów wniosek potwierdzają dane wyborcze z 2019 roku w kraju. Partie polityczne Konfederacja i Lewica w wyborach parlamentarnych w 2019 roku odniosły największy sukces wśród wyborców w przedziale wiekowym 18–29 lat.

³² Tu nawiązuję do dokumentu, „Outside the Bubble: On the Road with Alexandra Pelosi” HBO, zrealizowanego przez liberalną dziennikarkę, Alexandrę Pelosi w USA w 2018 roku. Pelosi chcąc zrozumieć polaryzację polityczną w USA oraz poznać powody, dla których Amerykanie masowo poparli kandydaturę Donalda Trumpa w wyborach prezydenckich w 2016 roku – udała się w reporterską podróż przez USA. W tym celu przeprowadziła pogłębione rozmowy z Amerykanami i uzyskała niefiltrowane zrozumienie konserwatywnej perspektywy politycznej.

Zob. <https://www.vice.com/en/article/wj38bm/hbo-doc-outside-the-bubble-captures-liberals-deciphering-trumpland> [data dostępu: 31.07.2022].

³³ W trakcie pisania pracy inspiracje czerpałam z książki Arlie Russel Hochschild, *Obcy we własnym kraju. Gniew i żal amerykańskiej prawicy*, przeł. H. Pustuła, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2017.

³⁴ Badania sfinansowane zostały m.in. dzięki środkom dotacji statutowej na Wydziale Nauk Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu SWPS w Warszawie w ramach finansowania dwóch projektów badawczych na podstawie decyzji numer 8108-1BNHKUKUL-58 i 1621-1WKFKO820-09. Listę pytań badawczych, wokół których toczyły się prowadzone przeze mnie wywiady załączyłam do rozprawy. Niektóre fragmenty rozprawy zaczerpnęłam z artykułu: E. Nowakowska, *Zrozumieć zmianę. Konstruowanie tożsamości ideowych młodej lewicy i młodej prawicy w warunkach przemian politycznych i społecznych w Polsce po 2015 rok*, W: *Zmiana społeczna, pandemia, kryzys. Konteksty empiryczne i teoretyczne*, red. K. Andrejuk, I. Grabowska, M. Olcoń-Kubicka, I. Taranowicz, Warszawa: IFiS PAN 2021.

czym dziś jest lewicowość, a czym prawicowość dla młodych w Polsce. Co oznacza być lewicowcem, a co prawicowcem? Jakie sensory i znaczenia młodzi ludzie przypisują tym dwóm kategoriom? Co różni te osoby? Gdzie przebiegają granice samoidentyfikacji? Co stanowi o przynależności do lewicy, a co o przynależności do prawicy? Jakie stosunki układają się między tymi światami społecznymi³⁵? Jakie wartości, zachowania i postawy są dla tych światów ważne?

Ponadto moje studium jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy kategorie lewica, prawica (a także młoda lewica i młoda prawica) występują wśród młodych i co według nich oznaczają. **W mojej rozprawie doktorskiej pragnę określić, co jest tą wartością, wokół której zarysowuje się myśl – która każe myśleć o własnej ideowości w ten, a nie inny sposób.** To podstawowe zadanie, które stawiam sobie w niniejszym opracowaniu.

Metody badawcze zostały dobrane i opracowane tak, by uzyskać możliwie pełną, ale też szczegółową analizę omawianego zjawiska, tj. tego, w jaki sposób w dzisiejszej Polsce istnieją i kształtowane są dyskursy lewicowy i prawicowy oraz w jaki sposób są doświadczane przez młodych. Innymi słowy interesuje mnie, jak poprzez ten podział wyjaśniają oni sobie świat społeczny (świat idei i polityki jest wszak jego bardzo ważną częścią). Podstawę badań stanowią wywiady pogłębione z 47 liderami i liderkami³⁶ opinii młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce. Są to osoby w przedziale wiekowym 21–43 lat w chwili badania³⁷. Wśród rozmówców znalazło się 22 liderów i liderek młodej lewicy i 25 liderów i liderek młodej prawicy. Badania były prowadzone od lipca 2018 do grudnia 2019 roku. Obok wywiadów zebranych w latach 2018–2019 pomocniczą metodą badawczą

³⁵ Pojęcie świat społeczny przywołuję za Alfredem Schützem. Według austriackiego socjologa i filozofa, przedstawiciela socjologii fenomenologicznej, powiązany jest z terminem „świat życia” (niem. *Lebenswelt*), który otacza jednostkę i jest przez nią pojmowany w subiektywny sposób jako coś oczywistego. Człowiek, będący częścią takiego świata, wchodzi z innymi jego uczestnikami w nieustające relacje i interakcje (działania), którym nadaje bliżej określone znaczenie (sens). Zob. A. Schütz, *Świat społeczny i teoria działania społecznego*, W: *Socjologia. Lektury*, red. P. Sztompka M. Kucia, Kraków 2005, A. Schütz, *O wielości światów. Szkice z socjologii fenomenologicznej*, przeł. B. Jabłońska, Kraków: NOMOS 2008.

³⁶ Pragnę zwrócić uwagę na uporczywe, acz konsekwentne stosowanie rodzaju męskiego i żeńskiego rzeczowników typu badany, lider, uczestnik, reprezentant, rozmówca. Można odnieść mylne wrażenie, że w podjętych badaniach koncentruję się na zarysowaniu różnic ze względu na płeć, a nie to było moją intencją. W tekście stosuję rodzaj męski i żeński, ponieważ chcę podkreślić, że przedstawiciele obu płci brali w nim udział. Niemniej jednak, w badaniu wzięła udział zdecydowanie mniejsza liczba kobiet w stosunku do zdecydowanej większości mężczyzn, co może potwierdzać tezę, że „polityka częściej przyciąga mężczyzn i jest widziana jako domena męskiej, a nie kobiecej aktywności”, cyt. za: K. Skarżyńska, *Aktywność i bierność polityczna*, W: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 1999, s. 33–34.

³⁷ Niejednoznaczność terminów młoda lewica i młoda prawica może stanowić kłopot metodologiczny, tu staje się obiecującym tropem dla badacza. Tak zdefiniowany dobór rozmówców wynikał z przekonania, że kategoria młodości może obejmować wiele grup wiekowych. Badana grupa tworzy pierwsze pokolenie, którego dorosłe życie i pierwsze inicjacje polityczne przypadają na czasy po 1989 roku. Jednak osoby te mogą pamiętać także czas transformacji systemowej i schyłek PRL.

była analiza tekstów źródłowych z lat 2015–2020, obejmująca teksty kultury w postaci dzieł pisanych, artykułów naukowych dotyczących problematyki lewicowości i prawicowości, wywiadów telewizyjnych, radiowych, prasowych, a także artykułów popularnonaukowych, wpisów internetowych liderów i liderek młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce.

Opisuję lewicową i prawicową politykę ideowości młodych za pomocą perspektywy badanych, kładąc nacisk na ich język w kontekście budowanego znaczenia, osadzając jego analizę w kontekście społecznym, kulturowym i historycznym³⁸. Dyskurs prawicowy i lewicowy stanowi dla mnie bardzo istotny czynnik w konstrukcji życia społecznego (w tym politycznego, czy jeszcze więcej ideowego) badanych³⁹.

Należy przyjąć, że badani – jako młodzi reprezentanci i młode reprezentantki myśli lewicowej i prawicowej⁴⁰ – kształtują dyskurs polityczny, nadając znaczenia i sensy politycznym identyfikacjom, na których podstawie wielu ich zwolenników (sympatyków, czy tylko odbiorców) dokonuje własnej samoidentyfikacji. Jako aktywni uczestnicy życia społeczno-politycznego w Polsce są organizatorami i moderatorami debaty publicznej, wskazują kierunki w myśleniu o Polsce, polityce, świecie, z którymi wiele młodych osób się identyfikuje.

Żyjemy w świecie “pełnym” subiektywnych opinii innych ludzi. Jako badaczka analizuję ten świat. Zauważam w nim podział na lewicę i prawicę, te terminy funkcjonują w tym świecie. Pojęcia lewica i prawica występują w dyskursie naukowym, dziennikarskim, ale także i potocznym, odzwierciedlanym w dyskusjach medialnych, publicystyce, a także mediach społecznościowych. Pytając młodych z lewicy i prawicy, czy czują się młodą lewicą lub prawicą, nie sugerowałam im stanowiska, ale posługiwałam się aparatem pojęciowym, który funkcjonuje w świecie współczesnej polityki. Czerpałam z tego, co mnie otacza. I starałam się nie poddać żadnej z królujących teraz intelektualnych mód. A dokładniej o ideologicznej polaryzacji oraz zawłaszczania prawicowości i lewicowości przez pewne środowiska. Mnie interesowało to, kim są i jak rozumieją to, kim są z ich perspektywy (subiektywny świat uczestników), mówiąc o świecie tak, jak oni go widzą. Następnie skonfrontowałam ich postrzeżenie powstałe na bazie porównywania i definiowania własnej

³⁸ Zob. N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2. Warszawa: WN PWN 2009.

³⁹ Zob. T. A. van Dijk, *Critical Discourse Analysis*, W: *The Handbook of Discourse Analysis*, eds. D. Schiffrin, D. Tannen, H.E. Hamilton, Oxford: Blackwell Publishers 2001, pp. 354–371, T. A. van Dijk, *Principles of Critical Discourse Analysis*, „Discourse & Society” 1993, Vol 2, pp. 249–283.

⁴⁰ Pogłębiony rozdział metodologiczny, w którym dokładnie opisuję/definiuję próbę (w tym dzieląc badanych na młodszych i starszych młodych), metodę oraz sposób jej doboru, a także przebieg badań i metody analizy szerzej przedstawiam w rozdziale trzecim.

odmienności z zestawieniem jak widzą to podmioty życia społecznego/ aktorzy/ obserwatorzy zewnętrzni. Dopiero po wywiadach mogłam zaproponować nową terminologię lub dowieść, że aktualna, która ukuła się sama, jest w porządku.

Badani i badane w wywiadach przeprowadzonych ze mną opowiadali o swoim rozumieniu lewicowości i prawicowości. Szczególnie interesowało mnie to, na ile performatywnie tworzą lewicowość i prawicowość oraz na ile napełniają je społecznie wytwarzaną treścią – reprodukując to, co było wcześniej, a na ile jest to nowe znaczenie. Miałam nadzieję, że ich spojrzenie na konkretne sprawy pozwoli mi zrozumieć punkt widzenia młodych na szereg różnych kwestii. Byłam ciekawa, jakie różnice pomiędzy światami lewicy i prawicy się ujawnią. Mogłam tego dowieść, dopiero poprzez znalezienie wspólnej płaszczyzny pola interpretacji – rozumienia.

Środowiska ideowe, do których przynależą badani i badane, dzielają wspólny światopogląd, charakterystyczny dla “wspólnoty lewicy” i (analogicznie) “wspólnoty prawicy”. Wobec tego spodziewałam się odkryć wspólne elementy ideowości, rozumiane jako postawy ideowe⁴¹ – to, co jest ważne w odczytaniu tożsamości ideowej młodych. Te elementy z kolei składają się na (rekonstruowaną w badaniu) ideową tożsamość.

Praca dostarcza siatki pojęciowej dotyczącej lewicowości i prawicowości młodych. Chcąc odpowiedzieć na pytanie, co młodzi ludzie w Polsce rozumieją pod pojęciem lewicowości i prawicowości oraz terminami lewica i prawica, przeprowadziłam pogłębione wywiady z liderkami i liderami młodej lewicy i prawicy w Polsce. Przyjęłam, że ustalając znaczeniowość lewicowości i prawicowości na podstawie analizy wywiadów z tą grupą społeczną, zrekonstruję siatki konceptualne lewicowości i prawicowości młodych w Polsce, które w niedalekiej przyszłości mogą posłużyć za narzędzie badawcze i stanowić istotny punkt wyjścia do dalszej dyskusji w tym obszarze badań⁴².

⁴¹ O tym traktuje cała koncepcja rozłamów politycznych (socio-political cleavages). Zob. S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party System and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York: Free Press 1967. Tutaj w odniesieniu do państw postkomunistycznych:

https://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev.polisci.5.112601.144242#_i3 [data dostępu: 26.01.2021].

⁴² Główne pytania badawcze zasadniczo dotyczą tego, jak w warunkach dynamicznych przemian społeczno-politycznych w Polsce po 2015 roku mówić o tożsamościach ideowych młodych i jak zdobyć wiedzę na ten temat. Wobec braku języka i aparatu pojęciowego do opowiadania o społeczno-politycznej rzeczywistości młodych w Polsce, wskazanym była analiza dyskursu i przeprowadzenie badań empirycznych, które uchwyciłyby aspekt zjawiska. Dlatego pojawiła się konieczność przeprowadzenia badań reprezentacyjnych, które skupione na pewnej liczbie ludzi, interesujących nas grup społecznych, dają możliwość zebrania aktualnych danych w stosunkowo krótkim czasie. Zob. J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk” 2005, s. 139.

Prowadzone przez mnie badania mają charakter problemowy, których celem jest ukazanie procesu konstruowania tożsamości ideowych młodych w Polsce po 2015 roku. Ponieważ centralną koncepcją dla zrozumienia relacji pomiędzy obydwoma światami ideowymi wydaje się zagadnienie działania społecznego i definiowania sytuacji interakcyjnej, wyjaśnienie zostanie ukazane za pomocą teorii symbolicznego interakcjonizmu, wokół której ogniskować się będzie moja analiza i która będzie tę analizę organizować. Z perspektywy pracy jest to szczególnie istotna teoria socjologiczna. Jest ona częścią szerszego paradygmatu socjologicznego, a mianowicie nurtu socjologii humanistycznej, rozumiejącej. Stosuje ona podstawową ideę współczynnika humanistycznego, która – w największym skrócie – polega na tym, aby analizować działania społeczne z uwzględnieniem ich znaczenia dla działających aktorów (patrzenie na rzeczywistość oczami jej uczestników, a nie oczami obserwatora)⁴³. Ponieważ rzeczywistość społeczną najlepiej rozumieją zaangażowani w nią aktorzy, starałam się przyjmować punkt widzenia badanych, stawiając kontekst społeczny w centrum tegoż rozumienia.

Moja praca ma charakter socjologiczno-politologiczny, ale stanowi także kulturoznawczą refleksję. Jest wynikiem kilkuletnich prac badawczych pod opieką naukową profesora Wojciecha Burszty oraz połączenia dotychczasowego doświadczenia z namysłem politologicznym, będącym z kolei wynikiem wielu dyskusji i długich rozważań, podejmowanych z profesorem Mikołajem Cześnikiem. Moją pracę badawczą cechuje podejście interdyscyplinarne, w którym łączę różne ujęcia koncepcyjne i badawcze.

W rozprawie konfrontuję wybrane teorie z pozyskanymi danymi jakościowymi, nadając im charakter politologiczno-socjologiczno-kulturoznawczej refleksji⁴⁴. Na gruncie politologii na problematykę empirycznych teorii politycznych w perspektywie metodologicznej zwraca uwagę m.in. Barbara Krauz-Mozer⁴⁵. Jeśli uznamy, że najbardziej użyteczna wiedza na temat ludzkich zachowań ma źródło w przeżytych doświadczeniach, metoda badań jakościowych jest najlepsza, aby to pokazać⁴⁶. Badania jakościowe, to badania prowadzone celem głębszego zrozumienia analizowanego wycinka rzeczywistości

⁴³ F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii*, Warszawa 1988: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 25.

⁴⁴ Zob. C. Geertz, *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne*, przeł. Z. Pucek, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” 2003, C. Geertz, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, przeł. M. M. Piechaczek, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005, C. Geertz, *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, przeł. D. Wolska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2013.

⁴⁵ B. Krauz-Mozer, dz. cyt.

⁴⁶ Por. Z. Krasnodębski, *Rozumienie ludzkiego zachowania*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986.

społecznej. Ten rodzaj metody badawczej pozwala na wgląd w świat życia badanych, którzy własnymi słowami opisują swoje doświadczenia i poglądy, dzięki czemu możliwym jest bliższe poznanie świata, który stanowi przedmiot badań⁴⁷. I taką też metodę badawczą zastosowałam w procesie badawczym.

Rozprawa obejmuje różne formy i style pisania naukowego, wynikające z interpersonalnego kontekstu, który wytworzył się między mną a badanymi. Podążając za Wojciechem Bursztą, wybrałam formę eseju naukowego jako tryb zapisu, w którym łączę antropologiczną refleksję z namysłem politologiczno-socjologicznym⁴⁸. Dla Wojciecha Burszty antropologia (a co więcej także otaczająca rzeczywistość) jest niekończącym się *czytaniem kultury*, próbą nadania jej narracyjnej postaci, uchwyceniem tego, co ważne w sposób refleksyjny, ale nigdy poza ramami nas samych, wobec niemożliwego do przerwania ciągu interpretacji. Wszak “kultura to przecież nieustająca gra znaczeń”⁴⁹. Podobnie rozumiem istotę i znaczenie otaczającej mnie rzeczywistości (polityki) – przekutą w opowieść, wpisaną w szersze konteksty, nieustającą retrospekcją powracających pytań, zawahań, zamkniętych w subiektywnych narracjach. Czyż można zakomunikować to inaczej niż zapis rozumiany jako opowieść życia codziennego?

Zważywszy na to, że z poziomu subiektywnych doświadczeń badanych chcę poznać i zrozumieć otaczającą rzeczywistość, reprezentuję podejście interpretacyjne, dążące do rozumiejącego opisu. Szukając wyjaśnień w świadomości potocznej młodych, moim celem było ukazanie życia społeczno-politycznego młodych takim, jakim jest⁵⁰. Dlatego w dysertacji odautorską narrację ograniczam do głównych wątków, zastępując ją szeroko cytowanymi relacjami młodych⁵¹. Wykorzystuję (przynajmniej miejscami) gęsty opis Clifforda Geertza, który uwzględnia nie tylko zachowanie, ale także kontekst⁵². Przyjmując takie stanowisko, rzeczywistość społeczną postrzegam jako społeczny kontekst, który stanowi tło dla działań podmiotów społecznych, a systemy społeczne wyłaniają się z interakcji.

⁴⁷ Zob. np. S. Kvale, *Prowadzenie wywiadów*, przeł. A. Dziuban, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2012.

⁴⁸ W. J. Burszta, *Czytanie kultury. Pięć szkiców*, Łódź: Akademickie Centrum Graficzno-Marketingowe LodArt 1996.

⁴⁹ C. Robotycki, *Nie wszystko jest oczywiste*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1998.

⁵⁰ Zob. np. M. Kostera, *Postmodernizm w zarządzaniu*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne 1996.

⁵¹ W rozprawie zachowuję oryginalny styl i zapis wypowiedzi badanych (cytowane słowa zawierają wszelkie przerywniki, wtrącenia, urwane zdania, błędy gramatyczne), mając na uwadze, że język definiuje myśli, oceny, wartości badanych, określa on sposób i formy poznania otaczających ich światów lewicy i prawicy.

⁵² C. Geertz, dz. cyt.

Chcę podkreślić, że rozprawa nie stanowi w ścisłym sensie monografii tożsamości ideowych młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce. Przedstawione opracowanie dotyczy autoidentyfikacji lewicowych i prawicowych w latach 2015-2020. Ponadto, moją intencją nie był pogłębiony opis światów ideowych młodej lewicy i młodej prawicy, lecz opis tego, co liderzy i liderki młodej lewicy i młodej prawicy uznają za lewicowe i prawicowe, jakie znaczenia i sensy przypisują tym dwóm kategoriom oraz jakie zachodzą między nimi relacje. Wobec tego nie skupiałam głębszej uwagi na charakterystyce ruchów społecznych należących do młodej lewicy i prawicy, choć w pewnym sensie zostały one scharakteryzowane w trakcie badań jakościowych i wykroczyły poza ramy analizy, jakie sobie narzuciłam. Wiele miejsca poświęcam natomiast społecznym i kulturowym źródłom współczesnych podziałów ideowych w Polsce. Uważam je za kluczowe dla zrozumienia procesów autoidentyfikacji ideowych młodych w dzisiejszej Polsce.

STRUKTURA PRACY

Rozprawa ma teoretyczno-empiryczny charakter i obejmuje wprowadzenie, pięć rozdziałów oraz zakończenie. We wstępie przedstawiłam genezę i powody wyboru tematu, wstępne hipotezy, metodologię oraz strukturę rozprawy. Odwołując się do historii społeczeństwa polskiego po 1989 roku, nakreśliłam obszar badań i jego granice. Doprecyzowałam również pytania, na które starałam się znaleźć odpowiedź w trakcie ich realizacji. O metodzie prowadzenia badań szerzej napisałam w części badawczej rozprawy.

Część teoretyczna składa się z dwóch rozdziałów. Rozdział pierwszy poświęciłam pojęciom lewica i prawica w naukach społecznych i humanistycznych. W tej części rozprawy interesowało mnie to, co historycznie oznaczają terminy lewica i prawica oraz jak zmieniało się ich rozumienie na przestrzeni ponad dwóch wieków od ich pojawienia się w dyskursie publicznym (i akademickim). W tym celu najpierw przybliżyłam ideologię konserwatyzmu i liberalizmu. Następnie dokonałam przeglądu literatury z zakresu politycznej teorii i społecznego rozumienia pojęć lewica i prawica w trzech okresach: Rewolucji Francuskiej, Rewolucji Przemysłowej i po II wojnie światowej. Ponadto, ta część pracy obejmuje i omawia temat lewicy i prawicy w wymiarze kulturowym. Skoncentrowałam przy tym uwagę na wyjaśnieniu myślenia o lewicy i prawicy w polityce w ujęciu formy symbolicznej i mitycznego dyskursu. Doprecyzowałam termin tożsamości ideowej, który z perspektywy

pracy jest terminem kluczowym, a także przedstawiłam proces konstruowania się biografii narracyjnej w polityce.

Inną poruszaną przeze mnie kwestią w tej części dysertacji były zagadnienia refleksyjnego podmiotu w świecie społeczno-politycznym oraz kontekstowości znaczeń w polityce i ich ewentualnego związku z autoidentyfikacjami lewicowymi i prawicowymi. W tej części również skupiłam uwagę na przybliżeniu kategorii młodości i generacji młodych.

W drugim rozdziale przesunęłam punkt swoich rozważań na opisanie lewicy i prawicy w Polsce. W tym celu ukazałam główne osie podziałów społecznych w Polsce po 1989 roku. Ponadto omówiłam główne tendencje samoidentyfikacji politycznych młodych w kraju – preferencje i zachowania po 1989 roku. Ze względu na obszerność i wielorakość zjawiska skupiłam się na wybranych okresach. W dalszej części nakreślone zostało tło biograficzno-historyczne, będący kontekstem do działań i zachowań ideowych współczesnych młodych. Szczególną uwagę zwracam na zjawiska społeczne i polityczne, które obserwujemy w kraju po 2015 roku. Dotyczą one zmian w sferze ekonomicznej wprowadzonych przez partię PiS, ale także zjawiska populizmu, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, procesów migracyjnych i mobilności, przemian obyczajowych i zmian klimatycznych. Młodą lewicę i młodą prawicę postrzegam jako dwa światy społeczne i dwie wspólnoty idei w kraju po 2015 roku. Na końcu rozdziału ukazano i omówiono różnice w narracjach, które dostrzegam współcześnie w Polsce między młodą lewicą a starą lewicą oraz między młodą prawicą i starą prawicą.

W części badawczej, którą stanowią trzy ostatnie rozdziały, omówiłam metodologię, zbiory danych oraz sposoby interpretacji uzyskanego materiału badawczego. Przedstawiłam wyniki i analizę jakościowego sensu pojęć lewicowości i prawicowości w Polsce po 2015 roku na podstawie wyników badań własnych. Następnie studia literaturowe i ich efekty skonfrontowano z wynikami badań jakościowych, mających na celu zidentyfikowanie omawianego problemu na gruncie społecznym, kulturowym i politycznym. W trzecim rozdziale podjęłam starania o odtworzenie tego, co moi rozmówcy i rozmówczynie określali jako lewicowe i prawicowe. Na podstawie analizy rozmów z badanymi nakreśliłam siatki pojęciowe lewicowości i prawicowości młodych w Polsce po 2015 roku. W kolejnych częściach ukazałam wspólne oraz rozłączne elementy ideowości, wokół których młodzi z lewicy i prawicy konstruują własną politykę (jej rozumienie) i tożsamość. Niniejsze badania pokazują, że wśród młodych zanika polityczne centrum. Analiza pokazuje także,

że młodzi z lewicy i prawicy prezentują złożone definicje lewicowości i prawicowości, obejmujące różne kwestie, ich sens oraz znaczeniowość. Stanowią one jednak wypadkową doświadczenia biograficzno-historycznego młodych, interpretowanego w kontekście, a tłem dla kształtowania się postaw i zachowań są dziejące się wydarzenia.

Mimo różnych stanowisk młodzi z lewicy i młodzi z prawicy zauważają zachodzące zmiany, dotyczące takich kategorii jak rodzina, prawa człowieka, równość. Jednocześnie sugerują potrzebę rozpoczęcia wspólnej debaty w tym obszarze. Główny wniosek z moich analiz to przekonanie, że granica między światami ideowymi młodych wybrzmiewa dziś przede wszystkim w ich stosunku do zachodzącej modernizacji kulturowej. To, co różni młodych (z lewicy i prawicy), to rozumienie tejże modernizacji, oraz sposób reagowania na nią.

Po ukazaniu głównych podobieństw i różnic w definiowaniu lewicowości i prawicowości bardziej szczegółowo skupiłam się na perspektywie podobieństw. Ponadto, w tej części rozprawy przybliżyłam moją rolę jako badacza w trakcie całego procesu naukowego i zwróciłam uwagę na interpersonalny kontekst, który wytworzył się między mną a badanymi (mający znaczenie dla procesu pozyskiwania danych, ich analizy i interpretacji).

Rozdział czwarty to opowieść o światach ideowych młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku. W tej części ukazałam biograficzne i pokoleniowe doświadczenia młodych. Przedstawiłam sposoby rozumienia tożsamości ideowych przez młodych, w tym rolę procesu socjalizacji politycznej oraz kontekstu społecznego w ich motywacjach i postawach. Starłam się ukazać przykłady tego, w jaki sposób postrzegają swoje światy i środowiska ideowe ich młodzi członkowie oraz czy rozumieją się wzajemnie. Skoncentrowałam uwagę zwłaszcza na tych wartościach i postawach, które można uznać za postawy ideowe, mające formacyjny wpływ na członków danego świata ideowego. Opisałam przy tym zarówno te elementy, które zdają się oczywiste, jak i te pośrednie, które oddziałują niejako przy okazji. To w tym miejscu moich analiz ukazałam proces kształtowania się tożsamości ideowych badanych i próbę jego wyjaśnienia. Przedostatni rozdział części empirycznej poświęciłam klasyfikacjom ideowym pod kątem interakcji społecznych, jakie zachodzą między młodą lewicą a młodą prawicą. Na końcu ukazałam redefinicję podziału ideowego młodych w kraju.

Ostatni rozdział poświęciłam zaprezentowaniu głównych wniosków płynących z analiz, czyli zrozumieniu zmiany społecznej pokolenia '89 w Polsce (w zakresie ich ideowości, rozumianej jako samoidentyfikacja w przestrzeni lewica-prawica). Postawiłam

tam to zasadnicze pytanie: czy dziś w kraju mamy do czynienia z konfliktem idei czy z konfliktem pokoleń? Odpowiedź znalazła się w kolejnych podrozdziałach, które ukazują zmianę stosunku młodych lewicowców i prawicowców do wielu kwestii. Opisałam relacje między młodymi a starszymi uczestnikami świata polityki w kraju, do którego należą i aktywnie w nim uczestniczą. Wśród młodych postawy ideowe są przeżywane inaczej niż u starszych uczestników. Dostrzegłam włączenie pewnych elementów i związanych z nimi narracji, które dotychczas nie były postrzegane jako istotne (dla lewicowości bądź prawicowości), inne z kolei przestały spełniać swe symboliczne znaczenie w przestrzeni społeczno-politycznej w kraju.

W zakończeniu oprócz podsumowania znalazło się miejsce na refleksję nad podziałami społeczno-politycznymi w kraju, które są zauważane przez moich rozmówców i moje rozmówczynie. Problematyka ta wiąże się z kwestią podziałów pokoleniowych, krytyczną oceną debaty publicznej w Polsce oraz zachodzącymi procesami politycznymi, społecznymi, kulturowymi i ekonomicznymi w Polsce i na świecie. Wydaje się, że przynajmniej potencjalnie stwarzają one możliwość wyłonienia się odmiennych sposobów myślenia o lewicowości i prawicowości w Polsce, które wpisują się w różne wizje myślenia o polityce, Polsce, społeczeństwie i świecie. W kontekście powyższych rozważań nasuwa się pytanie, na ile wizja proponowana przez uczestników i uczestniczki młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce jest alternatywna.

Na podstawie narracji badanych można powiedzieć, że oni sami widzą własne działania jako alternatywę do świata zdominowanego przez starszych uczestników światów ideowych w kraju. Proponują zatem nowe rozumienie lewicowości i prawicowości, a alternatywność wizji proponowanych przez badanych i badane jest uwarunkowana momentem społeczno-politycznym, w którym je analizujemy.

Niniejszym przedkładam rozprawę, która jest owocem kilku lat pracy badawczej. Jej naczelnym celem była odpowiedź na pytanie o tożsamość ideową młodych ludzi we współczesnej Polsce. Wszystkie te spostrzeżenia czynię poniżej przedmiotem mojej badawczej refleksji.

ROZDZIAŁ I.

LEWICA I PRAWICA W DYSKURSIE NAUK SPOŁECZNYCH I HUMANISTYCZNYCH

1.1. Lewica i prawica w wymiarze historycznym

Rozpoczynając od analizy dynamiki sporów dotyczących tożsamości ideowych w kontekście współczesnej Polski, a rozszerzając perspektywę na globalne uwarunkowania, należy zauważyć, że jest to zjawisko o znacznej złożoności i wielowymiarowości. Współczesne orientacje polityczne kształtowane są przez różnorodne, nie wyłącznie ideologiczne, źródła. Zarówno lewicowe, jak i prawicowe przekonania ulegają transformacjom, charakteryzując się niejednoznacznością, nieoczywistością i nieprzewidywalnością. Obserwuje się tendencję do zacierania się tradycyjnych różnic między lewicą a prawicą, co manifestuje się konwergencją stanowisk obu orientacji, prowadząc do ich upodabniania⁵³. Programy współczesnych partii politycznych często łączą elementy charakterystyczne zarówno dla lewicy, jak i prawicy⁵⁴, co utrudnia przypisanie im stałych i wyraźnie odróżniających się cech, haseł czy wartości. Zjawisko to nie jest unikatowe dla Polski i obserwowane jest w wielu krajach Europy Zachodniej.

Istotne zmiany w kontekście społecznym ostatnich dekad wywierają wpływ na polityczną identyfikację, w tym szczególnie wśród młodszych pokoleń. Zauważalne jest zacieranie się granic w języku potocznym, co coraz częściej dotyczy różnic pokoleniowych. Młodzież unika prostych podziałów, przyjmując nowe sposoby postrzegania rzeczywistości, co jest częściowo efektem rozwoju nowych technologii i mediów, zwłaszcza roli internetu.

Dla pełniejszego zrozumienia wymaga się refleksji nad samymi pojęciami lewicy i prawicy, które współcześnie trudno zdefiniować jednoznacznie. Pojawiają się liczne problemy metodologiczne⁵⁵ i rozbieżności w definicjach lewicy i prawicy między różnymi badaczami. W przestrzeni akademickiej i mediach od lat trwa dyskusja o ten (skądinąd już klasyczny) podział polityczny, wymagający syntezy podejść politologicznych, socjologicznych, a także kulturowych.

⁵³ R. Katz, P. Mair, dz. cyt., s. 5–28.

⁵⁴ W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce. Aspekty ekonomiczno-społeczne*, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas” 2011.

⁵⁵ M. Grabowska, T. Szawiel, dz. cyt., s. 217–218.

Podział polityczny na lewicę i prawicę uległ znacznej transformacji w ciągu ostatnich dwustu lat, poszerzając swój zasób ideologiczny i wkraczając w nowe sfery życia społecznego. Jak zauważa Norberto Bobbio, terminy te obecnie tracą na znaczeniu, a ich treść zależy od kontekstu i sytuacji⁵⁶.

Po II wojnie światowej wielu badaczy zwracało uwagę na ograniczenia podziału lewica–prawica⁵⁷. Takie spojrzenie prezentowali na przykład Edward Shils⁵⁸ i Friedrich August von Hayek⁵⁹. Od tego czasu wiele się zmieniło, aczkolwiek można wciąż wskazać takich badaczy, którzy są zdania, że podział lewica–prawica (pomimo wielu niedoskonałości) stanowi użyteczne narzędzie do opisu sceny politycznej i całego spektrum zachowań i działań politycznych, m.in. Dieter Fuchs⁶⁰, Herbert Kitschelt⁶¹, Hans-Dieter Klingemann⁶². W Polsce takie stanowisko reprezentują m.in. Paweł Boski, Tomasz Godlewski, Mirosława Grabowska i Tadeusz Szawiel⁶³, Krzysztof Korzeniowski, Janusz Reykowski i Krystyna Skarżyńska.

Słusznie więc zauważa Norberto Bobbio w *Prawicy i lewicy*, że dziś oba te terminy za wiele nie znaczą⁶⁴ (choć nadal są używane) oraz nie mają właściwości bezwarunkowej. Z kolei ich treść zależy od kontekstu oraz sytuacyjności, w której się dzieją⁶⁵. Ów zjawisko dostrzega się chociażby w Polsce. Linie podziałów bardziej zapośredniczone są przez kontekst wewnątrz krajowy, aniżeli wynikają wprost z postaw ideologicznych⁶⁶.

Debata na temat pojęć lewica i prawica obejmuje szerokie spektrum pól badawczych i toczy się zarówno na poziomie teoretycznym, jak i empirycznym. Waldemar Wojtasik podkreśla, że na niedookreśloność tych pojęć wpływają czynniki historyczne, wynikające ze zmieniających się sposobów ich pojmowania. Czymś innym oba pojęcia były w czasie Rewolucji Francuskiej, inaczej definiowano je w okresie upowszechnienia praw wyborczych,

⁵⁶ Zob. N. Bobbio, *Prawica i lewica*, przeł. A. Szymanowski, Kraków: Wydawnictwo Znak 1996.

⁵⁷ Na przykład E. Shils, *Authoritarianism: „right” and “left”*, W: *Studies in the Scope and Method of “The Authoritarian Personality”*, eds. R. Christie, M. Jahoda, Glencoe: Free Press 1954, pp. 271–274, F. A. Hayek, *The constitution of Liberty*, London: Routledge and Kegan 1960.

⁵⁸ Zob. np. E. Shils, dz. cyt., s. 271–274.

⁵⁹ F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London: Routledge and Kegan 1960.

⁶⁰ D. Fuchs, H. Klingemann, *The Left-Right Schema*, W: *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, M. Kent Jennings, J.W van Deth, eds., Berlin: Walter de Gruyter 1990, pp. 203–234.

⁶¹ Zob. H. Kitschelt, *The transformation of European Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press 1994, H. Kitschelt, *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, “Politics and Society” 1992, 20(1), pp. 7–50.

⁶² D. Fuchs, H. Klingemann, dz. cyt., s. 203–234.

⁶³ Według Mirosławy Grabowskiej i Tadeusza Szawiela podział na lewicę i prawicę głównie opiera się w Polsce m.in. na kwestiach światopoglądowo-obyczajowych w sferze idei i wartości, w niewielkim zaś stopniu przekłada się na kwestie ekonomiczne.

⁶⁴ Zob. N. Bobbio, dz. cyt.

⁶⁵ Tamże, s. 72–73.

⁶⁶ K. A. Wojtaszczyk, dz.cyt., s. 225–262, T. Bojarowicz, dz. cyt., s. 255.

a odmiennie patrzy się na nie współcześnie⁶⁷. Ciągłe dążenie do charakteryzacji i dodefiniowania tych pojęć jest zatem niezbędne dla zrozumienia współczesnej dynamiki politycznej.

1.1.1. Liberalizm i konserwatyzm

Zrozumienie sensu lewicowości i prawicowości we współczesnej Europie wymaga refleksji nad ideologiami, które organizują myślenie polityczne Europejczyków. Termin ‘ideologia’ ma oświeceniowy rodowód i prawdopodobnie po raz pierwszy użyty został przez francuskiego myśliciela Antoine’a Louis Destutt de Tracy’ego (1754–1836) na nazwanie ogólnej wiedzy o ideach⁶⁸. Przez ‘ideologię’ rozumie się cały zestaw pojęć, służących porządkowaniu rzeczywistości w aspekcie polityczno-ekonomicznym⁶⁹ i przydatne narzędzie do analizy politologicznej⁷⁰, “choć może także oznaczać przekonanie o wszechobecności ideologii w życiu społecznym”⁷¹.

Aby to zobrazować, odwołajmy się do ideologii liberalizmu i konserwatyzmu, które rozumiane jako doktryny społeczno-polityczne, zaczęły się formułować w XVII, XVIII i XIX wieku (wchodząc w alians z polityką, gospodarką) i w oczywisty sposób ustrukturyzowały myślenie o lewicowości i prawicowości na poziomie idei w sensie wielkich unifikujących światopoglądów. Obie ideologie są kluczowymi prądami ideologicznymi europejskiej myśli politycznej i społecznej w ostatnich dwóch wiekach. Ważne na pewno były również faszyzm i komunizm, ale dziś nie organizują myślenia politycznego.

Z punktu widzenia niniejszej rozprawy istotnymi **kwestiami są stosunek do roli państwa, form własności, jednostki oraz wolności i równości, ponieważ w zasadniczy sposób organizują myślenie o lewicowości i prawicowości**. Wobec tego w opisie powyższych ideologii istotny nacisk kładę na te kwestie, mając na uwadze to, że w poszczególnych epokach inaczej rozkładane są akcenty.

⁶⁷ Zob. W. Wojtasik, dz. cyt.

⁶⁸ Zob. A. L. Destutt de Tracy, *Elements d’ideologie*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k41799v> [data dostępu: 04.04.2023].

⁶⁹ Z. Bauman, *Idee, ideały, ideologie*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 1963. Wielu autorów, m.in. Hannah Arendt, Ralf Dahrendorf lub Karl R. Popper definiowali ideologię poprzez jej totalizujący charakter.

⁷⁰ M. Freedon, *Ideology and Political Theory*, „Journal of Political Ideologies” 2006, nr 11(1), pp. 3–22, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13569310500395834?needAccess=true&role=button> [data dostępu: 21.03.2023].

⁷¹ Ł. Dulęba, *Deskryptywne i normatywne koncepcje ideologii*, “Polityka i Społeczeństwo” 2019, nr 2 (17), s. 6.

Rozpoczynam ten podrozdział od opisu liberalizmu, choć pewnie powinnam zacząć od przedstawienia konserwatyizmu, który rozumiany jako pewna myśl (idea) wypełniał i strukturyzował myślenie ludzi i społeczeństw na długo przed pojawieniem się liberalizmu. Otóż można powiedzieć, że w ramach pewnego paradygmatu światopoglądowego i układu stosunków społeczno-politycznych, konserwatyzm istniał od zawsze (w sensie moralnym, odwoływania się do autorytetów, Boga i prawa naturalnego, absolutnego i odwiecznego porządku społecznego, postrzegania świata w kategoriach hierarchicznych, silnych instytucji państwa). To, co stworzone przez Boga, jest doskonałe, a święty porządek Kościoła broni przed chaosem. Takie spojrzenie można odnaleźć chociażby w pismach świętego Augustyna i świętego Tomasza z Akwinu. Współczesnego dyskursu politycznego nie da się zrozumieć bez wiedzy o myśli twórców epoki średniowiecza, w tym św. Tomasza z Akwinu (1225–1274)⁷².

Początki liberalizmu (jako nurtu myśli społeczno-politycznej) zbiegają się w czasie z odrzuceniem autorytetów, kształtu tradycyjnych instytucji społecznych, autorytetu państwa i Kościoła i zwróceniem się w stronę racjonalizmu (człowiek kieruje się wyłącznie racjami rozumu), wolności i indywidualizmu, i rozwoju idei demokratycznych, co miało miejsce w epoce oświecenia. Ich wynikiem stały się ruchy rewolucyjne, zmierzające do przemian ustrojowych, m.in. w Europie i Ameryce Północnej. Efektem były prawa obywatelskie (XVIII w.), następnie prawa polityczne (XIX w.) i prawa społeczne (XX w.)⁷³. W XX wieku liberalizm⁷⁴ stał się określeniem szerokiego prądu myślowego i ruchów społecznych wyrosłych na jego gruncie⁷⁵, opartych na idei postępu na rzecz reform społecznych oraz indywidualistycznej koncepcji człowieka i zagwarantowania wolności w poszczególnych obszarach życia społecznego⁷⁶.

Początki ideologii liberalizmu sięgają jednak znacznie wcześniej, bo XVII wieku i wywodzą się z twórczości Thomasa Hobbesa⁷⁷, angielskiego filozofa i Johna Locke’a, angielskiego filozofa i ekonomisty, którego uznaje się za autora klasycznej postaci

⁷² H. Izdebski, *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*, wyd. 5, Warszawa: Wolters Kluwer 2021, s. 2.

⁷³ Por. K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, *Idee i ideologie we współczesnym świecie. Wielkie tematy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008, s. 189.

⁷⁴ Słowo liberalizm wywodzi się od łacińskiego *liberalis*, co oznacza wolnościowy, łac. *liber* – wolny. Swą nazwę zawdzięcza hiszpańskiemu stronnictwu Liberales (wolnościowcy), które na początku XIX wieku domagało się oparcia rządów na zapisach konstytucji. Konstytucja jako najwyższy akt prawny w państwie miała gwarantować wolność jednostki.

⁷⁵ Zob. P. Śpiewak, *Ideologie i obywatele*, Warszawa: Wydawnictwo Więzi 1991.

⁷⁶ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 134.

⁷⁷ Zob. T. Hobbes, *Lewiatan*, przeł. C. Znamierowski, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2023.

empiryzmu i liberalizmu oraz nowoczesnej teorii demokracji, które wywarły znaczący wpływ na współczesny świat. Locke założenia liberalizmu wyłożył w dziele *Dwa traktaty o rządzie* z 1689 roku⁷⁸.

Mimo to można stwierdzić, że początkowo liberalizm miał charakter antydemokratyczny. Locke upatrywał go m.in w indywidualizmie, atomistycznej koncepcji społeczeństwa oraz ograniczonej roli państwa, i wolności de facto rozumianej jako ochrona własności⁷⁹. Dla liberałów zasadniczym warunkiem zachowania wolności jest własność prywatna.

Według Locke'a źródeł wolności politycznej należy doszukiwać się w koncepcji stanu natury, a rolą państwa jest ochrona praw naturalnych⁸⁰. Locke co do zasady zgadzał się z Hobbesem, że ludzie mają równe prawa, są egoistami i w życiu kierują się własnym interesem, ale w przeciwieństwie do Hobbesa wierzył, że jedynie kierując się nakazami praw natury, wyznaczonymi przez rozum, mogą działać w sposób wolny, nie pozbawiając wolności i autonomii innych ludzi – i w taki oto sposób są zdolni do postaw altruistycznych.

W XVII wieku wkład w rozwój ideologii wnieśli Monteskiusz (1689–1755), francuski myśliciel epoki oświecenia oraz Adam Smith (1723–1790), szkocki filozof i ekonomista, prekursor nowożytnej myśli liberalnej oraz liberalnej doktryny gospodarczej⁸¹. Pierwszy z nich postulował rządy prawa, ustrój konstytucyjny i trójpodział władzy⁸². Drugi z kolei, uznawany za ojca ekonomii klasycznej, głosił tezę porządku naturalnego opartego na trzech filarach: wolności osobistej i gospodarczej, poszanowania własności prywatnej i równości wobec prawa⁸³.

⁷⁸ J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, przeł. Zbigniew Rau, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1992.

⁷⁹ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław: Wydawnictwo: atla 2 1999, s. 268.

⁸⁰ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 134.

⁸¹ Zob. A. D. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1, przeł. S. Wolff, O. Einfeld, Z. Sadowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007.

⁸² Zob. m.in. Monteskiusz, *The Persian Letters (1721)*, <https://books.openedition.org/obp/2979> [data dostępu: 21.01.2023], Monteskiusz, *Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline (1734)*, <https://archive.org/details/MontesquieuConsiderationsOnTheCauses> [data dostępu: 21.01.2023], Montesquieu, *The Spirit of the Laws (1748)*, <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf> [data dostępu: 21.01.2023].

⁸³ Za fundamentalną w obszarze kształtowania się podstaw doktrynalnych liberalizmu przyjmuje się twórczość Hugo Grotiusa (1583–1645) i Samuela von Pufendorfa (1632–1694), których w XVII wieku uznawano za czołowych przedstawicieli teorii prawa natury, a także Barucha Spinozę (1632–1677), Thomasa Hobbesa (1588–1679), autorów politycznej demokracji oraz Pierre-Paul Lemercier de la Rivière (1719–1792) i Guillaume-Francois le Trosne (1728–1780) – francuskich fizjokratów. Zob. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), dz. cyt., s. 268.

Dość radykalny charakter liberalnych koncepcji ustrojowych reprezentował kolejny klasyk, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). To w rozprawie *Umowa społeczna (1762)*⁸⁴ zawarł słynne zdanie „Człowiek rodzi się wolny i wszędzie jest zakuty w kajdany”⁸⁵. Niemniej „prawdziwej” wolności można wyłącznie doświadczyć, żyjąc we społeczności (wspólnocie) dorozumianej, stworzonej dla celów zbiorowej korzyści. Idee Rousseau wyrosły z koncepcji „natury ludzkiej”. W przeciwieństwie do niektórych jego prekursorów (Monteskiusza i Thomasa Hobbesa), filozof wierzył, że ludzie mają w sobie naturalną dobroć i że troska o siebie nie wyklucza troski o dobro innych.

Klasyk liberalizmu, nawiązując do Smitha czy Rousseau, definiowali wolność jako brak ingerencji ze strony władz i osób trzecich. Isaiah Berlin (1909–1997), XX-wieczny teoretyk liberalizmu, w eseju *Dwie koncepcje wolności*⁸⁶ przedstawił rozróżnienie pojęcia wolności na: wolność pozytywną („wolność do”) i wolność negatywną („wolność od”). Pierwsza akcentuje odrzucenie prawa do samorealizacji, druga rozumiana jest jako wolność od państwowego przymusu, wobec tego jest utożsamiana z prawdziwą wolnością.

Sposób rozumienia wolności jest fundamentalnie ważny dla niniejszej rozprawy, ponieważ wolność i równość (czasami pozostająca w konflikcie z tą pierwszą) są kluczowe dla lewicy i prawicy, lewicowości i prawicowości. Badacz liberalizmu Paweł Śpiewak odnotowuje, że liberalizm za najważniejszą funkcję państwa uznaje ich ochronę. Wszyscy ludzie są równi, a żadna władza nie może tych uprawnień człowieka pozbawić. Rolą państwa jest stanowienie i ochrona praw we wszystkich dziedzinach ludzkiej aktywności, ale to poszczególne podmioty życia zbiorowego określają cele i sposób swego działania⁸⁷. W taki oto sposób liberalizm pozostają zwolennikami pluralizmu i są krytyczni wobec „wszelkich prób monopolizacji jakiejkolwiek sfery życia”⁸⁸. Wolność utożsamiana jest z szacunkiem i poszanowaniem odmienności postaw, mniejszości, ale także myśli i stylów życia⁸⁹. Jednostka jest wolną (decyduje o tym możliwość wyboru), a jej los zależy od niej samej⁹⁰. W liberalizmie powszechna jest postawa racjonalistyczna oparta na sprzeciwie jednostki

⁸⁴ J.-J. Rousseau, *The Social Contract and Discourses (1762)*, <https://oll.libertyfund.org/title/cole-the-social-contract-and-discourses> [data dostępu: 21.01, 2023].

⁸⁵ Zob. Tamże.

⁸⁶ I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności*, przeł. H. Bartoszewicz, Warszawa: Wydawnictwo Res Publica 1991.

⁸⁷ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt.

⁸⁸ Tamże, s. 15.

⁸⁹ Tamże, s. 15.

⁹⁰ Tamże, s. 11. Zob. Tak rozumiana wolność może budzić uzasadnione niezrozumienie. Bowiem godzi z wolnością nieuprzywilejowanych grup, które zawsze pozostają podrzędne wobec tych uprzywilejowanych.

wobec wiary i tradycji oraz osobistym przeświadczeniu o odpowiedzialności za swoje działania⁹¹, które da się pogodzić z wolnością innych⁹².

Kluczową cechą państwa liberalnego jest neutralność światopoglądowa. Liberalowie “w pierwszej kolejności wymieniają prawo do ochrony życia, wolności i do własności”⁹³. Według liberalistów wszyscy ludzie są równi, posiadają te same uprawnienia, a żadna władza nie może ich im odebrać⁹⁴. U podstaw liberalnego państwa stoi równość wobec prawa wszystkich podmiotów życia zbiorowego⁹⁵.

Liberalizm nie jest doktryną jednolitą⁹⁶. Współcześnie Francis Fukuyama zwraca uwagę, że

to doktryna, która stara się kontrolować przemoc poprzez obniżanie wzroku polityki. Uznaje, że ludzie nie zgodzą się w najważniejszych sprawach — na przykład za wyznawaną religią — ale muszą tolerować współobywateli o poglądach odmiennych od ich własnych. Czyni to poprzez poszanowanie równych praw i godności jednostek, poprzez rządy prawa i konstytucyjny rząd, który kontroluje i równoważy uprawnienia nowoczesnych państw. Wśród tych praw są prawa do posiadania własności i swobodnego zawierania transakcji, dlatego klasyczny liberalizm był silnie związany z wysokim poziomem wzrostu gospodarczego i dobrobytu we współczesnym świecie. Ponadto klasyczny liberalizm był zazwyczaj kojarzony ze współczesnymi naukami przyrodniczymi i poglądem, że nauka może pomóc nam zrozumieć i manipulować światem zewnętrznym dla własnej korzyści⁹⁷.

Na przełomie XIX i XX wieku pod wpływem katolickiej nauki społecznej i socjalizmu narodził się liberalizm socjalny (stanowiąc krytykę klasycznego liberalizmu ekonomicznego i politycznego). Papież Leon XIII w encyklice *Rerum novarum* skrytykował dwa systemy społeczno-ekonomiczne: socjalizm i liberalizm. Porównał socjalizm i komunizm do gry ideałami, które w ramach kolektywnej walki klas pozbawiają człowieka godności i podmiotowości. Liberalizm z kolei za to, że wypycha ze sfery publicznej Kościół i religię w związku z procesami sekularyzacyjnymi. A nade wszystko to, że człowiek powinien być w centrum zainteresowania i troski innych, a zwłaszcza pomocy władzy

⁹¹ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 267.

⁹² K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 137.

⁹³ Tamże, s. 135.

⁹⁴ Tamże, s. 135.

⁹⁵ Tamże, s. 135.

⁹⁶ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt.

⁹⁷ F. Fukuyama, *Putin's war on the liberal order*, <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3> [data dostępu: 27.03.2022].

publicznej⁹⁸. Tak oto ów forma liberalizmu dopuszczała ingerencję państwa w gospodarkę i pomoc najuboższym warstwom społecznym⁹⁹.

John Stuart Mill, którego uznaje się za prekursora koncepcji liberalizmu socjalnego, dostrzegał w liberalizmie nierówności społeczne i negatywne jako skutki wolnego rynku. Wobec tego domagał się, m.in. rozszerzenia praw wyborczych oraz potrzebę działań państwa w sferach prawnej, ekonomicznej i socjalnej¹⁰⁰. Mill był przeciwny leseferyzmowi oraz absolutyzacji wolności jednostki ekonomicznej. I tak dyskusja między rzecznikami interwencyjnej działalności państwa a zwolennikami swobód rynkowych trwa od końca XIX wieku¹⁰¹.

Paweł Śpiewak zwraca uwagę, że „taki właśnie liberalizm stał się celem ataków lewicy zarówno liberalnej, jak i socjalistycznej (antydemokratyczny charakter), i spotkał się po wielokroć z zarzutem, iż daje najlepsze uzasadnienie władzy silniejszego, tego, kto zajmował uprzywilejowaną pozycję społeczną”¹⁰². Takie rozumowanie podyktowane jest myśleniem, że wolność naznaczona jest piętnem nierówności społecznych. U osób o większym kapitale społecznym i ekonomicznym droga do wolności bywa krótsza i mniej wyboista.

Współcześnie w opisie dziejów myśli politycznej można wskazać na różne obrazy liberalizmu. Liberalizm przyjął idee demokratyczne i ujął je w formie demokracji liberalnej. Jak zwraca uwagę Marcin Król, to, co zorganizowało Zachód w czasach nowożytnej Europy, głównie w okresie oświecenia i Rewolucji Francuskiej była “wiara w porządek demokratyczny”¹⁰³. Przykładem demokracji przedstawicielskiej realizującej założenia liberalizmu jest demokracja liberalna, którą cechuje praworządność, trójpodział władzy, pluralizm polityczny, prawa i wolności jednostki. Podobnie widzi to Paweł Śpiewak, który podkreśla, że system liberalny w polityce to taki, w którym „musi znaleźć się miejsce dla realizacji wszystkich wartości, a to, które będzie dominować, zależy nie od państwa,

⁹⁸ Leon XIII, *Rerum Novarum*, tłum. J. Piwowarczyk, <https://www.mop.pl/doc/html/encykliki/Rerum%20novarum.htm> [data dostępu: 7.02.2022].

⁹⁹ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), dz. cyt., s. 271.

¹⁰⁰ Tamże, s. 270. Zob. także J. S. Mill, *On Liberty* (1859), <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/liberty.pdf> [data dostępu: 21.01.2023], J. S. Mill, *Consideration on Representative Government* (1861), <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/repgovt.pdf> [data dostępu: 21.01.2023], J. S. Mill, *The Principles of Political Economy* (1885), <https://www.gutenberg.org/files/30107/30107-pdf.pdf> [data dostępu: 21.01.2023].

¹⁰¹ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 27.

¹⁰² Tamże, s. 26.

¹⁰³ M. Król, *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk: Wydawnictwo ARCHE 1998, s. 235.

ale od wszystkich uczestników gry rynkowej czy politycznej”¹⁰⁴. Ponadto współcześni liberałowie „pragną by życia społeczeństwa nie krępowało wszechwiedzące i wszechobecne państwo (wybierają raczej gospodarkę rynkową niż planowaną centralnie), by umysłów ludzi nie ograniczały dogmaty i uświęcone tradycją obyczaje”¹⁰⁵.

Dokonując charakterystyki liberalizmu, należy pamiętać o różnych obliczach dziejów tej myśli społeczno-politycznej. Zawarty przeze mnie opis uwzględnia jedynie główne jego tendencje.

Podsumowując, liberalizm (klasyczny) opiera się na hasłach odwołujących się do indywidualistycznej koncepcji człowieka i społeczeństwa, umiłowania wolności, postaw tolerancji bez rezygnacji z własnych przekonań, wiary w równość, prawa i wolności indywidualne, walki z absolutyzmem i przywilejami feudalnymi, rozdziałem Kościoła od państwa, oparciu ustroju politycznego na Konstytucji i rządach prawa, laicyzacji kultury, wiary w wolny rynek i własność prywatną.

Przejdźmy teraz do konserwatyizmu (nurtu myśli społeczno-politycznej), który swą nazwę zawdzięcza łacińskiemu *conservare*, co oznacza zachowywać¹⁰⁶.

Konserwatyzm stanowił reakcję na liberalizm i wydarzenia Rewolucji Francuskiej, dokonujące demokratyczne transformacje systemu politycznego i prawnego oraz przemiany społeczno-obyczajowe. Za jednego z głównych twórców i ideologów konserwatyizmu uznaje się Edmunda Burke’a (1729–1797), który w dziele *Rozważania o rewolucji we Francji* potępił Rewolucję Francuską za demolowanie wypracowanego przez wieki ładu społecznego¹⁰⁷. Burke za fundament porządku prawnego i społecznego uznawał religię oraz tradycyjne wartości i był przeciwny indywidualizmowi. Ponadto uważał, że „naród jest odwiecznie związany z państwem”, a „społeczeństwo, naród i państwo to kategorie charakteryzujące się jednością moralną i duchową”¹⁰⁸. Według filozofa naród to ograniczona

¹⁰⁴ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 17.

¹⁰⁵ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 15.

¹⁰⁶ Termin ‘konserwatyzm’ w sensie ideologicznym po raz pierwszy został użyty przez François-René de Chateaubrianda (1768–1848) w tytule dziennika o nazwie „Conservateur” w 1819 roku. Więcej na ten temat: A. Tatarkiewiczowa, *Opracowanie*, W: René, F. R. de Chateaubriand, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1964.

¹⁰⁷ E. Burke, *Rozważania o rewolucji we Francji*, przeł. D. Lachowska, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2008. Zob. także E. Burke, *A Vindication of Natural Society (1756)*, http://files.libertyfund.org/files/850/Burke_0339_EBk_v6.0.pdf [data dostępu: 27.01.2021], E. Burke, *Observations on the Present State of the Nation (1769)*, <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100343715> [data dostępu: 27.01.2021],

E. Burke, *Reflections on the Revolution in France (1790)*, <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/burke1790part1.pdf> [data dostępu: 27.01.2021].

¹⁰⁸ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 231.

całość, tworzona przez poszczególne grupy i warstwy społeczne, połączone więzami wspólnych praw i obowiązków. Natomiast „społeczeństwo jest jedynym twórcą wartości materialnych i kulturalnych”, ustalonych tradycją¹⁰⁹. Według Burke’a władzę powinny sprawować wyłącznie elity arystokratyczne. Konserwatyzm sprzeciwiał się indywidualizmowi, gdyż zakładał, że to nie jednostka a osobowość człowieka jest kształtowana przez społeczeństwo, w tym przez utrwalone w nim wartości i tradycje¹¹⁰.

Edmunda Burke’a uznaje się za prekursora konserwatyizmu ewolucyjnego, opartego na akceptacji powolnych zmian systemu politycznego, ale przeciwstawiającego się działaniom i ruchom rewolucyjnym. Konserwatyści ewolucyjni są przekonani o ewolucyjnym, a nie rewolucyjnym charakterze zmian. To oznacza, że wszelkie reformy powinny mieć charakter stopniowy. Za cel aktywności politycznej uznają zachowanie społecznej ciągłości. Zdaniem konserwatystów wszelkie dokonujące się reformy powinny mieć charakter stopniowy, zachodzić w taki sposób, by nie zaburzać równowagi całości społecznej¹¹¹. Współcześnie tego typu poglądy reprezentował Roger Scruton¹¹². Ten brytyjski filozof był zdania, że konserwatyzm siłą rzeczy charakteryzuje ewolucja i zdolność adaptacji, a konserwatystą jest się na skutek rozumienia istoty tejże ideologii i jej charakterystyk poznawczych oraz intelektualnych, niezależnie od ustroju i warunków bytowania. W tym sensie zdolności adaptacyjne konserwatyizmu jako ideologii nie mogą naruszać istoty społecznej (gdyż jest przeciw rewolucji).

We Francji teorię Burke’a rozwijali Joseph de Maistre (1754–1821), nieprzejednany wróg rewolucji oraz Louis Gabriel Ambroise de Bonald (1754–1840). Obydwaj na wzór absolutnej władzy Boga pojmowali absolutyzm monarchy jako suwerenną władzę nad społeczeństwem. Joseph de Maistre swoje idee opierał na odbudowie i przywróceniu ładu politycznego sprzed Rewolucji Francuskiej. De Maistre uznawany jest za prekursora konserwatyizmu tradycjonalistycznego, zwolennika feudalizmu, akcentującego wartości klasycznego konserwatyizmu.

W Niemczech do koncepcji Burke’a nawiązywali m.in. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) i Friedrich von Schlegel (1772–1829), przedstawiciele tak zwanego romantyzmu politycznego. Założenia romantyzmu politycznego opierały się na obronie narodowych tradycji oraz pochwałach porządku feudalnego, a państwo rozumiane

¹⁰⁹ Tamże, s. 231.

¹¹⁰ E. Olszewski, *Ideologia i ruch polityczny współczesnego konserwatyizmu*, „Politologia” 1999, nr 6, s. 370.

¹¹¹ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 123.

¹¹² Zob. R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm*, przeł. T. Bieroń, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2014.

było jako uniwersalistyczne i ponadjednostkowe. Katolicyzm natomiast postrzegano za źródło zasad etycznych, które w naturalny sposób spajały naród w państwo. Przedstawiciele tego nurtu zwalczali liberalizm i oświeceniowy racjonalizm¹¹³. Antyracjonalizm można uznać za słowo klucz myśli konserwatywnej¹¹⁴.

Według Śpiewaka „konserwatyzm sytuował się między tradycjonalizmem a liberalizmem poszukując równowagi pomiędzy ciągłością a niezbywalną potrzebą dostosowywania się do zmian, występował w imię ochrony dawności i tak zwanych warstw oraz instytucji historycznych (arystokracji, szlachty, wiejskich wspólnot, Kościoła, elit intelektualno-moralnych), głosił radykalną i twardą politykę cywilizacji materialistycznej”¹¹⁵. Jest to zatem ideologia, która w swym duchu wspierała arystokrację, monarchię absolutną i konstytucyjną oraz uznawała wszelkie autorytety. Ponadto do cech charakterystycznych zalicza się sprzeciw wobec tendencjom progresywistycznym, radykalnie zmieniającym stosunki społeczne¹¹⁶.

Co można uznać za podstawę konserwatyizmu jako ideologii? To przekonanie, które wypływa z filozoficznej i teologicznej koncepcji bytu. A mianowicie tezy o nieusuwalności zła z życia człowieka¹¹⁷. W ujęciu symbolicznym źródłem zła jest grzech pierworodny¹¹⁸, a świat opiera się na odwiecznej walce dobra ze złem. Można zatem powiedzieć, że dla konserwatystów zło jest obecne na świecie i nieusuwalne z życia ludzkiego. Wobec tego obecna jest krytyka oświeceniowych koncepcji natury ludzkiej¹¹⁹. To nie oznacza jednak zniewolenia, jak interpretowałiby to liberałowie, według których „człowiek własnym wysiłkiem, własną pracą, rozumem, nauką, rewolucyjnym czynem jest w stanie wyzwolić się od trapiących ludzkość nieszczęść i ograniczeń”¹²⁰. Istotną rolę w wychowaniu każdego człowieka odgrywają religia, tradycja i instytucje, które służą równowadze społecznej oraz kształtowaniu postaw moralnych człowieka, które to zło mogą ograniczyć¹²¹.

Dla konserwatystów kluczowe są religia, tradycja i instytucje, ponieważ stoją na straży równowagi społecznej oraz stanowią istotną rolę w kształtowaniu postawy moralnej człowieka. Wolność jest przez nich utożsamiana z wyborem życia odpowiedzialnego

¹¹³ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 232.

¹¹⁴ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002.

¹¹⁵ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 54–55.

¹¹⁶ Z. Krasnodębski, *Upadek idei postępu*, Kraków: Wydawnictwo Ośrodek Myśli Politycznej 2009.

¹¹⁷ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 120.

¹¹⁸ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 57.

¹¹⁹ Zob. J. Szacki, dz. cyt.

¹²⁰ P. Śpiewak, dz. cyt., s. 57.

¹²¹ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 120–121.

i zgodnego z cnotą¹²². Człowiek jako jednostka (byt) społeczny własną wolność realizuje w ramach pewnej struktury (w społeczeństwie)¹²³.

Wolność w ujęciu konserwatywnym wypływa z natury człowieka i nie jest wolnością nieograniczoną. Człowiek został stworzony przez Boga jako wolny i obdarzony wolną wolą. Tę wolność determinuje moralność. Konserwatyści rozpatrują wolność w kontekście dobra wspólnego, a granicę wolności wyznaczają moralność oraz porządek społeczny w obrębie, którego tę wolność realizują. Człowiek w takim ujęciu jest racjonalny, co pomaga mu tłumaczyć jego własne decyzje ludzką wolnością i rozumnością. A poprzez własną ograniczoną wolność może czynić dobro i unikać zła¹²⁴. Zasadniczo odpowiedzialna za swoje życie jednostka – przyjmując tę odpowiedzialność – staje się wolna. Skoro jednostka jest wolna i rozumna, to także jest odpowiedzialna¹²⁵.

Dla konserwatystów zasadniczym warunkiem zachowania wolności jest własność prywatna, podobnie jak w liberalizmie. To własność stanowi narzędzie ochrony przed ubezwłasnowolnieniem i deklasacją społeczną¹²⁶.

Człowiek, w rozumieniu konserwatywnym, jest istotą społeczną, która dopiero w grupie zaspokaja podstawowe potrzeby, tj. bezpieczeństwa, identyfikacji, statusu. Na pierwszym miejscu dla konserwatysty są zobowiązania wobec siebie jako istoty duchowej, następnie obowiązki wobec zbiorowości. Tę myśl zauważyć można już w doktrynie Arystotelesa, która stanowi jedno z podstawowych źródeł do formułowania konserwatywnej wizji świata. Podstawowe potrzeby ludzkie, takie jak bezpieczeństwo, zakorzenienie, status, tożsamość, mogą być wyłącznie realizowane dzięki uczestnictwu w życiu zbiorowym — jako związane z naturalnymi grupami (rodziną, wspólnotą sąsiedzką, regionalną)¹²⁷.

Według konserwatystów zasadą życia zbiorowego nie jest równość, a sprawiedliwość i słuszność. Pojęcie równości postrzega się w stosunku do prawa i boskiego porządku, wobec których wszyscy pozostajemy równi. Dla konserwatystów nierówność społeczna lub ekonomiczna jest naturalna i nieunikniona¹²⁸. Konserwatyści wyrażają przekonanie,

¹²² K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 122.

¹²³ Tamże, s. 122.

¹²⁴ P. Śpiewak, dz. cyt., s. 77.

¹²⁵ Zob. K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt.

¹²⁶ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt.

¹²⁷ Tamże, s. 56–57.

¹²⁸ N. Bobbio, dz. cyt., s. 68.

że „każde społeczeństwo potrzebuje ładu i stratyfikacji społecznej”¹²⁹, dając pierwszeństwo naturalnym elitom (arystokracji).

Konserwatyści uważają, że istotnym elementem naturalnego ładu społecznego jest nierówność. Społeczeństwo musi się opierać na takich czy innych formach nierówności. W przeciwieństwie do liberałów konserwatyści akceptują własne role społeczne. Konserwatywna wizja społeczeństwa jest z natury hierarchiczna, w której każdy zajmuje określone miejsce w hierarchii społecznej i realizuje związane z tym role społeczne¹³⁰. Należy zwrócić uwagę, że owe spostrzeżenie jest zgodne ze współczesnym prawicowym rozumowaniem. Prawicę cechuje uznanie hierarchii i autorytetu, państwa i prawa, ochrona tradycji i podstawowych wartości, a także więzi społecznych, zasadniczych wartości kultury i religii.

Według konserwatystów polityka to domena siły, w której cenić powinno się wyłącznie realizm. Z kolei wojny, konflikty społeczne i cierpienia nie są możliwe do wyeliminowania¹³¹. Wobec tego różne odłamy konserwatyizmu usilnie będą dążyć do zachowania tradycyjnego porządku społecznego i gospodarczego oraz do utrzymania suwerenności państwa oraz posiadania silnej armii. Rola państwa sprowadza się do kontroli i zapewnienia bezpieczeństwa swoim mieszkańcom w ramach istniejącego porządku. Zdaniem konserwatystów państwo powinno być ograniczone, sprowadzać się do ochrony obywateli i utrzymania porządku społecznego, opierać się na prawie, uosabiać tradycję, interes narodowy¹³².

Rozkwit konserwatyizmu nastąpił w I połowie XIX wieku na skutek polemik z liberalizmem, a następnie socjalizmem. Swoje założenia opierał na tradycjonalizmie oraz niechęci do zmian i obronie *status quo*, opierając swoje przekonanie na ewolucyjnym, a nie rewolucyjnym charakterze zmian społecznych, kulturowych i politycznych¹³³. Na takie rozumienie zwraca uwagę Marek Jan Chodakiewicz, pisząc, że „konserwatyzm to dostosowanie się do terażniejszości w taki sposób, aby jak najwięcej ocalić ze starych, wypróbowanych wartości. W tym sensie historia stanowi punkt odniesienia do terażniejszych

¹²⁹ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 121.

¹³⁰ W systemie demokracji pluralistycznej społeczeństwo rozumie się jako całość złożoną z jednostek i grup społecznych, które dążą do realizacji własnych interesów. Skoro społeczeństwo nie jest jednolite pod względem politycznym i ekonomicznym, znakiem tego dla konserwatystów jest pluralistycznie zbudowane. Zob. J. Szacki, dz. cyt.

¹³¹ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 121.

¹³² Tamże, s. 123.

¹³³ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 230–233.

decyzji kształtujących przyszłość. Konserwatyzm więc to budowanie ‘nowego’ ze ‘starego’, ale nie w próżni, nie w oderwaniu od przeszłości”¹³⁴.

Odpowiedzią na ówczesne warunki społeczno-polityczne był konserwatyzm liberalny, który łączył liberalizm w gospodarce (poglądy wolnorynkowe) z konserwatyzmem światopoglądowym (m.in. poszanowaniem tradycji)¹³⁵.

Podsumowując, należy podkreślić, że fundamentami nurtów konserwatywnych są hasła obrony porządku społeczno-gospodarczego, u podstaw którego leżą powszechnie uznawane wartości i normy, takie jak: religia, naród, państwo, rodzina, hierarchia, autorytety, własność prywatna.

W I połowie XIX wieku podstawą różnicowania podziału liberalizm – konserwatyzm stanowiły kwestie ustrojowe i aksjologiczne, w odniesieniu do których reprezentantem lewicy byli liberalaowie, a prawicy konserwatyści¹³⁶.

Wymiar konserwatyzm – liberalizm opisano za pomocą następujących par przeciwstawnych pojęć (idei, wartości):

	KONSERWATYZM	LIBERALIZM
Rola państwa	Poparcie dla tradycyjnego porządku społecznego, przywiązanie do idei ładu i porządku publicznego, poparcie tradycyjnych wartości, wiary i moralności (poszanowanie rodziny, ojczyzny, narodu, państwa); rola państwa sprowadza się do zapewnienia	Gwarant podstawowych swobód obywatelskich; przestrzeganie prawa i utrzymanie porządku, jak najmniej państwa; upatrywanie źródła praw społecznych w ramach umowy społecznej; demokratyczne zasady suwerenności ludu; rolą państwa jest ochrona praw naturalnych; rolą państwa jest stanowienie i ochrona praw we wszystkich dziedzinach ludzkiej aktywności, ale to

¹³⁴ M. J. Chodakiewicz, *O prawicy i lewicy*, Warszawa Biblioteka Wolności 2020, s. 40.

¹³⁵ W ujęciu konserwatywno-liberalnym idea wolności deklarowana jest przede wszystkim jako wolność osobista i gospodarcza. W tym sensie wolność rozumie się poprzez nieograniczoną wolność polityczną i ekonomiczną.

¹³⁶ Zob. W. Wojtasik, dz. cyt., s. 10. Zob. także: W. Sokół, *Klasyfikacja partii*, W: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienie teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin: Wydawnictwo Marii Skłodowskiej-Curie 2003.

	<p>bezpieczeństwa; państwo powinno być ograniczone prawem, uosabiać tradycję, interes narodowy; upatrywanie źródła praw społecznych w prawie naturalnym (boskim).</p>	<p>poszczególne podmioty życia zbiorowego określają cele i sposób swego działania; wrogość do establishmentu, do urzędów i innych symbolicznych przejawów dostojeństwa władzy.</p>
Formy własności	<p>Własność prywatna przy silnym państwie minimum.</p>	<p>Poszanowanie własności prywatnej; własność prywatna przy państwie minimum.</p>
Jednostka	<p>Człowiek jest z natury istotą społeczną, którą określają antyracjonalizm i antyindywidualizm.</p>	<p>Koncepcja praw natury; wiara w postęp; racjonalizm; indywidualizm; prawa obywatelskie; autonomiczna jednostka, biorąca odpowiedzialność za swoje czyny i słowa.</p>
Stosunek do wolności	<p>Priorytet wolności nad równością; wolność identyfikowana z wyborem życia zgodnego z cnotą, życia odpowiedzialnego.</p>	<p>Nieograniczona wolność; orientacja na prawa człowieka (ze szczególnym uwzględnieniem praw mniejszości); każdy ma prawo do wolności i wyboru; wolność ujmowana jako cel.</p>
Stosunek do równości	<p>Sceptyczny stosunek do idei równości; akceptowanie hierarchii społecznych.</p>	<p>Wszyscy ludzie są równi; równość wobec prawa.</p>

Stosunek do religii	Absolutyzm moralny; nacisk na tradycyjną moralność.	Relatywizm moralny; wiara w postęp.
---------------------	---	-------------------------------------

1.1.2. Lewica i prawica w czasie Rewolucji Francuskiej

Początek rozkładu tradycyjnego ładu, który miał miejsce w oświeceniu, stanowił podłoże Rewolucji Francuskiej. Powszechnie uznaje się, że pojęcia lewica i prawica narodziły się w czasie Wielkiej Rewolucji we Francji w 1789 roku podczas tworzenia się nowoczesnej formy ówczesnego parlamentu. Przed rewolucją francuską feudalna Francja była monarchią absolutną, gdzie władza należała do monarchy, władcy „z Bożej łaski” (łac. *rex Dei gratia*). Monarcha był protoplastą prawa oraz pierwszym realizatorem wszystkich praw królewskich (w tym własności prywatnej).

W 1789 roku Zgromadzenie Narodowe uchwaliło dekret o zniesieniu stanów feudalnych oraz Deklarację Praw Człowieka i Obywatela. W wyniku Rewolucji ustanowiono nowy model państwa. Monarchia absolutna i ustrój stanowy zostały obalone, wprowadzono trójpodział władzy, zagwarantowano wolności obywatelskie i zasadę suwerenności narodu. Na mocy konstytucji francuskiej z 1791 roku we Francji w miejsce absolutyzmu wprowadzono monarchię konstytucyjną. Rok później monarchia została obalona, władzę objęła burżuazja, a Francja na najbliższe kilkanaście lat stała się republiką demokratyczną (rządzoną przez przedstawicielskie władze)¹³⁷, która trwała formalnie do koronacji Napoleona Bonaparte'go w 1804 roku, zmieniając jej status na cesarstwo.

W wyniku głębokich przemian społeczno-politycznych we Francji obywatele otrzymali m.in. gwarancję równości wobec prawa, wyznania, gwarancję nietykalności osobistej i majątkowej, upowszechnienie oświaty i opieki społecznej, zniesiono przywileje stanowe, wszelkie obowiązki chłopskie względem Kościoła i pana, przywileje szlachty i duchowieństwa, a także dziesięcinę. Idee oświecenia przyczyniły się w XVIII wieku do prawnego zniesienia poddaństwa w większości krajów zachodnioeuropejskich i niektórych w środkowej Europie¹³⁸.

¹³⁷ Konstytucja jakobińska z 1793 roku wprowadziła powszechne prawo wyborcze dla wszystkich mężczyzn we Francji.

¹³⁸ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/poddanstwo;4009552.html> [data dostępu: 18.02.2023].

Wielu badaczy uznaje zgodnie, że w trakcie posiedzeń Zgromadzenia Narodowego w 1798 roku we Francji prawicę stanowili zwolennicy porządku społecznego opartego na tradycyjnych wartościach (zarówno w sensie obyczajowym, jak i społecznym), na wierze katolickiej, będący jednocześnie przeciwnikami radykalnych zmian, zasiadali po prawej ręce przewodniczącego obradom. Lewicę zaś zwolennicy porządku społecznego opartego na równości, wyrażający sprzeciw wobec wartości tradycyjnych i panującej chrześcijańskiej aksjologii, będący za demokratyzacją życia społecznego, inkluzją społeczną (a przynajmniej pewnej części wykluczonych), ustanowieniem racjonalistycznego i racjonalnego porządku opartego na ideach oświeceniowych, świeckości instytucji państwa oraz rozdziału od Kościoła. Ci drudzy wierzyli w sprawczą, kluczową rolę rządów demokratycznie obranych i realizujących reformy. W takim znaczeniu lewicy i prawicy religię łączono z prawicą a egalitaryzm z lewicą. Choć jest to dużym uproszczeniem, bowiem i na prawicy odnajduje się laickie ruchy¹³⁹.

Stąd też wziął się późniejszy podział na monarchistów (związanych z prawicą) i rewolucjonistów (związanych z lewicą). To wtedy właśnie prawicę zaczęto utożsamiać z konserwatyzmem i arystokracją, lewicę zaś ze zwolennikami reform społecznych i egalitaryzmem. Za prawicę zaczęto uważać tych, którzy byli za utrzymaniem *status quo*, a za lewicę tych, którzy chcieli zmian. Do dziś klasyczne rozumienie prawicowości wiąże się z konserwatyzmem i niechęcią do zmiany, a lewicę utożsamia się z transformacją i zmianą społeczną, itp.

Od czasów Rewolucji Francuskiej sposobem klasyfikacji doktryn i partii politycznych jest podział na lewicę, prawicę i centrum. Wobec szerokiego spektrum definicji lewicowości i prawicowości współcześnie za doktryny centrowe uznaje się, ogólnie rzecz biorąc, siły polityczne, które dążą do utrzymania równowagi pomiędzy interesami różnych grup społecznych. Popierają gospodarkę rynkową, ale uznają, że powinna być ona kontrolowana przez państwo. Doktryny centrowe akceptują także istnienie nierówności społecznych, aczkolwiek wyrażają aprobatę, że powinny być one łagodzone przez społeczeństwo, a nie państwo¹⁴⁰.

Wymiar lewica – prawica w okresie Rewolucji Francuskiej można przedstawić w następujący sposób (za pomocą przeciwstawnych konceptów, idei, wartości):

¹³⁹ B. Pająk-Patkowska, *Wymiar lewica–prawica w Polsce – podziały ideologiczne w polskim społeczeństwie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2010, nr (1), s. 82.

¹⁴⁰ Zob. H. Izdebski, dz. cyt.

REWOLUCJA FRANCUSKA	LEWICA	PRAWICA
Rola państwa	Państwo jako główne narzędzie kierowania losem obywateli i wydzielania im indywidualnych wolności.	Państwo jako narzędzie realizowania przyrodzonych praw społecznych, z uwzględnieniem wiary, tradycji i moralności; szczególny szacunek dla autorytetu państwa i prawa.
Formy własności	Brak przywilejów stanowych.	Przywileje stanowe.
Jednostka	Wolność, równość, braterstwo.	Elitaryzm z uwzględnieniem przyrodzonych ról społecznych.
Stosunek do wolności	Wolność słowa, wyznania; nietykalność osobista i majątkowa.	Wolność osobista i majątkowa, z uwzględnieniem uwarunkowań społeczno-politycznych.
Stosunek do równości	Główny postulat życia społeczno-politycznego.	Hierarchia społeczna.
Stosunek do religii	Sekularyzacja; ateizm; odwoływanie się do sprawiedliwości społecznej i postępu; hołdowanie postawom laickim i rozdzielenie Kościoła od państwa; wiara w postęp.	Poparcie dla Kościoła, tradycji, moralności; odwoływanie się do roli transcendencji.

Siły polityczne	Postępowe ruchy społeczne; przedstawiciele władzy obywatelskiej, np. burżuazja.	Ruchy reakcyjne; ugrupowania zachowawcze; szlachta, arystokracja, duchowieństwo.

1.1.3. Lewica i prawica w czasie Rewolucji Przemysłowej

O ile w XVIII wieku po powstaniu pierwszych liberalnych demokracji pojęcie lewicy używano do opisywania republikanizmu we Francji i liberalizmu w Stanach Zjednoczonych, o tyle dla współczesnego rozumienia lewicy i prawicy kluczowy był XIX wiek. To wtedy obie siły polityczne (obozy, frakcje ideologiczne) zaczęto definiować także w **kategoriach ekonomicznych**. Konserwatywna prawica była mieszczańska, manifestowała interesy i poglądy tradycyjnej burżuazji, z kolei lewica odwoływała się do proletariatu, osób najuboższych, wykluczonych, słabszych, na marginesie życia społecznego.

Wskutek XIX-wiecznej Rewolucji Przemysłowej¹⁴¹, procesów industrializacji miast, wzrostu liczby ludności, obejmujących w Europie głębokie procesy technologiczne, gospodarcze, społeczne i kulturowe zrodziły się ruchy sprzeciwu, które charakteryzował interwencjonizm państwowy, opiekuńczość państwa, duża regulacja gospodarki i niechęć lub dystans do kapitalizmu. Tak rodząca się socjalna lewica oferowała polityczną reprezentację ekonomicznie i społecznie słabszym i wykluczonym, rozbudowaną pomoc socjalną i wyrównywanie szans w różnych obszarach życia społecznego. W programach lewicowych ugrupowań zaczęły dominować reformy społeczne, prawo pracy, wybory powszechne i tworzenie związków zawodowych. W ten sposób tradycyjne partie lewicowe utożsamiano z klasą robotniczą, a ich programy wyborcze postulowały emancypację klasy robotniczej. W drugiej połowie XIX wieku w krajach anglosaskich termin emancypacja zaczął być

¹⁴¹ Jako początek tego procesu uznaje się rozpoczęcie Rewolucji Przemysłowej w Anglii w XVIII wieku; przejście od produkcji manufakturowej do przemysłu maszynowego.

związany z walką o równouprawnienie kobiet i uzyskanie praw wyborczych, równego dostępu do edukacji i praw w rodzinie¹⁴².

Na powyższe rozumienie miały wpływ również zapoczątkowane w XVII wieku i trwające do połowy XIX wieku ruchy abolicjonistyczne, czyli próby reform socjalnych zmierzających do zniesienia niewolnictwa i handlu ludźmi w USA i Europie¹⁴³.

O ile prawica z okresu Rewolucji Francuskiej domagała się utrzymania feudalnych przywilejów i gospodarki feudalnej, o tyle w miarę podważania pozycji tradycyjnych warstw społecznych oraz rozwoju środków produkcji i “nowej” (przemysłowej, burżuazyjnej) własności prywatnej prawica zaczęła wspierać kapitalizm. Zwolenników rozwiązań rynkowych i własności prywatnej zaczęto określać mianem prawicy, natomiast lewicą – orędowników interwencjonizmu państwowego, własności kolektywnej, regulacji mechanizmów wolnorynkowych, etatyzmu. Ze względu na system wolnorynkowy i pozytywny stosunek do tradycji oraz do rynku prawicę, reprezentującą najczęściej liberalizm gospodarczy, utożsamiano z kapitalizmem¹⁴⁴. Dla Karola Marksa kapitalizm w gruncie rzeczy był jednym ze sposobów produkcji, które w procesie dziejów nastąpiły po feudalizmie¹⁴⁵.

W XIX wieku kapitalizm generalnie zakładał zmiany instytucji i sposobu zarządzania państwem, tak, by rynki stały się podstawowym mechanizmem alokacji zasobów¹⁴⁶.

Odpowiedzią na kryzys kapitalizmu był socjalizm (ewolucja i dobrowolna przebudowa stosunków społecznych na drodze rewolucji proletariackiej). Fundamentalną zasadą doktryn socjalistycznych było odrzucenie kapitalizmu i promowanie idei sprawiedliwości społecznej. Myśl socjalistyczna akcentowała krytykę społeczeństwa burżuazyjnego, a ideał społeczny dotyczył organizacji takiego społeczeństwa, z którego na zawsze zostaną wyeliminowane przemoc oraz konkurencja, a zostaną zastąpione

¹⁴² W USA za początek ruchu o prawa kobiet uznaje się Zjazd Kobiet w Seneca Falls, który odbył się w lipcu 1848 roku. To wtedy kobiety oficjalnie wygłosiły swoje postulaty, m.in. te dotyczące praw wyborczych i praw majątkowych.

¹⁴³ W 1865 roku po wprowadzeniu Trzynastej Poprawki do Konstytucji niewolnictwo zostało oficjalnie zakazane w USA.

¹⁴⁴ W XX wieku prawicę utożsamiano z globalizacją przede wszystkim ze względu na jej gospodarczy charakter. Zob. E. Hobsbawm, *Wiek kapitału 1848-1875*, przeł. M. Starnawski, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2015.

¹⁴⁵ K. Marks, *Kapitał: krytyka ekonomii politycznej*, przeł. E. Lipiński, t. 3, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 1959.

¹⁴⁶ Zob. M. Król, dz. cyt.

harmonijną współpracą wolnych i równych sobie obywateli, opartą na dobrowolności i sprawiedliwości zasad oraz własności kolektywnej¹⁴⁷.

Ideolodzy socjalistyczni owego czasu (Robert Owen, Henri de Saint-Simon, Charles Fourier) reprezentowali jednak głównie nurt utopijny. Socjalizm, już bez przymiotnika utopijny, szczyt popularności w społeczeństwach europejskich odnotował na przełomie XIX i XX wieku, tuż przed wybuchem Wielkiej Wojny. W XX wieku termin socjalizm używany był propagandowo jako etap w budowie społeczeństwa komunistycznego¹⁴⁸. Na gruncie marksistowskiej wersji socjalizmu zrodziły się ideologia komunistyczna, a następnie socjaldemokratyczna.

Koncepcje Karola Marksa (1818–1883) miały największy wpływ na kształtowanie się ideologii lewicowej. U Marksa prąródłem wszelkich konfliktów społecznych była własność środków produkcji skupiona w rękach “warstwy posiadającej”. Z tego marksiści wyciągali wniosek, że człowiek pozbawiony środków produkcji, czyli zdecydowana większość społeczeństwa, był de facto człowiekiem niewolnym. Jednostka może być wolna tylko we wspólnocie równych sobie. Taka wolność charakteryzuje się równym stanem posiadania, własności wspólnej i altruizmem i ma charakter kolektywny. Wobec tego realizacja wolności w kapitalizmie nie mogła być możliwa¹⁴⁹, a jedyna droga do wolności prowadzi przez rewolucję proletariacką, eliminację klasy posiadającej i równy podział dóbr (komunizm)¹⁵⁰.

Etapem budowy społeczeństwa komunistycznego miał być socjalizm oparty na przekonaniu, że stosunki społeczne można zbudować bardziej “sprawiedliwie” na wspólnotowej wizji społeczeństwa, społecznych własnościach środków produkcji oraz postulacie równości społecznej¹⁵¹. Lewicę marksistowską utożsamiano z internacjonalizmem rozumianym jako idea internacjonalistycznej rewolucji proletariatu.

W przeciwieństwie do socjalizmu, socjaldemokracja również wywodząca się z ruchu robotniczego, nie jest ani kolektywistyczna, ani antykapitalistyczna. Jej celem jest eliminowanie nierówności za pomocą stopniowych reform. Łączy idee ochrony praw pracowniczych, zapewnienia przez państwo bezpłatnej opieki zdrowotnej, edukacji, opieki

¹⁴⁷ Tamże, s. 158.

¹⁴⁸ Związek Sowiecki w imię internacjonalistycznego komunizmu, miał stać się ojczyzną proletariatu całego świata, a Europa połączona w jeden organizm.

¹⁴⁹ Zob. “W społeczeństwie, w którym środki produkcji są w rękach kapitalistów "mówić o czystej demokracji, o demokracji w ogóle, o równości, o wolności, o interesie ogólnonarodowym [...] znaczy to naigrywać się z mas pracujących i wyzyskiwanych"; cyt. za: W. I. Lenin, *O demokracji i dyktaturze*, W: *Dziela*, t. 28, Warszawa 1954, s. 378.

¹⁵⁰ K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 4, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 1962.

¹⁵¹ Zob. J. Szacki, dz. cyt.

socjalnej, wolności, równouprawnienia wszystkich klas społecznych, demokracji uczestniczącej i interwencjonizmu państwowego¹⁵². Ze względu na łączenie elementów liberalizmu z socjalizmem tak rozumiany socjalliberalizm stał się synonimem liberalizmu, m.in. w Stanach Zjednoczonych¹⁵³.

Pod koniec XIX wieku już na trwałe ustalił się podział na tak rozumianą lewicę i prawicę. Przez cały XIX wiek pojęcie lewicy było kojarzone z ugrupowaniami republikańskimi i socjalistycznymi, a walkę między prawicą i lewicą często opisywano jako walkę między monarchistami a komunistami. Należy odnotować, że sprawy religijne do połowy XIX wieku nie odgrywały najważniejszej roli w kwestii kształtowania się ruchu socjalistycznego. Dopiero z biegiem czasu, między innymi z pojawieniem się pism Marksa, religijność zaczęła być utożsamiana z elementem ucisku światopoglądowego, którego poddany jest proletariatus. Pod koniec XIX wieku socjalizm był już synonimem antyklerykalizmu i ateizmu.

W 1918 roku w wyniku upadku trzech mocarstw, tj. Imperium Rosyjskiego, Cesarstwa Niemieckiego i Austro-Węgier na mapie Europy pojawiły się nowe państwa oraz te, które odzyskały niepodległość, na przykład Polska. W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku idee prawicowe przejęły ruchy faszystowskie w Europie. Obie ideologie stały się realnie podczas wojny domowej w Hiszpanii w latach 30. XX wieku, ale także w czasie II wojny światowej, kiedy do głosu doszły ideologie: faszystowska i komunistyczna.

Obecnie różne odłamy ideologii socjalistycznych zakładają możliwość występowania gospodarki mieszanej, czyli połączenia wolnego rynku i gospodarki państwowej oraz państwa opiekuńczego (*welfare*), zachęcając jednocześnie społeczeństwo do rozwiązań wspólnotowych (komunalnych). Doktryny socjalistyczne propagują rozwiązania komunalne zarówno dla procesów społecznych, jak i gospodarczych. Z kolei rola państwa sprowadza się do **regulacji gospodarki** i wyrównywania nierówności społecznych¹⁵⁴.

Wymiar lewica – prawica w okresie Rewolucji Przemysłowej można przedstawić w następujący sposób:

¹⁵² Zob. J. Szacki, dz. cyt., M. Król, dz. cyt.

¹⁵³ Punktem odniesienia będzie socjalliberalny program prezydenta Franklina Delano Roosevelta w Stanach Zjednoczonych w latach 30. XX wieku.

¹⁵⁴ Zob. J. Szacki, dz. cyt., M. Król, dz. cyt.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA	LEWICA	PRAWICA
Rola państwa w gospodarce	Postulat państwa jako strażnika sprawiedliwości społecznej, ograniczenie praw warstwie posiadającej i zabezpieczenie socjalne proletariatu, socjalizm.	Liberalna gospodarka wolnorynkowa oparta na ograniczeniu roli państwa w zakresie kontroli rynku oraz przedsiębiorczości; kapitalizm (wolny rynek).
Formy własności	Postulat państwowej własności środków produkcji i przedsiębiorstw.	Przeciwstawianie się państwowej własności środków produkcji i przedsiębiorstw; własność prywatna.
Jednostka	Kolektywizm – przewaga wartości związanych ze współpracą i współdziałaniem; jak najwięcej państwa w obszarze życia społecznego jednostki.	Liberalny indywidualizm – wyższość dobra jednostki nad dobrem społecznym.
Stosunek do wolności	Dla socjalistów warunkiem korzystania z wolności jest zabezpieczenie praw społecznych; jednostka pozostaje wolną tylko we wspólnocie równych sobie; wolność w ujęciu socjalistycznym	Niechęć do rodzącego się ruchu socjalistycznego i głoszonych przez niego haseł egalitarno-wolnościowych, których skutkiem miałyby być rewolucja społeczna.

	charakteryzuje się równym stanem posiadania, wspólną własnością, ma charakter kolektywny.	
Stosunek do równości	Równość społeczna; porządek egalitarystyczny, wynikający z określonego poglądu na sprawiedliwość społeczną.	Hierarchia społeczna; akceptacja nierówności społecznej i ekonomicznej.
Siły polityczne	Klasa robotnicza.	Liberalna burżuazja.

1.1.4. Lewica i prawica po II wojnie światowej

Od czasów Rewolucji Przemysłowej przez kolejne kilkadziesiąt lat następowały po sobie różne zmiany, prawne, społeczne, gospodarcze, na przykład pojawienie się idei narodowej podczas Wiosny Ludów, przy czym można zaobserwować różny ich przebieg w różnych krajach (XIX-wiecznej Rosji nie da się tu przyrównać na przykład do ówczesnej Anglii). Niejednolity przebieg tych zjawisk nie pozwala na sformułowanie ogólnej zasady historiozoficznej w odniesieniu do świata. Dobrze widać to na przykładzie Polski, która po okresie zaborów przeszła szybki proces modernizacji w okresie międzywojennym. Jeżeli szukać wspólnych mianowników i zdarzeń, które wpłynęły w podobny sposób na wydarzenia w innych krajach, można wskazać wielki kryzys gospodarczy przełomu lat 20. i 30. XX wieku. Jego skutkiem było na przykład pojawienie się idei państwa dobrobytu w USA¹⁵⁵ czy zwrot ku akceptacji totalitaryzmu, na przykład w Niemczech¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Idee liberalizmu socjalnego znalazły odzwierciedlenie w praktyce politycznej i gospodarczej "Nowego Ładu" w USA, czyli programu reform ekonomiczno-społecznych za prezydentury Franklina Delano Roosevelta. Ich celem było przeciwdziałanie skutkom wielkiego kryzysu lat 1929–1933 w kraju.

¹⁵⁶ Zob. K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt.

Po zakończeniu II wojny światowej w Europie Wschodniej pojęcie lewicy identyfikowano z państwami socjalistycznymi (i autorytarną formą rządów), w przeciwieństwie do lewicy zachodniej, którą utożsamiano z demokracją. Było to związane ze strefą wpływów w Europie, którą wyznaczała tak zwana Żelazna Kurtyna; na Wschodzie rozciągał się obszar sowieckiej dominacji i komunizm (charakteryzujący się monopolem władzy partii komunistycznej i upaństwowieniem gospodarki), na Zachodzie zaś porządek neoliberalny¹⁵⁷. Taki układ trwał do upadku komunizmu w Europie, zapoczątkowany w 1989 roku¹⁵⁸.

Z drugiej strony po II wojnie światowej w świecie Zachodnim do głosu doszły nowe idee i doktryny: neoliberalizm i neokonserwatyzm (szczególnie w Stanach Zjednoczonych), a po upadku Żelaznej Kurtyny globalizm i separatyzmy narodowe w Europie. Neoliberalizm i neokonserwatyzm (będące kontynuacją konserwatyizmu i liberalizmu) wywarły istotny wpływ na współczesne myślenie o lewicowości i prawicowości i trudno bez znajomości tych terminów zrozumieć obecną debatę światopoglądową. Choć, jak wskazują badacze, wokół tych pojęć panuje ogromny zamęt pojęciowy i tylko w ramach danego kontekstu można je rozpatrywać¹⁵⁹.

Można powiedzieć, że zarówno neoliberalizm jak i neokonserwatyzm dostosowały swoje ideologie do realiów życia społeczno-politycznego, także w aspektach ustrojowych (ustrój liberalno-demokratyczny). W demokracjach zachodnich po II wojnie światowej mniej więcej do lat 70. w obszarze identyfikacji decydowały materialne kwestie, następnie postmaterialne. Neoliberalizm narodził się po II wojnie światowej (realizowany od lat 70. i 80. XX wieku) jako nowy nurt liberalizmu, stanowiący woltę do założeń ideologii klasycznego liberalizmu, kładąc nacisk na aspekt ekonomiczny¹⁶⁰.

Początkowo, w przeciwieństwie do klasyków liberalizmu, neoliberalizm, przejmując część haseł reformistycznego socjalizmu¹⁶¹, dopuszczał ingerencję państwa w gospodarkę, uznając, że warunkiem niezbędnym, aby wszyscy obywatele mogli w pełni korzystać z praw wolności, jest zagwarantowanie minimum socjalnego i zapewnienie równości szans w dostępie do edukacji, kultury. Nowe rozumienie znalazło zastosowanie w polityce

¹⁵⁷ T. Lentz, P. Gueniffey, *Upadek wielkich imperiów*, przeł. W. A. Grzechnik, Warszawa: Wydawnictwo Bellona 2018.

¹⁵⁸ Tamże.

¹⁵⁹ P. Pysz, E. Mączyńska, *Liberalizm, neoliberalizm i ordoliberalizm*, „Ekonomista” 2014, nr 2, s. 221–247.

¹⁶⁰ Zob. pojęcie ‘neoliberalizm’, W: *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław: Wydawnictwo: atla 2 1999.

¹⁶¹ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt.

społeczno-politycznej rządów Ronalda Reagana w USA (reaganomika) oraz Margaret Thatcher w Wielkiej Brytanii (thatcheryzm), a także w kontekście przemian politycznych i ekonomicznych w Ameryce Łacińskiej, Azji, Europy Środkowej i Wschodniej po 1980 roku¹⁶². Główne jego założenia dotyczyły ograniczenia interwencjonizmu państwowego i keynesowskiego państwa dobrobytu¹⁶³, nienaruszalności własności prywatnej i rządów prawa¹⁶⁴.

Neokonserwatyzm z kolei narodził się z krytyki polityki społecznej lat 60. XX wieku¹⁶⁵. W Wielkiej Brytanii, USA i Niemczech stanowił połączenie tradycyjnego konserwatyizmu (poparcie dla tradycyjnych wartości moralnych i religijnych) w sferze wartości z liberalizmem gospodarczym (dotyczącym założeń gospodarki wolnokonkurencyjnej, własności prywatnej, sprzeciwu wobec państwa opiekuńczego, a także ingerencji państwa w gospodarkę i życie społeczne)¹⁶⁶.

Obecnie za neokonserwatywne uznaje się partie i ruchy polityczne, które odwołują się do religii, wartości i norm kultury europejskiej, tożsamości narodowej, rodziny, mechanizmów rynkowych i niskich podatków¹⁶⁷. Jeśli chodzi o rolę państwa, dopuszcza się ograniczoną interwencję państwa, czyli bez naruszania struktury własności¹⁶⁸. Ogólnie można by rzec, że neokonserwatyzm cechuje liberalna koncepcja wolnego rynku, sprzeciw wobec egalitaryzmu i etatyzmu, obrona państwa konstytucyjnego i demokracji politycznej, a także antyrelatywizm¹⁶⁹. W takim rozumieniu zwolennicy tej ideologii

¹⁶² K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 162.

¹⁶³ Źródła ekonomii keynesowskiej odnajdujemy w dziełach Johna Maynarda Keynesa (1883–1946). Model keynesowski (inaczej teoria keynesowska lub ekonomia keynesowska) opiera się na zwiększeniu roli polityki gospodarczej i społecznej państwa, zwiększeniu wydatków rządowych, progresywnej polityki podatkowej, wsparciu prywatnych inwestycji i regulowaniu wydatków publicznych. Zob. E. H. Phelps Brown i inni, *Wstęp do teorii ekonomicznej Johna Maynarda Keynesa. Wybór pism*, przeł. Bohdan Brodziński i in., Londyn: Szkoła Nauk Politycznych i Społecznych 1961.

¹⁶⁴ Za współczesnych neoliberalów uznaje się libertarianów. Libertarianie działanie państwa utożsamiają z polityką podatkową, etatyzacją i centralizacją gospodarki, zmonopolizowaniem władzy. Do czołowych przedstawicieli libertarianizmu zalicza się m.in.: Ludwiga Heinricha Edlera von Misesa (1881–1973), Friedricha Augusta von Hayeka (1889–1992), Roberta Nozicka (1938–2002), Milтона Friedmana (1912–2006). Zob. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 273, L. von Mises, *Liberalizm w tradycji klasycznej*, przeł. Sz. Czarnik, Kraków: Wydawnictwo Arcana 2009, R. Legutko, *Leseferyzm ewolucjonistyczny - Friedrich Hayek, W: Spory o kapitalizm*, R. Legutko, Kraków: Wydawnictwo Znak 1994, R. Nozick, *Anarchia, państwo, utopia*, przeł. M. Szczubiałka, P. Maciejko, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2010.

¹⁶⁵ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 158.

¹⁶⁶ Tamże, s. 124.

¹⁶⁷ Tamże, s. 125.

¹⁶⁸ Zob. m.in. I. Kristol, *Reflections of a Neoconservative: Looking Back, Looking Ahead*. New York: Basic Books October 1983, I. Kristol, *Neoconservatism: The Autobiography of an Idea*, New York: Free Press 1995.

¹⁶⁹ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 55.

krytykują socjalizm za egalitaryzm, natomiast liberalizm za to, że propaguje indywidualizm oraz przyczynia się do rozbicia wspólnoty¹⁷⁰.

Politologowie w kraju, min. Wojciech Sokół¹⁷¹, Waldemar Wojtasik¹⁷², Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut¹⁷³ zwracają uwagę, że procesy i zjawiska, które powstały w II połowie XIX wieku, przesunęły akcenty, polaryzujące lewicę od prawicy na kwestie socjoekonomiczne¹⁷⁴. Antoszewski i Herbut podkreślają, że należy tę kwestię traktować w sposób węższy – idea socjalizmu przekształciła się w idee socjaldemokracji¹⁷⁵, wypracowując idealne warunki dla petryfikacji spektrum lewica–prawica na następne sto lat¹⁷⁶.

Od lat 70. XX wieku (okresu zachodzącej globalizacji gospodarczo-kulturowej), poprzez upadek komunizmu w Europie, a następnie poprzez globalny kryzys finansowy i rodzące się separatyzmy narodowe, kondycja ekonomiczna i społeczno-kulturowa zachodnich społeczeństw uległa znaczącym przemianom. Industrializacja staje się katalizatorem politycznych podziałów. Proces modernizacji przyczynia się do upowszechnienia postaw egalitarnych i posmaterilanych. Wobec powyższych rozważań warto zadać pytanie, co dziś oznaczają pojęcia lewica i prawica? Aby wydobyć sens z niniejszego pytania i pokazać, jak rozkładają się akcenty w polityce, skupię się na wybranych przykładach, gdyż spektrum podziału dotyczące lewicy i prawicy jest ogromne i w większości umotywowane warunkami krajowymi.

Odbiegając na chwilę od głównego wątku przemysłów. Immanentną cechą demokracji jest ucieranie się wspólnych stanowisk. Demokracja zakłada istnienie i ścieranie się różnych światopoglądów i ideologii. W najnowszej historii można wskazać na okresy prosperity i kryzysu demokracji. Lata przed II wojną światową, czyli w okresie dominacji systemów autorytarnych, można nazwać kryzysem demokracji. Z kolei okres po 1945 roku, po procesie wychodzenia ze skutków II wojny światowej, jest umocnieniem demokracji, a na płaszczyźnie gospodarczej powstaniem państw “dobrobytu” (Stany Zjednoczone, Niemcy, Francja).

¹⁷⁰ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 233.

¹⁷¹ Zob. W. Sokół, dz. cyt.

¹⁷² Zob. W. Wojtasik, dz. cyt.

¹⁷³ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk: Wydawnictwo Arche 2001.

¹⁷⁴ W. Sokół, dz. cyt., s. 50.

¹⁷⁵ A. Antoszewski, R. Herbut, *Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1995, s. 23.

¹⁷⁶ W. Wojtasik, dz. cyt., s. 11.

Problem w tym, że demokracja, czyli ustrój oparty o ścieranie się różnych, czasem przeciwstawnych argumentów, skutkuje pojawianiem się kolejnych problemów: zaliczyć do nich można różne wizje przyszłości, spory ideologiczne, koncepcje gospodarcze, a także kulturowo-filozoficzne. Widzimy to dzisiaj, kiedy punkt krytyczny owych sporów (rozłamów) doprowadza niejednokrotnie do kryzysu demokracji w wielu krajach, a także wspólnotach międzynarodowych (na przykład w Unii Europejskiej). U źródeł wszelkich podziałów leżą konflikty, a partie polityczne są ich nośnikiem¹⁷⁷.

Kontynuując wątek, w ostatniej dekadzie klasyczne teorie podziału politycznego na Zachodzie w głównej mierze skupiały się na utrzymywaniu się dominujących opozycyjnych sił politycznych w obrębie społeczeństw, a w analizie podziałów ważne miejsce odgrywały konteksty historyczne¹⁷⁸. W ujęciu Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana podziały społeczno-polityczne rozgrywają się między dwiema kulturami politycznymi o odmiennym podłożu religijnym, etnicznym i językowym¹⁷⁹. Od lat 70. XX wieku obserwujemy inny proces. W wyniku zachodzących procesów i zjawisk społecznych, które się na siebie nakładają dochodzi do istotnych rozszczelnień, na skutek których systemy europejskie przez lata skonsolidowane i stabilne, zaczęły się zmieniać, szczególnie na skutek procesów społeczno-kulturowych (światopoglądowych)¹⁸⁰. Podziały te coraz bardziej (dostrzegamy tu trend) nakładają się na podziały warstwowe/klasowe i coraz mocniej z nimi związane podziały polityczne.

Według Lipseta i Rokkana podziały polityczne w przeważającym stopniu determinują system partyjny danego kraju, dzieląc wyborców na bloki wyborcze. A podziały społeczne lub kulturowe stają się podziałami politycznymi, gdy jako takie zostaną upolitycznione i realizowane za pośrednictwem partii politycznych¹⁸¹.

Kategoria podziału społeczno-politycznego (socjopolitycznego) odtwarza zróżnicowania powstające na skutek relacji między sferą polityczną i społeczną. Tak rozumiany może przybierać – zdaniem Ryszarda Herbuta – cztery typy podziałów:

¹⁷⁷ Zasadniczo najistotniejszą częścią definicji podziałów (rozłamów) społeczno-politycznych na gruncie badań socjopolitycznych należy uznać historycznie wyznaczoną orientację (ideologiczną, społeczną lub kulturową), która dzieli obywateli/wyborców w obrębie społeczeństwa na grupy o różnych interesach politycznych i skutkuje konfliktem politycznym między tymi grupami. Zob. W. Łukowski, I. Sadowski, *Podział społeczno-polityczny w Polsce. Kilka uwag teoretycznych*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29, s. 9 i 13.

¹⁷⁸ Zob. W. Łukowski, I. Sadowski, *Podział społeczno-polityczny w Polsce. Kilka uwag teoretycznych*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29, s. 11–36.

¹⁷⁹ S. M. Lipset, S. Rokkan (eds.), dz. cyt. s. 1–64.

¹⁸⁰ Tamże, s. 13.

¹⁸¹ Por. H. Kriesi, R. Koopmans, J. W. Duyvendak, M. Giugni, *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL Press Limited 1995, s. 165–185.

ekonomiczny (klasowy), religijny, kulturowo-etniczny, centralno-peryferyjny¹⁸². Owe zróżnicowanie dostrzega się w podziałach funkcjonujących w demokracjach zachodnich. Podobną, acz nie do końca specyfikę dostrzega się, analizując podziały społeczno-politycznych na tle krajów Europy Środkowo-Wschodniej¹⁸³. Podziały te mają inny charakter niż na Zachodzie (większa otwartość elektoratów, niestabilność partii, chwiejność, niepewność)¹⁸⁴.

Dziś nie ulega wątpliwości, że tradycyjne podziały straciły na znaczeniu, a wyłoniły się nowe linie społeczno-politycznych podziałów¹⁸⁵. Choć są i tacy autorzy, którzy twierdzą, że rozłamy w teorii Lipseta i Rokkana nadal są obecne we współczesnych zachowaniach wyborczych w Europie Zachodniej, a podziały partyjne stanowią odzwierciedlenie linii konfliktów unaoczniających się w strukturze społecznej. Kluczowym wydaje się jednak wpływ kontekstu na zachowania wyborcze obywateli, i to, że podziały społeczne mają kontekstualne źródła. Co oznacza, że tworzą się i funkcjonują w różnych kontekstach społecznych, politycznych i mogą przybierać różne formy, a ich wartości zmieniać się w czasie¹⁸⁶. W skład kontekstu wchodzi aspekty domeny politycznej, gospodarczej i społecznej, a zachowania wyborcze obywateli obejmują ich udział w wyborach i późniejszą decyzję, na którą partię oddać głos¹⁸⁷.

Wobec tego można powiedzieć, że spory ideowe dziś są wieloaspektowe i skomplikowane, z jednej strony wynikające z długoletnich i wielorakich przemian na przestrzeni ostatnich dwóch wieków, a z drugiej są uwikłane w kontekst wewnątrz krajowe. Charakter konfliktu politycznego istotnie determinują również czynniki i warunki ekonomiczne¹⁸⁸.

Skądinąd klasyczny podział liniowy na lewicę i prawicę nie opisuje dziś w pełni rzeczywistości społecznej, bowiem trudno mówić o takim czystym podziale społecznym. Aczkolwiek wydaje się, że ma sens, gdyż jest mocno zakorzeniony w naszej świadomości. Wystarczy spojrzeć chociażby na Europę, gdzie w większości współczesnych państw demokratycznych różnica między polityczną lewicą a polityczną prawicą nabiera coraz

¹⁸² R. Herbut, *Podziały socjopolityczne w Europie Zachodniej*, W: *Demokracje zachodnioeuropejskie*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1997, s. 51.

¹⁸³ H. Kitschelt, *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions*, „Party Politics” 1995, vol. 1, pp. 447–472.

¹⁸⁴ Tamże.

¹⁸⁵ Tamże.

¹⁸⁶ P. Obacz, *Podziały społeczno-polityczne – tezy teoretyczne*, „Historia i Polityka” 2021, nr 37(44), s. 130.

¹⁸⁷ Zob. H. Schmitt, P. Segatti, C van der Eijk (eds.), *Consequences of context : how the social, political, and economic environment affects voting*, Lanham: Rowman & Littlefield 2021.

¹⁸⁸ Por. R. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press 1990.

większej ostrości. Tak oto mamy do czynienia z dwoma światami ideowymi, mającymi swoje określone kontekstualne źródła, stanowiące pole znaczeń i symboli politycznych, a nie głębokich pęknięć, których relacje społeczno-polityczne w kraju determinuje własna kontekstualność¹⁸⁹.

Dokonując pewnej strukturyzacji, fundamentalne znaczenie dla współczesnego rozumienia definicji lewicy i prawicy ma ich ideowe (i/lub ideologiczne) podglebie. Lewicowość i prawicowość są – do pewnego stopnia – pochodną zaangażowań ideologicznych i preferencji ideowych. Prawicę cechują m.in. pozytywny stosunek do własności prywatnej, sprzeciw wobec centralizmu, gospodarka rynkowa, podziały majątkowe (uznanie hierarchii i autorytetu), ochrona tradycji i podstawowych wartości, a także więzi społecznych oraz zasadniczych wartości kultury i religii¹⁹⁰. Lewicę zaś troska o najsłabszego, równość, poczucie wolności i sprawiedliwości społecznej¹⁹¹.

Według Norberto Bobbio współcześnie źródłem rozróżnienia lewicy i prawicy jest przede wszystkim stosunek do równości¹⁹². W świetle ów teorii tak rozumiana równość ukazana jest na dwóch przeciwnych sobie siłach politycznych – lewicy i prawicy¹⁹³.

Z kolei Herbert Kitschelt, teoretyk systemów politycznych, twierdzi, że prawicowość współcześnie oznacza akceptację wolności i wolnego rynku, a także hierarchicznych wspólnot. Natomiast lewicowość, głównie zdaniem Kitschelta, wiąże się z równością, na przykład w aspekcie redystrybucji zasobów i wspólnoty¹⁹⁴.

Jednym z ciekawszych osobnych nurtów polskiej prawicowości jest koncepcja Jacka Bartyzela, która wyrosła z przemyśleń doktrynalnych ruchu Młodej Polski (M. Król, A. Hall, itp.). Bartyzel jest o tyle interesujący, że nawiązuje z jednej strony do tradycji konserwatywnego monarchistycznego, z drugiej zaś do teologii politycznej, a konkretnie do przemyśleń Platona. W jego analizach szczególny akcent kładziony jest na zagadnienia: legitymizmu władzy, tradycji narodowej, ruchu monarchistycznego wyrosłego po Rewolucji Francuskiej i kierunków antyliberalnych. Sytuując poglądy Jacka Bartyzela na polskiej scenie ideowej, trzeba mu wyznaczyć pozycję zdecydowanie na prawo, tuż obok

¹⁸⁹ Zob. np. R. Dalton, *Political Cleavages, Issues and Electoral Change*, W: *Comparing Democracies. Elections Voting in Global Perspective*, eds. L. LeDuc, R. G. Niemi, P. Norris, Thousand Oaks-London-New Delhi: Sage Publications 1996, pp. 319–342, J. Potulski, *Kształtowanie się nowych podziałów społeczno-politycznych na przykładzie transformacji francuskiego systemu partyjnego*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2020, nr 65, s. 7–27. Por. P. Obacz, dz. cyt., s. 135.

¹⁹⁰ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 149–151.

¹⁹¹ Zob. P. Śpiewak, dz. cyt., s. 152.

¹⁹² Zob. N. Bobbio, dz. cyt.

¹⁹³ Tamże.

¹⁹⁴ Zob. H. Kitschelt, dz. cyt.

nurtów narodowych i monarchistycznych. Prawicowość w ujęciu Bartyzela można podsumować jako wszelkie tendencje ideowe, idące wbrew nurtom progresywnym i liberalnym. Stąd najważniejszymi pojęciami, jakich używa, są: naród, wiara, Kościół, tradycja, patriotyzm. Konsekwentnie myślicielami, z których wywodzi swoje tezy, są przedstawiciele klasycznego nurtu konserwatywno-narodowego, m.in. tacy jak Charles Maurras i Joseph de Maistre¹⁹⁵.

Bartyzel, podobnie jak de Maistre, akcentuje ciągłość tradycji, tradycję katolicką i ruchy antyrewolucyjne. W znaczeniu metafizycznym prawicowość odwołuje do nadprzyrodzonych źródeł władzy, dobra wspólnego oraz prawa naturalnego, co ma prowadzić do pozytywnej waloryzacji dziedzictwa kulturowego i narodowego oraz patriotyzmu. Według Bartyzela lewicowość to wszelkie nurty progresywne, rewolucyjne i liberalne¹⁹⁶.

Z kolei Konstanty A. Wojtaszczyk zwraca uwagę, że współcześnie różnice między lewicą a prawicą dotyczą trzech aspektów: aksjologicznych, ekonomiczno-społecznych i politycznych¹⁹⁷. Zwolenników obu idei różni w znacznym stopniu podejście do kwestii obyczajowo-światopoglądowych, gospodarczych i politycznych¹⁹⁸. W aspekcie aksjologicznym napięcia i spory między lewicą a prawicą będą dotyczyły stosunku do wiary, tradycji, kwestii równości i wolności jednostki, aborcji, eutanazji. W aspektach ekonomiczno-społecznych różnice będą wynikały z postrzegania roli państwa w gospodarce, zakresu polityki socjalnej, formy własności (środków produkcji), podatków. Odmienne rozumienie kwestii politycznych będzie odnosić się do roli państwa i relacji międzynarodowych¹⁹⁹.

Dokonując klasyfikacji ze względu na powyższe obszary, Wojtaszczyk zwraca uwagę, że w materii aksjologicznej lewica to ta siła polityczna, którą wyróżnia priorytet równości nad wolnością, odwoływanie się do sprawiedliwości społecznej i postępu, postawy

¹⁹⁵ J. Bartyzel, *Prawica–nacjonalizm–monarchizm. Studia politologiczno-historyczne*, Radzymin-Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky 2020.

¹⁹⁶ Tamże, s. 19–30.

¹⁹⁷ K. A. Wojtaszczyk, *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1998, K. A. Wojtaszczyk, *Prawica i lewica na polskiej scenie politycznej*, W: *Wybory parlamentarne 1991 i 1993 a polska scena polityczna*, red. S. Gebethner, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1995.

¹⁹⁸ Por. Doktrynalny stereotyp partii prawicowych i lewicowych w ujęciu K. A. Wojtaszczyka. Zob. K. A. Wojtaszczyk, *Partie polityczne...*, dz. cyt., K. A. Wojtaszczyk, *Prawica i lewica...*, dz. cyt.

¹⁹⁹ Tamże.

laickie. Prawica zaś to siła polityczna, którą cechuje priorytet wolności nad równością, odwoływanie się do tradycji, religii, wartości chrześcijańskich i ich ochrona²⁰⁰.

W obszarze ekonomiczno społecznym – pisze z kolei Wojtaszczyk – lewicę cechuje pozytywny stosunek do gospodarki rynkowej (za przedstawicieli takiego podejścia uznaje się socjaldemokratów) lub rynkowo-rozdzielczą (komuniści), ponadto dopuszczalne są różne formy własności lub priorytet własności uspołecznionej, a także rozwinięty interwencjonizm państwowy, wysokie podatki, szeroko rozwinięta polityka socjalna: *welfare state* lub komunistyczny model rozbudowanej polityki socjalnej. Prawicę, twierdzi Wojtaszczyk, reprezentują osoby o gospodarczo-rynkowych poglądach, o pozytywnym stosunku do własności prywatnej, będący za ograniczeniem interwencjonizmu państwowego, niskimi podatkami, a także ograniczaniem polityki socjalnej państwa²⁰¹.

W kwestiach dotyczących ustroju Wojtaszczyk podkreśla, że lewica jest za względną lub bezwzględną dominacją parlamentu (system parlamentarny, parlamentarno-gabinetowy), prawica zaś domaga się silnej władzy wykonawczej (system prezydencki, półprezydencki, kanclerski)²⁰².

W podobny (acz nie do końca) sposób podział lewica–prawica definiuje amerykański libertarianin David Nolan (1943–2010), definiując podział polityczny przy wykorzystaniu dwóch typów poglądów (osi)²⁰³. Zaproponowaną przez niego w 1971 roku klasyfikację stanowisk politycznych można umiejscowić na wykresie dwuosiowym między centrum. Tak oto jedną oś stanowią poglądy gospodarcze oparte na stopniu ingerencji państwa (etatyzm vs wolność gospodarcza), drugą zaś oś poglądy społeczne (konserwatyzm i liberalizm światopoglądowy). Trzeba dodać oba w rozumieniu amerykańskim. *Summa summarum* użycie dwóch zmiennych prowadzi do tego, że na końcu możemy zakwalifikować partię nie do dwóch, a czterech głównych kategorii: libertarianie, lewica, prawica, populiści (totalitaryści)²⁰⁴. Taki podział sceny politycznej ma zwolenników i przeciwników. Krytycy podziału podnoszą, że jest zbyt uproszczony w uogólnianiu (nawet na warunki amerykańskie), a ścisłe oddzielenie polityki społecznej od gospodarczej, w tym oddzielenie wolności osobistej od ekonomicznej, jest nie do utrzymania²⁰⁵.

²⁰⁰ Tamże.

²⁰¹ Tamże.

²⁰² Zob. W. Wojtasik, dz. cyt.

²⁰³ Zob. H. Izdebski, dz. cyt.

²⁰⁴ Twierdzenie o niniejszych stanowiskach politycznych wysunął wcześniej brytyjski psycholog Hans Eysenck w książce „The Psychology of Politics” z 1954 roku.

²⁰⁵ Zob. np. J. H. Huebert, *Libertarianism today*, Santa Barbara, California: Praeger Publishers 2010, pp. 22–24. W Polsce por. J. Szczepański, *Ideowe podstawy polskiego spektrum politycznego*, Warszawa-Pułtusk: Akademia

Za centrolewicę i centroprawicą zwykło się uważać umiarkowane partie polityczne oraz koalicje wyborcze usytuowane pomiędzy centrum a partiami lewicowymi i prawicowymi. Z kolei za radykalną lewicę i radykalną prawicę uznaje się osoby o zdecydowanych i bezkompromisowych postawach politycznych, które uwidaczniają podobieństwa pomiędzy komunizmem i faszysmem²⁰⁶. Na takie rozumienie zwrócił uwagę Andrew Heywood, który przy użyciu teorii podkowy wykazał, że między zwolennikami skrajnych ideologii, zarówno lewicowych, jak i prawicowych (komunizm i faszyzm), występują znaczne podobieństwa²⁰⁷.

Przejdźmy teraz do pojęcia skrajnej prawicy, które jest dość pojemne, ale z perspektywy pracy równie ważne. Za skrajnie prawicowe uznaje się ugrupowania nie zawsze jednorodne pod względem ideologiczno-programowym. Poniękad współcześnie za takie uznaje się na przykład radykalistów, ale też populistów. Jak podkreśla Aleksandra Moroska-Bonkiewicz, powołując się na obserwacje Norberto Bobbio, istotnym w definicji ugrupowań skrajnie prawicowych jest to, że “skrajna prawica łączy zaprzeczenie zasad wolności, co wskazuje na jej mniej lub bardziej ekstremistyczny charakter oraz odrzucenie etosu fundamentalnej równości człowieka, co w skrajnych formach wyrażać się może za pomocą dyskryminacji rasowej lub etnicznego czy kulturowego partykularyzmu, w którym jednostki przynależące do określonego (etnicznie lub kulturowo) narodu są społecznie faworyzowane”²⁰⁸. Ponadto “jedną z cech typowych jest negatywne określenie tożsamości, polegające na odgrózeniu tożsamości narodowej (kulturowej lub etnicznej) od obcych pochodzących z zewnątrz – innych narodów, imigrantów, mniejszości narodowych, jak i od inaczej myślących we własnym kraju. Nowy protekcyjizm kulturowy prowadzi często do nacjonalizmu”²⁰⁹.

Współcześnie, przyglądając się europejskim scenom politycznym, za takie można uznać na przykład węgierski Jobbik²¹⁰, Partię Prawdziwych Finów, Zjednoczenie Narodowe

Humanistyczna w Pułtusk; Wydawnictwo Instytutu Nauki o Polityce 2019, J. Szczepański, *Trójkąt ideologiczny. Ku nowemu modelowi spektrum politycznego*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Nauki o Polityce 2017, J. Szczepański, *Model sferyczny podziału ideologii*, “Społeczeństwo i Polityka” 2011, nr 4 (29), s. 113–128.

²⁰⁶ B. Pająk-Patkowska, dz. cyt. s. 82.

²⁰⁷ Zob. A. Heywood, *Teoria polityki. wprowadzenie*, przeł. B. Maliszewska, D. Stasiak, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

²⁰⁸ A. Moroska-Bonkiewicz, *Organizacje skrajne we współczesnej Europie: ogólna charakterystyka*, Warszawa: Otwarta Rzeczpospolita 2013, s. 8.

²⁰⁹ Tamże, s. 9.

²¹⁰ Zob. Obecnie partia głosi bardziej umiarkowane poglądy. Jeszcze w 2016 roku definiowana była jako partia skrajnie prawicowa i antysemitka.

(dawniej Front Narodowy) we Francji, Alternatywa dla Niemiec (AFD) w Niemczech, Bracia Włosi (FI) we Włoszech.

Co do pojęcia skrajnej lewicy, również ważnego terminu dla niniejszej pracy, to Aleksandra Moroska-Bonkiewicz zauważa, że “po drugiej wojnie światowej większość skrajnie lewicowych ugrupowań zorientowanych było na marksistowsko-leninowski model społeczeństwa typu sowieckiego. Poza tym w niemal wszystkich państwach europejskich funkcjonowały grupy trockistowskie, maoistyczne i anarchistyczne. Nie miały one jednak większego znaczenia, a ich rezultaty wyborcze pozostawały daleko w tyle za ‘klasycznymi’ partiami komunistycznymi. Wszystkie one dążyły do urzeczywistnienia socjalistycznej utopii – egalitarnego społeczeństwa pozbawionego klas i różnic w dobrobycie”²¹¹. Wobec tego “zamiast czystej ideologii socjalistycznej orężem w walce politycznej dla wielu ugrupowań skrajnie lewicowych stała się dziś (m.in. dla Socjalistycznej Partii w Holandii czy też niemieckiej Lewicy) populistyczna krytyka systemu społeczno-politycznego oraz dyskredytacja elit politycznych. Odwołania do komunizmu mają raczej charakter strategii wycelowanej w tradycyjny elektorat skrajnie lewicowy”²¹².

Należy odnotować, że skrajna lewica dąży do pozyskania zdeklarowanych socjalistów, ale też podobnie jak skrajna prawica, wyborców przegranych w trakcie procesu modernizacji. Ich liderzy odwołują się wielokrotnie do takich typowych haseł dla populistycznej prawicy jak sprzeciw wobec imigracji czy też narodowy protekcyjizm. Łączenie socjalizmu z ideami narodowymi jest szczególnie charakterystyczne dla Europy Środkowo-Wschodniej, aczkolwiek ten trend zauważa się obecnie w Europie Zachodniej, czego wyrazem jest sprzeciw na przykład wobec Unii Europejskiej, itp.²¹³.

Obecnie za lewicowe radykalne ugrupowania polityczne w Europie można uznać m.in. partie Syriza w Grecji, Podemos w Hiszpanii, Niepokorną Francję (LFI), Ruch Pięciu Gwiazd we Włoszech.

Współcześni badacze zwracają uwagę, że lewicowo–prawicowa dychotomia zmienia się w czasie, bardziej zapośredniczona jest przez kontekst wewnątrz krajowy, aniżeli wynika wprost z postaw ideologicznych. Coraz częściej partie polityczne nie są jednoznaczne pod względem lewicowości i prawicowości. Ponadto nie należy zapominać, że czym innym jest deklarowana ideologia państwa, a czym innym jego działanie w praktyce. Poza tym wydaje się, że dziś ludzie podchodzą do polityki z prostymi etykietami. Współcześnie oba pojęcia są

²¹¹ Tamże, s. 15.

²¹² Tamże, s. 15.

²¹³ Tamże, s. 17.

bardzo mocno powiązane z globalizacją życia społecznego. Wobec tego w Europie i na świecie zauważalne są znaczące różnice w sensie tych pojęć.

Wszystkie wymienione i opisane wyżej procesy wyznaczyły rodowody partii politycznych, spektrum postaw, poglądów i zachowań politycznych na przestrzeni ostatnich dwustu lat²¹⁴.

Na koniec odnotujmy, nurty polityczne, które weszły do gry po II wojnie światowej przeszły przez półwiecze (do upadku Żelaznej Kurtyny) swoistą metamorfozę, np. socjalizm lat 50. w wielu punktach nie przypomina socjalizmu dzisiejszego. Nie znajdziemy w nim choćby też haseł o dyktaturze klasy robotniczej. Podobne zmiany przeszły socjaldemokracja czy nurty konserwatywne i chadeckie. W poniższej tabelce znalazły się cechy charakterystyczne doktryn obecnych w polityce światowej, uformowanych po 1989 roku.

Tab. 1.1. Cechy współczesnych nurtów politycznych

PO II WOJNIE ŚWIATOW EJ	LEWICA	PRAWICA	LIBERALIZM
Rola państwa	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych; państwowa służba zdrowia; edukacja; pomoc społeczna. Obronność i bezpieczeństwo.	Rola państwa ograniczona do minimum; sprowadza się do zapewnienia obywatelom poczucia bezpieczeństwa i ładu społecznego. Obronność i bezpieczeństwo.	Państwo ograniczone do minimum, głównie w sferze obronności, bezpieczeństwa, polityki międzynarodowej i wewnętrznej. Początek idei globalizacji.

²¹⁴ Zob. T. Godlewski, *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa 2008.

Rola państwa w gospodarce	Gospodarka rynkowa, centralnie sterowana, interwencjonizm państwowy.	Gospodarka rynkowa, ograniczenie interwencjonizmu państwowego.	Gospodarka rynkowa, ograniczenie interwencjonizmu państwowego, coraz silniejszy komponent praw socjalnych.
Polityka społeczna	Rozwinięta polityka socjalna; państwo opiekuńcze; socjalne; prawa społeczne.	Nacisk na zminimalizowanie wpływu państwa na gospodarkę i tendencja do maksymalizacji zysków (zjawisko przenoszenia kosztów produkcji do krajów Trzeciego Świata).	Ograniczone ramy polityki socjalnej państwa, przy jednoczesnym łagodzeniu napięć społecznych w obszarze polityki gospodarczej.
Formy własności	Dominacja własności państwowej, dopuszczalne różne formy własności lub priorytet dla własności uspołecznionej.	Dominacja własności prywatnej z dopuszczalną własnością państwa.	Dominacja własności prywatnej z dopuszczalną własnością państwa.
Podatki	Wysokie, progresywne podatki.	Niskie podatki.	Niskie podatki, zależne od polityki prowadzonej przez dane państwo.
Jednostka	Równościowy kolektywizm w	Jednostka ważniejsza niż kolektyw.	Nacisk na indywidualizm w sferze politycznej,

	sferze gospodarczej, ale równościowy indywidualizm w sferze relacji społecznych; prawa społeczne.		społecznej i gospodarczej.
Stosunek do wolności	Odwoływanie się do sprawiedliwości społecznej.	Priorytet wolności nad równością.	Wolność ponad wszystko. Wolność indywidualna jako podstawowa kategoria życia politycznego, społecznego i gospodarczego.
Stosunek do równości	Priorytet równości nad wolnością, równość społeczna i ekonomiczna; równy status praw mniejszości.	Dyskryminacja mniejszości; niechętnie nastawienie do imigrantów; nierówny status praw mniejszości.	O ile XIX wieczny liberalizm akcentował zdecydowanie elitaryzm, tak dzisiejszy coraz bardziej zbliża się do światopoglądu lewicowego.
Stosunek do religii	Światopogląd i postawy laickie, sekularyzacja.	Przywiązanie do konserwatywnych wartości; światopogląd i postawy religijne.	Wolność światopoglądowa z coraz częstszym wskazaniem na postawy lewicowe.
Ustrój polityczny	Względna lub bezwzględna dominacja	Silna władza wykonawcza: system prezydencki,	Wszystkie ustroje przestrzegające zasad demokracji

	parlamentu: system parlamentarny, parlamentarno- gabinetowy.	półprezydencki, kanclerski.	parlamentarnej.
Siły polityczne	Socjaliści; socjaldemokracy; kulturowo- liberalne ruchy społeczne.	Konserwatyści, monarchiści, republikanie, reakcyjniści.	Demokracja parlamentarna i dystans do skrajności politycznych.

1.1.5. Rozumienie pojęcia lewicy

Najogólniej rzecz biorąc, za **lewicę** uznaje się siły polityczne, które głoszą hasła sprawiedliwości i solidaryzmu społecznego, reprezentujące szeroko rozumiany postęp i wolność w wymiarze kulturowo-obyczajowym. Postęp rozumie się tu jako wzrost wolności i równości bez względu na jakiegokolwiek różnice, postrzeganie praw człowieka, wzrost dobrobytu ekonomicznego i społecznego, przyrost tolerancji. W tym sensie należy odnotować, że postęp gospodarczy nie musi być tożsamy z postępem społecznym. Za miarę postępu należy uznać powszechną dostępność dóbr. Za postępową natomiast na przykład ochronę ziemi przed katastrofą klimatyczną.

Do najważniejszych wartości lewicy zalicza się m.in. równość praw ekonomicznych, politycznych i społecznych, wrażliwość na krzywdę ludzką, walkę o prawa człowieka ze szczególnym uwzględnieniem praw mniejszości²¹⁵. Wobec tego przedstawiciele lewicy głoszą ideały równości (mniejszości, płci, orientacji seksualnej, równouprawnienie kobiet), prawo kobiet do bezpiecznej i legalnej aborcji oraz prawa ludzi do eutanazji oraz do pomocy uchodźcom i imigrantom w fazie kryzysu²¹⁶.

²¹⁵ Zob. na przykład W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2008, s. 52, T. Godlewski, dz. cyt., s. 23.

²¹⁶ Zob. np. D. Eldad, D. Seddig, A. Gorodzeisky, R. Rajjman, P. Schmidt, M. Semyonov, *Direct and indirect predictors of opposition to immigration in Europe: individual values, cultural values, and symbolic threat*,

Dla lewicowców nierówności społeczne nie są zjawiskiem naturalnym, wobec tego postulują politykę łagodzenia ich przez państwo. Lewicę charakteryzuje interwencjonizm państwowy, opiekuńczość państwa, rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych i redystrybucją dóbr (państwowa służba zdrowia, edukacja, państwowy system emerytalny, pomoc społeczna, dotowana kultura), duża regulacja gospodarki i niechęć lub dystans do kapitalizmu²¹⁷. A także przewaga państwowego majątku nad własnością prywatną oraz wysokie, progresywne podatki²¹⁸.

Przedstawiciele lewicy sprzeciwiają się uprzywilejowanej roli Kościoła w państwie, wobec tego w lewicy dostrzega się negatywne postawy wobec katolicyzmu, krytykę Kościoła katolickiego i wartości chrześcijańskich lub brak wiary, postulaty dotyczące rozdziału Kościoła od państwa. Ponadto zauważa się krytyczną perspektywę wobec historiografii, wyobcowanie z tradycji narodowej, kontestowanie patriotyzmu powiązanego z ideą państwa narodowego.

Do lewicy zalicza się partie i ruchy polityczne, środowiska, odwołujące się do lewicowej aksjologii politycznej, a także osoby reprezentujące lewicowe wartości, przekonania, postawy i zachowania. Wśród ruchów lewicowych wyróżnia się m.in: anarchizm, maoizm, marksizm-leninizm, Nową Lewicę, reformizm i trockizm²¹⁹. W ostatnich kilkudziesięciu latach spektrum to można poszerzyć o ruchy feministyczne, antyrasistowskie, równościowe (w tym ruchy LGBT, LGBTQ+, będące za legalizacją małżeństw homoseksualnych, adopcją dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne) i ekologiczne, mówiące o prawach zwierząt²²⁰, w tym deklarujące nadrzędność ochrony przyrody wobec rozwoju gospodarczego.

Ogólnie socjologowie społeczni przyjmują, że lewica dzieli się na rewolucyjną, tzw. radykalną oraz lewicę liberalną, czyli ewolucyjną, określaną także jako ultralewicową. Lewica rewolucyjna to wyznawcy kolektywizmu (komuniści i socjaliści narodowi)

“Journal of Ethnic and Migration Studies” 2020, vol. 46(3), pp. 553–573, M. Semyonov, R. Raijman, A. Gorodzeisky, *The Rise of Anti-foreigner Sentiment in European Societies, 1988–2000*, “American Sociological Review” 2006, vol. 71(3), pp. 426–449.

²¹⁷ Teoretyczne podstawy interwencjonizmu państwowego stworzył John Maynard Keynes (keynesizm), które wyłożył w publikacji „Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza” w 1936 roku. Zob. J. M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, przeł. M. Kalecki, S. Rączkowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003.

²¹⁸ Z podatków jest finansowana m.in. działalność szkół, placówek medycznych, powstają drogi. Siłą rzeczy, kiedy mamy do czynienia z rozbudowanym państwem z system zabezpieczeń społecznych i redystrybucją dóbr (państwowa służba, edukacja, pomoc społeczna, państwowy system emerytalny, datowana kultura), aby to wszystko utrzymać, podatki muszą być jak największe.

²¹⁹ T. Godlewski, dz. cyt., s. 27.

²²⁰ Por. N. Bobbio, dz. cyt. Zob. Według Norberta Bobbio jeśli uznamy, że zwierzęta w swojej zdolności do cierpienia są równe ludziom, idea równości dotyczyć będzie także zwierząt.

lub indywidualizmu w radykalnej wersji (anarchiści)²²¹. Poglądy wchodzące w skład m.in. komunizmu i niektórych odłamów anarchizmu na ogół zaliczane są do skrajnej lewicy. Do takiej lewicy zaliczane są też ruchy antysystemowe, anarchistyczne, anarchosyndykalistyczne.

Zwolennicy lewicy ewolucyjnej wierzą w reprezentowanie ludzi poprzez parlamentaryzm i zmiany w ramach systemu parlamentarnego²²². Współczesną lewicę reprezentują ruchy poddające krytyce wiele elementów globalizmu, zwracając chociażby uwagę na wyzysk pracowników.

Współczesna lewica, która uformowała się w drugiej połowie XX wieku, kładła nacisk na pojęcie wolności indywidualnej, które co prawda u Marksa było sygnalizowane, ale połączone ściśle ze stosunkami ekonomicznymi, bowiem “wolny jest ten, kto posiada środki produkcji”²²³. Tu ideowość lewicy rozumie się przez pryzmat wspólnotowości i solidarności. We współczesnej polityce termin lewica ze względu na kulturowy progresywizm identyfikuje się z ideologią i ruchami na lewo od klasycznego liberalizmu.

Trzeba zaznaczyć, że współcześnie nurty lewicowe ulegają nieustannym procesom transformacyjnym. Do głosu dochodzą nowe postawy polityczne, na przykład radykalny transhumanizm czy rewolucyjny (zielony) ekologizm, dlatego często spotykane podziały na przykład na lewicę reformistyczną i antysystemową, antykapitalistyczną trzeba traktować w kategoriach historycznych. Zwolennicy lewicy rewolucyjnej, na przykład komuniści i eurokomuniści, którzy też w kilku krajach europejskich funkcjonują, są mniej lub bardziej systemowi, a najlepiej czują się w systemie demokracji totalitarnej, utworzonej w wyniku rewolucji na nowych zasadach „moralnych”, które nie mają nic wspólnego z obowiązującymi normami etycznymi dotychczas²²⁴.

Za centrolewicę uznaje się ugrupowania polityczne o umiarkowanie lewicowych poglądach politycznych i gospodarczych (akcentujących m.in. gospodarkę rynkową, interwencjonizm państwowy, regulacje w celu ochrony pracowników, progresywne podatki). Do centrolewicy zalicza się socjalliberałów (liberałów lewicowych), którzy przyjęli tak zwaną trzecią drogę²²⁵, oraz większość partii zielonych, którzy są m.in. za pogłębianiem

²²¹ Zob. M. J. Chodakiewicz, dz. cyt.

²²² Tamże, s. 44.

²²³ Zob. K. Marks, dz. cyt.

²²⁴ J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, New York: W.W. Norton & Company 1970.

²²⁵ Ogólnie rzecz biorąc, za trzecią drogę uznaje się system społeczno-gospodarczy między kapitalizmem a socjalizmem.

współpracy europejskiej w obrębie wspólnego rynku i współpracy państw członkowskich²²⁶. Siły te zależnie od tego, czy odwołują się do internacjonalizmu, czy czerpią inspirację z nacjonalizmu, mogą być określane jako narodowe (internacjonalistyczne) lub międzynarodowe (ponadnarodowe)²²⁷.

Podsumowując, kwestie socjalne i pracownicze są historycznym oraz ideologicznym sednem lewicowości²²⁸. Na przestrzeni dwóch ostatnich wieków lewica krytykowała rozwarstwienie społeczne i walczyła o równość społeczną, dążąc też do kulturowego relatywizmu. W wymiarze społecznym lewicę utożsamia się z aktywnym społeczeństwem obywatelskim.

Społeczne rozumienie idei i wartości lewicowych obejmuje: promowanie idei równości i sprawiedliwości społecznej, solidaryzm społeczny, ochronę jednostek przez państwo, kolektywizm wspólnotowy, indywidualizm światopoglądowy, rozbudowane przywileje socjalne, ideę państwa opiekuńczego, dostęp do darmowej edukacji i służby zdrowia, rozbudowaną politykę socjalną i ochronę państwa, interwencjonizm państwowy, niedofinansowaną armię, wysokie podatki, rozbudowany system kontroli, regulacji, norm i urzędów²²⁹.

Według psychologów społecznych, lewicowcami są ludzie cnotliwi z natury, a współpraca z innymi stanowi dla nich nieodłączny element ludzkiej egzystencji²³⁰.

1.1.6. Rozumienie pojęcia Nowej Lewicy

Historycznie rzecz ujmując, za **Nową Lewicę** (z ang. *new left*) uznaje się radykalny ruch ideologiczny i społeczno-polityczny powstały w USA i krajach Europy Zachodniej w latach 60. XX wieku w kontrze do założeń programowych i form działania tzw. „starej lewicy”. Po raz pierwszy termin ten został użyty w 1957 roku na łamach oxfordzkiego czasopisma „New Left Review”²³¹, oznaczając przeciwwagę dla “starej” czy tradycyjnej lewicy, a rozróżnienie towarzyszyło szerszym zmianom ideowym (światopoglądowym). Kluczowym czynnikiem odpowiedzialnym za tę zmianę było przekształcenie zbiorowej

²²⁶ Zob. T. Godlewski, dz. cyt.

²²⁷ M. J. Chodakiewicz, dz. cyt. s. 43.

²²⁸ Zob. Tamże.

²²⁹ T. Godlewski, dz. cyt., s. 23.

²³⁰ Zob. np. G. Czarnek, P. Dragon, P. Szwed, B. Wojciszke, *Kwestionariusz przekonań politycznych: własności psychometryczne*, „Psychologia społeczna” 2017, t. 12, nr 2 (41), s. 205–222.

²³¹ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt. s. 332–333.

świadomości w warunkach rozwiniętej gospodarki rynkowej o wysokim poziomie konsumpcji²³².

Pojęcie Nowej Lewicy zostało upowszechnione przez Charlesa Wrighta Millsa w eseju *Letter to the New Left* w 1960 roku, który stanowił krytykę autorytaryzmu oraz ówczesnej polityki partii socjaldemokratycznych przeciwko tradycyjnym wartościom i autorytetom²³³.

O ile starą lewicę identyfikowano z ideologią socjaldemokracji i marksizmu-leninizmu, obejmującą różne obszary życia intelektualnego, o tyle ruch Nowej Lewicy współtworzyła głównie młodzież studencka i część intelektualistów akademickich. Celem i założeniem ruchu było odejście od tradycyjnej polityki lewicowości i zwrócenie się w stronę kontrkultury²³⁴. Towarzystwo temu przeświadczenie o porzuceniu postulatów i przekonania o rewolucyjnej sile robotniczej i potrzeb *stricte* materialnych, a zwrócenie się w stronę młodych intelektualistów (nowej sile rewolucyjnej) oraz wartości postmaterialnych (samorealizacji, aspiracji życiowych)²³⁵. Za naczelnego ideologa, a także “ojca” nowej lewicy, uznano Herberta Marcuse’a (1898–1979), niemiecko-amerykańskiego socjologa, który odrzucał walkę klas i w duchu marksizmu walkę o prawa pracownicze²³⁶.

Hasła ideowe Nowej Lewicy zawarto w maksymie trzy „M” – Marks, Mao, Marcuse²³⁷. Z tego względu, że nawiązywano do marksizmu, maoizmu i szkoły frankfurckiej, krytykowano formę i organizację życia społeczno-politycznego liberalnych demokracji Zachodu oraz system ekonomiczny kapitalizmu²³⁸. Ponadto sprzeciwiano się zatrutowaniu środowiska, wojnom i zbrojeniom atomowym oraz głoszono hasła za ograniczaniem konsumpcjonizmu na świecie. Tak oto „hasła tego rodzaju były inspiracją dla tworzących się w latach sześćdziesiątych i mających szeroki zakres oddziaływania społecznego, ruchów antywojennych, pacyfistycznych, feministycznych, ekologicznych,

²³² Zob. np. M. Wenzel, *Od Samoobrony do Agrounii. Wiejskie ruchy społeczne po 1989 roku*, “Teoria Polityki” 2023, nr 7, s. 178.

²³³ C. W. Mills, *Letter to the New Left (1960)*, <https://www.marxists.org/subject/humanism/mills-c-wright/letter-new-left.htm> [data dostępu: 21.01.2023].

²³⁴ Zob. np. R. Tokarczyk, *Utopia “nowej lewicy” amerykańskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo “Wiedza Powszechna” 1979.

²³⁵ C. W. Mills, *Letter to the New Left (1960)*, <https://www.marxists.org/subject/humanism/mills-c-wright/letter-new-left.htm> [data dostępu: 21.01.2023].

²³⁶ Por. L. Kołakowski, *Herbert Marcuse – Marksizm jako utopia Nowej Lewicy*, W: *Główne Nurty Marksizmu*, L. Kołakowski, Paryż: Instytut Literacki 1978.

²³⁷ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 333.

²³⁸ Tamże, s. 333.

a także różnego typu organizacji postulujących obronę praw obywatelskich, wolności słowa, walkę z segregacją rasową, reformę systemu szkolnictwa itd.”²³⁹.

Wśród nowo tworzących się ruchów były też te o charakterze radykalnym, wzywające do likwidacji instytucji państwowych na drodze rewolucji i terroru. Za takie należy uznać m.in: Ruch 22 marca oraz Lewicę Proletariacką (Gauche Prolétarienne) we Francji, Walka Trwa (Lotta Continua) i Awangardę Robotniczą (Avanguardia Operaia) we Włoszech, Frakcję Czerwonej Armii (Rote Armee Fraktion) w RFN, Meteorolog (Weatherman) i Czarne Pantery (Black Panthers) w Stanach Zjednoczonych²⁴⁰.

Nową Lewicę w USA identyfikowano z ruchem hippisowskim, protestami studenckimi w latach 1967–1968, podnoszącymi kwestie płci, rasy i orientacji seksualnej. Nowa Lewica odegrała kluczową rolę w powstaniu ruchu na rzecz praw osób LGBTQ w następstwie zamieszek w Stonewall w 1969 roku. Współcześnie Nową Lewicę w Europie i na świecie charakteryzują postawy antyglobalistyczne, ale w tym sensie, że nie są przeciwne procesowi globalizacji a jej liberalnemu obliczu. Sprzeciwiają się m.in. kapitalistom i neokapitalizmowi, będąc za radykalną zmianą obecnych stosunków ekonomicznych, społecznych i ekologicznych²⁴¹.

W XX wieku ze względu na cele, formy i metody działań politycznych w ramach Nowej Lewicy można mówić o nurcie umiarkowanym i rewolucyjnym. Z nurtem umiarkowanym identyfikowano zwolenników decentralizacji władzy, wyrażających krytykę technokratów i autorytarnych tendencji państwa, a także będących za bezpośrednim udziałem obywateli w podejmowaniu decyzji politycznych na drodze demokracji uczestniczącej. Z nurtem umiarkowanym z kolei łączono tych, odwołujących się do idei autentycznego „ja”, wolności indywidualnej, równości oraz wspólnoty²⁴².

1.1.7. Rozumienie pojęcia prawicy

Najogólniej rzecz biorąc, za **prawicę** uznaje się siły polityczne, które są niechętne wszelkim zmianom, w tym sensie są bardziej zachowawcze od lewicy, unikają działań rewolucyjnych oraz starają się chronić dotychczasowy system polityczny, akceptując

²³⁹ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 333.

²⁴⁰ Tamże, s. 334.

²⁴¹ Zob. H. Izdebski, dz. cyt.

²⁴² W latach 70. XX wieku za taką uznawano chociażby amerykańską organizację Students for Democratic Society. Zob. pojęcie „Nowa Lewica”, W: *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław: Wydawnictwo: atla 2 1999.

nierówności za naturalną cechą społeczeństw oraz uznawanie wszelkich autorytetów i determinizmów społecznych²⁴³. W taki oto sposób prawicowość odznacza się hierarchicznym indywidualizmem w sferze gospodarki i hierarchicznym kolektywizmem w sferze społecznej²⁴⁴.

Przedstawiciele prawicy są zwolennikami warstw i grup społecznych o różnym statusie majątkowym. Ogólnie siły te postulują równość, ale wobec prawa. Wolność natomiast rozumiana jest w wymiarze politycznym i ekonomicznym. Według prawicowców rola państwa powinna sprowadzać się głównie do zapewnienia obywatelom poczucia bezpieczeństwa i realizacji własnych wolności w granicach wyznaczonego prawa. Przedstawiciele prawicy są przeciwni rozbudowanemu państwu z systemem zabezpieczeń społecznych i redystrybucją dóbr, negują interwencję państwa w gospodarkę, popierają za to wolny rynek, własność prywatną i niskie podatki²⁴⁵.

Przedstawiciele prawicy podkreślają szacunek dla tradycji oraz wiary, przywiązanie i szacunek do Kościoła oraz rodzimej kultury. Dla prawicowców szczególną rolę w życiu społecznym odgrywa wiara i rodzina, którą tworzą kobieta i mężczyzna na skutek zawarcia związku małżeńskiego. Wartości chrześcijańskie i wiara są przez nich uznawane za podstawę moralności. Dlatego też są przeciwni aborcji, eutanazji, zawieraniu małżeństw homoseksualnych oraz adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne. Poza tym wyrażają szacunek do historii, patriotyzmu i państwa narodowego. Podzielają także przekonanie, że naród jest najwyższą wartością i najważniejszą kategorią – wspólnotą odniesienia, z której wynikają określone postawy jego członków.

Szeroki zakres pojęcia prawica zawiera całe dziedzictwo klasycznych nurtów myśli politycznej²⁴⁶. Prawica to określenie partii i ruchów politycznych, stanowiących przeciwwagę dla lewicy. Do prawicy zalicza się ugrupowania konserwatywne, chrześcijańsko-demokratyczne, konserwatywno-liberalne, wolnorynkowe, ultraprawicowe, narodowe, tradycjonalistyczne, neofaszystowskie, skrajnie nacjonalistyczne oraz grupy osób, reprezentujące prawicowe wartości, postawy i zachowania²⁴⁷. Do prawicy zalicza się osoby reprezentujące najczęściej liberalizm gospodarczy. Łączone są one z kapitalizmem

²⁴³ J. Bartyzel, dz. cyt., s. 15–51.

²⁴⁴ K. Skarżyńska, K. Henne, *Lewicowość– prawicowość autoidentyfikacji politycznej, a przekonania i kapital społeczny – perspektywy psychologii politycznej*. „Studia Socjologiczne” 2011, nr 2, s. 86.

²⁴⁵ Podatki powinny być niskie, nieskomplikowane i wyłącznie pokrywać koszt związany ze sferą bezpieczeństwa obywateli. Kiedy większość własności jest prywatna, budżet państwa jest mały i zrównoważony oraz polega na jak najmniejszej redystrybucji dochodu narodowego.

²⁴⁶ Zob. J. Bartyzel, dz. cyt., s. 15–51.

²⁴⁷ Zob. np. H. Izdebski, dz. cyt.

wolnorynkowym oraz własnością prywatną (szczególnie w świecie anglosaskim), a także z globalizacją²⁴⁸. Prawicę utożsamia się z niechęcią wobec komunizmu i socjalizmu.

W nurtach szeroko rozumianej prawicy ideowej można wyróżnić trzy główne nurty: prawicę konserwatywną, katolicką-narodową, wolnościową, które tworzą monarchiści, narodowi chrześcijanie i konserwatyści²⁴⁹. Za centroprawicę z kolei uznaje się ugrupowania polityczne usytuowane między partiami centrowymi a prawicowymi. Partie centroprawicowe głoszą wartości konserwatywne w życiu społecznym, hasła chrześcijańskiej demokracji i liberalnego konserwatyzmu, solidaryzmu lub liberalizmu w gospodarce oraz podrzędność ochrony przyrody wobec rozwoju gospodarczego²⁵⁰.

Prawica wolnościowa zwraca uwagę na wymiar społeczny, odwołuje się do wspólnoty narodowej, reprezentując racjonalny pragmatyzm w polityce i niskie podatki²⁵¹. Monarchiści natomiast chcą przywrócenia starego ładu, wobec tego „odrzucają teraźniejszość w całości, a przyszłość widzą w przywróceniu przeszłości²⁵². Monarchiści wierzą w solidarność arystokratyczną, dynastyczną oraz uniwersalizm chrześcijaństwa²⁵³.

Prawica nacjonalistyczna odwołuje się do tradycji oraz historii. Według ideologii nacjonalistycznej nacjonalista to osoba wychowana w kulturze narodowej, dla której naród stanowi podstawową wspólnotę odniesienia. Pojęcie prawicy nacjonalistycznej łączone jest z terminami radykalnej prawicy i skrajnej prawicy. Ta pierwsza charakteryzuje się „dogmatyzmem, połączonym z ekstremizmem działania”²⁵⁴. Z kolei druga łączy elementy różnych nurtów, którego główną istotą jest oparcie przywództwa na władzy silnej jednostki, autorytecie i autorytaryzmie. Do skrajnej prawicy zalicza się na ogół osoby o poglądach autorytarnych, ultranacjonalistycznych i antykomunistycznych, w których kategoria narodu stawiana jest na pierwszym miejscu. Historycznie termin ten używa się w doniesieniu do faszyzmu i nazizmu, współcześnie uosabiając m.in. poglądy szowinistyczne, ksenofobiczne, rasistowskie, homofobiczne, reakcyjne i transfobiczne oraz autorytaryzm. Obecnie jej wyrazem jest m.in. eurosceptyczne postawy, retoryka antyunijna, sprzeciw wobec pogłębiania współpracy z Unią Europejską, postawy sprzeciwu wobec obcych

²⁴⁸ Tamże.

²⁴⁹ M. J. Chodakiewicz, dz. cyt., s. 45.

²⁵⁰ Zob. H. Izdebski, dz. cyt.

²⁵¹ M. J. Chodakiewicz, dz. cyt. s. 42.

²⁵² Tamże, s. 41.

²⁵³ Tamże, s. 42.

²⁵⁴ Tamże, s. 42.

kulturowo w ogóle, wszystkich w jakimkolwiek zakresie “innych”²⁵⁵. Ze względu na wydzźwięk ideologiczny autorytarne syndromu osobowościowego należy łączyć go z prawicową (konserwatywną) orientacją socjopolityczną. Ma to swoje źródło w koncepcji prawicowego autorytaryzmu Roberta Altemeyera²⁵⁶.

Istotnym terminem w kontekście prawicowości i jej współczesnych charakterystyk jest pojęcie prawicowego populizmu. Według politologów Ronalda Ingleharta i Pippy Norris prawicowy populizm wywodzi się z autorytarnej „kulturowej reakcji” konserwatystów społecznych, którzy czują się obłąceni przez postmodernistyczne wartości²⁵⁷. W tym miejscu, odwołując się do badań Krzysztofa Korzeniowskiego, należy podkreślić, że autorytaryzm rozumiany jest jako przeświadczenie o hierarchicznej organizacji stosunków międzyludzkich i konieczności podporządkowania się autorytetom i rezygnacji z własnej podmiotowości²⁵⁸. Za definicję dopełniającą należy uznać to, co opisuje Krystyna Skarżyńska, że prawicowy autorytaryzm to uprzedzenia i wrogość wobec grup etnicznych, rasowych, mniejszości seksualnych, osób niepełnosprawnych i chorych. Zasadniczo najistotniejszą częścią takiego rozumienia jest przekonanie o słuszności podziałów na role płciowe i rodzinne, akceptacja dla restrykcyjnej obyczajowości seksualnej i fundamentalizmu religijnego²⁵⁹.

Współcześnie tak zdefiniowane wartości autorytarne przekładają się na poparcie dla autorytarne-populistycznych partii i przywódców w Stanach Zjednoczonych i Europie, wyrażających sprzeciw wobec idei równości i demokracji. W ostatnim czasie autorytarne partie populistyczne zdobyły głosy i mandaty w wielu krajach i weszły do rządów w państwach tak różnych, jak Austria, Włochy, Holandia, Polska i Szwajcaria. W całej Europie ich średni udział w wyborach parlamentarnych pozostaje ograniczony, ale od lat 60. XX wieku wzrósł ponad dwukrotnie, a ich udział w mandatach potroił się²⁶⁰.

Podsumowując, społeczne rozumienie idei i wartości prawicowych obejmuje: przywiązanie do tradycji i autorytetów, państwa i prawa, tradycyjne wartości rodzinne,

²⁵⁵ Por. J. Rovny, *The other 'other': Party responses to immigration in eastern Europe*, “Comparative European Politics” 2014, vol. 12 (6), pp. 637–662.

²⁵⁶ Ideę prawicowego autorytaryzmu zdefiniował Altemeyer na podstawie badań Theodora Adorno i jego współpracowników. Zob. E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. Nevitt Sanford, T. Adorno, *The Authoritarian Personality*, London and New York City: Verso Books 2019, A. Altemeyer, *Right-wing authoritarianism*, Winnipeg: University of Manitoba Press 1981.

²⁵⁷ P. Norris, R. Inglehart, *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*, New York: Cambridge University Press 2019.

²⁵⁸ K. Korzeniowski, *Autorytaryzm i jego psychopolityczne konsekwencje*, W: *Psychologia polityczna*, red. K. Skarżyńska, Poznań: wydawnictwo Zysk i S-ka 1999, s. 51–71.

²⁵⁹ K. Skarżyńska, *Psychologiczne i społeczne aspekty poparcia dla autorytarnej polityki*, “Przegląd Socjologiczny” 2018, nr 2, s. 93–117.

²⁶⁰ Por. P. Norris, *Young People & Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?*, Cambridge: Harvard University 2004.

poszanowanie własności prywatnej, odpowiedzialność osobistą, silną armię, minimalną ingerencję państwa w różne dziedziny życia, sprzeciw wobec zmian rewolucyjnych oraz wobec rozbudowanej polityki socjalnej, prywatną służbą zdrowia i edukację, niskie podatki, ograniczoną liczbę urzędników²⁶¹.

Według psychologów społecznych, pravicowcami są ludzie z natury egoistyczni. Dla tych osób to rywalizacja i konflikt stanowią nieodłączną część ludzkiej kondycji, a więzi społeczne istotny problem w strukturze społecznej²⁶². Zauważalne są postawy wrogości wobec wszelkiego "innego", obecnie na przykład sprzeciw wobec pogłębianiu współpracy europejskiej, sprzeciw wobec przyjmowaniu uchodźców i imigrantów²⁶³.

1.1.8. Rozumienie pojęcia Nowej Prawicy

Historycznie rzecz ujmując, **Nowa Prawica** z angielskiego *New Right* to określenie ruchu społeczno-politycznego powstałego na gruncie odrodzenia radykalnego konserwatyzmu społecznego i XIX-wiecznego libertarianizmu w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych w 70. i 80. latach XX wieku²⁶⁴. Co stanowiło w istocie sedno różnicujące między starą i nową prawicą. Tworzące się nowe ruchy (New-right) podkreślały odmiennosc ich poglądów względem tak zwanej starej prawicy (Old-right)²⁶⁵.

Główne założenia Nowej Prawicy odnosiły się do ograniczenia interwencjonizmu państwowego oraz do wsparcia przez państwo stosunków wolnokonkurencyjnych. Opowiadały się za zastąpieniem instytucji państwowych instytucjami prywatnymi. Z kolei w obszarze światopoglądowym cechowała je tak zwana konserwatywna moralność: szacunek dla władzy, własności prywatnej, afirmacja rodziny jako podstawowej komórki społecznej, szacunek do patriotyzmu oraz szczególna rola religii w życiu społecznym²⁶⁶.

W Stanach Zjednoczonych terminem "nowa prawica" zaczęto posługiwać się w oderwaniu od konotacji europejskich. W USA jej początki są związane z aktywnością

²⁶¹ T. Godlewski, dz. cyt., s. 33.

²⁶² Zob. np. J. Szacki, dz. cyt., s. 142–143.

²⁶³ Zob. np. G. Czarnek i inni, dz. cyt., s. 205–222, L. Geertje, M. Lubbers, *Who Fears What? Explaining Far-Right-Wing Preference in Europe by Distinguishing Perceived Cultural and Economic Ethnic Threats*, "Comparative Political Studies" 2012, vol. 45, Issue 5, pp. 547–574, M. Semyonov i inni, dz. cyt., s. 426–449.

²⁶⁴ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 336.

²⁶⁵ Por. W. Osiatyński, *Współczesny konserwatyzm i liberalizm amerykański*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1984.

²⁶⁶ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 336. Por. B. Girvin (eds.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, London: Sage 1988.

Richarda Viguerie, amerykańskiego działacza, który w połowie lat 70. XX wieku skupił wokół siebie pewną grupę konserwatystów przeciwnych polityce Partii Republikańskiej. To dało początek powstaniu trzech organizacji, które w programie nawiązywały do chrześcijańskiego fundamentalizmu: Moralna Większość (Moral Majority), Religijny Okrągły Stół (Religious Roundtable), Głos Chrześcijanina (Christian Voice). Organizacje te domagały się bezwzględnego wprowadzenia zakazu aborcji, moralnego potępienia homoseksualizmu oraz przywrócenia nauczania religii w publicznych szkołach, a także wzmocnienia roli rodziny w życiu społecznym²⁶⁷.

W USA postulaty społeczne i ekonomiczne “nowej prawicy” stały się częścią polityki Ronalda Reagana. Z kolei w Wielkiej Brytanii narodziny i rozwój “nowej prawicy” identyfikuje się działalnością Margaret Thatcher (thatcheryzm) i wsparciem wolnego rynku, prywatyzacji i deregulacji. W obu przypadkach łączono liberalizm gospodarczy ze światopoglądowym konserwatyzmem²⁶⁸.

W Europie współcześnie Nową prawicę identyfikuje się z ruchami, które odrzucają tradycyjne podziały, odwołują się do archetypicznych pojęć prawicowości i kategorii narodu. Nową prawicę utożsamia się ze skrajną prawicą, nacjonalizmem oraz identytaryzmem. W Europie szczególnie Nowa prawica jest związana z Francją. Nową prawicę francuską wypełniają idee antyliberalne, tożsamościowe, antyimigracyjne, niekiedy inspirowane koncepcjami tradycjonalizmu integralnego, a niekiedy neopogańskimi koncepcjami, jako próba poszukiwania prawicy niekoniecznie chrześcijańskiej, ale zakorzenionej w kulturze europejskiej. Z kolei w Stanach Zjednoczonych obecnie za Nową Prawicę uznaje się skrajnie prawicowe ruchy polityczne, ruchy białej supremacji i nacjonalizmu, odwołujące się m.in. do haseł rasistowskich, homofobicznych, neonazistowskich (Alt-right)²⁶⁹.

1.2. Lewica i prawica w wymiarze kulturowym

W myśleniu antropologicznym praktycznie „od zawsze” obecne jest fundamentalne pytanie, czy ludzie różnych epok i kultur myślą jednakowo, czy po swojemu. Dzisiaj zamiast przeciwstawić „myślenie pierwotne” myśleniu człowieka współczesnego próbuje się raczej

²⁶⁷ Tamże, s. 336.

²⁶⁸ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 160.

²⁶⁹ Autorem pojęcia “alternative right” jest Richard Spencer, amerykański neonazista i zwolennik białej supremacji, działacz na rzecz ruchu alt-prawicowego w USA. Zob. R. Spencer, *The Conservative Write*, https://www.takimag.com/article/the_conservative_write/#axzz4JRcIyz7D [data dostępu: 22.05.2023]. Pojęcie “alt-right” było silnie definiowane w kampanii prezydenckiej Donalda Trumpa w 2016 roku.

porównywać style myślenia obecne we współczesnych kulturach, które wywodzą się z różnych tradycji cywilizacyjnych. Z tym samym spotyka się antropolog kulturowy, próbując wytłumaczyć zachowanie człowieka w konkretnej kulturze. Opis taki siłą rzeczy musi odwoływać się do różnych źródeł, uwzględniać różne perspektywy.

Ze względu na swój interdyscyplinarny charakter podziału na lewicę i prawicę nie można rozumieć wyłącznie z perspektywy czysto politologicznej ani socjologicznej²⁷⁰, dlatego, że oba pojęcia są nie tylko wynikiem aspektów politycznych i procesów społeczno-ekonomicznych, lecz także kulturowych, kładących nacisk na różnice w obszarze wartości, postaw, światopoglądów (systemów aksjologicznych), innymi słowy innych kultur.

Fred Inglis pisze, że najbardziej powszechne zjawiska życia codziennego bez użycia słowa kultura są niemożliwe²⁷¹. Trudno się z tym nie zgodzić. Można powiedzieć, że kultura jest wszędzie i może być rozumiana na różne sposoby. Współcześni socjologowie mówią o kulturze konsumpcyjnej, etycy o kulturze śmierci, psychologowie o kulturze narzekania, itp²⁷². Kultura to coś, co łączy ludzi, to idee i symbole, wzory zachowania, sposoby myślenia i odczuwania²⁷³.

Współcześnie wśród antropologów przeważa myślenie, że kultura jest pojęciem tak niejasnym i wieloznacznym, że praktycznie niemożliwym do sensownego zdefiniowania. Pojęcie to nie pasuje zwłaszcza do nowoczesnego społeczeństwa, dynamicznego, złożonego, rozwarstwionego, wieloetnicznego²⁷⁴. Takie podejście metodologiczne widać chociażby w badaniach antropologów pierwszej połowy XX wieku. Najwyraźniej u Abrama Kardintera, Margaret Mead, Ralpha Lintona, Edwarda Sapira czy Ruth Benedict. Ważne, jeśli nie centralne, znaczenie w ich rozważaniach zajął problem wpływu kultury na zachowanie człowieka.

Dla Sapira kultura była fikcją, o ile rozpatruje się ją w oderwaniu od uczestniczącej w niej jednostki. Jego zdaniem kultura istnieje w ludzkich osobowościach, tak samo jak

²⁷⁰ Zob. np. J. Szacki, dz. cyt., M. Król, dz. cyt.

²⁷¹ F. Inglis, *Kultura*, przeł. M. Stolarska, Warszawa: Wydawnictwo Sic! 2007.

²⁷² Zob. P. Szarota, *Psychologia uśmiechu. Analiza kulturowa*, Gdańskie: Wydawnictwo Psychologiczne 2006.

²⁷³ Ponad sto lat temu antropolog Edward Tylor zdefiniował kulturę jako „pojęcie obejmujące wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawo, obyczaje i inne zdolności i przyzwyczajenia nabyte przez człowieka jako członka społeczeństwa”. Zob. E. B. Tylor, *Cywilizacja pierwotna*, <https://filspol.files.wordpress.com/2011/09/edward-b-tylor-cywilizacja-pierwotna.pdf> [data dostępu: 1.01.2021], s. 82. W podobny sposób pół wieku później kulturę rozumiał Bronisław Malinowski. Do mniej więcej połowy lat 50. XX wieku sprawa ta wydawała się dość oczywista. Definicje kultury skupiały się na próbie możliwie pełnej inwentaryzacji tego, co wchodzi w zasięg pojęcia.

²⁷⁴ Por. P. Szarota, dz. cyt., W. J. Burszta, *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2004.

język, który istnieje w jednostkowych wypowiedziach.²⁷⁵ Z kolei dla Ruth Benedict kultura społeczeństwa dostarcza surowego materiału, z którego jednostka formuje swoje życie²⁷⁶. Ten „surowy materiał” to wzory reagowania, myślenia i odczuwania, bez których człowiek nie mógłby działać w społeczeństwie²⁷⁷.

Wróćmy do polityki. W XIX i XX wieku w społeczeństwach przemysłowych główna oś konfliktu koncentrowała się wokół kwestii materialnych. Sposobem analizy podziałów społecznych były teorie w gruncie rzeczy oparte na zmiennych ekonomicznych, podczas gdy czynniki kulturowe były pomniejszane w dużym stopniu²⁷⁸. W przypadku nowych ruchów społecznych i ich uczestników środek ciężkości konfliktu został przeniesiony do sfery kultury²⁷⁹. Oczywiście przesunięcie konfliktu do sfery kulturowej nie musi oznaczać całkowitej atrofii. We współczesnym świecie prócz kryzysów ekonomicznych możemy wskazywać na wiele innych strukturalnych przyczyn podziałów społecznych. Ale jak słusznie zauważa Ronald Inglehart, kiedy odnotowuje się politykę wzrostu gospodarczego w społeczeństwie, spór polityczny zasadniczo przesuwa się na obszar kultury²⁸⁰.

Dokonując konceptualizacji lewicowości i prawicowości w wymiarze kulturowym, terminy prawica i lewica mogą być rozumiane jako światy społeczne: kulturowe, polityczne, ideowe, które organizują się według przyjętych i akceptowanych praw. Realizują bliską sobie ideologię i zbiór wyznawanych wartości, a ich uczestnicy podzielają „pewien wspólny” zestaw wartości dla świata lewicy i analogicznie prawicy. Tak rozumiana ideologia to wspólnota idei, oparta na poczuciu tworzenia wspólnoty interesów, i tożsamości celów politycznych²⁸¹. Strony konfliktu kulturowego reprezentują określone cechy społeczne skorelowane z orientacją światopoglądową²⁸². Obie strony kreują identyfikację i formy wspólnotowe²⁸³.

²⁷⁵ E. Sapir, *Kultura, język, osobowość*, przeł. B. Stanosz, R. Zimand, Warszawa: Wydawnictwo: Państwowy Instytut Wydawniczy 1978.

²⁷⁶ R. Benedict, *Wzory kultury*, przeł. I. Prokopiuk, Warszawa: Wydawnictwo: Aletheia 2019.

²⁷⁷ E. Nowicka, *Świat człowieka-świat kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.

²⁷⁸ Niniejsze podejście wniosło znaczący wkład w nasze zrozumienie sposobu działania polityki i ekonomii w ubiegłym tysiącleciu. Zob. R. Inglehart, dz. cyt.

²⁷⁹ A. Touraine, *Return of the actor: Social theory in postindustrial society*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1988.

²⁸⁰ Zob. R. Inglehart, dz. cyt.

²⁸¹ Por. M. Grabowska, *Partie i systemy partyjne w demokracjach, a przypadek Polski*, W: *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa: WN PWN 2001, s. 57.

²⁸² Zob. D. Karnowska, *Identyfikacja lewica – prawica i jej rozumienie w przestrzeni kulturowej*, W: *Preferencje Polityczne 2009. Postawy – Identyfikacje – Zachowania*, A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, red., t. 1, Katowice: Unikat2 2010, s. 139–151.

²⁸³ M. Grabowska, *Partie i systemy...*, dz. cyt., s. 57.

Jak podkreśla Tadeusz Szawiel, dzięki temu, że terminy prawica i lewica mają zdolność do znaczenia symbolicznego²⁸⁴, nadają sens zjawiskom politycznym i umożliwiają jednostkom komunikację, i orientację w przestrzeni politycznej. Zatem aby spór między lewicą a prawicą był czytelny, oba pojęcia postrzega się w kategorii uogólnionych znaków, symboli, rozumowań (sensów lewicowości i prawicowości²⁸⁵) “o dość głęboko zakorzenionych cechach/skłonnościach kulturowych – tradycjonalistyczno-konserwatywnego oraz liberalnego (rozumiane jako typy idealne)”²⁸⁶. Kultura, o jaką idzie, związana jest z pojęciem tożsamości (kulturowej), względnie trwałej identyfikacji pewnej grupy oraz jej członków z “określonym układem kulturowym, tworzonym przez zespół idei, poglądów, przekonań, z danym systemem aksjologicznym i normatywnym”²⁸⁷.

Tak oto jednostka, doświadczając lewicowości lub prawicowości, afirmuje zestaw symboli, obecnych w przestrzeni społeczno-politycznej, które są dla niej czytelne i zrozumiałe. Te symbole wzmacniają poczucie wspólnej dla lewicy i prawicy tożsamości. W zasadzie można powiedzieć, że identyfikacja czy poczucie tożsamości wiąże się silnie z transmisją ideologii „podtrzymujących wspólne wartości i przekonania”²⁸⁸. Punktem odniesienia staje się system wartości akceptowany w danej społeczności, na który zasadniczy wpływ mają idee, dyskursy i praktyki, które w fazie dynamicznego procesu identyfikacji, stanowią o jego sensie²⁸⁹.

Żeby mówić o światach lewicy i prawicy, najpierw należy przybliżyć termin świata społecznego. W ujęciu fenomenologicznym świat społeczny (niem. *Lebenswelt*) to świat, który otacza jednostkę i jest przez nią pojmowany subiektywnie jako świat realny²⁹⁰. Pojęcie świat społeczny przywołuję za Alfredem Schützem. Taki świat otacza jednostkę i jest przez nią pojmowany w subiektywny sposób jako coś oczywistego. Człowiek, będący częścią takiego świata, wchodzi z innymi jego uczestnikami w nieustające relacje i interakcje

²⁸⁴ T. Szawiel, *Trwa i będzie trwał długo*, „Krytyka Polityczna” 2002, nr 2, s. 53. Zob. także T. Szawiel, *Podział na lewicę i prawicę w Polsce po 1989 roku – jego sens i trwałość*, W: *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, red. R. Markowski, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Fundacja im. Friedricha Eberta 2002.

²⁸⁵ Zob. D. Karnowska, dz. cyt., s. 139–151.

²⁸⁶ A. Zybala, *Kulturowe źródła konfliktu politycznego w Polsce*, „Przegląd Socjologiczny” 2019, nr 68(3), s. 185–205.

²⁸⁷ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 287.

²⁸⁸ T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków 2004, s. 18.

²⁸⁹ Tamże, s. 18.

²⁹⁰ Zob. np. E. Husserl, *Idea fenomenologii. Pięć wykładów*, przeł. J. Sidorek, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1990.

(działania), którym nadaje bliżej określone znaczenie (sens)²⁹¹. Te działania z kolei dla Maxa Webera wiąże z nim pewien subiektywny sens²⁹².

Świat społeczny konstruują ludzie o różnej wiedzy, definicjach świata, świadomości, intersubiektywnie wiążąc towarzyszące sobie motywy. Można zatem powiedzieć, że aby zrozumieć otaczający świat, należy odkryć sens, poprzez który człowiek go definiuje. Ów sens uzewnętrznia się w trakcie podejmowanych działań i interakcji²⁹³.

Bożena Płonka-Syroka zwraca uwagę, że taki świat „jawi się nam taki, jak tego oczekujemy, poznajemy go w taki sposób, w jaki zapytamy, opiszemy go za pomocą takich reguł, które sami stworzymy lub zaakceptujemy spośród istniejących i narzucimy badanemu światu jako rzekomo w nim zawarte i naturalne”²⁹⁴. Powyższy cytat wydaje się bardzo ważny, bo uwydatnia rozumowanie, że jednostka, będącą częścią świata społecznego, przekształca bliską sobie rzeczywistość według znanej wyobraźni (bliskim sobie przekonaniom, wartościom, regułom na przykład życia społecznego), która w taki sposób pozwala mu ten świat rozpoznawać, nadawać znaczenie i symbolikę.

Dzieląc świat życia, owe rozumowanie odnajdujemy w definicji świata kulturowego. Według Ernsta A. Cassiera tak tworząca się kultura (rozumiana jako świat kulturowy) to świat „form symbolicznych” we wspólnym świecie doświadczeń²⁹⁵. Sięgając do Roberta Prusa, jest on nieustannie konstruowany przez jego uczestników²⁹⁶. Taki świat to świat sensów i znaczeń, opleciony więzami ludzkich rozumowań, utkany z różnorodnych rozumowań. Erving Goffman z kolei zauważa, że własne „ja” jednostka kształtuje w taki sposób, że jest ono połączone z „ja” innych ludzi²⁹⁷. Uczestnicy tworzący świat kulturowy (społeczny) zachodzą z sobą w nieustanne relacje, strukturyzując przedmioty badań

²⁹¹ Zob. A. Schütz, *Świat społeczny...*, dz. cyt., A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt.

²⁹² M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, przeł. D. Lachowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002, s. 6.

²⁹³ Zob. A. Schütz, *Świat społeczny...*, dz. cyt., A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt.

²⁹⁴ B. Płonka-Syroka, A. Syroka (red.), *Obrazy świata jako konstrukty kultury. Analiza historyczno-porównawcza*, Wrocław Oficyna Wydawnicza ARBORETUM 2012.

²⁹⁵ Zob. E. A. Cassier, „teoria symbolu i formy symbolicznej”, W: *Filozofia form symbolicznych. Część pierwsza: Język*, E. A. Cassier, przeł. P. Parszutowicz, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki 2018, E. A. Cassier, *Filozofia form symbolicznych. Część druga: Myślenie mityczne*, przeł. P. Parszutowicz, A. Karalus, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki 2020.

²⁹⁶ Zob. A. Brittain, *Meanings and Situations*, London: Routledge and Kegan Paul 1973, pp. 25–29, A. Giddens, *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, London: Hutchinson 1976, D. Silverman, *The Action Frame of Reference*, W: *Sociological Perspectives. Selected Readings*, eds. K. Thompson, J. Tunstall, Harmondsworth: Penguin 1976, pp. 562–579.

²⁹⁷ E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, przeł. P. Śpiewak, H. Datner, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2020. A także E. Goffman, *Rytuał interakcyjny*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.

w działaniach i interakcjach. Tak oto tworząc pole uzasadnienia i legitymizacji²⁹⁸, swoiste uniwersum opisu²⁹⁹, które strukturyzuje myślenie jego uczestników.

Skoro „świat kulturowy jest przedmiotem symbolicznym”³⁰⁰, to i słowa **prawica** i **lewica**, rozumiane jako światy kulturowe, można odczytywać jako symbole. Podążając za Ferdinandem de Saussure'm, elementem znaczącym będzie postrzegany obraz znaku (symbolu); z kolei za element znaczony należy przyjąć mentalną koncepcję, do której odnosi się obraz znaku (symbolu), czyli nasze rozumowanie, indywidualne interpretacja tegoż znaku (symbolu). Znaczące wyraża znaczone, a oba połączone są ze sobą relacją znaczenia³⁰¹.

Za świat ideowy wobec tego należy uznać formę wspólnoty epistemicznej, ujmującą tę rzeczywistość w formach wyobraźniowych, wokół których budowana jest cała narracja (dyskurs) takiego świata, pełniący rolę ideologiczną. Uczestników poszczególnych światów ideowych łączy określony zestaw symboli, sensów i znaczeń, które są dla nich czytelne – świat społeczny rozumiany jest jako uniwersum, wypełnione symbolami, kodami kulturowymi (filtrami, przez które odbieramy świat), za pomocą których ludzie się porozumiewają w obrębie przyjętego dyskursu³⁰². Dyskurs (polityczny) pełni istotną rolę w porządkowaniu sposobów myślenia i mówienia o światach i oddziaływania na nie. Dyskurs ten w istotny sposób kształtuje i kontroluje znaczenia symboli politycznych³⁰³.

Mówiąc o świecie ideowym lewicy i prawicy, rozumiem, że to są światy społeczno-kulturowe, które otaczają jednostkę i są przez nią pojmowane w subiektywny sposób jako światy realne³⁰⁴ – definiowane i interpretowane w sytuacji wspólnoty doświadczeń, języka i symboli. Uczestnicy światów dzielą pewne sposoby myślenia, narracji na temat siebie i działań oraz relacji z pozostałymi członkami świata ideowego i oddziałują wzajemnie na siebie, aktywnie go tworząc, różniąc się od innych światów perspektywami postrzegania

²⁹⁸ G. Fine, S. Klineman, *Rethinking Subculture: An Interactionist Analysis*, „The American Journal of Sociology” 1979, vol. 85, no. 1, pp. 8.

²⁹⁹ Zob. Ch. Taylor, *Nowoczesne imaginaria społeczne*, przeł. K. Szymaniak, A. Puchejda, Kraków: Wydawnictwo Znak 2010.

³⁰⁰ Salustiusz, cyt. za: J.E. Cirlot, 2001. *Słownik symboli*, przeł. I. Kania, Kraków: Wydawnictwo Znak 2001, W: *Symbole i społeczeństwo. Szkice z socjologii interpretacyjnej*, E. Hałas, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007, s. 27.

³⁰¹ F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, przeł. K. Kasprzyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002.

³⁰² Zob. D. Karnowska, dz. cyt. Por. W. J. Burszta, *Świat jako więzienie kultury. Pomyślenia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2008.

³⁰³ M. M. Bukowski, *Czynniki różnicujące symbole polityczne. Perspektywa globalna*, W: *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, red. B. Szklarski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 127. W tym celu zobacz także: S. Maatsch, *The Struggle to Control Meanings: The French Debate on the European Constitution in the Mass Media*, „Perspectives on European Politics and Society” 2007, t. 8, vol. 3, pp. 261–280.

³⁰⁴ Zob. A. Brittain, dz. cyt., s. 25–29, A. Giddens, *New Rules...*, dz. cyt., s. 160, D. Silverman David, dz. cyt., s. 562–579.

danego świata, „jego symbolizacją, działaniami i codziennymi praktykami oraz postrzeganiem siebie powstałym na bazie porównywania i definiowania własnej odmienności”³⁰⁵.

W taki oto sposób oba te pojęcia mogą definiować podłoże konfliktu politycznego³⁰⁶. Jak zauważa Andrzej Zybała, „konflikt ten jest silnie zakorzeniony kulturowo. Ma on charakter kulturowy w tym znaczeniu, że rywalizujące obozy starają się wymusić na drugiej stronie dostosowanie się do własnych wzorów życia i wartości, mając zupełnie odmienny charakter niż ten, który proponują oponenti”, nadają dynamikę konfliktowi politycznemu³⁰⁷. Rozwińmy tę myśl.

1.2.1. Myślenie o lewicy i prawicy w polityce

Polityka może być rozumiana na wiele sposobów. Jak już zostało zauważone, w kulturze wszystko ma swój początek i poprzez kulturę się wyraża. Z jednej strony polityka (rzecz jasna w świecie demokratycznym) może być pojmowana jako system społeczny, który w sposób demokratyczny ma służyć przede wszystkim celom sprawowania władzy, a jednostki mogą mieć wpływ na rzeczywistość wokół siebie. Z drugiej strony stanowi społeczno-kulturowy system (ogólnie rzecz ujmując świat) z całym zespołem sensów i znaczeń, tworzących wspólnotę cech i poczucie jedności tego świata. Zatem, jak stwierdza Wojciech Burszta, „kultura’ o jaką tu idzie, to nie jakaś konwencja związana z wyborem stylu życia, ale fundamentalne przekonanie na temat natury rzeczywistości, prawdy i stosunku sacrum do profanum oraz życia moralnego”³⁰⁸. I mnie ta perspektywa jest bliska. Idźmy dalej.

Ronald Inglehart zauważa, że tak rozumiana może tworzyć „rozpowszechniony w społeczeństwie system wartości i orientacji społecznych”³⁰⁹, stając się “społecznie

³⁰⁵ K. T. Konecki, *W stronę socjologii jakościowej: badanie kultur, subkultur i światów społecznych*, W: *Kultury, subkultury i światy społeczne w badaniach jakościowych*, red. J. Leoński, M. Fiteńicka-Gorzko, Szczecin: Volumina.pl 2010, s. 8. Zobacz także R. Prus, *Subcultural Mosaics and Intersubjective Realities. An Ethnographic Research Agenda for Pragmatism the Social Sciences*, Albany: State University of New York Press 2007, G. A. Fine, S. Kleinman, dz. cyt., s. 1–20.

³⁰⁶ Por. np. H. Tajfel, J. C. Turner, *An integrative theory of intergroup conflict*, W: *The social psychology of intergroup relations*, eds. W. G. Austin, S. Worchel, Monterey: Brooks/Cole 1979, pp. 33–47.

³⁰⁷ A. Zybała, dz. cyt., s. 185–205.

³⁰⁸ W. J. Burszta, *Świat jako...*, dz. cyt., s. 76.

³⁰⁹ K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 99. Zob. R. Inglehart, *Kultura a demokracja*, przeł. S. Dymczyk, W: *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, red. L. E. Harrison, S. P. Huntington, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2003, s. 146–168.

akceptowalną lub przynajmniej respektowaną wiedzą danej grupy, przekazywaną i utrwaloną w jej obrębie”, w której “dany system społeczno-kulturowy funkcjonuje jako całość i zachowuje względną (rozpoznawalną także dla zewnętrznego obserwatora) zdolność odtwarzania się, cechę *typowości*”³¹⁰. Słowem stanowić będzie światopoglądową strefę kultury określonego porządku społeczno-politycznego, na którą składają się wspólne wartości, normy i obrazy świata³¹¹, a także określony schemat myślenia i działania, dzięki którym jednostka może się w nim umiejscowić³¹².

Mając w pamięci teorię podziału Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana (1967), według których lewicę i prawicę identyfikują dwa polityczne “pakiety” (packages)³¹³, a każdy z nich z odrębnymi wyobrażeniami politycznymi, stwierdza się, że dyskursy wytworzone w obrębie nich kształtują wspólnotę polityczną (epistemiczną). W ten sposób podział na lewicę i prawicę może wyrażać pewien narracyjny system znaków, w których funkcjonują mity i symbole, stanowiąc istotny budulec wspólnoty i wyobraźni politycznej oraz istotną rolę w formułowaniu tejże rzeczywistości społecznej oraz scalaniu zachodzących w nim praktyk komunikacyjnych.

Słowem dyskurs lewicy i prawicy (polityka tożsamości) to zbiór mityczno-symbolicznych kompleksów, które tworzą wspólnotę polityczno-epistemiczną, będącą w pewnym sensie rodzajem wspólnotowego doświadczenia, które umacnia poczucie przynależności do tegoż świata. Ono nadaje mu sens, przez co ów sens staje się formą, która organizuje jego życie społeczne i życie społeczne jego uczestników³¹⁴.

Zwróćmy teraz uwagę na rolę języka w obrębie takich światów społecznych. Lotar Rasiński podkreśla, że “sposób myślenia o języku, zaprezentowany w tych ujęciach ukazuje język przede wszystkim jako fenomen społeczny, ale także jako konstytuujący świat społeczny”³¹⁵. Język ogrywa istotną rolę w tejże strukturyzacji.

Ewa M. Thompson z kolei zwraca uwagę na strukturyzującą rolę całego w ogóle kompleksu mityczno-symbolicznego, który rozumiany jako konstytutywny mit polityczny

³¹⁰ K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 99. Zob. R. Inglehart, *Kultura...*, dz. cyt. s. 161.

³¹¹ M. Zelditch, *Theories of legitimacy*, W: *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives in ideology, justice, and interpersonal relations*, eds. K. Jost, B. Major, New York: Cambridge University Press 2001, pp. 33–53.

³¹² K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 99. Zob. R. Inglehart, *Kultura...*, dz. cyt., s. 160.

³¹³ S. M. Lipset, S. Rokkan (eds.), dz. cyt. s. 1–64.

³¹⁴ R. Marzęcki, *IV RP i mit liberalizmu - analiza mitów polskiej polityki w świetle koncepcji G. Sorela, R. Girardeta, E. Cassirera i R. Barthes'a*, W: *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, red. B. Szklarski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 93.

³¹⁵ L. Rasiński, *Dyskursywna koncepcja władzy. Foucault i Laclau o dyskursie, podmiocie i władzy*, „Principia” 2010, nr 53, s. 178.

umacnia taką wspólnotę i stanowi jej podstawę strukturalną³¹⁶. Ujmując rzeczywistość polityczną w formach wyobraźniowych, tworzy się przestrzeń, generującą wspólne uniwersum wyobrażeń i symboli. One wydają się niezbędne z punktu widzenia funkcjonowania świata ideowego i jego pamięci zbiorowej.

Teraz zastanówmy się, jak to wygląda w polityce. Wojciech Burszta zauważa, że *uwikłana* w ten sposób jednostka w dyskurs polityczny (mający wymiar ideologiczny) staje się reprezentantem określonej kulturowej całości, gdzie nie dopuszcza się kompromisów i trzeba wybierać *albo my, albo oni*³¹⁷. Dyskurs wyraża pewien narracyjny system, w którym funkcjonują wszystkie mity i symbole, będące istotnym budulcem wspólnoty i wyobraźni politycznego takiego świata. Aspekt wspólnych postaw jest istotny dla trwałości członkostwa w grupie. Taki dyskurs strukturyzuje ich społeczne działanie³¹⁸. Pozwala realizować politykę tożsamości i prowadzić konflikt polityczny.

Do kulturowych elementów identyfikacyjnych konfliktu ideologicznego Wojciech Burszta zalicza m.in. przekonanie na temat rzeczywistości i świata zewnętrznego, rozumiane jako zbiorowe wyznaczenie wiary, wspólnie wyznawany system wartości i interpretację zbiorowych wyobrażeń³¹⁹. Dla antropologa taki konflikt ma postać starcia „jednej wiary z drugą”, w którym dwie różne wizje świata rywalizują ze sobą w postaci odwiecznej wojny kulturowej. A sama kultura odczytywana jest jako społeczny etos i zbiorowe wyznaczenie wiary³²⁰.

Uzupełnieniem myśli, niech będą słowa Gertrude Himmelfarb, która podkreśla, że trwałość sporu jest możliwa dzięki przyjętym wartościom, normom oraz wyobraźniom symbolicznym, które konsolidują określoną zbiorowość poprzez odwoływanie się ich uczestników do wydarzeń z przeszłości na poziomie zbiorowych wyobrażeń czy form symbolicznych. Najczęściej dzieje się to w obrębie świata konserwatywnego i liberalnego³²¹, które kształtują nasz sposób myślenia i działania w świecie polityki. Ideologię te w istotny sposób organizują nasze wyobraźnie polityczne³²².

³¹⁶ E. M. Thompson, *Nacjonalizm, kolonializm, tożsamość*, „Teksty Drugie” 1999, nr 5, s. 35. Zob. także: A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Basil Blackwell 1986, pp. 58.

³¹⁷ W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt., s. 146.

³¹⁸ N. L. Fairclough, J. Mulderig, R. Wodak, *Critical discourse analysis*, W: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, eds. T.A. van Dijk, London: Sage, 2011, pp. 357–378.

³¹⁹ Zob. W. J. Burszta, *Wojny kulturowe...*, dz. cyt., s. 1–14.

³²⁰ Zob. W. J. Burszta, *Świat jako...*, dz. cyt.

³²¹ G. Himmelfarb, *Jeden naród, dwie kultury*, przeł. P. Bogucki, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne: Warszawa 2007, s. 159–160.

³²² B. Szklarski (red.), *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce. Szkice z antropologii polityki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2008.

Zatem lewica i prawica, rozumiane jako dwa światy, będą stanowić egzemplifikację zbiorów wartości, wspólnych cech i poczucia odrębności, gdzie ich uczestnicy definiują tożsamość ideową zgodnie z zasadami przyjętego systemu wierzeń, odwołując się do porządku ontologicznego w obrębie wytworzonej „kultury”³²³ – lewicy lub prawicy.

Wobec tego, czy słusznym będzie, podział na lewicę i prawicę, rozpatrywać w kategoriach wojny kulturowej³²⁴?

Tomasz Mróz podkreśla, że kulturowy konflikt jest takim typem antagonizmu, w którym konfrontują się dwa odmienne światopoglądy. Pierwszy opiera się na religijnych dogmatach i autorytecie moralnym Boga, uznający go za jedyną instancję osądzającą, drugi zaś uznaje człowieka za jedyną istotę, która może orzekać w sporach aksjologicznych³²⁵. Według Mroza takie rozumowanie może tłumaczyć, dlaczego powstają sfronty sporów nazywane wojnami kultur i rozgrywają się przede wszystkim w rejestrze moralności³²⁶.

Taka refleksja towarzyszy Wojciechowi Burszcie, niejednokrotnie przywoływanemu. Wojny kultur rozgrywają się w sferze moralności, urzeczywistniając w spór o dominację nad porządkiem symbolicznym. Tak pojmowane „opierają się na zasadzie tertium non datur, gdzie trzeba wybierać na zasadzie *albo albo*. Albo jesteś za Dobrem, albo za Złem, i vice versa”³²⁷. Według Burszty “jest to nie spór, lecz wielka wojna, dlatego że toczona jest o ostateczną i nieodwołalną naturę kultury i moralności – o tożsamość. Wojna dotyczy przeszłości (wojna o pamięć), teraźniejszości i przyszłości”³²⁸.

Można zatem powiedzieć, że polityka bierze swój początek z moralności, bo w swojej konstytucyjności dotyka zbioru zasad i norm. Każda ze stron sporu reprezentuje odmienną wizję świata z zespołem bliskich danemu światu symboli, mitów i wyobrażeń, czerpiąc ze świata polityki³²⁹. Moralność określa, co jest dobre, a co złe – a u jej podłoża leżą

³²³ Por. na przykład J. Reykowski, *Konflikty polityczne*, W: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań: Wydawnictwo Zys i S-ka 1999.

³²⁴ Twórcą terminu „wojna kulturowa” jest James Davison Hunter. Dla amerykańskiego socjologa wojna kulturowa to rywalizacja między dwoma skrajnymi, wrogimi i odmiennymi systemami rozumienia: ortodoksyjnymi kręgami, ukonstytuowanymi przez wyznania religijne a postępowymi, progresywnymi i liberalnymi. Zasadniczy spór pomiędzy tymi grupami dotyczy definiowania tej samej wartości i jej opozycyjnej interpretacji. Zob. J. D. Hunter, *Culture Wars. The Struggle to Define America*, New York: Basic Books 1991.

³²⁵ T. Mróz, *Polska wojna kulturowa: pole bitwy i strona konfliktu*, „Kultura Popularna” 2015, nr 2, s. 124.

³²⁶ Tamże, s. 124. Zob. także W. Baker, *America's Crisis of Values: Reality and Perception*, Princeton University Press 2006.

³²⁷ W. J. Burszta W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt., s. 146.

³²⁸ W. J. Burszta, *Wojny kulturowe...*, dz. cyt., s. 8.

³²⁹ E. Hałas, *Symbole i społeczeństwo. Szkice z socjologii interpretacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007.

systemy metafor moralności³³⁰. Odnotujmy, że obie strony sporu używają metafory moralności, ale przeciwstawnie wyznaczają priorytety – odmienny dobór słów i odmienne tryby rozumowania (potoczne wyobrażenia) definiujące politykę tożsamościową.

Rozpatrując przedmiot rozprawy w ujęciu polityk moralności, nie można nie wspomnieć o Georgu Lakoffie, który podkreśla, że konserwatyści i postępowcy (liberałowie) z reguły popierają przeciwstawne UE rozwiązania polityczne, ponieważ mają przeciwstawne światopoglądy moralne³³¹. Lakoff akcentuje, że „myślenie moralne wiąże się z wyobraźnią i w fundamentalny sposób opiera się na rozumieniu metaforycznym (zob. Johnsonn 1993)”³³². Dla Lakoffa polityka w USA ma podłoże moralne. Odmienne postawy polityczne Amerykanów mają źródło w odmiennych moralnościach. Według amerykańskiego językoznawcy to, co generuje odmienne systemy moralne i odmienne formy dyskursu, to przede wszystkim modele rodziny³³³. Każdy z modeli generuje właściwy dla siebie zestaw postaw i zachowań, a zbiorowe formy identyfikacji dotyczą dwóch plemion A i B – wizji społeczeństwa i ich moralnych obligacji³³⁴, których celem jest zdobycie władzy nad wspólną wyobraźnią polityczną.

Podobne rozumienie odnajdujemy u Jonathana Haidta, który zwraca uwagę, że u podłoża przekonań politycznych leżą przekonania moralne, wobec czego i polityka (ideologia) jest konstruowana moralnie – w określonym kontekście, poprzez kulturową i historyczną ramę. One wszystkie biorą swój początek z przekonań moralnych zakorzenionych w danej kulturze i historii³³⁵.

Aby rozszerzyć niniejszą myśl, Jonathan Haidt charakteryzuje pięć kodów etycznych, których ludzie używają w momencie wydawania sądów moralnych i dotyczą one: sprawiedliwości, troski o dobro drugiego człowieka, lojalności wobec własnej grupy, uległości wobec autorytetów oraz czystości i duchowości. Według amerykańskiego psychologa społecznego użycie któregoś z powyższych kodów nie jest uzależnione wyłącznie od kultury oraz pozycji społecznej, ale zależy w dużej mierze od poglądów politycznych³³⁶.

³³⁰ Zob. G. Lakoff, *Moralna polityka. Jak myślą liberałowie i konserwatyści*, przeł. Michał Szczubiałka, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2017.

³³¹ Tamże, s. 10.

³³² Tamże, s. 57.

³³³ Tamże, s. 29.

³³⁴ Zob. W. J. Burszta, *Wojny kulturowe...*, dz. cyt.

³³⁵ Zob. J. Haidt, *Prawy umysł. Dlaczego dobrych ludzi dzieli religia i polityka?*, przeł. A. Nowak-Młynikowa, Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa 2014.

³³⁶ Tamże.

Podobny sposób rozważań w Polsce dostrzega się u Krystyny Skarżyńskiej. Badaczka podkreśla, że „różnice w myśleniu moralnym liberałów i konserwatystów bywają skutecznie wykorzystywane do umacniania lub zmiany ważnych postaw społecznych”³³⁷. W ten sposób wyobrażenia/stereotypy świata A o świecie B przynależą do dyskursu mitycznego i jako takie nie muszą mieć żadnego odniesienia do rzeczywistych właściwości, cech czy postaw grupy B. Stąd wynika, że nie mogą być w żadnym wypadku źródłem do poznania grupy B ani też realnych społecznych relacji pomiędzy grupą A i grupą B. Są natomiast te wyobrażenia niezwykle cennym materiałem dla analizy świadomości zbiorowej i wizji tożsamości grupy A. Wyobrażenia danej grupy o obcych są przeciwieństwem, swoistym negatywem wyobrażeń tej grupy o sobie. Wyobrażenia o sobie i własnej kulturze, a więc o tym, co normalne, zwykłe, właściwe i słuszne.

Należy pamiętać, że debata publiczna, w której biorą udział różne podmioty – aktorzy polityczni i społeczni – jest ciągłym polem dyskursywnych relacji. Uczestnicy sporu politycznego/ideowego często racjonalizują swój punkt widzenia poprzez bliskie im doświadczenia, język i sposoby myślenia, wspomagane przez wszystkie zainteresowane strony i podmioty sporu. Często jednak zapominamy, że tak zdobyte narzędzia rozumowania będą działać tylko w danej grupie/ świecie – *oplecionym* zestawem symboli i znaczeń. I dlatego owe „nieznane rozumienie” może być definiowane jako „uprzedzenie”, głównie biorące się z niewiedzy, ograniczonej perspektywy tej drugiej strony. I jako takie stanowić źródło sporu i konfliktu³³⁸.

Słusznie więc zauważa Janusz Reykowski, że „zjawisko to można często zaobserwować w dyskusjach politycznych. Jedna ze stron (albo obie) wygłasza swoje kwestie, nie licząc się z tym, jak to widzi druga strona, nie słuchając jej argumentów i nie uwzględniając różnic między swoim a cudzym doświadczeniem”³³⁹.

Tak oto lewica i prawica, jako dwa światy kulturowe (społeczne), tworzą (każdy na swój sposób) wspólnotę cech i poczucia odrębności, naznaczonych ideologią konserwatywną lub liberalną³⁴⁰. A jako ideowe narracje wypełniają “tło” do działań jego uczestników. Aby wzmocnić niniejszy konflikt, często dochodzi do personalizacji politycznej

³³⁷ K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 105.

³³⁸ R. Reykowski, *Myślenie...*, dz. cyt., s. 108.

³³⁹ Tamże, s. 115.

³⁴⁰ Por. np. U. Jakubowska, *O naturze preferencji politycznych. Perspektywy psychologiczna*, Warszawa 2018.

wojny, która gra na przyszłość zarówno jednej, jak i drugiej strony³⁴¹. Ale o tym więcej w drugim rozdziale.

1.2.2. Lewicowe i prawicowe koncepcje idei w polityce

Całą mozaikę pojęć politologicznych przedstawionych powyżej można nazwać ideologiami. Można zatem powiedzieć, że ideologie realizowane w życiu polityczno-społecznym i ekonomiczno-gospodarczym mają u swego zarania pojęcie idei. Nauka o ideach, przynależna metodologicznie do ontologii, a zatem do jednej z nauk filozoficznych, ma z nauką o doktrynach społeczno-politycznych związek niejako przyczynowo skutkowy, nie byłoby bowiem ideologii, gdyby wcześniej nie sformułowano nauki o ideach.

Za twórcę nauki o ideach uważa się Platona (424/423 p.n.e.–348/347 p.n.e.). Według filozofa idee reprezentują realny bytujący świat, dla którego ten, w którym żyjemy, stanowi tylko odbicie. Ideologie korzystają z pojęcia idei w tym sensie, że te drugie stanowią dla nich swoisty abstrakt, cel do którego kieruje się ludzkie działanie³⁴².

Przez setki lat dziejów filozofii, nauka o ideach ulegała wielokrotnym przeformułowaniom i przeakcentowaniom. W praktyce polityczno-społecznej, w nauce o państwie itp. pojawiała się między innymi u Arystotelesa, neoplatoników, św. Augustyna, Kanta, Hegla, Schopenhauera, a także u ideologów XX wieku.

Wszelkie ideologie, zarówno lewicowe, jak i prawicowe, konserwatywne, jak i progresywne, korzystają zatem w pewien sposób z nauki o ideach, chociażby w tym sensie, że ich propagatorzy traktują je jako sens i cel swojego działania (m.in. Bartyzel, Scruton, Arystoteles).

Można by rzec, że zasadnicza i najistotniejsza część definicji słowa **idea** sprowadza się do tłumaczenia z języka greckiego i oznacza „’odzwierciedlenie, odbicie fragmentu rzeczywistości w świadomości ludzkiej’, ‘w filozofii idealistycznej: nazwa ogólna obejmująca różnorodne treści poznawcze, postrzeżenie, wyobrażenie, pojęcie itp.’”. Ponadto może być rozumiano jako „’myśl przewodnia, twórcza, kierownicza, stanowiąca cel dążeń;

³⁴¹ W Polsce za przykład może służyć konflikt między partiami politycznymi PO i PiS oraz liderami tych partii. PO przedstawia PiS jako „złego” i atakuje Kaczyńskiego. Z kolei dla PiS Tusk to „uosobienie zła w Polsce, czyste zło” i wróg numer jeden. Personalizacja wojny politycznej o przyszłość Polski gra na korzyść obu partii.

³⁴² Zob. Platon, *Dialogi*, przeł. W. Witwicki, Warszawa: Unia Wydawnicza Verum 1993, ze szczególnym uwzględnieniem dzieł *Timajos*, *Fedon*, *Fajdos*, *Państwo*. Naukę o ideach zebrał uczeń Platona, Arystoteles i przedstawił krytycznie w *Metafizyce*. Por. Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1983.

pomysł, koncepcja”³⁴³. Tak zdefiniowana będzie oznaczać również ‘to, co widoczne’, ‘kształt’, ‘wyobrażenie’, ‘postać’, ‘wzór’, ‘przedstawienie’, ‘przeżycie świadome’³⁴⁴.

Stosując określenie idea w przedmiocie pracy, rozumiem, że stanowi przewodnią myśl, wyobrażenie o świecie społeczno-politycznym uczestników światów ideowych (lewicy i prawicy) w celu uzyskania przedmiotu poznania z całym zespołem wartości, postaw i zachowań, które wyznaczają kierunek i cel działań jego uczestników. Całe spektrum zachowań, postaw i wartości właśnie ujmuje się w formie idei, poprzez którą uczestnicy światów lewicy i prawicy realizują własną politykę tożsamości. W tym sensie rozumie się, że idea prowadzi do czegoś, wyznacza sens działań, będąc jednocześnie jego przekąźnikiem.

Należy odnotować, że idea jako pewne wyobrażenie o świecie jest zakotwiczona w „czymś”, co nadaje sens jej znaczeniu. Tym „czymś” jest społeczno-kulturowo-polityczna struktura rozumiana jako “społeczny kontekst”, w obrębie którego działają jego poszczególni członkowie³⁴⁵. „Co więcej, poznanie takie jest udziałem wszystkich ludzi, a rezultaty tego poznania ludzie sobie nawzajem komunikują w naturalnym języku, uwikłanym w relacje syntaktyczne, semantyczne i pragmatyczne”³⁴⁶.

Racjonalizm filozoficzny głosi, że źródłem ludzkiego poznania są idee, natomiast bodźce zewnętrzne stanowią znaczenie drugorzędne. Empiryzm natomiast, że poznanie może być oparte wyłącznie na poprzedzającym je doświadczeniu. Jeśli się z tym zgodzimy, to uznamy także, że idee oprócz kontekstowości są dopełniane doświadczeniem empirycznym, czyli tak zwaną epistemiczną wartością doświadczenia względem rzeczywistości, do której docieramy właśnie przez doświadczenie. W ten sposób dochodzi do konceptualizacji doświadczenia od strony samego przeżycia (doświadczenia), a treść ideowa obiektu poznania wypełniona zostaje empirycznym doświadczeniem jednostki (i jego interpretacją)³⁴⁷, którego produktem staje się znaczenie (szczególnie interesujące nas z perspektywy pracy).

Podobny proces zachodzi w polityce. Na skutek treści ideowej obiektu poznania i ciągłym wypełnianiem go za pomocą znaczeń, symboli, sensów tych dwóch kategorii politycznych, które funkcjonują w obrębie dwóch światów – świata lewicy i świata prawicy –

³⁴³ Zob. Termin ‘Idea’, W: *Mały słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1993, s. 258.

³⁴⁴ Zob. termin ‘Idea’, W: <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/idea;1.html> [data dostępu: 26.01.2021].

³⁴⁵ M. Paruzel-Czachura, *Koncepcja tożsamości narracyjnej Charlesa Taylora a współczesna psychologia*, https://www.researchgate.net/publication/317950342_Koncepcja_tozsamosci_narracyjnej_Charlesa_Taylora_a_wspolczesna_psychologia [data dostępu: 31.07.2021], s. 7.

³⁴⁶ M. A. Krapiec, <http://www.pta.pl/pef/pdf/e/epistemologia.pdf> [data dostępu: 31.07.2021], s. 10.

³⁴⁷ Tamże, s. 1–11.

wytwarzane są wyobrażenia, wokół których następnie konstruowana jest polityka tożsamości światów lewicy i prawicy. Spróbujmy teraz określić jak te idee *pracują*.

W I połowie XIX wieku podstawą różnicowania podziału liberalizm – konserwatyzm stanowiły kwestie ustrojowe i aksjologiczne, w odniesieniu do których reprezentantem lewicy byli liberałowie, a prawicy konserwatyści³⁴⁸. Takie rozumienie ukształtowało naszą aksjologię i lewicowo-prawicową obyczajowość.

Pojęcie prawicy w kulturze jest utożsamiane z konserwatyzmem³⁴⁹. Paweł Śpiewak zauważa, że „kultura w optyce konserwatystów to przede wszystkim utajony ład, trwale miary rzeczy”. Z kolei nowo powstające idee „mieszczą się w obrębie fundamentalnych i trwałych reguł, o ile nie są z nimi sprzeczne, o ile zgodne są z tradycją i potrzebami czasu, wyrastają z religii, prawd wiary. Są efektem długiego doświadczenia wspólnot narodowych czy etnicznych, zespołem symboli tworzących ich tożsamość”³⁵⁰.

Ponadto Śpiewak podkreśla, że w konserwatyzmie „wszelkim myśleniem o polityce i kulturze rządzić przeto powinna zasada dziejowości, owo głębokie poczucie uczestnictwa w długim czasie historii, w którym współczesnymi nie są tylko ci, których znamy z popołudniowych lektur gazet, ale również wielcy twórcy i mężowie stanu czasów odległych”³⁵¹. W takim oto sposobie interpretacji rzeczywistości wydobywa się na światło dzienne „fundamentalną wspólnotę losów ludzkich”³⁵², których źródeł należy szukać w religii oraz dziejowości.

Pojęcie lewicy w kulturze z kolei wiąże się z liberalizmem³⁵³, kładąc szczególny nacisk na pluralizm, różnorodność i odmienność orientacji, równości i wolności, indywidualizm – wartości, postawy i zachowania płynące z kultury. W tym sensie człowiek „współtworzy samą kulturę, tradycje, odkrywa nowe reguły i możliwości istniejących prawd, zasad”³⁵⁴. Nie oznacza to, że liberałowie pozbawiają się świadomości istnienia instytucji i pewnych autorytetów, ale dalecy są od egzekwowania ich działalności w postaci wszelkiego przymusu i autorytaryzmu, które tak ochoczo przypisują prawicy.

Powyższy konflikt kulturowy (lewica–prawica) ma zatem charakter zasadniczy i dotyczy oglądu świata płynącego z dwóch źródeł: z religii lub kultury. Te dwa źródła

³⁴⁸ Zob. W. Wojtasik, dz. cyt., s. 10. A także W. Sokół, *Klasyfikacja...*, dz. cyt.

³⁴⁹ Por. Tamże, s. 10.

³⁵⁰ P. Śpiewak, dz. cyt., s. 61.

³⁵¹ Tamże, s. 72.

³⁵² Tamże, s. 71.

³⁵³ Por. W. Wojtasik, dz. cyt., s. 10. Także: W. Sokół, *Klasyfikacja...*, dz. cyt.

³⁵⁴ P. Śpiewak, dz. cyt. s. 203.

tworzą dla swych zwolenników spójny obraz oparty na systemie moralnym i etycznym, wartościach, zachowaniach i postawach właściwych dla danego świata ideowego.

1.2.3. Tożsamość ideowa i konstruowanie biografii narracyjnej

We współczesnym świecie kategorię tożsamości trudno jednoznacznie definiować. Obejmować bowiem może wiele płaszczyzn i przestrzeni ludzkiego życia, poza które niestety coraz częściej się wymyka. Dlatego w świecie dynamicznym i wielowymiarowym, jakim jest dzisiejszy świat, zasadne jest pytanie o ciągłość jego formy i struktury³⁵⁵. Mnie również w tej pracy towarzyszy podobne przekonanie.

W naukach społecznych podmiotowość może być sprowadzona do czegoś, co określimy wytworem kulturowym, wówczas będzie rozumiana jako konstrukt. Ponadto może być definiowana jako byt myślny, intencjonalny, emocjonalny. Zasadnicze rozróżnienie dotyczy rozumienia, co jest podmiotowością, tożsamością własną i tożsamością społeczną.

Kiedy piszę o **tożsamości**, rozumiem, że to słowo ma w sobie wiele ukrytych znaczeń, ale dotyczy głównie dostrzegalnych cech, które jednostka zachowuje mimo nieuchronnych, życiowych zmian³⁵⁶. W tym sensie „tożsamość jednostki nie jest bezwolną, zdeterminowaną przez czynniki zewnętrzne rzeczą. Jakkolwiek lokalne byłyby konteksty działania jednostek, konstruując swoją tożsamość czynnie uczestniczą one w społecznych oddziaływaniach o globalnych konsekwencjach i implikacjach”³⁵⁷.

Pojęcie tożsamości jako centralna kategoria badawcza pojawia się w pracach wielu współczesnych socjologów. Według Zbigniewa Bokszańskiego pojęcie tożsamości w ujęciu nauk społecznych, to „(...) zbiór właściwości opisujących istotne cechy aktora/podmiotu społecznego w jego własnych przekonaniach”³⁵⁸, które we współczesności dotyczą ciągłego samookreślania się i podejmowania świadomych wyborów³⁵⁹. Definicja ta jest trafna z dwóch powodów.

³⁵⁵ E. H. Erikson, *Identity and the life cycle*, New York: W. W. Norton & Company 1994.

³⁵⁶ W tym miejscu warto zwrócić uwagę na interpretację ów problematyki w świetle koncepcji tożsamości francuskiego badacza, Alaina de Benoist. Według autora tożsamość człowieka tworzą dwie fazy życiowe. Pierwsza dotyczy tak zwanej części obiektywnej czyli pochodzenia jednostki. Druga – części swobodnej, łączonej ze świadomymi wyborami jednostki. Dla de Benoist tożsamość jest ciągłą ewolucją.

³⁵⁷ A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt., s. 4.

³⁵⁸ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, s. 16.

³⁵⁹ Tamże, s. 15–21.

Po pierwsze dlatego, że Bokszański pojęcie tożsamości w socjologii i psychologii społecznej utożsamia ze strefą autodefinicji aktora społecznego, zarówno indywidualnego, jak i zbiorowego, i jest rozumiana „jako zbiór wyobrażeń, sądów i przekonań owego aktora o samym sobie”³⁶⁰. Po drugie, tożsamość osobista rozumiana jest jako ta, przez którą jednostka umiejscawia samą siebie w jakimś obszarze rzeczywistości społecznej i kształtuje się ona w relacji ze światem; tym, co dla niej ważne i kluczowe. Tak oto „tożsamość osobista ujmowana jest jako unikatowy, specyficzny dla jednostki i względnie stabilny sposób określania, rozumienia i doświadczania siebie, będący wyrazem dążenia do osiągnięcia osobistej autonomii i wewnętrznej integracji”³⁶¹.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że konstruowanie tożsamości ideowej w dzisiejszym świecie może powodować wiele trudności. W wyniku dynamicznych przemian chociażby to: w jaki sposób postawy ideowe świata społecznego poznawać, co jest determinantą dla lewicy i prawicy, a także gdzie przebiega oś podziału między nimi. Wobec tego uznałam, że ważnym terminem dla niniejszej rozprawy będzie kategoria tożsamości narracyjnej Charlesa Taylora, która ujmuje tożsamość jako opowieść o życiu, będąc nieustannie konstruowaną³⁶². Słowem jednostka przeżywa własną biografię i dzieje się to w ramach pewnych historycznych cykli³⁶³. Tak ujęta zorientowana jest wokół narracji, która jest pojmowana przez jednostkę w kategoriach biograficznych.

By zrozumieć to, kim jestem, Charles Taylor sugeruje, że najpierw należy określić to, co ma dla mnie znaczenie, bowiem „jesteśmy podmiotami jedynie dzięki temu, że pewne sprawy coś dla nas znaczą”³⁶⁴, a 'podmiotem można być tylko pośród innych

³⁶⁰ Zob. Z. Bokszański, pojęcie 'tożsamość', W: *Encyklopedia socjologii*, red. A. Kojder i inni, Warszawa: Oficyna Naukowa 2002, s. 252–255.

³⁶¹ J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, t. I: *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, przeł. A. Kaniowski, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1999, s. 460.

³⁶² Zob. Jedno z pierwszych ujęć definiujących tożsamość jako trajektorię życia, swoistą opowieść przedstawił Paul Ricoeur. Według Ricoeur na tę opowieść składają się kody kulturowe, do których odwołujemy się, kiedy określamy, to kim jesteśmy i próbujemy zrozumieć własne doświadczenie. Zob. na przykład E. Karczyńska, *Odkrywanie siebie w narracji. Koncepcja tożsamości narracyjnej w myśli Paula Ricoeura i Charlesa Taylora*, „Humaniora. Czasopismo internetowe” 2014, nr 1(5), s. 66.

³⁶³ Ch. Taylor, *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, przeł. M. Gruszczyński i inni, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2010, Ch. Taylor, *Źródła współczesnej tożsamości*, W: *Tożsamość czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, przeł. S. Amsterdamski i inni, Kraków: Wydawnictwo Znak 1995.

³⁶⁴ M. Paruzel-Czachura, dz. cyt., cyt. za: Ch. Taylor, *Samointerpretujące się zwierzęta*, W: J. Górnicka-Kalinowa, *Filozofia podmiotu. Fragmenty filozofii analitycznej, wstęp*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2001, s. 3.

podmiotów”³⁶⁵. Słusznie zatem zwraca uwagę Mariola Paruzel-Czachura, że „tożsamość została nam zadana i nie może istnieć bez refleksji. Nigdy też nie jest gotowa”³⁶⁶.

W ten sposób połączenie autokreacji narracyjnej tożsamości z refleksyjną samoświadomością odnajdujemy w socjologii Anthonego Giddensa. Dla socjologa tożsamość to projekt, wokół którego jednostka konstruuje spójną refleksyjną narracją i określa ją „przedsięwzięciem refleksyjnym”³⁶⁷. Dla socjologa „każdy z nas nie tylko ‘ma’, ale *przeżywa* własną biografię, którą układa refleksyjnie w miarę przyływu społecznych i psychicznych informacji o możliwościach życiowych”³⁶⁸. Nasuwa się kolejny wniosek. W ten sposób rozumiana tożsamość pozwala lepiej zrozumieć identyfikację ideową³⁶⁹.

Mówiąc o tożsamości ideowej, rozumiemy, że to zespół wartości, postaw i zachowań, nadających kierunek politycznemu i społecznemu działaniu w życiu publicznym i społeczno-politycznym jednostki. Tożsamość ideową tworzą postawy ideowe³⁷⁰, które jako fragmenty idei składają się na jej całość³⁷¹.

Podmiotowość ideową należy zatem zdefiniować jako działanie ze świadomością bycia dla siebie zarówno przedmiotem, jak i podmiotem, gdzie „istotnym elementem budowania naszej tożsamości są ramy pojęciowe jako zespół założeń, które stoją za naszymi reakcjami moralnymi i określają kontekst nadający naszym reakcjom sens”³⁷². Odnotujmy, że ramy ludzkiej świadomości zawsze dotyczą jakiegoś kontekstu (społecznego), przenikającego życie osobiste i społeczne jednostki. Z kolei struktura społeczna (społeczeństwo) jest społecznym kontekstem, tłem dla działań podmiotów, a systemy społeczne wyłaniają się z interakcji³⁷³.

Przez autoidentyfikację³⁷⁴ ideową rozumie się proces, który polega na poszukiwaniu przez jednostkę własnej tożsamości ideowej i określeniu swojego miejsca w świecie polityki. Poniższe studium przybiera postać „opowieści”, w której młodzi uczestnicy świata polityki poprzez trajektorię doświadczeń osobistych i historyczno-biograficznych rozpoznają

³⁶⁵ Tamże, s. 3.

³⁶⁶ Tamże, s. 2.

³⁶⁷ Zob. A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt.

³⁶⁸ Tamże, s. 20–21.

³⁶⁹ W niniejszej pracy tożsamość ideowa nie stanowi synonimu tożsamości politycznej. Za tożsamość polityczną uznaje się polityczną identyfikację, która dotyczy wyborów *stricte* politycznych.

³⁷⁰ O tym traktuje cała koncepcja rozłamów politycznych (socio-political cleavages). Zob. S. M. Lipset, S. Rokkan, dz. cyt.

³⁷¹ Tamże.

³⁷² M. Paruzel-Czachura, dz. cyt., s. 5.

³⁷³ Zob. E. Hałas, *Refleksyjny podmiot w świecie społecznym. O paradygmacie i założeniach socjologii interpretacyjnej*, „Roczniki Nauk Humanistycznych” 2016, t. 8(44), nr 4, s. 35–50.

³⁷⁴ W tym miejscu odwołuję się do słownikowej definicji autoidentyfikacji. Zob. <https://sjp.pwn.pl/sjp/autoidentyfikacja;2551282.html> [data dostępu: 26.08.2020].

i realizują własną tożsamość ideową. Narracje tożsamościowe są rozumiane jako pewien dyskurs (polityka tożsamościowa), stanowiący przejaw lewicowego lub prawicowego sposobu myślenia, organizującego życie społeczno-polityczne uczestników światów ideowych.

1.2.4. Refleksyjny podmiot w świecie społeczno-politycznym³⁷⁵

W tym miejscu punkt ciężkości moich rozważań kieruję w stronę refleksyjności. Otóż można powiedzieć, że cechą każdego człowieka jest refleksyjność. Refleksyjność to autoantropologiczna zdolność do zastanawiania się, rozważania, analizowania³⁷⁶. To również pewna kompetencja, za którą uznać można bycie dla siebie przedmiotem, jak i podmiotem poznania (na skutek bezpośredniego doświadczenia)³⁷⁷. Mając na uwadze termin tożsamości refleksyjnej, zauważa się jego pochodne w myśleniu politycznym.

We współczesności jednostka refleksyjnie poszukuje własnej tożsamości, także w polityce. Dokonując wyborów politycznych, siłą rzeczy stawia pytania o to, kim jest, czego doświadczyła, doświadcza i jakie są jej żądania (oczekiwania). W ten sposób podmiot polityczny kształtuje się w relacji z tym, co dla niego ważne i kluczowe.

Bohaterowie niniejszego studium doświadczają określonych uczuć/ doświadczeń, także w polityce. Dzieje się to na skutek partycypacji w świecie polityki. Samo pojęcie doświadczenia odnosi się do ludzkich doświadczeń i działań, nabywanych poprzez obserwację, definiowane jako całościowy postrzeżenie rzeczywistości lub faktów³⁷⁸. Wobec tego rozumie się je jako ogół wiadomości i umiejętności nabytych na podstawie obserwacji i własnych przeżyć – jak poprzez to doświadczenie eksplikowany jest świat rzeczywisty (polityczny).

Jak wskazuje Stanisław Judycki, percepcja zmysłowa stanowi fundament do uchwycenia poprzez myślenie (rozum) różnego rodzaju relacji, które prowadzą

³⁷⁵ Inspirację do zaproponowanego tytułu zaczerpnęłam z E. Hałas, *Refleksyjny podmiot w świecie społecznym. O paradygmacie i założeniach socjologii interpretacyjnej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2017, nr 8(44), s. 35–50.

³⁷⁶ Zob. np. W. Kruszelnicki, *Pojęcie refleksyjności we współczesnej teorii antropologicznej*, „Barbarzyńca. Pismo antropologiczne” 2009, nr 1(14), s. 64–72.

³⁷⁷ Zob. A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt.

³⁷⁸ Zob. M. A. Krąpiec, *Realizm ludzkiego poznania. Tom 2*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1995.

do intencjonalnego wytworzenia różnych kategorii, pojęć, schematów³⁷⁹. Jednostka percypuje selektywnie, czyli dokonuje wyboru (selekcji) tych informacji, które są dla niej w jakiś sposób ważne, by następnie zgodnie z przekonaniami i bliskimi jednostce wyobrażeniami i konstruktami myślowymi nadać sens znaczeniu własnych działań. To, w jaki sposób jednostka odczyta otaczającą rzeczywistość, zależy od jej zdolności i kompetencji interpretacyjnych, które nabywa właśnie poprzez doświadczenie.

Podobny proces zachodzi w polityce. Jednostka tworzy określone systemy postrzegania i myślenia politycznego³⁸⁰. Pod wpływem bodźców emocjonalnie sugestywnych dochodzi do strukturyzacji przekonań politycznych. Janusz Reykowski zwraca uwagę, że „w rezultacie gromadzenia doświadczenia życiowego oraz pod wpływem procesów i zjawisk społecznych, ale też napotkanych opinii i ocen powstają w umyśle każdego z nas mniej lub bardziej rozbudowane struktury wiedzy o życiu społeczno-politycznym”³⁸¹, które kształtują nasze upodobania, wzorce zachowań, wartości. Tak oto na wiedzę o życiu społeczno-politycznym i percepcję rzeczywistości składają się nie tylko pojęcia polityczne, które tworzą system polityczny, ale również prywatne teorie, wyobrażenia polityczne, mity i symbole³⁸².

Kluczowe elementy tożsamości ideowej jednostki sprowadzają się do kontekstu biograficzno-historycznego – osobiste doświadczenie jest odczytywane poprzez określony kontekst społeczny, m.in. normy społeczne, czynniki kulturowe, procesy społeczne. Uwaga dotyczy tego, w jaki sposób doświadczane emocje i uczucia w życiu społecznym dopasowywane są do kontekstu. W tym sensie każde doświadczenie osobiste i jego ocena są społecznie i poprzez kulturę odczytywane³⁸³.

To, skąd pochodzimy, w jakim otoczeniu dorastaliśmy, jakie kompetencje myślowe nabyliśmy o świecie, wypracowuje w nas pewne spojrzenie na rzeczywistość³⁸⁴. Nie możemy zapominać także, że w obliczu płynności jednostka uczy się bycia w terażniejszości, a tożsamość, jakkolwiek to dziwnie i abstrakcyjnie brzmi, „nie jest nam dana raz na zawsze”³⁸⁵. Za Zygmuntem Baumanem możemy powiedzieć, że jesteśmy nomadami, którzy bez przerwy się przemieszczają, nabywając ciągle nowe doświadczenia, definiując

³⁷⁹ S. Judycki, *Introspekcja jako problem filozoficzny*, „Roczniki Filozoficzne” 2002, s. 263–301.

³⁸⁰ R. Reykowski, *Myślenie...*, dz. cyt., s. 108.

³⁸¹ Tamże, s. 108.

³⁸² Tamże, s. 108.

³⁸³ A. R. Hochschild, *Zarządzanie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*, przeł. J. Konieczny, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

³⁸⁴ W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt., s. 216.

³⁸⁵ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt.

świat poprzez udział własnej wyobraźni³⁸⁶. To stwierdzenie, wydaje się szczególnie interesujące w kontekście pracy.

1.3. Znaczenia w polityce

Istotnym zagadnieniem dla niniejszego studium są znaczenia w polityce, a właściwie, czym one są i co znaczą. Wobec tego źródeł inspiracji szukałam w teorii interakcjonizmu symbolicznego³⁸⁷. Jako orientacja badawcza związana jest z pojęciem interakcji (wyjaśnieniem ludzkich działań przez odwoływanie się do ich intencji), kwestią znaczenia działania społecznego oraz roli języka w tym działaniu, koncentrującą się na interakcjach zachodzącymi między jednostkami w społeczeństwie³⁸⁸.

Dla interakcjonistów społecznych podmiotowość i procesy świadomości funkcjonują najpierw w procesie społecznym. Związane z nimi **działania**³⁸⁹ opierają się na znaczeniach, które przypisują zjawiskom, wartościom itp., ale one mogą się różnić w zależności od jednostki (gdyż nie jest tak, że ludzie zawsze dzielą ten sam świat życia, jak gdyby żyli w świecie wspólnych doświadczeń)³⁹⁰. Zgodnie z tą teorią, to, jak ludzie interpretują i nadają znaczenie własnym doświadczeniom, wpływa na ich działania, postawy i zachowania.

Charakteryzując tę orientację badawczą, należy mieć na uwadze, że „tworzone definicje wymagają nieustannego dopasowywania, redefiniowania i uzgadniania”³⁹¹. Najważniejszym ogniwem konstruowania rzeczywistości społecznej są interakcje i komunikacja międzyludzka, w trakcie których zachodzi wymiana znaczeń (podczas których uzgadniane są wspólne definicje rzeczywistości). Tak oto „definicje te dają ludziom możliwość porozumienia się i budowania wspólnoty”³⁹².

Symbole i znaczenia są efektem uzgadniania rzeczywistości w trakcie wzajemnych, zachodzących nieustannie interakcji. Symbole zaś rozumie się jako uzgodnione, wspólne kody kulturowe (język, rytuały, zwyczaje), za pomocą których odbywa się komunikacja –

³⁸⁶ Zob. W. J. Burszta, *Różnorodność...*, dz. cyt.

³⁸⁷ Zob. H. Blumer, *Interakcjonizm symboliczny*, przeł. G. Woroniecka, Kraków: Wydawnictwo Zakład Wydawniczy NOMOS 2007. Teorię interakcjonizmu społecznego rozwijało wielu badaczy, między innymi Herbert Blumer (1900–1987), Erving Goffman (1922–1982), Erik Erikson (1902–1994), współcześnie Aaron Cicourel i Howard Saul Becker. Za twórcę interakcjonizmu symbolicznego uważa się George’a Herberta Meada, społecznego psychologa amerykańskiego pochodzenia.

³⁸⁸ Zob. Blumer, dz. cyt.

³⁸⁹ Symboliczny interakcjonizm posługuje się pojęciem działania, które odnajdujemy w socjologii Maxa Webera. Zob. M. Weber, *Gospodarka...*, dz. cyt.

³⁹⁰ Zob. H. Blumer, dz. cyt. Por. A. Schütz, *Świat...*, dz. cyt. A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt.

³⁹¹ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008, s. 36.

³⁹² Tamże, s. 36.

to one łączą grupę, społeczeństwo, określając ramy i aparat pojęciowy ich funkcjonowania w tychże grupach, społeczeństwie³⁹³.

Dla interakcjonistów społecznych podmiotowość i procesy świadomości funkcjonują najpierw w procesie społecznym (znaczeniowość tworzona jest w zaistniałym kontekście społecznym). Jest ona związana z interpretacją działań i interakcji społecznych oraz dotyczy określonego kontekstu społecznego. Główną jej istotę stanowi znaczenie, które nadane zostaje podczas działania. Nosicielami definicji (znanzeń) są jednostki – w ten sposób unaocznia się sytuacyjność i kontekstowość znaczeń, które należy rozpatrywać zależnie od sytuacji, w których są umiejscowione³⁹⁴.

Spróbujmy tę perspektywę przenieść do polityki. Wspomniana struktura społeczna, rozumiana jako rzeczywistość społeczno-polityczna, jest społecznym kontekstem, a polityka ideowości wyłania się w toku interakcji uczestników świata polityki. Nadaje formę i sens doświadczeniom przeżywanym w obrębie świata, który pozwala jednostce ten świat zrozumieć i kształtować. Należy zatem przyjąć, że podstawą dla wyjaśnienia zjawiska i rozumienia omawianych identyfikacji ideowych jest analiza rzeczywistości, która otacza jednostkę i jest przez nią pojmowana w subiektywny sposób. Wobec tego zwraca się uwagę na indywidualne i społeczne efekty organizacji takiego doświadczenia. Osobiste doświadczenie jest odczytywane poprzez kontekst, który tworzą m.in. normy społeczne, czynniki kulturowe, procesy społeczne oraz te indywidualno-biograficzne, np. wiek, płeć³⁹⁵.

Światy ideowe młodej lewicy i młodej prawicy to światy społeczne, w których pojęcia lewicy i prawicy wypełnione (napelniane) są znaczeniami. Znaczeniowości tych dwóch kategorii w światach ideowych tworzą się w relacji pomiędzy uczestnikami świata lewicy i prawicy oraz między światami ideowymi, które oddziałują na siebie w określony sposób – w sytuacjach interakcyjnych nadawane są znaczenia³⁹⁶. Wymiana symbolicznych znaczeń

³⁹³ M. Ziółkowski, *Znaczenie – interakcja – rozumienie. Studium z symbolicznego interakcjonizmu i socjologii fenomenologicznej jako wersji socjologii humanistycznej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.

³⁹⁴ E. Hałas, *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 2006, Warszawa, s. 44.

³⁹⁵ Zob. na przykład H. Blumer, dz. cyt. Także zob. J. Wasilewski, *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2006.

³⁹⁶ Por. A. Schütz, *Świat...* dz. cyt. A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt., M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt.

zachodzi między świadomymi, ciągle definiującymi sytuację aktorami życia społeczno-politycznego³⁹⁷.

Aktorzy światów społeczno-politycznych muszą się od siebie odróżniać – wobec tego nadają pojęciom określone cechy. Taki sposób rozumowania nie dla wszystkich może być czytelny. Uczestnikom poszczególnych światów ideowych towarzyszy pewne wyobrażenie z całym zespołem znaczeń charakterystycznych dla tego świata – mitów, metafor, a siatki pojęciowe danego świata ideowego wcale nie muszą być aktywne w drugim świecie ideowym. Ponadto uczestnicy światów ideowych, dzieląc pewien wspólny światopogląd, mają do pewnego stopnia ujednoczoną wizję świata³⁹⁸.

Z powyższych rozważań wynika, że znaczenia pojęć lewica i prawica nie pozostają wolne od kontekstu. Świat polityki i jego kultura to ciągły proces definiowania i interpretowania kontekstu znaczeń przez ludzi w aktualnych sytuacjach³⁹⁹.

1.3.1. Autoidentyfikacje lewica-prawica a społeczny kontekst znaczeń

Zdaniem Clifforda Geertza większość ludzkich zachowań do odczytania wymaga głębszego zrozumienia kontekstu, a zatem nie da się ich odczytać czysto funkcjonalnie⁴⁰⁰.

Tak oto autoidentyfikacja rozumiana jako określenie własnej tożsamości, czy przynależności do danej kultury itp., utrwała się na skutek społecznego kontekstu i tworzącymi się w jego obrębie znaczeniami, wokół których budowana jest jej cała narracja. Świat, który nas otacza, stanowi intersubiektywną przestrzeń wspólnych znaczeń, a język uwypukla tego świata znaczenia i jego interpretacje.

Można zatem powiedzieć, że i terminy lewica oraz prawica funkcjonują w określonym kontekście społecznym, tworzącym wspólnoty interesu, które scalają skonstruowaną w czasie określoną wartość wspartą na emocjonalnych więziach jego uczestników. W taki oto sposób afirmacja idei działa w określonym kontekście znaczeniowym jako zespół symboli, mitów, schematów myślowych oraz struktur językowych, które kształtują komunikację między ludźmi.

³⁹⁷ Por. na przykład M. Kotwas, J. Kubik, *Symbolic Thickening of Public Culture and the Rise of Right-Wing Populism in Poland*, "East European Politics and Societies: And Cultures" 2019, vol. 33(2), pp. 435–471.

³⁹⁸ Por. A. Schütz, *Świat...* dz. cyt. A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt., M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt.

³⁹⁹ E. Hałas, *Interakcjonizm...*, dz. cyt.

⁴⁰⁰ Zob. np. C. Geertz, *Interpretacja...*, dz. cyt. Zob. W. Kuligowski, *Antropologia refleksyjna. O rzeczywistości tekstu*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2001.

Zgadzam się z Robertem Prusem (dla którego kultura jest permanentnie wytwarzana), że w momencie interakcji uczestników światów ideowych tworzy się pole uzasadnienia i legitymizacji dla określonego świata – tak zwane subuniwersum dyskursu, które uaktywnia się w interakcji⁴⁰¹. Istotną rolę w tejże komunikacji odgrywa język (system znaków), który organizuje nasze myślenie i poznanie. W tym sensie za Wittgensteinem można powiedzieć, że “granice mojego języka są granicami mojego świata”⁴⁰². Tak oto człowiek przekształca bliską mu rzeczywistość według znanej sobie wyobraźni (przekonań, wartości, wzorców, reguł), która pozwala mu ten świat rozpoznawać, tworząc własny słownik słów i znaczeń, wzbogacony sumą doświadczeń biograficznych i historycznych. Język adaptuje się do zmian społecznych, dlatego nie możemy zapominać o związanych z nim ograniczeniach. Być może przejmując jego arbitralne i subiektywne właściwości, internalizujemy dominację i fenomen somatyzacji z całym spektrum pytań, na ile ów dyskurs jest prawomocny.

W przypadku niniejszego studium dotyczy to uczestników światów ideowych, którzy odwołują się do kodu lewicowości lub prawicowości w określonym czasie. Świat społeczny rozumiany jest jako uniwersum, które wypełnione zostaje symbolami, rozumiane jako kody kulturowe, za pomocą których ludzie się porozumiewają (na przykład język, rytuały, normy, zwyczaje)⁴⁰³. Kod kulturowy tworzy system moralny, etyczny, wartości, zachowań i postaw właściwych dla danego świata społecznego. Ów konflikt ma zatem charakter zasadniczy i dotyczy sensu lewicowości i prawicowości oraz obu tradycji.

I tak oto w trakcie interakcji społecznych podmiot refleksyjny staje się przedmiotem relacyjnym. Aktorzy życia politycznego i społecznego, wchodząc ze sobą w nieustanne relacje, strukturyzują dyskurs polityczny. I choćby dlatego przedstawiciele lewicy mogą postrzegać własną lewicowość przez samo odrzucenie prawicowości. Tożsamość rozumie się w odniesieniu do podobieństw i różnic, w stosunku do wszystkich innych osób, które nie są „mną”.

Edward Said podkreśla, że kulturowe wyobrażenie stworzone przez opozycję „my–oni” to społeczne konstrukty, konstytuujące się nawzajem i nie mogące istnieć bez siebie, a każdy z nich funkcjonuje w kontraście do „innego”⁴⁰⁴. Znakiem tego i tożsamość ideową można zdefiniować w interakcji społecznej – na zasadzie opozycji „my/oni”⁴⁰⁵.

⁴⁰¹ G. Fine, S. Klineman, dz. cyt., s. 8.

⁴⁰² L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, przeł. B. Wolniewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011.

⁴⁰³ Zob. D. Karnowska, dz. cyt., s. 139–151. Por. W. J. Burszta, *Świat...*, dz. cyt.

⁴⁰⁴ E. Said, *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2018.

⁴⁰⁵ Zob. np. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt.

Od zarania dziejów ludzie dzielą się na grupy społeczne, tworząc różne kategorie podziałów. Najogólniej rzecz biorąc, schemat my kontra oni wyraża podział wspólnot ludzi, które coś ze sobą łączą lub nie. Podział lewica – prawica w istocie dotyka podobnego rozróżnienia.

W Polsce ów dychotomiczny podział zauważa się chociażby na przykładzie konstruowania antykomunistycznego „innego” w kraju⁴⁰⁶. Stosunek do komunizmu po 1989 roku przez wiele lat wyznaczał oś ideowego podziału w Polsce. Odnotowany następnie w podziale na wyborców prawicowo-solidarnych i lewicowo-liberalnych, a także wygranych i przegranych czasu potransformacyjnego w Polsce⁴⁰⁷.

1.4. Generacja młodych

Zacznijmy od tego, że obraz współczesnych młodych jest pełen paradoksów i niejednoznaczności. Z jednej strony młodzi borykają się z problemami życia codziennego, m.in. związanymi z samodzielnością ekonomiczną i finansową, mobilnością zawodową, łączeniem pracy, edukacji i zainteresowań. Z drugiej strony są coraz bardziej aktywni politycznie, podejmują wysiłki na rzecz zmian o charakterze lokalnym i globalnym⁴⁰⁸.

W polityce młodzi wyraźnie postrzegani są za bardziej lewicowych lub prawicowych niż inne grupy wiekowe⁴⁰⁹. W tym sensie również za bardziej radykalnych od starszych wyborców⁴¹⁰. Niechętnie za to należą do partii politycznych i wyrażają głęboko sceptyczne poglądy na temat głównych partii politycznych oraz sposobu, w jaki prowadzą swoją działalność⁴¹¹. Młodzi są wysoce nieufni i krytyczni wobec tych, którzy walczą o kontrolę nad nimi⁴¹². Chętnie za to protestują i biorą udział w demonstracjach – oraz angażują się w nowe formy aktywności społecznej⁴¹³. Większość młodych uznaje także zasady

⁴⁰⁶ Zob. A. Lipiński, *Dyskursywne konstruowanie tożsamości prawicy w warunkach podziału postkomunistycznego*, W: *Współczesne partie polityczne. Wybrane problemy*, red. T. Godlewski, M. Jastrzębski, I. Kapsa I., D. Karnowska, A. Lipiński, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2009, s. 186–245. Zob. także A. Lipiński, *Podział lewica–prawica w perspektywie konstruktywistycznej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2017, nr 2, s. 143–168.

⁴⁰⁷ Zob. M. Cześniak, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158.

⁴⁰⁸ Zob. A. Guzik, R. Marzęcki, Ł. Stach, *Pokolenie 89. Aksjologia i aktywność młodych Polaków*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2015, R. Marzęcki, *Młody obywatel we współczesnej demokracji europejskiej*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 2013.

⁴⁰⁹ Zob. P. Norris, *Young...*, dz. cyt.

⁴¹⁰ K. Arzheimer, E. Carter, *Political opportunity structures and right-wing extremist party success*, „European Journal of Political Research” 2006, vol. 45(3), pp. 419–443.

⁴¹¹ I. van Biezen, P. Mair, T. Poguntke, *Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe*, „European Journal of Political Research” 2012, vol. 51, pp. 24–56.

⁴¹² M. Henn, M. Weinstein, *Young People and Political (In)Activism: Why Don't Young People Vote?*, „Policy & Politics” 2006, vol. 34, no 3, pp. 517–534.

⁴¹³ Zob. P. Norris, *Young...*, dz. cyt.

demokracji przedstawicielskiej za ważne, a udział w głosowaniu za obywatelski obowiązek⁴¹⁴.

W dyskursie debaty publicznej nie brak jednak opinii, że to pokolenie bierne, pogubione, wykazujące niechęć do wzięcia odpowiedzialności za stan polskiej demokracji⁴¹⁵.

Dotychczasowe tendencje wskazywały, że młodzi rzadziej partycypują w wyborach niż starsi wyborcy⁴¹⁶. Krystyna Skarżyńska zwraca uwagę, że być może miało to związek z tym, że “w demokracjach zachodnich niższa frekwencja wyborcza wśród młodych niż wśród osób w wieku średnim była interpretowana jako rezultat mniejszej stabilizacji i większej ruchliwości przestrzennej osób młodszych oraz mniejszego zainteresowania polityką wśród ludzi młodych (na każdym poziomie wykształcenia)”⁴¹⁷. Według badaczki “jest to raczej efekt ukierunkowania młodzieży na wartości takie, jak rodzina, przyjaciele, ciekawa i dobrze płatna praca oraz ich małego zainteresowania udziałem w życiu politycznym”⁴¹⁸. W tym kontekście ciekawe wydaje się to, co Krystyna Szafraniec ukazała w raporcie *Dojrzewający obywatele dojrzewającej demokracji*, a mianowicie, że młodzi silniej akcentują swoją obecność w przestrzeni publicznej w momencie, kiedy zaczynają dostrzegać w tej obecności istotną wartość⁴¹⁹. Ta refleksja każe jeszcze raz przyjrzeć się zagadnieniu. Być może wynika to z jednego oczywistego powodu, że po prostu wpływ młodych na politykę i kształt sceny politycznej jest ograniczony. Choćby zważywszy

⁴¹⁴ F. Pazderski, *Raport Rozczarowani indywidualiści w poszukiwaniu nowej jakości w polityce. Demokracja i aktywność obywatelska oczami młodych Polaków*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych 2019.

Por. K. Skarżyńska, K. Chmielewski, *Młodzież a demokracja w Polsce*, „Studia Psychologiczne” 1994, nr 32, s. 47–64. Por. J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1993.

⁴¹⁵ Por. R. Marzęcki, *How to engage “democratic Natives”? Political sophistication as an important determinant of civic activity of young citizens in new democracies (The case of Poland)*, “Romanian Journal of Political Sciences” 2017, vol. 1, pp. 135–169.

⁴¹⁶ M. N. Franklin, *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, E. Fieldhouse, M. Tranmer, A. Russel, *Something about young people or something about elections? Electoral participation of young people in Europe: Evidence from a multilevel analysis of the European Social Survey*, “European Journal of Political Research” 2007, vol. 46(6), pp. 797–822.

⁴¹⁷ K. Skarżyńska, *Aktywność...*, dz. cyt., s. 41.

⁴¹⁸ Tamże, s. 41. Zobacz także B. Fatyga i inni, „*Wszystko byłoby z nami w porządku, gdyby nie rzeczywistość*”. *O życiu codziennym młodzieży w Polsce, W: Młodym być... Młodzież szkolna '92*, red. K. Koseła, Warszawa: CBOS 1993, K. Skarżyńska, *Polityka i politycy w świadomości potocznej: wyobrażenia ról oraz pożądanых cech polityków*, „Studia Politologiczne” 1996, nr 1, s. 67–81.

⁴¹⁹ K. Szafraniec, *Dojrzewający obywatel dojrzewającej demokracji*, Warszawa: Instytut Obywatelski 2012. Por. J. Kajta, P. Pustułka, J. Sarnowska, A. Kwiatkowska, A. Golińska, *Wchodzenie w obywatelską dorosłość. Polityczne wybory młodych Polek i Polaków 2023*, “Youth Working Papers” 2023, nr 1, Warszawa: Uniwersytet SWPS Młodzi w Centrum Lab 2023.

na tendencje demograficzne i malejącą liczbę najmłodszych kohort wiekowych w całej populacji⁴²⁰.

Dziś ogólnie tendencje są takie, że zaangażowanie polityczne młodych wzrasta w ostatnich latach. Z wyborów na wybory ich mobilizacja wzrasta. Na przykład zaangażowanie polityczne młodych Amerykanów osiągnęło historycznie wysoki poziom w 2020 roku⁴²¹. W ciągu ostatnich pięciu lat młodzi w USA przesunęli się ideologicznie na lewicę, a rosnący odsetek popiera zdecydowane działania rządu mające na celu m.in. powstrzymanie zmian klimatycznych, zmniejszenie ubóstwa i zapewnienie Amerykanom ubezpieczenia zdrowotnego. Z kolei młodzi Republikanie mają znacznie bardziej liberalne poglądy niż starsi wyborcy i inaczej rozkładają priorytety. Według danych w wyborach w 2022 roku w USA to aborcja była głównym tematem i miała największy wpływ na głosy młodych⁴²². Inną istotną kwestią była również wysoka inflacja. Ponadto młodzi dorośli w Stanach Zjednoczonych rzadziej niż starsi dorośli identyfikują się z partią, a częściej identyfikują się jako niezależni, którzy skłaniają się ku jednej z dwóch głównych partii⁴²³.

W Europie Zachodniej te tendencje rozkładają się podobnie⁴²⁴. Młodzi ludzie w Europie Zachodniej są bardziej lewicowi, postępowi w swoich poglądach. W porównaniu do starszych generacji to grupa otwarta na imigrantów i bardziej przychylna wobec Unii Europejskiej. Są też bardziej zróżnicowani w poglądach na temat tradycyjnych partii politycznych⁴²⁵. Aczkolwiek nie należy zapominać, że każdy z krajów Europy ma swoje

⁴²⁰ R. Marzęcki, *How...*, dz. cyt., s. 135–169.

⁴²¹ W wyborach prezydenckich w 2020 roku wzięło udział około 55 % wyborców w wieku 18-29 lat, co stanowi znaczny wzrost w porównaniu z 2016 rokiem, kiedy w wyborach głosowało około 44 % młodych ludzi. Najwyższy wskaźnik frekwencji wśród młodych ludzi odnotowano w 1972 roku, kiedy w wyborach głosowało 55,4 % wyborców w wieku 18–29 lat. Dla porównania w 2022 roku frekwencja wśród młodych ludzi z kolei była drugą najwyższą od trzech dekad. Źródło: <https://www.statista.com/statistics/984745/youth-voter-turnout-presidential-elections-us/> [data dostępu: 16.09.2022].

⁴²² Zob. Przedwyborcze sondaże w USA w 2022 roku wskazywały, że w kohorcie wiekowej 18-29 lat najczęściej aborcja powinna być legalna we wszystkich lub w większości przypadków (72%). <https://circle.tufts.edu/latest-research/abortion-election-how-youth-prioritized-and-voted-based-issue> [data dostępu: 20.09.2023].

⁴²³ <https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/12/07/younger-u-s-adults-less-likely-to-see-big-differences-between-the-parties-or-to-feel-well-represented-by-them/> [data dostępu: 20.09.2022].

⁴²⁴ Zob. Frekwencja wyborcza młodych w wyborach Europejskich w 2019 roku. <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20190923IPR61602/wybory-europejskie-2019-rekordowa-frekwencja-dzieki-mlodym-wyborcom> [data dostępu: 20.09.2022]. Por. frekwencja wyborcza młodych w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w krajach UE w ostatnich pięciu latach. Por. także T. Deželan, *Young people's participation in European democratic processes. Requested by the AFCO committee*, Brussels: Policy Department for Citizens Rights and Constitutional Affairs European Parliament 2023, <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses> [data dostępu: 01.09.2023].

⁴²⁵ <https://www.pewresearch.org/short-reads/2018/10/30/younger-western-europeans-more-socially-and-politically-progressive/> [data dostępu: 20.09.2022].

szczególne doświadczenia historyczne, uwarunkowania gospodarcze i kulturowe. W podejściu młodych z Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej wskazuje się na wyraźną różnicę wobec kluczowych kwestii społecznych. Wartości konserwatywne, postawy antysystemowe cieszą się popularnością wśród wyborców w Europie Środkowo-Wschodniej, z kolei idee skrajnie prawicowe w całej Europie⁴²⁶.

Kim są zatem współcześni młodzi? W dzisiejszym, rozwijającym się w zawrotnym tempie świecie, przepelnionym coraz to nowszymi technologiami nasza uwaga często odwracana jest od faktu, że ów świat podlega ewolucji również w kontekście humanistyczno-społecznym⁴²⁷.

Amerykańska psycholog Jean M. Twenge zwraca uwagę, że we współczesnym świecie żyją przedstawiciele sześciu pokoleń⁴²⁸. **Te pokolenia inaczej definiują otaczającą je rzeczywistość społeczną (głównie definiując ją poprzez ważne zdarzenia historyczne).** Tym co różnicuje pokolenia jest na przykład szybki postęp technologiczny. Ta refleksja każe jeszcze raz przyjrzeć się zagadnieniu.

Z biegiem upływających lat nowsze generacje, takie jak **Generacja Z** (pokolenie osób urodzonych między rokiem 1995 a 2012)⁴²⁹ i **Generacja Y** (inaczej pokolenie Millennium, ang. *Millennial Generation*, pokolenie osób urodzonych w latach 80. i 90.⁴³⁰, wypierają pokolenie Boomerów (pokolenie baby boomers, ludzi urodzonych w latach 1946–1964, w czasie wielkiego wyżu demograficznego po II wojnie światowej)⁴³¹ oraz **Generacji X** (pokolenie, które mieści się między pokoleniem wyżu demograficznego a pokoleniem milenialsów, urodzonych latach 1965–1979, czyli między połową lat 60. a początkiem lat 80. XX wieku)⁴³². Te pokolenia mają różne doświadczenia życiowe, wobec tego i ich przekonania światopoglądy, i zachowania jako takie mogą być rozumiane zupełnie odmienne. Warto w tym kontekście wspomnieć również o niedawno zapoczątkowanej **Generacji**

⁴²⁶ Zob. np. K. M. Chan, *The Making of Radical-Right Voters: Persuasion and Contrast Effects in a Dynamic Political Context*, "Political Psychology 2022, vol. 43(6), pp. 1043–1060.

⁴²⁷ Zob. np. M. Zielińska, *Gotowi na dorosłość? Projekty życiowe i zasoby społeczne pokolenia 2.0*, Warszawa: IFiS PAN 2020.

⁴²⁸ J. M. Twenge, *Pokolenia. Prawdziwe różnice między pokoleniami X, Y, Z, baby boomersami i cichym pokoleniem oraz co one oznaczają dla przyszłości zachodniego świata*, tłum. A. Nowak-Młynikowska, Sopot: Smak Słowa 2023.

⁴²⁹ Tamże.

⁴³⁰ Tamże.

⁴³¹ Tamże.

⁴³² Tamże.

Alfa⁴³³, której narodziny datuje się na 2010 rok, kiedy światu zaprezentowano pierwszy iPad marki Apple.

Kategoria młodości jest pojęciem trudnym do zdefiniowania. W rzeczy samej odnosi się do aksjologicznych wyborów okresu życia, dotyczących zestawu cech i zachowań, charakterystycznych temu okresowi. Ale badacze zwracają uwagę także, że może obejmować kilka grup wiekowych i faz życia, które cechuje zespół cech typowych dla pokolenia⁴³⁴.

Zatem nie chodzi wyłącznie o wiek i czynniki ekonomiczne, choć definiując kategorię młodości zarysowuje się pewne ramy czasowe dla tej kategorii, związane z czasem dorastania młodych (demografia) oraz ich aktualnej sytuacji życiowej (czynniki ekonomiczne) oraz nabywania określonych kompetencji społecznych, które uwidaczniają się, kiedy są już dorośli⁴³⁵.

Krystyna Szafraniec zwraca uwagę, że takie rozumienie związane jest z tym, że jeszcze do niedawna wyznacznikiem dorosłości było osiągnięcie dojrzałości i stabilności ekonomicznej. Witold Wrzesień z kolei zauważa, że „taka perspektywa daje człowiekowi możliwość przedłużania młodości (w sensie subiektywnym), odraczania zadań dorosłości przez długi okres (w klasycznych koncepcjach definiowany jako dorosłość), nawet do 40–45. roku życia”⁴³⁶.

Należy odnotować, że problem na który zwraca uwagę Wrzesień ma związek z czynnikami osobowościowymi, które o “pozostawieniu w młodości” dziś decydują coraz częściej. Młodość może być postrzegana jako fenomen kulturowy z całym zestawem praw i przywilejów charakterystycznych temu okresowi⁴³⁷. Taka próba definicji pojęcia „młodości” może budzić jednak wiele wątpliwości, chociażby to, co jest a co nie jest młodością i co oznacza właściwie termin „żyć młodością”⁴³⁸.

Mimo trudności precyzyjnego zdefiniowania pojęcia w mojej pracy kategorię młodości definiuję w czasie aktualnym w odniesieniu do ludzi tak zwanego pokolenia Y

⁴³³ Tamże.

⁴³⁴ Por. K. Szafraniec, *Młodość...* dz. cyt., s. 101–122.

⁴³⁵ Zob. np. W. Wrzesień, *Europejscy Poszukiwacze. Impresje na temat współczesnego pokolenia polskiej młodzieży*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

⁴³⁶ J. Daszykowska, *Transmisja młodości w dorosłość w kontekście zmieniającego się społeczeństwa*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2017, nr 51, s. 89. Por. W. Wrzesień, *Krótką historią młodzieżowej subkulturowości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2013.

⁴³⁷ Na gruncie socjologii na ów problem zwracała uwagę m.in. Antonina Kłoskowska. Zob. np. A. Kłoskowska, *Socjologia młodości. Przegląd koncepcji*, „Kultura i Społeczeństwo” 1987, t. 31, nr 2, s. 19–37. Zob. także K. Szafraniec, *Młodość...*, dz. cyt., s. 101–122.

⁴³⁸ Określenie „żyć młodością” zawiera w sobie zestaw cech i zachowań charakterystycznych temu okresowi. Najczęściej odnosi się do czasu między dzieciństwem a dorosłością, co szczególnie dziś trudno uznać za sztywny podział, rozdzielający poszczególne etapy życia. Często ta kategoria może rozciągać się w czasie, ale też zawężać się zgodnie z przyjętą klasyfikacją badawczą.

w kraju. To pierwsze pokolenie, którego dorosłe życie i inicjacje polityczne przypadają na czasy po 1989 roku. Jednak osoby te mogą pamiętać także czas transformacji systemowej i schyłek PRL. Wobec tego pokolenie to tworzą starsi młodzi urodzeni w latach 80. i pod koniec lat 70. XX wieku⁴³⁹ oraz młodszy młodzi urodzeni w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku⁴⁴⁰.

Ten podział wydaje się istotny, bowiem dotyczy socjalizacji pokoleniowej i kontekstu historycznego oraz kulturowo-społecznego, w którym młodzi dorastali i kształtowali swoje postawy, wartości i zachowania. Dla starszych czas wchodzenia w dorosłość to lata 90. XX wieku, pierwsze lata transformacji ustrojowej, ale także wojna na Bałkanach, przystąpienie Polski do NATO, ruchy alterglobalistyczne. Natomiast dla młodszych, nieznających realiów komunistycznej Polski, jest to pierwsza dekada XXI wieku, czyli na przykład przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, rozwój Internetu w Polsce, program Erasmus+⁴⁴¹.

Dokonując pewnego uporządkowania, przyjmuję zatem, że młodość obejmuje kilka grup wiekowych i faz życia, które cechuje zespół cech typowych dla pokolenia, które wspólnie tworzą tożsamość pokolenia⁴⁴².

W tym miejscu dyskurs o pokoleniach⁴⁴³ wymaga próby konceptualizacji kategorii pokolenia⁴⁴⁴. W tradycyjnym rozumieniu termin ten odnosi się do części populacji, wyróżnionej ze względu na wiek, którą cechuje pewien zbiór doświadczeń, umiejscowiony w określonym kontekście i momencie biograficzno-historycznym, którego członkowie reprezentują zbliżone względem siebie poglądy i wartości⁴⁴⁵. Złożoność problematyki pokolenia, jako pierwszy przedstawił Karl Mannheim, który kategorię pokolenie definiował jako pewną fazę życia⁴⁴⁶.

Maria Ossowska zwraca uwagę, że uwzględniając cykle życia i różnice pokoleniowe

⁴³⁹ W tym miejscu zwraca się uwagę na podejście ruchome. W tym sensie i osoby urodzone pod koniec lat 70. można zaliczyć do badanych osób. O przynależności decydują przede wszystkim wskazane w tekście uwarunkowania rozumiane jako kontekst socjalizacyjny do analizowanych postaw i zachowań.

⁴⁴⁰ Klasyfikacja dotyczy pokolenia ludzi urodzonych w latach 80. i 90. XX wieku. To pokolenie ludzi nazywane pokolenie Millenium albo pokoleniem cyfrowym.

⁴⁴¹ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

⁴⁴² Por. A. Kłoskowska, dz. cyt., s. 19–37.

⁴⁴³ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000.

⁴⁴⁴ Por. pojęcie 'pokolenia', W: D. Hildebrandt-Wypych, *Pokolenia młodzieży – próba konceptualizacji*, „Przegląd Pedagogiczny” 2009, nr 2, s. 105–124.

⁴⁴⁵ H. Świda-Ziemba, *Młodzi w nowym świecie*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005.

⁴⁴⁶ Zob. K. Mannheim, *The problem of generations*, W: *Essays on the Sociology of Knowledge*, eds. K. Mannheim, London: Routledge 1952, K. Mannheim, *Problem pokoleń*, „Colloquia Communia” 1992–1993, nr 1–12, s. 57–68. K. Szafranec, *Młodość...*, dz. cyt., s. 101–122.

(moment socjalizacji)⁴⁴⁷, czas ma znaczący wpływ na wyniki badania społecznego. Dlatego przyglądając się danej grupie wiekowej, zwraca się uwagę na istotne przeżycia generacyjne epoki, w której byli socjalizowani.

Z kolei Maria Zielińska, przywołując koncepcję Mannheima, zauważa, że portret pokolenia „wykuwa” się w procesie historycznym. Dane pokolenie żyje w konkretnym otoczeniu społeczno-kulturowym czasu biograficzno-historycznego, naznaczając je swoistym „piętnem”⁴⁴⁸. Pozwala to na wniosek, że za pokolenie można uznać grupę ludzi, którzy mają wspólne doświadczenia, wobec tego dysponują pewnymi właściwościami poznawczymi, co do tych doświadczeń oraz poczuciem wspólnoty tych doświadczeń.

Podobne rozumowanie odnajdujemy u Jana Garewicza. Historyk filozofii i idei za pokolenie uznaje „zespół ludzi, na których sposobie myślenia zaważyło decydująco to samo przeżycie, nazywane dalej przeżyciem pokoleniowym”⁴⁴⁹. Według Garewicza dane pokolenie będą tworzyły osoby, które przeżyły pewne **zbiorowe doświadczenia** i dysponują wspólnym poczuciem wspólnoty tego doświadczenia, którego nie są w stanie wymazać z pamięci, dlatego też przez jego pryzmat definiują kolejne⁴⁵⁰. Garewicz nazywa to **przeżyciem pokoleniowym**. Wspólne doświadczenia pokoleniowe są formatywne dla danego pokolenia, które to pokolenie relacjonuje i definiuje je na swój własny sposób.

Garewicz inspirował się koncepcją pokolenia Marii Ossowskiej⁴⁵¹, analizowaną w kontekście mannheimowskim i postmannheimowskim. Jedną z takich cech pokolenia jest wytworzenie legendy pokolenia, która rozumiana jako **opowieść o doświadczeniach pokolenia** dzieje się w określonym czasie i tworzy historię tego pokolenia. Na podobne rozumienie zwraca uwagę Krzysztof Malicki, twierdząc że każde pokolenie posiada różne doświadczenia pokoleniowe, a w nich własną pamięć, tzw. pamięć zbiorową⁴⁵².

Kontynuując powyższą myśl, pokolenie Y, zwane także pokoleniem Millenium⁴⁵³, które de facto stanowi przedmiot niniejszych badań, to generacja ludzi urodzonych w latach 80. i 90. XX wieku⁴⁵⁴. Za jedno z najważniejszych wydarzeń determinujących losy tego

⁴⁴⁷ Szczegółowo na ten temat w rozdziale IV rozprawy.

⁴⁴⁸ Zob. np. M. Zielińska, *Gotowi...*, dz. cyt., M. Zielińska, *W poszukiwaniu „nowej” teorii młodzieży. Uwagi wstępne*, „Rocznik Lubuski” 2014, t. 40, cz. 2A, s. 31.

⁴⁴⁹ J. Garewicz, *Pokolenie jako kategoria socjofilozoficzna*, „Studia Socjologiczne” 1983, nr 1, s. 75–87.

⁴⁵⁰ Tamże, s. 77.

⁴⁵¹ Zob. M. Ossowska, *Koncepcja pokolenia*, W: *O człowieku, moralności i nauce: miscellanea*, red. M. Oficerska, M. Smoła, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1983, s. 355–366.

⁴⁵² K. Malicki, *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2012.

⁴⁵³ Zob. J. M. Twenge, dz. cyt.

⁴⁵⁴ J. M. Twenge, dz. cyt. Por. M. McQueen, *Pokolenie Y. Współistnienie czy współdziałanie. Nowe zasady komunikacji międzypokoleniowej*, przeł. L. Grzegorzówka, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka 2016.

pokolenia uznaje się globalizację, rozwój Internetu i technologii komputerowych oraz początek nowego tysiąclecia⁴⁵⁵. Te uwarunkowania społeczne, rozumiane jako tak zwane “warunki brzegowe”, stanowią również tło działań i aktywności politycznych młodych w dzisiejszej Polsce.

Tak rozumiany kontekst istnieje niejako “zewnątrznie”⁴⁵⁶. W zasadzie ludzkie zachowania, decyzje, postawy, przekonania, wartości i myśli nie istnieją w społecznej, kulturowej i politycznej próżni. W tym sensie za Joanną Bielecką-Prus można powiedzieć, że “najszerze rozumienie kontekstu, wychodzące poza badania językowe, odnosi się do okoliczności, stosunków, sytuacji czy warunków, w jakich występuje badane zjawisko”⁴⁵⁷. Niekiedy oczywiście pewne elementy kontekstu są w miarę łatwo obserwowalne, poznanie innych natomiast wymaga trudnych działań badawczych.

Na nasze wyobrażenia o świecie społecznym ma wpływ czas rozumiany antropologicznie i topograficznie, jako najszerszej definiowana przestrzeń wokół nas, która wyznacza ramy, czyli “warunki brzegowe” działań społecznych.

W gruncie rzeczy kontekstami, od których trudno abstrahować, są na przykład system społeczny (instytucje społeczne, warstwy, klasy, kasty), który internalizuje jego uczestników, ale także religia, kultura, polityka i wszystko, co z nią związane. Owe konteksty strukturyzują życie społeczne, będąc tłem lub polem, w którym dzieje się/zachodzi życie społeczne. Oczywiście nie sposób uwzględnić w analizie wszystkiego i wszystkich potencjalnych efektów kontekstowych. Nie zawsze jest to zresztą potrzebne czy rozsądne. Jednakże próbując szukać odpowiedzi na pytanie o dzisiejszą tożsamość ideową młodych, wydaje się, że kontekst ma zasadniczy wpływ, a jego znajomość jest niezbędna do analizy omawianych zjawisk i procesów społecznych. Bowiem “warunki brzegowe”, o których mowa, albo bezpośrednio tworzą kontekst, albo pośrednio warunkują kierunek i charakter omawianych zjawisk społecznych. Kontekst kulturowy jest w naukach społecznych oczywisty. Choć niestety jest często pomijanym lub niedocenianym tłem działań społecznych. Oczywiście, że względu na swą naturę może być trudny metodologicznie

⁴⁵⁵ Zob. Termin ‘Pokolenie Y’ po raz pierwszy odnotowano na łamach amerykańskiego magazynu “Advertising Age” w 1993 roku, dotyczące stylów życia ówczesnych nastolatków amerykańskich. Zwraca się jednak uwagę, że być może ten termin zrodził się znacznie wcześniej, nawiązując w oczywisty sposób do terminu ‘Pokolenie X’ w kulturze popularnej lat 60. XX wieku.

⁴⁵⁶ Zob. np. P. Pierson, *Not Just What, but When: Timing and Sequence in Political Processes*, “Studies in American Political Development” 2000, vol. 14, pp. 72–92.

⁴⁵⁷ J. Bielecka-Prus, *Problem kontekstu w teoriach komunikowania społecznego*, “Studia Socjologiczne” 2012, nr 1(204), s. 19.

(nie jest łatwo go odpowiednio skonceptualizować i zoperacjonalizować jego wyniki)⁴⁵⁸.

Tak oto w Polsce ów kontekst należy wiązać z czasem biograficzno-historycznym, w którym młodzi swoją polityczną socjalizację wykształcili po 1989 roku w kraju, czyli w czasie aktywnego *demosu*⁴⁵⁹. W tym czasie Polska stała się wysoce rozwiniętym społeczeństwem, z zaawansowaną technologią oraz ogólnie pojętym dobrobytem⁴⁶⁰. Na ów kontekst składają się proces transformacji ustrojowej, ten wczesny, przypadający na początek lat 90. XX wieku oraz ten późniejszy, który przypada na okres poakcesyjny, naznaczony procesami integracyjnymi i globalizacją oraz próbami odwrócenia kierunku zmian ustrojowych⁴⁶¹.

Przygotowując rozprawę doktorską, szczególnie interesowali mnie młodzi ludzie, urodzeni w latach 80. i 90. XX wieku, którzy dorastali w kulturze indywidualizmu, w świecie, w którym zmiany społeczne dotyczą m.in. procesu mobilności, migracji, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, a internet odgrywa coraz silniejszą rolę w kształtowaniu postaw⁴⁶². Analizy obejmują także współzależności globalne dotyczące różnych kierunków życia społecznego, rozumiane jako szerokie przemiany gospodarcze, polityczne i kulturowe w Europie i na świecie współcześnie⁴⁶³. Równolegle obserwujemy przemiany obyczajowe dotyczące życia rodzinnego. Powstają zupełnie nowe identyfikacje, nieograniczone przestrzenie, mogą przenikać granice państw, kultur, języków. One również wpływają na mechanizmy autoidentyfikacji ideowej w dzisiejszym świecie, definicje lewicy i prawicy, ich rozumienie i tożsamości, związaną z nimi aksjologię. Z uwagi na to coraz częściej pojawiają się głosy sugerujące potrzebę wspólnej debaty na temat pojęć lewicowości i prawicowości oraz próby zrozumienia odmiennych stanowisk, które uwzględniałyby diagnozę powyższych kondycji⁴⁶⁴.

Należy odnotować, że jeśli ktoś urodził się między 1980 a 1995 rokiem, to znaczy, że dorastał w czasie transformacji systemowej w kraju, przejścia od realnego socjalizmu

⁴⁵⁸ Zob. np. M. Glasius, D. Lewis, H. Seckinelgin, *Exploring Civil Society Political and Cultural Contexts*, London: Routledge 2004.

⁴⁵⁹ Zob. K. Szafraniec, *Pokolenia i polskie zmiany. 45 badań wzdłuż czasu*, Warszawa: Dom Wydawniczy PWN 2023.

⁴⁶⁰ Owa teza wynika wprost na przykład z danych GUS o ubóstwie i osobach pobierających świadczenia społeczne, a także o dochodach i warunkach życia ludności Polski. Dane można pozyskać na podstawie „tag: ubóstwo” w wyszukiwarce GUS, <https://stat.gov.pl/wyszukiwarka/szukaj.html#!/strona-2> [dostęp 31.12.2020].

⁴⁶¹ Zob. M. Zielińska, *Ariergarda realnego socjalizmu. Społeczne biografie pokolenia stanu wojennego*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego 2006. Por. K. Szafraniec, *Pokolenia...*, dz. cyt.

⁴⁶² Zob. np. M. Wenzel, M. Żerkowska-Balas, *News Consumption and Political Party Preferences in Poland*, „Political Preferences” 2018, vol. 18, pp. 57–74.

⁴⁶³ Zob. M. Marody i inni, *Społeczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2019.

⁴⁶⁴ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt..

do państwa demokratycznego. Millenialsi dorastali jeszcze w cieniu PRL w przeciwieństwie do ich rodziców. Pokolenie ich rodziców i dziadków było socjalizowane politycznie w taki sposób, że okres PRL, którego bezpośrednio doświadczyli obecni 60-latkowie, pozostał z nimi na kilkadziesiąt lat⁴⁶⁵. Wchodzenie w dorosłość Generacji Y poprzedzone zostało lub towarzyszą jej inne realia biograficzno-historyczne niż rodziców i dziadków – i dotyczą one różnych sfer życia społecznego. Poza tym dzisiejsi 30- i 40-latkowie mają średnio wyższy poziom wykształcenia niż ich rodzice. To jest także pokolenie bardzo przepełnione migracją⁴⁶⁶.

Joanna Sadowska, recenzując *Życie na przekór. Antysystemowa kontestacja młodzieży w ostatniej dekadzie PRL (1980–1989) – nowe tropy i pytania badawcze*⁴⁶⁷, zwraca uwagę, że “aktywność opozycyjna i postawa kontestacyjna młodzieży to jeden z najlepiej zapamiętanych rysów lat 80. Przejawiała się na wiele sposobów – od manifestacji, pisania haseł na murach i rozrzucania ulotek, przez fascynację muzyką rockową i noszenie kojarzących się z nią strojów, po demonstrowanie religijności. W różnym stopniu zjawisko to obejmowało dużą część młodego pokolenia”⁴⁶⁸. W tym sensie stanowiąc istotny background biograficzno-historyczny, w którym to nasi rodzice dorastali i kształtowali swoje postawy, wartości i zachowania. Ponadto autorka zwraca uwagę, że

większość dzisiejszych dorosłych Polaków dorastała w PRL i podlegała socjalistycznemu wychowaniu. Wpajano im socjalistyczny patriotyzm, internacjonalizm (szczególnie miłość do Związku Sowieckiego), tzw. światopogląd naukowy, czyli ateizm. ‘Nowy człowiek’ wychowany w socjalistyczny sposób powinien być politycznie świadomy, społecznie zaangażowany, oddany pracy i powinien dostosować się do interesu grupy. Osiągnięcia socjalizmu w dziedzinie ekonomii, nauki, techniki i nauk społecznych w zestawieniu z porażkami i słabościami kapitalizmu i zachodnich demokracji miały przekonać do socjalizmu. Szkoła i organizacje młodzieżowe miały wychowywać młodzież w kierunku socjalizmu i redukować wpływ relacji rodzinnych. Organizowali szkolenia ideowe, specjalne apele, wieczorne zebrania, wystawy i wycieczki. Całości dopełniły media, literatura młodzieżowa i film. Jednak przekaz był sztuczny i agresywny, a przez to niewiarygodny. Wychowanie socjalistyczne okazało się kompletną porażką – w 1989 roku system się załamał i nikt go nie bronił. Życie w PRL wpłynęło jednak na obecne postawy, ale jest to raczej wypadkowa warunków egzystencji

⁴⁶⁵ Zob. np. J. Garlicki (red.), *Młodzież a zmiany polityczne we współczesnym świecie*, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW, Dom Wydawniczy Elipsa 1998.

⁴⁶⁶ M. Czeźnik, P. Zagórski, *Wiek a uczestnictwo wyborcze w Polsce: cykl życia, okres, kohorta*, “Studia Socjologiczne” 2022, nr 4(247), s. 41–66. Zob. także K. Szafraniec, *Pokolenia...*, dz. cyt.

⁴⁶⁷ B. Noszczak (red.), *Życie na przekór. Antysystemowa kontestacja młodzieży w ostatniej dekadzie PRL (1980–1989) – nowe tropy i pytania badawcze*, Warszawa: IPN 2016.

⁴⁶⁸ J. Sadowska, “*Życie na przekór: antysystemowa kontestacja młodzieży w ostatniej dekadzie PRL (1980–1989) – nowe tropy i pytania badawcze*”, Warszawa 2016 : [recenzja], “Studia Podlaskie” 2016, nr 24, s. 349-352.

niż planowanych działań. Mentalność homo sovieticus, bierność, konformizm, nieufność i omijanie prawa, to dziedzictwo tamtych czasów⁴⁶⁹.

I chociażby z tych względów należy pytać o znaczenie lewicowości i prawicowości wśród młodych w dzisiejszej Polsce.

Należy zauważyć, że młodzi do tej pory nie partycypowali we władzy i w płynących z niej korzyściach⁴⁷⁰. Ich polityczne rodowody nie sięgają czasów, kiedy tworzyły się struktury III RP. Chcąc nie chcąc, nie mają na koncie wszystkich negatywnych zjawisk, afer, skandali politycznych przypisywanych starszym uczestnikom i uczestniczkom partii postsolidarnościowych i okrągłostołowych.

Współcześnie odnotowujemy pewną formę emancypacji politycznej młodego pokolenia. Taka postawa wyraża się między innymi w postaci niezgody (buntu) na to, w jaki sposób mówić o otaczającym świecie. Oczywiście bunt samo przez się rozumie się jako znamiennej cechą młodości⁴⁷¹. Natomiast przywołany w tym kontekście w pewien sposób kwestionuje całą kulturę skrojoną przez starszych uczestników świata polityki, czyli tzw. „dziadersów”⁴⁷². Według młodych, to czy ktoś jest dziaderstwem nie decyduje wiek, a postawa człowieka – „lenizm intelektualny połączone z zacietrzewieniem i przerośniętym ego”⁴⁷³. Nie porzucamy tych słów.

Kończąc odnotujmy, że polityczność sama w sobie nie musi ograniczać się wyłącznie do działania w ramach partii politycznych czy sformalizowanych ruchów. Młodzi angażują się w różne społeczno-polityczne działania i inicjatywy. Często ich działania mają charakter oddolny. Chęć uczestniczenia w polityce i obywatelskiego zaangażowania młodych,

⁴⁶⁹ Por. J. Sadowska, *Urodzeni w PRL. Wychowanie socjalistyczne i jego efekty*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2008.

⁴⁷⁰ Por. J. Garlicki (red.), dz. cyt.

⁴⁷¹ Zob. np. P. Zańko, *Pedagogie oporu*, Kraków: Oficyna Wydawnicza impuls 2020.

⁴⁷² Słowo ‘dziaders’ wprowadzone zostało do debaty publicznej w Polsce w 2020 roku jako wyraz pokoleniowego niezrozumienia. Definiując postawy i zachowania starszego pokolenia, które nie potrafi dostrzec (ale też zrozumieć) zachodzących zmian społecznych, na które odpowiadają młodzi. Zob. K. Wóycicki, „Dziadersi” i „Plebani Obywatelska” – co młodzi myślą o starszych pokoleniach, <https://wiadomosci.onet.pl/opinie/protesty-w-sprawie-aborcji-dziadersi-i-plebania-obywatelska-co-mlodzi-mysla-o/9wsbwr8> [data dostępu: 30.10.2020], a także M. Janicki, *Kim są dziadersi i czym różnią się od dziadów*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1978898,1,kim-sa-dziadersi-i-czym-roznia-sie-od-dziadow.read>

[data dostępu: 20.11. 2020]. Por. także zwrot „OK boomer” – określenie pogardliwe, mające na celu uwiarygodnienie, że „przecież pokolenie baby boom wie najlepiej.”

⁴⁷³ Kaja Puto w rozmowie z Grzegorzem Sroczyńskim i Piotrem Pytlakowskim w TOK fm, dnia 22 listopada 2020 roku, <https://audycje.tokfm.pl/podcast/98463,-Tu-musi-zajsc-ojcobojstwo-miedzypokoleniowa-rozmowa-o-dziaderstwie> [data dostępu: 31.01.2021]. Zob. Za Kaja Puto, dziennikarka “Krytyki Politycznej” w rozmowie z Grzegorzem Sroczyńskim w TOK FM zwróciła uwagę, że słowo „dziaders” nie należy tłumaczyć jako „dziadek”, a „dziadostwo”.

przekłada się na liczny ich udział w różnego typu działaniach, m.in. manifestacjach w obronie praw kobiet, zmian klimatycznych, ale także inicjatywach typu Marsz Niepodległości⁴⁷⁴.

Wśród młodych dostrzega się alternatywne formy aktywności politycznej. Dowodzi tego również ich polityczne zaangażowanie w świecie wirtualnym⁴⁷⁵. Młodzi wyrażają własne opinie przez różnego rodzaju komunikatory internetowe, sygnalizując w ten oto sposób, nowe uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym i modele aktywizmu politycznego, które na tę chwilę wydają się atrakcyjne dla młodych ludzi – w przeciwieństwie do starych uczestników świata polityki, których działania odbiera się jako zinstytucjonalizowane⁴⁷⁶.

Działania starszych uczestników są sformalizowane i nastawione na realizację konkretnego celu. Młodzi wykazują nowe postawy i sposoby realizowania polityki, aby to państwo (społeczeństwo) zmieniać. Dlatego język oraz postulaty komunikowane w polityce przez starszych uczestników nie będą skuteczne w dialogu z młodymi wyborcami. Nie będą także słyszalne.

W zasadzie można zakończyć ten rozdział słowami, że jeśli zdamy sobie sprawę, że grupa emerytów jest dzisiaj prawie dwa razy większa od najmłodszej kohorty uprawnionej do głosowania (18–29 lat), to refleksja nasuwa się sama, dlaczego politycy akurat do nich mówią, a polityka wygląda tak jak wygląda⁴⁷⁷. Na ten problem zwraca uwagę między innymi Mikołaj Cześniak. Zdaniem socjologa politycy chętnie sięgają po hasła, w których odwołują się do interesów danej grupy wiekowej, ale to może fałszować obraz rzeczywistości politycznej⁴⁷⁸. Teraz zakończmy tę część i przejdźmy do tego, jak to przedstawiało się i wygląda w Polsce obecnie.

⁴⁷⁴ Zob. M. Cześniak, *Milenialsi się zasiedzieli. "Dorastali w przekonaniu, że można dobrze żyć, wyłączając się z polityki"*,

https://weekend.gazeta.pl/weekend/7,177333,30151723,milenialsi-sie-zasiedzieli-dorastali-w-przekonaniu-ze-mozna.html?fbclid=IwAR2VZk5U8RblPAKqLKzk4GjplX1GJWAhEYKV8DsSSa9LXx_htOuhQNK0CB4#s=BoxMMtImg1 [data dostępu: 06.09.2023].

⁴⁷⁵ A. Pazderska, *Internetowa aktywność młodych dorosłych – raport z badań empirycznych*, "Świat idei i polityki" 2021, t. 20, nr 1, s. 125-139, R. Waśko, *Wybrane aspekty różnicujące pokolenie X, Y i Z w kontekście użytkowania nowych technik i Internetu*, W: *Socjologia codzienności jako niebanalności*, red. Z. Rykiel, J. Kinal, Rzeszów: Stowarzyszenie Naukowe Przestrzeń 2016, s. 136–153. Por. A. Stoppel, *Nowe media w polityce: Na przykładzie kampanii prezydenckich w Polsce w latach 1995–2015*, Poznań: FNCE 2020.

⁴⁷⁶ Por. J. Garlicki, *Dynamika kultury politycznej i partycypacji politycznej internautów w Polsce*, "Studia Politologiczne" 2012, nr 26, s. 15-40.

⁴⁷⁷ M. Cześniak, *Milenialsi...*, dz. cyt.

⁴⁷⁸ <https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/na-to-czy-glosujemy-wplywa-cykl-zycia-a-nie-nasze-doswiadczenie-pokoleniowe/m8nxkcj> [data dostępu: 01.10.2023].

ROZDZIAŁ II.

LEWICA I PRAWICA W POLSCE

2.1. Polska specyfika lewicowości i prawicowości

Można powiedzieć, że korzenie partii politycznych w Polsce sięgają czasów zaborów, a wykrystalizowały się pod koniec XIX wieku⁴⁷⁹. Podział na lewicę i prawicę w kraju pojawił się w końcu XVIII wieku w okresie reform Sejmu Wielkiego⁴⁸⁰. Należy go jednak traktować umownie, bowiem nie jest jednolity w swojej strukturze. W przeciwieństwie do Rewolucji Francuskiej, której przebieg był gwałtowny i rewolucyjny, w Rzeczypospolitej reformy Sejmu Wielkiego przybrały formę samoograniczenia status quo. Dowodem projekty szeregu reform, na przykład prawo o miastach, ograniczenie demokracji szlacheckiej, zniesienie liberum veto.

Już wtedy można zauważyć idee, które później będą podstawą wykrystalizowania się nurtów politycznych. Na przykład, protoliberalizmu doszukać się można w stronnictwie patriotycznym, zaś konserwatyizmu w stronnictwie dworskim czy też hetmańskim. Idee lewicowe z kolei odnaleźć można w grupie jakobinów, skupionej wokół księdza Hugona Kołłątaja⁴⁸¹.

Pierwsze półwiecze XIX wieku, począwszy od okresu napoleońskiego, powstanie Królestwa Polskiego i Powstanie Listopadowe zepchnęło ruchy polityczne Polaków na margines. O ich wzmożeniu można mówić w okresie Wiosny Ludów, kiedy do głosu doszły idee nacjonalistyczne, i w czasie przed Powstaniem Styczniowym. To wtedy zarysowały się na nowo dwa główne nurty polskiej ówczesnej polityki: postępowy (lewicowy) i zachowawczy (konserwatywny). Prawdziwy wybuch polityczności nastąpił dopiero wraz z odzyskaniem niepodległości.

W 1918 roku po 123 latach niewoli i po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozpoczął się w kraju proces scalania ziem, różniących się od siebie politycznie

⁴⁷⁹ Na przykład Polska Partia Socjalistyczna, Liga Polska, późniejsza Narodowa Demokracja.

⁴⁸⁰ K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2005, s. 58.

⁴⁸¹ Zob. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 232. W Polsce do najwybitniejszych przedstawicieli konserwatyizmu w XIX wieku zalicza się księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1770–1861), Andrzeja Zamoyskiego (1800–1874) i Aleksandra Wielkopolskiego (1803–1877). Z kolei do czołowych przedstawicieli liberalizmu w XIX wieku w Polsce zalicza się kolejno: Wawrzyńca Surowieckiego (1769–1827), braci Wincentego i Bonawenturę Niemojowskich (tzw. Kaliszanie, czyli opozycja kaliska), Aleksandra Świętochowskiego (1849–1938).

i gospodarczo (przemysł, poziom produkcji, edukacji, ludność chłopska, analfabetyzm, sekularyzacja)⁴⁸². W każdym z trzech zaborów obowiązywał inny kodeks prawny, system administracyjny, monetarny.⁴⁸³ Różnice wynikały też z mentalności i kultury obywateli, a problemy potęgowały podziały etniczne i wyznaniowe⁴⁸⁴. Istotną kwestią w odbudowie Rzeczypospolitej zatem stało się ustalenie granic nowego państwa i umacnianie świadomości i tożsamości narodowej⁴⁸⁵. Zawile losy Polaków i świadomość narodowa odegrały znaczący wpływ na dalsze rozumienie ideowe. Podobny proces obserwujemy po zakończeniu II wojny światowej na ziemiach odzyskanych.

Do polskiej sceny politycznej okresu dwudziestolecia międzywojennego można już zastosować konkretne kryteria ideowe. Powstały wtedy silne ruchy; socjalistyczny, komunistyczny, konserwatywny, aktywne zarówno w środowiskach miejskich, jak i na wsi. Dodajmy do tego, upolitycznienie mniejszości narodowej, na przykład mozaikę polityczną wśród polskich Żydów. Dwudziestolecie to zarazem okres gwałtownych starć światopoglądowych, począwszy od popieranego przez Józefa Piłsudskiego rządu Moraczewskiego, zabójstwo Gabriela Narutowicza, przewrót majowy, proces brzeski po próbę zbudowania rządów autorytarnych w II połowie lat 30.

Najogólniej rzecz ujmując, w chwili zakończenia I wojny światowej w XX wieku kategorię lewicy zaczęto utożsamiać z ruchem socjalistycznym i walką o prawa robotników. W tym sensie lewicowość odznaczała się egalitaryzmem i odrzuceniem religii i wspólnoty narodowej. Z kolei prawicę utożsamiano z kapitałem, często mającym także charakter narodowy⁴⁸⁶.

⁴⁸² I. Ichnatowicz, *Spoleczeństwo polskie 1864–1914*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza 1988.

⁴⁸³ Zob. Granice dawnych zaborów odnajdujemy we współczesnych postawach Polek i Polaków. Wschód wybiera głównie PiS, Zachód – PO.

⁴⁸⁴ Należy odnotować, że duża część społeczeństwa w tym czasie, bo aż 1/3 była innej niż polska narodowości i innego niż rzymskokatolickie wyznania.

⁴⁸⁵ K. Kawalec, *Spory o kształt ustroju II Rzeczypospolitej*, W: K. Persak, P. Machcewicz (red.), *Polski wiek XX. Dwudziestolecie*, Warszawa: Bellona i Muzeum Historii Polski: 2009.

⁴⁸⁶ K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 59. W styczniu 1919 roku prawicę w kraju zdominowała Narodowa Demokracja pod zwierzchnictwem tajnej Ligi Narodowej, łącząca stronnictwa działające w trzech zaborach w Związek Ludowo-Narodowy. Oprócz mającego najwyższy autorytet Romana Dmowskiego, w gronie działaczy narodowych byli m.in. Stanisław Grabski i Stanisław Stroński. Narodowcy największym uznaniem cieszyli się wśród polskiego drobnomieszczaństwa, kupców, rzemieślników i inteligencji (w tym młodzieży akademickiej) oraz na wsi. Małym znaczeniem politycznym odznaczyli się za to konserwatyści, mimo że byli w posiadaniu znacznych środków finansowych, zaplecza intelektualnego oraz opiniotwórczej prasy. W centrum był PSL „Piast” Wincentego Witosa, a także kilka ugrupowań o charakterze chrześcijańsko-demokratycznym, m.in. Narodowa Partia Robotnicza, głosząca idee solidaryzmu narodowego oraz Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji, występujące w imieniu zamożniejszych chłopów. Ugrupowanie największymi wpływami cieszyło się na ziemiach należących do dawnego zaboru austriackiego. Za lewicę z kolei należy uznać Polską Partię Socjalistyczną i PSL „Wyzwolenie” (było to drugie ze stronnictw chłopskich). W przeciwieństwie do „Piasta” największym poparciem PSL „Wyzwolenie” cieszyło się na ziemiach dawnego

Główny podział polityczny do II wojny światowej przebiegał między obozem lewicy niepodległościowej (sanacją), a Narodową Demokracją (endecją) Romana Dmowskiego. Należy wspomnieć, że walka o polityczne wpływy nie toczyła się wyłącznie w Sejmie, ale na łamach publicystycznych gazet i wydawnictw druków ulotnych, których autorzy propagowali te dwa różne polityczne spojrzenia⁴⁸⁷.

Przejdźmy teraz do PRL. Wszystkie próby publicystyczne i naukowe zmierzające do sprowadzenia sceny politycznej PRL do dychotomii lewica–prawica będą daleko idącym uproszczeniem. Bowiem jak słusznie zauważa Tomasz Szawiel w przypadku Polski istotny wpływ na sposób rozumienia pojęć lewicowości i prawicowości wywarł okres lat 1944–1989, kiedy to wiodły one „życie na uwięzi, reglamentowany”⁴⁸⁸. W kraju dominował system jednopartyjny, w którym opozycja polityczna była tłumiona, a sprzeciw często spotykał się z surowymi konsekwencjami.

Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL) powstała po 1944 roku, była państwem satelickim Związku Radzieckiego i zaimplementowała wyznawane w ZSRR zasady ideologii marksistowsko-leninowskiej wraz z scentralizowanym planowaniem i nacjonalizacją przemysłu. Własność prywatna i działalność przedsiębiorcza były mocno ograniczone, a państwo kontrolowało główne sektory gospodarki. Rząd PRL kładł nacisk na przemysł ciężki i rozwój infrastruktury, kosztem dóbr konsumpcyjnych. Poziom życia Polek i Polaków był zróżnicowany, niektóre segmenty społeczeństwa korzystały z systemu, podczas gdy inne borykały się z trudnościami ekonomicznymi i niedoborami.

Spółeczeństwo w PRL charakteryzowało się ideałami kolektywizmu, dążeniami do społeczeństwa bezklasowego, promującego równość wśród obywateli, można by rzecz tylko pozornie⁴⁸⁹. Znaczącą rolę w utrzymywaniu kontroli i nadzoru nad ludnością odgrywała Służba Bezpieczeństwa (SB). PRL to okres komunistycznych represji i cenzury, braku wolności i swobód obywatelskich, ograniczenia prasy, wypowiedzi i zgromadzeń. PRL w

zaboru rosyjskiego wśród uboższych chłopów, parobków i robotników rolnych. PPS z kolei (powstała w 1919 roku w wyniku zjednoczenia partii socjalistycznych z trzech zaborów) działała w środowisku miejskim i przemysłowym, ciesząc się poparciem robotników i inteligencji oraz ruchu zawodowego. Do czołowych działaczy ugrupowania zalicza się m.in. Ignacego Daszyńskiego. W grudniu 1918 roku dwie partie lewicowe, PPS „Lewica” i Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy połączyły się w Komunistyczną Partię Robotniczą Polski (partia następnie zmieniła nazwę na Komunistyczna Partia Polski), rozbijając wszystkie pozostałe partie polityczne, które uważały za sprzyjające interesom kapitalistycznym. Zob. A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Życie polityczne w Polsce pierwszych lat niepodległości*, <http://www.polska1918-89.pl/zycie-polityczne-w-polsce-pierwszych-lat-niepodleglosci,23.html> [data dostępu: 26.03.2022].

⁴⁸⁷ Zob. np. A. Friszke, *Między...*, dz. cyt., s. 118–142.

⁴⁸⁸ T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt., s. 225.

⁴⁸⁹ PRL miał pozytywne wpływy, przede wszystkim dla ludności chłopskiej, którą wyprowadził ze stanu feudalnego. Również upowszechnienie świadczeń społecznych: edukacji, służby zdrowia, opieki emerytalnej.

znaczący sposób oddziaływał na ekspresję kulturalną i artystyczną, promując socrealizm i zniechęcając do głosów sprzeciwu⁴⁹⁰.

Kontrolowane przez państwo media i cenzura stanowiły istotną rolę w kształtowaniu dyskursu publicznego. Jednak pomimo kontroli państwa i celów ideologicznych społeczeństwo polskie nadal wykazywało odporność i zachowywało swoją tożsamość kulturową. Na bazie protestów społecznych i niezadowolenia w latach 80. w kraju rodziły się ruchy sprzeciwiające się polityce władz PRL, ostatecznie przyczyniając się do upadku socjalizmu⁴⁹¹.

Należy odnotować, to na co zwraca uwagę Paweł Boski, a mianowicie, że po II wojnie światowej nastąpił istotny zwrot „ku patriotyzmowi”, co wiązało się z akcentowaniem tożsamości narodowej. Socjaliści próbowali wiązać socjalizm z patriotyzmem i wartościami narodowymi⁴⁹². Dotyczyło to w głównej mierze tego, że praktyka życia politycznego w powojennym kraju opierała się na nacjonalistycznej legitymizacji władzy w Polsce Ludowej⁴⁹³. Polityka historyczna/tożsamościowa bazowała na nacjonalistycznych wyobrażeniach rodem z repertuaru endecji i partyzantów Moczara, czyli nieformalnej frakcji PZPR, powstałej wokół ministra spraw wewnętrznych Mieczysława Moczara i Grzegorza Korczyńskiego w latach 60.⁴⁹⁴. W Polsce, bodajże tylko pod koniec XIX wieku, można było mówić o społeczeństwie inaczej niż za pomocą kategorii nacjonalistycznych (Proletariat Waryńskiego, SDKPiL, PPS-Lewica i Zjednoczenie Robotnicze Abramowskiego).

⁴⁹⁰ P. Wierzbicki, *Podziały ideowe w obrębie opozycji politycznej w PRL w latach 1976–1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 1(21), s. 105–126.

⁴⁹¹ Zob. A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁴⁹² P. Boski, *O byciu Polakiem w ojczyźnie i o zmianach tożsamości kulturowo-narodowej na obczyźnie*, W: *Tożsamość a odmienność kulturowa*, red. P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1993.

⁴⁹³ Więcej na ten temat: M. Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO 2005, K. Tyszka, *Nacjonalizm w Komunizmie. Ideologia narodowa w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej*, Warszawa: IFiS PAN 2004. Zob. Władysław Gomułka funkcję I sekretarza PPR pełnił w latach 1943–1948. Na przełomie sierpnia i września 1948 roku Gomułka został oskarżony przez Bolesława Bieruta, ówczesnego prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i przewodniczącego Rady Państwa o "odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne" oraz "działalność frakcyjną", w wyniku czego pozbawiono go stanowiska I sekretarza. Kilkanaście lat później, w 1956 roku, Gomułka stanął na czele PZPR i władzę sprawował do grudnia 1970 roku w kraju.

⁴⁹⁴ Zob. Partyzanci byli swoistą mieszanką nacjonalizmu i komunizmu. Łączyli etos kombatantski z elementami nacjonalizmu. Oficjalnie Partyzanci głosili lojalność wobec Władysława Gomułki, nieoficjalnie próbowali zastąpić go kimś młodszym. Jacek Kuroń w „Polityce i odpowiedzialności” charakteryzował Partyzantów w ten sposób: „Była ona – po pierwsze – narodowo-polska, wojskowa, kombatantska i oficjalnie zwrócona przeciwko tak zwanemu nihilizmowi narodowemu [...]. Była to – po drugie – ideologia nieco po plebejsku egalitarna, atakująca różne przywileje – majątku, stanowiska, urodzenia. W tej właśnie płaszczyźnie umieściłbym głoszony przez jej heroldów kult pracy fizycznej, dyscypliny i porządku oraz pewien obyczajowy purytanizm”, J. Kuroń, *Polityka i odpowiedzialność*, Londyn: Wydawnictwo Aneks 1984, s. 91.

W PRL kwestii podziału na lewicę i prawicę nie można rozpatrywać w prostych, czarno-białych kategoriach. W stalinizmie w ogóle trudno mówić o konserwatyzmie jako takim. Z drugiej strony w PRL za nośnik idei konserwatywnej można uznać Kościół i zrzeszonych z nim ludzi. Poza tym elementy prawicowe można odnaleźć w sektorze prywatnym (przede wszystkim na polskiej wsi), który de facto odpowiadał aż za 15,5 procent PRL-owskiego PKB, co stanowiło precedens w całym regionie państw komunistycznych⁴⁹⁵.

Odnotujmy również, że środowisko opozycyjne w PRL w latach 1976–1989 było bardzo złożone pod względem ideologicznym. Zarówno z perspektywy indywidualnej, jak i politycznej w frakcji jednej grupy działały niemal wszystkie orientacje charakterystyczne dla tradycyjnej polskiej ideologii politycznej. Dlatego część badaczy w kraju sprzeciwia się idei klasyfikowania środowisk antykomunistycznych według klasycznej osi lewicowo-prawicowej.

Jak zwraca uwagę Paweł Wierzbicki w PRL w warunkach antydemokratycznych, strukturę społeczno-polityczną tworzyli ludzie o bardzo różnych przekonaniach, to nie obiegowa ideologia, a sprzeciw wobec istniejącej rzeczywistości był elementem spajającym ideowo⁴⁹⁶. Aczkolwiek można wyróżnić pewien katalog ugrupowań, których programy i działania były przez publicystów podziemnych klasyfikowane jako bliskie określonej ideologii. Powołam się na opinię: „do środowisk lewicowej opozycji zaliczały się wówczas: KOR⁴⁹⁷, NSZZ „Solidarność”, Ruch Społeczny WSN⁴⁹⁸, Ruch Społeczny „Wyzwolenie”, PPS i Ruch „Wolność i Pokój”. W skład prawicy wchodziły ROPCiO⁴⁹⁹, KPN⁵⁰⁰, RMP⁵⁰¹ i Liberalno-Demokratyczna Partia „Niepodległość”⁵⁰².

Należy odnotować również, że ruch „Solidarność” dziś głównie rozpatruje się w kontekście tworzących go liderów oraz postulatów ruchu. Natomiast w czasie powstawania identyfikował środowiska robotnicze w obronie ekonomicznych i politycznych interesów klasy robotniczej (która z definicji jest lewicowa) w kraju⁵⁰³. Jednocześnie jego działacze

⁴⁹⁵ Zob. D. Grala, *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989). Próba uratowania socjalizmu*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO 2005.

⁴⁹⁶ P. Wierzbicki, dz. cyt., s. 105–126.

⁴⁹⁷ Komitet Obrony Robotników.

⁴⁹⁸ Ruch Społeczny Wolność – Sprawiedliwość – Niepodległość.

⁴⁹⁹ Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela.

⁵⁰⁰ Konfederacja Polski Niepodległej.

⁵⁰¹ Ruch Młodej Polski.

⁵⁰² Tamże, s. 105–126.

⁵⁰³ Tamże, s. 105–126.

silnie akcentowali elementy patriotyczne i religijne⁵⁰⁴, odwołując się do typowo prawicowych wartości religijnych i narodowych w kraju⁵⁰⁵. Ten wstęp wydaje się konieczny w kontekście omawianych zagadnień.

2.2. Ujęcia lewicowości i prawicowości w Polsce po 1989 roku

Po 1989 rokiem wraz z upadkiem PRL i przejściem do ustroju demokratycznego, a więc w warunkach demokracji i gospodarki rynkowej, wytworzył się w kraju system partyjny, w którym partie zaczęto określać jako lewicowe i prawicowe, ale w oderwaniu od konotacji politologicznych (zachodnich)⁵⁰⁶. Najważniejszym czynnikiem kształtującym tożsamości polityczne w tym czasie w kraju stanowiły opinie o ustroju PRL w kontekście zmian systemowych po 1989 roku oraz kwestii społeczno-obyczajowych i religijności⁵⁰⁷. To wynika wprost z badań Mirosławy Grabowskiej⁵⁰⁸ i Tadeusza Szawieła⁵⁰⁹. W tym czasie za prawicę uznawano układ rządzący po 1989 roku, z kolei „lewicę kojarzono z instytucjami sprzed 1989 r. bądź z ich kontynuacją po 1989 r., a także z opozycją w stosunku do niekomunistycznego rządu”⁵¹⁰. Zdaniem Tadeusza Szawieła w Polsce sens lewicowo-

⁵⁰⁴ K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 59. Więcej na ten temat: A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt. Zob. Komitet Obrony Robotników (KOR) miał na celu ludziom brutalnie represjonowanym przez władze po robotniczych protestach w czerwcu 1976. W niedługim czasie stał się inspiracją dla innych środowisk opozycji antykomunistycznej. W sierpniu 1980 roku powstał związek zawodowy NSZZ „Solidarność”. Solidarność nie była ruchem prawicowym w sensie społeczno-ekonomicznym. Określany jest jako ruch lewicowy, łączący egalitaryzm z patriotyzmem ze względu na elementy programowe ruchu, np. współzrządzenie zakładami pracy przez samorządy robotnicze, silne związki zawodowe, podkreślanie podmiotowości jednostek, grup społecznych i narodu.

⁵⁰⁵ Por. Należy mieć na uwadze, że w kulminacyjnym okresie do „Solidarności” należało 10 milionów Polaków, w swoich szeregach zrzeszając wszystkie masowe ruchy szerokiego spektrum ludzi (głównie wyznania katolickiego) w kraju. Zob. także Pod koniec lat 80. ksiądz Józef Tischner w tekście zatytułowanym „Etyka Solidarności” opisał tworzenie się ruchu „Solidarność” i zmagania Polaków w walce o legalizację demokracji. Aby ukazać wyjątkowość oraz trud tego doświadczenia, Tischner odwoływał się do ludzkiego sumienia, gdzie ludzkie wybory i decyzje powinny być przede wszystkim podyktowane etyką chrześcijańską. Tak oto słynne 21 postulatów Solidarności nie należy rozpatrywać wyłącznie jako przejaw lewicowego myślenia, ale nade wszystko jako odzwierciedlenie społecznej nauki Kościoła katolickiego. Zob. J. Tischner, *Etyka Solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2018.

⁵⁰⁶ M. Grabowska, *Partie polityczne w Polsce po 1989 roku*, W: *Współczesne społeczeństwo polskie: dynamika zmian*, red. J. Wasilewski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2006, s. 231-273. Zob. W tym czasie Polska przeszła z reżimu komunistycznego do demokratycznego systemu politycznego. Po transformacji ustrojowej Polska stała się państwem, w którym wprowadzono pluralizm polityczny. Powstały partie, które reprezentowały różne programy polityczne i ideologie. Więcej na ten temat: A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵⁰⁷ Zob. M. Grabowska, *Podział...*, dz. cyt.

⁵⁰⁸ Zob. Tamże.

⁵⁰⁹ Zob. M. Grabowska, T. Szawiel, dz. cyt.

⁵¹⁰ T. Szawiel, *Podział lewica–prawica w polityce oraz w szerszym kontekście kulturowym*, W: *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001, s. 226.

prawicowego podziału ma swoje źródło przede wszystkim w stosunku do przeszłości i osobistego uwikłania w tę przeszłość, reprezentowanych wartości (stosunek do demokracji, religii i Kościoła, konserwatyizmu i egalitaryzmu), które stały się przedmiotem debat politycznych po 1989 roku⁵¹¹. W takim oto kontekście dopełnieniem będzie to, na co uwagę zwraca Antoni Dudek, że słowo lewica (kojarzone z minionym systemem) uchodziło za słowo wyklęte w kraju. Siłą rzeczy nie stanowiło zatem istotnego punktu odniesienia w polityce⁵¹². Na podobny aspekt zwraca uwagę Waldemar Wojtasik. Politolog, przywołując dane z 1996 roku, podkreśla, że po 1989 roku lewicowość najczęściej kojarzono z poprzednim systemem (na takie rozumienie wskazuje 19% badanych CBOS)⁵¹³.

Można zatem powiedzieć, że Polska scena polityczna lat 90. wyrosła z komunizmu⁵¹⁴. W dużej mierze została ona ukształtowana na skutek obrad Okrągłego Stołu i czasu transformacji, stając się tym samym na wiele lat trwałym zarzewiem podziału polityki w kraju⁵¹⁵.

Za lewicę uznaje się ugrupowania wywodzące się z poprzedniego systemu. Prawicę zaś identyfikuje z początkami „Solidarności” i siłami opozycyjnymi do PZPR, które na początku lat 90. w kraju doprowadziły do rozbitcia ruchu postsolidarnościowego. Istotna zmiana dokonała się w 2005 roku, kiedy to rozpoczął się okres dominacji formacji postsolidarnościowych, PO i PiS (obie partie wywodzą się z obozu solidarnościowego)⁵¹⁶. Duopol PO–PiS trwa nieprzerwanie do dziś. I wokół tych partii zarysowują się osie konfliktu ideologicznego w Polsce obecnie⁵¹⁷.

Po 1989 roku wiele zagadnień w kraju było przedmiotem podziałów socjopolitycznych i przekładających się na nie znaczeń lewicowości i prawicowości. Analiza kształtu konfliktowej rywalizacji w przestrzeni politycznej wskazuje, że dotyczą kolejno: **Postkomunizm-postsolidarność, Polska liberalna vs Polska solidarna, PO vs PiS, PiS vs anti-PiS**. Pokróćce zdefiniujemy każdy z nich.

⁵¹¹ Zob. Tamże.

⁵¹² A. Dudek, <https://www.youtube.com/@dudekohistorii> [data dostępu: 12.02.2024].

⁵¹³ W. Wojtasik, *Lewica...*, dz. cyt., s. 54, CBOS (1996) *Potoczne rozumienie prawicowości i lewicowości. Strukturalizacja sceny politycznej*, BS/191/189/1996.

⁵¹⁴ Por. S. Whitefield, *Political Cleavages and Post-Communist Politics*, „Annual Review of Political Science” 2002, vol. 5, pp. 181–200, H. Kitschelt, *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions*, „Party Politics” 1995, vol. 1, pp. 447–472.

⁵¹⁵ I. Słodkowska, *Partie i ugrupowania polityczne polskiej transformacji*, W: *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, red. J. Wasilewski, Warszawa: ISP PAN 1997, s. 49. Zob. M. Grabowska, *Podział...*, dz. cyt.

⁵¹⁶ Zob. M. Górka, *Wybrane...*, dz. cyt., s. 216.

⁵¹⁷ Zob. np. A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 107.

2.2.1. Postkomunizm i postsolidarność

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku i na początku XXI wieku w Polsce walka ideologiczna dotyczyła dwóch obozów politycznych: postkomunistycznego i postsolidarnościowego, którego oś ideową wyznaczał stosunek do komunizmu⁵¹⁸. Po komunizmie Polki i Polacy odziedziczyli głęboki podział społeczny. Mirosława Grabowska, charakteryzując ów podział, zwraca uwagę, że przebiegał na poziomie “ludzkich tożsamości, przekonań i zachowań wyborczych, na poziomie partii politycznych i ich elit”⁵¹⁹. Strony podziału, reprezentujące je elity i partie polityczne różniły się m.in. stosunkiem do systemu komunistycznego, stosunkiem do demokracji, modelu ładu społecznego, ale też sposobu rządzenia krajem, kwestii moralnych, religijnych i Kościoła⁵²⁰. Taki podział społeczny strukturyzował wymiar lewica – prawica, określał zachowania wyborcze, a partie polityczne pod jego wpływem budowały swoje polityczne programy⁵²¹. Wzajemne rozżalenia i oskarżenia wśród działaczy obozu postsolidarnościowego na trzydzieści lat zdominowały polską scenę polityczną.

Należy przypomnieć, że w po II wojnie światowej w Polsce obowiązywał system partii hegemonicznej⁵²². Obok komunistycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) działały również ugrupowania sojusznicze – Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL) i Stronnictwo Demokratyczne (SD), ale stanowiły one jedynie tak zwane przybudówki, mające za zadanie tworzyć pozory pluralizmu⁵²³. Dlatego zdaniem Jerzego Wiatra w przypadku Polski oraz innych krajów postkomunistycznych podziały społeczno-polityczne należy rozpatrywać wyłącznie za pomocą wymiarów: kulturowego, ekonomicznego oraz historycznego (postkomunistycznego). Ten ostatni nie występuje w demokracjach zachodnich, a w byłych państwach socjalistycznych, i dotyczy oceny okresu komunistycznego⁵²⁴. To, co istotne, ów wymiar nie koreluje definitywnie z wymiarem

⁵¹⁸ Zob. A. Antoszewski, *Wzorce opozycji parlamentarnej w Europie postkomunistycznej*, W: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red. K. Łabędź., M. Mikołajczyk, Kraków: Akademia Pedagogiczna im. KEN 2001, s. 113. Zob. także A. Lipiński, *Dyskursywne...*, dz. cyt., s. 186–245, I. Słodkowska, dz. cyt..

⁵¹⁹ Tamże.

⁵²⁰ Zob. M. Grabowska, *Podział...*, dz. cyt.

⁵²¹ Zob. A. Kwiatkowska, M. Cześnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 97–127.

⁵²² Zob. np. M. Migalski, W. Wojtasik, M. Mazur (red.), *Polski system partyjny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, R. Chruściak, T. Mołdawa, K. A. Wojtaszczyk, E. Zieliński (red.), *Polski system polityczny w okresie transformacji*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 1995.

⁵²³ Zob. A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵²⁴ Zob. J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2006. Por. H. Kitschelt, Z. Mansfelodova, R. Markowski, G. Tóka,

ekonomicznym, ale silnie z wymiarem kulturowym⁵²⁵. Ponadto nie można zapominać, że w przeciwieństwie do reszty państw, które po 1945 roku znalazły się w radzieckiej strefie wpływów, w Polsce nigdy do końca nie ulokowano systemu komunistycznego⁵²⁶.

Po 1989 roku dyskurs lewica–prawica nie był ideologicznie stabilny w kraju i przechodził liczne transformacje⁵²⁷. Po upadku komunizmu do początku lat dwutysięcznych, jego znaczenie uległo modyfikacjom⁵²⁸, ale można śmiało powiedzieć, że deklarowane poglądy polityczne Polaków naprzemiennie dotyczyły idei lewicowych i prawicowych⁵²⁹. Na podstawie zbiorczych analiz zauważa się zgodność między identyfikacją ideologiczną partii politycznych, debatą publiczną oraz tożsamością ideologiczną elektoratów w kraju⁵³⁰.

Wtenczas, na co wskazuje Tadeusz Szawiel, dywersyfikacja sceny politycznej w Polsce była głównie wynikiem podziałów historycznych i stosunku do przeszłości. Za lewicę uważano postkomunistów, a prawicę kojarzono z „obozem posierpniowym”. Należy odnotować, że w kontekst znaczeniowy owego podziału nie wpisywał się stosunek do kwestii ekonomicznych⁵³¹, a także do kwestii równości⁵³². Zdaniem Tadeusza Szawiela oraz Mirosławy Marody, to niewielkie znaczenie kwestii ekonomicznych w politycznej identyfikacji oraz brak zależności między położeniem w strukturze społecznej a wyznawaną ideologią, było czymś, co odróżniało Polskę od społeczeństw Europy Zachodniej⁵³³.

Należy pamiętać, że w krajach postkomunistycznych partie polityczne nie dzielą się w sposób oczywisty na dychotomiczny podział lewica – prawica. Łatwiej za to, co podkreśla Andrzej Antoszewski, mówić o czterech biegunach partii politycznych, na podstawie,

Post-communist party systems. Competition, representation and interparty cooperation, Cambridge: Cambridge University Press 1999.

⁵²⁵ B. Pająk-Patkowska, dz. cyt., s. 85.

⁵²⁶ Por. J. J. Wiatr, *Polski system wyborczy na tle systemów wyborczych innych państw socjalistycznych*, W: *Wybory w PRL. Doświadczenia i wnioski*, J. Raciborski, J. J. Wiatr, Warszawa: Uniwersytet Warszawski Instytut Socjologii 1987, s. 5–19.

⁵²⁷ Zob. np. A. Kwiatkowska, M. Cześnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 97–129.

⁵²⁸ Tamże, s. 107.

⁵²⁹ Zob. np. M. Grabowska, *Podział...*, dz. cyt.. Por. J. Raciborski, *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989–1995*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 1997.

⁵³⁰ Zob. T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt. Zob. także B. Pająk-Patkowska, dz. cyt., s. 94.

⁵³¹ Ten wniosek potwierdzają wyniki sondaży. Zob. *Wybory parlamentarne – pewność głosowania, alternatywy wyborcze, elektoraty negatywne, uzasadnienia decyzji wyborczych*, Warszawa: CBOS 2021, *Przed wyborami parlamentarnymi – pewność głosowania, alternatywy wyborcze, elektoraty negatywne*, Warszawa: CBOS 2001.

⁵³² Zob. T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt. Zob. także B. Pająk-Patkowska, dz. cyt., s. 89.

⁵³³ T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt., M. Marody, *Orientacje ideologiczne Polaków*, W: *Polacy wśród Europejczyków wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, red. A. Jasińska-Kania, M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 2002, s. 93–112. Zob. także: B. Pająk-Patkowska, dz. cyt., s. 95.

których można wyróżnić: partie socjalistyczne i socjaldemokratyczne, konserwatywne i chrześcijańsko-demokratycznych, a także liberalne i ekstremalne⁵³⁴.

Na początku lat 80. w kraju narodziła się wspomniana solidarnościowa opozycja demokratyczna o zróżnicowanych rodowodach ideowych i poglądach, zorganizowana wokół Komitetu Obywatelskiego przy Lechu Wałęsie⁵³⁵. W 1989 roku w częściowo wolnych wyborach do Sejmu oraz całkowicie wolnych do Senatu opozycja demokratyczna osiągnęła sukces, który zapoczątkował demokratyczną zmianę w Polsce. Można powiedzieć, że zawartość pojęciowa terminów lewica i prawica w tym czasie była pochodną różnych konfiguracji, ale głównie z lewicowością kojarzono poprzedni system, a prawicę identyfikowano z kapitalizmem, wolnym rynkiem, Kościołem oraz wartościami chrześcijańskimi⁵³⁶.

W 1990 roku w wyniku tzw. „wojny na górze”⁵³⁷ doszło do rozpadu obozu postsolidarnościowego, wskutek czego powstało wiele ugrupowań o charakterze prawicowym, na przykład centrowa Unia Demokratyczna (UD) z Tadeuszem Mazowieckim na czele, centroprawicowy, ale o liberalnym charakterze gospodarczym, Kongres Liberalno-Demokratyczny (KLD) Janusza Lewandowskiego, Donalda Tuska, chrześcijańsko-demokratyczne i prorynkowe Porozumienie Centrum (PC) z liderem Jarosławem Kaczyńskim, Janem Olszewskim i Adamem Lipińskim, a także powstałe w 1989 roku Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe (ZChN) z Wiesławem Chrzanowskim, Stefanem Niesiołowskim, Janem Łopuszańskim i Markiem Jurkiem. W tym samym czasie doszło do połączenia ugrupowań ludowych (m.in. dawnego ZSL), na skutek którego powstało Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL).

Kilka lat później, bo w 1993 roku, doszło do klęski obozu postsolidarnościowego⁵³⁸. Jego efektem był nowy podział prawicy na obóz tradycjonalistyczno-narodowy i liberalno-

⁵³⁴ Zob. A. Antoszewski, R. Herbut (red), *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1997. Por. R. Herbut, *Partie polityczne*, W: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2008, s. 91–135.

⁵³⁵ Zob. np. A. Friszke, *Formowanie podziemia w 1982 r. Dylematy organizacyjne i programowe*, W: *Wokół „mniejszego zła”. Stan wojenny w Polsce. Materiały pokonferencyjne*, red. P. Piotrowski, Wrocław 2010, H. Głębocki, *Dzieje „Solidarności” w podziemiu*, W: *Droga do Niepodległości. Solidarność 1980-2005*, red. M. Łątkowska, Warszawa 2005.

⁵³⁶ Zob. T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt.

⁵³⁷ Wojna na górze była efektem wewnętrznego konfliktu w „Solidarności”, który wybuchł na przełomie 1989 i 1990 roku pomiędzy solidarnościową lewicą i jej głównym ideologiem Adamem Michnikiem a solidarnościową prawicą z Jarosławem Kaczyńskim na czele. Pomiędzy skonfliktowanymi stronami znalazł się Lech Wałęsa, lider „Solidarności”.

⁵³⁸ Zob. D. Ost, *Klęska Solidarności*, przeł. H. Jankowska, Warszawa: Wydawnictwo Muza 2007, Por. M. Kamiński, G. Lissowski, P. Świstak, *“Renesans komunizmu” czy efekt instytucji? Polskie wybory*

prorynkowy⁵³⁹. Pierwszy nurt reprezentowały m.in. ROP (Ruch Odbudowy Polski), drugi zaś środowiska dawnego KOR, w następnych latach silnie konkurując i rywalizując ze sobą o wpływy polityczne⁵⁴⁰.

Tomasz Szawiel wskazuje, że w latach 1993 i 1995 tożsamość lewicowa łączyła się z nostalgią za socjalistycznymi czasami PRL i negatywnym załamaniem się tego ustroju⁵⁴¹. Wobec kryzysu gospodarczo-społecznego lewica otworzyła się na nowe grupy społeczne w Polsce⁵⁴². W wyborach parlamentarnych we wrześniu 1993 roku zwyciężył Sojusz Lewicy Demokratycznej, tworząc centrolewicowy rząd z Polskim Stronnictwem Ludowym (SLD–PSL) do jesiennych wyborów w 1997 roku⁵⁴³. W latach 1994–1997 roku na chwilę doszło do zjednoczenia obozu postsolidarnościowego. Po zwycięskich wyborach parlamentarnych z dnia 21 września 1997 roku AWS (Akcja Wyborcza Solidarność) weszła w koalicję z UW (Unia Wolności). Koalicja AWS–UW zakończyła jednak współpracę w czerwcu 2000 roku⁵⁴⁴. Jak podkreśla Marek Tyrała – w tym czasie na trwałe ukształtował się podział postkomunistyczny (który funkcjonował już po poprzednich wyborach)⁵⁴⁵.

Antoni Dudek z kolei odnotowuje, że wybory w 1993 roku zapoczątkowały tendencję do naprzemiennego wygrywania wyborów przez dwa zwaśnione obozy – postsolidarnościowy i postkomunistyczny. Ta tendencja utrzymywała się do 2007 roku, kiedy

parlamentarne 1993, W: *Oswajanie wielkiej zmiany*, Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa: IFiS PAN 2007, s. 356–376.

⁵³⁹ T. Bojarowicz T, *Continuum...*, dz. cyt., s. 251.

⁵⁴⁰ Wielu badaczy w kraju jest zdania, że przyczyn rozbitcia post-solidarnościowego obozu należy doszukiwać się na przełomie 1989/1990 roku w Polsce. Więcej na ten temat: A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt., A. Friszke, *Rewolucja Solidarności 1980–1981*, Kraków: Wydawnictwo Znak Horyzont 2014, A. Paczkowski, *Od fałszywego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1999. Zob. także A. Dudek, *Solidarność z lat 80. Była dziełem bardzo wielu ludzi o różnych poglądach*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1067717,solidarnosc-z-lat-80-byla-dzielem-bardzo-wielu-ludzi-o-roznych-pogladach.html> [data dostępu: 01.07.2021], Por. D. Gawin, *Wieki zwrot. Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956 – 1976*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2013, A. Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce i inne szkice*, Warszawa: Wydawnictwo Agora 2019.

⁵⁴¹ T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt. Zob. także: B. Pająk-Patkowska, dz. cyt., s. 90.

⁵⁴² Por. A. Mencwel, *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2009.

⁵⁴³ Zob. A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵⁴⁴ W 1994 roku w wyniku połączenia UD i KLD powstała centrowa Unia Wolności (UW), uchodząca w tym czasie za partię reprezentującą wartości zbliżone do socjaldemokracji, chrześcijańskiego i liberalnego centrum oraz konserwatywnej prawicy. W 1996 roku z inicjatywy NSZZ „Solidarność” powstała Akcja Wyborcza „Solidarność” (AWS) o charakterze i poglądach głównie centroprawicowych i chrześcijańsko-demokratycznych, skupiająca w swoich szeregach m.in. działaczy ZChN i PC. W 1995 roku były premier Jan Olszewski założył prawicowy Ruch Odbudowy Polski (ROP). Zob. A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵⁴⁵ M. Tyrała, *Wojny kulturowe jako główny wyznacznik rywalizacji politycznej w Polsce w latach 1991–2011*. W: *Doświadczenia transformacji systemowej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. J. Barański, N. Rudakiewicz, M. Guzy, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2015, s. 23–41.

w wyborach wygrała Platforma Obywatelska identyfikowana z postsolidarnością⁵⁴⁶. Dwa lata wcześniej wybory wygrało Prawo i Sprawiedliwość również z obozu postsolidarnościowego.

Ogólnie rzecz ujmując, na tle przemian politycznych, społecznych i kulturowych po 1989 roku kwestie obyczajowe oraz religijność pozostały kluczowymi czynnikami wpływającymi na zachowania i poglądy polityczne w kraju⁵⁴⁷. Z kolei kwestie ekonomiczne odgrywały niewielką rolę w procesie identyfikacji politycznej oraz identyfikowania się z lewą lub prawą stroną sceny politycznej⁵⁴⁸.

W latach dwutysięcznych w Polsce nastąpiły istotne z perspektywy czasu przeobrażenia po prawej stronie sceny politycznej. W 2001 roku rozpadło się AWS. W tym samym roku powstało Prawo i Sprawiedliwość (PiS) z Lechem Kaczyńskim na czele. Z kolei Andrzej Olechowski, Maciej Płażyński i Donald Tusk założyli Platformę Obywatelską (PO). Trzecią siłą na prawicy była Liga Polskich Rodzin (LPR) założona przez Romana Giertycha, na którą składało się kilka ugrupowań o charakterze narodowym⁵⁴⁹.

Od 2003 roku w Polsce odnotowuje się rosnącą popularność idei prawicowych, równocześnie z drastycznym spadkiem zaufania dla ówczesnego rządu SLD (na co wpływ miały: afery korupcyjne, m.in. „afery Rywina” i „afery starachowicka”, „afery Orłenu” oraz neoliberalny program)⁵⁵⁰, stanowiące ilustrację do podziałów w bieżącej walce politycznej⁵⁵¹ – co przełożyło się na silny spadek identyfikacji lewicowych w ogóle i doświadczenia wyborcze Polaków⁵⁵², ale także konieczność dokonania zasadniczych zmian w ustroju państwa polskiego i postulatów dotyczących nadejścia IV RP⁵⁵³. Jej główną ideą

⁵⁴⁶ Zob. A. Dudek, dz. cyt.

⁵⁴⁷ P. Radkiewicz, *Ideological inconsistencies on the Left and Right as a Product of Coherence of Preferences for Values. The case of Poland*, „Polish Psychological Bulletin” 2017, vol. 48(1), pp. 3–104.

⁵⁴⁸ Zob. M. Wenzel, M. Żerkowska-Balas, dz. cyt., pp. 552–571.

⁵⁴⁹ Zob. A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵⁵⁰ W lata 1994–1997 w Polsce rządy sprawowała Socjaldemokracja. W latach 1991–1994 w kraju władzę dzierżyły kolejno Kongres Liberalno-Demokratyczny, Porozumienie Centrum, Polskie Stronnictwo Ludowe, Unia Demokratyczna. W latach 1997–2001 w Polsce rządy sprawowała AWS. Od 2005 roku w Polsce do teraz naprzemiennie rządzą dwie partie prawicowe – PO i PiS.

⁵⁵¹ A. Bejma, *Od afery Rywina do katastrofy smoleńskiej – nowe (utrwalone) podziały społeczno-polityczne w Polsce*, „Studia Politologiczne” 2013, nr. 29, s. 112–132.

⁵⁵² Zob. R. Markowski (red.), *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2002, Zob. R. Markowski (red.), *Wybory parlamentarne 1997. System partyjny, postawy polityczne, zachowania wyborcze*, Warszawa: Ośrodek Wydawniczo-Poligraficzny SIMP 1997, R. Markowski, M. Cześnik, *Polski system partyjny: dekada zmian instytucjonalnych i ich konsekwencje*, W: *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, R. Markowski (red.), Warszawa: ISP PAN 2002, s. 17–47, R. Markowski, M. Cześnik, *Wybory parlamentarne 2007 roku – ciągle zamęt czy utrwalenie nowego rozłamu?*, „Studia Polityczne” 2011, nr 27, s. 109–128.

⁵⁵³ Krótko po ujawnieniu afery Rywina do idei IV RP wrócił Paweł Śpiewak. Socjolog na łamach „Rzeczpospolitej” w artykule *Koniec złudzeń* stwierdził, że „myślenie o IV Rzeczypospolitej nie wynika z kaprysu znużonego umysłu czy z woluntarystyczno-rewolucyjnych sympatii. Wynika z przekonania, że grozi

była konieczność dokonania zasadniczych zmian ustrojowych w kraju po 1989 roku i rozliczenia okresu komunizmu.

W 2005 roku podział społeczno-polityczny w kraju zmienił charakter, aczkolwiek założenia ideowe były podobne: główne kryterium struktury rywalizacji stanowił stosunek do przemian po 1989 roku oraz do idei IV RP⁵⁵⁴. To wówczas rozpoczął się okres dominacji formacji postsolidarnościowych, PO i PiS (obie partie wywodzą się z obozu solidarnościowego)⁵⁵⁵, a Prawo i Sprawiedliwości permanentnie odwołuje się do idei IV RP. Duopol PO-PiS trwa nieprzerwanie do dziś. I wokół tych partii zarysowują się osie konfliktu ideologicznego w Polsce⁵⁵⁶. Ten rozłam socjopolityczny określany jest też jako podział na Polskę liberalną i Polskę solidarną⁵⁵⁷. Na temat tego zagadnienia trwa spór, gdyż jedni badacze twierdzą, że konflikt ma przede wszystkim charakter polityczny⁵⁵⁸, a wraz z postępującym dobrobytem zmienia się środek ciężkości dyskusji społecznej. Inni z kolei, że spór kulturowy jest najsilniejszym determinantem podziałów politycznych od 1989 roku⁵⁵⁹.

Należy zauważyć także, że „oferta programowa lewicy i prawicy jest dla społeczeństw zachodnich przejrzysta i logiczna, ponieważ niejako dojrzewały one razem ze społeczeństwem. Natomiast dla polskiego wyborcy przekaz ideologiczny oparty na podziale lewica–prawica nie zawsze jest czytelny”⁵⁶⁰. Poza tym, jak słusznie zauważa Leszek Koczanowicz, polski dyskurs tożsamościowy w dużej mierze ukształtowany został za pomocą teorii postkolonialnej do okresu komunizmu w Polsce⁵⁶¹.

nam nawet nie tyle katastrofa, ile miernota, prowincjonalizm, dryfowanie, poczucie bezradności, a przede wszystkim próżnia władzy”. Więcej na ten temat zob. P. Śpiewak, *Koniec złudzeń*, <https://archiwum.rp.pl/artikul/419970-%27Koniec-zludzen%27.html> [data dostępu: 21.07.2022], P. Śpiewak, *Pięć lat po czwartej. Dlaczego wymyśliłem IV RP*, „Polityka” 22/2010 (29 V 2010), <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1506800,1,dlaczego-wymyslilem-iv-rp.read> [data dostępu: 21.03.2022].

⁵⁵⁴ M. Tyrała, *Wojny...*, dz. cyt., s. 35.

⁵⁵⁵ Zob. M. Górka, dz. cyt., s. 216.

⁵⁵⁶ Zob. np. A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 107.

⁵⁵⁷ Zob. M. Cześniak, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158. Zob. także P. Obacz, *Podział „Polska solidarna...*, dz. cyt.

⁵⁵⁸ Zob. A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵⁵⁹ K. Skarżyńska, K. Henne, dz. cyt., s. 85–108.

⁵⁶⁰ Zob. T. Bojarowicz, dz. cyt., s. 251. Por. P. Mair, *What is different about post-communist party systems?*, W: *Party System Change. Approaches and interpretations*, P. Mair, Oxford: Oxford University Press 1997.

⁵⁶¹ L. Koczanowicz, *Post-postkomunizm a kulturowe wojny*, „Teksty Drugie” 2010, nr 5, s. 9–21.

Konkludując, po 1989 roku do 2003 roku deklarowane poglądy polityczne Polaków naprzemiennie dotyczyły idei lewicowych i prawicowych⁵⁶². W tym czasie występowała bardzo wyraźna polaryzacja ideologiczna na lewicę i prawicę w kraju, gdzie na skali lewica – prawica w mniejszym stopniu to różnice ekonomiczne zadecydowały o samookreśleniu wyborców⁵⁶³, natomiast decydował o tym socjokulturowy, ideologiczny i religijny aspekt⁵⁶⁴.

W latach 1991–1994 a także 1997–2001 sukcesywnie odnotowywano wzrost idei lewicowych wśród Polaków. Natomiast tendencje wzrostowe idei prawicowych dotyczyły głównie lat 1994–1997⁵⁶⁵. Co nasuwa wniosek, że kiedy w Polsce władzę sprawowały formacje lewicowe, to prym wśród Polaków wiodły deklaracje prawicowe, natomiast kiedy rządy sprawowały formacje prawicowe, wtedy odnotowywano popularność poglądów lewicowych⁵⁶⁶.

2.2.2. Polska liberalna vs Polska solidarna

Kolejnym, z perspektywy pracy, istotnym podziałem społecznym w kraju, który odzwierciedla podział na lewicę i prawicę, jest podział na Polskę liberalną i Polskę socjalną. I tu tę kwestię należy rozpatrywać pod kilkoma względami.

Przypomnijmy, po drugiej wojnie światowej Polska znalazła się w radzieckiej strefie wpływów państw tak zwanego bloku wschodniego. Pozbawiło to kraj kulturowych aspektów procesów modernizacyjnych, które obserwowaliśmy w tym czasie na Zachodzie⁵⁶⁷. Były one dopiero możliwe po 1989 roku, kiedy upadł w Polsce komunizm i rozpoczęto zmiany ustrojowe. Ich charakter był jednak długofalowy. Sposób realizacji polityki po 1989 roku w kraju, a także modernizacji społeczeństwa na skutek efektów owych działań, określił wygranych i przegranych transformacji ustrojowej, czyniąc osią podziału społeczeństwa na Polskę solidarną i Polskę liberalną, a podział na wyborców prawicowo-solidarnych

⁵⁶² Zob. *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989–2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_135_15.PDF [data dostępu: 1.06.2022].

⁵⁶³ Zob. np. A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 97–129.

⁵⁶⁴ Zob. M. Cześniak, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158. Zob. także P. Obacz, *Podział...*, dz. cyt.

⁵⁶⁵ Zob. *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989–2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2015.

⁵⁶⁶ M. Grabowska, *Podział...*, dz. cyt.

⁵⁶⁷ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt., s. 51–57.

i lewicowo-liberalnych⁵⁶⁸. Ważnym ideowym aspektem był także pontyfikat Jana Pawła II oraz jego wpływ na społeczeństwo i postawy polityczne w kraju.

W postkomunistycznym społeczeństwie wspomniane nierówności społeczne nie dotyczyły wyłącznie kwestii ekonomicznych, ale także dystrybucji prestiżu, dystrybuowania chociażby takich dóbr jak władza, wpływy, perspektywy zatrudnienia i wykształcenia. Zmiany ekonomiczne, które obserwowaliśmy w tym czasie na Zachodzie, w Polsce nie mogły się dokonać⁵⁶⁹, w związku z tym brakuje w kraju socjopolitycznych podziałów społecznych, które obserwujemy w demokracjach Europy Zachodniej⁵⁷⁰. Z tej racji problem ekwiwalentności trybu zmiany, co do swojej prędkości, nie jest możliwy do zbalansowania.

Centralnym wymiarem współzawodnictwa politycznego i wyborczego w polskim systemie przed 2005 rokiem była opozycja lewica–prawica, która miała przede wszystkim socjokulturowy, ideologiczny i religijny aspekt⁵⁷¹. Istotna zmiana dokonała się w 2005 roku, kiedy to rozpoczął się okres dominacji formacji postsolidarnościowych, PO i PiS⁵⁷². Poprzedzona upadkiem SLD i drastycznym spadkiem zaufania do lewicy w kraju⁵⁷³.

W 2005 roku kampania parlamentarna w kraju zbiegła się w czasie z kampanią prezydencką (notabene była to pierwsza taka sytuacja od czasu przemian ustrojowych w 1989 roku). Aby wygrać wybory, partie musiały się od siebie odróżniać i inaczej rozłożyć akcenty⁵⁷⁴. To w tym czasie wykreowały się dwie różne wizje państwa polskiego

⁵⁶⁸ Zob. na przykład: M. Cześnik, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158, J. Flis, *Złudzenia wyboru*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2014, P. Obacz, *Podział...*, dz. cyt., s. 173.

⁵⁶⁹ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt., s. 51–97, R. Markowski, B. Stanley, *Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja czy rzeczywistość?*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4, s. 17–40.

⁵⁷⁰ H. Kitschelt, *The Formation...*, dz. cyt., pp. 7–50.

⁵⁷¹ Zob. M. Cześnik, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158. Zob. także P. Obacz, *Podział...*, dz. cyt.

⁵⁷² M. Górka, dz. cyt., s. 216.

⁵⁷³ W wyborach parlamentarnych w 2001 roku SLD wygrało z ponad 40 % wynikiem. W styczniu 2004 poparcie dla Sojuszu spadło do poziomu 17 %, a na przełomie lutego i marca wynosiło 11 %. Zob. *Preferencje partyjne na przełomie lutego i marca. Komunikat z badań*, Warszawa: CBOS 2004. Praktyka rządów SLD w latach 1993–1997 i 2001–2005 wskazuje, że można ją określić jako liberalną. W tym czasie Sojusz dał się poznać jako partia prorynkowa. W okresie pierwszych rządów SLD wprowadzono m.in. „eksmisję na bruk”. W 2001 roku z kolei rząd koalicji SLD-PSL-UP ograniczył ulgi komunikacyjne. Następnie w 2002 roku wprowadzono tak zwany „podatek Belki”, tj. podatek od zysków z oszczędności zgromadzonych m.in. w bankach. Rok później obniżono podatki dla przedsiębiorców, wprowadzając liniowy CIT, zlikwidowano też fundusz alimentacyjny. Kolejną kwestią jest płaca minimalna. Pod koniec drugiej kadencji SLD, wynosiła 647 złotych netto i nie wzrastała wraz z wzrostem PKB. W tym kontekście nie można zapominać o konkordacie między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską ratyfikowanym w czasie kadencji rządu Jerzego Buzka z AWS. Zaniechanie oferty lewicowej w kraju spowodowało utratę przez lewicę kolejnych grup społecznych: bezrobotnych, robotników, emerytów, rencistów. Zob. np. D. Sieklucki, *Partie lewicy i centrolewicy w polskim systemie partyjnym. Aktywność SLD, PSL i UP na polskiej scenie politycznej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2006.

⁵⁷⁴ M. Cześnik, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158. Zob. także P. Obacz, *Podział...*, dz. cyt.

i polaryzacja ideowa między PO i PiS⁵⁷⁵. Społeczeństwo stanęło przed wyborem między Polską solidarną a Polską liberalną, co akcentował w ówczesnej kampanii wyborczej Jarosław Kaczyński⁵⁷⁶. Platforma Obywatelska była partią zdecydowanie liberalną i partią klasy średniej. PiS w wielu swych działaniach starał się być partią solidarną, reprezentującą niższą klasę średnią i klasę ludową⁵⁷⁷. Tym razem to różnice ekonomiczne zaczęły decydować o samookreśleniu wyborców.

Ów podział społeczny miał swoje uzasadnienie. Proces prywatyzacji i restrukturyzacji sektora publicznego w kraju po 1989 roku w dużej mierze dotyczył nierówności dochodowych, bezrobocia, a także wiązał się z brakiem dostępu do edukacji czy służby zdrowia polskich obywateli. Ponadto proces prywatyzacji, likwidacji państwowych zakładów pracy i wprowadzenia mechanizmów wolnego rynku spowodował znaczne zmiany w strukturze zatrudnienia⁵⁷⁸. Wielu ludzi straciło pracę w sektorze przemysłowym, który ulegał restrukturyzacji i redukcji. Jednocześnie pojawiły się nowe możliwości przedsiębiorczości i tworzenia prywatnych firm. Polska przekształciła się z zamkniętego i scentralizowanego państwa w otwartą i demokratyczną społeczność. Wprowadzenie wolnego rynku i budowa instytucji demokratycznych były ważnymi czynnikami stymulującymi rozwój gospodarczy i społeczny. Nie należy jednak zapominać, że proces transformacji był trudny, niektóre społeczne problemy wciąż pozostają aktualne⁵⁷⁹.

Sposób realizacji polityki po 1989 roku w kraju, a także modernizacji społeczeństwa na skutek efektów owych działań, określiły wygranych i przegranych transformacji ustrojowej, czyniąc osią podziału społeczeństwa na Polskę solidarną i Polskę liberalną, a podział na wyborców prawicowo-solidarnych i lewicowo-liberalnych, którego dwa jego bieguny zarysowały się wokół biegunów: ideologiczno-światopoglądowego oraz ekonomicznego⁵⁸⁰.

Janusz Reykowski, odwołując się do analiz Pawła Boskiego, wskazuje, że lewicowość i prawicowość należy rozpatrywać w tym czasie za pomocą dwóch konfliktów, które nakładają się na siebie, definiując krajową identyfikację polityczną. Pierwszy z nich dotyczy opozycji państwo opiekuńcze vs państwo liberalne. Drugi zaś państwo laicko-

⁵⁷⁵ R. Klepka, *Wizje państwa w programach wyborczych z 2005 r. Platformy Obywatelskiej oraz Prawa i Sprawiedliwości*, „Chorzowskie Studia Polityczne” nr 1, s. 153–168.

⁵⁷⁶ M. Cześnik, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158. Zob. także P. Obacz, *Podział...*, dz. cyt.

⁵⁷⁷ Tamże.

⁵⁷⁸ H. Domański, *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2008.

⁵⁷⁹ A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt.

⁵⁸⁰ K. Korzeniowski, *Autorytaryzm...*, dz. cyt., s. 67.

europęjskie vs państwo religijno-narodowe. Dlatego też naturalnym jest to, że dana partia lub ugrupowanie może być lewicowe w kwestiach gospodarczych, ale prawicowe jeśli chodzi o kwestie światopoglądowe⁵⁸¹.

Od 2005 roku zasadniczo podział na Polskę solidarną i liberalną wyznacza stosunek do partii politycznych PiS i PO. Partie polityczne Platforma Obywatelska oraz Prawo i Sprawiedliwość w swoim rodowodzie sytuują się po prawej stronie sceny politycznej w kraju. Jednak aby móc politycznie rywalizować ze sobą, zagospodarowały wymiar lewica – prawica, który umożliwiłby ich różnicowanie przez wyborców⁵⁸². Poniekąd w tym podziale odnajdujemy elementy lewicowości i prawicowości. Głównie ze względu na łączenie przez obie partie elementów polityki lewicowej i prawicowej.

W 2005 roku Platforma Obywatelska zaprezentowała się jako partia zdecydowanie liberalna i partia klasy średniej, a PiS w wielu swych działaniach starał się być partią solidarną, reprezentującą niższą klasę średnią i klasę ludową. PO identyfikował sympatyków państwa światopoglądowo otwartego, pozostającego neutralnie religijnie i liberalnego ekonomicznie. Z kolei PiS reprezentował zwolenników ideologii katolickiej, światopoglądowo zamkniętych, państwa socjalistycznego i opiekuńczego⁵⁸³.

W 2005 roku Platforma Obywatelska proponowała liberalno-konserwatywne rozwiązania w programie wyborczym. PO skupiało się na rzeczach takich jak wolny rynek, ograniczenie roli państwa w procesach ekonomicznych, prywatyzacja, reformy instytucjonalne, modernizacja państwa oraz integracja z Unią Europejską⁵⁸⁴. Prawo i Sprawiedliwość skupiało się głównie na kwestiach społeczno-narodowych. PiS forsowało wizję państwa opiekuńczego, gdzie dochód narodowy dystrybuowany jest zgodnie z ideą państwa solidarnego i opiekuńczego. Partia podkreślała stricte konserwatywne wartości (takie jak tradycyjna rodzina), proponowała większą kontrolę państwa nad gospodarką, głosiła hasła odbudowy moralności publicznej i krytykowała polityczną elitę za zarzuty korupcji, nepotyzmu i utrzymywanie się przy władzy kosztem interesów społecznych⁵⁸⁵. W polityce zagranicznej PiS stawiało na sojusz z USA i podejście

⁵⁸¹ Zob. J. Reykowski, *Spór między lewicą, a prawicą: oś konfliktu społeczno-ekonomicznego*, W: *Naród, władza, społeczeństwo*, red. A. Jasińska-Kania, J. Raciborski, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 1996, s. 238–23. Por. P. Boski, *O dwóch wymiarach lewicy – prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców*, W: *Wartości i postawy a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, red. J. Reykowski, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1993, s. 49–100.

⁵⁸² Zob. A. Kwiatkowska, M. Czeźnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 97–127.

⁵⁸³ Zob. np. K. Korzeniowski, *Autorytaryzm...*, dz. cyt., s. 67.

⁵⁸⁴ R. Klepka, dz. cyt., 153–168.

⁵⁸⁵ Tamże, s. 164.

proamerykańskie, PO natomiast podkreślała wartość integracji z UE oraz rozwój relacji z sąsiadami.

Wśród zwolenników PiS dominował silny związek między tożsamością narodową, niechęcią do mniejszości a akceptacją konserwatywnego światopoglądu, szacunek do tradycyjnych oraz narodowo-katolickich wartości⁵⁸⁶. Ponadto, jak zwraca uwagę Krystyna Skarżyńska, wyborców tych cechowała „silna niechęć do poprzednich rządów i liberalnych elit, niski poziom moralnej legitymizacji dla „realnego kapitalizmu”, szeroko rozpowszechnione poczucie niesprawiedliwości⁵⁸⁷.

Analizy Mikołaja Cześnika i Michała Kotnarowskiego z lat dwutysięcznych wskazują, że identyfikacja na skali Sol–Lib najsilniej uzależniona była od poglądów na kwestie ekonomiczno-gospodarcze, takie jak m.in. stosunek do prywatyzacji, bezrobocia, wprowadzenia podatku liniowego, napływu zagranicznego kapitału do Polski⁵⁸⁸. Dowodzą tego słowa:

w przypadku skali Sol–Lib, identyfikacja z Polską solidarną jest tym częstsza, im badani są starsi, gorzej wykształceni, gorzej zarabiający, mieszkają w mniejszych miejscowościach oraz częściej biorą udział w praktykach religijnych. Ponadto identyfikacja z Polską solidarną jest też istotnie większa w grupie osób niepracujących w porównaniu z pracującymi oraz wśród osób niezajmujących kierowniczych stanowisk w porównaniu z zajmującymi takie stanowiska. Z drugiej strony im badany jest młodszy, lepiej wykształcony, lepiej zarabiający i rzadziej biorący udział w praktykach religijnych, tym bardziej identyfikuje się z Polską liberalną. Identyfikacja z Polską liberalną jest też częstsza wśród aktywnych zawodowo i zajmujących kierownicze stanowiska⁵⁸⁹.

Należy odnotować, że na początku lat 90. wzrost bezrobocia i trudności ekonomiczne związane z transformacją doprowadziły do pogorszenia warunków życia pewnych grup społecznych (szczególnie tych najuboższych). Problemem pierwszej połowy lat 90. Polski była wysoka inflacja⁵⁹⁰. Pozycja o charakterze klasowym, dotycząca aspektów związanych z własnością w sferze gospodarki rynkowej, ale też podziałem pracy wyraźnie różnicowała

⁵⁸⁶ Por. K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 103.

⁵⁸⁷ K. Skarżyńska, *Dla kogo Polska jest sprawiedliwie urządzonym a dla kogo najlepszym krajem do życia?*, „Studia Ekonomiczne” 2012, nr 4, s. 527–544. Zob. także K. Skarżyńska, P. Radkiewicz, *Z czym przegrywa liberalna demokracja?*, W: *Podzielony umysł*, red. M. Drogosz, Warszawa: Wydawnictwo Liberi 2018, s. 97–117, P. Radkiewicz, *The axiological clash as a key determinant of expanded and destructive political conflict in Poland*, „East European Politics and Societies and Cultures” 2016, vol. 10, pp. 1–20, J. Raciborski, *Obywatelstwo w perspektywie socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011.

⁵⁸⁸ Zob. M. Cześnik, M. Kotnarowski, dz. cyt.

⁵⁸⁹ Tamże, s. 139.

⁵⁹⁰ J. Kaliński, *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004*, Warszawa: SGGW–Oficyna Wydawnicza 2009.

normatywne wizje polskiego społeczeństwa⁵⁹¹. W ten sposób stronami fundamentalnego podziału w strukturze socjopolitycznej kraju stały się dwa obozy, reprezentujące doświadczenie modernizacji i szans rozwojowych w III RP⁵⁹².

2.2.3. PO vs PiS

W III RP, po dwóch dekadach politycznych zawirowań (rządy AWS i lewicy postkomunistycznej), scena polityczna została trwale podzielona na główne bloki światopoglądowe: Platformę Obywatelską i Prawo i Sprawiedliwość. Pierwsza reprezentuje ideologię liberalną ze wskazaniem na lewicę. Druga zaś prawicowość (konserwatyzm), o charakterze socjalnym. Kluczem do zrozumienia tej dychotomii stało się hasło ukute w otoczeniu Jarosława Kaczyńskiego: Polska liberalna vs Polska solidarna. Polaryzacja polityczna na Polskę liberalną i Polskę solidarną jest dedykowany wspomnianym dwóm partiom politycznym oraz ich wyborcom.

Od 2005 roku do teraz sondaże wyborcze jasno wskazują, że rywalizacja o władzę w kraju naprzemiennie dotyczy PiS i PO⁵⁹³ i często też jest definiowana jako „wojna polsko-polska”⁵⁹⁴. Z kolei identyfikacja lewicowa–prawicowa wyborców koreluje z tymi partiami⁵⁹⁵. Personalizacja konfliktu politycznego gra na korzyść zarówno PO (Koalicji Obywatelskiej), jak i PiS (Zjednoczonej Prawicy). W zasadzie w każdych następnych wyborach od 2005 roku chodzi o to, aby w retoryce walki zmobilizować swoje elektoraty z wszelkimi przejawami wspólnotowości dla PiS lub PO. Zauważa się, że zarówno dla PiS, jak i PO (oraz ich wyborców), zasadniczo pogląd czyjś jest przeciwstawiany komuś, a forma i sposób argumentacji wyrażane są za pomocą metaforyki i symboli, utrwalane przez media

⁵⁹¹ J. Gardawski, *Klasy społeczno-ekonomiczne a normatywne wizje gospodarki*, „Kultura i Rozwój” 2017, nr 1(20), s. 73–119.

⁵⁹² T. Żukowski, *Wybory prezydenckie 1990*, W: *Atlas wyborczy Polski*, red. M. Kowalski, P. Śleszyński, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 2018.

⁵⁹³ Wniosek potwierdzają sondaże wyborcze prowadzone w kraju od 2010 roku.

⁵⁹⁴ Hasło „wojna polsko-polska” użyte zostało po raz pierwszy za sprawą publicystów Pawła Reszki i Michała Majewskiego w artykule „Wojna polsko-polska” na łamach gazety „Dziennik Polska – Europa – Świat” z dnia 18 lipca 2008 roku. W przestrzeni medialnej i potocznym języku w kraju od 2010 roku wojna polsko-polska dotyczy wyboru między PiS i PO. Hasło forsował Jarosław Kaczyński w czasie kampanii prezydenckiej w 2010 roku, nawołując do zakończenia „raz na zawsze z polskopolską wojną”. Zob. A. Paradysz, *Śladami wojny polsko-(nie)polskiej 1989-2022*, Poznań; Wydawnictwo naukowe FNCE 2022.

⁵⁹⁵ Zob. np. A. Kwiatkowska, M. Czeźnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 97–129.

i politycznych oponentów, w której naprzeciw siebie stają wrogowie, a ich celem jest wzajemne unicestwienie⁵⁹⁶.

Podział społeczno-polityczny między obozami politycznymi PO i PiS oraz zwolennikami tych partii pogłębiła katastrofa smoleńska w 2010 roku⁵⁹⁷ i stosunek do tej katastrofy⁵⁹⁸. Spory zaistniałe wokół tego wydarzenia skutkowały poważnymi konsekwencjami społecznymi, umacniając podział polityczny w kraju między PiS, narodowo-konserwatywną partią Jarosława Kaczyńskiego, a PO, centrowo-liberalną partią Donalda Tuska, pozostawiając w tyle mniejsze partie⁵⁹⁹.

Choć do teraz społeczno-gospodarcze i kulturowe podłoże polskiej polityki uległo nieco większym (i mniejszym) przeobrażeniom na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat, to charakterystyka samego podziału socjopolitycznego wskazuje, że strony sporu w kraju pozostały te same⁶⁰⁰. Głównie koncentrując się na aspektach aksjologicznych, ale też ekonomicznych⁶⁰¹.

I tak oto zwolennicy Prawa i Sprawiedliwości wyraźnie różnią się od popierających Platformę Obywatelską stosunkiem do określonych wartości. Wyborcy PO i PiS różnicują się poglądami na gospodarkę i światopoglądowymi (na przykład stosunek do rozwodów, homoseksualności, aborcji). Po wejściu Polski do UE istotną kwestią stał się stosunek do integracji europejskiej⁶⁰².

Pod względem kwestii kulturowych i światopoglądowych PiS jest partią prawicową, ale pod względem stosunku do problemów społecznych jest partią lewicową. Z kolei PO w obszarze światopoglądowym może być odbierana jako partia lewicowa, pozornie, gdyż należy pamiętać o skrzydle religijno-narodowym reprezentowanym przez

⁵⁹⁶ Zob. np. E. Modrzejewska, *Spór polityczny jako strategia retoryczna. Na podstawie materiału prasowego w okresie rządów Prawa i Sprawiedliwości 2005–2007 oraz Platformy Obywatelskiej 2007–2009*, praca doktorska, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2013.

⁵⁹⁷ Wrogość polityczna między obiema partiami przerodziła się w osobistą nienawiść po katastrofie lotniczej w Smoleńsku w 2010 roku. W katastrofie zginął prezydent Lech Kaczyński, brat bliźniak Kaczyńskiego. Choć Komisja Badania Wypadków Lotniczych Lotnictwa Państwowego (KBWLLP) orzekła, że to był tragiczny wypadek, Kaczyński głosił teorię spiskową, według której wypadek był śmiertelnym atakiem na Polskę dokonany przez ówczesnego premiera Tuska w sojuszu z prezydentem Rosji Władimirem Putinem. Zob. W dniach 15–28 kwietnia 2010 komisji przewodniczył płk rez. pil. Edmund Klich, następnie od 28 kwietnia 2010 do 29 lipca 2011 roku (dnia zaprezentowania opinii publicznej raportu końcowego komisji badającej katastrofę w Smoleńsku) Jerzy Miller, ówczesny minister spraw wewnętrznych i administracji w rządzie Donalda Tuska.

⁵⁹⁸ Zob. np. P. Gliński, J. Wasilewski (red.), *Katastrofa smoleńska. Reakcje społeczne, polityczne i medialne*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN i PTS 2011.

⁵⁹⁹ Ponownie wniosek potwierdzają sondaże wyborcze prowadzone w kraju od 2010 roku.

⁶⁰⁰ Zob. M. Wenzel, M. Żerkowska-Balas, dz. cyt., pp. 552–571.

⁶⁰¹ Tamże.

⁶⁰² Tamże.

m. in. Jarosława Gowina i Stefana Niesiołowskiego w latach dwutysięcznych, natomiast proponowane działania w sferze gospodarczej sytuują ją na prawo sceny politycznej.

Obecnie w Polsce podział na prawicę i lewicę ma wymiar bardziej społeczno-kulturowy (i na ogólnym poziomie konflikt ten wyraża dychotomia konserwatyzm – liberalizm), polityczny (preferencje partyjne, stosunek do Unii Europejskiej) niż ekonomiczny⁶⁰³. Oś ideową reprezentują z jednej strony siły narodowo-tradycyjne, z drugiej zaś strony postępujące i liberalne.

Krystyna Skarżyńska zauważa, że „typowy profil wartości zwolennika Prawa i Sprawiedliwości jest „czysto wspólnotowy”, a wszystko, co obce, postrzegane jest jako kontrowersyjne i silnie artykułowane jako zagrożenie kulturowe i ekonomiczne⁶⁰⁴. Jak wynika z przywołanych przez autorkę analiz, „charakteryzuje się on preferencją wartości zachowawczych (skromności, posłuszeństwa, pokory, hierarchii, respektu dla autorytetów) oraz wykraczania poza własne Ja (pomocniczość, lojalność, współczucie, słuszność, solidarność). Tym wartościom towarzyszy prawicowość kulturowa (katolicki światopogląd, ograniczanie praw reprodukcyjnych kobiet, „Polska dla Polaków”, większa rola Kościoła w państwie, niechęć do obcych) oraz lewicowe postulaty ekonomiczne (interwencjonizm państwa, oczekiwanie państwa opiekuńczego, wspieranie najuboższych)”⁶⁰⁵. Skarżyńska podkreśla, że niniejsze wartości sprzyjają polityce władzy PiS, bo swojej retoryce i działaniach deklaruje i realizuje np. ograniczenie biedy, wyrównanie nierówności społecznych, wsparcie rodzin z dziećmi i utrzymanie programów społecznych, które są ważne dla wyborców PiS⁶⁰⁶. Wyniki badań Skarżyńskiej potwierdzają wcześniejsze analizy Piotra Radkiewicza, identyfikujące zwolenników PiS z silnym przywiązaniem do wspólnotowych zasad moralnych i wspólnotowych wartości, a mentalność tej grupy

⁶⁰³ A. Kwiatkowska, M. Cześnik, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, dz. cyt., s. 97–129.

⁶⁰⁴ Zob. np. K. Gomółka, *Współczesne partie polityczne w Polsce wobec problemu imigracji i migrantów*, W: *polityka migracyjna w obliczu współczesnych wyzwań: Teoria i praktyka*, red. H. Chałupczak, M. Lesińska, E. Pogorzała, T. Browarek, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2018, s. 385–399, P. Polko, *Polityka migracyjna w programach polskich partii politycznych po 1989 r.*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr. 12, s. 339–354, S. Łodziński, M. Szonert., „Niepolityczna polityka”? *Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989–2016*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2017, nr 43/2(164), s. 39–66, *Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców*, Warszawa: CBOS 2017, M. Marmola, *Nastawienie do imigrantów a mechanizm powstawania nowych partii politycznych – przypadek Polski*, „Political Preferences” 2016, nr 12, s. 89–104, M. Trojanowska-Strzęboszewska, *Kształtowanie się stanowisk politycznych na temat imigracji i imigrantów w Polsce w latach 2001–2005*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych 2010, D. Karnowska, dz. cyt., s. 139–151, P. Boski, *O dwóch...*, dz. cyt., s. 49–100.

⁶⁰⁵ K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 95–96.

⁶⁰⁶ Tamże, s. 112.

z konserwatyzmem, narodowo-katolickim światopoglądem oraz prawicowym autorytaryzmem⁶⁰⁷.

Z perspektywy aktualnego podziału ideowego w kraju ważny jest także stosunek Polaków do imigrantów⁶⁰⁸ i przyjmowania uchodźców. W Polsce prawicowość utożsamiana jest z negatywnymi postawami wobec imigrantów, co odnajdujemy w programach prawicowych partii politycznych w kraju⁶⁰⁹. Za lewicowe z kolei uznaje się obronę praw mniejszości, deklarowane przez partie lewicowe i liberalne w kraju obecnie. W takim kontekście lewicowość jest identyfikowana z PO, a prawicowość z PiS.

2.2.4. PiS vs anty-PiS

Obecnie rywalizacja polityczna w kraju między PiS a anty-PiS opisywana jest jako konflikt liberalnej demokracji z autorytaryzmem⁶¹⁰, gdzie rządy PiS utożsamiane są z autorytaryzmem, łamaniem prawa i Konstytucji. Z kolei wszelkie próby obalenia rządu PiS z próbą ratowania demokracji i przywróceniem rządów prawa.

Wygrana PiS (Zjednoczonej Prawicy)⁶¹¹ w 2015 roku w kraju⁶¹², umocniona wcześniejszą wygraną Andrzeja Dudy, kandydującego z ramienia PiS na urząd prezydenta RP⁶¹³, a następnie wygrana PiS w wyborach parlamentarnych w 2019⁶¹⁴ i reelekcja

⁶⁰⁷ P. Radkiewicz, *The axiological...*, dz. cyt., s. 1–20.

⁶⁰⁸ Zob. J. Konieczna-Salamatin, *Konkurencja, zagrożenie czy ratunek dla gospodarki? Postawy Polaków wobec imigrantów*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2019, nr 1(10), s. 61–82.

⁶⁰⁹ Zob. np. K. Gomółka, *Współczesne partie polityczne w Polsce wobec problemu imigracji i migrantów*, W: *polityka migracyjna w obliczu współczesnych wyzwań: Teoria i praktyka*, red. H. Chałupczak, M. Lesińska, E. Pogorzała, T. Browarek, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2018, s. 385–399, P. Polko, *Polityka migracyjna w programach polskich partii politycznych po 1989 r.*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr 12, s. 339–354, S. Łodziński, M. Szonert., „Niepolityczna polityka”? *Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989–2016*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2017, nr 43/2(164), s. 39–66, *Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców*, Warszawa: CBOS 2017, M. Marmola, *Nastawienie do imigrantów a mechanizm powstawania nowych partii politycznych – przypadek Polski*, „Political Preferences” 2016, nr 12, s. 89–104, M. Trojanowska-Strzęboszewska, *Kształtowanie się stanowisk politycznych na temat imigracji i imigrantów w Polsce w latach 2001–2005*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych 2010, D. Karnowska, dz. cyt., s. 139–151, P. Boski, *O dwóch...*, dz. cyt., s. 49–100.

⁶¹⁰ Zob. np. K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 93–117.

⁶¹¹ W tym czasie mianem Zjednoczonej Prawicy określa się szeroko rozumianą prawicową koalicję skupioną wokół PiS w wyborach parlamentarnych 2015 roku, posłów i senatorów PiS, Solidarnej Polski oraz Polski Razem. Od 2021 roku również działaczy Partii Republikańskiej.

⁶¹² W wyborach parlamentarnych do Sejmu w 2015 roku PiS zdobyło 37,58, a PO 24,09 % głosów obywateli. Zob. https://parlament2015.pkw.gov.pl/349_Wyniki_Sejm.html [data dostępu: 21.03.2022].

⁶¹³ W drugiej turze wyborów prezydenckich w kraju w 2015 roku, wygrał Andrzej Duda, zdobywając 51,55, a Bronisław Komorowski 48,45% procent głosów. Zob. https://prezydent2015.pkw.gov.pl/325_Wyniki_Polska.html [data dostępu: 21.03.2022].

⁶¹⁴ W wyborach parlamentarnych do Sejmu w 2019 roku PiS zdobył 51,09, a PO 29,13 procent głosów obywateli. Zob. <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pl> [data dostępu: 21.03.2022].

prezydenta Andrzeja Dudy w 2020 roku⁶¹⁵ uwidoczniły podział wyborców na anty-PiS i PiS. Jak zauważają Mirosława Grabowska i Mikołaj Cześniak taki podział przekłada się na strukturę klasowo-warstwową⁶¹⁶, ustrukturyzowaną w analizie podziału na Polskę solidarną i liberalną⁶¹⁷. PiS jest partią popieraną głównie przez osoby o prawicowych poglądach i praktykujących religijnie. Są nimi osoby mniej wykształcone, gorzej usytuowane dochodowo, zamieszkujące wieś i mniejsze miejscowości. Najczęściej sympatykami tej partii są osoby w wieku 65 lat i więcej. Z kolei PO popierają osoby o lewicowych poglądach politycznych, w większości nieuczestniczący w praktykach religijnych. To są osoby mające wyższe wykształcenie, mieszkańcy dużych miast o wysokim statusie społecznym⁶¹⁸.

Dziś śmiało można powiedzieć, że w kraju ścierają się dwie koncepcje dotyczące roli państwa i stosunku do kwestii światopoglądowych⁶¹⁹. PiS buduje swój program na historycznych źródłach podziałów społeczno-politycznych w Polsce, które opierają się na tworzeniu silnych antagonizmów społecznych i podsycaniu polityki krzywdy, podnosząc kwestie godnościowe, elementy socjalne, rozliczenia czasu komunizmu i transformacji systemowej w Polsce⁶²⁰. Koalicja Obywatelska z kolei opiera swój program m.in. na przywróceniu finansowania zapłodnienia *in vitro* z budżetu państwa, wprowadzeniu rejestrowanych związków partnerskich, a w ostatnich latach także na prawach reprodukcyjnych, legalizacji aborcji do 12. tygodnia⁶²¹.

Zwolennicy **PiS (Zjednoczonej Prawicy)** odwołują się do tradycji narodowo-katolickiej, z kolei zwolennicy szeroko rozumianego bloku opozycyjnego **Koalicji Obywatelskiej**⁶²² na czele z PO odwołują się do liberalnych i demokratycznych wartości⁶²³.

⁶¹⁵ W drugiej turze wyborów prezydenckich w kraju w 2020 roku wygrał Andrzej Duda, zdobywając 51,03, a Rafał Trzaskowski 48,97 % głosów. Zob. <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/wyniki/2/pl> [data dostępu: 21.03.2022].

⁶¹⁶ M. Cześniak, M. Grabowska, *Popękane polskie społeczeństwo jako pole badawcze – dane, fakty, mity*, „Przegląd Socjologiczny” 2017, nr 3, s. 9–43.

⁶¹⁷ Tamże. Por. M. Cześniak, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 139.

⁶¹⁸ Zob. *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2020 roku*, Warszawa: CBOS 2021, *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne młodych Polaków na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_016_21.PDF [data dostępu: 21.03.2021].

⁶¹⁹ Por. M. Marody i inni, *Spółeczeństwo...*, dz. cyt.

⁶²⁰ M. Rakusa-Suszczewski, „Polityka krzywdy” PiS, „Przegląd Socjologiczny” 2018, nr 2, s. 119–138, M. Białous, I. Sadowski, *Na karuzeli krzywd. Historyczne źródła podziałów społeczno-politycznych w Polsce*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29, s. 79–111.

⁶²¹ Por. Propozycje programowe Koalicji Obywatelskiej - „100 konkretów na 100 dni” w kampanii wyborczej w 2023 roku. Zob. <https://100konkretow.pl/> [data dostępu: 26.10.2023].

⁶²² Szeroka koalicja Platformy Obywatelskiej, Nowoczesnej, Inicjatywy Polskiej i Zielonych powołana została przed wyborami samorządowymi w 2018 jako koalicja PO i Nowoczesnej (wówczas komitet nosił nazwę Platforma Nowoczesna Koalicja Obywatelska). Następnie poszerzona o iPL oraz Zielonych i w różnych formach kontynuowana. W wyborach parlamentarnych w 2019 i 2023 komitet przyjął nazwę Koalicja Obywatelska PO .N iPL Zieloni.

PiS i PO także na dwa sposoby patrzą na politykę społeczną. W celu ograniczenia biedy i udzielenia szerokiego wsparcia rodzinom z dziećmi, od 2015 do 2020 roku PiS wprowadziło m.in. świadczenie 500 plus, 13. i 14. emeryturę, obniżyło także wiek emerytalny: 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn. Z kolei za czasów rządów PO-PSL, ów rząd popierał związanie wieku emerytalnego z ogólną sytuacją demograficzną⁶²⁴. Dziś PO jest za wprowadzeniem progów dochodowych lub zastąpienia dotychczasowych programów socjalnych ulgami podatkowymi.

Ponadto istotny jest stosunek wyborców w kraju do UE i pogłębianiu współpracy europejskiej. Kluczowe różnice oczekiwań względem przyszłości Polski i Unii Europejskiej zauważa się w elektoratach w kraju. Za pogłębieniem integracji opowiada się większość zadeklarowanych wyborców Lewicy, Koalicji Obywatelskiej, Polski 2050 Szymona Hołowni. Za jej ograniczeniem częściej niż przeciętnie optują sympatycy Konfederacji oraz Prawa i Sprawiedliwości. Większość badanych deklarujących prawicowe poglądy polityczne (59%) w członkostwie w UE widzi zbyt daleko idące ograniczenie niezależności naszego kraju. Z kolei większa część ankietowanych o orientacji lewicowej (83%) i centrowej (67%) jest przeciwnego zdania⁶²⁵.

W tym sensie konkludując ów podział, można powiedzieć, że dziś za prawicowe w kraju uznaje się postawy i wartości reprezentowane przez PiS (Zjednoczoną Prawicę), a za lewicowe analogicznie, wszystko, co nie dotyczy PiS. Ogólnie można powiedzieć, że lewicowi koncentrują się na wolności osobistej i równości, z kolei prawicowi na wierze, tradycji i wspólnocie.

Współcześnie obie te przeciwstawne idee (lewica, prawica) sięgają do repertuaru liberalnego. Stąd, mamy swoiste polityczne hybrydy: SLD z silnym komponentem liberalnym, czy po drugiej stronie politycznej barykady Konfederacja, określająca się niekiedy jako partia konserwatywno-liberalna.

Trzeba zaznaczyć, że wszystkie nurty ideowe prezentowane dziś przez podmioty polityczne, są swego rodzaju konstruktami, w których w zależności od kierunku

⁶²³ M. Cześniak, M. Grabowska, dz. cyt., s. 9–43.

⁶²⁴ Por. Głosowanie koalicji rządzącej PO-PSL w 2012 roku nad przyjęciem w całości projektu ustawy w związku z podwyższeniem wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn. Zob. Głosowanie nr 24 na 27. posiedzeniu Sejmu dnia 23.11.2012 roku, https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=glosowania&nrkadencji=7&nrposiedzenia=27&nr_glosowania=24 [data dostępu: 22.01.2021].

⁶²⁵ *Opinie o integracji i działaniach UE*, Warszawa: CBOS 2022. Por. W. Prażuch, *Postawy elit politycznych Europy Środkowej wobec integracji z UE w okresie przedakcesyjnym*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2015, nr 9, s. 567–591.

politycznego, mamy różne składowe. Przykładowo, partie progresywne to zwykle ideologia lewicowa uzupełniona silnym komponentem liberalnym. Z kolei konserwatyści to prawicowość plus liberalizm przesunięty na prawo. Główna partia liberalna w obecnej Polsce (PO, wcześniej KLD) przeszła w ostatnich latach metamorfozę. Od partii w stylu “reganowskim” do formy socjal-demokracji. Główne nurty ideologiczne we współczesnej Polsce można przedstawić za pomocą poniższej tabelki.

Tab. 2.1. Podział ideowy w praktyce dzisiejszej sceny politycznej w kraju

	LEWICA	PRAWIA	LIBERALIZM
Rola państwa	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura. Obronność i bezpieczeństwo.	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura. Obronność i bezpieczeństwo.	Państwo ograniczone do minimum, głównie w sferze obronności, bezpieczeństwa, polityki międzynarodowej i wewnętrznej.
Gospodarka	Wolna konkurencja, koegzystują z państwem jako podmiotem	Coraz bardziej dominująca rola państwa, plus wolny rynek.	Wolny rynek ze wskazaniem na tak zwaną klasę średnią z dużym komponentem interwencjonizmu

	gospodarczym.		państwowego.
Formy własności	Prywatna i państwowa.	Prywatna i państwowa.	Prywatna z rosnącą rolą państwa.
Polityka socjalna	Rozbudowana polityka socjalna państwa.	Rozbudowana polityka socjalna państwa z dopuszczeniem, w określonych warunkach prywatnej przedsiębiorczości.	Rozbudowana polityka socjalna państwa plus wolny rynek.
Podatki	Wysokie podatki progresywne typu skandynawskiego.	Wysokie podatki, obejmujące przede wszystkim prywatnych przedsiębiorców.	Wysokie podatki, obejmujące przede wszystkim prywatnych przedsiębiorców.
Wiara	Prywatna sfera obywateli, wobec której państwo pozostaje obojętne.	Odwoływanie się do wiary, Kościoła Katolickiego i wartości chrześcijańskich, wiara jako podstawa moralności, obecna w ideologii państwowej, silne przywiązanie do wartości religijnych.	Przy deklarowanej wolności światopoglądowej, próba wyrugowania jej z życia publicznego.

Stosunek do historii	Ograniczanie odwoływania się do historii w polityce; krytyczna perspektywa wobec historiografii.	Odwoływanie się do historii; szacunek i przywiązanie do historii; kultywowanie tradycji i patriotyzmu.	Koniunkturalne podejście do kwestii dziedzictwa historycznego.
Patriotyzm	Kontestowanie patriotyzmu powiązanego z ideą państwa narodowego.	Odwoływanie się do patriotyzmu, państwo narodowe.	Kontestowanie patriotyzmu powiązanego z ideą państwa narodowego.
Stosunek do tradycji	Podejście negujące rolę tradycji i jej wpływ na ludzkie wybory. Propagowanie postaw anty narodowych i odwoływanie się do szeroko pojętego kosmopolityzmu.	Odwoływanie się do tradycji jako fundamentu edukacyjno-politycznego.	Podejście negujące rolę tradycji i jej wpływ na ludzkie wybory. Propagowanie postaw anty narodowych i odwoływanie się do szeroko pojętego kosmopolityzmu.
Rola państwa na arenie	Ścisła współpraca europejska,	Akceptacja rozwoju kooperacji w ramach UE bez „pogłębiania” integracji;	Ścisła współpraca europejska, której efektem będzie ograniczenie

międzynarodowej i współpracy europejska	której efektem będzie ograniczenie suwerenności państw członkowskich	państwo narodowe.	suwerenności państw członkowskich.
Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców oraz imigrantów	Za.	Przeciw.	Za.
Społeczeństwo i naród	Społeczeństwo obywatelskie.	Podkreślenie tradycji narodowych; silne odwoływanie do narodu.	Społeczeństwo obywatelskie jako emanacja liberalnej koncepcji umowy społecznej.
Aborcja	Za.	Przeciw.	Za.
Eutanazja	Za.	Przeciw.	Za.
Stosunek do małżeństw homoseksualnych	Za.	Przeciw.	Za.

Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne	Za.	Przeciw.	Za.
--	-----	----------	-----

2.3. Samoidentyfikacje polityczne młodych – preferencje i zachowania wyborcze

Badania młodych w polityce wielokrotnie były podejmowane przez polskich badaczy. W kraju młodzi stanowili przedmiot badań, m.in. Hanny Świdzy-Ziemby, Krystyny Szafraniec, Barbary Fatygi, Marii Zielińskiej, Krystyny Skarżyńskiej, Inki Słodkowskiej, Jana Garlickiego, Radosława Marzęckiego⁶²⁶.

Mimo trudności precyzyjnego zdefiniowania pojęcia w mojej pracy kategorię młodości dedykuję pokoleniu, którego czas wchodzenia w dorosłość przypada po 1989 roku, czyli już w demokratycznej i niepodległej Polsce. Z perspektywy pracy ów kontekst wydaje się kluczowy do analizy działań i zachowań młodych. Wobec czego sensownym wydaje się zacząć od tego, co Hanna Świda-Ziemba określiła „nowym światem”, w którym wolność i poczucie autonomii stanowią dla ów pokolenia cechy naturalne.

Wyborcy urodzeni po 1989 roku w kraju należą do osób, które nie muszą już walczyć o wolność swojego kraju, a im dalej będziemy odsuwać się od tej daty, tym ich działania skupiać się będą na nowych kwestiach⁶²⁷. W tym miejscu przystańmy na chwilę i zastanówmy się nad znaczeniem tych słów. Wyjaśnienie odnajdujemy w badaniach Krystyny Skarżyńskiej, która zaznacza, że tak rozumiani młodzi to pierwsze od 1945 roku pokolenie w kraju, które nie jest obciążone przeszłością, ale za to musi aktywnie odpowiadać

⁶²⁶ W tym miejscu chcę podkreślić, że zagadnieniem młodych w polskiej polityce zajmowało się i zajmuje wielu badaczy w kraju. Wspominając niniejsze grono naukowców, chciałam podkreślić, że są autorytetami w obszarze badań nad młodymi w polskiej polityce oraz to, że odwoływałam się do ich badań w trakcie procesu badawczego.

⁶²⁷ Na ten aspekt zwraca uwagę również Barbara Fatyga w kraju. Zob. B. Fatyga, *Polska młodzież w okresie przemian*, W: Wymiary życia społecznego, red. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2002.

na dynamiczne zmiany społeczne⁶²⁸. Wobec czego oczywistym jest, że prezentują inną „jakość mentalną” w życiu społecznym niż ich rodzice i dziadkowie⁶²⁹.

Po 1989 roku i przejściu Polski od państwa realnego socjalizmu do państwa demokracji parlamentarnej, a następnie integracji z Unią Europejską w kraju nastąpiły istotne zmiany społeczne, polityczne i kulturowe, które wpłynęły na różne obszary życia społecznego Polek i Polaków⁶³⁰. Socjalistyczny PRL miał istotny wpływ na różne aspekty życia rodzinnego, w tym na normy społeczne, warunki ekonomiczne i wolności jednostki⁶³¹. Analiza przemian społeczeństwa polskiego w ciągu ostatnich trzech dekad odsłania złożony obraz społeczeństwa jako osadzonego w rzeczywistości społeczno-kulturowej.⁶³²

Kontynuując wątek, socjolog Krystyna Szafraniec z kolei zwraca uwagę, że w tym czasie w kraju nastąpiły diametralne zmiany w życiu społecznym młodych, szczególnie kiedy spojrzymy na ten problem z perspektywy pokoleniowej⁶³³. Liczne analizy Szafranec ukazują, że transformacja systemowa w kraju miała nie tylko istotny wpływ na politykę i ekonomię, lecz także na sferę kultury i style życia w Polsce. Po 1989 roku w kraju pojawiły się nowe trendy kulturalne, style życia i konsumpcji, wynikające z wpływu zachodniej kultury i wzorców. Ponadto socjolożka zwraca uwagę, że transformacja systemowa w istotny sposób wpłynęła na rozwój debaty publicznej i poruszania w niej różnych kwestii, takich jak prawa człowieka, równość płci, tolerancja czy wolność religii⁶³⁴. To wszystko jest efektem zmian w obszarze pluralizmu poglądów i wartości⁶³⁵. Po zmianie systemu Polska dołączyła do Zachodu i stała się demokratycznym, kosmopolitycznym i równościowym społeczeństwem⁶³⁶.

W kontekście wartości młodego pokolenia Szafraniec podkreśla, że młodzi w kraju to pierwsze pokolenie ludzi żyjących w Unii Europejskiej. Jeśli przyjmiemy, że po 1989 roku kwestia wolności stała się czymś oczywistym, to dołączenie do struktur świata zachodniego ukształtowało znacząco rozumienie tej wolności. Wśród młodych Polaków wzrosło znaczenie

⁶²⁸ Por. K. Skarżyńska, *Młodzież '90: Wartości i możliwości młodego pokolenia*, „Kolokwia Psychologiczne” 1995, nr 5, s. 141–154.

⁶²⁹ Zob. H. Świda-Ziemia, *Młodzi...*, dz. cyt.. Także: J. Daszykowska, dz. cyt., s. 91.

⁶³⁰ Zob. P. Sztompka, *Trauma...*, dz. cyt.

⁶³¹ Tamże.

⁶³² Zob. np. J. Garlicki (red.), *Społeczne...*, dz. cyt., s. 11–41.

⁶³³ Zob. K. Szafraniec, *Pokolenia...*, dz. cyt.

⁶³⁴ Tamże.

⁶³⁵ Por. J. Garlicki, *Pluralizm młodzieży - świadomość i postawy polityczne*, „Przegląd Humanistyczny” 2002, nr 4 (373), s. 27–5.

⁶³⁶ Ów teza może budzić kontrowersje, szczególnie kiedy weźmiemy pod uwagę czas rządów PiS w latach 2015–2023. Nie ulega jednak wątpliwości, że na skutek dołączenia Polski do świata demokratycznego ugruntowały się nowe style i sposoby myślenia w kraju.

indywidualizmu i przedsiębiorczości. Podobnie widzi to Michał Boni, który z jednej strony zaznacza, że zmiany te wpłynęły pozytywnie na przyszłe pokolenia, ale z drugiej, mogą wiązać się z emocjonalnym pogubieniem⁶³⁷. W świecie opartym na wolności, indywidualizmie, nonkonformizmie obserwujemy konflikt wartości. Młodzi to pokolenie, gdzie dostrzega się demograficzną zmianę związaną z zachowaniami prokreacyjnymi, zawieraniem związków małżeńskich i modeli związków. Opóźnia się wiek, w którym młodzi zawierają związki w ogóle, zmniejsza się liczba osób, które w takie związki wchodzi, zwiększa się liczba rozwodów⁶³⁸. Aczkolwiek mimo prymatu interesu jednostki nad wspólnotą i poczucia wolności w konfrontacji z rzeczywistością, jednymi z najistotniejszych kwestii okazują się sprawy bytowe⁶³⁹.

Historycznie rzecz biorąc, młodzi w kraju byli dotychczas znacznie mniej skłonni do głosowania niż starsze pokolenia⁶⁴⁰. Choćby ze względu na tendencje demograficzne, o których powiedzieliśmy w pierwszym rozdziale. Należy odnotować, że młodzi postrzegani są za jeden z dynamicznych czynników zmian społecznych. Jak zwraca uwagę Jan Garlicki, “motorem tych zmian są bowiem na ogół ruchy społeczne, w których młodzież odgrywa często ważną czy nawet dominującą rolę”⁶⁴¹. Po 1989 roku w Polsce, aktywność młodych w polityce dostrzega się głównie m.in. w ruchach kulturowych (kontrkulturowych), ale też obywatelskich, parareligijnych i religijnych niż *stricte* politycznych. Wśród tej grupy obecny jest także “stereotyp odrzucenia polityki, jako dziedziny brudnej i niemoralnej”⁶⁴².

Jeśli chodzi o ideowość, kiedy spojrzymy na scenę polityczną w kraju po 1989 roku, to ogólnie można by rzec, że przez większość czasu w kraju dominowały poglądy centrowe i konserwatywne wśród młodych⁶⁴³. Mniej więcej od 2002 roku do 2019 roku w kraju obserwuje się stałą, niską tendencję identyfikacji z orientacją lewicową (te wskaźniki były

⁶³⁷ Zob. M. Boni, *Raport...*, dz. cyt.

⁶³⁸ K. Szafraniec, *Raport Młodzi 2011*, https://nck.pl/upload/attachments/302470/mlodzi_2011.pdf [data dostępu: 22.07.2022]. Por. M. Górka, J. Prokopiuk (red.), *Młodzi i polityka*, Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej 2013.

⁶³⁹ Por. E. Nowakowska, dz. cyt.

⁶⁴⁰ GUS, <https://demografia.stat.gov.pl/BazaDemografia/StartIntro.aspx>, [data dostępu: 1.01.2023].

⁶⁴¹ J. Garlicki, *Młodzież jako czynnik zmiany społecznej - polityczna mobilizacja i aktywne uczestnictwo w ruchach społecznych*, W: *Młodzież a zmiany polityczne we współczesnym świecie*, red. J. Garlicki, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW, Dom Wydawniczy Elipsa 1998, s. 15.

⁶⁴² Tamże, s. 17.

⁶⁴³ *Preferencje partyjne najmłodszych wyborców i ich ewolucja w ostatnich dwóch dekadach*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_122_21.PDF [data dostępu: 20.01.2022].

również zauważalne w latach 90.)⁶⁴⁴. W 2002 roku po raz ostatni zanotowano przewagę lewicy pod tym względem⁶⁴⁵.

W 2015 roku doszło do gwałtownego wzrostu odsetka osób o poglądach prawicowych wśród badanych w wieku od 18 do 24 lat, co ciekawe, osiągając wartości wyższe niż wśród ogółu respondentów⁶⁴⁶. W 2015 roku za wyraźny wzrost sympatii prawicowych w tej grupie odpowiadali głównie mężczyźni, którzy mają tendencję do skłaniania się ku skrajnej prawicy i wartościom nacjonalistycznym⁶⁴⁷. Zdaniem Jarosława Flisa duży wzrost poglądów konserwatywnych wśród osób młodych w latach 2013–2016 w Polsce bezpośrednio przełożył się na wyniki wyborów do Sejmu w 2015 roku⁶⁴⁸. Podobny trend miał miejsce w 2017 roku, kiedy poglądy prawicowe i centrowe dominowały wśród osób w wieku 18–24 l. i były popularniejsze niż lewicowe⁶⁴⁹. W 2016 roku w porównaniu z rokiem 2013 zauważa się istotny wzrost odsetka młodych ludzi deklarujących identyfikację z prawą stroną sceny politycznej, równocześnie identyfikacja z prawicą wciąż pozostaje znacznie częstsza niż z lewicą.

W 2015 roku w I turze wyborów prezydenckich frekwencja wśród osób młodych w przedziale wiekowym 18–29 l. wyniosła 43,7 procent⁶⁵⁰, z kolei w II turze było to 55,34 procent. W II turze wyborów prezydenckich na Bronisława Komorowskiego w grupach wiekowych 18–29 l. i 30–39 l. głosowało kolejno 40,1 procent i 52,8 procent⁶⁵¹. Z kolei na Andrzej Dudę – 59,9 procent i 47,2 procent⁶⁵². W grupie wiekowej 18–29 l. zdecydowane zwycięstwo odniósł kandydat Prawa i Sprawiedliwości.

Frekwencja w wyborach parlamentarnych w 2015 roku w grupie wiekowej 18–29 l. i 30–39 l. wyniosła kolejno 43,7 i 52,3 procent. PiS w grupie wiekowej 30–39 l. zdobyło 30,6

⁶⁴⁴ Tamże.

⁶⁴⁵ Tamże.

⁶⁴⁶ *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989-2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_135_15.PDF [data dostępu: 20.01.2020].

⁶⁴⁷ *Preferencje partyjne najmłodszych wyborców i ich ewolucja w ostatnich dwóch dekadach*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_122_21.PDF [data dostępu: 20.01.2022].

⁶⁴⁸ J. Flis, *Dokąd zmierza polski konserwatyzm?*, <https://www.facebook.com/events/4612016842205451/?ref=newsfeed> [data dostępu: 21.03.2021].

⁶⁴⁹ Zob. *Czy młodzi Polacy są prawicowi?*, Warszawa: CBOS 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_102_17.PDF [data dostępu: 21.03.2021].

⁶⁵⁰ A. Kądziała, *Partycypacja wyborcza młodych - uwarunkowania i wyzwania*, „Prawo i polityka” 2019, nr 9, s. 112.

⁶⁵¹ Tamże, s. 113.

⁶⁵² Tamże, s. 114 i 15. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że skuteczna okazała się strategia PiS w II turze prezydenckiej, dla którego jednym z głównych celów było pozyskanie wyborców Pawła Kukiza. Były muzyk w I turze wyborów prezydenckich wygrał wśród najmłodszych, zdobywając aż 41 procent ich głosów.

procent poparcia, z kolei w najmłodszej grupie wiekowej 18–29 l. 26,6 procent⁶⁵³. W wyborach parlamentarnych podobnie jak w prezydenckich to PiS otrzymało największe poparcie wśród młodych w kraju. Z kolei Platforma Obywatelska w grupie wiekowej 30–39 l. zdobyła 14,4 procent głosujących⁶⁵⁴. Należy odnotować, że na najmłodszych wyborców mógł także liczyć Paweł Kukiz, a głos na jego partię oddała co piąta osoba w wieku 18–29 l., co stanowiło 20,6 procent głosów najmłodszych wyborców⁶⁵⁵. W 2015 roku zabrakło lewicy w Sejmie, która nie przekroczyła ośmioprocentowego progu dla koalicji wyborczych, a partia KORWiN i Partia Razem pięcioprocentowego progu dla partii⁶⁵⁶.

Największa zmiana nastąpiła między 2019 a 2020 rokiem. W tym czasie, pierwszy raz od upadku komunizmu w 1989 roku, poglądy lewicowe wśród młodych Polaków osiągnęły najwyższy poziom w historii i były silniejsze niż prawicowe i centrowe⁶⁵⁷. Widoczna tendencja do polaryzacji poglądów również zaznaczyła się o wiele silniej wśród młodych kobiet, które odpowiadały za znaczący wzrost deklaracji poglądów lewicowych wśród młodych Polaków w 2020 roku⁶⁵⁸. Z lewicą utożsamiało się aż 40 procent młodych Polek. Główną kwestią stanowiły tutaj prawa kobiet i aborcja. Można przypuszczać, że za wyraźniejszą przemianą światopoglądową młodych kobiet stały żywsze reakcje na toczące się od 2016 roku spory polityczne wokół prawa aborcyjnego.

W 2019 roku frekwencja w wyborach parlamentarnych w grupie wiekowej 18–29 l. i 30–39 l. wyniosła kolejno 46,4 procent i 60,3 procent⁶⁵⁹. W wyborach parlamentarnych w 2019 roku najmłodsza grupa głosujących 18–29 l. najczęściej wybierała kolejno PiS (26,2 procent), KO (24 procent), Konfederację (20,2 procent) oraz SLD (17,7 procent). Z kolei najniższe poparcie uzyskało PSL (10,3 procent)⁶⁶⁰. W grupie wiekowej 30–39 l. na PiS zagłosowało 36,9 procent osób, KO 29,8 procent głosów, SLD 12,4 procent, PSL 11,1

⁶⁵³ Zob. J. Flis, *Dokąd...*, dz. cyt.

⁶⁵⁴ A. Kądziała, *Partycypacja...*, dz. cyt., s. 114 i 115.

⁶⁵⁵ W grupie wiekowej 30–39 l. na Pawła Kukiza zagłosowało 12,6 % osób. Zob. A. Kądziała, *Partycypacja...*, dz. cyt., s. 114 i 115.

⁶⁵⁶ Zob. w tych wyborach Partia Razem przekroczył próg 5 % w grupach wiekowych 18–29 l. i 30–39 l., zdobywając kolejno 5,2 % i 5,8 % głosów. Z kolei na partię KORWiN głosy oddało 16,8 % młodych wyborców (18–29 l.) Zob. A. Kądziała, *Partycypacja wyborcza młodych - uwarunkowania i wyzwania*, „Prawo i polityka” 2019, nr 9, s. 114 i 115. Por. Partia Prawa i Sprawiedliwości i ruch polityczny Pawła Kukiza w wyborach 2015 roku oraz rola młodych w zwycięstwie obu ugrupowań. Zob. na przykład R. Marzęcki, *Młodzi wyborcy jako audytorium „dobrej zmiany” w 2015 roku*, „Przegląd Polityczny” 2017, nr 1, s. 47–62.

⁶⁵⁷ Odsetek młodych (w wieku 18–24 lata) o poglądach prawicowych wzrósł do 27 %, ale przewyższył go odsetek młodych lewicowych, który z kolei wzrósł do 30 procent. Zob. *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne młodych Polaków na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2021.

⁶⁵⁸ Por. J. Kajta i inni, dz. cyt., s. 19.

⁶⁵⁹ Wyniki wyborów parlamentarnych w 2019 roku na podstawie źródła Ipsos dla TVP, TVN24. Zob. także A. Kądziała, *Partycypacja...*, dz. cyt., s. 115 i 116.

⁶⁶⁰ M. Tyrała, *Zmiany...*, dz. cyt., s. 104.

procent, natomiast Konfederacja uzyskała 8,2 procent⁶⁶¹. W 2019 roku największy sukces wśród wyborców w wieku 18–29 l. odniosły skrajnie prawicowa Konfederacja i Lewica⁶⁶². Mimo to w przedwyborczych badaniach dotyczących determinantów partycytacji wyborczej młodych 60,1 procent respondentów było zdania, że nie posiada sprecyzowanych poglądów politycznych⁶⁶³.

W 2020 roku frekwencja w wyborach prezydenckich w II turze wyborów w grupie wiekowej 18–29 l. i 30–39 l. wyniosły kolejno 67,2 procent i 66,6 procent. To oznacza, że frekwencja wśród wyborców 18–29 wzrosła o ponad 20 punktów procentowych względem 2019 roku. W tym roku młodzi pojawiali się w lokalach wyborczych chętniej niż ogół uprawnionych do głosowania (64,5 procent).

W II turze wyborów prezydenckich, w której naprzeciwko siebie stanęli Rafał Trzaskowski i Andrzej Duda, w grupie wiekowej 18–29 l. i 30–39 l. na Rafała Trzaskowskiego głosowało kolejno 63,7 procent i 55,4 procent. Z kolei na Andrzeja Dudę w grupie wiekowej 18–29 l. i 30–39 l. oddało głos 36,3 procent i 44,6 procent⁶⁶⁴. Tu z kolei w obu grupach wiekowych zwycięstwo odniósł kandydat Platformy Obywatelskiej⁶⁶⁵. Wynik ten trudno rozpatrywać w kategoriach ideowości. Przedstawia dominację dwóch narracji politycznych w kraju, których efektem jest określenie się po którejś z tych stron i dokonywanie „wyboru mniejszego zła” – odczytywane jako masowe wsparcie opozycji przez młodych i brak zgody na dalsze rządy Prawa i Sprawiedliwości⁶⁶⁶.

2.4. Lewica i prawica w Polsce po 2015 roku

Po 2015 roku dostrzega się w kraju chaos pojęciowy w polskiej debacie publicznej i wzajemne niezrozumienie stanowisk aktorów życia społeczno-politycznego w kraju.

⁶⁶¹ Wyniki wyborów parlamentarnych w 2019 roku na podstawie źródła Ipsos dla TVP, TVN24. Zob. także A. Kądziała, *Partytypcja...*, dz. cyt., s.116.

⁶⁶² Ta tendencja utrzymała się do wyborów parlamentarnych w 2023 roku. W tym czasie Konfederacja zdecydowanie była pierwszym wyborem młodych mężczyzn, a Lewica najpopularniejszym wśród młodych kobiet.

⁶⁶³ A. Kądziała, *Partytypcja...*, dz. cyt., s. 117.

⁶⁶⁴ Wyniki wyborów prezydenckich w 2020 roku na podstawie źródła Ipsos dla TVP, TVN24.

⁶⁶⁵ Wyniki wyborów prezydenckich w 2020 roku na podstawie źródła Ipsos dla TVP, TVN24.

⁶⁶⁶ Por. Frekwencja wyborcza młodych w wieku 18-29 lat w wyborach parlamentarnych w 2023 roku. Na podstawie danych exit poll frekwencja w tej grupie wyniosła aż 68,8 % i był to najwyższy wynik wśród młodych od 1989 roku. Dla porównania frekwencja z 2019 roku wyniosła 46,4 %, a w 2015 roku 43,7%. Od upadku komunizmu w Polsce udział młodych w życiu politycznym nie był znaczący. Dotychczasowa rekordowa liczba młodych Polaków, którzy wzięli udział w wyborach w 2020 roku może sugerować, że mimo iż młodzi ludzie są postrzegani jako niezadowoleni z demokracji, to wielu z nich uznaje, że wybory są ważne. Ponadto należy odnotować, że w wyborach 2020 roku głosowało więcej osób poniżej 29 roku życia niż powyżej 60 roku życia.

W debacie publicznej bowiem, co do pojęć lewica i prawica nie ma zgody, a wręcz brakuje ideowej płaszczyzny porozumienia obu stron. I problem ów nie dotyczy wyłącznie przeciwników ideowych, ale także coraz wyraźniej ma związek z różnicami wartości, zachowań i postaw w obrębie tych samych światów społeczno-politycznych, w których skład wchodzi młodzież i starzy uczestnicy polityki.

Po 2015 roku Prawo i Sprawiedliwość, upowszechniając transfery socjalne, przejęło w pełni język lewicy w kwestiach ekonomicznych. Wprowadzone przez PiS programy społeczne, w tym program 500 plus, 300 złotych na wyprawkę szkolną, obniżenie wieku emerytalnego, trzynasta emerytura, obniżenie PiT-u pracowniczego, to rozwiązania lewicowej polityki. Lewicowe podłoże miał także głośno postulowany sprzeciw PiS wobec prywatyzacji oraz stałe podwyższanie składek ubezpieczeniowych oraz podatków przez rząd Mateusza Morawieckiego⁶⁶⁷.

We współczesnej Polsce na zasadzie weberowskich „typów idealnych” dostrzega się dwie opozycyjne wobec siebie narracje tożsamościowe. Opowiadają one – każda w inny sposób o Polsce⁶⁶⁸. Takim emblematycznym przykładem odwiecznych i sprzecznych ze sobą sposobów odczytywania i interpretowania tożsamości jest analiza stosunku do kwestii światopoglądowych. W ramach tychże dyskursów, lewica to jest m.in. krytyka Kościoła katolickiego i papieża Jana Pawła II, walka o prawa człowieka, relatywizm kulturowy, narodowcy postrzegani jako faszyci w opisie i języku debaty publicznej, krytyka PiS. Analizując ten dyskurs można odnieść wrażenie, że podstawowym celem lewicy w kraju jest sprzeciw wobec dogmatyzmu poznawczego oraz relatywizm moralny i wszystko to, co związane z PiS.

Emblematycznym dla procesu tożsamościowego prawicy jest z kolei krytyka i rozliczenie komunizmu, krytyka ideologii LGBT oraz ideologii gender, sprzeciw wobec aborcji. Ponadto tę narrację cechują wrogość wobec uchodźców, eurosceptycyzm, regularne ataki na prawa reprodukcyjne kobiet, homofobia, seksizm. Niniejsze kwestie mogą odzwierciedlać pokutujące wśród konserwatystów przekonanie o zagrażającej naturze świata⁶⁶⁹. A także uwydatniać elementy prawicowego autorytaryzmu⁶⁷⁰, które są typowe dla dyskursu prawicy.

⁶⁶⁷ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

⁶⁶⁸ Za typy idealne traktuję zwolenników konkretnej narracji – propagatorów określonego dyskursu: lewicowego lub prawicowego.

⁶⁶⁹ W tym miejscu warto odnotować pojęcie ‘orientacji na dominację społeczną’ Jimiego Sidaniusa i Felicii Pratto. Orientacja na dominację społeczną oznacza poparcie dla różnych ideologii, w tym ideologii uprzedzeń społecznych i akceptację uprzedzeń etnicznych. Skłonności do uprzedzeń w stosunku do grup obcych

Na poziomie dyskursu społecznego i pytań wobec ideowości młodych i starych w kraju, można odnieść wrażenie, że starsi uczestnicy lewicy snują własną opowieść o sukcesie transformacji ustrojowej z 1989 roku. Z kolei narracja zorganizowana wokół starszych uczestników świata pravicowego opiera się głównie na rozliczeniu czasów komunizmu, polityce krzywd i polityce godności po 1989 roku⁶⁷¹.

2.4.1. Młoda lewica vs stara lewica

W tej części chciałabym się skupić na kilku przykładach, które obrazują chaos pojęciowy i nieporozumienie ideowe między uczestnikami lewicy w kraju. Zaczniemy od tego, że po 2015 roku w kraju dostrzega się silną aktywizację środowisk lewicowych w kraju. Młodzi lewicowcy biorą udział w licznych strajkach, protestach, aktywizują się lokalnie. Wśród młodych aktywistów lewicowych podnoszone są m.in. kwestie dotyczące kultury miejskiej, urbanizacji miast, ekologii oraz zdrowego stylu życia. Na podstawie analizy lewicowego dyskursu, w świecie ideowym lewicy w Polsce po 2015 roku dostrzega się międzypokoleniowe niezrozumienie i różne spojrzenia na politykę między uczestnikami tego świata ideowego.

Pokrótkie przedstawmy, o co chodzi. W maju 2015 roku w Polsce została założona Partia Razem (dziś Lewica Razem)⁶⁷², wśród których założycieli znaleźli m.in. dawni działacze Młodych Socjalistów i Zielonych w kraju. Rok później wybuchła afery reprivatyzacyjna w Warszawie⁶⁷³. Od tego czasu przez lewicowych aktywistów

oraz do pozytywnego postrzegania grupy własnej korelują z konserwatywnymi poglądami politycznymi. Według autorów ten hierarchiczny rys upodabnia orientację na dominację do autorytaryzmu. Zob. np. A. Pohl, *Autorytaryzm pravicowy a orientacja na dominację społeczną: współczesne ujęcia autorytaryzmu w perspektywie psychologicznej*, „Horyzonty Polityki 2012, nr 5, s. 203–227.

⁶⁷⁰ J. Klebaniuk, *Pravicowy autorytaryzm - orientacja osobowościowa i predyktor preferencji politycznych*, W: *Ideologie codzienności*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2009, s. 51–57.

⁶⁷¹ M. Rakusa-Suszczewski, dz. cyt., s. 119–138, M. Białous, I. Sadowski, dz. cyt., s. 79–111. Zob. także A. Lipiński, *Dyskursywne...*, dz. cyt., s. 186–245, I. Słodkowska, *Partie...*, dz. cyt.

⁶⁷² Zob. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewica_Razem_\(partia\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewica_Razem_(partia)) [data dostępu: 01.07.2022]. Partia Razem została założona w 2015 roku i pod tą nazwą działała do czerwca 2019 roku. Dnia 1 czerwca 2019 kongres nadzwyczajny Partii Razem zdecydował o zmianie jej nazwy na „Lewica Razem”.

⁶⁷³ Afera ujawniona została w wyniku serii artykułów publikowanych w „Gazecie Wyborczej” w kwietniu 2016 roku. Na łamach gazety opisywano nieprawidłowości warszawskiej reprivatyzacji oraz niejasne związki między urzędnikami ratusza, a następcami prawnymi dawnych właścicieli nieruchomości. W związku z aferą reprivatyzacyjną rok później powstała komisja, która miała na celu zbadać zgodność z prawem decyzji podjętych przez stołeczny ratusz w sprawie reprivatyzacji warszawskich nieruchomości. Na czele komisji stanął Patryk Jaki, polityk Solidarnej Polski. Zob. także Wśród osób, które nagłośniły aferę reprivatyzacyjną

organizowane są pikety w obronie lokatorów przejmowanych kamienic w stolicy oraz w innych miastach w Polsce. Znaczącą rolę w tej sprawie odegrały ruchy miejskie. Przez większość czasu w debacie publicznej kwestie ideowe ogniskowały się wokół spraw społecznych. Przekonują o tym wypowiedzi młodych działaczy: „Razem będą w swoich miastach i miasteczkach stać po stronie ludzi pracy, organizować się w obronie pracowników, których prawa są łamane, budować spółdzielnie, prowadzić edukację. Tam będziemy działać – jutro, pojutrze, przez kolejny miesiąc, kolejny rok, przez kolejne lata. Bo w końcu będzie w Polsce demokratyczna lewica, za którą nie trzeba będzie się wstydzić”⁶⁷⁴.

Po 2015 roku, po tym, jak PiS wysunął plany zmiany w prawie aborcyjnym Polki Polacy wyszli na ulice. Dnia 3 października 2016 roku w około 147 polskich miejscowościach na skutek zaostżenia przepisów aborcyjnych odbyły się zgromadzenia pod hasłem „Czarny Poniedziałek/ Ogólnopolski Strajk Kobiet”. Społeczny zryw zainicjowany został przez partię Razem, przy współudziale zawiązanego we wrześniu tegoż roku Ogólnopolskiego Strajku Kobiet. Wśród organizatorek znalazły się m.in. Agnieszka Dziemianowicz-Bąk (dzisiejsza polityk Lewicy), Katarzyna Lubieniecka, Marta Lempart⁶⁷⁵. W 2016 roku w największych miastach protesty zorganizowano głównie przy wsparciu lokalnych aktywistów i działaczy, środowisk feministycznych, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji, a także polityków opozycji.

W ostatnich latach w kraju kobiety i środowiska lewicowe aktywnie protestowały przeciwko zaostżeniu prawa aborcyjnego. Dostrzega się, że to również okres wzmożonego aktywizmu feministycznego w Polsce. Od 23 października do 3 listopada 2020 roku odbyły się masowe protesty w Polsce na skutek wyroku Trybunału Konstytucyjnego, stwierdzającego niezgodność z Konstytucją zapisu zezwalającego na przerwanie ciąży z przyczyn embriopatologicznych. Manifestacje dotyczyły przede wszystkim braku zgody

w Warszawie był. m.in. Jan Śpiewak, polityk, działacz i aktywista. Zob. J. Śpiewak, *Ukradzione miasto. Kulisty afery reprivatyzacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Arbitror 2017.

⁶⁷⁴ Adrian Zandberg po ogłoszeniu sondażowych wyników wyborów do Sejmu w wieczór wyborczy, dnia 25 października 2015 roku, <https://wyborcza.pl/7,75398,19086709,zandberg-w-koncu-bedzie-w-polsce-lewica-za-ktora-nie-trzeba.html> [data dostępu: 31.12.2020]. Zob. W wyborach do Sejmu w 2015 roku, Partia Razem zdobyła 3,62 % wszystkich głosów.

⁶⁷⁵ Zob. E. Korolczuk, B. Kowalska, J. Ramme, C. Snochowska-Gonzalez (red.), *Bunt kobiet. Czarne Protesty i Strajki Kobiet*, Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności 2019,

E. Korolczuk, *Bunt kobiet AD 2016: skąd się wziął i czego nas uczy?*, W: *Przebudzona rewolucja: Prawa reprodukcyjne kobiet w Polsce. Raport 2016*, red. A. Czarnaacka, Warszawa: Wydawnictwo im. Izabeli Jarugi-Nowackiej 2017, s. 31–43, <https://www.pol-int.org/pl/publikacje/przebudzona-rewolucja-prawa-reprodukcyjne-kobiet-w-polsce> [data dostępu: 6.08.2021].

na wyrok Trybunału Konstytucyjnego i były związane ze sprzeciwem wobec zmian w prawie aborcyjnym⁶⁷⁶.

Ponadto w latach 2015–2020 jako wyraz solidaryzmu w walce o prawa osób homoseksualnych na terenie całego kraju organizowane były marsze w obronie osób LGBT i LGBTQ. Odbywały się także strajki w obronie klimatu. W 2019 roku na świecie powstał Młodzieżowy Strajk Klimatyczny, współtworzony przez uczniów i studentów w obronie klimatu, globalnego ocieplenia i zmian klimatycznych, zainspirowany działalnością młodej szwedzkiej aktywistki Greta Thunberg⁶⁷⁷ (będącej twarzą walki o klimat)⁶⁷⁸. Z kolei dwa lata wcześniej, w kraju zorganizowano strajk w obronie Puszczy Białowieskiej. Młodzi domagali się wstrzymania wycinek starego drzewostanu na terenie prastarej puszczy⁶⁷⁹.

Wobec dominujących dyskursów na lewicy, w świecie ideowym młodej lewicy w Polsce po 2015 roku dostrzega się międzypokoleniowe niezrozumienie i różne spojrzenia na politykę między starszymi i młodszymi uczestnikami świata ideowego lewicy. Młoda lewica wyraża krytyczny stosunek do komunistów oraz ma taki sam stosunek do tego, co dotyczyło sytuacji gospodarczej lat 90. w Polsce. Słuszność tej tezy można odnaleźć w niniejszej wypowiedzi:

żyjemy w świecie, w którym jest kryzys klimatyczny. Za paręnaście lat, jeżeli go nie powstrzymamy, będziemy mieć masową falę uchodźców klimatycznych w Europie. Żyjemy w Polsce, która ma kryzys mieszkaniowy. Żyjemy w Polsce, w której ciągle milion ludzi pracuje na 'śmieciówkach'. A my w świecie sześćdziesięcio, siedemdziesięcio-letnich bohaterów sprzed lat spieramy się, na Boga, kto z kim pił wódkę! (...) Mam dość tych rozmów o tym, kto trzydzieści lat temu, komu nie ustąpił krzesła. Bo one są nie na temat. Polityka w Polsce zrobiła się nie na temat. Potem dziennikarze pytają, jak to jest, że ci młodzi ludzie nie idą na wybory. No bo jak widzą spierającego się Kazimierza Marcinkiewicza i Stefana Niesiołowskiego, to mają poczucie, że polityka nie jest do nich⁶⁸⁰.

⁶⁷⁶ Mimo sytuacji epidemiologicznej spowodowanej koronawirusem protestowano w ponad 200 miastach w kraju. Manifestacje zorganizowano również na wsiach (a liczba miejscowości była wyższa niż w 2016 roku). Zob. np. E. Korolczuk, *Bunt młodych*, w: P. Kosiewski (red.), *Język rewolucji*, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego 2021, s. 71–74.

⁶⁷⁷ Szwedzka uczennica Greta Thunberg zorganizowała swój pierwszy protest w sierpniu 2018 roku. Pikietowała samotnie przez szwedzkim parlamentem Riksdag z tabliczką z napisem „Strajk szkolny dla klimatu”.

⁶⁷⁸ Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%82odzie%C5%BCowy_Strajk_Klimatyczny [data dostępu: 01.07.2021].

⁶⁷⁹ Zob. <https://tvn24.pl/polska/protest-ekologow-w-puszczy-bialowieskiej-ra742704-2454801> [data dostępu: 01.07.2020].

⁶⁸⁰ Adrian Zandberg o dyskusji, która towarzyszyła 30-tej rocznicy wyborów 4 czerwca 1989 roku w rozmowie z Polsat News, dnia 7 czerwca 2019 roku. <https://www.rp.pl/polityka/art1289211-zandberg-mam-dosc-rozmow-o-tym-kto-z-kim-pil-wodke> [data dostępu: 31.12.2020]. Zob. Na przełomie 1988/1989 roku w ośrodku konferencyjnym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Magdalence pod Warszawą toczyły się rozmowy władz państwowych PRL z przedstawicielami NSZZ „Solidarność”, doprowadzając następnie do wyborów 4 czerwca

Powyższa refleksja skłania do następnej. W omawianym czasie zauważa się negatywny stosunek młodych lewicowców wobec starszych działaczy, czego dowodem może być ukute hasło „Będzie cela dla Leszka Millera”⁶⁸¹, także nazywanie starej lewicy przez młodych postkomuną⁶⁸². Wspomniany wcześniej pogląd wraca tu wyraźnie. Młodzi lewicowcy deklarują lewicowość bez peerelowskich resentymentów i odniesień do neomarksizmu.

W nawiązaniu do głównej myśli warto przybliżyć także polemikę Kai Puto, publicystki „Krytyki Politycznej” z filozofką Agatą Bielik-Robson⁶⁸³. Ów spór dotyczył oceny protestów pod Sądem Najwyższym w 2017 roku w Polsce. Bielik-Robson zarzuciła Puto brak zaangażowania młodych w manifestacjach przeciw rządowym w 2017 roku i ich obecności wśród osób kodziarskiego zrywu⁶⁸⁴. W odpowiedzi Puto tłumaczyła, że „dziadersom wydaje się, że ‘wyp...’ to nie do nich. Że złość na ulicach dotyczy tylko polityków PiS-u”⁶⁸⁵.

W innym tekście Puto przyznała, że “albo podzielimy ten kraj albo po prostu musimy zrobić krok do przodu i oddzielić przeszłość grubą kreską. (...) Czekają nas masowe migracje, automatyzacja pracy, kryzys klimatyczny, regulacja Google'a, Facebooka – a my

1989 roku oraz upadku komunizmu. Dziś sednem sporu jest konflikt o przebieg i formę rozmów w Magdalence oraz negocjacji Okrągłego Stołu. Wspólne toasty z Magdalenci szczególnie przez środowiska pravicowe identyfikowane są za akt zdradzieckiego dogadania się z komunistami oraz zbratania elit opozycji i komunistów.

⁶⁸¹ Autorką słów jest Marcelina Zawisza, działaczka Partii Razem. Polityczka w programie „Kto nami rządzi” w styczniu 2018 roku w ten oto sposób wypowiedziała się o SLD i Leszku Millerze. Zob. <https://wiadomosci.wp.pl/liderka-razem-marcelina-zawisza-w-kto-nami-rzadzi-ogladaj-o-900-na-wppl-6212945346099329v> [data dostępu: 31.01.2020]. Należy zwrócić uwagę, że mimo negatywnego stosunku młodej lewicy do starych elit postkomunistycznych w Polsce, Lewica Razem (dawniej Partia Razem) wystartowała na wspólnej liście z SLD i Wiosną Roberta Biedronia w wyborach parlamentarnych w 2019 roku. Należy odnotować, że w tym czasie bazę organizacyjno-prawną startu stanowiły struktury SLD. Ta decyzja wywołała wiele kontrowersji i była silnie krytykowana przez działaczy Lewicy Razem oraz pozostałe środowiska lewicowe. W związku z decyzją o starcie Partii Razem z list SLD wielu działaczy opuściło partię.

⁶⁸² Zob. Pierwsze wystąpienie Adriana Zandberga z mównicy sejmowej, w którym podsumował expose premiera Mateusza Morawieckiego w trakcie 1. posiedzenia Sejmu IX kadencji, dnia 19 listopada 2019 roku. <https://videoparlament.pl/poslowie/adrian-zandberg/post/posel-adrian-zandberg-wystapienie-z-dnia-19-listopada-2019-roku> [data dostępu: 31.12.2020].

⁶⁸³ Por. A. Bielik-Robson, *Jesteśmy głupi. Co młoda lewica zarzuca ojcom III RP?*, <https://www.newsweek.pl/opinie/agata-bielik-robson-jestesmy-glupi/mh7dgq3> [data dostępu: 31.01.2021], K. Puto, *Dlaczego młodzi nie chodzą na KOD (wersja dla opornych)*, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/kaja-puto/dlaczego-mlodzi-nie-chodza-na-kod-wersja-dla-opornych/> [data dostępu: 06.07.2018].

⁶⁸⁴ Zob. KOD czyli stowarzyszenie i polski ruch społeczny Komitet Obrony Demokracji założony 2 grudnia 2015 roku przeciwko zmianom w Trybunale Konstytucyjnym, Sądzie Najwyższym i reformie sądów powszechnych. W latach 2015–2017 przewodniczącym KOD był Mateusz Kijowski.

⁶⁸⁵ Zob. K. Puto, *Dlaczego...*, dz. cyt.

co? Cały czas rozmawiamy o tym, który pan był dla którego pana pięć lat temu niemiły oraz o tym, kto powiedział, że będzie dorzynał watahy, a kto, że ‘mordy zdradzieckie’⁶⁸⁶.

Podobne rozumienie odnajdujemy u innego młodego lewicowego działacza. Xawier Woliński, lewicowy twórca facebookowych fanpejdżów „Lewica Wolnościowa” i „Wolnelewo” podkreślił:

jak widziałem, na protestach Strajku Kobiet facetów 50- i 60-latków było jak na lekarstwo. A przecież właśnie te męskie roczniki licznie zasilają demonstracje KOD czy w sprawie sądów. Teraz zostali w domach, co nie przeszkadza im wciąż utyskiwać, że wcześniej młodzież nie angażowała się dostatecznie w protesty ważne i uniwersalne, czytaj: w te, na których bywali’ - napisał na Facebooku zaskoczony publicysta Gazety Wyborczej Marek Beylin. To oczywiście pewne uproszczenie, bo trochę osób 50+ było, ale nie da się ukryć, że dominowały młodsze pokolenia. Rzecz w tym, że o to właśnie chodzi. Jego pokolenie, pokolenie Gazety Wyborczej, zwane obecnie ‘pokoleniem KOD’, nam ten system przecież zafundowało, zwany ogólnie III RP, który można podsumować: konserwatyzm i kapitalizm. Dlaczego oni mają się buntować, skoro sami przecież przez lata wspierali partie, które zakazały aborcji w latach 90.? Mimo że nie było wcale wówczas powszechnej zgody na ofensywę konserwatyizmu religijnego, to wszelkie protesty wówczas zduszono, albo ośmieszono, albo zignorowano i zmielono razem z 10 mln podpisów przeciwko zakazowi. Tak samo jak nie było powszechnej zgody na masową prywatyzację i ‘terapię szokową’. Wtedy też uciszono lub ośmieszono (‘homo sovieticus pamiętamy!’) wszystkich, którzy ośmielili się przeciwko nowym porządkom protestować. To wszystko robiono jednocześnie, szybko (szokowo właśnie) i brutalnie⁶⁸⁷.

Po tych słowach powraca wspomniana myśl. Krytykę wobec lewicowych młodych działaczy wyrażoną przez Agatę Bielik-Robson można odnaleźć również w wywiadzie, który socjolożka udzieliła Grzegorzowi Sroczyńskiemu w 2019 roku⁶⁸⁸. Po wejściu Lewicy Razem do Sejmu Bielik-Robson działania tej partii nazwała „gigantycznym oszustwem.” Przywołajmy opinię badaczki z wywiadu, który udzieliła Grzegorzowi Sroczyńskiemu:

⁶⁸⁶ K. Puto, *Kto nienawidzimy bardziej niż my? Szczerek, Puto i Rejmer lustrują Europę*, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,24400621,kto-nienawidzi-bardziej-niz-my-szczerek-puto-i-rejmer.html> [data dostępu: 23.01. 2021].

⁶⁸⁷ Zob. Xawier Woliński, lewicowy aktywista „Wolnelewo” na Facebooku, dnia 31 stycznia 2021 roku, <https://www.facebook.com/wolnelewo/posts/pfbid0SqF3Vv6NSWS1qSw7gXar2fYTxX3nabAfRZqywQhkgRaFn98o3Bc3pVBDtNZJfKtl> [data dostępu: 31.01.2021]. Więcej na temat sporów frakcyjnych w KOR zob. na przykład: J. Eisler, *Czterdzieści pięć lat, które wstrząsnęły Polską. Historia polityczna PRL*, Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne 2018, A. Friszke, *Sprawa jedenastu. Uwięzienie przywódców NSZZ „Solidarność” i KSS „KOR” 1981–1984*, Warszawa: Wydawnictwo Horyzont 2018, R. Krasowski, *Po południu. Upadek elit solidarnościowych po zdobyciu władzy*, Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne 2012. Por. J. Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza 1989, A. Michnik, *Kościół, lewica, dialog*, Warszawa: Wydawnictwo Agora 2009.

⁶⁸⁸ Agata Bielik-Robson w rozmowie z Grzegorzem Sroczyńskim, *To gigantyczne oszustwo wyborcze, że oni się sprzedali jako fajna miła zachodnia socjaldemokracja*, <http://next.gazeta.pl/next/7,151003,25469353,bielik-robson-o-zandbergu-to-gigantyczne-oszustwo-wyborcze.amp> [data dostępu: 01.07.2021].

Agata Bielik-Robson: Nie chodzi o całą lewicę, tylko o Partię Razem. Są irytujący. Ich pomysł, żeby głosować razem z PiS-em za podwyżkami podatków - czyli zmianą limitu składek na ZUS i akcyzy na alkohol - świadczy o totalnej nieprzytomności. PiS potrzebuje pieniędzy na swoje złe cele, na tworzenie socjalnego parasola ochronnego dla planowego niszczenia demokracji. Jak można w tym pomagać?

Grzegorz Sroczyński: To wszystko już wiemy. Od czterech lat mówicie, że bronicie demokracji.

Agata Bielik-Robson: I trzeba to w kółko powtarzać! Wszyscy zaczęli nagle wychwalać młodą lewicę, że się zabrała za sprawy merytoryczne - podatki, emerytury, mieszkania, umowy śmieciowe - ale według mnie robi to w taki sposób, jakby się urwała z choinki. Jakby to były problemy same w sobie, które można wyjąć z kontekstu i przedyskutować osobno. A kontekst jest taki, że mamy rządy półautorytarne i ta tak zwana dyskusja merytoryczna tylko je legitymizuje⁶⁸⁹.

Bielik-Robson kwestię ideowości w kraju ogniskuje wokół demokracji, anty-PiS-u i odsunięcia PiS od władzy, wyznając zasadę, że wszystkie działania realizowane przez PiS muszą spotkać się z ostrą krytyką, nawet w obszarze działalności społeczno-gospodarczej. Filozofka opiera swój pogląd wyłącznie na doświadczeniu biograficznym, sugerując nawet, że większość obywateli po prostu nie rozumie, na czym polega spór polityczny w Polsce. W jej ocenie najważniejszym obecnie działaniem jest odsunięcie PiS od władzy.

Natomiast inaczej tę sprawę identyfikują młodzi lewicowcy, których ideowość koncentruje się wokół kwestii demokratycznego socjalizmu i praw człowieka. Wobec tego nie patrzą na polityczne animozje, a kierują się głównie skutecznością wprowadzanych społecznych rozwiązań w obszarze społecznym i kulturowym⁶⁹⁰.

Powyższe przykłady mogą świadczyć o lewicowych podziałach pokoleniowych w Polsce obecnie.

2.4.2. Młoda prawica vs stara prawica

W tej części z kolei skupimy się na kilku przykładach, które obrazują chaos pojęciowy i nieporozumienie ideowe między uczestnikami prawicy w kraju. Na podstawie prawicowego dyskursu, w świecie ideowym prawicy w Polsce po 2015 roku dostrzega się

⁶⁸⁹ Tamże.

⁶⁹⁰ Zob. W listopadzie 2019 roku środowiska liberalne zarzucały młodej lewicy współpracę z PiS-em. Zob. też. W tym czasie Sejm przyjął nowelizację ustawy o podatku akcyzowym. Za przyjęciem nowelizacji ustawy głosowało 243 posłów, a 201 było przeciw. Zmiany poparło 10 posłów Lewicy.

międzypokoleniowe niezrozumienie i różne spojrzenia na politykę między uczestnikami tego świata ideowego.

Oceniając debatę polityczną w Polsce i działania rządu Prawa i Sprawiedliwości, Krzysztof Bosak, jeden z liderów Ruchu Narodowego, zamieścił na Twitterze wpis o następującej treści: “zastanawiam się od wczoraj, co mnie łączy z ‘prawicą’. Nie wspólne ideały. Nie wspólny program. Nie wspólne zainteresowania. W większości też nie wspólne tradycje polit. Ani nie wspólne doświadczenia. Rzadko wspólne znajomości. Nigdy interesy. Wspólni wrogowie? Mnie mają za wroga”⁶⁹¹.

Przywołana wypowiedź lidera Ruchu Narodowego ma związek z głębokim podziałem pokoleniowym i rozumieniem kategorii politycznej leksyki w przestrzeni publicznej. W tym sposobie odczytywania świata polityki unaocznia się i rezonuje spór pokoleniowy „stare” elity kontra „młode” elity i ich rozumienie rzeczywistości społeczno-politycznej. Podobne rozumienie można znaleźć w polemice Jana Sowy z członkami Klubu Jagiellońskiego, która miała miejsce w 2018 roku⁶⁹². W wywiadzie udzielonym „Kulturze Liberalnej” Piotr Kaszczyszyn, jeden z liderów prawicowego think tanku, podkreślał, że “Klub Jagielloński stoi na pozycjach właśnie tego konserwatyzmu, który stanowił odpowiedź na problemy współczesności – kapitalizm był ich częścią, dlatego konserwatyści zawsze krytycznie odnosili się do koncepcji urynkowania wszelkich sfer życia. Stąd na naszych łamach można znaleźć materiały o spółdzielczości, akcjonariacie pracowniczym czy prekariacie. Klub Jagielloński stoi więc tam, gdzie stał zawsze”⁶⁹³.

Przykład ten dobrze ilustruje chaos pojęciowy w polskiej debacie publicznej i wskazuje na wzajemne niezrozumienie stanowisk aktorów życia społeczno-politycznego w kraju. Zarówno Jan Sowa oraz członkowie KJ, interpretując problemy współczesności, odwołują się do różnych tradycji intelektualnych konserwatyzmu i jego symboliki, w związku z czym nadają tym kwestiom określoną znaczeniowość, których rozumienie niekoniecznie pozostaje jasne dla drugiej strony.

⁶⁹¹ Krzysztof Bosak na Twitterze, <https://twitter.com/krzysztofbosak/status/1054490160820338688> [dostęp: 22.10.2018].

⁶⁹² Zob. J. Sowa, *Nowa lewica nie wygra z PiS-em*, <https://kulturaliberalna.pl/2018/05/01/nowa-lewica-nie-wygra-z-pis-em/> [data dostępu: 1.05.2018], P. Kaszczyszyn, *[Polemika z Janem Sową] Razem przeliczywało*, <https://kulturaliberalna.pl/2018/05/17/rudnik-kaszczyszyn-razem-klub-jagiellonski/> [data dostępu: 17.05.2018]. Polemika dotyczyła kwestii socjalnych, praw kobiet, spółdzielczości, praw pracowniczych w dobie kapitalizmu w ujęciu konserwatyzmu. Zarówno Jan Sowa, jak i członkowie Klubu Jagiellońskiego, interpretując owe problemy współczesności, odwołują się do różnych tradycji intelektualnych konserwatyzmu i jego symboliki, w związku z czym nadają określonym kwestiom różne znaczenia, których rozumienie niekoniecznie pozostaje jasne dla drugiej strony sporu.

⁶⁹³ Zob. P. Kaszczyszyn, dz. cyt.

Powyższa refleksja skłania do następnej. W dyskursie młodych pravicowców zauważa się negatywną ocenę działań Jarosława Kaczyńskiego w polityce⁶⁹⁴. Stefan Sękowski z Nowej Konfederacji w książce *Żadna zmiana. O niemocy polskiej klasy politycznej po 1989 roku*⁶⁹⁵ podkreślił, że

pravicowcy, którym nie jest w smak to, co wyprawia Jarosław Kaczyński, powinni wreszcie wybić się na niepodległość. (...) Z prezesem PiS – a jest oczywiste, że obecnie PiS to Prezes – nie można już wiązać żadnych nadziei na reformę państwa czy choćby sprawne i odpowiedzialne nim administrowanie. Z siedzenia cicho i czekania, aż w końcu może zacznie podejmować rozsądne decyzje, nic nie wychodziło i nie wyjdzie. Powoływanie się na argument, że jak zaburzy się mityczną jedność prawicy, to przyjdzie opozycja, a wtedy wiadomo co będzie, brzmi też już tylko groteskowo. Bo co takiego wtedy będzie? Opozycja nie przygotowuje nas na kolejną falę pandemii? Wywoła wojnę kulturową? A może doprowadzi do sytuacji, w której właściwie nie wiemy, jaki ustrój w kraju panuje⁶⁹⁶.

Z kolei Piotr Trudnowski z Klubu Jagiellońskiego na łamach „Plusa Minusa” zwrócił uwagę, że

Prawo i Sprawiedliwość doszło do władzy, bo przeciwstawiło się dziadostwu liberalnych elit III RP i zyskało tym sympatię również najmłodszych wyborców. Test z realnego przywództwa sprawił, że partia rządząca wiarygodność w punktowaniu dziadostwa straciła. Tym samym polityczną krytykę dziadostwa zastąpił hejt wobec reprezentujących establishmenty obojga plemion dziadersów. Choć poniekąd celnie punktuje przypadłości starszego pokolenia polskich elit, to na dziś do żadnej politycznej rewolucji młodych nie doprowadzi. (...). Paradoksalnie to właśnie polska prawica pięć lat temu mówiła liberałom to, co lewicująca amerykańska młodzież liberalnemu pokoleniu wyżu. ‚Odnieśliście sukcesy indywidualne w mediach, biznesie czy polityce, bo korzystaliście z uprzywilejowanej pozycji wejściowej wynikającej w uwikłań w poprzedni system albo pójścia na kompromisy z jego spadkobiercami’ – zdawały się mówić pisowskie elity staremu establishmentowi u progu tzw. dobrej zmiany. ‚Zrobiliście to cudzym kosztem, a ostatecznie wasze państwo okazało się dziadowskie. My wam teraz pokażemy, że umiemy to zrobić lepiej. Wystarczy nie kraść!’⁶⁹⁷.

Odnotujmy, Trudnowski przyznał również:

⁶⁹⁴ B. Radziejewski, *Kaczyński zawiódł*, <https://www.nowakonfederacja.pl/wp-content/uploads/2017/02/NK-80-Radziejewski.pdf> [data dostępu: 31.01.2018].

⁶⁹⁵ S. Sękowski, *Żadna zmiana. O niemocy polskiej klasy politycznej po 1989 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Trzecia Strona 2018.

⁶⁹⁶ S. Sękowski, *Prawico czas na rewoltę przeciw Kaczyńskiemu*, <https://nowakonfederacja.pl/prawico-czas-na-rewolte-przeciw-kaczynskiemu/?fbclid=IwAR3sX6kN3KzAkTdm84ghafmbHC1bgJPCTBpfTYgHBbpIRs5qYaMP58XrVFc> [data dostępu: 2.12.2020].

⁶⁹⁷ P. Musiałek, *Kaczyński i Morawiecki? Lepszej prawicy nie będzie*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/10/07/kaczynski-i-morawiecki-lepszej-prawicy-nie-bedzie/> [data dostępu: 7.10.2020].

z perspektywy czasu widać doskonale, że sojusz młodych z prawicą był wyłącznie przypadkowym towarzystwem drogi wynikającym z chęci zanegowania dorobku poprzedniego pokolenia – pokolenia rodziców w przypadku młodych i 'pokolenia' dotychczas rządzących w wykonaniu PiS. Nie przyniósł długofalowej zmiany światopoglądowej – wprost przeciwnie. Wszystkie badania wskazują na to, że epizod rządów prawicy przyspieszył raczej odbicie ideowego wahadła. Aktualna pozostaje wątpliwość, czy to już trend trwały, czy znów tymczasowy⁶⁹⁸.

Kontynuując powyższą myśl, przytoczę kolejny przykład. Paweł Musiałek z Klubu Jagiellońskiego w tekście *Kaczyński i Morawiecki? Lepszej prawicy nie będzie* dostrzegł, że spór o genezę III jest konstruowany wokół czerwonych emocji, w której to zdaniem prawicowca „przewaga czerwonych emocji nad białą merytokracją”⁶⁹⁹ jest zasadnicza. Zdaniem Musiałka tak skonstruowany podział umożliwi działaczom partii Kaczyńskiego odnalezienie się w życiu społeczno-politycznym⁷⁰⁰. Z kolei młodzi go kompletnie nie rozumieją.

Uzupełnieniem myśli może być polemika Krzysztofa Mazura i Piotra Trudnowskiego z Klubu Jagiellońskiego z Piotrem Semką (prawicowym dziennikarzem) na łamach „Do rzeczy”⁷⁰¹, w trakcie której Semka zarzucił członkom Klubu Jagiellońskiego, że Klub Jagielloński „opuścił obszar pracy eksperckiej i koncepcyjnej i wkroczył na obszar realnej polityki”⁷⁰². Te słowa spotkały się z ostrym sprzeciwem ze strony członków Klubu Jagiellońskiego. Główne zarzuty dotyczyły wykorzystywania idei prawicowej wyłącznie do celów politycznych.

Nie można pominąć jeszcze jednego przykładu ukazującego różne spojrzenia na politykę oraz jej realizację w świecie ideowym prawicy. Refleksja ta uporczywie powraca w konwersacji Michała Karnowskiego, publicysty „Wsieci”, ze wspomnianym już Piotrem Trudnowskim z Klubu Jagiellońskiego w lutym 2020 roku. Otóż prezes Klubu Jagiellońskiego Piotr Trudnowski w tekście *Boże strzeż mnie przed przyjaciółmi. Jeśli Andrzej Duda przegra, to przez PiS-owski beton* stwierdza, że

⁶⁹⁸ P. Trudnowski, *Dziadostwo, dziaderstwo, demografia*, Plus Minus, nr 6 (11857), 9–10 stycznia 2021, s. 4–6.

⁶⁹⁹ Zob. P. Musiałek, dz. cyt.

⁷⁰⁰ Tamże.

⁷⁰¹ Sprawa dotyczy tekstu: *List Konserwatysty Zmiany do Konserwatysty Umiaru*, <https://dorzeczy.pl/tygodnik/76030/list-konserwatysty-zmiany-do-konserwatysty-umiaru.html> [data dostępu: 21. 04.2019].

⁷⁰² Zob. K. Mazur, P. Trudnowski, *Świat nie kręci się wokół Kaczyńskiego. Odpowiadamy Piotrowi Semce*, <https://klubjagiellonski.pl/2018/09/10/swiat-nie-kreci-sie-wokol-kaczynskiego-odpowiadamy-piotrowi-semce/> [data dostępu: 10.09.2018].

najbardziej zagrażają prezydentowi wcale nie kontrkandydaci, ale najtwardsze jądro polityczno-medialnego ekosystemu 'dobrej zmiany'. Na korzyść Andrzeja Dudy w kampanii prezydenckiej przemawiał wiek, wizerunek, wykształcenie i energia Dudy. To pozwalało pozyskać nowych wyborców i przełamać działającą przez osiem poprzednich lat skuteczną klątwę 'straszenia PiS-em' (...). Największym zagrożeniem dla Dudy są dziś działania PiS-owskiego aktywu, medialno-politycznego twardego jądra ekosystemu 'dobrej zmiany'. To bracia Karnowscy, Joanna Lichočka, Zbigniew Ziobro i Jacek Kurski mogą odebrać mu szansę na reelekcję. A i sam prezes Kaczyński może prezydentowi bardziej zaszkodzić, niż pomóc⁷⁰³.

Wniosek poprzedni wydał się tylko dygresją, tymczasem okazuje się, że według młodych prawicowców starsi uczestnicy świata ideowego prawicy są głusi na zachodzące zmiany społeczne i wciąż tkwią w podziałach społecznych sprzed 2015 roku⁷⁰⁴. Powyższe przykłady świadczą o prawicowych podziałach pokoleniowych w Polsce obecnie i śmiało można je uznać za dowód międzypokoleniowego niezrozumienia w kwestii znaczeniowości ideowości prawicy.

2.4.3. Młoda lewica i młoda prawica jako dwa światy i wspólnoty idei

W latach 2015–2020 światy społeczne młodej lewicy i młodej prawicy należy rozpatrywać w nowo tworzącym się kontekście społecznym⁷⁰⁵. Mimo trudności precyzyjnego zdefiniowania pojęcia, młodą lewicę i młodą prawicę definiuję w czasie aktualnym w odniesieniu do ludzi tak zwanego pokolenia Y w kraju. To pierwsze pokolenie, którego dorosłe życie i inicjacje polityczne przypadają na czasy po 1989 roku. Jednak osoby te mogą pamiętać także czas transformacji systemowej i schyłek PRL. Wobec tego pokolenie

⁷⁰³ Zob. P. Trudnowski, „Boże strzeż mnie przed przyjaciółmi. Jeśli Andrzej Duda przegra, to przez PiS-owski beton”, <https://klubjagiellonski.pl/2020/02/17/boze-strzez-mnie-przed-przyjaciolmi-jesli-andrzej-duda-przegra-to-przez-pis-owski-beton/> [data dostępu: 01.07.2020].

⁷⁰⁴ Zob. P. Trudnowski, „Boże...”, dz. cyt. Odnotujmy, Michał Karnowski na łamach „Wsieci” w odpowiedzi na tekst Trudnowskiego napisał: „Oto wpływ na prezydencką kampanię Andrzeja Dudy próbują uzyskać ludzie, którzy nic a nic nie rozumieją z tego, jak to w Polsce (niestety) działa; którzy nigdy nie zderzyli się z medialno-polityczną machiną, którą teraz mają ambicję pokonać; którzy nie mają na politycznym ciele ani jednej blizny, ani razu na serio nie mierzyli się z III RP -czyli nie mają też koniecznego doświadczenia i wiedzy.” M. Karnowski, *Dlaczego mędrzec Piotr Trudnowski nagle zamilkł? System III RP właśnie robi miazgę z polityka z jego środowiska, a on nie wie, jak temu zaradzić?*, <https://wpolityce.pl/polityka/488217-dlaczego-medrzec-piotr-trudnowski-nagle-zamilk> [data dostępu: 01.07.2020].

⁷⁰⁵ W tym celu zob. na przykład K. Skarżyńska, *Rozumienie polityki przez młodzież i wartość wpływu na sprawy kraju*, „Psychologia Wychowawcza” 1994, nr 4, s. 320–329. A także M. Ziółkowski, *Orientacje indywidualne a system społeczny*, W: *Orientacje społeczne jako element mentalności*, J. Reykowski, red., Poznań: Wydawnictwo Nakom 1990, s. 52–75.

to tworzą starsi młodzi urodzeni w latach 80. i pod koniec lat 70. XX wieku⁷⁰⁶ oraz młodszy młodzi urodzeni w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku⁷⁰⁷.

Istotną rolę odgrywają współzależności globalne dotyczące różnych kierunków życia społecznego, rozumiane jako szerokie przemiany gospodarcze, polityczne i kulturowe w Europie i na świecie współcześnie. Dynamiczne zmiany społeczne dotyczą m.in. procesu mobilności, migracji, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, konsumpcjonizmu, zjawiska populizmu i zmian klimatycznych, które wymagają szczególnej uwagi i zrozumienia sposobu, w jaki doświadcza ich młode pokolenie. Z uwagi na to coraz częściej w życiu publicznym pojawiają się głosy sugerujące potrzebę wspólnej debaty na temat pojęć lewicowości i prawicowości oraz próby zrozumienia odmiennych stanowisk, które uwzględniałyby diagnozę owych współczesnych kondycji.

Wszak tyle się mówi o „młodej lewicy” i „młodej prawicy”, co wskazywałoby, że istnieje pokoleniowa zgodność języków i doświadczeń tej generacji. Wobec zróżnicowanej grupy społecznej, światy społeczne młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku należy rozpatrywać jako dwa światy ideowe, które stanowią dwie odrębne wspólnoty idei, klasowo, politycznie i ideologicznie zróżnicowane w swej strukturze. Mają silną identyfikację, z którą utożsamia się większa grupa osób, a ich organizacja skoncentrowana jest wokół myśli lewicowej lub prawicowej⁷⁰⁸. Należy zwrócić uwagę, że nie zawsze stanowią sformalizowaną grupę osób z liderem na czele. Jako nieformalne grupy społeczne, wchodzą w skład większej grupy społecznej, na przykład partii lub kolektywu, ale mogą też być ruchami społecznymi zawiązanymi na pewien czas⁷⁰⁹.

Uczestnicy światów, do których przynależą badani i badane, dzielają wspólny światopogląd, charakterystyczny dla “wspólnoty lewicy” i (analogicznie) “wspólnoty prawicy”⁷¹⁰. Te światy tworzą różne środowiska ideowe, które organizują się według przyjętych i akceptowanych praw, realizując bliską sobie ideologię i zbiór wyznawanych wartości. W skład światów ideowych liderów młodej lewicy i młodej prawicy wchodzi m.in. partie i młodzieżówki polityczne, ugrupowania, środowiska polityczne, ośrodki opinii oraz sympatyczki i sympatycy. Jest to świat wewnętrznie, ideologicznie i klasowo

⁷⁰⁶ Przypomnijmy, że o przynależności do badanej grupy decydują głównie ukazane w tekście uwarunkowania rozumianej jako kontekst socjalizacyjny analizowanych postaw i zachowań.

⁷⁰⁷ Klasyfikacja dotyczy pokolenia ludzi urodzonych w latach 80. i 90. XX wieku.

⁷⁰⁸ Por. A. Schütz, *Świat...*, dz. cyt. A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt., M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt.

⁷⁰⁹ Zob. np. M. Diani, *The Concept of Social Movement*, „The Sociological Review” 1992, vol. 40(1), pp. 1–25.

⁷¹⁰ Por. J. Fitzpatrick, S. J. Mayer, *The Common Grounds of Adherence? A Qualitative Analysis of Young Partisans' Collective Identity*, W: E. Bytzek, U. Rosar (eds.), *Identität - Identifikation - Ideologie. Wahlen und politische Einstellungen*, Wiesbaden: Springer VS 2019, pp. 113–139.

zróznicowany. Młoda lewica i młoda prawica są zatem tutaj definiowane szeroko – jako współtworzone przez organizacje o różnym stopniu formalizacji⁷¹¹.

Młodą lewicę i młodą prawicę w Polsce tworzą osoby płci żeńskiej i męskiej, szerzej rozumiane jako dwa światy ideowe. Są to osoby zróznicowane ze względu na wiek i płeć, mniej więcej w przedziale wiekowym 18–40 lat w chwili badania. Jako aktywni politycy, intelektualiści i aktywiści, reprezentują lewicową lub prawicową myśl ideową; postawy, zachowania, zespół wartości charakterystyczny dla świata ideowego, którego są uczestnikami. Jak już zostało podkreślone, to nie tyle wiek, a „historia pokolenia” odgrywa istotną rolę w analizie badanego zjawiska. Dzięki próbie badawczej, zróznicowanej ze względu na płeć i wiek, można pokazać, jak pokolenie, które jest przedmiotem badań, „żyje młodością”⁷¹², różniąc się od starszego pokolenia postawami, poglądami i wartościami, wynikającymi z odmiennego doświadczenia historyczno-biograficznego.

W dalszej części pracy będziemy stosowali podział liderów i liderki, uwzględniając kryterium wiekowe⁷¹³, na młodszych liderów i liderki, mieszczących się w przedziale wiekowym 18–30 oraz starszych liderów i liderki w przedziale wiekowym 31–40. Stosujemy ten podział, bowiem podczas analizy dostrzeżono znamienne dla tego podziału różnice kontekstu społecznego. Dotyczą one socjalizacji pokoleniowej i kontekstu historycznego oraz kulturowo-społecznego, w którym młodzi dorastają i kształtują swoje postawy, wartości i zachowania polityczne.

Kiedy mowa o liderach młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce, mamy na myśli, że są to osoby płci żeńskiej i męskiej, będący członkami lewicowych i prawicowych środowisk ideowych, na czele których stoją, wchodzi w skład prezydium tych środowisk bądź są ich znaczącymi postaciami, aktywnie modelującymi dyskurs debaty publicznej, poprzez sposób myślenia i udział w życiu publicznym i społeczno-politycznym. Takie osoby są uczestnikami ośrodków opinii, think-tanków, partii politycznych, młodzieżówek partyjnych, ugrupowań, stowarzyszeń, organizacji pozarządowych bądź ruchów społecznych i obywatelskich. Także są identyfikowani przez uczestników debaty publicznej z prawą lub lewą stroną sceny politycznej. Tak oto można wskazać na pewne stałe cechy, które łączą

⁷¹¹ Por. C. Kelly, *Intergroup differentiation in a political context*, „British Journal of Social Psychology” 1988, vol. 27, pp. 319–332.

⁷¹² Określenie „żyć młodością” zawiera w sobie zestaw cech i zachowań charakterystycznych temu okresowi. Najczęściej odnosi się do czasu między dzieciństwem a dorosłością, co szczególnie dziś trudno uznać za sztywny podział, rozdzielający poszczególne etapy życia. Często ta kategoria może rozciągać się w czasie, ale też zawężać się zgodnie z przyjętą klasyfikacją badawczą.

⁷¹³ Zob. ów wniosek wynika głównie z tego, że te osoby różni od siebie doświadczenie historyczne współczesnej Polski.

ich wszystkich, m.in. to, że biorą aktywny udział w debacie publicznej, kształtując w znaczący sposób życie polityczne w Polsce. Poprzez swoją społeczną, polityczną czy obywatelską aktywność, wyznaczający ów sposób myślenia o Polsce i świecie, mając znaczący wpływ na sposób myślenia o świecie, polityce, z którymi wiele osób się identyfikuje.

Ruchy społeczne widziane są tu jako zbiorowi aktorzy świata polityki, reprezentujący określone wizje tego, jak powinno być zorganizowane społeczeństwo. W centrum ich działań jest świat ideowy, któremu podporządkowane są zarówno decyzje polityczne, jak i codzienne działania współtworzących go jednostek. Owe światy strukturyzują tożsamość, konceptualizując postawy i wartości w kontekście ich grupowych właściwości⁷¹⁴.

Aby ukazać wielopoziomowość światów⁷¹⁵ lewicy i prawicy, koniecznym było odnalezienie kategorii, które pozwoliłyby jak najadekwatniej nazwać, to co spaja poszczególne środowiska⁷¹⁶. Dylematy na określenie subświatów współtworzących światy młodej lewicy i młodej prawicy, biorą się głównie z pytania, w jaki sposób zdefiniować młodą lewicę i młodą prawicę w kraju. Biorąc pod uwagę, że światy te różnią się od siebie, jeśli chodzi o repertuary działania i poglądy na określone kwestie, to za ich „spoiwo” można uznać właśnie lewicę i prawicę.

Tak więc środowiska ideowe w Polsce to ruchy społeczne, formalne i nieformalne światów ideowych, z którymi utożsamia się większa grupa osób, mają silną identyfikację, a ich organizacja skoncentrowana jest wokół myśli lewicowej lub prawicowej. Ze względu na organizacyjny charakter można je podzielić na trzy grupy. Pierwszą grupę tworzą ośrodki opinii i think-tanki, stowarzyszenia, organizacje pozarządowe. Drugą grupą są partie polityczne i młodzieżówki partyjne, ugrupowania polityczne. Trzecią grupę stanowią ruchy społeczne i obywatelskie, które tworzą aktywiści i społecznicy. Teraz pokrótce przybliżę każde z nich.

Na podstawie analizy dyskursu w latach 2015–2020 do młodych identyfikowanych z orientacją lewicową zaliczymy⁷¹⁷:

⁷¹⁴ A. Schütz, *Świat...*, dz. cyt. A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt. Por. M. A. Hogg, J. R. Smith, *Attitudes in social context: A social identity perspective*, „European Review of Social Psychology” 2007, vol. 18, pp. 89–131, M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt.

⁷¹⁵ Zob. np. S. Roccas, M. B. Brewer, *Social identity complexity*, „Personality and Social Psychology Review” 2002, vol. 6, pp. 88–106.

⁷¹⁶ Zob. M. A. Hogg, J. R. Smith, dz. cyt., s. 89–131.

⁷¹⁷ Analiza dyskursu miała na celu zdefiniowanie terminów młodej lewicy i młodej prawicy w kraju po 2015 roku. W tym celu obejmowała artykuły naukowe, popularnonaukowe i prasowe oraz wywiady telewizyjne,

Zacznijmy od szeroko rozumianego ruchu anarchistów. Należy zauważyć, że polski ruch anarchistyczny nigdy nie był silnym i zwartym nurtem w polskiej polityce. W Polsce łączony jest z osobą Edwarda Abramowskiego i ideą socjalizmu bezpieczeństwa. Anarchiści polscy czerpali m.in. z filozofii Kropotkina, Bakunina i Malatesty, włoskiego twórcy anarchizmu. W latach 90. w kraju anarchizm był silnie związany z subkulturą punk i muzyką punk rockową. Obecnie jest to środowisko bardzo zróżnicowane. Zalicza się do niego m.in. ruchy alterglobalistyczne i antyglobalistyczne. Anarchizm popierają z reguły pacyfiści, antyglobaliści i lewicowcy⁷¹⁸.

Następnie Codziennik Feministyczny i Ogólnopolski Strajk Kobiet. Codziennik Feministyczny to niezależne internetowe medium o charakterze publicystyczno-informacyjnym założone w 2013 roku w celu informowania o sytuacji kobiet oraz osób doświadczających wykluczenia i przemocy w kraju i na świecie. Z kolei Ogólnopolski Strajk Kobiet to oddolny, niezależny ruch społeczny, opierający się na idei pro-choice, powstał na fali strajków przeciw zaostreniu ustawy antyaborcyjnej w Polsce w 2016 roku. Działania ruchu dotyczą walki o wolność i pełnię praw we wszystkich obszarach życia, w tym praw kobiet, legalizacji aborcji i praw reprodukcyjnych⁷¹⁹.

Dalej Greenpeace Polska, czyli niezależna międzynarodowa organizacja pozarządowa, działająca w Polsce od 2004 roku, m.in. na rzecz ochrony środowiska naturalnego, przeciwdziałaniu zmian klimatu oraz zmian systemowych w obszarze ochrony przyrody⁷²⁰.

Następnie „Krytyka Polityczna”. To lewicowe czasopismo społeczno-polityczne, ukazujące się w Polsce od 2002 roku. Potocznie nazywane „Krypołem”⁷²¹, swoją działalność opiera na działaniach w sferze nauki, kultury i polityki⁷²².

Potem Środowisko LGBT, które rozumie się dość szeroko, zasadniczo jako grupę osób o orientacji homoseksualnej w Polsce: lesbijki, geje, osoby biseksualne i transpłciowe,

radiowe, prasowe, wpisy internetowe, poruszające problematykę lewicowości i prawicowości młodych w Polsce po 2015 roku.

⁷¹⁸ Więcej na ten temat zob. np. G. Piotrowski, *Czy polski anarchizm jest lewicowy?*, „Z dziejów polskiego anarchizmu” 2018, nr 3, s. 321–343, Więcej na temat Federacji Anarchistycznej w Polsce zob. <https://federacja-anarchistyczna.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷¹⁹ Więcej na temat Codziennika Feministycznego zob. <http://codziennikfeministyczny.pl/> [data dostępu: 21.07.2022]. Więcej na temat OSK zob. <https://strajkkobiet.eu/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷²⁰ Więcej na ten temat zob. <https://www.greenpeace.org/poland/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷²¹ Zob. <https://pl.wiktionary.org/wiki/Krypol> [data dostępu: 23. 06.2023].

⁷²² Więcej na ten temat zob. <https://krytykapolityczna.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

dążące do legalizacji związków partnerskich lub małżeństw homoseksualnych i adopcji dzieci, a także wszelkich kwestii dotyczących równouprawnienia⁷²³.

Dalej „Magazyn Kontakt”, czyli internetowo-papierowe czasopismo lewicy katolickiej założone w 2007 roku i współtworzone przez środowisko związane z warszawskim Klubem inteligencji Katolickiej. Jak piszą o sobie autorzy „wierzymy, że możliwa jest budowa społeczeństwa przekraczającego podziały ekonomiczne, polityczne, kulturowe, religijne. Zmieniamy Kościół od wewnątrz. (...). Środowisko termin lewica katolicka identyfikuje ze sprawiedliwością społeczną i ekologiczną, przeciwdziałaniem ubóstwu, wykluczeniu i przemocy, któremu towarzyszy przekonanie, że 'inny' Kościół jest możliwy”⁷²⁴.

Następnie „Nowy Obywatel”, czyli ogólnopolski kwartalnik o tematyce społeczno-politycznej, wydawany przez Stowarzyszenie „Obywatele Obywatelom”. Kwartalnik założony został w 2011 roku jako „Obywatel”, obecnie kontynuuje swoją działalność pod nową „Nowy Obywatel. Pismo na rzecz sprawiedliwości społecznej”. Cele środowiska skupiają się wokół państwa, społeczeństwa i kultury. Są zorganizowane wokół idei sprawiedliwości społecznej. Z notki autorów możemy wyczytać:

„Nowy Obywatel” wziął się z niezgody i sprzeciwu. Z niezgody na to, że wiele z najbardziej palących problemów społecznych jest niedostrzeganych przez media głównego nurtu i wiodące środowiska polityczne (...). Ze sprzeciwu wobec zawłaszczenia lub zapomnienia najpiękniejszych polskich tradycji ideowych: patriotycznych, lewicowych, spółdzielczych i ekologicznych, których bodaj najpełniejszym ucieleśnieniem jest Stefan Żeromski. To właśnie w nich, a także w dorobku Pierwszej „Solidarności”, znajdujemy inspirację do naszych działań, dostosowując je do dzisiejszych realiów⁷²⁵.

Do świata młodej lewicy zaliczamy także organizacje pracownicze, na rzecz których działają młodzi. Do nich możemy przypisać m.in. Sekcję Młodych NSZZ „Solidarność” oraz OPZZ Konfederacja Pracy Młodych. Pierwsza to sekcja młodych Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, powstała w 2015 roku, mająca na celu głównie szkolenie przyszłych liderów i angażowanie się na rzecz związku⁷²⁶. Z kolei OPZZ

⁷²³ Środowisko LGBT postrzegam za lewicowe, kierując się głównie dyskursem debaty publicznej w kraju i na świecie.

⁷²⁴ <https://magazynkontakt.pl/o-nas/> [data dostępu: 21.07.2022]. Więcej na temat organizacji: <https://magazynkontakt.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷²⁵ <https://nowyobywatel.pl/o-nas/> [data dostępu: 21.07.2022]. Więcej na ten temat: <https://nowyobywatel.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷²⁶ Więcej na ten temat: <https://www.solidarnosc.org.pl/bbial/tag/sekcja-mlodych/> [data dostępu: 21.07.2021].

Konfederacja Pracy Młodych to Ogólnopolski Pracowniczy Związek Zawodowy, którzy tworzą młodzi ludzie zaangażowani w związki zawodowe i prawa pracownicze⁷²⁷.

Dalej OZZ Inicjatywa Pracownicza, czyli oddolny samorządny związek zawodowy powstały w celu obrony praw pracowniczych i obywatelskich, promocji spółdzielczości, samorządności i solidarności. Jak czytamy na stronie internetowej związku: “systematycznie rozwijamy struktury oraz podejmujemy działania na rzecz budowy silnego, niezależnego ruchu pracowniczego. Naszym celem jest przewyższenie dominacji szefów i właścicieli nad pracownikami oraz kształtowanie równego i sprawiedliwego społeczeństwa”⁷²⁸.

Następnie w skład młodej lewicy wchodziły partie i młodzieżówki partyjne, na przykład założona w 2015 roku Partia Razem – dziś Lewica Razem⁷²⁹, która na sztandarach ma takie hasła jak równość, demokracja i troska o klimat⁷³⁰.

W dalszej kolejności Partia Zieloni, czyli centrolewicowa partia polityczna powstała w 2003 roku. W swoim programie łączy kwestie dotyczące prawa człowieka, sprawiedliwości społecznej, zrównoważonego rozwoju oraz wszelkich kwestii proekologicznych. W niniejszej pracy pełnią rolę lidera organizacji i ruchów ekologicznych w Polsce⁷³¹.

Następnie PPS, czyli Polska Partia Socjalistyczna. Działania partii mają charakter niepodległościowy, socjalistyczny i pracowniczy⁷³².

Później Federacja Młodych Socjaldemokratów (FMS), czyli młodzieżowe stowarzyszenie polityczne obecnie związane z Nową Lewicą, a wcześniej Sojuszem Lewicy Demokratycznej, skupiające osoby o lewicowych lub centrolewicowych poglądach politycznych. Do organizacji należą osoby w wieku od 16 do 35 lat⁷³³.

Kolejną grupę, wchodzącą w skład młodej lewicy, tworzą ruchy lokatorskie i ruchy miejskie. Do nich zaliczymy kolejno Warszawskie Stowarzyszenie Lokatorów im. Joanny Brzeskiej oraz ruch Wolne miasto Warszawa. Ten pierwszy to organizacja pozarządowa powstała w 2006 roku, mająca na celu obronę praw lokatorów. Do stowarzyszenia należą

⁷²⁷ Więcej na ten temat: <https://konfederacjapraczy.org.pl/konfederacja-pracy-mlodych/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷²⁸ <https://www.ozzip.pl/inicjatywa-pracownicza> [data dostępu: 21.07.2022]. Więcej na ten temat: https://www.ozzip.pl/?fbclid=IwAR37Lu_4ZUYaL7XB5_FCqntL_Nhguz6Cn7ANMno2pJC-KIUI-7WbssKvIUw [data dostępu: 21.07.2022].

⁷²⁹ Partia Razem pod takim szyldem działała do 2019 roku.

⁷³⁰ Więcej na ten temat: <https://partiarazem.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷³¹ Więcej na ten temat: <https://partiazieloni.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷³² Więcej na temat: <https://ppspl.eu/> [data dostępu: 21.07.2022].

⁷³³ Więcej na ten temat: <https://nowyfms.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

lokatorzy z praktycznie wszystkich typów budynków: prywatnych, komunalnych, zakładowych i spółdzielczych. WSL organizuje wsparcie dla lokatorów znajdujących się w trudnej sytuacji oraz działa na rzecz zmiany sytuacji mieszkaniowej w kraju⁷³⁴. Z kolei stowarzyszenie Wolne miasto Warszawa powstało w 2016 roku w Warszawie i tworzą je aktywiści i aktywistki, skupieni wokół idei miasta dla mieszkańców⁷³⁵.

Następnie ruchy antyfaszystowskie, na przykład Antyfaszystowska Warszawa. Tę organizację tworzy grupa osób, sprzeciwiających się działalności ruchów neofaszystowskich. W tym celu organizują różnego typu wydarzenia i demonstracje antyfaszystowskie, na przykład manifestacje przeciwko Marszu Niepodległości⁷³⁶.

Na podstawie analizy dyskursu w latach 2015–2020 do młodych identyfikowanych z orientacją pravicową zaliczymy⁷³⁷:

Zacznijmy od Fundacji Republikańskiej, czyli think-tanku założonego w 2009 roku, mającego na celu działalność edukacyjną i wydawniczą. Tę organizację pozarządową tworzą osoby zaangażowane w budowę dobra wspólnego wszystkich obywateli. Jak czytamy na stronie internetowej Fundacji:

osoby zaangażowane w prace Fundacji łączą zarówno postawą obywatelskiego zaangażowania w sprawy publiczne, jak i wspólne cele: kształtowanie polskich i europejskich instytucji prawnych w duchu prymatu dobra wspólnego nad interesami prywatnymi, zwiększenie podmiotowości państwa polskiego, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym, kształtowanie polskich i europejskich instytucji życia publicznego w duchu zgodnym z chrześcijańską koncepcją człowieka, w szczególności w zakresie ochrony życia ludzkiego od naturalnego poczęcia do naturalnej śmierci⁷³⁸.

Następnie Hipster Prawica, czyli nieformalna grupa osób, którą generalnie łączą konserwatywne poglądy. Nazwę „hipster prawica” wymyślił Dawid Wildstein, dziennikarz „Gazety Polskiej Codziennie” w 2012 roku. Do środowiska HP należą kolejno: Samuel Pereira, Mateusz Matyszkowicz, Wojciech Mucha, Piotr Pałka. Jak możemy

⁷³⁴ Więcej na ten temat: <https://spis.ngo.pl/191879-warszawskie-stowarzyszenie-lokatorow> lub https://www.facebook.com/lokatorzy/?locale=pl_PL [data dostępu: 21.07.2022].

⁷³⁵ Więcej na ten temat: https://www.facebook.com/wolnemiastowawa/?locale=pl_PL [data dostępu: 21.07.2022].

⁷³⁶ Więcej na ten temat: https://www.facebook.com/161wva/?locale=pl_PL [data dostępu: 21.07.2022].

⁷³⁷ Przypomnijmy, analiza dyskursu miała na celu zdefiniowanie terminów młodej lewicy i młodej prawicy w kraju po 2015 roku. W tym celu obejmowała artykuły naukowe, popularnonaukowe i prasowe oraz wywiady telewizyjne, radiowe, prasowe, wpisy internetowe, poruszające problematykę lewicowości i pravicowości młodych w Polsce po 2015 roku.

⁷³⁸ <https://fundacjarepublikanska.org/o-fundacji/> [data dostępu: 22.07.2022]. Więcej na ten temat: <https://fundacjarepublikanska.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

wyczytać z wypowiedzi Pereiry dla “Polski the Times”:

nie podchodzimy do tej nazwy śmiertelnie poważnie. Jest ona czysto umowna, opiera się na zauważeniu pewnej potrzeby. Nie chcemy się zastanawiać, czym de facto jest hipster, nie definiujemy tego słowa, ale hipster w zestawieniu z prawicą każdemu – zarówno naszym, jak i nie naszym stronnikom – daje do zrozumienia, o co chodzi. O prawicę, która nie jest toporna, obciachowa, nie ukrywa swoich poglądów i nie wstydzi się ich. Nie mamy problemu, żeby dobrze wyglądać, chcemy dobrze wyglądać, ale to nie jest dla nas najważniejsze. Zachowujemy się jak normalni młodzi ludzie, co dla wielu ludzi wcale nie jest takie oczywiste, i chcemy to pokazać. Bo prawica kojarzy się tylko ze starszymi brzydko ubranymi ludźmi, a to nie jest prawda. Młodzi prawicowcy to nie muszą być tylko łyse pały na manifestacji ONR. Wielu ludziom spodobało się to podejście, sami czuli, że są krzywdzeni tym stereotypem⁷³⁹.

Dalej Klub Jagielloński, czyli niepartyjne stowarzyszenie polityczne założone w 2002 roku. Swoją działalność opiera na działaniach w sferze nauki i polityki. W przestrzeni publicznej propaguje wartości konserwatywne, republikańskie i nowochadeckie oraz katolckiej nauki społecznej⁷⁴⁰.

Potem Nowa Konfederacja, czyli thinkzine (połączenie think-tanku i magazynu idei), który został założony w 2013 roku. Jego cele koncentrują się wokół istoty państwa i polityki, tworzenia miejsca poważnej debaty o państwie i polityce, pełnienia roli pośrednika między światem ekspercko-akademickim a medialnym oraz aktualizowania polskiej tradycji republikańskiej. Jak mówią o sobie jego twórcy: „’NK’ to medium misyjne, tworzone przez obywateli – dla obywateli”⁷⁴¹.

Następnie Kukizowcy, czyli szeroko rozumiana grupa osób głównie o poglądach prawicowych – na bazie, których powstał ruch założony przez Pawła Kukiza przed wyborami parlamentarnymi w 2015 roku. Głównym postulatem ruchu było doprowadzenie w Polsce do zmian ustrojowych poprzez wprowadzenie m.in. ordynacji większościowej w formie jednomandatowych okręgów wyborczych w wyborach do Sejmu. Obecnie w zasadzie

⁷³⁹ A. Czupryn, *Hipster prawica rośnie w siłę: Kim są ludzie, którzy przejęli kwartalnik "Frona"?*, <https://i.pl/hipster-prawica-rosnie-w-sile-kim-sa-ludzie-ktorzy-przejeli-kwartalnik-fronda/ar/920295> [data dostępu: 22.07.2022]. Por. G. Szymanik, *Prawy hipster, brat leminga*, <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,14504942,prawy-hipster-brat-leminga.html> [data dostępu: 22.07.2022]. O Hipster Prawicy na Facebooku zob. https://www.facebook.com/HipsterPrawica/?locale=pl_PL [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁴⁰ <https://klubjagiellonski.pl/ludzie/> [data dostępu: 22.07.2022]. Więcej na ten temat: <https://klubjagiellonski.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁴¹ <https://nowakonfederacja.pl/o-nas/> [data dostępu: 22.07.2022]. Więcej na ten temat: <https://nowakonfederacja.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

definiowane jako ugrupowanie prawicowo-populistyczne, konserwatywnie społecznie i liberalne gospodarczo⁷⁴².

W dalszej kolejności Korwiniści, czyli podobnie jak w przypadku Kukizowców, także szeroko rozumiana grupa osób. Korwinistą w Polsce potocznie nazywa się członek partii Janusza Korwin-Mikkego lub zwolennik tego polityka i jego poglądów. W kraju za korwinistyczne uznaje się poglądy libertariańskie i konserwatywne⁷⁴³. Partia KORWiN (Koalicja Odnowy Rzeczypospolitej Wolność i Nadzieja) jako prawicowo, konserwatywno-liberalna i eurosceptyczna partia polityczna założona została w 2015 roku przez działaczy Kongresu Nowej Prawicy, skupionych wokół Janusza Korwin-Mikkego. W 2021 roku partia zmieniła swoją nazwę na Konfederacja Odnowy Rzeczypospolitej Wolność i Nadzieja. Jesienią 2022 roku Janusza Korwin-Mikkego na stanowisku prezesa zastąpił Sławomir Mentzen. W tym samym roku w listopadzie ugrupowanie zmieniło nazwę na Nowa Nadzieja⁷⁴⁴.

Następnie Młoda Prawica, czyli stowarzyszenie założone w 2016 roku, współpracujące z partią Porozumienie Jarosława Gowina, będące jej oficjalną młodzieżową reprezentacją. Do najważniejszych celów młodzieżówki zalicza się m.in. propagowanie idei przedsiębiorczości oraz społeczeństwa obywatelskiego, wspieranie innowacyjności i gospodarki, ochrony zdrowia i pomocy społecznej, upowszechnianie i promocję tradycji narodowych oraz polskości, integracji europejskiej oraz dialogu międzykulturowego, przeciwdziałanie bezrobociu, patologiom i wykluczeniu społecznemu, ekologię i ochronę zwierząt, wolności człowieka i obywatela, życia rodzinnego⁷⁴⁵.

Dalej Młodzież Wszechpolska (MW) oraz Obóz Narodowo-Radykalny (ONR), czyli endeckie nacjonalistyczne organizacje młodzieżowe, działające w duchu narodowo-katolickim o rodowodzie z okresu międzywojnia w Polsce. Młodzież Wszechpolska została założona w 1919 roku i była największą i najliczniejszą organizacją akademicką o nazwie Związek Akademicki Młodzież Wszechpolska. ONR z kolei powstał w 1934 roku, a Młodzież Wszechpolska była młodzieżową przybudówką Stronnictwa Narodowego. I tak oto „zarówno Młodzież Wszechpolska (MW), jak i Obóz Narodowo-Radykalny (ONR)

⁷⁴² Zob. np. <http://www.parties-and-elections.eu/poland.html> [data dostępu: 22.07.2022]. Więcej na ten temat: <http://kukiz15.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁴³ W. Szacki, *Korwin-Mikke - duchowy ojciec prawicy*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1533553,1,korwin-mikke---duchowy-ojciec-prawicy.read> [data dostępu: 19.03.2022].

⁷⁴⁴ Więcej na ten temat: <https://wolnosc.pl/> [data dostępu: 30.01.2023].

⁷⁴⁵ Więcej na ten temat: <https://rejestr.io/krs/636363/stowarzyszenie-mloda-prawica> [data dostępu: 23.07.2022].

prezentują siebie jako kontynuatorów tradycji ruchu narodowego z okresu międzywojnia – same ich nazwy bezpośrednio nawiązują do ówczesnych inicjatyw. W swoich deklaracjach ideologicznych skupiają się one przede wszystkim na narodzie i religii jako najważniejszych – i integralnie połączonych ze sobą – wartościach, które powinny kierować decyzjami i działaniami jednostek⁷⁴⁶. Należy odnotować, że powyższe organizacje reaktywowały się na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, ale to na początku XXI wieku ich obecność w polityce stała się bardziej widoczna.

Justyna Kaja zwraca uwagę, że

początkowo Młodzież Wszechpolska współpracowała ściśle z Ligą Polskich Rodzin, a w drugiej dekadzie XXI wieku MW i ONR wspólnie zainicjowały Marsze Niepodległości i stworzyły Ruch Narodowy – organizację, która z czasem przekształciła się w partię polityczną. W 2015 roku ONR wycofało się z tej współpracy, a od 2018 roku Ruch Narodowy wszedł w koalicję z libertariańską i konserwatywną partią KORWiN (od listopada 2022: Nowa Nadzieja). We współpracy z innymi grupami, w tym z założoną przez Grzegorza Brauna Konfederacją Korony Polskiej, tworzą one partię Konfederacja Wolność i Niepodległość⁷⁴⁷.

Potem Prawica Rzeczypospolitej, czyli chrześcijańsko-konserwatywna partia polityczna założona przez Marka Jurka w 2007 roku, opierająca swoje cele na społecznej nauce Kościoła⁷⁴⁸. Do najistotniejszych kwestii tej partii zalicza się m.in.: konstytucyjną gwarancję ochrony życia i godności człowieka, wsparcie rodzin (tradycyjne role społeczne), wprowadzenie zakazu aborcji i eutanazji oraz sprzeciw wobec legalizacji związków homoseksualnych⁷⁴⁹.

Dalej Ruch Narodowy, czyli ugrupowanie polityczne powstałe w 2012 roku o charakterze nacjonalistycznym, konserwatywnym i narodowo-katolickim⁷⁵⁰.

Potem konserwatywno-liberalne stowarzyszenie KoLiber, którego początki sięgają 1999 roku. Działania stowarzyszenia opierają się na konserwatyzmie światopoglądowym i liberalizmie gospodarczym. Jak czytamy w opisie organizacji:

Stowarzyszenie KoLiber to organizacja łącząca młodych intelektualistów oraz przedsiębiorców, którym bliskie są poglądy konserwatywno-liberalne. Naszym celem jest wykształcenie elit, które będą zdolne wziąć aktywny udział w życiu społeczno-politycznym kraju oraz pozytywnie wpłynąć na jakość polskiej debaty

⁷⁴⁶ J. Kaja, *Dobre życie jako służba narodowi? Narracje uczestników ruchu nacjonalistycznego (na tle innych młodych dorosłych)*, „Studia Socjologiczne” 2023, nr. 1(248), s. 89.

⁷⁴⁷ Tamże, s. 89.

⁷⁴⁸ Więcej na ten temat: <http://www.prawicarzeczypospolitej.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁴⁹ Więcej na ten temat: <http://www.prawicarzeczypospolitej.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁵⁰ Więcej na ten temat: <https://ruch-narodowy.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

publicznej. Dążymy do urzeczywistniania idei społeczeństwa obywatelskiego, odbudowy fundamentalnych wartości cywilizacji łacińskiej takich jak: wolność jednostki, własność prywatna, sprawiedliwość, silne i bezpieczne państwo, poszanowanie tradycji i historii oraz troska o rodzinę⁷⁵¹.

Mianem Zjednoczonej Prawicy z kolei określa się szeroko rozumianą prawicową koalicję skupioną wokół PiS w 2015 roku, zrzeszającą posłów i senatorów PiS, Solidarnej Polski oraz Polski Razem. Od 2021 roku również działaczy Partii Republikańskiej⁷⁵².

Do młodej prawicy zaliczymy również ruchy katolickie, które rozumie się dość szeroko, jako organizacje świeckie, działające na rzecz Kościoła katolickiego. Na stronie internetowej Ogólnopolskiej Rady Ruchów Katolickich możemy przeczytać: “zadania ruchów i stowarzyszeń katolickich są, mówiąc najkrócej, takie same, identyczne, jak zadania Kościoła. A Kościół przede wszystkim powinien czuć w sobie obecność Chrystusa, wierzyć coraz mocniej i coraz mądrzej, że jest – dzięki Duchowi Świętemu – rzeczywistym Ciałem Pana i nieustannie dawać dowody tej wiary (przynosić owoce)”⁷⁵³.

Ponadto do młodej prawicy zaliczymy ruchy pro-life (antyaborcyjne), które przeciwstawiają się aborcji, eutanazji i metodzie in vitro⁷⁵⁴.

Na koniec do świata młodej prawicy należy dodać prawicowy tygodnik „Wsieci”, który został utworzony w 2012 roku w większości przez byłych dziennikarzy „Uważam Rze” i „Rzeczpospolitej”⁷⁵⁵. Po 2015 roku tygodnik zyskał ogromną popularność w kraju. Na popularności skorzystali także młodzi dziennikarze, którzy w przestrzeni publicznej realizowali społeczno-prawicową wizję tygodnika i prawicowości.

Powyższe przykłady służyć będą jako ilustracja do opisywanych narracji tożsamościowych młodych z lewicy i prawicy. Towarzyszy temu przekonanie, że nasze rozmówczynie i naszych rozmówców łączą wspólne wartości, podobny sposób patrzenia na rzeczywistość społeczno-polityczną, które są rozumiane jako elementy specyficzne dla tejże grupy. Jednakże dopiero analiza pokaże, czy na ogólnym poziomie narracje lewicowe i prawicowe młodych konstruowane są na podobnym poziomie. Co więcej, czy „treści” tych

⁷⁵¹ <https://koliber.org/o-nas/> [data dostępu: 22.07.2022]. Więcej na ten temat: <https://koliber.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁵² Więcej na ten temat: https://pl.wikipedia.org/wiki/Zjednoczona_Prawica [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁵³ Więcej na ten temat: <https://www.orkk.pl/iii-kongres-ruchow/sesja-inaugurujca/182-zadania-ruchow-i-stowarzysze-katolickich-w-kociele-polskim> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁵⁴ Więcej na ten temat: <https://pro-life.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

⁷⁵⁵ Więcej na ten temat: <https://www.sieciprawdy.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

ideowych kompasów wzmacniają się wzajemnie. Tym samym łatwiejsze dla uczestniczek i uczestnika danego świata jest poruszanie się pomiędzy ważnymi dla niego wspólnotami.

Świat społeczny odgrywa kluczową rolę w internalizacji działania i myślenia badanych. Wpływa na sposób postrzegania rzeczywistości społeczno-politycznej, w tym na poczucie przynależności i więzi społeczne, a także wyposaża jego uczestników w język do opisu świata⁷⁵⁶. Przejdźmy teraz do części badawczej. Będąc ciekawymi jakie narracje się nam ukażą.

⁷⁵⁶ Zob. D. R. Forsyth, *Social Comparison and Influence in Groups*, W: *Handbook of Social Comparison. The Springer Series in Social Clinical Psychology*, eds. J. Suls, L. Wheeler, Boston: Springer 2002, pp. 81–103. Por. J. C. Turner, M. A. Hogg, P. Oakes, S. D. Reicher, M. S. Wetherell, *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell 1987. Por. T. Shibutani, *Reference groups as perspectives*, „American Journal of Sociology” 1955, vol. 60, pp. 562–569.

ROZDZIAŁ III.

BADANIE WŁASNE I WYNIKI

3.1. Pytania i tezy badawcze

Zgodnie z tematem pracy, celem moich rozważań i analiz jest uzyskanie odpowiedzi na pytania dotyczące identyfikacji młodych w polityce w dzisiejszej Polsce (a ściślej w latach 2015-2020). To naczelne pytanie badawcze ma szereg aspektów, które sygnalizowałam już we wcześniejszych częściach rozprawy (znaczenie lewicowości i prawicowości dla młodych w Polsce, sensy i znaczenia przypisywane tym dwóm kategoriom, granice samoidentyfikacji, itp.). **Wobec tego kierunki badania własnego i późniejszej analizy uzyskanego materiału empirycznego wyznaczają następujące (bardziej szczegółowe) pytania badawcze:**

- Co oznacza lewicowość i prawicowość dla młodych? Jakie sensy i znaczenia przypisują tym terminom?
- Czy kategorie prawica i lewica, stara prawica i stara lewica, młoda lewica i młoda prawica istnieją w języku i w myśleniu badanych i co według nich oznaczają?
- Jakie poglądy na kwestie ekonomiczne, społeczne i kulturowe dominują wśród przedstawicieli młodej lewicy i młodej prawicy [osoby deklarujące określoną polityczność urodzone w 1980 roku i po 1980 roku]?
- Jaki jest stosunek badanej/badanego do: a) systemu gospodarczego i roli państwa w gospodarce, b) własności, c) roli państwa, d) polityki socjalnej, e) podatków, f) wiary, g) historii, h) patriotyzmu, i) tradycji, j) komunizmu, k) relacji międzynarodowych – współpracy europejskiej, l) przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów, m) jednostki bądź kolektywu, n) społeczeństwa/narodu, o) aborcji, u) eutanazji, p) małżeństw homoseksualnych, r) adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne, s) ekologii?
- Gdzie przebiega oś podziału między młodą lewicą a młodą prawicą?
- Czy na poglądy i opinie młodych mają wpływ hasła i programy polityczne głoszone przez lewicowe i prawicowe partie polityczne w kraju?
- Czy partie polityczne – które określają się jako lewicowe lub prawicowe; lub są w ten sposób postrzegane w debacie publicznej – mają wpływ na samoidentyfikację ideową młodych?

Odpowiedzi na te pytania nie wydają się łatwe i oczywiste. Wymagają porządnego namysłu teoretycznego i systematycznej analizy empirycznej. Aby je należycie i właściwie przeprowadzić, pytania badawcze nie wystarczą. Konieczne jest ukierunkowanie działań badawczych tezami; to one były/są swoistym “drogowskazem”, ukierunkowującym szeroko rozumianą analizę zjawiska (miały swoje znaczenie na etapie przygotowywania narzędzi badania empirycznego, samej jego terenowej fazy, gdy pozyskiwałam dane, jak i podczas ich obróbki, analizy i interpretacji). W niniejszej rozprawie stawiam dwie główne tezy badawcze.

Pierwsza teza zakłada, że we współczesnej Polsce zanika sens i znaczenie pojęć lewicy i prawicy. Coraz trudniej oba te pojęcia poddają się kategoryzacji. Co ciekawe, coraz wyraźniej granica rozmywa się w języku, którym się potocznie posługujemy. I coraz częściej wiąże się ona z różnicami pokoleniowymi: różne grupy wiekowe niejednakowo definiują lewicę i prawicę. W Polsce tradycyjne znaczenie rozumienia tych słów przez młodych podlega redefinicji i ma związek z podziałami pokoleniowymi, stanowiącymi różnice doświadczeń osobistych i pokoleniowych. Zakładam, że tak samo było i 20 albo 30 lat temu. Na zmianę postaw młodych wpływają m.in. procesy mobilności, migracji, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, konsumpcjonizmu, zjawiska populizmu i zmian klimatycznych, ale też popkultura. I one niewątpliwie wpływają na mechanizmy autoidentyfikacji ideowych we współczesnym świecie, na definicje lewicy i prawicy, ich rozumienie i tożsamości, związaną z nimi aksjologię itd.

Druga teza zakłada, że młodzi dystansują się (ideowo) od starszych, co oznacza, że podziały ideowe między starszym a młodszym pokoleniem stają się równie ważne, albo nawet ważniejsze i głębsze, niż podziały na lewicę i prawicę. Obserwowane w ciągu ostatnich dekad dynamiczne zmiany rzeczywistości społecznej istotnie te zmiany przyspieszają.

Sformułowanie powyższych tez nie oznacza, że skupiam uwagę wyłącznie na ich weryfikacji. Moje podejście jest bardziej zniuansowane, a fazy indukcyjna i dedukcyjna badania przeplatają się. W trakcie analizy materiału badawczego byłam otwarta na tworzenie się nowych koncepcji, stawianie nowych tez (w reakcji na zdobywane informacje). Ale oczywiście powyższe tezy zostały poddane weryfikacji w toku systematycznej analizy materiału jakościowego.

Należy odnotować, że wobec zbyt małej liczby kobiet, biorących udział w badaniu, nie uwzględnia się podziału na płcie biologiczne i kulturowe jako czynnika różnicującego,

a także odmienność doświadczeń życiowych kobiet i mężczyzn w sferze publicznej. Mam jednak świadomość, że płeć może różnicować motywacje młodych.

3.2. Metodologia badania: metody i narzędzia badawcze

Niniejsze studium powstało w oparciu o dane jakościowe zebrane w latach 2018–2019. Metody zbierania danych i techniki oraz narzędzia badawcze zostały opracowane tak, by uzyskać możliwie szczegółową analizę omawianego zjawiska, tj. tego, w jaki sposób w dzisiejszej Polsce kształtowane są dyskursy lewicowy i prawicowy, i w jaki sposób są doświadczane przez młodych, jak poprzez ten podział wyjaśniają świat społeczno-ideowy. W tym celu zbadałam kluczowe segmenty ideowości, obejmujące kwestie ekonomiczne, społeczne, kulturowe i polityczne dominujące wśród badanych i wywierające największy wpływ na tworzenie się lewicowej i prawicowej tożsamości ideowej, których znaczenia chciałam poznać. Interesowało mnie to, co oznacza lewicowość i prawicowość dla młodych, jakie sensy i znaczenia przypisują tym dwóm kategoriom.

Jeśli uznamy, że najbardziej użyteczna wiedza na temat ludzkich zachowań ma źródło w przeżytych doświadczeniach, metoda badań jakościowych jest najlepsza, aby to pokazać⁷⁵⁷. Na gruncie politologii na problematykę empirycznych teorii politycznych w perspektywie metodologicznej zwraca uwagę m.in. Barbara Krauz-Mozer⁷⁵⁸.

Główną techniką badawczą, jaką wykorzystałam, był wywiad pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany⁷⁵⁹. Wywiady prowadzone były zgodnie z zaproponowaną przez Fritza Schütze'go⁷⁶⁰ techniką wywiadu narracyjnego i składały się z trzech faz: narracyjnej, dopytującej oraz pytań teoretycznych. Ich celem jest poznanie historii życia badanych i zarejestrowanie ich w czasie⁷⁶¹. W opracowanej przez Schütze'go metodzie zbierania danych, "badani proszeni są o przedstawienie *ex tempore* obszernej i szczegółowej narracji

⁷⁵⁷ Por. Z. Krasnodębski, *Rozumienie...*, dz. cyt.

⁷⁵⁸ Zob. B. Krauz-Mozer, *Teorie...*, dz. cyt.

⁷⁵⁹ Zob. N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, dz. cyt.

⁷⁶⁰ F. Schütze, *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, W: *Metoda biograficzna w socjologii*, red. K. Kaźmierska, Kraków: Nomos 2012, s. 141–278.

⁷⁶¹ K. Konecki, P. Chomeczyński, *Słownik socjologii jakościowej*, Warszawa: Wydawnictwo Difin 2012, s. 329–331.

o ich własnych doświadczeniach odnoszących się do obszaru zainteresowań badacza”⁷⁶². Jego podstawową zaletą jest to, że ten rodzaj metody badawczej pozwala na wgląd w życie badanych, którzy własnymi słowami opisują swoje doświadczenia i poglądy, dzięki czemu możliwym jest bliższe poznanie świata, który stanowi przedmiot badań⁷⁶³. Dobór rozmówców i pole badawcze zostały określone na podstawie danych pozyskanych w badaniu pilotażowym wśród dziennikarzy, publicystów i akademików oraz na podstawie analizy dyskursów lewicowych i prawicowych w kraju.

Badania były prowadzone od lipca 2018 roku do grudnia 2019 roku wśród liderów i liderek młodej lewicy i młodej prawicy, czyli osób płci żeńskiej i męskiej, urodzonych w latach 80. i wczesnych latach 90., którzy swoją polityczną działalność rozpoczęli i ukształtowali w demokratycznej Polsce. Liderzy to osoby rozpoznawalne, reprezentanci środowisk ideowych, którzy w debacie publicznej wywierają znaczący wpływ na sposób myślenia o Polsce, świecie, polityce, społeczeństwie. Zdecydowana większość ma wyższe wykształcenie. Za kluczowe uwarunkowania determinujące losy tego pokolenia uznaje się globalizację, rozwój Internetu i technologii komunikacyjnych przypadające na początek nowego tysiąclecia⁷⁶⁴.

Badani i badane jako młodzi (potencjalni) reprezentanci myśli lewicowej i prawicowej kształtują dyskurs polityczny, nadając znaczenia i sensy politycznym identyfikacjom, na podstawie których wielu ich zwolenników (sympatyków, odbiorców) dokonuje własnej samoidentyfikacji. Jako aktywni uczestnicy życia społeczno-politycznego w Polsce są moderatorami debaty publicznej, wskazują kierunki myślenia o Polsce, polityce, świecie, z którym wiele młodych osób się identyfikuje⁷⁶⁵. Na bazie znaczeń lewicowości i prawicowości, które zostaną określone przez badanych liderów, można uzyskać siatkę konceptualną owych polityk tożsamości ideowych, która w przyszłości może okazać się cennym kierunkiem w badaniach nad samoidentyfikacjami ideowymi młodych w Polsce.

Wśród rozmówców znalazło się 22 liderów i liderek młodej lewicy i 25 liderów

⁷⁶² G. Riemann, F. Schütze, *"Trajektoria" jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych*, *Kultura i Społeczeństwo* 1992, nr 2, przeł. Z. Bokszański, A. Piotrowski, s. 94.

⁷⁶³ Zob. np. S. Kvale, dz. cyt.

⁷⁶⁴ Zob. J. M. Twenge, dz. cyt.

⁷⁶⁵ W tym celu zob. np. K. Skarżyńska, *Aktywność...*, dz. cyt., s. 21–50. Zob. także K. Skarżyńska, *Młode elity polityczne: charakterystyka psychologiczna*, „*Studia Psychologiczne*” 1996, nr 2, s. 45–61.

i liderki młodej prawicy. W badaniu wzięło udział 9 kobiet i 38 mężczyzn⁷⁶⁶. W przedziale wiekowym 18–30 l. znalazło się 13 badanych z prawicy oraz 6 badanych z lewicy. Natomiast w przedziale wiekowym 31–40 l. wzięło udział 12 badanych z prawicy i 16 z lewicy.

Należy dodać, że w trakcie prowadzonych badań jakościowych pomimo wielokrotnych prób nawiązania kontaktu i wzięcia udziału w badaniu, odpowiedzi nie uzyskano od czterech liderki oraz trzech liderów młodej lewicy. Co tłumaczy brak udziału w badaniu na przykład przedstawicieli partii Zielonych. W przypadku młodej prawicy w projekcie nie wyraziło chęci udziału dwóch liderów (m.in. ze środowiska monarchistycznego) i jedna liderka młodej prawicy, a z jednej rozmowy zrezygnowano. Nie miało to jednak, jak się zdaje, wpływu na końcowy wynik i analizę badań jakościowych.

Kategoria młodości w polityce jest terminem niejednoznacznym, może obejmować kilka grup wiekowych i faz życia, które cechuje zespół cech typowych dla pokolenia⁷⁶⁷. W chwili przeprowadzenia wywiadu najmłodszy rozmówca miał 21 lat, najstarszy 43 lata. Zdecydowana większość miała około 35 lat.

Niejednoznaczność terminów młoda lewica i młoda prawica może stanowić kłopot metodologiczny, tu staje się obiecującym tropem dla badacza. Młodość w niniejszym studium identyfikowana jest przeze mnie roboczo z grupą osób, która tworzy pierwsze potransformacyjne pokolenie. Ich dorosłe życie i inicjacje polityczne przypadają na czasy po 1989 roku. Jednak osoby te mogą pamiętać także czas transformacji systemowej i schyłek PRL.

W dysertacji zastosowałam podział na „młodszych młodych” (18–30 l.) i „starszych młodych” (31–40 l.), podczas analizy zauważyłam bowiem znamienne dla tego podziału różnice kontekstu społecznego, w którym dorastali. Dotyczą one socjalizacji pokoleniowej i kontekstu historycznego oraz kulturowo-społecznego, w którym młodzi dorastali i kształtowali swoje postawy, wartości i zachowania. Dla starszych czas wchodzenia w dorosłość przypada na lata dziewięćdziesiąte, pierwsze lata transformacji ustrojowej, ale także wojny na Bałkanach, moment przystąpienia Polski do NATO, okres ruchów alterglobalistycznych. Natomiast dla młodszych, nieznających realiów komunistycznej Polski, jest to pierwsza dekada XXI wieku. Należy zwrócić uwagę na takie wydarzenia tego

⁷⁶⁶ Mniejsza liczba kobiet w stosunku do zdecydowanej większości mężczyzn może potwierdzać wciąż obecną tezę, że „polityka częściej przyciąga mężczyzn i jest widziana jako domena męskiej, a nie kobiecej aktywności.”; cyt. za: K. Skarżyńska, *Aktywność...*, dz. cyt., s. 33–34.

⁷⁶⁷ Por. K. Szafraniec, *Młodość...*, dz. cyt., s. 101–122.

okresu jak przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, rozwój Internetu w Polsce, program Erasmus+. Wobec czego zauważalne są nieznaczne różnice w sposobie interpretacji rzeczywistości społeczno-politycznej.

Na podstawie przeanalizy dyskursu i analizy treści⁷⁶⁸ wskazałam 20 środowisk ideowych młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku. Chcę podkreślić, że moi badani, identyfikujący problem, definiując środowiska ideowe młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku, rozszerzyli próbę badawczą do 31 środowisk ideowych.

Jako młodych lewicowców (rozumianych jako zwolenników idei lewicowej) określiłam grupę osób ze środowisk: 1. Anarchiści, 2. Codziennik Feministyczny i Ogólnopolski Strajk Kobiet, 3. Greenpeace Polska, 4. Krytyka Polityczna, 5. Środowisko LGBT, 6. Magazyn Kontakt, 7. Nowy Obywatel, 8. NSZZ „Solidarność” Sekcja Młodych i OPZZ Konfederacja Pracy Młodych, 9. OZZ Inicjatywa Pracownicza (ruchy pracownicze), 10. Partia Razem, 11. Partia Zieloni, 12. PPS, 13. Sojusz Lewicy Demokratycznej, Federacja Młodych Socjaldemokratów 14. Warszawskie Stowarzyszenie Lokatorów (ruchy lokatorskie), 15. Wolne miasto Warszawa (ruchy miejskie), 16. Antyfaszystowska Warszawa.

Jako młodych prawicowców (rozumianych jako zwolenników idei prawicowej) określiłam grupę osób ze środowisk: 1. Fundacja Republikańska, 2. Hipster Prawica, 3. Klub Jagielloński, 4. Nowa Konfederacja, 5. Kukizowcy, 6. Korwiniści, 7. Młoda Prawica, 8. Młodzież Wszechpolska, 9. ONR, 10. Prawica Rzeczypospolitej, 11. Ruch Narodowy, 12. Ruchy katolickie i pro-life, 13. Stowarzyszenie KoLiber, 14. Zjednoczona Prawica, 15. Wsiec.

W tym miejscu należy podkreślić, że wskazanych środowisk ideowych nie można postrzegać jako obszaru działań wyłącznie młodej lewicy i młodej prawicy. Ich uczestnikami bowiem mogą być także starsi sympatycy lewicy i prawicy w kraju. Stanowią jednak w większości reprezentatywne środowiska młodych działaczy świata polityki w Polsce, co potwierdzają analizy dyskursu i analizy treści.

Wywiady przeprowadziłam głównie w Warszawie, Łodzi i Krakowie. W tych miastach mieszka większość moich rozmówczyń i rozmówców. Tam także mieszczą się ważne ośrodki życia politycznego i intelektualnego. Wśród rozmówców są także osoby, które na stałe mieszkają w Bielsku-Białej, Gdańsku, Katowicach, Kutnie, Lublinie, Łodzi,

⁷⁶⁸ Głównie w celu unaocznienia terminów młodej lewicy i młodej prawicy w kraju po 2015 roku. W tym celu niniejsze metody badawcze obejmowały artykuły naukowe, popularnonaukowe i prasowe oraz wywiady telewizyjne, radiowe, prasowe, wpisy internetowe, poruszające problematykę lewicowości i prawicowości młodych w Polsce po 2015 roku.

Nowym Sączu, Poznaniu, Szczecinie, Wrocławiu, Zawierciu. Rozmówcy i rozmówczynie podzieleni zostali na trzy grupy badawcze⁷⁶⁹, choć jest to klasyfikacja umowna, bowiem osoby należące do środowisk ideowych się przenikają, co oznacza, że można je zaklasyfikować równocześnie do kilku środowisk i grup społecznych. Pierwszą grupę tworzą akademicy i przedstawiciele ośrodków opinii – w tekście oznaczana jako G1. Drugą grupą (G2) są młodzieżówki i partie polityczne. Trzecią grupę (G3) tworzą społecznicy i aktywiści. Wywiady są opisane według następującego schematu: numer badanego lidera/liderki oraz zbiór badawczy: lewica (L) lub prawica (P), grupa badawcza, z której pochodzi wypowiedź: G1, G2 lub G3, przedział wiekowy 18–30 lub 31–40 l.

W świecie młodej lewicy grupę G1 tworzą środowiska: Krytyka Polityczna, Magazyn Kontakt, Nowy Obywatel. W skład grupy G2 wchodzi: Partia Razem, Partia Zieloni, PPS, Sojusz Lewicy Demokratycznej, Federacja Młodych Socjaldemokratów. Z kolei grupę G3 tworzą: Anarchiści, Codziennik Feministyczny i Ogólnopolski Strajk Kobiet, Greenpeace Polska, Środowisko LGBT, NSZZ „Solidarność” Sekcja Młodych i OPZZ Konfederacja Pracy Młodych, OZZ Inicjatywa Pracownicza (ruchy pracownicze), Warszawskie Stowarzyszenie Lokatorów (ruchy lokatorskie), Wolne miasto Warszawa (ruchy miejskie), Antyfaszystowska Warszawa.

W świecie młodej prawicy do G1 zaliczyłam środowiska: Fundacja Republikańska, Hipster Prawica, Klub Jagielloński, Nowa Konfederacja, Stowarzyszenie KoLiber, Wsieci. Grupę G2 tworzą: Kukizowcy, Korwiniści, Młoda Prawica, Młodzież Wszechpolska, ONR, Prawica Rzeczypospolitej, Ruch Narodowy, Zjednoczona Prawica. Z kolei do grupy G3 zaliczono Ruchy katolickie i pro-life.

Wobec uzyskania możliwie najbardziej zróżnicowanej grupy badawczej światy społeczne młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku rozpatruję jako dwa światy ideowe, które stanowią dwie odrębne wspólnoty idei; klasowo, politycznie i ideologicznie zróżnicowane w swej strukturze. W ich skład wchodzi różne środowiska ideowe, z którymi utożsamia się większa grupa osób, mają silną identyfikację (z organizacją), a ich organizacja skoncentrowana jest wokół myśli lewicowej lub prawicowej. Należy wspomnieć, że nie zawsze stanowią sformalizowaną grupę osób z liderem na czele. Jako nieformalne grupy społeczne, wchodzi w skład większej grupy społecznej, na przykład partii lub kolektywu,

⁷⁶⁹ Inspirację dla zaproponowanego podziału zaczerpnęłam z metodologicznych aspektów badania inteligencji Piotra Kulasa. Zob. P. Kulas, *Inteligencja zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligentnych elit*, Warszawa WN Scholar 2017.

ale też mogą być ruchami społecznymi zawiązanymi na pewien czas.

Każde spotkanie z badanymi (wywiad) składało się z dwóch części. W pierwszej rozmowie i rozmówczynie opowiadali o swoim domu rodzinnym, wykształceniu, statusie społecznym, przekonaniach o sobie, działaniach oraz relacji z pozostałymi członkami środowiska ideowego, do którego należą – z punktu widzenia kryterium autoidentyfikacji ideowej. Ich opowieści obejmowały historię własnego życia od momentu dzieciństwa do chwili wywiadu. Celem tej części badania oprócz poznania biografii ideowej badanego/badanej było poznanie ich sposobu myślenia na temat tożsamości ideowej – czym ona dla nich jest i jak ją rozumieją. Ta część składała się również z pytań uzupełniających opowiedzianą historię (np. motywy podjęcia działalności). W tym celu pod koniec wywiadu badany/badana byli proszeni o określenie i uzasadnienie rozumienia własnej autoidentyfikacji ideowej poprzez tak postawione pytanie: jeśli miałbyś/ miałaś dokonać własnej autoidentyfikacji ideowej, to jak byś się określił/ określiła i dlaczego. Na końcu badani odpowiadali na pytania o kwestie i deklarowane wartości (postawy ideowe), które według nich składają się na takie rozumienie identyfikacji ideowej. W tym miejscu skupiłam się na koncepcji przyczynowości, odkrywając, co jest szczególnie ważne w wyjaśnieniu przyczyn identyfikacji ideowych badanych.

W drugiej części badań zastosowano wywiad pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany, przeprowadzany według wcześniej przygotowanego scenariusza, tj. z listą około 40 pytań, które dotyczyły wybranych problemów (stosunek badanego do...), ale dopuszczalne i wskazane było generowanie nowych w trakcie rozmowy. Celem tej części badania było poznanie opinii badanych na konkretne tematy. Pierwsze pytania odnosiły się do wymiaru lewica–prawica, tego, czy ów podział we współczesnej Polsce stanowi narzędzie do analizy rzeczywistości społeczno-politycznej. Jeśli odpowiedź badanego/badanej była twierdząca, wtedy prosiłam o wskazanie i wyjaśnienie wokół jakich osi można zarysować ten podział, co będą oznaczały: „lewicowość”, „prawicowość”. Następnie badani wyjaśniali i określali definicje: „lewica”, „prawica”, „młoda lewica”, „młoda prawica”, „stara lewica”, „stara prawica”, „młoda/nowa lewica”, „młoda/nowa prawica”.

Należy zwrócić uwagę, że metody badające trwałe wartości i normy oraz strukturalne ich zakorzenienie w grupach społecznych, mogą być badane przy pomocy kwestionariuszy i ankiet⁷⁷⁰. Mając na uwadze empiryczną teorię polityczną⁷⁷¹, ale też kierując się sztuką

⁷⁷⁰ Zob. W socjologii kultury widziane w ten sposób światy kulturowe mogą być badane za pomocą technik kwestionariuszowych, indukcyjnych, opisowych, dotyczących postaw, opinii, zachowań, a także biografii.

prowadzenia badań politycznych⁷⁷² i metodologią badań w socjologii kultury, przeprowadziłam wywiady pogłębione, częściowo ustrukturyzowane, opierając się na wcześniej przygotowanym kwestionariuszu, tj. liście około 40. pytań, które dotyczyły wybranych problemów badawczych (stosunek badanego do..) dotyczących kategorii postaw, opinii, zachowań lewicy i prawicy, występujących w dyskursie naukowym, ale także potocznym, odzwierciedlanym w dyskusjach medialnych i publicystyce. Na podstawie przygotowanego zestawu pytań, chciałam w ten sposób dowiedzieć się, czy wartości, postawy i zachowania, przypisywane lewicy i prawicy są obecne wśród badanych i co według nich oznaczają.

Na końcu rozmówcy i rozmówczynie pytano o postawy polityczne, m.in. czy identyfikują się z jakąś partią polityczną, czy posiadają sympatie polityczne, czy na ich poglądy i opinie mają wpływ partie polityczne oraz na kogo oddali głos w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w 2015 roku i czym podyktowany był ich wybór.

Należy odnotować, że podczas całego badania byłam otwartą na nowe pola badawcze. Wywiady były zróżnicowane pod względem długości i trwały od 3 do 6 godzin. Każdy z wywiadów poddany został transkrypcji. Po transkrypcji wywiady zostały zakodowane za pomocą stworzonej przeze mnie książki kodowej, która obejmowała kategorie lewica i prawica oraz przypisany im zestaw cech, postaw, zachowań, a także za pomocą kodowania otwartego (tworzenie kategorii wyłaniających się z danych)⁷⁷³.

W celu zakodowania posłużyłam się wcześniejszym kwestionariuszem, za pomocą którego zarejestrowałam cechy lewicowości i prawicowości. Wobec politologicznej konceptualizacji zbiorów (samoidentyfikacja lewicowa i prawicowa) wyznaczyłam parametry zmienności, które dotyczyły m.in. kwestii (kodów): **a) system gospodarczy i rola państwa w gospodarce, b) własność, c) rola państwa, d) polityka socjalna, e) podatki, f) wiara, g) stosunek do historii, h) patriotyzm, i) tradycja, j) komunizm, k) relacje międzynarodowe – współpraca europejska, l) za/przeciw przyjmowaniem do Polski uchodźców i imigrantów, m) jednostka czy kolektyw, n) społeczeństwo czy naród, o) aborcja, u) eutanazja, p) małżeństwa homoseksualne, r) adopcja dzieci przez pary**

Zob. np. B. Glaser, A. L. Strauss, *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*, przeł. M. Gorzko, Kraków: Wydawnictwo Nomos 2009.

⁷⁷¹ Zob. B. Krauz-Mozer, dz. cyt.

⁷⁷² Zob. W. P. Shively, *Sztuka prowadzenia badań politycznych*, przeł. E. Hornowska, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 1997.

⁷⁷³ Zob. G. Gibbs, *Analiza danych jakościowych*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 90–92.

lub małżeństwa homoseksualne, s) ekologia.

W trakcie rozmów, a następnie podczas analizy materiału badawczego, pojawiały się nowe kwestie i tematy, m.in.:

Stosunek do Kościoła katolickiego;

Narodowa tożsamość;

Imigranci i uchodźcy;

Równość i wolność;

Rodzina;

Polska liberalna i Polska solidarna;

Podział społeczeństwa na klasy społeczne.

Kluczowym elementem w kodowaniu było ciągłe porównywanie danych⁷⁷⁴ i ustalanie analitycznych podobieństw i różnic między wywiadami. Na końcu zastosowano analizę porównawczą.

Ponieważ centralną koncepcją dla zrozumienia relacji pomiędzy obydwoma światami ideowymi wydaje się zagadnienie działania społecznego i definiowania sytuacji interakcyjnej, wyjaśnienie będzie ukazane za pomocą teorii symbolicznego interakcjonizmu, która inspirowa i organizuje moją analizę⁷⁷⁵.

Ponadto, obok wywiadów zebranych w latach 2018–2019 pomocniczą metodą badawczą była analiza tekstów źródłowych z lat 2015–2019, obejmująca teksty kultury

w postaci dzieł pisanych, artykułów naukowych dotyczących problematyki lewicowości i prawicowości, wywiadów telewizyjnych, radiowych, prasowych, a także artykułów popularnonaukowych, wpisów internetowych liderów i liderek młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce⁷⁷⁶.

Opisuję lewicową i prawicową politykę ideowości młodych za pomocą perspektywy badanych, kładąc nacisk na ich język w kontekście budowanego znaczenia, osadzając jego analizę w kontekście społecznym, kulturowym i politycznym⁷⁷⁷. Dyskurs prawicowy i lewicowy stanowi istotny czynnik w konstrukcji życia społecznego badanych. Do analizy danych, poza programem Word, nie wykorzystałam innych narzędzi.

Proces pisania pracy obejmował kilka etapów. Pierwszy etap dotyczył przygotowania bibliografii i konspektu rozprawy doktorskiej wraz z założeniami metodologicznymi

⁷⁷⁴ K. Charmaz, *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, przeł. B. Komorowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009, B. G. Glaser, A. L. Strauss, dz. cyt.

⁷⁷⁵ Zob. E. Hałas, *Interakcjonizm...*, dz. cyt.

⁷⁷⁶ Zob. T. A. van Dijk, *Critical...*, dz. cyt., s. 354–371. T. A. van Dijk, *Principles...*, dz. cyt., s. 249–283.

⁷⁷⁷ Zob. N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (red.), dz. cyt.

i scenariuszem badań jakościowych.

Drugi etap polegał na przeprowadzeniu pogłębionych wywiadów i wywiadów częściowo ustrukturyzowanych z wcześniej przygotowanym scenariuszem badań. W tym etapie kompletowałam literatury i czytałam ją. Uznałam, że proces naukowego poznania wymaga najpierw odpowiedniego rozeznania w oparciu o obserwowane prawidłowości i zależności dla ustalenia światopoglądów ideowych badanych, które zamierzałam zbadać. W tym czasie sporządziłam ponad tysiąc notatek i zapisków, nie tylko z badań terenowych. Zapoznałam się także z deklaracjami ideowymi środowisk moich badanych. Odebrałam kilka konsultacji z osobami, które specjalizują się w omawianej problematyce. Ponadto wzięłam udział w dwóch konferencjach metodologicznych, na których przedstawiłam zarys przygotowywanego projektu. W trakcie konferencji otrzymałam wiele znaczących sugestii, uwag i podpowiedzi dotyczących rozprawy doktorskiej.

Na trzecim etapie, w oparciu o zebrany materiał empiryczny, starałam się przeczytać jak najwięcej prac dotyczących omawianej problematyki, ale także i z jej pogranicza. Rozpoczęłam również analizę wywiadów. Ponadto sporządziłam plan rozdziałów dysertacji.

Czwarty etap obejmował proces intensywnego pisania, który rozpoczęłam wiosną 2020 roku, a zakończyłam we wrześniu 2022 roku. Ten etap obejmował także analizę treści wybranych tekstów kultury, które omówiłam w rozprawie.

3.3. Rola badacza i relacja z badanymi

Rozprawa obejmuje różne formy i style pisania naukowego – wzięwszy pod uwagę interpersonalny kontekst, który wytworzył się między mną a badanymi – miejscami tryb zapisu przybiera formę eseju naukowego, w którym łączę antropologiczną refleksję z namysłem politologiczno-socjologicznym⁷⁷⁸. Warto jednak w tym miejscu dodać, że w każdym wypadku zmiany sposobu opowiadania staram się zachować akademicki rygor wywodu i intelektualną dyscyplinę w podawaniu treści. Jestem przekonana, że jest

⁷⁷⁸ W tym miejscu odwołuję się do idei “badacza jako człowieka”. Realizowanie pogłębionych wypowiedzi nie mogło obyć się bez ingerencji badacza jako nieodłącznej jej części. Badacz organizuje proces badawczy i ponosi odpowiedzialność za jego przebieg i efekty. Zob. M. Kafar (red.), *Auto/biograficzne aspekty praktyk poznawczych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2016, M. Kafar, A. Kacperczyk (red.), *Autoetnograficzne „zbliżenia” i „oddalenia”*. *O autoetnografii w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2020. Inspiracje czerpałam z podejścia predefiniowania kategorii identyfikacji Michèle Lamont. Moi badani tworzą pojęcia, bez z góry ustalonych założeń jako badaczka następnie wydobywam z nich znaczenie i umieszczam w kontekście politycznym, kulturowym i społecznym. Zob. M. Lamont, *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*, New York: Russell Sage Foundation and Harvard University Press 2000.

to możliwe do uzyskania w różnych stylach pisarstwa akademickiego i w różnych sposobach relacjonowania wyników badań.

Przed analizą wywiadów chciałabym przytoczyć okoliczności przeprowadzanych przeze mnie badań oraz przedstawić, na czym polegała moja rola jako badacza w trakcie badań jakościowych i jakie metody zastosowałam. Ponadto chcę pokazać, w jaki sposób zmieniał się mój sposób rozumowania, które tezy rozpadły się, a powstały nowe. Problem, o którym napisałam, jest ważny z kilku powodów. Podążając za mistrzem antropologii refleksyjnej, Wojciechem Bursztą, wykorzystuję jego sposób narracji.

Podczas trwania całego projektu towarzyszyło mi przekonanie, że „muszę wniknąć głębiej” w historię badanych⁷⁷⁹ – wejść w czyjąś prywatność, czasami intymność, osobistą przestrzeń – tylko w taki sposób mogę poznać i zrozumieć otaczającą mnie polityczną rzeczywistość⁷⁸⁰.

Proces pisania pracy rozpoczęłam wiosną 2020 roku. Do tego czasu udało mi się sporządzić bibliografię i plan badawczy, który powstał w trakcie pierwszego roku studiów doktoranckich. Odbyłam także kilka bardzo ważnych konsultacji, które pozwoliły mi określić pole badawcze, w którym chciałam się poruszać. Następnie potrzebowałam „materii”, z której zacznę tworzyć tę pracę. By wejść w silny dialog z poznanymi narracjami, odbyłam około pięćdziesięciu podróży badawczych. Czyniąc najpierw rozpoznanie, czy moje przedsięwzięcie badawcze ma w ogóle sens.

Ten „badawczy zwiad” utwierdził mnie w przekonaniu, że brany przeze mnie na warsztat temat jest nie tylko ważny, ale i fascynujący. A także obiecujący w sensie akademickim, bo dający szansę na uzyskanie ciekawych, nieoczywistych wyników. Pierwszy wywiad przeprowadziłam 13 lipca 2018 roku w stolicy. Była to rozmowa z przedstawicielem młodej prawicy. Ostatni wywiad przeprowadziłam 14 grudnia 2019 roku w Warszawie z liderem młodej lewicy.

W trakcie prowadzenia badań sporządziłam ponad tysiąc stron notatek, które pełniły funkcję dzienników refleksji. Po każdym wywiadzie starałam się sporządzić dłuższą notkę, aby nie pozbawiać się pierwszych myśli i spostrzeżeń płynących ze spotkania z badanymi. Na podstawie opowieści moich badanych przygotowywałam pierwsze fragmenty dysertacji, które następnie znalazły swoje miejsce w niniejszym studium.

⁷⁷⁹ Osobista notatka badacza, sierpień 2019.

⁷⁸⁰ Chcę podkreślić, że w tym miejscu ważne były dla mnie dwie publikacje: Z. Krasnodębski, *Rozumienie ludzkiego zachowania. Rozważania o filozoficznych podstawach nauk humanistycznych i społecznych*, Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy 1986 oraz E. Mokrzycki, *Do nauki podchodzi się nie tylko z pytaniami*, Wydawnictwo IFiS PAN 2007.

W czasie prowadzenia badań poznałam kilkadziesiąt osób, z którymi spędziłam bardzo dużo czasu. Spotykaliśmy się w różnych miejscach. W ten sposób odwiedziłam skłoty w Poznaniu i w Warszawie, wiele razy Sejm Rzeczypospolitej RP, kilka biur poselskich, think-tanków, redakcji, biuro agencyjne w Gdańsku, kilka siedzib warszawskich organizacji, wiele kawiarni, dwie galerie handlowe, siedzibę telewizji na Woronicza, prywatne mieszkanie na Ochocie, jeden dom rodzinny na południu Polski.

Każda z przeprowadzonych rozmów była dla mnie bardzo ważnym doświadczeniem. Badania terenowe prowadziłam przez półtora roku. W tym czasie prawie całkowicie zanurzyłam się w opowiadanej mi przez moich rozmówców i rozmówczynie rzeczywistości. Wyjazdy planowałam z tygodnia na tydzień, żyjąc historiami moich bohaterek/bohaterów. To pozwoliło mi nie zaburzać procesu poznawczego, sukcesywnie łącząc wątki, zapisywać pierwsze refleksje. W taki oto sposób zaczęłam odmalowywać we własnej głowie dwa światy społeczne – światy ideowe młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce.

Proces badawczy wiązał się z doświadczeniami antropologicznymi, które obfitowały w liczne wnioski i refleksje, nie tylko natury *stricte* akademickiej. Dzięki spotkaniom z badanymi nie tylko poznałam młodych ludzi, lecz także udało mi się zobaczyć (zrozumieć) Polskę, a przynajmniej jakąś ważną jej część. Nigdy wcześniej nie spędziłam w pociągu tyle czasu. Szczególnie chętnie rozmawiałam z przypadkowo spotkanymi młodymi, będąc ciekawa ich opinii na wiele tematów, w tym tych ściśle związanych z moją rozprawą.

W trakcie badań terenowych byłam świadkiem m.in. rozmów o tym, w co dziecko ubrać do szkoły, jak zdobyć pieniądze na lekarstwa, w jaki sposób zorganizować pomoc dla chorej babci, jak sprzedać towar na stoisku albo zamówić nowy w hurtowni, naprawić samochód, zorganizować opał na zimę. Wtedy nie myślałam, czy to jest Polska A, czy Polska B: w tym czasie poznawałam po prostu Polskę. To “porzucenie” centrum i popatrzenie na świat z innej perspektywy wydaje mi się bardzo ważnym doświadczeniem, i to zarówno w sensie ogólniejszym (rozwijającym mnie jako osobę, człowieka), jak i w węższym sensie zawodowym, warsztatowym. .

Mniej więcej w połowie wywiadów badawczych rozpoczęłam intensywne czytanie literatury do doktoratu, sukcesywnie ją uzupełniając. „Niezauważalnie dla siebie samej, wchodziłam głębiej w głęboką historię, rejestrując, co ludzka świadomość ukryła, albo co jest

ukryte”⁷⁸¹. Nieświadoma wielu kwestii, natrafiałam na lęki, słabości moich rozmówców. To, co nie było przedmiotem badań, stało się przedmiotem głębszej refleksji nad polskim społeczeństwem. Niespiesznie, by nie powiedzieć majestatycznie, ukazywała się w trakcie procesu badawczego moim oczom jakaś fundamentalna prawda o Polsce i Polakach/Polkach. Uważam to doświadczenie za bardzo ważne i pożyteczne, a także brzemiennie w skutki (jestem teraz inną osobą i badaczką).

W trakcie analizy wywiadów dostrzegłam, że wypowiedzi moich badanych w wielu omawianych kwestiach nie pokrywają się z tym, co obecne jest w debacie publicznej, a także prezentowane w programach środowisk ideowych, z których się wywodzą badani. Może to prowadzić do wniosku, że badani nie realizują programów ideowych środowisk, które reprezentują, co rodzi pewną wątpliwość, bo przecież są ich liderami/ liderkami. Trudno zatem posądzać badanych o brak zgody w tym temacie. Poza tym zwróciłam uwagę, że badani są skłonni do refleksji w swoich opowieściach. Rezygnują z myślenia teoretycznego, raczej korzystają z prostszych sposobów opowiadania, unikających uniwersalizacji.

Oczywiście, czynię zastrzeżenie, że przecież „doświadczenia osobnicze powodują m.in., że każdego człowieka np. charakteryzuje swoista świadomość, ukształtowana jego osobistymi dziejami, która jest szczególnym przypadkiem świadomości rozumianej ogólnie, jako odzwierciedlenie w ludzkiej głowie danych warunków bytu społecznego oraz oddziaływania jego środowiska naturalnego”⁷⁸². Co oznacza mniej więcej tyle, że i mnie mogło się zdarzyć, że własne pochodzenie oraz towarzysząca temu wrażliwość mogły wpłynąć na analizę materiału badawczego. Mając jednak tego świadomość, starałam się tego unikać, zgłębiając ów temat możliwie wnikliwie na rzecz ograniczenia własnej subiektywności. Bliska mi była myśl, że „podstawą oceny wartości prac doktorskich są myśli autora, wyrażające się w ujmowaniu i interpretacji zjawisk”⁷⁸³.

Na końcu chcę podkreślić, że być może ciekawiej byłoby, gdybym szczegółowo opisała swoich rozmówców i rozmówczynię. Ale ponieważ na ogół są to osoby rozpoznawalne, pełniące poważne publiczne role, taka charakterystyka nie jest pożądana, wręcz mogłaby narazić moich bohaterów na przykrość. Zapewniając moim rozmówcom pełną anonimowość, w trakcie cytowania badanych w pracy usunęłam fragmenty oraz newralgiczne dane, na podstawie których mogliby zostać zidentyfikowani. W związku

⁷⁸¹ Osobista notatka badacza, sierpień 2019.

⁷⁸² J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk” 2005.

⁷⁸³ T. Mendel, *Metodyka pisania prac doktorskich*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej 1999, s. 11.

z tym, cytując moich rozmówców i rozmówczynię, nie podaję środowiska ideowego, które reprezentują, a wskazuję jedynie grupę społeczną, na podstawie zaproponowanego wcześniej podziału: G1 – akademicy i przedstawiciele ośrodków opinii, G2 – młodzieżówki i partie polityczne, G3 – społecznicy i aktywiści oraz podaję w przybliżeniu ich wiek: 18–30 lub 31–40 l.

3.4. Metodologia analiz

Konstruując lewicową i prawicową ideową tożsamość młodych, należało najpierw zakreślić pole znaczeniowe tych pojęć. Niniejszy sposób postępowania wymagał odniesienia się do tego, co opisane i wyjaśnione w pierwszym i w drugim rozdziale⁷⁸⁴. Następnym celem była analiza materiału empirycznego uzyskanego w trakcie badań i jego porównanie.

Zatem efekt analiz stanowi ocenę zgodności zdefiniowanych kategorii lewicowości i prawicowości w postaci sformalizowanego ujęcia – “zbioru znaczeń” lewicy i “zbioru znaczeń” prawicy, które można uznać za opis warunków niezbędnych i dostatecznych w poszukiwaniu korelacji z tym, co uzyskane w materiale jakościowym. Badawcze kwestie dotyczyły przede wszystkim poszukiwania postaw ideowych⁷⁸⁵, które składają się na ideową tożsamość badanych. Wobec politologicznej konceptualizacji zbiorów (samoidentyfikacja lewicowa i prawicowa) opracowałam schemat kodowania w oparciu o rozważania teoretyczne z rozdziałów pierwszego i drugiego. W ten sposób stworzyłam typologię (zbiór) identyfikacji wyjściowej⁷⁸⁶:

Samoidentyfikacja badanego jako „lewicowa”: interwencjonizm państwowy, własność państwowa, rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych i redystrybucją dóbr (państwowa służba zdrowia, edukacja, państwowy system emerytalny, pomoc społeczna, dotowana kultura), wysokie, progresywne podatki, negatywne postawy wobec katolicyzmu, krytyka Kościoła katolickiego i wartości chrześcijańskich, ateizm, krytyczna perspektywa wobec polskiej historiografii, wyobcowanie z tradycji, kontestowanie

⁷⁸⁴ Za terminem ‘operacjonalizacja pojęć’ rozumiem, że jest to “wyrażenie wszystkich pojęć i terminów teoretycznych tak, aby miały jednoznaczny sens empiryczny lub były wyznaczone przez czynności, jakie należy wykonać, aby poznać to zjawisko”. Zob. G. Babiński, *Etapy procesu badawczego*, W: *Badania empiryczne w socjologii. Wybór tekstów*, red. M. Malikowski, M. Niezgoda, Tyczyn: WSSG 1980, s. 19–34.

⁷⁸⁵ Zob. O tym traktuje cała koncepcja rozłamów politycznych (*socio-political cleavages*), S. M. Lipset, S. Rokkan, dz. cyt.

⁷⁸⁶ Należy zwrócić uwagę, że na podstawie dyskursu polskiej prawicy (ale ma to miejsce również na lewicy, choć w mniejszym stopniu) znajdziemy zarówno interwencjonizm gospodarczy, jak i pozycję wolnorynkową. W związku z tym, na skutek wspomnianych trudności, kierowałam się głównymi ujęciami badawczymi w tym obszarze badań.

patriotyzmu, komunizm, pogłębianie współpracy europejskiej, wyobcowanie z tradycji narodowej, za przyjmowaniem uchodźców i imigrantów, kolektyw, społeczeństwo, równouprawnienie norm, znaczenie grupy, równość ekonomiczna, płci, orientacji seksualnej, wolność w wymiarze kulturowo-obyczajowym, moralny relatywizm, rodzina otwarta, rodzina homoseksualna, poparcie dla aborcji i eutanazji, za małżeństwami homoseksualnymi, za adopcją dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne, nadrzędność ochrony przyrody wobec rozwoju gospodarczego.

Samoidentyfikacja badanego jako „prawicowa”: gospodarka wolnorynkowa, własność prywatna, rola państwa ograniczona do minimum, niskie podatki, szacunek do Kościoła katolickiego, wiara chrześcijańska, szacunek do historii, przywiązanie

do tradycji, patriotyzm, antykomunizm, sprzeciw wobec pogłębianiu współpracy europejskiej, przywiązanie do tradycji narodowej i państwa narodowego, sprzeciw wobec przyjmowaniu uchodźców i imigrantów, jednostka, naród, nacjonalizm, znaczenie wspólnoty, równość, ale wobec prawa, wolność polityczna i ekonomiczna, wrogość wobec innego, determinizm, rodzina⁷⁸⁷ jako związek kobiety i mężczyzny, zakaz aborcji, zakaz eutanazji, sprzeciw wobec małżeństw homoseksualnych, sprzeciw wobec adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne, podrzędność ochrony przyrody wobec rozwoju gospodarczego.

W taki oto sposób w oparciu o obserwowane zjawiska w sferze praktyk życia codziennego młodych i ich relacji ze społeczeństwem, niniejsze kwestie wydobyte ze świadomości potocznej badanych ukażą opis interesującej nas rzeczywistości.

3.5. Autoidentyfikacje ideowe młodych a sens określeń lewica i prawica. Percepcja badanych

Analizę należy rozpocząć od stwierdzenia, że otaczająca nas rzeczywistość nie jest stała w swojej konsystencji, wobec tego idee, których poszukujemy i ich rozumienie mogą ulegać redefinicji⁷⁸⁸. Nie oznacza to jednak, że zanikają, diametralnie zmieniając swoje oblicze, gdyż w procesie zmian społecznych, zachowują swoiste cechy, które pozwalają im

⁷⁸⁷ W tym miejscu pojęcie rodziny odnosi się do grupy osób, której członkowie połączeni są ze sobą stosunkiem pokrewieństwa i więzami społecznymi.

⁷⁸⁸ Zob. Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, przeł. T. Kunz. Kraków: Wydawnictwo Literackie 2006, A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt., U. Beck, A. Giddens, S. Lash (red.), dz. cyt. Por. N. Elias, *Spoleczeństwo jednostek*, tłum. J. Stawiński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008.

zachować „rolę zaczepu” (umiejscawiania) w rzeczywistości społecznej⁷⁸⁹. Sensowne jest z kolei pytanie o ich znaczenie.

W trakcie analizy szczególnie wnikliwie przyglądałam się zjawiskom społecznym, które obserwujemy w kraju po 2015 roku. Dotyczą one w szczególności zmian na płaszczyźnie makroekonomicznej wprowadzonych przez partię PiS, ale także zjawisk populizmu, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, procesów migracyjnych i mobilności, przemian obyczajowych, konsumpcjonizmu i popkultury oraz zmian klimatycznych, które wyraźnie wpływają na mechanizmy autoidentyfikacji, definicje lewicy i prawicy, ich rozumienie i tożsamości oraz związaną z nimi aksjologię. Ponadto moją uwagę zwróciła nowa forma partycypacji politycznej młodych, za którą można uznać uczestnictwo młodych w świecie wirtualnym⁷⁹⁰. Dla młodych to są różnego rodzaju komunikatory internetowe, Facebook, Instagram, TikTok. Młodzi w postaci memów, lajków, dislajków na Facebooku wyrażają postawy polityczne; sprzeciwu bądź akceptacji, które stanowią w pewnym sensie nową formę organizacji społeczno-politycznej.

Na podstawie analizy stwierdza się, że w dzisiejszej Polsce wyłania się obraz społeczno-kulturowej zmiany, która nie wynika bezpośrednio z przejęcia władzy przez PiS w 2015 roku, lecz z głębszych przemian. Obserwujemy zmianę pokoleniową, która dotyczy zmiany oczekiwań, co do poziomu życia, ale także związana jest ze zmianą wartości życiowych, zachowań i postaw oraz ich symboliki we współczesności.

Transformacja społeczno-obyczajowa staje się faktem. Młode pokolenie podlega przyspieszonej liberalizacji⁷⁹¹. Na zmianę postaw społecznych młodych wpływają wspomniane procesy społeczne. Młodzi dystansują się od starszych w polityce, co oznacza, że podziały między starszym a młodszym pokoleniem mogą być równie ważne albo nawet ważniejsze i głębsze niż podziały na lewicę i prawicę.

W Polsce tradycyjne znaczenie tych słów ulega redefinicji i ma związek z podziałami pokoleniowymi, które stanowią różnice doświadczeń osobistych i pokoleniowych. Młode pokolenie nie tylko jest bardziej ruchliwe pod kątem zachowań wyborczych, lecz także

⁷⁸⁹ Zob. W. J. Burszta, *Różnorodność...*, dz. cyt.

⁷⁹⁰ A. Pazderska, dz. cyt. s. 125–139, R. Waško, dz. cyt., s. 136–153. Por. A. Stoppel, dz. cyt.

⁷⁹¹ Należy zwrócić uwagę na wyniki raportu CBOS opublikowanego w lutym 2021 roku. Wynika z niego, że w 2020 roku po pierwszy od 20 lat w badanej grupie 18–24 lata lewicowe poglądy przeważały nad prawicowymi. Odsetek młodych Polaków o sympatiach lewicowych wzrósł niemal dwukrotnie w stosunku do roku 2019, osiągając tym samym najwyższy poziom w historii badań CBOS (30%). Zob. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_016_21.PDF, [dostęp 24.04.2021].

nie podziela poglądów i postaw wobec pozostałych uczestników świata ideowego lewicy i prawicy.

Z analizy jakościowej przeprowadzonej pod kątem poszukiwania wspólnego dla większości badanych znaczenia pojęć ‘lewica’ i ‘prawica’ w stosunku do znaczenia przedstawionego w pierwszym i w drugim rozdziale wynika że: **lewicowość** to zachowania i postawy płynące z kultury, które jednostka odnosi do faktu bycia człowiekiem.

Lewicowość opiera się na idei równości i sprawiedliwości społecznej oraz wszelkiej podmiotowości, którą wyróżnia przede wszystkim walka o prawa człowieka, wrażliwość na niesprawiedliwość społeczną i szacunek do wolności. Młodzi lewicowcy myślą głównie o tym, jak poszerzyć zakres *wątpliwą* wolności, którą człowiek dysponuje. Są przekonani, że różnego rodzaju struktury społeczne tę wolność w istotny sposób ograniczają, zarówno w obszarze ekonomicznym, społecznym, kulturowym oraz politycznym. Poza tym ich celem jest sprzeciw wobec dogmatyzmu poznawczego.

Prawicowość z kolei to dla młodych zachowania oparte na odwiecznym porządku, wynikające z boskiego porządku naturalnego z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. prawo, moralność, religia, tradycja, instytucje), które utożsamiane z tradycyjną moralnością mają “spajać” porządek społeczny. Elementy te podlegają korektom, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości społecznej (struktury społecznej). Młodzi prawicowcy z zaufaniem podchodzą do istniejących struktur społecznych – postrzegając je za fundamenty bezpieczeństwa i stabilności. W tym sensie to Bóg i prawo stanowią dla nich źródło ludzkiego sensu i ładu społecznego. W ciągu życia towarzyszy im przeświadczenie, że wszelkie działania odbywają się na podstawie i w granicach obowiązującego prawa, nigdy w oparciu o emocje.

Należy odnotować, że według badanych w obu przypadkach lewicowość i prawicowość identyfikowane są przez pryzmat kulturowy. Nieistotny przy ocenie idei lewicowych i prawicowych był kontekst historyczny. W obu przypadkach także mniejsze znaczenie miał aspekt gospodarczy⁷⁹².

Co więcej, uzyskane wnioski pokazują, że światy ideowe młodej lewicy i młodej prawicy różnią się między sobą w kilku kwestiach, można jednak wskazać elementy wspólne.

⁷⁹² W tym miejscu kwestie ekonomiczno-gospodarcze odnoszą do klasycznego ujęcia wymiaru lewica-prawica. Na podstawie analizy jakościowej stwierdza się, że prospołeczną politykę państwa, ideę solidarności społecznej, w niektórych obszarach także rozbudowany system zabezpieczeń społecznych należy traktować jako element wspólny dla obu polityk ideowości. Por. R. Siemińska, *Zmieniający się świat ideologicznych pojęć*, W: *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*, red. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1996.

Rozumienie lewicowości i prawicowości wśród młodych badanych dotyczy szerszych zmian kulturowych, których źródła nie leżą w konfliktach ekonomicznych i politycznych. Stanowią one nie tyle główny, ile pośredni element, składający się na tożsamość ideową. Doświadczenie domu rodzinnego, pochodzenie, klasa społeczna nie determinują decyzji i postaw badanych, ale stanowią przestrzeń dla pierwszych doświadczeń politycznych. Warunki społeczno-ekonomiczne oraz tradycja kulturowa, w których dorastają badani, są ważne (i wielu przypadkach nie znikają), ale w dzisiejszym świecie nie stanowią determinantu *sensu stricto*. Badani, rozpoczynając własną drogę ideową, poszukują bliskich środowisk rówieśniczych pod względem aksjologicznym. W nich odnajdują wartości z przestrzeni dorastania.

Należy zwrócić uwagę, że badani, mimo iż dziś pełnią publiczne funkcje w Polsce, wywodzą się z różnych warstw społecznych. Powyższa myśl skłania do refleksji. Badani, którzy deklarowali prawicowo-konserwatywną tożsamość, nie zawsze wywodzą się z klasy niższej lub pochodzą z małych miejscowości, natomiast badani o liberalno-lewicowych korzeniach, z klasy wyższej i dużych miast⁷⁹³. Analiza biografii badanych ukazała duże zróżnicowanie w tym temacie.

Kontynuując wątek, analiza jakościowa ukazuje, że dla badanych podział lewica-prawica funkcjonujący w świadomości szczególnie starszego pokolenia w kraju, nie zawiera istotnych odniesień do samoidentyfikacji młodych. Badani są zdania, że ich definicje lewicowości i prawicowości wymagają nowego paradygmatu poznawczego, wypracowania pojęć, opisów i analiz, które będą punktem wyjścia do dalszej międzypokoleniowej dyskusji. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję kilka wypowiedzi badanych. Zaczniemy od tej:

Ciężko dziś znaleźć jakąkolwiek partię, która byłaby jednolita pod kątem ideowym. Wszędzie tak jest, gdzie występuje dużo postaci. Taką erę partii bez ideowych zapoczątkował Donald Tusk jak był szefem PO, dlatego, że zaczął tworzyć kotwice konserwatywne, którą akurat wtedy był Gowin i żeby to zneutralizować, ściągnięto Arłukowicza, który był wtedy na lewicy. Podział na lewicę/prawicę nie ma żadnego sensu, bo nie ma partii jednolitych poglądowo, są partie reprezentujące środowisko mniej więcej o jakimś kształcie, ale nie są jednolite. Możemy spojrzeć na PiS, że to jest partia konserwatywna w sensie światopoglądowym, a według klasycznego podziału gospodarczego, to ocenia się ją jako

⁷⁹³ Por. M. Winiewski, Ł. Jurczyszyn, M. Bilewicz, M. Beneda, *Podłoże prawicowych preferencji wyborczych młodych Polaków*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami UW 2015, <https://www.civitas.edu.pl/wpcontent/uploads/2015/07/Pod%C5%82o%C5%BCE-prawicowych-preferencji-wyborczych-m%C5%82odych-Polak%C3%B3w.pdf> [dostęp 02.01.2021].

lewicę. I teraz, jak ten mix ocenić, ja miałbym z tym problem. SLD z czasów 2001-2005 centrolewicowe światopoglądowo, ale gospodarczo bardziej prawicowe, zlikwidowano CIT, obniżono próg podatkowy. Moim zdaniem duży problem jest w tym, że nie definiuje się pojęć, na których się pracuje. Używa się dużych słów, ale nie zaczyna się od tego określenia tego pojęcia (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁷⁹⁴.

Na podobny sposób rozumowania wskazuje też inna wypowiedź.

Problem jest taki, że to się niesamowicie rozmyło. Myślę, że ze względu na to, jak to wyglądało po 89. roku i, że tak naprawdę nie było wtedy lewicy, bo ta neoliberalna propaganda jakoś tak silnie weszła. Wszystko inne było komunizmem, wszystko inne było PRL-em i my teraz dopiero odkrywamy na nowo, że podatki wyższe dla najbogatszych czy podatek majątkowy, czy podatek progresywny. Że to są rzeczy, które mogą funkcjonować, mogą realnie istnieć, bo wcześniej to w ogóle nie było czegoś takiego. I tak zwana lewica i tak zwana prawica były równie neoliberalne tak naprawdę. Również wspierały, nie wiem, wojnę, i nie było też tego elementu takiego myślenia o życiu ludzi na przykład, o pracy, o warunkach, o walkach lokatorskich. Więc tego zupełnie przez te wszystkie lata nie było i to jest jakiś taki po 89. no straszny moment. To też ukształtowało nasze wartości i dopiero teraz jak ja odkrywałam, opowiadałam o tych swoich wartościach, no to ja dopiero teraz odkrywam jak silnie byłam ukształtowana przez taką neoliberalną propagandę i że to wszystko było bardzo prawicowe i że trzeba się z tego wyzwalać teraz (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁷⁹⁵.

Wobec zaistniałego problemu badani nie potrafią określić się na osi lewica – prawica. Dlatego wśród nich przeważają opinie, że na potrzeby współczesności należy dokonać stosownej jego redefinicji.

Co więcej, analiza wybranych wyobrażeń ukazuje, że oś podziału pomiędzy młodymi dopiero się tworzy. W latach 90. prawicą określano wszystko to, co było antykomunizmem w kraju. Według młodych dziś stosunek do komunizmu nie odgrywa żadnej roli w kwestiach ideowości. Dowodzi tego następujący cytat:

Starą prawicą w Polsce jest tak naprawdę prawica post-solidarnościowa, którą niekiedy niektórzy nawet określają złośliwie - okrągłostołowa. Która tak naprawdę w dużej mierze prawicą nie jest, są to tak naprawdę kadry opozycji antykomunistycznej i tu warto powiedzieć jeszcze, że, moim zdaniem, dość istotny podział, jaki się wykształcił

⁷⁹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

⁷⁹⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

w okresie jeszcze opozycyjnym lat 70. i 80., to był podział na opozycję demokratyczną i opozycję niepodległościową. W ramach szerokiego nurtu opozycji jako ci, którzy mieli, którym bliżej było do prawicy, tej rzeczywistej, określali się prawicą niepodległościową. Konserwatyzm wtedy był jeszcze słabo znany. Taki nurt narodowo-katolicki określał się jako prawica niepodległościowa, co podkreślało, że państwo niepodległe ma dla nich znaczenie a nurt lewicowej opozycji względem PRL określał się jako opozycja demokratyczna, ponieważ lewica zawsze bierze lewicę na sztandar, żeby te swoje hasła uprawomocnić. Nie potrzebuje do tego Boga, tradycji, czy historii, po prostu demokracja i w tym wymiarze są rewolucyjni, że właśnie chcą czerpać legitymacje z ludu a nie jakiś transcendentnych porządków. I moim zdaniem ta część opozycji właśnie demokratycznej, która później pod sztandarem prawicowym w III RP występowała w rzeczywistości, jest taką bardziej lewicą z reguły; i to wychodzi bardziej lewicą (4P, G2, przedział wiekowy 31–40)⁷⁹⁶.

Ogólne tendencje płynące z badań wskazują, że dla badanych **ideowość polityczna** to zespół reprezentowanych wartości, postaw i zachowań nadających kierunek politycznemu i społecznemu działaniu. Ma ona związek z podziałami pokoleniowymi, stanowiącymi różnice doświadczeń. Na **tożsamość ideową** składają się zbiór doświadczeń jednostki (będących częścią tożsamości osobistej) oraz zbiór wyobrażeń, sądów przekonań (będących częścią tożsamości społecznej) płynących ze świata zewnętrznego polityki.

W niniejszym studium młoda lewica i młoda prawica jako światy ideowe dzielają wspólny światopogląd, charakterystyczny dla „wspólnoty lewicy” i (analogicznie) „wspólnoty prawicy”⁷⁹⁷. Pojęcia „młoda lewica” i „młoda prawica” mogą być rozumiane jako świat społeczny, polityczny, kulturowy, ideowy, który łączy w sobie różne środowiska i ugrupowania, ideologiczne, polityczne, klasowo i ideowo zróżnicowane. Trzeba niemniej odnotować to, w jaki sposób badani doświadczają idei. Kwestią wymagającą rozstrzygnięcia jest, czy idea – fragmenty owej ideowości (kiedy podzielimy prawicę na młodych i starych oraz analogicznie lewicę na młodych i starych) są czymś stałym czy jednak to rozumienie transformuje, podlega przemianom pod wpływem zachodzących zjawisk politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych we współczesnym świecie.

W nawiązaniu do głównej myśli, na podstawie analizy materiału empirycznego na zasadzie weberowskich „typów idealnych”, dostrzega się dwie opowieści o Polsce: narrację lewicową i narrację prawicową, w których za typy idealne traktuje się młodych

⁷⁹⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

⁷⁹⁷ Por. J. Fitzpatrick, S. J. Mayer, dz. cyt., s. 113–139.

zwolenników (propagatorów) tychże narracji w latach 2015–2020 w kraju. Narracja lewicowa odwołuje się do świata ideowego młodej lewicy. Narracja prawicowa zaś odnosi się do świata ideowego młodej prawicy. I tak oto w narracji lewicowej, osobom o poglądach lewicowych, lewica kojarzy się z równością społeczną, sprawiedliwością i prawami człowieka. Z kolei prawicę, lewicowcy identyfikują z konserwatyzmem, zacofaniem, agresją i ksenofobią, sprzeciwem wobec osób LGBT oraz ideologii gender, a także z wrogością wobec uchodźców, eurosceptycyzmem, regularnymi atakami na prawa reprodukcyjne kobiet, homofobią, faszyzmem i seksizmem.

W narracji prawicowej z kolei, osobom o poglądach prawicowych, prawica kojarzy się z porządkiem społecznym, tradycją, wiarą i religią. Prawicowcy z kolei lewicę identyfikują z krytyką Kościoła katolickiego, nihilizmem kulturowym i relatywizmem moralnym.

Następnie na podstawie wypowiedzi badanych zauważa się, że w obrębie świata społecznego (ideowego) badanych można wyodrębnić poszczególne subświaty ze względu na określone cechy, które łączą ich uczestników. Jako uczestnicy tych światów reprezentują wspólne sposoby myślenia, opinie na temat świata ideowego oraz relacji z pozostałymi uczestnikami. Badani odwołują się do różnych tradycji i nurtów lewicy i prawicy. Wobec czego nieznacznie, ale zauważalne są różnice w sposobie interpretacji oraz uczestnictwa w polityce. Można powiedzieć, że istotny podział dotyczy tych młodszych i starszych badanych. Starsi młodzi z lewicy częściej odwołują się do lewicy socjalnej. Z kolei młodzi do lewicy kulturowej. Być może w taki oto sposób ujawnia się sytuacyjność i kontekstowość czasu dorastania badanych – rozumianego jako czas formacyjny. Dla starszych młodych to lata 90. w Polsce (naznaczone czasem transformacji). Dla młodszych młodych jest to początek XXI wieku.

Według badanych oraz na podstawie literatury można stwierdzić, że wśród uczestników młodej prawicy trudno o podział prawicy na młodych i starych, bowiem ów termin sam w sobie jest mocno “skonsolidowany”. Z kolei po przeanalizowaniu rozmów badanych zauważa się, że to w lewicy łatwiej o podział na młodych i starszych uczestników lewicy, gdyż termin młoda lewica ma swoje umiejscowienie w pewnej myśli Zachodu i jest jej kontynuacją (stanowiąc odpowiedź na zachodzące procesy społeczno-kulturowe na świecie). Polskie społeczeństwo podlega przyspieszonej liberalizacji i sekularyzacji. Młodzi performatywnie tworzą pole sporu we współczesnej Polsce.

Koncentrują się nie na ideologii, ale na tym, jakiego państwa chcą – solidarnego i obywatelskiego.

Kontynuując myśl, aparat pojęciowy badanych uwikłany jest w kontekst zmiany społecznej, kontekst kulturowy i społeczny. Zmiana społeczna w XXI wieku obejmuje wiele obszarów życia społecznego, w tym także polityki. Zachodzące zmiany społeczne oddziałują na strukturę społeczną⁷⁹⁸. Dotyczy to na przykład kształtowania się ról społecznych, postaw i zachowań. W wyniku zachodzących zmian i dynamicznych interakcji społecznych dochodzi do semantycznych przesunięć, zarówno w zakresie interpretacji owych zjawisk i procesów, jak i znaczeniowości pojęć z nimi związanych. W ten sposób tworzy się nowy kontekst społeczno-kulturowy w obrębie, którego następuje rekonstrukcja znaczeń i symboli⁷⁹⁹.

We współczesnym świecie jednostka jest uwikłana w zradykalizowaną „późną nowoczesność” i posiada cechy dlań charakterystyczne. Towarzyszy temu pewna fragmentaryzacja i rozproszenie⁸⁰⁰. Wobec wielości głosów i sposobów realizacji polityki; pochodzenie, status społeczny dziś nie stanowią kluczowych determinantów identyfikacji ideowych. Na tożsamość ideową w zasadniczy sposób oddziałują dynamiczne relacje społeczne, społeczno-kulturowe zjawiska i procesy (konstruujać refleksyjne i nieustające ja)⁸⁰¹.

Powyższa refleksja skłania do następnej. Wraz z zachodzącą modernizacją otaczający jednostkę świat definiowany jest nie w opozycji do tradycjonalizmu, co było cechą klasycznej nowoczesności, a wobec własnego ja. W tym miejscu chcę podkreślić, że nie jest mi bliska modernistyczna perspektywa, która współczesne społeczeństwa definiuje jako „ponowoczesne”. Jestem bliższa spojrzeniu, że jednostka żyje w świecie bardziej zradykalizowanym, próbuje odnaleźć się w kontekstach społecznych, które są zradykalizowane pod względem formy, tj. dotyczą nowych form i struktur w nowoczesności. Jej naturalnym stanem, wynikającym z radykalizacji, są głębokie kryzysy i przeobrażenia dotyczące różnych obszarów życia. Pomimo to wciąż możemy je uchwycić i opisać, dostrzegając pewną prawidłowość⁸⁰².

⁷⁹⁸ Max Weber pojęcie społeczeństwa (a także np. naród, kulturę, władzę) definiował jako rezultat działań społecznych ukierunkowanych na ludzi i ich wzajemne relacje. Zob. M. Weber, dz. cyt.

⁷⁹⁹ Zob. E. Hałas, *Symbole...*, dz. cyt.

⁸⁰⁰ Zob. U. Beck, A. Giddens, L. Lash, dz. cyt., Z. Bauman, *Płynna...*, dz. cyt.

⁸⁰¹ Por. A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt., U. Beck, A. Giddens, L. Lash, dz. cyt., Z. Bauman, *Płynna...*, dz. cyt.

⁸⁰² W interdyscyplinarnym i intersubiektywnym świecie ów spojrzenie wymaga nowego opowiadania o nim, takiego opisu, który uwzględniałby wszelkie, również te na pozór nieoczywiste, zmiany. Współczesny świat wymaga od nas postawy baczego obserwatora, uważności na to, co zachodzi, co dzieje się wokół.

Schemat analizy interpretacji pojęcia (lewicowość, prawicowość):

Pojęcie → treść → znaczenie → sens → idea

Treść ideowa obiektu poznania: próba zrozumienia stanowisk

Powyższy schemat obrazuje, że ustalając dwie główne kategorie politycznej leksyki przyjmuje się, że „pojęcie” to konstrukcja myślowa, odzwierciedlająca pewną ideę. Na nią składa się treść pojęcia. Znaczenie to wyjaśnienie (myśl zawarta w treści pojęcia), za pomocą, którego wyrażają się odpowiadające tym treściom idee. Sens to znaczenie pojęcia. W taki oto sposób ideę tworzą pojęcia, wypełnione treściami o określonych znaczeniach i sensach, zbudowane doświadczeniem indywidualnym i biograficzno-historycznym badanych.

Ogólne wnioski płynące z analizy materiału jakościowego z uwzględnieniem znaczeń 19 kwestii badawczych oraz stosunków do: Kościoła katolickiego, czym jest narodowa tożsamość, stosunek do imigrantów i uchodźców, co oznacza równość i wolność, definicja rodziny, podział na Polskę liberalną i Polskę solidarną oraz zasadność podziału społeczeństwa na klasy społeczne i Polskę A oraz Polskę B ukazują, że **ogólna narracja młodych** opiera się na:

1. Stosunek do roli państwa w gospodarce⁸⁰³

Młodzi są za aktywną rolę państwa w gospodarce. Badani deklarują potrzebę sprawnie działających instytucji państwowych i zwiększenie efektywności ekonomicznej systemu rynkowego oraz rozwoju przemysłu. Wśród młodych dominują deklaracje dotyczące gospodarki instytucjonalnej połączonej z regulacjami państwowymi. Według młodych państwo powinno być aktywne w przemyśle, gospodarce, na rynku pracy, a także organizować i finansować politykę socjalną, politykę regionalną, zapobiegać bezrobociu, wspierać innowacyjne inwestycje, służące rozwojowi kraju. Badana grupa jest zdania, że państwo musi przeciwdziałać inflacji, gwałtownego spadku stopy życiowej obywateli oraz przeciwdziałać w pogłębianiu się różnic dochodowych i majątkowych, zapobiegać

Por. O. Tokarczuk, *Czuły narrator*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2020 Zob. koncepcja „czułego narratora” wprowadzona przez autorkę.

⁸⁰³ W ujęciu klasycznego liberalizmu za liberałów uważano wyłącznie wolnorynkowców.

wszelkim praktykom monopolistycznym, a także ograniczać negatywne skutki w sferze produkcji i konsumpcji oraz w obszarze środowiska naturalnego.

2. Stosunek do własności

W wypowiedziach badanych zwraca się uwagę, że w obu światach dominuje przekonanie o różnych formach własności. Badani są przeciwni wszelkiej prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. Zdaniem młodych strategiczne sektory gospodarki (przemysł, energetyka, górnictwo, zbrojenia) powinny znajdować się w rękach państwa, mając na celu zaspokajanie potrzeb, celów oraz interesów publicznych. Natomiast cel ogólny państwa powinien sprowadzać się do tworzenia norm prawnych i instytucji, chroniących prawa własności obywateli (w tym własności osobistych).

3. Stosunek do roli państwa maximum lub państwa minimum⁸⁰⁴

Według młodych rola państwa gwarantuje bezpieczeństwo wewnętrzne oraz państwo socjalne. A także wolność jednostki i samorealizację w różnych sferach życia (związane z szeroko pojętą sferą wolności i samorealizacji). Kwestie te są identyfikowane z realizacją aspiracji i rozwojem jednostki.

W większości badani są za wzmocnieniem roli państwa, która ma na celu bezpieczną i stabilną politykę w zakresie ochrony zdrowia, polityki społecznej i edukacji. Niezależnie od identyfikacji ideowej młodzi popierają model państwa, w którym system w głównej mierze opiera się na powszechnych ubezpieczeniach społecznych (emerytalne, rentowe, wypadkowe, chorobowe), finansowanych ze środków publicznych. Badani zwracają uwagę na zły stan publicznej służby zdrowia. Podkreślają, że nie każdego stać na to, aby finansować koszty leczenia z własnych środków lub wykupić prywatne ubezpieczenie. Ich zdaniem powszechne ubezpieczenia zdrowotne powinny być obowiązkowe. Młodzi są za dostępem do edukacji i opieki zdrowotnej oraz zapewnieniem im pomocy finansowej w sytuacji losowych zdarzeń.

Młodzi w większości są przeciwni, aby we własnym zakresie opłacać opiekę lekarską i edukację. Według młodych system edukacji powinien pozostać powszechny i w większości

⁸⁰⁴ Zapisaną w Konstytucji RP z 1997 roku rolę państwa rozumie się jako realizowanie postulatów idei równości i sprawiedliwości społecznej, które zmierzają do wspólnotowości.

publiczny, wymaga on jednak stosownej reformy. Głównie dlatego, że system edukacji jest anachroniczny i nie odpowiada rynkowi pracy, na przykład ze względu na niski poziom i niedopasowanie do potrzeb rynku pracy szkolnictwa wyższego.

Zdaniem młodych służba cywilna i instytucje powinny opierać się na merytokracji – sposobie obsadzania kluczowych stanowisk w państwie, ze względu na stan wiedzy i posiadane wykształcenie. Młodzi są także przeciwni nepotyzmowi i wszelkiej korupcji.

4. Stosunek do polityki socjalnej

Badani w większości deklarują państwo opiekuńcze, prospołeczną politykę, rozbudowany system zabezpieczeń społecznych – traktowane jako element wspólny lewicy i prawicy⁸⁰⁵. Dotyczy to zarówno kwestii związanych z funkcjonowaniem całego państwa, jak i perspektyw życiowych jego młodych obywateli. Obowiązującą doktryną staje się państwo dobrobytu. Zdaniem młodych polityka państwa opiekuńczego (na przykład finansowanie opieki zdrowotnej, pomoc rodzinom, programy mieszkaniowe, programy społeczne, zasiłki dla bezrobotnych) powinna być realizowana z budżetu państwa i mieć na celu zabezpieczenie obywateli przed ryzykiem związanym z działaniem rynku i gospodarki.

Ponadto wśród badanych widoczny jest solidaryzm społeczny (dbałość o społeczeństwo, poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego ze strony państwa, państwo postrzegane jako demokratyczne i solidarystyczne). Solidaryzm społeczny na prawicy rozumiany jest jako silne państwo, dające poczucie bezpieczeństwa każdemu obywatelowi i stwarzające warunki do rozwoju. Na lewicy utożsamiany jest z troską o drugiego człowieka, spojrzeniem na jego osobistą historię, sytuację, w której się znajduje, a państwo umożliwia mu godny byt. Wspólnym mianownikiem jest walka z nierównościami społecznymi. Badani dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, wobec czego sugerują potrzebę uniwersalnego mechanizmu opieki i państwa opiekuńczego.

⁸⁰⁵ Należy zwrócić uwagę, że wniosek potwierdzają np. wyniki badań Adama Kądzeli z 2019 roku. Zob. A. Kądzela, *Polityczny.....*, dz. cyt. Zob. także J. Sawulski, *Pokolenie '89. Młodzi o polskiej transformacji*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2019.

Krytyka neoliberalnej gospodarki uwidacznia potrzebę państwa opiekuńczego z rozbudowanym systemem zabezpieczeń społecznych. Dla badanych zachwiana zostaje wiara w wolny rynek⁸⁰⁶.

5. Stosunek do podatków

Oba światy społeczne deklarują progresję podatkową: niskie podatki dla ubogich, wysokie dla bogatych. W wypowiedziach badanych zwraca się uwagę, że obciążenia podatkowe wpływają na ich domowe budżety. Wobec tego postulują szeroko zakrojone obniżki podatków w kraju.

6. Stosunek do wiary

W narracjach młodych jest wyraźnie obecne to, że w ostatnich latach w kraju ma miejsce proces odchodzenia od wiary katolickiej przez młodych ludzi. Młodzi powody i przyczyny niniejszego zjawiska nie upatrują wyłącznie w postępie i rozwoju nauki⁸⁰⁷. Badana grupa społeczna rewizję stanowiska opiera na tym, że jest to bezpośrednia reakcja na zmianę społeczną i upolitycznienie Kościoła. Tak oto młodzi dokonują jego samokrytyki, głównie w kontekście instytucjonalnym i zarządzania Kościołem⁸⁰⁸.

7. Stosunek do historii

⁸⁰⁶ Por. K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 114. Zob. Krystyna Skarżyńska na podstawie badań przeprowadzonych w ostatnich latach dochodzi do wniosku, że młodszy Polacy słabiej akceptują zasady demokracji niż starsi. Nie przemawia do mnie ten argument w pełni. Być może błąd interpretacji polega na utożsamianiu demokracji z partycypacją polityczną młodych i dokonywania na tej podstawie następujących zależeń. Należy odnotować, że twierdzenie, iż młodym nie zależy na demokracji może głównie wynikać z braku odczuwania przez nich satysfakcji w życiu politycznym oraz negatywnych doświadczeń związanych z demokracją. Takie niezadowolenie może przejawiać się w różnych formach. Por. R. Dahl, *A Democratic Paradox*, "Political Science Quarterly" 2000, vol. 115(1), pp. 35–40.

⁸⁰⁷ Peter Berger, amerykański socjolog religii, jeden z twórców dwudziestowiecznej teorii sekularyzacji, był zdania, że przeobrażenia przyszłych społeczeństw zostaną wzmocnione marginalizacją wiary, religii i kościołów. Stanowisko zmienił w latach 60. Zob. także spór Josepha Ratzingera z Jurgenem Habermasem dotyczący wizji Europy zapoczątkowany w 2004 roku w Katolickiej Akademii Bawarii. Przez następne lata kontynuowany na łamach gazet i książek. Ratzinger opierał swoje stanowisko na kulturze wiary chrześcijańskiej, Habermas zaś na kulturze świeckiej racjonalności. Spór zakończono wspólnym stanowiskiem, tj. pojednaniem wiary i rozumu. W tym celu zob.np., J. Habermas, *Wierzyć i wiedzieć*, „Znak” 2002, nr 658, s. 8–21, J. Ratzinger, *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, Kielce: Wydawnictwo Jedność 2005, Z. Krasnodębski, *Spotkanie w pół drogi?*, „Europa” 2004, nr 1, s. 8. Dla porównania należy przypomnieć debatę z 1971 roku z udziałem Jurgena Habermasa i Roberta Spaemanna.

⁸⁰⁸ Ostatnie badania społeczne utrzymują stały trend, a mianowicie, że prawie 90% polskiego społeczeństwa deklaruje się jako wierzący katolicy. Zob. https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_063_20.PDF [data dostępu: 5.06.2022].

Analiza rozmów z badanymi pozwala stwierdzić, że stara elita polityczna w Polsce wyrosła z czasów ucisku komunizmu i postkomunizmu. Politycy postrzegają władzę polityczną przez taki pryzmat, wciąż sięgając po PRL-owskie mity. To powoduje, że nie rywalizują ze sobą na polu ideologicznym, za to skupiają się na wzajemnych oskarżeniach i osobistych historiach.

Młodzi nie dziedziczą sporów pokoleniowych swoich rodziców i dziadków. To nie oznacza, że wykazują stosunek obojętny wobec historii. Pokolenie ukształtowane po 1989 roku nie egzystuje w doświadczeniach biograficznych/formacyjnych swoich rodziców i dziadków, a wobec aktualnych uwarunkowań badani wyznaczają nowe podziały. Badani wyrażają krytyczny stosunek do starych elit intelektualnych i politycznych oraz negatywnie oceniają debatę polityczną w Polsce. Ich postawę cechuje także brak zaufania do rządzących i silna potrzeba nowej jakości debaty publicznej w Polsce. Badani deklarują, że nie odnajdują się w „państwie PO-PiS”, co oznacza, że nie akceptują narracji ideowej obu partii. Według młodych powyższy konflikt w wielu sprawach ich po prostu nie dotyczy. Młodzi wyrażają krytyczną postawę i nieufność wobec starych elit politycznych. Ich postawy nie są pozbawione racjonalności.

8. Stosunek do patriotyzmu⁸⁰⁹

Z danych badawczych wynika, że w obu światach ideowych stosunek młodych do patriotyzmu stanowi afirmację pewnej wizji polskości (zespół cech charakterystycznych dla Polski)⁸¹⁰. Prawicowcy i lewicowcy łączą polskość z patriotyzmem. Zauważa się natomiast inne jego rozumienie w światach ideowych. Z tego powodu treść terminu polskości stanowi przedmiot niekończących się między nimi sporów. Dla prawicowców punktem odniesienia są kultura, tradycja, historia. Dla lewicowców z kolei to są różnego rodzaju formy postaw obywatelskich, mające na celu dobro wspólne społeczeństwa.

9. Stosunek do tradycji

⁸⁰⁹ Zaprezentowana tu definicja patriotyzmu odnosi się do tej jej ogólnie przyjętej wersji, według której za patriotyzm uznaje się umiłowanie własnej ojczyzny oraz wszelkie działania mające na celu dobro ojczyzny.

⁸¹⁰ Za definicją Słownika Języka Polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/polskosc;5476593.html> [data dostępu: 05.03.2023].

W narracjach młodych dość wyraźne jest przekonanie, że tradycja jest dla nich ważna – to kim jesteśmy, skąd pochodzimy. Choć to na lewicy dostrzega się zdecydowanie mniej silne konotacje i odwołania do historii Polski.

10. Stosunek do komunizmu

Młode światy ideowe lewicy i prawicy wykazują negatywny stosunek do komunizmu. Dostrzega się jednak, że światopoglądowe, polityczne, statutowe korelaty podmiotowości młodych różnią się w zależności od procesu zmiany – wobec tego wśród starszych młodych (wyłącznie na prawicy) odnajduje się odwołania do komunizmu i postawy antykomunistyczne. Dla młodszych młodych antykomunizm był nieistotny. Należy odnotować, że żaden z badanych nie zadeklarował walki z komunizmem.

11. Stosunek do roli państwa na arenie międzynarodowej i współpraca europejska

W narracjach młodych osób jest wyraźnie obecne to, że chcą pozostać w Unii Europejskiej, aczkolwiek opowiadają się za zachowaniem suwerenności własnego kraju na różnych szczeblach. Badani z obu światów ideowych są zgodni co do tego, że współpraca i integracja europejska w zakresie polityki gospodarczej przyczynia się do poprawy jakości życia Polaków, ale także zdrowia, edukacji i bezpieczeństwa. Badani pozostają przeciwni wprowadzeniu waluty Euro w kraju.

12. Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów

Analiza wskazuje na niewielkie różnice na temat stosunku do imigrantów wśród młodych w Polsce⁸¹¹. Na początku 2015 roku Unia Europejska stanęła w obliczu największego od dziesięcioleci napływu uchodźców z Bliskiego Wschodu. Zauważa się, że kryzys migracyjno-uchodźczy w Europie ma istotny wpływ na ocenę badanych w tej

⁸¹¹ Zob. K. Andrejuk, *Prawica, lewica i postawy wobec imigrantów. Poglądy na imigrację i ich dynamika wśród wyborców w Polsce na tle trendów europejskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020, nr 4(174), s. 239–264. Por. I. Mierina, I. Koroleva, *Support for far right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis*, „The Sociological Review: Monograph Series: Radical Futures? Youth, Politics and Activism in Contemporary Europe by Hilary Pilkington and Gary Pollock” 2015, vol. 63(2), pp. 183–205.

kwestii i głównie dotyczy bezpieczeństwa. Brak poczucia bezpieczeństwa wpływa na ocenę badanych i ich stosunek do uchodźców i imigrantów.

13. Stosunek do jednostki i kolektywu

Oba światy ideowe deklarują, że nie należy ograniczać praw i swobód obywatelskich w kraju.

14. Stosunek do społeczeństwa i narodu⁸¹²

Należy odnotować, że w rozumieniu badanych społeczeństwo rozumie się jako ogół ludzi zamieszkujących dane terytorium, ukształtowane historycznie, określone przez instytucje i wartości kulturowe. Co więcej, dla młodych badanych z obu światów społecznych ani wykształcenie ani dochody nie mają wpływu na subiektywną definicję klasy społecznej. Identyfikacja z klasą średnią jest zaskakująco stała na wszystkich poziomach.

W rozumieniu młodych klasa społeczna identyfikowana jest z władzą (młodzi dzielą społeczeństwo na tych, którzy władzę mają i tych, którzy tej władzy nie posiadają)⁸¹³. Ten sposób definiowania pozwala im umieszczać odpowiednio obywateli na aktywnych i pasywnych pozycjach w całym społeczeństwie. W narracjach młodych osób jest wyraźnie obecne, że ten sposób analizy ma miejsce nie tylko w miejscu pracy, lecz także w polityce publicznej. Ludzie z wyższych klas wykorzystują swoją władzę, aby naciskać na prawa i polityki, które chronią ich bogactwo, a tym samym ich władzę.

⁸¹² Na potrzeby niniejszej pracy cytuję klasyczne znaczenie pojęć: nacjonalizm, społeczeństwo, naród. Nacjonalizm to przekonanie, że naród jako wspólnota stanowi najważniejszą kategorię odniesienia. Zob. <https://sjp.pwn.pl/sjp/nacjonalizm;2568733.html> [data dostępu: 3.02.2022]. Społeczeństwo to ogół obywateli zamieszkujących dane terytorium, posiadających wspólną kulturę i tożsamość. Zob. <https://sjp.pwn.pl/sjp/spoleczenstwo;2523094.html> [data dostępu: 3.02.2022]. Naród zaś to duża wspólnota etniczna, przeważnie mówiąca tym samym językiem, związana wspólną historią, kulturą i wspólnymi interesami politycznymi, ale też gospodarczymi. Zob. <https://sjp.pl/nar%C3%B3d> [data dostępu: 3.02.2022].

Na lewicy pokutuje przekonanie, że nacjonalizm i związany z nim interes narodowy stanowią zagrożenie dla wolności jednostek w demokracji liberalnej. Co więcej, nacjonalizm jest źródłem wszelkich innych negatywnych zjawisk: totalitaryzmu, faszyzmu, autorytaryzmu. Diametralnie odmienne rozumienie odnajdujemy wśród pravicowców. Dla nich nacjonalizm, który jest obecny w egzystencji państw od połowy XIX wieku, stanowi zwornik tożsamości społecznej i politycznej. Dopiero przekroczenie formuły nacjonalizmu, jakim jest szowinizm, może być zagrożeniem równowagi w stosunkach międzynarodowych. Należy pamiętać, że w czasie rodzenia się liberalnych demokracji nacjonalizm wiązany był z ideą tworzenia państw narodowych w poszanowaniu demokracji i praw człowieka w okresie Wiosny Ludów.

⁸¹³ Por. P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2022.

Z analizy badanych wynika także, że dla młodych tożsamość narodowa identyfikowana jest z poczuciem odrębności wobec innych narodów.

15. Stosunek do aborcji

Z danych jakościowych wynika, że mimo różnych stanowisk badani zauważają zachodzące zmiany dotyczące takich kategorii jak rodzina, prawa człowieka, równość, jednocześnie sugerując potrzebę rozpoczęcia wspólnej debaty w tym obszarze.

Analiza materiału empirycznego wskazuje, że w kwestii aborcji, eutanazji oraz związków partnerskich i stosunku do osób LGBT większość badanych prawników zachowuje dotychczasowe poglądy, zastrzegając jednocześnie, że pozostają otwarci na legalizację związków partnerskich w przyszłości. Co więcej, młodzi prawnicy są zdolni do zaakceptowania zmiany społecznej przy zachowaniu elementów ładu społecznego i niechęci wobec zmian rewolucyjnych. Analiza jakościowa ukazała, że w warunkach zmieniającego się świata, badani uczestniczą w procesie zachodzącej modernizacji i nie są wobec niej obojętni. Zauważalne są korekty ich opinii i postaw w obrębie tego procesu. O tym świadczy wzrastająca liberalizacja postaw.

Wobec powyższych poparcie związków partnerskich i akceptacja kompromisu aborcyjnego z 1993 roku, podobnie jak państwo dobrobytu, może w przyszłości okazać się elementem ideowym wspólnym dla obu stron sporu ideowego⁸¹⁴. Stosunek do powyższych kwestii zmienia się, stanowiąc w pewnym sensie odpowiedź na zmianę społeczną, sposób myślenia nad strukturą społeczną na gruncie ontologicznym i epistemologicznym obecnie. Aborcję ze względów zdrowotnych popiera większość badanych⁸¹⁵. Powołam się na opinię:

Jeśli jest zła, to jej po prostu nie rób. Ale pozostaw wybór innym kobietom w obrębie ich własnego sumienia (17P, G2, 18–30 l.)⁸¹⁶.

Od 2016 roku dostrzega się zmianę w stosunku młodych do prawnej regulacji przerywania ciąży w Polsce⁸¹⁷. Obecnie ten stosunek jest zbliżony do ogółu badanych⁸¹⁸.

⁸¹⁴ W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że jednym z czynników motywujących obie grupy może być niezgoda na zaostrzenie prawa aborcyjnego w kraju w 2020 roku. W latach 2016–2020 przez kraj przewinęła się ogromna fala protestów. To również okres wzmoczonego aktywizmu feministycznego w Polsce. Ograniczenia rządowe i ataki na organizacje kobiece wywarły społeczny wpływ na Polki w całym kraju. W wyborach parlamentarnych w 2023 roku wiele kobiet głosowało na partie lewicowe i centrowe.

⁸¹⁵ Zob. Z sondażu United Surveys dla RMF FM i „Dziennika Gazety Prawnej”, przeprowadzonego na początku listopada 2020 roku wynika, że 78% zwolenników Konfederacji jest za prawem do legalnego przerywania ciąży, kiedy dziecko urodzi się z poważnymi wadami. <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-strajk-kobiet/news-niemal-co-4-polak-popiera-prawo-do-aborcji-gdy-kobieta-po-pr,niId,4830949> [data dostępu: 3.11.2020].

⁸¹⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

Gwałtowny wzrost poparcia w kwestii aborcji nastąpił po wyroku Trybunału Konstytucyjnego w 2020 roku i masowych protestach przeciwko zaostrzeniu prawa aborcyjnego w kraju.

16. Stosunek do eutanazji

W świetle nauczania Kościoła katolickiego eutanazja jest zabroniona. Oceny lewicowców i prawicowców pozostają zróżnicowane w tej kwestii. Lewicowcy identyfikują tę kwestię z prawem do godnej śmierci. Prawicowcy z kolei mówią o wsparciu systemowym i atrofii wszelkich uczuć i więzów międzyludzkich.

17. Stosunek do małżeństw homoseksualnych i (18) adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne

Z analizy badanych wynika, że w warunkach zmieniającego się świata i zachodzącej modernizacji nie jest możliwym zachowanie status quo o jaki idzie. Zasadnicze pytanie dotyczy tego, czy tradycyjny model rodziny i chrześcijaństwa odrzucić, czy zachować w procesie zmiany. Na te pytania starają się odpowiedzieć młodzi w niniejszej pracy.

19. Stosunek do ekologii

Badani z obu światów ideowych są świadomi zmian klimatycznych, które każdego dnia wywierają wpływ na ich życie, wobec tego deklarują postawy, mające na celu ochronę środowiska, walki ze smogiem, spowolnieniem globalnego ocieplenia.

Powyższe refleksje każą jeszcze raz przyjrzeć się omawianemu zagadnieniu.

⁸¹⁷ Zob. *O dopuszczalności przerywania ciąży i protestach po wyroku Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa: CBOS 2020, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_153_20.PDF [data dostępu: 01.07.2022].

⁸¹⁸ Zob. Raport CBOS – *Religijność Polaków w ostatnich 20 latach*, Warszawa: CBOS 2020. Wynika z niego, że ponad 91% badanych określa się jako wierzący, natomiast regularne praktyki religijne deklaruje tylko nieco ponad połowa obywateli i obywaterek. Por. raport *Kościół w Polsce* Katolickiej Agencji Prasowej z 2021 roku. Tu z kolei naukę Kościoła katolickiego w kwestii etyki seksualnej akceptuje wyraźna mniejszość Polaków. Ponadto większość obywateli nie akceptuje nauczania Kościoła w kwestii aborcji i dopuszcza ją w przypadkach potencjalnego upośledzenia dziecka. Zob. np. *Ile osób w Polsce popiera zaostrzenie, a ile liberalizację prawa aborcyjnego?* www.demagog.org.pl [data dostępu: 01.07.2022]. Dla porównania odnotujmy sondaż Ipsos dla OKO.press z 2022 roku. Z kolei według tego sondażu 66% Polek i Polaków jest zdania, że kobieta powinna mieć prawo do przerywania ciąży do 12. tygodnia. Ponadto ten sam sondaż przedstawia, że 83% kobiet w wieku 18–39 lat popiera prawo do aborcji bez względu na wielkość miejsca zamieszkania.

Z danych jakościowych jasno wynika, że badane kwestie ogniskują się wokół aksjomatów godnościowych i praw człowieka. Wszystkich badanych cechują wartości umiłowania wolności, solidarności, ale także solidaryzmu społecznego. Paradygmat wolnościowy (indywidualna wolność, autonomia) odgrywa tu istotną rolę poznawczą, ale w obliczu zachodzących zjawisk i procesów społecznych badani starają się być solidarni i wspólnotowi.

3.5.1. Wartości przypisywane lewicy. Analiza znaczenia lewicowości przez lewicowców

Mówiąc najogólniej, **lewicowość** dla młodych lewicowców łączy się z różnymi formami socjalizmu i liberalizmu. Lewica najczęściej kojarzona była z wolnością (możliwością wyboru), tolerancją, równością, troską o drugiego człowieka. Wszystkie te wartości są motywowane postępem, tolerancją, otwartością. Młodzi ludzie lewicy w kraju identyfikują lewicowość również z różnymi formami równości.

Dla lewicowców lewicowość to odejście od tradycyjnej polityki klasowej na rzecz powszechnego poczucia równości i walki z dyskryminacją, przymusem i przemocą, walki o prawa reprodukcyjne i seksualne, na przykład: antykoncepcję, aborcję, in vitro, dostęp do edukacji seksualnej i badań prenatalnych. Światopogląd lewicowców koncentruje się wokół najślabszych i wykluczonych, solidaryzujących się z osobami LGBT.

Badani są zgodni co do tego, że lewicowa polityka tożsamości młodych współcześnie dotyczy głównie spraw równości i sprawiedliwości społecznej, ochrony praw mniejszości, równouprawnienia kobiet, a także jest związana z ekologią i dążeniami do bezprzedziałowego społeczeństwa, gdzie wszyscy ludzie mają stosunkowo równe prawa. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają taki sposób myślenia o lewicowości.

No na pewno na lewicy to jest szacunek do osób innych wyznań, innego koloru skóry, narodowości, pochodzenia, klasy, orientacji seksualnej, tożsamości psychoseksualnej i tak dalej. Więc to na pewno jest taka podstawa. Jakby ktoś na lewicy wszedł i powiedział: jebać LGBT, czy jak by powiedział: ja akceptuję tych ludzi, ale niech się nie obnoszą, to zostałby wyrzucony. Znaczy nie wyrzucony, ale skrytykowany bardzo silnie (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸¹⁹.

⁸¹⁹ Wywiad przeprowadzony w dniu 24 listopada 2019 roku.

Ponadto w narracjach lewicowców jest wyraźnie obecny nacisk na rozszerzenie sieci bezpieczeństwa socjalnego i włączenia różnych marginalizowanych grup w społeczeństwie. Świadczy o tym ta wypowiedź:

Jestem przywiązany do lewicowości jako stania po stronie warstw nie posiadających, tych które są słabsze, ekonomicznie wykluczone. [...] Lewicowość wydaje mi się, że jest przede wszystkim takim dążeniem do społeczeństwa, w którym nie ma ludzi wykluczonych, nie ma obszarów dyskryminacji, głównie, ekonomicznej, ale przede wszystkim, w której nie ma drastycznych nierówności, w której ludzie mogą swój potencjał jednostkowy i zbiorowy realizować bez przeszkód wynikających z jakichś barier ekonomicznych czy kulturowych. A prawicowość bym powiedział jest odwrotnością tego w zasadzie [śmiech] (12 L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²⁰.

Oto co na ten temat sądzą inni badani z lewicy:

Lewicowość jest myśleniem o człowieku w kategoriach na pewno społecznych, że człowiek nie jest samotną wyspą, człowiek jest istotą społeczną. To myślenie o tym człowieku, jako też uwikłanym w struktury, które go przerastają. W struktury społeczne, takie jak społeczeństwo, takie jak pewien rodzaj wspólnoty, grupy społeczne, klasy społeczne, w tym ekonomiczne. Uwikłanym, może też często politycznie w różne struktury opresji, po jednej lub drugiej stronie. Lewicowość oznacza też próbę zrozumienia zarówno protestującego, tak i tego, który go tłucze na demonstracjach. Jedni i drudzy są w coś uwikłani. Nie oznacza to, że kończymy na opisie i mówimy, obydwaj jesteście uwikłani, bardzo nam przykro, ale próbujemy zrozumieć tę sytuację, dlaczego ludzie robią, to, co robią przez pryzmat struktur, w które są uwikłani. (...) Lewicowość to projekt, który zakłada, że ta jednostka, człowiek, bardziej osoba, która żyje w relacjach z innymi ludźmi, która jest uwikłana, która często jest jakby skrzywdzona w pewnym sensie, doświadczona przez strukturę, w której funkcjonuje, że też jakby może ten zakres wolności, którym ona dysponuje, świadomości, sprawczości może być poszerzany przez różne działania różnych osób. Ona nie jest sama za siebie odpowiedzialna, nie na niej spoczywa odpowiedzialność za poprawę samej siebie, a nie tylko na niej w każdym razie. Ale że można wykonać pewne działania, właśnie o charakterze emancypacyjnym, jakby wyzwoleńczym, żeby otwierać człowiekowi przestrzenie (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²¹.

⁸²⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

⁸²¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

Przyjrzyjmy się teraz szczegółowej analizie materiału jakościowego z uwzględnieniem znaczeń 19 kwestii badawczych. Zwróćmy uwagę też na: stosunek do Kościoła katolickiego, narodową tożsamość, stosunek do imigrantów i uchodźców, co oznacza równość i wolność, definicję rodziny, podział na Polskę liberalną i Polskę solidarną oraz zasadność podziału społeczeństwa na klasy społeczne i Polskę A oraz Polskę B. Niniejsze kwestie ukazują, że **narracja lewicowa** opiera się na poniższych.

Stosunek do roli państwa w gospodarce

Lewicę w kwestiach gospodarczych charakteryzuje m.in. interwencjonizm państwowy, opiekuńczość państwa, duża regulacja gospodarki. Młodzi lewicowcy są za aktywną rolą państwa w gospodarce. Badani deklarują społeczną gospodarkę rynkową. W takim ujęciu państwo rozumiane jest demokratycznie. Najlepszy ustrój gospodarczy łączy elementy mieszanych form własności, takich jak spółdzielczość⁸²², własność komunalna i różnych form pośrednich między prywatną a państwową. Ustrój gospodarczy jest regulowany przez różnego rodzaju instytucje państwa. To taki system, w którym spora część gospodarki jest uspołeczniona i poddana publicznej kontroli, a państwo jest pomocne. Aby poprzeć te słowa, zacytuję jednego z badanych:

Rola państwa spora, ale też taki mój idealny, wymarzony ustrój, to jest taki system, gdzie my wszyscy decydujemy o tym i nie potrzebujemy jakiś posłów, którzy będą za nas decydować, tylko po prostu mamy jakieś wspólne sposoby, żeby każda osoba czuła, że ma wpływ, żeby miała czas, żeby się zorientować, żeby miała też świadomość polityczną i po prostu jakoś uwspólniać to wszystko, niekoniecznie to musi być państwo takim elementem wspólnie (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸²³.

Według lewicowców rolą państwa powinno być wyrównywanie nierówności społecznych, w tym opieka najsłabszych. Państwo postrzega się jako demokratyczną wspólnotę, w której rola państwa sprowadza się do sprawnie działających instytucji na rzecz obywatela (polityka rynku pracy, mieszkaniowa) oraz bezpieczeństwa. W tym celu państwo prowadzi taką politykę wsparcia grup wykluczonych finansowo, ale też mieszkaniowo,

⁸²² Zob. Gospodarka spółdzielcza, czyli zdaniem badanych dobrowolna forma zarządzania własnością, opierająca się na współwłasności wielu indywidualnych osób na zasadzie spółdzielni. Obywatele mają demokratyczny wpływ na zarządzanie przedsiębiorstwami i ich kontrolę.

⁸²³ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

aby były dostępne tanie mieszkania dla osób słabo zarabiających. Ważną kwestią jest również zapewnienie dochodu gwarantowanego. Zwróćmy uwagę na niniejszą wypowiedź:

Powiedziałbym, że jestem państwowcem. To znaczy, że wierzę w pewnie nie w każdą fazę, ale zasadniczo wierzę w instytucje państwa. I myślę, że wierzę w to, że państwo powinno być w jakimś sensie silne, ale na pewno w innym sensie niż jakby teraz doświadczam wokół siebie. To znaczy, że silne państwo to nie jest dla mnie silna władza, w takim sensie, że balansującej na granicy autorytaryzmu. Albo silne resorty siłowe, silna policja. Silne państwo to silne instytucje społeczne przede wszystkim. Tak silne państwo, to jest sprawny system ochrony zdrowia, silne państwo to jest dobry system edukacji. I znowu dobry, to znaczy dbający, wyrównujący różne nierówności ludzi, którzy tam przychodzą. Są obszary gdzie wierzę bardziej we wspólnoty lokalne niż w to, że państwo coś rozwiąże, ale jest taka skala, w której tylko państwo może pewne problemy rozwiązywać, zapewniać ludziom pewne godne warunki istnienia, w których mogą się realizować jako ludzie, więc w tym sensie jestem państwowcem (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²⁴.

Należy odnotować, że jednocześnie w kwestiach dotyczących osobistej sfery życia obywateli zdaniem lewicowców państwa powinno być jak najmniej.

Stosunek do własności

W historycznym rozumieniu lewicę charakteryzują własność państwowa i państwowe przedsiębiorstwa. Socjalizm jest przeciwny własności prywatnej. Na podstawie analizy wypowiedzi badanych stwierdza się, że dla lewicowców kluczowe i strategiczne sektory dla funkcjonowania państwa, na przykład energetyka, sektor paliwowy, górnictwo powinny pozostawać pod kontrolą państwa albo w rękach państwa. Zdaniem badanych edukacja, służba zdrowia z pewnością nie powinny być prywatyzowane. W większości badani deklarują własność państwową w tym obszarze. Powołam się na opinie:

Dla mnie zawsze będzie lepiej, kiedy będą państwowe, no bo to jest coś, co będzie dostępne dla każdej osoby. Co nie będzie podlegało na przykład takiej łatwej, łatwemu utowarowieniu, kapitalizacji, czy nie będzie dostępne tylko dla niektórych osób. Więc, więc tak. No, ale w tym systemie, w którym istniejemy, to nie jest też możliwe, żeby wszystko było państwowe, zresztą no mówię, jeśli już mielibyśmy myśleć o innym systemie, to nie byłoby

⁸²⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

może wszystko państwowe, a uwspólnione. Jakiś inny sposób na zasadzie na przykład dobra wspólnego (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸²⁵.

Należy odnotować też, że lewicowy są również za zachowaniem prywatnych własności środków produkcji.

Stosunek do roli państwa maximum i państwa minimum

W historycznym rozumieniu lewicowe państwo charakteryzuje rozbudowany systemem zabezpieczeń społecznych i redystrybucja dóbr: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, państwowy system emerytalny, dotowana kultura. Zdaniem lewicowców państwo powinno działać w szerokim zakresie i reprezentować model wspólnotowy. Obszary życia społecznego, które powinny regulować i aktywnie kształtować państwo to wymiar bezpieczeństwa, porządku i transportu publicznego, usług o charakterze publicznym, np. oświata i służba zdrowia, przemysł, polityka zbrojeniowa, polityka kulturalna oraz wszystkie pozostałe, które dotyczą polityki społecznej, mieszkaniowej i usług opiekuńczych. Młodzi są także za państwowym programem budowy domów, mającym na celu pomoc młodym najemcom. Poniższa wypowiedź dobrze ilustruje taki sposób myślenia.

Patrząc realistycznie w obecnych warunkach prowadzenie państwa minimum skończyłoby się drapieżnym kapitalizmem i właśnie neoliberalną prawicę, więc w obecnych warunkach opieram się właśnie na idei państwa maksimum jeśli chodzi o sferę społeczną oczywiście, bo nie chodzi mi o silną władzę, silny autorytet, służby publiczne, służby specjalne, armię – tutaj moim zdaniem państwo powinno być jak najslabsze. Silne socjalnie, natomiast słabe jeżeli chodzi o służby, narzędzia do inwigilowania społeczeństwa, kontrolowania itd., to znowu wręcz przeciwnie. Należałoby przerzucić ciężar polityki z właśnie polityki obronnej czy polityki bezpieczeństwa na politykę społeczną (3L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²⁶.

Taki sposób myślenia potwierdza kolejna wypowiedź:

To większość opieki socjalnej – tego wsparcia ludziom, którzy z jakichś względów nie radzą sobie na wolnym rynku, czy bezrobotnym, czy ludziom chorym. Rozmaitym osobom, które wypadają z takiej możliwości zarobienia na siebie. Państwo powinno też w dużej mierze zajmować się takimi kwestiami jak to, co stanowi o podstawach bytu, czyli mieszkalnictwo.

⁸²⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

⁸²⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

My możemy nie mieć na rozrywkę, na jakieś fanaberie, może nas nie stać na pójście do knajpy, czy gdzieś, natomiast dach nad głową jest, tak naprawdę, jednym z podstawowych kwestii określających nasze życie (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²⁷.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do polityki socjalnej

Lewica deklaruje rozbudowaną pomoc socjalną dla najsłabszych i wyrównywanie szans w różnych obszarach życia społecznego. Młodzi z lewicy zwracają uwagę, że jeśli chodzi o politykę społeczną, to są różne możliwości jej prowadzenia. Zdaniem młodych lewicowców zabezpieczenie socjalne powinno stanowić jedną z kluczowych funkcji państwa. Badani deklarują istnienie państwa z rozbudowanym systemem zabezpieczeń społecznych i redystrybucją dóbr w postaci: państwowa służba zdrowia, państwowy system emerytalny, pomoc społeczna. Oto co na ten temat twierdzą badani:

Ja nie jestem pewnie entuzjastą wielkim 500 plus, dlatego że wydaje mi się, że te pieniądze można byłoby wydać w sposób bardziej prospołeczny. To znaczy te same pieniądze mogłyby pomóc w osiągnięciu bardziej ambitnych celów. Ale nie jestem też jakimś takim zajadłym krytykiem, bo wydaje mi się, że żadna inna władza, czegoś takiego nie zaproponowała w takiej skali, a tu mamy do czynienia z takim silnym akcentem godnościowym. To znaczy jakby dowartościowanie pracy wykonywanej w domu, najczęściej przez kobiety, ta praca, tak zwana różowa strefa gospodarki, bo jest to praca nieeiwdencjonowana w żaden sposób PKB, mimo że jak najbardziej realna. I po prostu przekonanie, że ludzie potrafią coś zrobić z tymi pieniędzmi wbrew liberalnemu mitowi, nie wydadzą ich na alkohol jak się da, że patologie otrzymają pieniądze i wydadzą na alkohol. Tylko, że wydadzą racjonalnie na zaspokojenie swoich potrzeb. Często kulturalnych, wyjazdy na wakacje albo po prostu materialnych. Ta polityka spełnia funkcje przede wszystkim, to 500 plus tak sądzę, raz godnościowe właśnie przekazanie człowiekowi odpowiedzialności za to, żeby coś z tymi pieniędzmi zrobił, a nie powiedzenie „ok, ale wypłacimy ci to w formie pieluszek”, bo to jest wydaje mi się upokarzające oraz realnej poprawy sytuacji tych osób, zwłaszcza trochę gorzej sytuowanych (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²⁸.

⁸²⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

⁸²⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

Wśród badanych widoczny jest solidaryzm społeczny (dbałość o społeczeństwo, poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego ze strony państwa, współodpowiedzialność za dobro wspólne – demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość). Dla lewicowców istotna jest walka z nierównościami społecznymi. Badani dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, wobec czego sugerują potrzebę uniwersalnego mechanizmu opieki i państwa opiekuńczego.

Stosunek do podatków

W narracjach młodych lewicowców jest wyraźnie obecne to, że deklarują podatki niskie dla biednych i wysokie dla bogatych. Może o tym świadczyć niniejsza wypowiedź:

Nie ukrywam, że na taki wolny rynek to jak najniższe podatki. Uważam, że państwo jednak istnieje po to, żeby wyrównywać różne nierówności, żeby redystrybuować pewne środki do osób w różny sposób wykluczonych. Żeby jednak państwo zapewniało taki pewien poziom życia wszystkim obywatelom, na równym poziomie, to widzę państwo jako bardziej opiekuńcze. Że to nie jest samowolka, że jak najwięcej pieniędzy w portfelu i sami zadbają o siebie. Państwo jednak powinno sprawiać jakąś taką kontrolną funkcję nad różnymi aspektami życia, w tym oczywiście nad gospodarką (4L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸²⁹.

Opodatkowanie grup uprzywilejowanych to zdaniem tej grupy społecznej sposób na wyrównanie dysproporcji społecznych. Dowodzą tego słowa:

Lewicowość to są wysokie podatki dla bogatych, dobra inspekcja pracy i wyższa płaca minimalna (6L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³⁰.

Co więcej, lewicowcy deklarują potrzebę uszczelnienia systemu podatkowego, w tym celu opodatkowanie np. transakcji finansowych i korporacji. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Kto płaci podatki powinien mieć równe prawa. Jeżeli dwójka dorosłych osób wykonuje zobowiązania wobec państwa, a państwo różnicuje ich decyzje, to nie jest to fair. No i dochodzą kwestie dotyczące przebudowy tego systemu kapitalistycznego, większej roli państwa, podatków, progresywność, i też podatku od przepływu kapitału (7L, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³¹.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności tego twierdzenia.

⁸²⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 4 października 2019 roku.

⁸³⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 listopada 2019 roku.

⁸³¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 25 listopada 2019 roku.

Stosunek do wiary

Jednym z klasycznych atrybutów lewicy jest ateizm, antyklerykalizm i niechęć do zorganizowanych form kultu religijnego. Z analizy wypowiedzi badanych młodych lewicowców wynika, że Kościół w kraju stoi na straży konserwatywnych wartości, wspiera panujący system polityczny i utrzymuje bliskie relacje z władzą polityczną. Taki sposób myślenia odnajdujemy w wielu wypowiedziach badanych. Spójrzmy na jedną z nich:

Kościół jest po prostu ...on zachowuje się nie po chrześcijańsku. Jego brak bardzo długiej reakcji na debatę o uchodźcach, na obrzydliwą debatę o uchodźcach – to jest przykład niechrześcijańskiego zachowania, niemyślenia o najsłabszych (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³².

Inna z badanych osób podkreśla:

Kościół rzymskokatolicki po 1989 roku w Polsce korzysta z całej masy nienależnych mu przywilejów o charakterze majątkowym, komisja majątkowa i zwroty, w cudzysłowie zwroty czy redystrybucja wartości na jego rzecz była jednym z fundamentalnych niesprawiedliwości okresu transformacyjnego. Druga rzecz, ogromny wpływ na elity polityczne wszystkich opcji od prawicy do lewicy, rządzących Polską, po części wynikających z charyzmy Jana Pawła II i jego znaczenia symbolicznego, ale potem także ze względu na ogromny wpływ, ogromną siłę symboliczną Kościoła, wpływ na sferę publiczną, na obieg informacji, na ideologię panującą w mediach. W moim przekonaniu wpływ Kościoła ma bezpośredni wpływ, w tym znaczeniu – powodowanie pewnych działań jest dużo większy na elitę polityczną niż na społeczeństwo jako całość. O ile bowiem wpływ na elitę polityczną był w zasadzie ponad partyjny i ponad podziałami oczywiście, po dojściu do władzy PiS mamy do czynienia z istotną zmianą jakościową, ale właściwie do PiS-u, do 2015 roku właściwie wszystkie rządy się zachowywały bardzo podobnie wobec Kościoła, z pewnymi wyjątkami w rodzaju pierwszego SLD – wtedy ten rząd był rzeczywiście stosunkowo świecki, drugi rząd SLD już taki nie był (16L, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁸³³.

Kolejny badany zauważa:

Ten wpływ polega na tym, że to jest cały czas tak naprawdę, taka bardzo ścisła relacja z państwem, z politykami, z instytucjami państwa i ten wpływ jest rodzajem szantażu. Przyjęło się uznawać, że Solidarność, że po 89. roku cała ta transformacja to jest zasługa

⁸³² Wywiad przeprowadzony w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

⁸³³ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku.

w jakimś sensie Kościoła, bo wtedy w Kościele spotykali się opozycjoniści. Na przykład Jan Paweł II przyjechał i to był ważny moment i cały czas Kościół posługiwał się tym szantażem, mówiąc: opozycja to byliśmy my, jeśli nie jesteście po naszej stronie, jesteście komuchami, jesteście z tego złego reżimu, z tego złego systemu i tak naprawdę na tym – bardzo ściśle współpracy, wspartej na szantażu, cały ten system został na tym zbudowany. Przez ten system konserwatywny i nawet tak zwani lewicowi politycy byli na wskroś konserwatywni i podporządkowani Kościołowi, i przez to zostały przehandlowane prawa kobiet, przehandlowane prawa pracowników. Właściwie dlatego, że Kościół narzuca swoją dominantę i że Kościół wcale nie chce dobrze dla większości swoich ludzi. Nawet jeśli większość ludzi w Polsce to są ludzie wierzący czy należący formalnie do Kościoła przez chrzest (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸³⁴.

Wśród badanych dostrzega się opinie, że obecnie Kościół odgrywa mniejszą rolę w definiowaniu światopoglądu Polaków niż dawniej w kraju. Świadczą o tym poniższe słowa:

Ten wpływ światopoglądowy jest bardzo zróżnicowany. Moim zdaniem on się już nie nakłada, znaczy w sytuacji kiedy ktoś ma poglądy bardziej liberalne to wtedy głos Kościoła nie jest istotny, i jeszcze powiem dlaczego, bo to jest istotne. To widać po tym, kiedy głos Kościoła idzie w poprzek podziałów politycznych. To wtedy on nie działa. Sprawa uchodźców. Tutaj Kościół był dużo bardziej jednak otwarty niż PiS, w niczym to nie pomogło, to znaczy okazało się to zupełnie nieistotne i nieprzyjęte. Kiedy głos Kościoła nie pasuje do pakietu, to jest po prostu wypierany. Więc jakby w tym sensie ten wpływ jest przeceniany. To znaczy, kiedy Kościół powie coś innego, niż to pasuje do pakietu, na przykład narodowo-katolickiego, z różnych powodów, no to wtedy nie działa. Z drugiej strony, to, co Kościół mówił o aborcji, nie jest podzielane przez większość katolików (16L, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁸³⁵.

Na podobną kwestię zwraca uwagę inny badany:

Kościółowi się wydaje, że wpływa, i ludziom się wydaje, że Kościół taką rolę odgrywa, ale ja mam wrażenie, że Kościół może przez pewien czas, dłuższy czas wpływał, ale powoli wpływ stracił. I to było bardzo wyraźnie widać przy okazji dyskusji czy debaty o uchodźstwie i migracji. To znaczy Kościół, w momencie którym wypowiedział się przeciwko intuicjom tej części społeczeństwa, a już na pewno prawicowych polityków, okazało się,

⁸³⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

⁸³⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2019 roku.

że jego wpływ formacyjny właściwie jest bliski zeru. To znaczy, może trochę przesadzam, ale bardzo niewielki. I ostatecznie Kościół musiał chyba pod wpływem tej presji złagodzić swój język w obawie przed tym, że straci resztki autorytetu. To pokazuje właściwie, że Kościół w dużej mierze został utożsamiony czy nauczanie Kościoła z pewnym takim tożsamościowo-plemiennym przekazem prawniczym. W Polsce dość silna jest taka prawica, język PiS też w dużej mierze jest tożsamościowo-plemienny. I wydaje mi się, że to pokazało dość czytelnie, że wpływ formacyjny Kościoła nawet jakby rozumianego jako instytucja, która publikuje swoje oświadczenia, to ich przełożenie nawet na to, co myślą i właśnie ich funkcjonariuszy, mówię o poszczególnych księżach, jest bardzo słabe, bo opór też wśród samych księży, wobec pomysłu przyjmowania uchodźców i opór wobec Franciszka jest bardzo silny. Co pokazuje, że jakby Kościół mówił od pewnego czasu, to samo, co tożsamościowa prawica, więc wydawało mu się, że to działa, ale kiedy powie się coś innego, to się okazało, że przestało działać. Być może tak naprawdę wpływ ma tożsamościowa prawica, a nie Kościół. A Kościół o tyle jest ok, o ile powtarza to samo, co mówi prawica (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³⁶.

Ponadto to, co wydaje się szczególnie interesujące, w wypowiedziach lewicowców, antyklerykalizm nie jest uważany za jeden z głównych aspektów ideowości młodej lewicy. Oto co na ten temat sądzą badani:

W zasadzie jest mi to obojętne. Ja jestem człowiekiem niewierzącym, nie przeżywam tego w ogóle tego rodzaju uniesień, nie mam tego typu potrzeb, co nie oznacza, że odmawiam takiego prawa innym. Uważam, że to jest bardzo często jakaś popularna potrzeba człowieka, czy na poziomie duchowym, czy intelektualnym, czy na poziomie przynależności do jakiejś wspólnoty ludzi o podobnych przekonaniach. Natomiast dla mnie to jest temat bardzo mało istotny, jeśli chodzi o moje osobiste postawy, czy preferencje. (...) Natomiast, jeśli się chce być lewicowcem socjalnym, prospołecznym, no to trzeba brać pod uwagę też, co jest dla tych ludzi wykluczonych, sponiewieranych – co jest dla nich ważne. To często nie są ludzie, można powiedzieć w cudzysłowie, ludzie nowoczesni kulturowo i mają do tego prawo, żeby takimi nie być. Uważam, że ci ludzie mają prawo do swojej wiary, do swojej tradycji, do swoich obyczajów i ja nie jestem od tego, żeby ich pouczać, jak oni mają żyć. Ja im mogę mówić, że Kościół coś tam robi nie w porządku, że nie wiem, że chce za dużo pieniędzy albo coś w tym rodzaju. Natomiast ja nie jestem od tego, żeby atakować ich wiarę, ich styl życia, żeby

⁸³⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2019 roku.

im mówić: 'słuchajcie, jesteście głupi, że się modlicie'. Nie. Ludzi, nieważne po której stronie są, trzeba też po prostu szanować (12 L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³⁷.

Co więcej, lewicowcy zwracają uwagę, że wiara może odgrywać istotną rolę w życiu człowieka. Badani wskazują, że Kościół szerzy działalność pomocową poprzez ideę solidaryzmu pomocy najuboższym. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Ja jestem osobą niewierzącą, dlatego kwestie związane z Kościołem nie mają dla mnie takiej wagi. Nigdy jakoś moja rodzina nie była też specjalnie wierząca, nie była religijna, ale też nie odrzucam w ogóle kontaktu z osobami religijnymi, nie uważam, żeby dostęp do organizacji społecznych, organizacji lokatorskich powinien być zamknięty dla... dla osób wierzących. Dla mnie w dużej mierze, to czy ktoś wierzy, to sprawa prywatna, i kto jaką religię wyznaje też to jest sprawą całkowicie prywatną, dopóki nie stara się ingerować w wolność innych osób (3L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³⁸.

Młodzi dostrzegają, że Kościół może odpowiadać na żywotne potrzeby społeczne. Kościół może stanowić istotny punkt orientacyjny, jeśli chodzi o życie wspólnotowe oraz poczucie przynależności do grupy i umacniania więzi społecznych. Poniższe słowa odzwierciedlają taki sposób myślenia.

Polski liberalny model gospodarczy zniszczył wszelkie inne struktury więzi grupowej. Zniszczył zakłady pracy, zniszczył jakieś przykładowe organizacje, jakiejś tam grupy zainteresowań, gdzie ludzie się spotykali i prowadzili życie społeczne i tak naprawdę Kościół na takiej prowincji został jedną z niewielu, w ogóle struktur, która jakoś jest nierynkowa, czyli niekomercyjna, a jednocześnie jakoś organizuje życie ludzi, nadaje im poczucie sensu (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸³⁹.

Inny badany stwierdza:

Bardzo doceniam rolę Kościoła katolickiego. Uważam, że bez roli Kościoła katolickiego nie przetrwalibyśmy zaborów, nie przetrwalibyśmy II wojny światowej i nie przeszlibyśmy tak suchą stopą przez transformację. I to jest bardzo pozytywne. Natomiast bardzo denerwuje mnie to, że Kościół cały czas chciałby mieć wpływ na państwowość tego kraju, na rolę i ruchy pewnych instytucji. Kościół cały czas chce dzierżyć rząd dusz (19L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁴⁰.

Powołam się jeszcze na opinię:

⁸³⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

⁸³⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁸³⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

⁸⁴⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2019 roku.

Kościół jest instytucją, która pełni bardzo wiele bardzo ważnych funkcji, takich jak tworzenia wspólnoty opieki nad starszymi, nad słabszymi i to jest bardzo ważne. Ja to doceniam i uważam, że to jest warte doceniania. Ale z drugiej strony Kościół jest potężną grupą interesu pieniężnego, po prostu kapitałowego. Kościół dogadał się z komunistami. Kościół w PRL był bardzo blisko, o czym dzisiaj wszyscy zapominają, jak bardzo blisko władzy. Mało ludzi pamięta, że komisję majątkową, co stanowi dzisiaj potęgę majątkową Kościoła w Polsce, ustanowił Jaruzelski – i to był element dealu przecież i te pieniądze, które wpływają na Kościół, to jest dzisiaj po prostu oligarchia. Jak patrzę na Rydzyka czy na tych jego, to widzę po prostu przedstawicieli oligarchii i oni ubierają się prawda, mają ornat. Ale tak naprawdę chodzi im tylko o hajs i o władzę (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁴¹.

Należy odnotować także, że w świadomości badanych funkcjonują dwa nurty Kościoła katolickiego. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję jednego z badanych:

Jest Kościół ekumeniczny, jest Kościół intelektualny, krakowski, Boniecki, Tygodnik Powszechny, jakieś tam elementy nauki Karola Wojtyły. I jest Kościół bardzo drapieżny, prawicowy, narodowy, który teraz w tej roli, przez te ruchy symboliczne i kulturowe partii rządzącej wstaje z kolan i chciałby, żeby była Polska, jedna, biała, narodowa, liże swoje historyczne rany, cały czas płynęła pod prąd tej polskiej krwi, Polska Chrystusem Narodów i Mesjaszem, Przedmurzem Chrześcijaństwa, jakimś sarmackim, tragicznym numizmacie o tym, że jesteśmy wyjątkowym narodem, tym wybranym, którego dziejową rolą jest bronienie przed hordami niewiernych. Tylko, że to jest właśnie ta sfera symboliczna, wyobrażona, wciskana bezrefleksyjnym zjadaczom chleba i widzom „Wiadomości”. To jest pierwsze dno, które tak wygląda. A drugie dno jest znacznie bardziej prozaiczne. No ludzie kochają i Dudę i władzę, obojętnie czy chodzisz w sutannie, czy chodzisz w rurkach. I według mnie ten wpływ, narzucanie tematów politycznych, dbanie o swoje środowisko, to jest grzech największy Kościoła, tego purpurowego, biskupiego (19L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁴².

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

⁸⁴¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

⁸⁴² Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2019 roku. Zob. Podział na tak zwany Kościół otwarty i zamknięty to echa sporów światopoglądowych z początku lat 90. w Polsce. Ten pierwszy utożsamiany był m.in. z postacią ks. Józefa Tischnera i Jerzego Turowicza. Ten drugi z kolei reprezentować mają hierarchowie Kościoła katolickiego i Radia Maryja.

Stosunek do historii

W lewicy dominuje krytyczna perspektywa wobec martyrologicznej historiografii jako narzędzia kształtowania postaw społecznych. Według lewicowców znajomość historii i faktów historycznych ma znaczenie w ich życiu. W wypowiedziach badanych pojawiają się odwołania m.in. do ruchów robotniczych, PPS i Solidarności. Aczkolwiek zauważa się krytyczną perspektywę wobec prawicowej polskiej historiografii. Dowodzi tego następujący cytat:

No, lewica PPS to się zawsze pojawia i też ta frakcja rewolucyjna późniejsza.⁸⁴³ Myślę, że też lewicowość, zresztą Ikonowicz też jest na to dowodem. Jest, czy też była, cała opozycja w PRL-u. Bo tam bardzo silnie jednak były socjalistyczne, socjalistyczne wartości przekazywane, że chcemy większej sprawiedliwości. No jednak to był też ruch robotniczy jakby nie patrzeć. To było z gruntu lewicowe. W tej chwili robi się z tego jakąś taką martyrologiczną narodową papkę, ale tak naprawdę to był ruch robotniczy, to był największy związek zawodowy wtedy Solidarność, który przecież zrzeszony, więcej nigdy żaden związek tyle nie zrzeszał w historii tego kraju. Więc no tak i to była taka realna perspektywa pracownicza i też realna, realna i ona wtedy była naprawdę dosyć ważna i ciekawa współpraca inteligencji z robotnikami, robotnicami. I wydaje mi się, że to właśnie jest ta lewicowa nasza historia. Realnie lewicowa historia opozycyjna (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁴⁴.

Co więcej, lewicowcy zwracają uwagę, że lewicy nie udało się w pełni zagospodarować polityki pamięci w kraju, wobec czego trudno jest rywalizować z prawicą na gruncie historii i wytworzyć równie silną „lewicową opowieść” o Polsce.

Należy odnotować, że według lewicowców niemożliwa jest uniwersalna opowieść o Polsce, która w jedną całość scalałaby wszystkie mity i symbole w kraju. Ich zdaniem trzeba jednak dążyć do tego, aby stworzyć taką przestrzeń społeczną, w której funkcjonują dwie narracje historyczne: lewicowa i prawicowa, równie ważne i cenne, i każda na swój sposób opowiadająca o Polsce. Poniższa wypowiedź dobrze ilustruje tego typu myślenie.

To znaczy wydaje mi się, że akurat liberalowie swoją politykę pamięci skrajnie zaniedbali, a lewica jest jakby w procesie tworzenia swojej polityki pamięci. I dopóki to nie

⁸⁴³ Zob. PPS – Polska Partia Socjalistyczna o charakterze niepodległościowym, socjalistycznym i pracowniczym, powstała w 1892 roku. Stanowiła jedną z najważniejszych sił lewicowych w kraju do 1948 roku. Po Kongresie Zjednoczeniowym stała się częścią PZPR.

⁸⁴⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

staje się manipulacją pamięcią, przekłamywaniem w rażący sposób historii, to do tego momentu to jest uprawniony sposób uprawiania polityki, bo społeczeństwo potrzebuje mitów po prostu i tyle. Więc wydaje mi się, że współcześnie wojnę o pamięć zdecydowanie wygrywa tożsamościowa prawica, i z tego tytułu te wydarzenia, które jakby ona sobie wskazuje, jako pewne punkty odniesienia w historii, mają wpływ. I Powstanie Warszawskie jest takim wydarzeniem, Żołnierze Wyklęci, jakby to nic nie znaczy, bo to nie ma nic wspólnego z prawdopodobnie z Żołnierzami Wyklętymi, ale pewien mit Żołnierzy Wyklętych, jako mit, odgrywa na przykład formacyjną rolę tego środowiska (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁴⁵.

Należy odnotować, że szczególnie wśród starszych młodych lewicowców zauważa się rozczarowanie ruchem „Solidarności”. Tak oto przeważają opinie o upolitycznieniu tego ruchu na początku lat 90. w kraju. Ponadto lewicowcy podkreślają, że wydarzenia Okrągłego Stołu na wiele lat zdefiniowały polską scenę polityczną, dzieląc ją na postkomunistów i postsolidarnościowców. Zdaniem badanych taki podział społeczny był fałszywy pod względem ideowym. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję słowa:

Pamiętam jak moi rodzice byli bardzo mocno za Solidarnością, ten okres, takiej transformacji, który był dosyć dla naszej rodziny negatywny. Mój tato pracował w przemyśle, moja mama w służbie zdrowia, więc dostaliśmy po prostu w obu stronach. Pamiętam bezrobocie, biedę i te wszystkie rzeczy, które się z tym wiązały, hiperinflację i rodziców biegających, zbierających pieniądze, żeby jak najszybciej zapłacić za mieszkanie, bo zaraz okazałoby się, że zostalibyśmy bez domu. A potem pamiętam dosyć dyskusje takie w domu dotyczące rządów AWS. Kiedy moi rodzice po prostu mocno się odwrócili. Odwrócili się od Kościoła, to był ten moment i odwrócili się właśnie od Solidarności, ze względu na to, co potem się wydarzyło, jak wyglądały rządy AWS na przykład (10L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁴⁶.

Według lewicowców do doświadczeń formacyjnych, wydarzeń lub procesów w historii współczesnej Polski, które wywarły wpływ na to, jaka Polska jest dziś, młodzi zaliczają m.in. okres PRL, powstanie „Solidarności”, okres transformacji ustrojowej, reformę gospodarczą Leszka Balcerowicza, wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku oraz katastrofę smoleńską w 2010 roku. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Potem już jest rozpoczęcie tej wojny–polsko Polskiej w 2005 roku przez Tuska.

⁸⁴⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

⁸⁴⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 13 listopada 2019 roku.

Krasowski⁸⁴⁷ chyba o tym pisał, że to Tusk tak naprawdę był pierwszą osobą ... Czyli po zepchnięciu PiS-u na prawo przez Platformę i rozpoczęciu takiej hardkorowej wojny w łonie Solidarności, w łonie tych solidarnościowych osób. Potem masz Smoleńsk w 2010 roku, który spowodował ogromną ranę na duszy ludzi związanych z tym obozem i że się tego nie skleji, to Rymkiewicz⁸⁴⁸ napisał, że to się nie skleji, że to są dwie połowy i to się nie klei po Smoleńsku. I rozpoczęcie takiej hardkorowej wojny domowej. Od tego czasu to trwa i to jest po prostu wojna polsko-polska wojska, wojna tych elit, które wciągnęły w tę wojnę całe społeczeństwo (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁴⁹.

Powyższy przykład dobrze ilustruje myślenie młodych obecnie. Młodzi lewicowcy jako pokolenie ukształtowane po 1989 roku badani nie egzystują w doświadczeniach formacyjnych i biograficznych swoich rodziców oraz dziadków, jeśli chodzi o stosunek do przeszłości. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej dotyczy to tego, że te minione wydarzenia nie są dla nich formatywne, wokół których budują własną politykę tożsamości.

Stosunek do patriotyzmu

W lewicy spotyka się postawy kontestujące państwo narodowe. Na podstawie analizy badawczej zauważa się, że młodym lewicowcom trudno przychodzi określenie siebie patriotą/patriotką, ponieważ ich zdaniem w polskiej polityce te określenia mają bardzo silne konotacje i często są utożsamiane z nacjonalizmem.⁸⁵⁰ Tak oto lewicowcy są zdania,

⁸⁴⁷ Zob. R. Krasowski, *Czas Kaczyńskiego. Polityka jako wieczny konflikt*, Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne 2016.

⁸⁴⁸ Zob. Jarosław Marek Rymkiewicz i wiersz „Do Jarosława Kaczyńskiego”. To w nim autor zawarł słowa: „To, co nas podzieliło – to się już nie skleji,/ Nie można oddać Polski w ręce jej złodziei,/ Którzy chcą ją nam ukraść i odsprzedać światu, Jarosławie!/ Pan jeszcze coś jest winien Bratu!”. Wiersz opublikowany został na stronie „Teologii Politycznej” w 2010 roku. Jarosław Marek Rymkiewicz, czyli polski poeta, eseista, dramaturg, tłumacz i historyk literatury. Rymkiewicz to również znawca romantyzmu, profesor (obecnie emerytowany) w Instytucie Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, a także twórca esejów i wierszy politycznych. W swojej twórczości nawiązuje m.in. do nacjonalizmu I fali, idei narodowej i zorganizowania państwa według idei narodowej.

⁸⁴⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

⁸⁵⁰ W kręgach lewicowych panuje silny resentyment w stosunku do dwudziestolecia, kiedy to rząd dusz sprawować miała narodowa demokracja, forsująca typ Polaka-nacjonalisty. Efektem takiej tresury miało być m.in. zabójstwo Gabriela Narutowicza. Poglądy nacjonalistyczne Dmowskiego stały się powodem licznych oskarżeń o kreowanie polskości faszyzmu. Według Dmowskiego naród to odrębny, zbiorowy byt, którego charakter narodowy określają wspólna historia, kultura i język. Wspólnotą narodową buduje się poprzez współpracę wszystkich członków narodu, a stosunek ludzi do narodu wyraża się na zasadzie chrześcijańskiej miłości bliźniego. Kościół katolicki odgrywa istotną rolę w kształtowaniu narodu – budowania wspólnoty, prawa, norm moralnych i społecznych. Jednocześnie zastrzega się wolność wyznania i prawo do wychowania

że nacjonalizm jako ideologia wyklucza ze wspólnoty wszystkich tych, którzy mają odmienną wizję historii, skłonność do różnorodności postaw i zachowań, ale także tożsamości. Młodzi lewicowcy zwracają uwagę na pojęcie „monopolizacji patriotyzmu”, które przypisują prawicy. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Chodzi o to, że patriotyzm jest równoważny z nacjonalizmem. I bardzo często z ksenofobią. Z takim skupieniem na sobie, swoim kraju, swoich osiągnięciach, swojego kraju i wykluczaniem wszystkiego innego (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁵¹.

Pomimo obiegowych opinii lewicowcy podkreślają, że patriotyzm jest dla nich ważny i nie kontestują patriotyzmu. Dla lewicowców patriotyzm urealnia się w różnego rodzaju działaniach emancypacyjnych na rzecz wspólnoty ludzi i szeroko rozumianego dobra wspólnego. Poniższe wypowiedzi dobrze ilustrują tego typu myślenie.

Poczuciem zobowiązania za własną wspólnotę i z zanurzeniem czy zakorzenieniem w jej historii, w tym znaczeniu, że jej historia niezależnie od tego, jaką opcję reprezentujemy, który nurt nam odpowiada, który nie – że ona jest istotna. Przy czym, o ile to pierwsze to jest taki trochę postulat etyczny, to znaczy patriotą jest ktoś, kto uważa, że to jak tu jest, jest ważne i nawet gdyby go tu nie było, bo na przykład wyjechałby w inne miejsce na świecie, to dalej byłoby to ważne, co się z tym społeczeństwem dzieje. To to jest na poziomie tego postulatu, to jest wymiar normatywny. Natomiast to zanurzenie w historii, to jest coś, co nie wiem, czy to jest warunek konieczny, ale w moim przypadku to jest coś, czego ja nie wybieram, to znaczy to jest coś po prostu, co wynika z mojej formacji, z moich lektur, tego, że różne spory są dla mnie ważne, budzą jakieś moje emocje (16L, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁸⁵².

Inny badany podkreśla:

Dla mnie stosunek do kraju, do jakichś jego dziejów, do współbliznich jest pozytywny i ja się czuję jakoś tam związany z Polską pozytywnie, nie jest to dla mnie jakieś żadne nieszczęście. Natomiast żyjemy też w takich czasach, gdzie zaczęto się na patriotyzm licytować, ja bym nie chciał brać udziału w czymś takim – kto jest najprawdziwszym Polakiem, kto się dla Polski najbardziej stara, kto się obwiesi flagą, bo to jest dziecinne moim zdaniem, ale też często cyniczne. Staram się raczej swój patriotyzm realizować jakimś tam czynem bez frazesu. Natomiast mogę ubolewać nad tym, że często dla środowisk lewicowych

dzieci w duchu niereligijnym. Zob. R. Dmowski, *Kościół, Naród, Państwo*, Wrocław: Wydawnictwo Nortom 2000.

⁸⁵¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

⁸⁵² Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2019 roku.

patriotyzm nie jest istotny, że często wspólnota tych ludzi, losów, dziejów jest traktowana lekceważąco. Ja się z tym nie zgadzam. Uważam, że to, że w jakimś momencie historii ziemi nie wzięło się tutaj znikąd, jesteśmy kształtowani przez przeszłość, przez mnóstwo czynników tego typu i one nie były tylko negatywne. Uważam, że to jest coś, co ta wspólnota losów z polskim ludem, z polskimi obywatelami, obywatelkami, uważam, że powinno być czymś ważnym na lewicy (12 L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁵³.

Kolejna z takich osób przyznaje:

Historia nie jest czymś gotowym, to jest coś, co się konstruuje i kształtuje poprzez odniesienia, rytuały, mity. I w tym sensie patriotyzm oznaczałby też gotowość do utożsamienia się z jakąś opowieścią o własnej przeszłości. Powiedziałbym, że patriotyzm jest tą państwowością. Jak mówiłem, że jestem państwowcem, to mówiłem o tym zaangażowaniu w życie publiczne i nie czysto instrumentalnym myśleniu o własnym zatrudnieniu. Ale przypuszczam, że patriotyzm jest myśleniem, to wyobrażam sobie w charakterze, na poziomie takim gospodarczym czy ekonomicznym o własnym kraju. Jakby o tym, że są to wybory ekonomiczne, które mogą być wyborami patriotycznymi. Kwestia produktów, które kupujemy, pochodzenia i sposobu produkowania, też o tym świadczy w codziennych decyzjach. Więc ja nie jestem fanatykiem takiej liberalnej opowieści o sprzątaniu po własnym psie, jako objaw patriotyzmu. Myślę, że lewica potrzebuje dużo bardziej gorącej opowieści, angażującej dużo bardziej po prostu. Bo to to nikogo nie angażuje. Więc myślę o tym i w kategorii mitu, i kategorii zaangażowania, i kategorii wyborów ekonomicznych powiedzmy (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁵⁴.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności tego twierdzenia.

Stosunek do tradycji

Wśród lewicowców nie zauważa się wyobcowania z tradycji. Aczkolwiek dla lewicowców tradycja identyfikowana jest z prawicą i być może dlatego mają do tych spraw określony dystans. Świadczy o tym niniejsza wypowiedź:

Generalnie ostatni czas przyniósł dobrobyt bardzo wielu ludziom, ale też zniszczył mnóstwo rzeczy i dalej niszczy. I myślę, że to jest spostrzeżenie, które jest podzielone przez bardzo wielu ludzi i oni mogą przychodzić z różnych miejsc z różnych środowisk,

⁸⁵³ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

⁸⁵⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

*ale na koniec dnia wszyscy będą się zgadzać, co do tego, że jakby trzeba bronić wspólnoty, trzeba bronić tradycji, trzeba wziąć kapitał za twarz (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)*⁸⁵⁵.

Przytoczony argument dowodzi takiego rozumowania.

Stosunek do komunizmu

Komunizm w tradycyjnym podziale na lewicę i prawicę jest usytuowany po lewej stronie. Komunizm jest ruchem politycznym zdecydowanie radykalniejszym niż socjalizm. Charakteryzuje go głównie pozbawienie własności prywatnej. Na podstawie analizy danych zauważa się krytyczny stosunek do komunizmu i negatywny wpływ tego okresu na współczesne rozumienie lewicowości w Polsce wśród młodych lewicowców. Ich zdaniem stara elita polityczna w Polsce wyrosła z czasów ucisku komunizmu i postkomunizmu. Politycy postrzegają władzę polityczną przez taki pryzmat, wciąż sięgając po PRL-owskie mity, które oddziałują na starsze pokolenie, znające realia komunizmu. Niniejsze słowa w pełni odzwierciedlają ten tok myślenia:

*Nasze społeczeństwo jest takie, jak jest, czyli głównie konserwatywne, katolickie. Z drugiej strony ma też duży ciężar mentalności komunistycznej. U młodych jest inaczej (19L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)*⁸⁵⁶.

Zdaniem młodych ów resentyment PRL powoduje, że starzy uczestnicy nie rywalizują ze sobą na polu ideologicznym, za to skupiają się na wzajemnych oskarżeniach i osobistych historiach. Młodzi lewicowcy odcinają się od tego. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

*Młodzi Socjaliści*⁸⁵⁷, czyli organizacja, która już nie istnieje, to taka organizacja, która była powiedzmy lewicą antykomunistyczną w kraju i która była daleko od SLD i jej głównym jakby takim yyy... główną doktryną było też niecenzuralne może słowo, ale „Jebać SLD”. Generalnie w sensie (śmiech), jak się ludzie z Młodych Socjalistów popili, to zawsze było tak, że wszyscy po prostu wyzywali SLD. Także popularnym hasłem też było „SLD-

⁸⁵⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2019 roku.

⁸⁵⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

⁸⁵⁷ W tym miejscu badany nawiązuje do stowarzyszenia Młodych Socjalistów w kraju. Była to młodzieżowa organizacja społeczno-polityczna o profilu lewicowym założona w 2005 roku przez grupę działaczy młodzieżówki Unii Pracy, Federacji Młodych UP. Organizacji przewodzili kolejno Adrian Zandberg i Barbara Nowacka. Także należeli do niej Maciej Konieczny i Marcelina Zawisza. Zob. np. J. Majmurek, *Wnuki prześlonej rewolucji idą do Sejmu*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/wnuki-prześlonej-rewolucji-ida-do-sejmu/> [data dostępu: 19.06.2021].

KGB” i wszyscy zawsze na to SLD strasznie pomstowali, czyli nie komunizm (11 L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁵⁸.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do roli państwa na arenie międzynarodowej i współpraca europejska

Lewicę marksistowską utożsamia się często z tym nurtem rewolucyjnym, który ma charakter internacjonalistyczny, to znaczy odwołujący się do ponadnarodowej wspólnoty proletariatu. Należy odnotować, że akcenty antyglobalistyczne znaleźć dziś można zarówno w doktrynach ruchów lewicy, Nowej lewicy (np. Jean Luc Mélenchon we Francji), jak i w środowiskach prawicowych i konserwatywnych (Fidesz we Francji, Konfederacja w Polsce). Z analizy danych badawczych wynika, że młodzi lewicowcy deklarują pokojową szeroką współpracę Polski na arenie międzynarodowej. Ponadto ważne jest dla nich pogłębianie współpracy europejskiej w ramach bezpieczeństwa gospodarczego i militarnego⁸⁵⁹. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Wydaje mi się, że taka struktura jak Unia Europejska, jest dobrą strukturą o tyle, że właśnie wychodzi poza te kategorie narodu jakiegoś takiej wsobności narodowej i próbuje budować jakiś rodzaj solidarności, także takiej solidarności, której te państwa poszczególne mają wpływ na to, co się dzieje. No, ale nie ludźmy się, państwa może mają, czyli tak naprawdę rządzący w tych państwach, natomiast większość ludzi wciąż nie ma. Więc ja kiedy myślę o międzynarodowych relacjach, to właśnie myślę o tym, żeby na przykład pracownicy poszczególnych państw pomiędzy konkretnymi krajami się porozumiewali i dzięki temu będą po prostu silniejsi (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁶⁰.

Inny badany stwierdza:

Polska powinna dążyć do integracji oczywiście. Na takim poziomie naszego bezpieczeństwa, na poziomie też wspólnej polityki fiskalnej na przykład, myślę że powinna w przynajmniej niektórych obszarach dążyć do integracji. Nie wiem, czy akurat euro jest takim obszarem, raczej wątpię, ale jest ileś obszarów, gdzie powiedziałbym zdecydowanie w stronę integracji. To jest kwestia bezpieczeństwa, rozumianego w sensie politycznym, zupełnie podstawowym, to jest kwestia skuteczności naszych polityków, tego, czy chcemy starać się na przykład ograniczać czy zmniejszać dziury podatkowe, sami tego nie zrobimy

⁸⁵⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 28 września 2019 roku.

⁸⁵⁹ Na lewicy postawy dotyczące idei integracji utożsamia się z powszechną globalizacją.

⁸⁶⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

po prostu i musimy to robić w większej wspólnocie. To jest też kwestia pozostawiania w obszarze wspólnych wartości liberalnych, które jakby mimo wszystko wydają mi się dla demokracji czymś fundamentalnym. Wydają mi się też, że bycie w Unii Europejskiej staje się pewnym rodzajem, pewnego rodzaju czy może być gwarantem pewnych też praw politycznych jednostki i pewnego minimum demokratycznego (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁶¹.

Co więcej, odnotowuje się krytyczne opinie dotyczące polityki Unii Europejskiej wobec państw członkowskich.

Oczywiście chodzi o to, że potrzebne są też pewne narodowe instytucje, ale Unia Europejska dzisiaj jest ambasadorem wielkiego kapitału niemieckiego de facto. Unia Europejska jest narzędziem Niemiec do uprawiania własnej polityki imperialnej, która też jest po prostu tak naprawdę, gdzieś tam po prostu zakładnikiem tego wielkiego kapitału. To się po prostu musi zmienić (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁶².

Badani są przeciwni przyjęciu waluty Euro w kraju.

Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów

Z analizy badawczej wynika, że badani lewicowcy są za przyjmowaniem do Polski uchodźców i emigrantów⁸⁶³. Są natomiast przeciwni zamykaniu wszelkich granic, a w ramach współpracy międzynarodowej chcą mówić o różnorodności kulturowej. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają ten tok myślenia:

Jeżeli to jest konflikt i w tym konflikcie umierają ludzie, giną ludzie, to nie widzę podstaw, aby kraj europejski, który ma ambicje, aby być liderem europejskim, nie przyjmował uchodźców politycznych, czy wojennych. Po prostu to świadczy o naszym humanitaryzmie i odpowiedzialności (21L, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁶⁴.

Inny badany podkreśla:

Ja jestem oczywiście za. Pytanie, co to w praktyce oznacza. Teraz warunkiem przyjmowania imigrantów jest tworzenie sensownych mechanizmów integracji i asymilacji

⁸⁶¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

⁸⁶² Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

⁸⁶³ Por. Zob. *Polacy wobec problemu uchodźstwa*, Warszawa: CBOS 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_081_15.PDF [data dostępu: 21.07.2021]. Zob. także *Stosunek Polaków i Czechów do przyjmowania uchodźców*, Warszawa: CBOS 2018, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_087_18.PDF [data dostępu: 21.07.2021].

⁸⁶⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 29 listopada 2019 roku.

w ramach Polski. Przyjmowanie ludzi i lokowanie ich w obozach i gettach, jak to było we Francji po wojnie, jest koszmarną bzdurą, koszmarnym błędem. Więc ja bym powiedział, to bycie za, też domaga się określenia tego, w jaki sposób jest się za i co z tego wynika. Więc ja powiedziałbym tak, pod warunkiem, że musimy wymyślić takie mechanizmy ich integrowania i wspierania, żeby mogli wejść w to społeczeństwo i poczuć się w nim jak we własnym społeczeństwie (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁶⁵.

W świetle przytoczonych argumentów lewicowy sposób myślenia wydaje się uzasadniony.

Stosunek do jednostki i kolektywu

Na lewicy pokutuje przeświadczenie, że to, co wspólne, dominuje nad tym, co własne. Lewicowość oznacza równościowy kolektywizm w sferze gospodarczej i równościowy indywidualizm w sferze relacji społecznych. Należy odnotować, że zdaniem lewicowców każdy obywatel i obywatelka powinna mieć zagwarantowaną swobodę życia według własnego uznania. Jednocześnie lewicowcy podkreślają, że człowiek jest istotą społeczną. Mając na uwadze dobro społeczeństwa, reprezentują opcję wspólnotową, nie jednostkową, w której realizowany jest interes społeczny, ale też godność i autonomia. Powołam się na opinię:

Ważny jest jakiś balans pomiędzy, ale też jednostka nie może narzucać społeczeństwu swoich decyzji, sposobu życia. Ale też społeczeństwo nie powinno narzucać jednostce, jak długo ta jednostka nie zagraża innym jednostkom (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁶⁶.

Ponadto dla lewicowców ważną kwestią jest równość, która ma za zadanie korygować wszelkie społeczne nierówności w przeciwieństwie do prawicy⁸⁶⁷. W lewicy wolność rozumie się jako warunek swobodnego wyboru i zachowania godności ludzkiej⁸⁶⁸. Wolność to możliwość wyboru. Dowodzą tego następujące słowa:

Wolność to nie jest tylko teoretyczna możliwość podjęcia jakiś działań. Wolność to jest także praktyczna możliwość ich realizowania. To znaczy, że powtórzę się, ale zakłada

⁸⁶⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

⁸⁶⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

⁸⁶⁷ Zob. W tym miejscu badany odwołuje się do klasycznej liberalnej teorii społecznej, wedle której ludzkość to hierarchia jednostek.

⁸⁶⁸ Według poglądów lewicowych jednostka pozostaje wolną tylko we wspólnocie równych sobie. Wolność w ujęciu socjalistycznym charakteryzuje się równym stanem posiadania, wspólnej własności i ma charakter kolektywny.

wolność w sensie politycznym taką wolność, wolność od opresyjnej władzy. Ale także wolność w sensie ekonomicznym i pewną ekonomiczną zdolność do podejmowania decyzji. Wolność w sensie kulturowym, czyli zdolność do też zaznaczania swojej odrębności i tak dalej. To jest jakby bardzo złożona struktura (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁶⁹.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do społeczeństwa i narodu

Według ideologów Nowej Lewicy słowo ‘naród’ nie ma pozytywnego desygnatu, dlatego należy je zastępować słowem ‘społeczeństwo’⁸⁷⁰. W wypowiedziach badanych zwraca się uwagę, że dla lewicowców bliższą kategorią jest społeczeństwo. Z kolei naród jest postrzegany etnicznie i z uwagi na to może stanowić kategorię wykluczającą. Adekwatniejszą kategorią dla lewicowców jest kategoria społeczeństwa. Spójrzmy na niniejszą wypowiedź:

Naród to jest część społeczeństwa. Ja bym chciała, żeby nie wykluczać ze społeczeństwa tych, którzy do tego narodu nie należą (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷¹.

Należy podkreślić, że słowo naród budzi wśród lewicowców negatywne skojarzenia i konotuje odniesienia do nacjonalizmu i faszyzmu. Dla lewicowców stosunek do narodu ma charakter wspólnotowy, ale w tym sensie, że jesteśmy członkami rozmaitych wspólnot i wspólnie budujemy tę wspólnotę poprzez pluralizm i tolerancję oraz etyczny wkład na rzecz dobra wspólnego. O takim sposobie myślenia mogą świadczyć niniejsze słowa:

Nie mam jakichś wybrzydzań antynarodowych, natomiast uważam, że w Polsce mają prawo być, czy będą ludzie, którzy się nie identyfikują z narodem Polskim. Natomiast są częścią społeczeństwa polskiego, są obywatelami, obywatelkami polskimi. Mają do tego prawo, nie być, nie poczuwać. To są, czy mniejszości narodowe, czy ludzie, którzy w ogóle mają... Żyjemy w czasach, gdzie mamy jakieś zupełnie hybrydowe zupełnie tożsamości. Trudno ich wtłaczać w takie rozliczanie, czy ty czujesz się Polakiem, nie obywatelem, ale w sensie, członkiem narodu Polskiego (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷².

Co więcej, dla lewicowców wątpliwe jest postrzeganie historii i obywateli przez kategorię narodu. Spójrzmy na tę wypowiedź:

⁸⁶⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

⁸⁷⁰ Zob. R. Tokarczyk, *Utopia “Nowej Lewicy” amerykańskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna 1979.

⁸⁷¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

⁸⁷² Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

Polska tożsamość? Na szczęście nie słyszę tego za często w moim środowisku. No ja wtedy sobie myślę o tych wszystkich królach, o tych jakiś takich aspiracjach, że Polska od morza do morza. Myślę o banknotach, na których mamy królów, którzy zabijali innych ludzi albo dawali w niewolę po prostu swoich obywateli. Nie wiem, no jakoś nie czuję jakiś takich fajnych uczuć, ale to dlatego, że ta tożsamość narodowa polska jest kształtowana przez historię o królach. I o tym, jak oni decydowali o losach zwykłych, tak zwanych zwykłych ludzi, i jak ci zwykli ludzie byli uzależnieni od tego, co oni sobie pomyślą. To jest też historia hierarchii, historia nierówności, historia przemilczenia olbrzymiej większości losu ludzi na rzecz kilku, więc stąd myślę, nie mam zbyt dobrych skojarzeń z tym, ale podobnie jak z każdym innym narodem (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁷³.

Należy odnotować, że lewicowcy wspólnotę narodową postrzegają przez pryzmat języka i wielonurtowej kultury. Tak oto wspólnota jest tam, gdzie są ludzie, których coś ze sobą łączy i coś chcą wspólnie budować. Lewicowcy są zdania, że immanentną cechą polskości jest spór o jej znaczenie, a lewica ma ogromny problem ze zbudowaniem autonomicznej narracji na ten temat. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję badanego:

Natomiast nie ma jakby opowieści... jest opowieść liberalna o wychodzeniu z polskości, taka trochę o odrywaniu się czy .. powiem trochę gombrowiczowsko o zmaganiach z formą. Jest to powieść taka afirmatywna, taka Jarosław Marek Rymkiewicz. Jest jeszcze, moim zdaniem, osobna opowieść, taka, którą bym powiedział jest opowieścią „Gazety Wyborczej”, starej gwardii „Gazety Wyborczej”, to jest opowieść o lewicującej inteligencji, która walczy z faszyzującą prawicą. (...) To jest historia tych wszystkich fajnych, progresywnych inteligentów, w której mieścili się ludzie od radykałów socjalistycznych po taką lewicę liberalną à la Antoni Słonimski, no i oni gdzieś tam, oczywiście są bliżej tego Gombrowicza, ale są zaangażowani politycznie jednak, jednak się opowiadają w sporach politycznych, popierają sanacje, potem część popiera PRL z powodów modernizacyjnych, to gdzieś była .. i to gdzieś była narracja, mi w ogóle najbliższa tak naprawdę, tyle że ona jest inteligencka, ona nie ma nic do powiedzenia ludziom, którzy nie są inteligentami i nie czują się zaangażowanymi inteligentami. W tym sensie ona nie działa, choć wydawałoby się, że taka fajna no, że no nie, jesteśmy stąd, z Polski, przecież nam zależało, żeby tu było fajnie, lepiej, po europejsku i tak dalej, no mamy te tradycje, tych wielkich pisarzy, te wielkie pióra,

⁸⁷³ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

ale ona nie odpowiada, nie przekłada się na aspiracje ludzi (16L, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁸⁷⁴.

W narracjach młodych lewicowców jest wyraźnie obecne to, że definicja państwa narodowego powinna odnosić się do społeczeństwa, które ma duży kapitał społeczny, reprezentuje zaufanie do siebie i do obcych w przeciwieństwie do prawicowców, którzy uważają, że inne kultury stanowią zagrożenie dla rodzimej kultury. Stwierdza się, że dla lewicowców tożsamość narodowa opiera się głównie na więziach społecznych i działaniach obywatelskich. Potwierdza to myśl:

W tym sensie spokojnie uchodźca, który jest w Polsce, jeżeli funkcjonuje w tym społeczeństwie, zawiązuje relacje, że pozwalamy mu nawiązać takie relacje, staje się dla mnie, nie ma tu dla mnie jakby, nie potrzebuję do tego kategorii narodu po prostu (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷⁵.

W świetle przytoczonych argumentów tok rozumowania lewicowców wydaje się uzasadniony.

Stosunek do aborcji

Wśród lewicowców powszechna jest deklaracja aborcji. Dostrzega się, że wśród tej grupy przeważają opinie dotyczące wsparcia dla praw reprodukcyjnych oraz legalizacji bezwarunkowej aborcji do 12. tygodnia ciąży, rozszerzenia praw reprodukcyjnych i nieograniczonego dostępu do antykoncepcji. Świadczą o tym wypowiedzi:

Dopuszczam w każdej sytuacji do dwunastego tygodnia bez znaczenia (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷⁶.

Inny badany stwierdza:

Dopuszczam praktycznie w każdej sytuacji. Oczywiście, będąc mamą, nie umiem sobie wyobrazić aborcji w bardzo wysokiej już zaawansowanej ciąży, chociaż mogą ją zrozumieć tak. Jeżeli się okazało, że dziecko jest bardzo, bardzo, bardzo chore. Natomiast za aborcją, za prawem do aborcji powinna iść edukacja. Edukacja, darmowy dostęp do antykoncepcji, dobra edukacja seksualna, nie żadne wychowanie do życia w rodzinie, tylko dobra edukacja seksualna i wsparcie. Dlatego że może się okazać, że te kobiety, które decydują się na aborcję za granicą...tu jest jeszcze druga kwestia, są takie, które decydują się na aborcję za granicą,

⁸⁷⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku.

⁸⁷⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

⁸⁷⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

bo je na to stać i są takie, które decydują się na urodzenie, bo ich nie stać i są w tym momencie strasznie nieszczęśliwe, że ktoś je przymusił do tego, że muszą zostać. Nigdy nie wiemy, jaki jest powód tego, że zostały, abstrahuje od tego. Czy się nie zabezpieczyły, czy nie chciały, czy zostały zgwałcone, to uważam, że każda ma prawo wyboru tak czy chce zostać matką czy nie. Natomiast wychodzę z założenia, że jeżeli coś jest prawnie sankcjonowane i regulowane, to tak samo jak z prostytutką uważam, że powinno państwo mieć nad tym pieczę. Ze względu na to, że będziemy wiedzieć, jakie są powody aborcji, będziemy mogli objąć opieką te kobiety... Najpierw edukować oczywiście, a w niektórych przypadkach być może doprowadzić do tego, że ona zrezygnuje. Bo może ten moment, w którym podejmuje ona decyzję, jest dla niej ciężkim momentem, wystarczy jej pomoc i ona jednak się zdecyduje na to, żeby urodzić to dziecko (10L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷⁷.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do eutanazji

Na podstawie analizy badawczej wśród lewicowców stwierdza się powszechną deklarację eutanazji. Lewicowcy identyfikują tę kwestę z prawem do godnej śmierci i odejściem z tego świata na własnych warunkach. Aczkolwiek badani są zdania, że temat ten powinien stać się przedmiotem debaty społecznej z udziałem specjalistów i przedstawicieli różnych obszarów życia społecznego w kraju. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Zakładajmy minimalny element jakiejś sprawczości czy odpowiedzialności za siebie. W przypadku osób śmiertelnie chorych, cierpiących nie mam wątpliwości i tu jest problem świadomego wyrażenia życzenia. (...) Mam pewne wątpliwości w sytuacjach, w których zmienia się to w medykalizację samobójstwa (16L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷⁸.

Inny badany podkreśla:

Jest to o tyle, wydaje mi się, temat łatwiejszy, że o ile ludzie są ciężko chorzy, nieuleczalnie chorzy. Bardzo cierpią a jednocześnie są świadomi, mogą taką decyzję podjąć w pełni świadomie, nie pod presją rodziny, nie w stanie zaburzenia umysłu, to wydaje mi się, że taką furtkę, należałoby, w jakichś wyjątkowych sytuacjach zostawić. To znaczy jest tak znowu, że bardzo łatwo się wypowiada na zasadzie teoretycznej, za czy przeciw. Jednak ostateczną instancją powinien być ktoś, kto jest bezpośrednio zainteresowany. Ja, sam nie

⁸⁷⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 13 listopada 2019 roku.

⁸⁷⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku.

wiem jakbym się zachował, gdybym był przewlekle chory na jakąś... jakieś schorzenie związane ze strasznym bólem, który jest trudny do uśmierzenia, który paraliżuje całe normalne życie. Nie jestem w stanie powiedzieć, że na pewno nie powinno tego być, bo myślę, że sytuacje życiowe w tego typu kategoriach są o wiele bardziej skomplikowane niż taki prosty wybór za czy przeciw (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁷⁹.

Kolejna z takich osób przyznaje:

Absolutnie bym się nie zgodził na eutanazję do celów społecznych czy takich celów nie wiem jak to nazwać wygodę, ale przy kwestiach dotyczących takiego bólu nieprawdopodobnego chorób terminalnych to jestem za (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁸⁰.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności takiego rozumienia.

Stosunek do małżeństw homoseksualnych

Wśród lewicowców zauważa się powszechną deklarację instytucjonalizacji związków homoseksualnych. Co więcej lewicowcy deklarują się jako sojusznicy równouprawnienia płci we wszystkich obszarach życia społecznego. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają taki tok myślenia:

Ja w ogóle uważam, że instytucja małżeństwa troszeczkę przechodzi do lamusa w dzisiejszej dobie seksualizacji, mało osób bierze śluby, coraz więcej osób się rozwodzi. Ale jeśli mówimy o równości społecznej, no to to tak, jestem za (22L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁸¹.

Inny badany zauważa:

Nie no jestem za tym, jak najbardziej. Moim zdaniem, każdy kto płaci podatki powinien mieć równe prawa. Jeżeli dwójka dorosłych osób wykonuje zobowiązania wobec państwa, a państwo różnicuje ich decyzje, no to nie jest fair, tak? (7L, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁸².

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne

⁸⁷⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

⁸⁸⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

⁸⁸¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 10 grudnia 2019 roku.

⁸⁸² Wywiad przeprowadzono w dniu 25 listopada 2019 roku.

Na podstawie analizy danych stwierdza się, że wśród lewicowców zdania na temat adopcji dzieci przez pary homoseksualne nie są jednoznaczne. Aczkolwiek w większości badani są za taką adopcją. Spójrzmy na wypowiedzi poniżej:

To jest trudna kwestia, to trzeba by było na różnych aspektach rozpatrywać. Tego też, w jaki sposób by społeczeństwo to odbierało, bo jednak na samym początku po prostu takie dzieci mogłyby dosyć dużemu ostracyzmowi poddane, tak? Poza tym przy takiej też krzywdzie, jaka się dzieciom dzieje często w domach dziecka, przy osamotnieniu, przy takim złym traktowaniu, powiedzmy szczerze, to nie jest piękne, no to można by było, to rozpatrzyć, tak? No bo w jakiejś tam dłuższej perspektywie czasowej, ale jeśli chodzi, o te małżeństwa jednopłciowe, które dla mnie są oczywistością, to tutaj mam już po prostu wątpliwości (7L, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁸³.

Oddajmy głos innej osobie:

Jestem za adopcją na tych samych zasadach, jak parom heteroseksualnym. To nie jest tak, że każdy komu się to przyśni, to dostaje się możliwość adopcji. Nie wszyscy są, że tak powiem, predestynowani do tego, żeby wychowywać dzieci, więc uważam, że to powinno być kontrolowane przez państwo, jak najbardziej. To nie jest tak, że idziesz i jak psa ze schroniska adoptują - to przy psie ze schroniska jest bardzo duży nadzór, no to jak to tu wygląda można sobie wyobrazić. Natomiast uważam, że nie adoptuje się wszystkich dzieci, które w ogóle nie mają rodziców ... znaczy mają rodziców, ale ci rodzice z jakichś powodów zdezerterowali. W związku z tym uważam, że dla tych dzieci jest to dużo lepsze (4L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁸⁴.

Z kolei inny badany podkreśla:

To nie jest wymysł - są historie, są reportaże, tu nie trzeba się specjalnie nawet natrudzić, żeby dowiedzieć się, że są takie dzieci, istnieją w Polsce i są wychowywane przez pary jednopłciowe. Po drugie - system pieczy w Polsce jest fatalny. W związku z tym, umożliwienie parom jednopłciowym też adopcji jest na pewno lepszym rozwiązaniem niż dom dziecka. Ale nie mam jakiegoś zupełnie ostrego zdania w tej sprawie (5L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁸⁵.

Powyższe opinie odzwierciedlają światopogląd badanych lewicowców.

⁸⁸³ Wywiad przeprowadzono w dniu 25 listopada 2019 roku.

⁸⁸⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 4 października 2019 roku.

⁸⁸⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 26 września 2018 roku.

Stosunek do ekologii

Dla badanych stosunek do ekologii odgrywa istotną rolę w ideowości. Badani są świadomi zmian klimatycznych, które ich zdaniem każdego dnia wywierają wpływ na ich życie. Z racji tego deklarują postawy, mające na celu ratowanie środowiska, walki z globalnym ociepleniem i walki ze smogiem. Poniższa wypowiedź dobrze obrazuje ten sposób myślenia:

Jest wiele osób, które uważają, że takie kwestie ekologiczne są sednem tożsamości. Jest też coś takiego, że ekologia definiuje, czy jesteś na prawo, czy na lewo. W sensie, że tutaj lewica stwierdziła: skoro lewica zabrała się za globalne ocieplenie, to prawica powie, że go nie ma. Albo powiedzmy, że to było zawsze ważne dla nas (6L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁸⁶.

Co więcej, zauważa się zdecydowane deklaracje dotyczące nadrzędności ochrony przyrody wobec rozwoju gospodarczego, m.in. krytyczne opinie na temat wycinki drzew w Puszczy Białowieskiej. Świadczą o tym słowa:

Po pierwsze, stosunek do zmian klimatu i w ogóle też niszczenia przyrody, a więc też i smogu, itd. i w ogóle ocena aktywności ludzkiej w świecie. To znaczy takiego przekonania, z jednej strony prawicowego, kojarzącego mi się bardzo z prawicą i też konserwatywnie rozumianym konserwatyzmem, że człowiek jest koroną stworzenia i ma prawo eksploatować całą resztę stworzenia. W kontrze, jednak do lewicowego sposobu patrzenia na świat, o odpowiedzialności za cały świat, za całe stworzenie, za wartość przyrody, roślin, zwierząt, itd. Również w kontekście odpowiedzialności za przyszłe pokolenia, ale też takiego, że człowiek jest... katolickiego spojrzenia, w stylu papieża Franciszka, że człowiek jest współgospodarzem, że ma gospodarzyć na ziemi, a nie nią zarządzać. Raczej jest ogrodnikiem a nie zdobywcą. I to jest, wydaje mi się, jeszcze taki element, który jest mapujący. Tu nie chodzi o tylko o stricte ekologiczną formę, że jesteśmy za wycinaniem drzewem, choć nie chcę tego lekceważyć. Ale, że jest też jakby coś więcej... i dotyczy to rozumienia roli i oceny człowieka w świecie. To wydaje mi się bardzo ważny element (5L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁸⁷.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania. Na podstawie analizy jakościowej młodą lewicę opisano w sposób następujący:

⁸⁸⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 listopada 2019 roku.

⁸⁸⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 26 września 2018 roku.

Tab. 3.1. Młoda lewica w Polsce i jej charakterystyka

	MŁODA LEWICA
Rola państwa w gospodarce	Gospodarka rynkowa z dużą rolą państwa.
Formy własności	W większości państwowe. Przy zachowaniu prywatnych środków produkcji.
Rola państwa	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura. Obronność i bezpieczeństwo. Umożliwienie realizacji aspiracji i rozwój jednostki.
Polityka socjalna	Rozbudowana polityka socjalna.
Podatki	Progresywne podatki.
Wiara	Krytyka Kościoła katolickiego i wartości chrześcijańskich.
Stosunek do historii	Odwoływanie się do historii.
Patriotyzm	Odwoływanie się do patriotyzmu.
Stosunek do tradycji	Brak wyobcowania z tradycji
Stosunek do komunizmu	Brak.
Rola państwa na arenie	Ścisła współpraca europejska, ale wbrew ograniczeniu suwerenności państw członkowskich.

międzynarodowej i współpraca europejska	
Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów	Za przyjmowaniem do Polski uchodźców i imigrantów.
Jednostka a kolektyw	Jednostka i kolektyw.
Społeczeństwo i naród	Społeczeństwo obywatelskie.
Aborcja	Tak.
Eutanazja	Tak/nie.
Stosunek do małżeństw homoseksualnych	Tak.
Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne	Tak.
Ekologia	Tak.

Należy dodać, że na podstawie analizy materiału jakościowego zwraca się uwagę, że badani, definiując lewicowość w kontekście najważniejszych postaci, ruchów społecznych i politycznych, ruchów o prawa kobiet oraz symboli postawy lewicowej w perspektywie

historycznej, najczęściej odwoływali się do przedwojennego PPS⁸⁸⁸, ruchu „Solidarności”, KOR, ruchów robotniczych i pracowniczych, związków zawodowych, etosu społecznikowskiego, a także *Listu otwartego do partii*⁸⁸⁹. Z kolei lewicę najczęściej utożsamiali z takimi postaciami jak Edward Abramowski⁸⁹⁰, Jacek Kuroń⁸⁹¹, Karol Modzelewski, Piotr Ikonowicz, Ryszard Bugaj. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Takim ważnym dla mnie punktem odniesienia historycznym, jeżeli chodzi o zagranicę, jest wielki strajk górników przeciwko Thatcher w '84, rozbity ruch robotniczy bardzo brutalnie; zniszczone całe zagłębia przemysłowe ze strasznymi skutkami społecznymi (12L, G1, przedział wiekowy, 31–40 l.)⁸⁹².

Co więcej, badani młodzi lewicowcy starą lewicę w Polsce identyfikują z formacją postkomunistyczną, z okresem Polski Ludowej i rządami SLD. Za takie osoby uznają także te, które próbują relatywizować czas stalinizmu w Polsce, bronią komuny oraz w wymiarze światopoglądowym były dosyć mocno konserwatywne. Poniższe słowa dowodzą o takim rozumowaniu:

Stara lewica kojarzy mi się z byłymi funkcjonariuszami, może nie funkcjonariuszami, bo to się kojarzy jednoznacznie, ale z byłymi politykami, którzy tworzyli Polską Rzeczpospolitą Ludową. Ja nie neguję jakby dokonań tego okresu, to też był nasz kraj, to też była Polska. Ludzie się z tym identyfikowali, pracowali i robili dzieci, kochali się. Ale wydaje

⁸⁸⁸ Zob. Badany podkreśla, że w dziejach polskiej lewicy PPS można odnaleźć bezpośrednie nawiązanie do pism Marksa i ideologii marksistowskiej. Świadczą o tym takie słowa: „Marks był głównym takim liderem intelektualnym tego ruchu i mamy często takie śmieszne dyskusje z pravicowcami, którzy mówią, że 'no, gdyby w Polsce była taka lewica jak dawny PPS, taka nie marksistowska...'. Ja się śmieje, mówię, że PPS był lewicą, właśnie marksistowską, tylko że po prostu wy o tym nie wiecie, bo dla was Marks jest jakimś diabłem wcielonym, który wam się kojarzy ze Związkiem Radzieckim, z Gułagami, a kompletnie wam się nie kojarzy z tym, że on był ojcem ideowym, tak naprawdę, socjal-demokracji zachodnich i... Polskiej tej właśnie lewicy niekomunistycznej, czy wręcz antykomunistycznej. PPS przez całe międzywojnie krytykował Związek Radziecki, bolszewików, z pozycji marksistowskiej właśnie. Podpierał się w tej krytyce Marksem, więc to, co oni robią jest zaprzeczeniem Marksa a nie marksizmem tak naprawdę. Że sobie wycierają gębę Marksem, nie mając do tego żadnych podstaw. Natomiast nie wytłumaczysz, oczywiście, jak ktoś nie siedzi głęboko w tych wszystkich kwestiach historycznych i ideologicznych. To się po prostu nie da” (12L, G1, przedział wiekowy 31 – 40 l.).

⁸⁸⁹ Zob. Jacek Kuroń i Karol Modzelewski są autorami „Listu otwartego do partii” w 1965 roku. W liście autorzy skrytykowali realny socjalizm z pozycji marksistowskich. Zob. J. Kuroń, K. Modzelewski, *List otwarty do partii*, Paryż: Instytut Literacki 1966.

⁸⁹⁰ E. Abramowski, *Socjalizm a państwo. Przyczynek do krytyki współczesnego socjalizmu*, W: *Filozofia społeczna. Wybór pism*, E. Abramowski, Warszawa Wydawnictwo PWN 1965.

⁸⁹¹ Jacek Kuroń, polityk i działacz, jeden z przywódców opozycji w okresie PRL, współzałożyciel Komitetu Obrony Robotników w 1976 roku, ale też minister pracy i polityki społecznej w rządach Tadeusza Mazowieckiego i Hanny Suchockiej. Zob. Oceny co do osoby Jacka Kuronia w polskiej debacie politycznej są bardzo podzielone i dotyczą m.in. sposobu przeprowadzenia transformacji ustrojowej po 1989 roku, poparcia reform wolnorynkowych i pozostawienia najbardziej zagrożonych grup społecznych na marginesie życia społecznego. Por. J. Kuroń, *Autobiografia*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2009, K. Modzelewski, *Zajeżdźmy kobyłę historii. Wyznania poobijanego jeźdźca*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2013.

⁸⁹² Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

mi się, że oni po prostu, mając długie, duże zasługi w transformacji tego kraju, bo transformacja nie udało by się bez chęci ani jednej, ani drugiej strony. Cały czas żyją tym mitem. Cynicznie wykorzystują jakieś nowe prądy lewicowe, które przychodzą do nas głównie z Zachodu, ale cały czas żyją w tamtym czasie, kiedy mieli władzę. W jakiś sposób pomogli w transformacji i w jakiś sposób przez długi czas też ją dzierżyli. Stara lewica to jest głównie dla mnie przeszłość i jakieś polityczne dokonania, ponieważ cały czas są zapraszani, drukowani, ludzie ich czytają, ale to tylko i wyłącznie, dlatego że nie ma żadnej politycznej alternatywy (19L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁹³.

Młodzi lewicowcy zapytani o postaci związane ze starą lewicą identyfikowali ją z osobami i ruchami społecznymi, które w okresie PRL były związane z opozycją demokratyczną, tj. Karol Modzelewski, KOR, część środowiska „Solidarności”. Według młodych lewicowców taką lewicę tworzyli przede wszystkim ludzie przywiązani do kwestii społecznych, solidarności społecznej i równości w wymiarze społeczno-ekonomicznym, a także do spraw wolności politycznych i obywatelskich. W głównej mierze reprezentujące sceptycyzm wobec klerykalizacji życia publicznego, podnosząc kwestie świeckości państwa. Jeden z młodych lewicowców przyznaje:

Piotr Ikonowicz nie miał nigdy pozycji mainstreamowej i nie miał takiej pozycji. No był w Sejmie, ale no nigdy nie był takim rasowym politykiem, który chodzi tylko do mediów i nic innego nie robi. I myślę, że to jest znów z jego doświadczenia i z jego pozycji wynika bardzo silnie to, że on dla mnie jest kimś kogo ja chcę, kto jest dla mnie ważny, kogo słowa są dla mnie też ważne i kto też ma realne postulaty, zmiany, bo po prostu wie, co trzeba zmienić. A z kolei ci tacy rasowi politycy to, ci tacy no właśnie tam Miller i tak dalej, no to zupełnie nie są dla mnie jakimś punktem odniesienia ważnym, ale to znów wynika z pozycji (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁹⁴.

Badani młodą lewicę z kolei definiują jako tę, która próbuje przełamać pewien model liberalno-konserwatywny. W większości tworzą ją współcześni aktywiści, politycy, ruchy miejskie i intelektualisci, jednocześnie odcinają się od lewicy postkomunistycznej. Świadczą o tym wypowiedzi:

Młoda lewica stara się odzyskać pojęcie lewicowości, nadając mu pozytywne znaczenie. Mimo że historycznie obciążone bardzo w Polsce przynajmniej negatywnymi skojarzeniami. Więc w tym sensie nową lewicą pewnie byłaby na przykład Partia Razem,

⁸⁹³ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

⁸⁹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

byliby na przykład Zieloni, niektóre osoby zaangażowane w powstający Ruch Biedronia, ale to też nie jest oczywiście bardzo dla mnie, co to właściwie będzie i pod jakimi, i z jakimi postulatami się właściwie ukonstytuuje (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁹⁵.

Inny badany zauważa:

Myślę, że tu chodzi o takich ludzi jak partia Razem. Wydaje mi się, że młoda lewica to są ludzie, którzy gdzieś bardziej niż poprzednie pokolenie mają trochę inne punkty odniesienia. Nadal dla tej lewicy, powiedzmy, razemowskiej, gdzieś istotnymi punktami odniesienia są media liberalne, czy czytanki stare, ideowe. Natomiast to są ludzie, którzy się obracają w innym validusie. To są często ludzie po wycieczkach erasmusowych, bardzo dobrze zorientowani w tym, co się pisze w magazynach lewicowych na świecie a jednocześnie, gdzieś dążący do tego, żeby gdzieś zerwać z takim podejściem służebnym wobec obozu beneficjentów transformacji, czyli więcej ich krytykować. To odważniejsza krytyka tego, co się stało i odważniejsze podnoszenie nowych kwestii. Nie uznawanie, przynajmniej w idealnym świecie powiedziałbym, tych starych punktów odniesienia jak „Gazeta Wyborcza” (8L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁹⁶.

Ponadto analiza rozmów z badanymi lewicowcami pozwoliła stwierdzić, że występują napięcia między „starą” interpretacją lewicowości, która jest związana z kwestiami gospodarczymi i walką klasową, a „nową kulturą” definicją lewicy, kładącą nacisk na kategorii praw człowieka, wolności. W tym przypadku spór ideowy dotyczyć będzie rozstrzygnięć aksjologicznych, bowiem jak wskazano wyżej, badani kwestie prosojalne traktują jako element wspólny (uniwersalny) dla obu światów ideowych.

Młodszy młodzi wyrażenie „walka klas” przypisują starym elitom lewicy i prawicy. Jest ono rozpatrywane w kategoriach elita kontra lud. Dla młodych ów walka klas została zastąpiona walką o prawa człowieka (m.in. o równouprawnienie płci, orientacje seksualne, wyznania, wyrażanie własnych poglądów). Z kolei dla starszych młodych lewicowców ważne są sprawiedliwość społeczna, walka z systemem, który tworzy podziały i działa na rzecz elit, a nie ogółu społeczeństwa, walko o tych, którzy w jakiś sposób są pokrzywdzeni przez szeroko rozumiany system kapitalistyczny. Często także definiujący się jako antykapitaliści.

Dla starszych młodych lewicowość kojarzona jest z etosem klasy pracującej, ludzi pracy, związków zawodowych, reprezentowaniem biednych i wykluczonych,

⁸⁹⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

⁸⁹⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 13 marca 2019 roku.

ze sprawiedliwością społeczną, walką z systemem, który tworzy podziały i działa na rzecz elit, a nie ogółu społeczeństwa. Co więcej, reprezentowane przez nich wartości i postawy wynikają głównie politycznie ze stosunku do jednostki i kategorii równości. Starsi młodzi kategorię równości szans upatrują z równością ekonomiczną, młodzi z równością i wolnością decydowania o sobie.

Wśród młodych lewicowców pokutuje przekonanie, że istnieją podziały klasowe w społeczeństwie. To uznanie zaczyna się od założenia, że w Polsce są klasy społeczne i te klasy mają materialnie różne interesy, których nie da się pogodzić. To, co wydaje się być lepsze dla jednej klasy, osłabia klasową pozycję drugiej.

Następnie, dla młodych lewicowców podział na Polskę liberalną i solidarną w dużej mierze jest ideologicznie konstruowany przez starszych działaczy i adresowany dla starszego pokolenia. Według rozmówców ten podział zanika. Głównie dlatego, że pojęcia ‘solidarny’ i ‘liberalny’ interpretowane są w nowym kontekście społecznym. Słowo ‘liberalny’ badani i badane identyfikują z wolnością i demokracją. Z kolei ‘solidarność’ definiowane jest z poczuciem współodpowiedzialności w celu bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego ze strony państwa, współodpowiedzialnością za dobro wspólne – demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość. Badani lewicowcy zwracają uwagę na inne kwestie:

Polska dzieli się niewątpliwie na posiadaczy, właścicieli i na pracownice i pracowników. To jest myślą podstawowy podział, który powinniśmy uznać i wtedy jeśli rzeczywiście według tego podziału będziemy widzieć Polskę, to okaże się, że wszyscy jesteśmy po tej samej stronie, jeśli chodzi o interesy, że w naszym interesie jest to, żeby mniej pracować, żeby mieć lepsze warunki pracy, żeby mieć dostęp do różnych usług, do których nie mamy dostępu, bo po prostu nie mamy pieniędzy na to i że tylko jeden procent może sobie pozwolić na nie patrzeć na takie kwestie (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)⁸⁹⁷.

Warto odnotować, że według badanych podział Polski na A i B jest dużo bardziej skomplikowany i trudno go jednoznacznie zdefiniować obecnie⁸⁹⁸. Należy odnotować, że wśród starszych młodych lewicowców funkcjonuje w świadomości podział na Polskę A i B, który jest związany z dostępem do dóbr i sytuacją finansową. Może obejmować zarówno duże i małe oraz średnie miasta. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

⁸⁹⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

⁸⁹⁸ Badani zwracają uwagę, że podział na Polskę A i Polskę B to nie jest wyłącznie podział terytorialny, biorąc pod uwagę dobra majątkowe i dochodowe mieszkańców, ale też obejmuje podział na wsie, małe i duże miasta, dostęp do kultury i transportu publicznego, edukacji, systemu zdrowia.

Polska A i B to ma w dużej mierze moim zdaniem związek z podziałem klasowym. (...) czyli to nie jest też podział ściśle geograficzny, bo w Warszawie też mamy Polskę B. Mamy Polskę B też nawet w centrum Warszawy, bo wystarczy od centrów finansowych, od zamkniętych osiedli odejść kilka ulic i już mamy kamienice, gdzie nie ma centralnego ogrzewania i często nawet nie ma w mieszkaniach dostępu do toalet. Jak pojedziemy na Pragę Północ, jedną z takich właśnie dzielnic najbardziej wykluczonych w Warszawie, to tam zobaczymy, że zamknięte osiedla sąsiadują z budynkami, które się rozsypują, budynkami, gdzie są mieszkania komunalne, socjalne. Tam mieszkają ci biedni, o których już władze samorządowe tak bardzo nie dbają (3L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁸⁹⁹.

Odnotujemy, że w narracjach młodych lewicowców jest wyraźnie obecne to, że kategorię rodziny nie definiują wyłącznie więzy krwi. Dla lewicowców rodzina to nie tylko związek kobiety i mężczyzny. Rodzinę tworzą związki partnerskie, przyjaciele, z którymi badani pozostają w bliskich i podmiotowych relacjach. Dla przykładu zacytujmy jedną z wypowiedzi:

Role męskie, role kobiece, no myślę, że to współcześnie wszystko jest w stronę wyrównania, znaczy tego, że nie ma klasycznych podziałów. Znaczy no tradycyjnie są klasyczne role męskie i istnieją więzi męskie i żeńskie, natomiast generalnie jestem za równouprawnieniem i jestem za tym, żeby każdy wybierał sobie to, co w życiu chce robić i jak chce funkcjonować, także jako rodzina (11 L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁰⁰.

Kończąc tę część, trzeba podkreślić, że badani, którzy nie są politykami nie identyfikują się z partiami politycznymi. Analiza wskazuje na bardzo mały wpływ partii politycznych na samoidentyfikację ideową badanych i ich rozumienie tożsamości ideowej.

Podsumowując, z analizy danych prowadzonych pod kątem poszukiwania właściwego znaczenie pojęcia lewicowości wynika, że w identyfikacji młodych lewicowców nie ma istotnego związku z opiniami odnoszącymi się do systemu gospodarczego i roli państwa w gospodarce, własności, modelu państwa maksimum czy minimum, polityki socjalnej, podatków, historii, tradycji, stosunku wobec komunizmu, roli państwa na arenie międzynarodowej i współpracy europejskiej, stosunku do emigrantów, jednostki i kolektywu, ekologii, podziału Polski na Polskę liberalną i solidarną, podziału na Polskę A i B w wymiarze lewica–prawica. Mniejsze różnice zauważa się w stosunku do wiary, roli Kościoła katolickiego, uchodźców, społeczeństwa, relacji międzynarodowych.

⁸⁹⁹ Wywiad przeprowadzony w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁰⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 28 września 2019 roku.

Składową poglądów lewicowych jest natomiast otwartość i gotowość na zmianę. Powtórzmy jeszcze raz, **lewicowość** to zachowania i postawy płynące z kultury, które jednostka przedkłada do faktu bycia człowiekiem. Lewicowość opiera się na idei równości i sprawiedliwości społecznej oraz wszelkiej podmiotowości, którą wyróżnia przede wszystkim walka o prawa człowieka, wrażliwość na niesprawiedliwość społeczną i szacunek do wolności. Lewica myśli głównie o tym, jak poszerzyć zakres *wątpliw* wolności, którą człowiek dysponuje. Jest przekonana, że różnego rodzaju struktury społeczne tę wolność w istotny sposób ograniczają, zarówno w obszarze ekonomicznym, społecznym, kulturowym, jak i politycznym. Celem lewicy jest także sprzeciw wobec dogmatyzmu poznawczego.

3.5.2. Analiza wartości przypisywanych lewicy przez prawicowców

W tej części interesowało nas to, co dla prawicowców oznaczają pojęcia ‘lewica’ i ‘lewicowość’. Najogólniej rzecz biorąc w narracjach prawicowców, lewicowość jest łączona z liberalną myślą światopoglądową oraz zainteresowaniami nurtami obecnymi na Zachodzie.

Dla prawicowców, lewicowość to relatywizm kulturowy, obrona środowiska LGBT, pełny dostęp do aborcji, feminizm, zwalczanie Kościoła katolickiego. Ponadto lewicowość identyfikowana jest prawami pracowniczymi, związkami zawodowymi i solidaryzmem społecznym. Ale też z wrogością do ojczyzny, brakiem poszanowania lub niechęcią wobec tradycji, której przyświeca stwierdzenie “polskość to jest wstyd”. Ten tok rozumowania potwierdzają wypowiedzi badanych:

Lewicowość to jest taka pogoń za... To jest też taka mocna chęć przypodobania się do innych, mam wrażenie, jeśli chodzi o młodzież. Bo czasem nawet ktoś uważa, że nie należałoby żartować ze śmierci drugiego człowieka, ale idzie w ten tłum i robi to co oni. Czyli to jest też... brak świadomości trochę, moim zdaniem [śmiech], czasem, ale nie musi tak być. To może być też świadomie wybrana droga - jakaś tam niechęć do religii, do tradycji, idziemy gdzieś tam do przodu. Ta polskość to jest wstyd, tam na prawo. Dlatego musimy iść i tam być tacy światowi, ale to też jest lewicowość taka ideologiczna, czyli aborcja, popieranie małżeństw homoseksualnych, czy też nawet adopcji dzieci przez małżeństwa homoseksualne (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁰¹.

⁹⁰¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

Inny badany zauważa:

Nie identyfikuję się z lewicą, ponieważ, o ile jestem w stanie w jakiejś mierze zostawić, gdzieś tam jakieś trzeciorzędne, powiedzmy, dla mnie kwestie, na przykład czy ktoś nie popiera moich poglądów, takich kulturowych, o tyle jeżeli ktoś chce zmieniać status quo w ogóle ... to znaczy jestem w stanie zgodzić się na status quo, ale nie jestem w stanie poprzeć, powiedzmy, progresywizmu takiego kulturowego (22P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁰².

Wśród prawicowców nie brak opinii, że

Na lewicy współczesnej oni na przykład mówią: „wolność wyboru”, ale to w ogóle nie ma nic wspólnego z wolnością wyboru. Jeśli chodzi o prawicę tak, więc dla mnie to jest przekłamanie, bo tutaj mylimy pojęcia. Ja też jestem za wolnością wyboru, ale do granicy czyjeś wolności, tak? Bo uważam, że aborcja narusza granice dziecka, więc tutaj już nie jest wolność wyboru. Natomiast oni mówią „wolność wyboru”, więc nie. Natomiast to, co ich charakteryzuje, to ten źle pojęty postęp ideologiczny, no socjalizm zdecydowanie (16P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁰³.

Na prawicy pokutuje przekonanie, że lewica w swojej aksjologii nie odwołuje się do takich pojęć jak niepodległość i patriotyzm. Świadczyć o tym może niniejsza wypowiedź:

Jeśli ktoś przynajmniej w sferze deklaratywnej twierdzi, że jest patriotą lub akcentuje patriotyzm w swojej retoryce, to też opinia publiczna przyjmie go jako prawicę, a jeżeli idzie w kierunku kosmopolityzmu, to wtedy, prawdopodobnie, zostanie zaklasyfikowany jako lewica (20P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁰⁴.

Kontynuując wątek, zdaniem prawicowców, lewicową identyfikację należy łączyć z racjonalizmem, świeckością państwa oraz solidaryzmem społecznym. Dowodzą tego słowa:

Wiele osób definiuje lewicę od strony obyczajowej, jako ruch społecznie wrażliwy. Lewica to znaczy pomagać słabszym. (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁰⁵.

Z drugiej strony badani podkreślają że lewicowość to także ochrona miejsc pracy i krytyka kapitalizmu. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Lewicowość dla mnie wiąże się z dużym pakietem socjalnym i genderyzmem (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁰⁶.

⁹⁰² Wywiad przeprowadzono w dniu 3 sierpnia 2018 roku.

⁹⁰³ Wywiad przeprowadzono w dniu 18 listopada 2019 roku.

⁹⁰⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 10 lutego 2019 roku.

⁹⁰⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku. Zob. np. J. Misiurek, *Wiara i sakramenty w życiu duchowym*, Częstochowa: Wydawnictwo: Edycja Świętego Pawła 2013.

⁹⁰⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

Należy odnotować, że badani z prawicy dostrzegają wyraźne różnice między światem młodych lewicowców a prawicowców. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Ten stary pakiet lewicowy jest taki: bronimy komuny, stamtąd wyszliśmy, więc nie wypieramy się swoich. Proponujemy postkomunę, bo po prostu teraz już jesteśmy ok, nie jeździmy do Moskwy, jeździmy do Waszyngtonu, do Brukseli i w ogóle nosimy garnitury, a nie chodzimy w rękawach, to tak w skrócie. Oraz jesteśmy za wyższymi podatkami, nie wiem i za aborcją, na przykład. No to stara lewica nie miała tych postulatów LGBT, ogólnie nazwijmy, to jest postulat nowy. W ogóle, stara lewica po transformacji to w zasadzie tylko kopiowanie tego, co jest na Zachodzie. Tego, co akurat lewica na Zachodzie mówiła, tego, co jest aktualnym pakietem światopoglądowym, kiedy stały się tematy - momentalnie to poszło do góry. A nowa lewica, myślę, że ona się aktualizuje. Na poziomie takim obyczajowym, właśnie przez te LGBT, ale też takim gospodarczym – zrozumienia, że Balcerowicz musi odejść. To było złe – to przyniosło dużo tragedii, dużo zła, wcale nie rozwinęło kraju, itd. (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁹⁰⁷.

Podobne rozumienie odnajdujemy w innych wypowiedziach badanych. Poniższy przykład dobrze ilustruje ten sposób myślenia:

W pewnym sensie lewicowość obyczajowa to jest bardzo daleko posunięty utylitaryzm, który mówi ci „to właściwie i tak będziesz robił, więc w ogóle dlaczego masz mieć z tym problem”. Z kolei nasza tożsamość mówi, tak będziemy to robić, ale jest pewna granica, chcemy sobie sami stawiać jakąś granicę i mówić: źle zrobiłem i tak dalej. Ale nie jest to takie myślenie w kategoriach bardzo jakiś takich ortodoksyjnych (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁰⁸.

Na podstawie wypowiedzi badanych zwraca się uwagę, że lewica toczy boje z religią chrześcijańską. Dla prawicowców lewicowość to postawy zmierzające do odrzucenia wiary i wartości chrześcijańskich. Dla prawicowców życie sakramentalne jest nieodłącznym elementem bycia chrześcijaninem. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Lewicę definiuję jako rewolucjonistów, jako tych, którzy chcą decydować za innych, mają chęć zakazywania/chęć niezakazywania, są przeciwny wierze (15P, G2, przedział wiekowy 18–31 l.)⁹⁰⁹.

Z kolei inny badany przyznaje:

⁹⁰⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁰⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

⁹⁰⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

Jeżeli chodzi o tę warstwę bardziej aksjologiczną, to wydaje mi się najbardziej, nie wiem, jakiś rodzaj zdrowego rozsądku, który objawia się u mnie tym, gdy widzę dyrdymały poprawności polityczne, które przechodzą ludzkie granice – jak 57 płci, związki poliamoryczne, to one tylko prowadzą tak naprawdę do większego pogubienia człowieka, który i tak jest dzisiaj przebudźcowany wszystkim i bardzo pogubiony. To jest być może najbardziej fundamentalna różnica, że nasza szeroko pojęta cywilizacja istniała tysiące lat i przez te tysiące lat potrafiła stworzyć tak piękne rzeczy, że dzisiaj powinniśmy za nimi tęsknić, badać je, trzymać się ich, mieć świadomość, że jednak one istniały a to jest jednak coś, co ta lewicowa strona neguje, uznając, że to był świat bólu cierpienia i mroku. Z tego musimy się cały czas wyzwalać i tak naprawdę, potwornie kastruje nas sposób widzenia świata, bo powinniśmy wiedzieć, że to, czym jesteśmy, to jest opowieść trwająca tysiące lat, i ta wiara ma sens, a lewica usiłuje nam powiedzieć, że to, czym jesteśmy, to powinno trwać pięć minut dopiero (7P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹¹⁰.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

3.5.3. Wartości przypisywane prawicy. Analiza znaczenia prawicowości przez prawicowców

Mówiąc najogólniej, **prawicowość** dla młodych prawicowców łączy się z różnymi formami konserwatyzmu. Młodzi prawicowcy identyfikują prawicę z moralnością i porządkiem społecznym (m.in. prawo, moralność, religia, tradycja, instytucje), które uznają za fundamenty bezpieczeństwa, stabilności i dobrostanu społecznego. W tym sensie Bóg i prawo stanowią – ich zdaniem – źródło ładu społecznego i sensu ludzkiego życia.

Wśród badanych prawicowców dostrzega się postawy mówiące o pomocniczości społecznej i sprawiedliwości⁹¹¹. Badani prawicowcy są za stworzeniem instytucjonalnych i prawnych ram dla wolnego, dojrzałego, konstruktywnego i dobrego życia społecznego. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają taki sposób myślenia o prawicowości:

Otóż moim zdaniem prawicowość to jest ten typ mentalności politycznej, w którym szereg wartości jest naturalnych, takich jak patriotyzm, niepodległość, tradycja, tożsamość narodowa i ta osoba może mieć część propozycji, programowo lewicowych, ale tą

⁹¹⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 kwietnia 2019 roku.

⁹¹¹ Zob. Dowartościowanie wspólnoty i godności człowieka są nie tylko elementem chrześcijaństwa, lecz także klasycznej filozofii polityki.

mentalność, taką właśnie patriotyczno-konserwatywną ma tradycyjną i w tym sensie jest to prawicowość. Natomiast, oczywiście taka osoba nie będzie lubiła, raczej będzie reagować albo to uśmiechem albo sprzeciwem na propozycje wychodzące z kręgu lewicy w obszarze kulturowo obyczajowym, czyli ten szeroko pojęty marksizm kulturowy, progresywizm, czy też "lewactwo" jakby to można użyć. Taka osoba naturalnie albo to podchodzić do tego z ironią albo wręcz z wrogością. Natomiast nie będzie zupełnie reagować na oskarżenia,

o homofobię, faszizm czy antysemityzm. Będzie dla niej to obojętne albo wręcz ją to rozbawi kiedy ktoś zacznie takie zarzuty formułować, czy dyskryminację (4P, G2, przedział wiekowy 31–40)⁹¹².

Uzupełnieniem myśli będzie kolejny cytat:

To jest bardzo skomplikowane, ale nadal myślę, że państwo i naród. Jako, że jestem osobą, którą stworzyła pewna wspólnota, która nauczyła mnie języka, rozumienia świata, którą mogę w jakiś aspektach negocjować, widzieć skalę błędów, które popełnia, ale nadal jestem beneficjentem, moja własna tożsamość jest beneficjentem tej tradycji. Uważam też, że muszę starać się na tyle, na ile mogę ją polepszać, być jej reprezentantem. Najważniejsze jest dla mnie to, żeby państwo było suwerenne i żeby odpowiadało narodowi. (...) W tym momencie dla mnie najważniejszy punkt to suwerenność państwa i narodu, i dlatego powoduje to mój problem z identyfikacją, bo jeszcze raz mogę powtórzyć tę sytuację, że jestem w stanie wyobrazić sobie, że głosuję na radykalnego lewaka, jeżeli on spełni te wymiary. Uznałbym to za patologiczne, ale musiałbym i tak na nią zagłosować, bo jestem w stanie to wytłumaczyć, tylko w wymiarze przykładu. Mamy np. Grzegorza Brauna, plus/minus można go nazwać prawicą, w wielu aspektach, np. penalizacja homoseksualistów, to idzie się tylko powiesić, jego brednie o Żydach, ale gdyby wyrzucić te wszystkie kontrowersyjne sprawy, to teoretycznie jest on twardym katolikiem, bez porównania bliższymi mi niż Razem. Stosunek Brauna do Rosji i Ameryki, radykalne przewartościowanie tej sytuacji, deklarowana próba wyprowadzenia nas z NATO i Unii na rzecz zacieśnienia naszych stosunków z Rosją – nie zastanawiałbym się przez sekundę, zagłosowałbym na Razem, nawet gdyby było to połączone z legalizacją aborcji, zrobiłbym to z potwornym bólem. Uważam, że to naród ma prawo wybierać w sposób podmiotowy, także błędne decyzje dotyczące warstwy społecznej. Wolę to niż najazd aniołów, które nagle będą decydować za nas (7P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹¹³.

⁹¹² Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

⁹¹³ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 kwietnia 2019 roku.

Przyjrzyjmy się teraz szczegółowej analizie materiału jakościowego z uwzględnieniem znaczeń 19 kwestii badawczych. Zwróćmy uwagę też na: stosunek do Kościoła katolickiego, narodową tożsamość, stosunek do imigrantów i uchodźców, co oznacza równość i wolność, definicję rodziny, podziału na Polskę liberalną i Polskę solidarną oraz zasadność podziału społeczeństwa na klasy społeczne i Polskę A oraz Polskę B. Niniejsze kwestie ukazują, że **narracja prawicowa** opiera się na:

Stosunek do roli państwa w gospodarce

Młodzi prawicowcy są za aktywną rolą państwa w gospodarce. Prawicowcy w większości deklarują otwarty rynek i społeczną gospodarkę rynkową. Zdaniem prawicowców obecność państwa w gospodarce jest niezbędna. Ponadto deklarują budowę trwałych instytucji państwowych, stojących na straży porządku, w ramach którego system społeczno-gospodarczy może swobodnie i efektywnie działać. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Przede wszystkim państwo powinno zapewnić warunki do uczciwej konkurencji i uczciwej współpracy różnych podmiotów działających na rynku, tj. sprawny wymiar sprawiedliwości, sprawne organy stojące na straży praworządności, instrumenty państwowe i prawne, które zapewniają zdrową konkurencję (21P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹¹⁴.

Z analizy poglądów badanych wynika, że w większości deklarują system otwartego rynku z obecnością solidaryzmu społecznego i państwa opiekuńczego. Zdaniem prawicowców taka polityka pozwala na uczciwą konkurencję i rozwój gospodarki, ale też wyrównywanie niesprawiedliwości społecznych w kraju. O takim sposobie myślenia świadczy poniższa wypowiedź:

Państwo powinno myśleć o wspólnotcie jako o całości. Dlatego się dofinansowuje osoby chore, bo każdemu z nas może się to zdarzyć. Dlatego się pomaga osobom biednym, bo każdy z nas może być biedny, to po pierwsze. A po drugie, przynajmniej ja bym chciał, chodzi o państwo, o wyrównywanie nierówności społecznych. To są właśnie częste dyskusje z kolegami korwinistami. Oni są na zasadzie – „zarobisz – to jest twoje, nie zarobisz, to spierdalaj” ... To trochę tak jak w rodzinie, że jak mu się nie powodzi, to się jednak trochę mu pomoże. Więc rola państwa taka. No i amortyzująca kryzysy, bo to jest jednak ten plus, że dzięki temu, że razem funkcjonujemy jako wspólnota, a jak się dzieje źle, wszyscy możemy

⁹¹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 25 września 2019 roku.

zaczynać pasa i to jakoś przetrwać. Każdy zdany na siebie w momencie kryzysu to jest pewna porażka (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁹¹⁵.

Powyższe opinie odzwierciedlają światopogląd badanych prawników.

Stosunek do własności

Dla historycznie rzecz biorąc prawników własność prywatna stanowi najwyższą wartość. W wypowiedziach badanych prawników szczególnie zwracają uwagę kwestie dotyczące sprzeciwu wobec prywatyzacji⁹¹⁶ edukacji i służby zdrowia. Zdaniem badanych główne sektory gospodarki: sektor finansowy, przemysłowy i usługowy (łącznie, gospodarka komunalna, ochrona zdrowia, edukacja) powinny pozostać w rękach państwa. Rozumowanie odnajdujemy w wypowiedziach badanych:

Uważam, że jeżeli chodzi o niektóre sektory gospodarki, powinny zostać sprywatyzowane ze względu na niską efektywność zarządczą czy finansową. Tylko pytanie, czy społeczeństwo jest na tyle zasobne finansowo, żeby sobie samemu zafundować prywatną służbę zdrowia czy prywatną emeryturę? Myślę, że nie, dlatego jestem przeciw (10P, G1, przedział wiekowy 18–30l.)⁹¹⁷.

Co więcej, kapitał Polski powinny tworzyć państwowe przedsiębiorstwa. Zdaniem młodych prawników najważniejsze sektory gospodarki powinny pozostać w państwowych rękach. Aby poprzeć tę opinię, cytuję słowa:

Partie bardzo się zmieniły w Polsce diametralnie, bo była przez długi czas wizja Balcerowicza i po prostu - wyzerujemy to, postawmy na prywatyzację, na bogatych a reszcie się jakoś powiedzie. A później jakby reprzywa... jakby upaństwowienie, wzięło się też stąd, że zrozumieli, że prywatny może za chwilę splajtować – z czystych intencji albo za chwilę przestanie się powodzić i koniec. Nagle nie ma kontroli nad tym, tym, tym aspektem państwa, więc jednak większy wpływ na system gospodarczy państwa (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁹¹⁸.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności tego twierdzenia.

Stosunek do roli państwa maximum lub państwa minimum

⁹¹⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹¹⁶ Prywatyzacja to zmiana stosunków własnościowych, polegająca na zwiększeniu udziału osób prywatnych w procesie gospodarowania i przekazania części przedsiębiorstw państwowych na rzecz podmiotów prywatnych

⁹¹⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

⁹¹⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

Według radykalnych prawników (na przykład libertarian) rola państwa powinna zostać ograniczona do minimum i sprowadzać się wyłącznie do zapewnienia obywatelom poczucia bezpieczeństwa, ale także realizacji własnych wolności. Według badanych prawników rola państwa powinna sprowadzać się do zapewnienia bezpieczeństwa obywatelom, tworzenia instytucjonalnych i prawnych ram dla wolnego, dojrzałego, konstruktywnego życia społecznego. Zdaniem młodych, państwo powinno stworzyć godne warunki do życia obywateli i wszelkiego rodzaju działalności społecznej. Dowodzą tego następujące słowa:

Wydaje mi się, że trzeba znaleźć na to złoty środek pomiędzy wysokością podatków, a wszelkimi kwestiami socjalnymi. Ale jednocześnie jestem też przeciwna temu, żeby to całkowicie usunąć. Są ludzie, którzy, którym trudniej jest się znaleźć w społeczeństwie. Z różnych rodzin też pochodzą; są z biedniejszych rodzin, one też muszą mieć równy start, tak? O to trzeba dbać, głównie o osoby najuboższe, bo osobą wykluczoną jest dzisiaj osoba niepełnosprawna, która ma trudności z dostaniem się i tu i tu, i ma trudności z pracą (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹¹⁹.

Inny badany zauważa:

Myszę, że państwo powinno odpowiadać za stworzenie możliwie szerokiej przestrzeni wspólnej, która jest akceptowalna dla możliwie szerokiego grona obywateli. Nie powiem, że gospodarka tak, kultura nie, tylko raczej domeną państwa powinno być to, co łączy, a nie to, co dzieli. To znaczy na przykład nie powinniśmy mieć takich mediów publicznych, jakie mamy dzisiaj i lepiej, żeby państwo w ogóle nie miało mediów, niż żeby miało takie jak ma dzisiaj, które bardziej dzielą niż łączą. Ale nie powiem, że media nie powinny być państwowe, bo gdyby się okazało, że my jesteśmy w stanie zrobić media publiczne, które są w stanie się porozumieć, być jedynym miejscem sensownego spotkania, to ja bym powiedział tu jest rola dla państwa. Jeżeli chodzi o kulturę, widzę przestrzeń do tego, że są rzeczy, które w kulturze można zrobić, które będą łączyły. Więc myślę, że i w obszarze kultury i w obszarze gospodarki i tak dalej, są takie rzeczy, że można by powiedzieć: „okej to mogłoby robić państwo” i tak dalej i tak dalej (24P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹²⁰.

Podobnie jak u młodych lewicowców, dostrzega się większą rolę samorządów. Przywołajmy wypowiedź:

⁹¹⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

⁹²⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 września 2018 roku.

Samorządy są efektywne, są bliżej ludzi, wiedzą, jakie są oczekiwania na miejscu. Jeżeli na to patrzemy, to państwo jak państwo, jako ośrodek centralny powinno mieć jak najmniej do gadania. Powinien być zwornikiem tych oczekiwań, które są na poziomie samorządowym, a nie na odwrót (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹²¹.

Ponadto w narracjach tych osób jest wyraźne przekonanie, że państwo powinno dążyć do jak najmniejszych ograniczeń i biurokratycznych barier. Poza tym prawicowość szeroko rozumiana utożsamiana jest z władzą, która stoi na straży porządku społecznego, a także pełni rolę opiekuna najsłabszych i pokrzywdzonych przez los.

Poniekąd młodzi prawicowcy reprezentują model wspólnotowy z bezpłatną edukacją, opieką lekarską i innymi świadczeniami (np. emerytalnymi). Zgodnie z zasadą pomocniczości tam, gdzie społeczeństwo nie jest w stanie zaspokoić głównych potrzeb obywateli drogą organizacji rynkowej i kształtowania instytucji społecznych oraz gdzie obywatele sobie nie radzi, tam powinno dopomóc, a w niektórych obszarach życia społecznego odgrywać wręcz rolę organizacyjną.

Należy dodać, że szczególnie wśród starszych młodych prawicowców pojawiają się opinie, że państwo powinno ingerować wyłącznie wtedy, kiedy jednostka nie daje sobie rady sama – jest obciążona na przykład chorobą, biedą i społecznymi dysfunkcjami – tu państwo działać powinno na zasadzie pomocniczości. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Raz, co do zasady, najważniejsze bezpieczeństwo. Natomiast są pewne elementy, które jest trudno rozwiązać społeczeństwu czy rynkowi samemu. Natomiast dwa, że już się do tego przyzwyczailiśmy i trudno się z tego wycofać później. Jak chociażby w przypadku państwowego systemu emerytalnego. Ale .. jakby to wszystko opiera się na zasadzie pomocniczości, czyli dopiero państwo wkracza wtedy, kiedy jest to absolutnie konieczne. A wydaje mi się, że państwo w Polsce wkracza zbyt często, znacznie wcześniej niż należy (22P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹²².

Należy zwrócić uwagę, że powyższa opinia nie jest postawą dominującą wśród młodych w prawicy.

Trzeba odnotować, że opinie o modelu indywidualnym są obecne wśród korwinistów, np.: obywatel płaci niższe podatki i we własnym zakresie opłaca opiekę lekarską, edukację i inne świadczenia – są to jednak głosy marginalne i dostrzegane wyłącznie w tym środowisku ideowym.

⁹²¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

⁹²² Wywiad przeprowadzono w dniu 3 sierpnia 2018 roku.

Stosunek do polityki socjalnej

Najogólniej rzecz biorąc, w niektórych nurtach prawicowych można zauważyć niechęć do tak zwanego państwowego programu socjalnego (programy 500 plus, 13 emerytura, itp.). Głównym powodem jest zarzut, że partykularne cele jednostek realizowane są kosztem całego społeczeństwa. Młodzi prawicowcy są przeciwni skróceniu wielu form pomocy społecznej ze strony państwa. W środowiskach młodej prawicy zauważa się skłonności do solidaryzmu społecznego i polityki socjalnej – uzasadnione koniecznością wobec trudnych i niestabilnych czasów ekonomicznych. Dlatego państwo powinno mówić zapewnić pomoc najuboższym oraz szeroko działać na rzecz biedy i wykluczenia. Potwierdza to myśl:

Ja widzę u siebie, wiem, że to dziwnie zabrzmie, ale dużą tożsamość lewicową. Po pierwsze, jednak wydaje mi się, że wciąż istnieje pewien podział klasowy. Wiem, że to źle brzmi, jeśli chodzi o nomenklaturę, ale jednak to funkcjonuje. I dlatego, na przykład, jako ogólny zarys, popieram dobrą zmianę, bo ona odpowiada na to. Ta inna redystrybucja też wynika z tego przekonania. Prosty przykład polityki, jaka była prowadzona, to Michał Boni był orędownikiem skatowania, czyli to, z czego Reagan⁹²³ jest najbardziej znany, że bogactwo skapuje, więc trzeba pomagać tym najbogatszym, ułatwić im w rozwoju, oni wtedy przecież zatrudnią ludzi, będą lepiej płacić i wszystkim będzie lepiej. No nie do końca. Ja jestem za lewicą gospodarczą, że w tym sensie – stawiać na prawa pracowników, na sprawy mieszkaniowe, kwestie pomocy pro-demograficznej. Bliskie są mi poglądy pro-rodzinne. Pamiętam jaki był i wciąż jest stereotyp, że rodzina wielodzietna to rodzina patologiczna, który jest bardzo nie fajny i bardzo krzywdzący (...) Więc... ta lewicowość, jeśli chodzi o podejście do biedniejszych, wykluczonych, niesprawiedliwie traktowanych klas społecznych, to jest to mi blisko (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹²⁴.

Co więcej, zdaniem badanych zakres pomocy socjalnej w obszarze polityki i pomocy społecznej może stanowić gwarant zabezpieczenia społecznego przez państwo. Poniższy fragment potwierdza taki sposób myślenia:

Kiedyś byłem przeciwnikiem jakiegokolwiek pomocy społecznej, teraz, po tym jak uświadomiłem sobie, że Polska to nie tylko Warszawa, to się zmienia, ale to są zmiany

⁹²³ Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Reaganomika> [data dostępu: 7.03.2023].

⁹²⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

kosmetyczne. (...) Ewolucja moich poglądów w tym aspekcie miała miejsce w przeciągu ostatnich czterech lat. W samym tym roku przejechałem dziewięćdziesiąt tysięcy kilometrów i zobaczyłem jak żyją ludzie w miejscach, które dzieli od Warszawy czterdzieści minut jazdy samochodem – brak łazienki, bieda, wójt imperator, który zarządza wszystkim od dwudziestu lat jak folwarkiem, daje wiele do myślenia. Myślę, że większość powiatów w ciągu ostatnich czterech lat odwiedziłem. Koniec końców pomoc jest potrzebna (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹²⁵.

Wśród badanych powszechne jest przekonanie dotyczące tworzenia różnych instrumentów w celu pomocy społecznej (m.in. program 500+). Z drugiej strony młodzi prawicowcy wskazują na potrzebę alternatywnych rozwiązań, mających na celu przeciwdziałanie zadłużaniu się państwa w ramach szeroko zakrojonych programów socjalnych. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Kiedyś byłem wielkim przeciwnikiem programu 500+, bo wychodziłem z założenia, że nie daje się pieniędzy tak po prostu, ale po doświadczeniu moich różnych wyjazdów, uznałem, że państwo musi pomagać. Kiedy państwo podjęło decyzję, że twardą ręką wchodzi w gospodarkę, że jednak pewne ograniczenia narzuca, np. w postaci wysokich obciążeń fiskalnych, to musi odpowiedzieć wsparciem socjalnym. Cywilizacyjnie to wsparcie bardzo pomogło – ile rodzin po raz pierwszy wyjechało na wakacje, ile rodzin już nie musi martwić się o wyprawkę do szkoły. Państwo powinno jednak umieć sobie z tym radzić, żeby nie popaść w długi (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹²⁶.

Inny badany podkreśla:

Zasadniczo kierunkowo jestem zwolennikiem programu 500+ na zasadzie logice wspierania rodzin. Nie mam przemyślanej kwestii dochodu podstawowego, natomiast to jest też kwestia argumentu ekonomicznego, na ile oplaca się utrzymywać system sprawdzający – kto jest rencistą, kto jest bezrobotny, czy wprowadzić po prostu dochód podstawowy; nie mam tego przemyślanego. Natomiast zasadniczo dostrzegam problem – uważam, że ludzie powinni być aktywizowani do pracy (5P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹²⁷.

W narracjach tych osób jest wyraźna potrzeba pomocy ze strony państwa, ale też dochodu gwarantowanego. Świadczą o tym słowa:

Jestem w ogóle zwolennikiem dochodu gwarantowanego. Uważam, że ten dochód gwarantowany powinien być, może nawet obciążeniem jakiegokolwiek innej pomocy społecznej.

⁹²⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

⁹²⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

⁹²⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 28 listopada 2018 roku.

500 plus jest pewnym modelem dochodu gwarantowanego na dziecko. Wyobraźmy sobie system, w którym każdy z nas dostaje jakąś tam kwotę, pewnie nie dużą, ale taką, która zapewni mu kupienie sobie jedzenia miesięcznie, jakiegoś minimalnego. I ja uważam, że ta kwota powinna jakby się zwiększać, im jesteś starszy, tym jakby masz mniej możliwości dodatkowego zarabiania i tak dalej. Ale jakby to powinien być taki model, gdzie masz to minimum wsparcie, które ci rośnie. (...) To jest też model, który tworzy większą odpowiedzialność, ale daje ci jednak pewne zabezpieczenie, jak dostajesz jakieś pieniądze minimalne. No to jest skrajnie lewicowy postulat tego dochodu gwarantowanego. Ale wydaje mi się, że nie tylko ja w [nazwa środowiska wycięta ze względu na identyfikację – przyp. E.N.] mam jakieś tam fascynacje tym pomysłem, może jeśli nie dochodu gwarantowanego, a takiej emerytury obywatelskiej, to myślę, że bardzo dużo część z nas jest za tym (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹²⁸.

Z analizy wypowiedzi badanych wynika, że solidaryzm społeczny na prawicy rozumiany jest jako silne państwo, dające poczucie bezpieczeństwa każdemu obywatelowi i stwarzające warunki do rozwoju. Wspólnym mianownikiem jest walka z nierównościami społecznymi. Badani dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, wobec czego sugerują potrzebę uniwersalnego mechanizmu opieki i państwa opiekuńczego. Zdaniem badanych solidaryzm społeczny to dbałość o społeczeństwo, poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego.

Stosunek do podatków

Prawicę identyfikuje się często z wolnością gospodarczą i niskimi podatkami. Należy odnotować, że młodzi prawicowcy deklarują potrzebę uwolnienia wolnego rynku. Zwracają uwagę, że obciążenia podatkowe wpływają na ich domowe budżety. Wobec tego postulują szeroko zakrojone obniżki podatków. O takim sposobie myślenia mogą świadczyć niniejsze wypowiedzi:

System podatkowy w Polsce jest fatalny. Podatki są ogromne i de facto państwo zabiera połowę tego, co zarabiamy, przez co też uzależnia nas od siebie w jakimś sensie. Bo potem dochodzi taki socjal, jaki PiS daje. Ja się boję takiej sytuacji, że na przykład PiS nam daje 500+, dużo fajnych rzeczy, ale w pewnym momencie powie, że na przykład musisz posłać dzieci na takie czy takie zajęcia powiedzmy, nie wiem, z patriotyzmu w szkole,

⁹²⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

abstrakcyjnie, na którym będzie apel smoleński ciągle opowiadany czy coś takiego, bo w końcu dostajesz 500+ i tak dalej i tak dalej, nie? To państwo nas strasznie uzależnia w ten sposób od siebie. A tutaj uważam, że rynek powinien być jak najbardziej wolny, podatki ograniczone do minimum, na przykład tak jak w Rumunii, to zmienili drastycznie, niemalże z dnia na dzień obcięli podatki na bardzo niskie, tyle co jest niezbędne. Mamy ogromną biurokrację i masę stanowisk rządowych, ministerialnych, spółki skarbu państwa i tak dalej. To są ogromne koszty. Przez to podatki są takie wysokie i jakby to po prostu uciąć, drastycznie ograniczyć do minimum, posady do minimum (16P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹²⁹.

Inny badany zauważa:

No jeżeli ja czuję, że z moich podatków, bardzo wysokich, wypłaca się, redystrybuuje się dość lekką ręką, no bo wszyscy wiemy jak to dziś funkcjonuje (zająknięcie), mamy osobiste doświadczenia, no i mamy też twarde dane, które to potwierdzają. To po pierwsze czuję się zwolniony z moralnego obowiązku pomocy tym ludziom, co jest no destruktywne dla tkanki społecznej, odziera ich z godności, a mnie pozbawia szansy na zademonstrowanie tej moralnej stopy... A z drugiej strony, wręcz nawet może godzić w poczucie resentymentu (19P, G1, przedział wiekowy 18–31 l.)⁹³⁰.

W większości prawnicy opowiadają się za progresywnymi podatkami. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Ja uważam, że w tym wymiarze demograficznym powinno się, przede wszystkim odpodatkować rodziny z dziećmi i uważam, że to by długofalowo bardziej poprawiło sytuację demograficzną w kraju. Te rodziny, które są rodzinami, mającymi trudności nie tylko materialne, ale też trudności z takim własnym funkcjonowaniem, powinny mieć bardziej opiekę... może nie tyle materialną, ale właśnie taką (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹³¹.

W świetle przytoczonych argumentów tok rozumowania prawników wydaje się uzasadniony.

Stosunek do wiary

⁹²⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 18 listopada 2019 roku.

⁹³⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 listopada 2019 roku.

⁹³¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

Dla prawicowców wartości chrześcijańskie i wiara są fundamentem moralności. Prawicowcy w większości deklarują przywiązanie do chrześcijaństwa i wiary katolickiej. Badani podkreślają, że Kościół w życiu społecznym jednostki jest ważny i jako instytucja może stanowić wsparcie w takich kwestiach jak prawa rodziny, rozumienie sakramentu małżeństwa jako podstawowej komórki społecznej. Ponadto przez różnego rodzaju zbiórki i akcje charytatywne Kościół działa na rzecz biednych. Należy jednak odnotować, że według młodych prawicowców współcześnie traci swoją rolę. Aby poprzeć tę opinię, zacytujmy badanych:

Ten dzisiejszy Kościół odbiega gdzieś od tego, czym powinien być. Dzisiejszy Kościół nie skupia się na człowieku. Mamy problemy z tą sytuacją, że teraz dużo kapłanów odchodzi i Kościół przestał być takim motywatorem, taką formą respektu dla ludzi. Ludzie przestali czuć wobec niego respekt, słuchać, angażować w te sprawy kościelne. Coraz mniej ludzi się w to wsłuchuje, bo mamy tą nową politykę, która też to zniszczyła... Ale Kościół sam sobie też jest winien tym, że po prostu staje się liberalny, nie ma tej twardości, nie ma tej sfery zamkniętej, tego, że tak powinno być. Oni często ulegają władzy kościelnej, często też młodym księżom zakazują różnych rzeczy, co później demotywuje do działania i staje się taka letniość, taka mizerność. Kościół powinien być takim spoiwem tego narodu, ale też nie możemy tworzyć państwa kościelnego. No bo jednak mamy różnice religijne. Powinien być to ważny głos w życiu politycznym. W Polsce powinien być duży szacunek, duża też zależność od Kościoła, ale nie w tym sensie, że szkolić, ale pokazać ludziom dobrą drogę, co powinniśmy robić, jak się powinniśmy wspierać w społeczeństwie, jaka jest równość i wolność. Właśnie lewica nie wykorzystuje tego, a powinna to wykorzystać na ich stronę, bo w sumie Kościół jest praktycznie też dla nich i czy z prawej, czy z lewej strony, powinien mieć coś do powiedzenia, ale nie na zasadzie, że tak musi być, tylko że on daje kierunek, a to my po prostu wybieramy, czy idziemy tym kierunkiem, czy nie (1P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹³².

Co więcej, młodzi prawicowcy dostrzegają, że zmieniamy się jako społeczeństwo, ewoluuje również forma religijności Polaków. Wciąż pozostajemy krajem chrześcijańskim, bo jest to światopogląd bliski większości Polaków, ale to chrześcijaństwo jest inne niż kilkanaście lat temu. Badani podkreślają, że z każdym rokiem pozycja Kościoła słabnie. Spójrzmy na tę wypowiedź:

⁹³² Wywiad przeprowadzono w dniu 5 września 2019 roku.

To jest związane z kryzysem, w jakim w tym momencie znajduje się Kościół. Nie mówię tutaj jako Kościół-instytucja, ale mówię Kościół jako wspólnota wiernych. Myślę, że to po prostu czasy, w jakich żyjemy, powodują, że jest nam trudno się skupić na własnej wierze i postępuje rzeczywiście laicyzacja społeczeństwa. Nawet jeżeli jesteśmy chrzczeni, przyjmujemy sakramenty, to nie kierujemy się może dekalogiem, ewangelią i moim zdaniem bardziej traktujemy wiarę jako tradycję, aniżeli wiarę (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹³³.

Pomimo, że dla badanych Kościół pozostaje jedną z najważniejszych instytucji w Polsce, to wśród prawicowców zauważa się instytucjonalną krytykę Kościoła katolickiego. Młodzi zwracają uwagę na jego związki z polityką. Wniosek ten dotyczy i młodszych, i starszych badanych. O takim sposobie myślenia świadczy taka wypowiedź:

Bo każdy, wiara jest na tyle indywidualną sprawą, że nie powinna, że tak powiem, determinować rzeczy państwowej. [...] Bo jestem jednak wierzący, ale jednak jestem za tym, żeby było rozdzielenie i to stricte (10P, G1, przedział wiekowy 18–30l.)⁹³⁴.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do historii

Analiza wypowiedzi badanych pokazuje, że wśród prawicowców powszechne są postawy szacunku i przywiązania do historii, kultywowania tradycji i patriotyzmu. Co więcej, brak tegoż szacunku wyklucza jednostkę z bycia we wspólnocie i możliwości korzystania z dziedzictwa narodowego. Badani zwracają uwagę, że znajomość historii ma istotny wpływ na rozumienie procesów i zjawisk społecznych, na to, kim jesteśmy, jakim państwem i narodem⁹³⁵.

Zauważa się, że dla prawicowców doświadczeniami formacyjnymi, które wywarły wpływ na to, jaka Polska dziś jest, to okres PRL, powstanie “Solidarności”. Głównie

⁹³³ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

⁹³⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

⁹³⁵ Należy zwrócić uwagę, że w debacie publicznej w Polsce oprócz migracji pojęć lewica–prawica oraz łączenia elementów polityki lewicowej z elementami polityki prawicowej i na odwrót nastąpiła także migracja symboli, postaci, mających swój rodowód na lewicy lub prawicy. Za taką postacią można uznać m.in. Józefa Piłsudskiego. Przytoczmy wypowiedź jednego z badanych: „*Pierwsze bardzo silne skojarzenie [z prawicą – przyp. E.N.], to jest Roman Dmowski i endecja i teraz znowu... znowu sobie sam pokręcę, żeby było ciekawiej. Piłsudski był lewicowcem, i jego partią była Polska Partia Socjalistyczna, ewidentnie lewicowa, socjalizm-lewica. Dzisiaj Piłsudski jest głównym patronem partii, która uważana jest za skrajnie prawicową, jaką jest Prawo i Sprawiedliwość. Więc znowu, przez swoją niepodległościowość, jednak klasycznych, konserwatywnych kanonów, wartości, Piłsudski też mi się może kojarzyć z prawicą, mimo że rzeczywiście racjonalnie rzecz biorąc – to Dmowski był prawicą, a Piłsudski był lewicą. Ale dzisiaj nie*” (18, G1, przedział wiekowy 31–40 l.).

przeważają opinie, że odpowiada za to transformacja społeczno-gospodarcza lat 90. i początki kapitalizmu w kraju. Prawicowcy podkreślają, że w tym czasie część społeczeństwa się wzbogaciła, a część społeczeństwa zbiedniała – powstawały nowe biznesy, ale upadały stare zakłady pracy. Poniższe wypowiedzi dobrze ilustrują ten sposób myślenia:

Na pewno ograniczył [PRL – przypis E.N.] nam na jakiś czas, nie wiem, czy ten czas się już skończył, czy on dalej trwa – na pewno gdzieś on funkcjonuje, takiego zamknięcia na przykład, kompleksu, który jest w Polakach i on trochę różnie się objawia w różnych grupach społecznych, czy ideowych, ale gdzieś funkcjonuje. Z drugiej strony, to, co pozytywne w Polskiej naturze, myślę, zostało trochę stłamszone przez ten system PRL, to są to na pewno takie wydarzenia przełomowe, które to wzmocniły, jak na przykład stan wojenny. Patrząc na to pod kątem zdlawienia takiej nadziei, nie nawet samego wydarzenia i to ile osób zostało zamordowanych i internowanych, ale o takim jakby zabiciu ducha po “Solidarności” roku 80. (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁹³⁶.

Z kolei inny badany zauważa:

III RP jest oparta na antykomunistycznym micie założycielskim. Co jakby nie traktuję tego negatywnie, to jest coś, co nam pomaga, pozytywna opowieść pomagająca nam układać sobie wyobrażenia na temat rzeczywistości, w jakiej się znajdujemy. No i to wyobrażenie jest takie, że obaliliśmy komunę, i teraz i teraz żyjemy w wolnym państwie. Do jeszcze niedawna, to też miało duże znaczenie, jeżeli chodzi o odrzucenie pewnych rozwiązań, powiedzmy ustrojowo-gospodarczych, teraz ma coraz mniejsze (22P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹³⁷.

Należy dodać, że do istotnych doświadczeń formacyjnych młodzi zaliczają te związane z polityczną integracją ze strukturami zachodnimi, czyli wejście Polski do NATO w 1997 roku, wejście do Unii Europejskiej w 2004 roku, a po wejściu do Unii Europejskiej czas migracji zarobkowych – zarówno ludzi w średnim, jak i w starszym wieku. Warto zwrócić uwagę, że dla młodych ważne znaczenie ma czas, kiedy zniesiono wizy w Europie, a młodzi zaczęli masowo podróżować, wyjeżdżać na program ERASMUS+ itd. To dla badanych ogromny skok cywilizacyjny, rozumiany jako przepływ kapitału i ludzi, ale też możliwość poznawania świata zarówno turystycznie, jak i naukowo⁹³⁸.

⁹³⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku. Zob. W tym miejscu badany nawiązuje do “Reglamentowanej rewolucji” Antoniego Dudka. Zob. A Dudek, *Reglamentowana rewolucja*, Kraków: Wydawnictwo: Znak Horyzont 2014.

⁹³⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 3 sierpnia 2018 roku.

⁹³⁸ Należy zwrócić uwagę, że wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku stanowi istotne wydarzenie ze względu na zmianę struktury społecznej w Polsce w niedługim czasie i złożyły się na nią m.in. wyjazd

Trzeba zwrócić uwagę, że w wypowiedziach badanych szczególne zaciekawnie budził stosunek do katastrofy smoleńskiej. Wśród młodych prawicowców dominują głosy, że katastrofa smoleńska w 2010 roku spopularyzowała polską scenę polityczną i podzieliła społeczeństwo. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Wiesz, tu można mówić o tym, że pierwsza afera Rywina miała wpływ na mentalność Polaków. Zobaczyli nagle, jak to wszystko działa, tak? Zobaczyli, jakie są układy i że w ogóle są afery, tak? Z drugiej strony, tylko, że jestem już za młody, żeby o tym... Z drugiej strony, wiadomo, że Smoleńsk. To jest, pewnie najważniejsza trauma Polaków, ale większość osób już zapomina jak było 8 lat temu (10P, G1, przedział wiekowy 18–30l.)⁹³⁹.

Należy jednak odnotować, że pojawiają się i tego typu opinie:

Smoleńsk – nie wiem, czy to jest takie ważne (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴⁰.

Na podstawie analizy stwierdza się, że jako pokolenie ukształtowane po 1989 roku młodzi z prawicy nie egzystują w doświadczeniach formacyjnych i biograficznych swoich rodziców oraz dziadków, jeśli chodzi o stosunek do przeszłości. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej dotyczy tego, że te minione wydarzenia, wokół których budują własną politykę tożsamości, nie są dla nich formatywne.

Stosunek do patriotyzmu

Analiza jakościowa ukazuje, że patriotyzm stanowi istotną kategorię odniesienia w identyfikacji młodych prawicowców. Na prawicy powszechne jest przywiązanie do patriotyzmu. Badana grupa patriotyzm definiuje jako umiłowanie ojczyzny i szacunek do własnego kraju. Należy dodać, że dla prawicowców patriotyzmem jest kultywowanie tradycji, pamięć historyczna, dbanie o interes narodowy oraz godne reprezentowanie kraju poza granicami. O takim sposobie myślenia może świadczyć poniższa wypowiedź:

Ja definiuję to w ten sposób, że pamiętam o ziemi i o ludziach, którzy kiedyś żyli na tym terytorium, o bohaterach, o bagażu doświadczeń. Patriotyzm to miłość do ojczyzny, miłość do ziemi, szacunek do tego, co było, dbanie o pamięć, ale także dbanie o to, żeby rola

emigracji zarobkowej – odpływ setek tysięcy ludzi z polskiego rynku, ale także możliwość konfrontacji z innymi realiami społecznymi w Europie. Zob. H. Domański, dz. cyt.

⁹³⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

⁹⁴⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

kraju była coraz ważniejsza. Godne reprezentowanie Polski poza granicami kraju – nie robi się bydlą jak się leci samolotem na wakacje. Branie udziału w wyborach czy wywieszenie 11 listopada flagi. W skali makro dbać o to, żeby budować przedsiębiorstwa, żeby to, co polskie, oznaczało dobre. Generalnie robić wszystko, żeby Polska była lepsza (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁴¹.

Wbrew temu, co mogłoby się wydawać, dla młodych prawicowców patriotyzm to nie tylko umieranie za ojczyznę. Analizując wypowiedzi, patriotyzm może przybierać różne formy. Działania te mogą być realizowane w sferze społecznej, kulturowej, urbanizacyjnej i w wielu innych, a wspólnym mianownikiem jest dobro wspólne kraju. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Tylko zależy, w jakim momencie się historii znajdujemy. Bo wiadomo, że inna jest sytuacja, kiedy ktoś nas najeżdża, a też nie jest ta sama w momencie, kiedy mamy pokój – że patriotą jest tylko ten, kto chce umierać za ojczyznę. (...) Generalnie nie przepadam w ogóle w przemówieniach w takich wielkich słowach. Ale myślę o tym, że dbanie o to, żeby żaden najeżdźca w przyszłości nie mógł się pojawić albo żeby się trzy razy zastanowił, czy warto wchodzić. I tu nie chodzi tylko o kwestie budowania silnej armii, ale także o budowanie zgodnego społeczeństwa. Bo pytanie jest, czy ktoś, nie wiem, chciałby ginąć za Jarosława Kaczyńskiego albo Ewę Kopacz (22P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴².

Kwestia następną, młodzi prawicowcy chcą odczarowania pojęć takich jak ‘naród’, ‘patriotyzm’, ‘tradycja’ i w ten sposób odciąć się od negatywnych konotacji tych słów w debacie publicznej. Ze względu na pejoratywne skojarzenia, te pojęcia nie cieszą się popularnością wśród młodych.

Stosunek do tradycji

Możemy stwierdzić, że młodzi młodzi prawicowcy deklarują przywiązanie do tradycji oraz kultywowanie tradycji. Sama tradycja i odwołania do niej są istotne w ich życiu. Świadczyć o tym mogą poniższe wypowiedzi:

Nie należy niszczyć tradycji, która jest owocem wolnego działania ludzi przez 1000 lat. Należy mieć pewne zaufanie do naszej cywilizacji, która daje pewne recepty na życie i można ją poprawiać, ale nie należy jej niszczyć, należy odnosić się do tego z szacunkiem

⁹⁴¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

⁹⁴² Wywiad przeprowadzono w dniu 3 sierpnia 2018 roku.

(3P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴³.

Inny badany stwierdza:

Tradycja jest oczywiście bardzo ważna dla nas, pamięć jest szczególnie ważna, ale teraz mamy nowe czasy, trzeba działać nowo, tak, na nowym biegu (1P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁴⁴.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności tego twierdzenia.

Stosunek do komunizmu

Antykomunizm jest cechą charakteryzującą wyłącznie ogólnie pojętą prawicę, ale też nurty liberalne i niepodległościową lewicę. Na podstawie analizy wypowiedzi badanych zauważa się, że wśród starszych młodych prawicowców powszechny jest negatywny stosunek do komunizmu i ma on (jakiś) wpływ na ich sposób postrzegania osi podziału ideowego w kraju. Natomiast wśród młodszych młodych stosunek do komunizmu jest negatywny, ale nie wpływa na proces samoidentyfikacji.

Ponadto dostrzega się, że stosunek do obrad Okrągłego Stołu oraz przeprowadzenia transformacji ustrojowej w kraju w starszym i młodszym pokoleniu ideowej prawicy jest krytyczny – stosunek ten łączy młodych prawicowców. Na potwierdzenie tych słów zacytuję jedną z wypowiedzi:

Najoczywistszym zróżnicowaniem pokoleniowym jest zróżnicowanie pomiędzy tymi, którzy przeżyli konkretne wydarzenie i je pamiętają, i tymi, którzy je znają wyłącznie z opowieści. Na przykład doświadczenie przez Polaków tworzenia konspiracji antykomunistycznych, ruchu opozycyjnego lat 70. i 80. Słyszałem o tym tak wiele razy i tak wiele, że wydaje mi się, że jest częścią mojego doświadczenia, ale znam je wyłącznie z relacji, publikacji, z jakichś archiwaliów. Natomiast żyją między nami ludzie, którzy to wszystko organizowali i to jest bardzo istotna różnica. Dla nich to jest bez porównania ważniejsze niż dla mnie. Dla mnie to jest pewny historyczny punkt odniesienia tak samo jak doświadczenie parlamentaryzmu w II Rzeczypospolitej, a dla nich jest to część ich życia, często formacyjna; najważniejsza dla nich. Podobnie dla dzisiejszych studentów, doświadczenie walki o to, żeby Polska nie wchodziła do Unii Europejskiej, jest równie historyczna jak doświadczenia lat 80., bo oni tego nie pamiętają, bo byli dziećmi. Natomiast

⁹⁴³ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 września 2019 roku.

⁹⁴⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 września 2019 roku.

ja pamiętam walkę, aby Polska nie wchodziła do Unii Europejskiej, co postrzegam jako walkę o niepodległość (4P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴⁵.

Na podstawie analizy zauważa się, że światopoglądowe, polityczne, statutowe korelaty podmiotowości są różne (ale nie dość diametralnie) w różnych pokoleniach i różnych fazach procesu zmiany społecznej. Wobec tego wśród starszych młodych odnajduje się na przykład odwołania do komunizmu i lat 90. w kraju. W latach 90. społeczne aspiracje w kraju nie zostały wsparte procesem rekonstrukcji państwa⁹⁴⁶. Reformy w kraju dokonały się, ale w oczach lepiej usytuowanych. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję jednego z badanych:

W moim domu rodzinnym był silny antykomunizm. Myślę, że to łączyło go z prawicą. Ojciec mój jest z rodziny niepodległościowej, jak sądzę piłsudczykowskiej, natomiast sam w tym momencie, bo oboje rodzice żyją, dziadkowie już nie – w tym momencie mój tata jest narodowcem, znaczy jest mu blisko do nacjonalizmu i jest bliżej PiSu. Myślę, że zawsze miał silny rys prawicowy, przywiązania do ojczyzny, do wartości patriotycznych, jednocześnie w życiu prywatnym będąc raczej libertynem. Na pewno mocno ukształtował go trudny okres transformacji ustrojowej, kiedy to pokolenie moich rodziców, urodzonych na przełomie lat 40. i 50., wszystko się tak naprawdę zlało, a zwłaszcza w prowincjonalnym [tu pada nazwa miejscowości, usunięta ze względu na możliwość zidentyfikowania badanego – przyp. E.N.] Zwłaszcza tym, którzy nie mieli żadnych partyjnych koneksji, i tak dalej. A u mnie w domu zawsze stawiało się na prostolinijność i uczciwość. Więc nie dorobiliśmy się jako rodzina kokosów po 1989 roku. I w związku z tym ojciec zawsze miał żal do ludzi, którzy przeprowadzili transformację ustrojową. Mówił, że po prostu „Solidarność” dogadała się z Ubekami, z komunistami. Oboje z mamą byli antykomunistyczni (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴⁷.

Należy odnotować, że dla młodszych młodych antykomunizm był nieistotny w ocenie ideowości. Najogólniej rzecz biorąc, według prawicowców stara elita polityczna w Polsce wyrosła z czasów ucisku komunizmu i postkomunizmu. Politycy postrzegają władzę polityczną przez taki pryzmat, wciąż sięgając po PRL-owskie mity. To powoduje, że nie rywalizują ze sobą na polu ideologicznym, za to skupiają się na wzajemnych oskarżeniach i osobistych historiach.

⁹⁴⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

⁹⁴⁶ M. Król, *Byliśmy głupi*, Warszawa: Wydawnictwo: Czerwone i Czarne 2015.

⁹⁴⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 września 2018 roku.

Stosunek do roli państwa na arenie międzynarodowej i współpraca europejskiej

Stosunek prawicy i nurtów konserwatywnych do Unii Europejskiej jest zróżnicowany: większość z nich, przy retoryce antyunijnej deklaruje pozostanie w strukturach UE. Na podstawie analizy badawczej zauważa się, że budowanie antyeuropejskiej retoryki jest typowe dla starej prawicy. Starsi uczestnicy świata prawicy zarzucają swym politycznym rywalom zdradę narodową w obronie zagranicznych interesów. Oni także postrzegają UE jako wroga suwerenności, natomiast każdego, kto dąży do ścisłej współpracy, za sługę obcych sił. Wbrew powszechnym opiniom młodzi prawicowcy nie są wrogo nastawieni do wspólnoty europejskiej. Należy także odnotować, że nie są wrogo nastawieni wobec obcych i niechętni pluralizmowi. Zwracają natomiast uwagę na unifikację wzorców kulturowych i zachowań, które niekoniecznie są dobre. W narracjach tych osób jest wyraźnie obecne, że Polska powinna pozostać suwerennym państwem oraz stać na straży ochrony polskich interesów poza granicami. Aby poprzeć te słowa, zacytuję badanych:

Fundamentem państwa jest obrona suwerenności na każdym poziomie. Państwo polskie nie ma w tym niestety dobrych mechanizmów, ale żeby sprawa była jasna, we współczesnym świecie może dochodzi do ciekawych sytuacji, gdy trzeba oddać część suwerenności, żeby zachować dużo większe obszary suwerenności. Unia Europejska jest idealnym obszarem, której oddajemy kawałek suwerenności, ale środki, jakie dostajemy, zapewniają nam dużo większe bezpieczeństwo w innych obszarach (7P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴⁸.

Inny badany zauważa:

Nie wydaje mi się, że to jest tak, że patrzymy złowrogim okiem na innych, że wężymy spiski (...), ale uważam, że też trzeba twardo patrzeć na to, na historię właśnie, że jeżeli zagrożeniem zawsze była, ale to absolutnie zawsze, była Rosja, a także Niemcy. Oni Polskę gdzieś tam zawsze traktowali gorzej, ta buta u Niemców, nawet zwykłych Niemców jak się ich spotyka to jest, nie ma co udawać, że jej nie ma, że traktowali nasz kraj jako ... za szukanie siły roboczej. Trzeba mieć tego świadomość, ale realizować własne cele i tyle (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁴⁹.

Należy dodać, że wśród starszych młodych prawicowców pokutuje przekonanie, że Polska jest uzależniona od producentów i inwestorów z Niemiec i Francji,

⁹⁴⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 kwietnia 2019 roku.

⁹⁴⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

więc o niezależności Polski jako takiej, nie może być w ogóle mowy. Natomiast i młodszy, i starsi młodzi prawicowcy są zdania, że Polska powinna pozostać w Unii Europejskiej, ale zachować niezależność i odrębność narodową w ramach tejże Wspólnoty. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają ten sposób myślenia:

Wiadomo, niektórzy mogą to takie poczucie własnej godności trochę przejawiać, jest to może wówczas trochę śmieszne, ten pietyzm, ale z drugiej strony... jest coraz częstsze takie poczucie, że możemy być sobą w Europie, nie musimy mieć kompleksów, jesteśmy tak samo krajem europejskim jak wszystkie inne; i to jest fajne. (...) Wszystkie inne aspekty, oczywiście funkcjonują, pewnych zachowań ludzkich, ale też poprzednich stuleci, gdzie Polska zawsze była ważnym elementem układu europejskiego i powinna o tym pamiętać. Nie może robić z siebie mesjasza narodów, ale żyć w tej rodzinie europejskiej bez kompleksów i również wobec świata. I taka też powinna być rola Polski, żeby ze świadomością swoich wad i słabości, ale bez kompleksu. Zawsze mnie wkurza w tej narracji liberalno-lewicowej, ten jakiś podszyty kompleks. Mówienie o Polakach w trzeciej osobie. To się często pojawia (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁵⁰.

Dodajmy jeszcze jedną wypowiedź:

Poza tym członkostwo w Unii Europejskiej daje nam jednak spore korzyści, także przynajmniej poczucie bezpieczeństwa. To jest inna sprawa, co będzie z Unią za pięć, dziesięć, piętnaście lat. Może się okazać, że się rozpadnie po prostu. Ale nie sądzę, żeby dobrze było dążyć w tym kierunku, znaczy nie ma planu B na chwilę obecną. Nie znam nikogo, kto by stwierdził, że no to jak wyjdziemy, to będzie lepiej. Znaczący problem pewnych problemów związanych z członkostwem w Unii, ale nie zdobędziemy nowych korzyści (22P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁵¹.

Wśród młodszych młodych prawicowców zauważa się pozytywny stosunek do obecności Polski w UE. Wśród tej grupy nie zauważa się eurosceptycznych postaw. Oto co na ten temat sądzą tacy młodzi:

Za dużo, że tak powiem, czynników demograficznych obecnie oddziałuje na świecie, żeby Polska pozostała sama. I w tym momencie, słuszną linią to jest integracja europejska, że tak powiem, pogłębiona. Nie mówię tutaj o stworzeniu hiper-państwa pod nazwą Unia Europejska i nadaniem jej jakiegoś statusu międzynarodowego, prawa międzynarodowego, ale jest najbardziej wskazane, na sprawiedliwych warunkach. Tylko Polska musi się nauczyć

⁹⁵⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁵¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 3 sierpnia 2018 roku.

walczyć o to, swoje racje, interesy w Brukseli, to, co jej nie wychodzi (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁵².

Badani są przeciwni przyjęciu waluty Euro w kraju.

Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów

Na prawicy przeważają antyuchodźcze i antyimigranckie postawy. Należy odnotować, że wbrew powszechnej opinii wśród młodych prawicowców poglądy w tej sprawie nie są radykalne. Młodzi prawicowcy podkreślają, że nie są przeciwko imigracji, ale obawiają się uchodźców z państw muzułmańskich, głównie tłumacząc to troską o bezpieczeństwo obywateli. Wobec tego postulują ścisłą kontrolę imigrantów i uchodźców z Bliskiego Wschodu. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Uważam, że musimy lepiej kontrolować imigrację. Jestem za przyjmowaniem imigrantów zarobkowych, to znaczy takich, którzy, na przykład przyjeżdżali do Stanów i budowali ten kraj, ale żeby przyjmować rozsądnie imigrantów zarobkowych, to system musi być właśnie wolnorynkowy (3P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁵³.

Wśród młodych prawicowców nie zauważa się opinii, że zobowiązują się do ochrony jednorodnego etnicznie lub kulturowo narodu przed niezliczonymi zagrożeniami zewnętrznymi, takimi jak imigranci, mniejszości etniczne. Młodzi prawicowcy deklarują chęć pomocy uchodźcom, ale proporcjonalnie do możliwości kraju. Zauważa się opinie, że najefektywniejszą formą pomocy uchodźcom z regionów ogarniętych wojną jest organizowanie pomocy na miejscu lub w ościennych krajach, do których w większości uchodźcy uciekają⁹⁵⁴. Aby poprzeć tę opinię, spójrzmy na te słowa:

Uchodźcy, którzy rzeczywiście uciekają przed wojną i są poszkodowani – jestem za tym, aby ich przyjmować i im pomagać, nawet tutaj. Tak jak jest taka narracja, że tylko na zewnątrz... Mogą przyjeżdżać, moim zdaniem, należy im pomóc (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁵⁵.

⁹⁵² Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

⁹⁵³ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 września 2019 roku.

⁹⁵⁴ Por. Raport *Polaryzacja polityczna w Polsce. Jak bardzo jesteśmy podzieleni?* Centrum Badań nad Uprzedzeniami z 2019 roku. Raport ukazuje, że wyborcy Prawa i Sprawiedliwości najczęściej dehumanizują uchodźców i muzułmanów. Ten sam raport przedstawia również, że jeszcze częściej to wyborcy opozycji dehumanizują wyborców PiS. Zob. P. Górską, *Polaryzacja polityczna w Polsce. Jak bardzo jesteśmy podzieleni?*, Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami 2019.

⁹⁵⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

Należy odnotować, że wśród młodych na prawicy przeważały opinie o przyjmowaniu uchodźców z bliskich kręgów kulturowych. Te obawy podyktowane są głównie brakiem wiary w ich kulturową asymilację w Polsce. Oto co na ten temat sądzą badani:

Na pewno jestem przeciwnikiem niekontrolowanego napływu uchodźców, bo jest na dłuższą metę szkodliwy i dla narodu, w którym to ma miejsce i dla samych uchodźców. Wszystkie, zbyt szybkie przemiany społeczno-narodowe, niosą ze sobą ryzyko. Szczególnie jak mówimy o narodach dalekich sobie kulturowo. I tu nie chodzi o wrogość wobec jakiejś obcości, czegoś odmiennego, tylko raczej świadomości, że te odmienności, jeśli mają się spotkać, to to powinno być naturalne, a nie nagłe, w sposób dramatyczny. I tak na Zachodzie, gdzie nie było, mówię o okresie przed kryzysem imigracyjnym, nie było nagłego napływu uchodźców, tylko po prostu stała emigracja i tak wpłynęło to na takie narody jak Francja, Anglia. Może w mniejszym stopniu, ale też Niemcy, które nie są już takim samym krajem jak były. Poczucie bezpieczeństwa i takiej trwałości cywilizacji europejskiej zostało zachwiane (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁹⁵⁶.

Inny badany zauważa:

To, co zrobiła Merkel, było w ogóle jakimś totalnym szaleństwem. Przyjmowanie w ten sposób, że w ogóle, jakby weryfikacja jest jakaś dziwna, że w ogóle wpuszczamy ludzi, co do których do końca nie wiemy, kim oni są, ale musimy im pomóc. Z perspektywy takiej chrześcijańskiej – pomaganie uchodźcom jest jak najbardziej tak, ale jednak musimy pamiętać, że to są regiony, które objęte są strukturą, są to określone zagrożenia, zagrożenie terroryzmem. Oczywiście pod tym względem, trzeba to oczywiście robić (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁵⁷.

Badani są za przyjmowaniem imigrantów zarobkowych, ale są przeciwnikami imigracji niekontrolowanej.

Uważam, że Polska jako państwo powinna ratować życie. Emigrację, zwłaszcza zarobkową, należy kontrolować. Tym bardziej, co innego, gdybyśmy byli naprawdę bardzo silnym gospodarczo państwem, mieli praktycznie przestrzeń. Natomiast nie uważam, że każdego imigranta, jak leci, tylko dlatego, że chce, należałoby wpuszczać. To wszystko, co mówię, nie wynika z jakiejś ksenofobii, z jakiejś obawy przed islamskim totalitaryzmem,

⁹⁵⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁵⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

bo to naprawdę w większości uważam za głupie i przesadzone (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁵⁸.

Tak oto perspektywa ideologiczna młodych prawicowców nie wyklucza ze wspólnoty mniejszości etniczne.

Stosunek do jednostki i kolektywu

Na pytanie, co jest ważniejsze – jednostka – czy społeczeństwo, badani prawicowcy byli zgodni odpowiedzieć, że jest to fałszywa alternatywa. Ich zdaniem nie możemy zapominać, że człowiek jest istotą społeczną. W tym sensie w sposób naturalny dla człowieka ważna jest jego podmiotowość (indywidualność), na którą składają się dusza, rozum, wolność i godność. Z drugiej strony jest istotą społeczną, więc funkcjonowanie we wspólnocie jest niezbędnym elementem jego egzystencji. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Nie, nie dokonałbym takiego wyboru, bo każdy jest ważny, ale też kolektyw jako grupa jest bardzo ważny (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁵⁹.

Inny badany zauważa:

Nie jest tak, że powinniśmy patrzeć tylko i wyłącznie na siebie. Żyjemy dla innych. Inni żyją dla nas. I powinniśmy mieć tego świadomość. Ponadto te sfery wiary, przekonań, uważam, że za bardzo się angażuje teraz w ten światopogląd i tutaj absolutnie w tę sferę jednostki nie powinno się wkraczać (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁶⁰.

Z kolei inny podkreśla:

To nie jest tak, że wolność jest dla mnie jakąś obcą wartością, bo nie jest tak. Jest ważną wartością. O tyle uważam, że nie jednostka jest najważniejsza, tylko raczej wspólnota, bo człowiek sam w sobie jest... bo co on może sam? Nic. Tylko we wspólnocie, grupie ludzi może coś więcej osiągnąć (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁶¹.

Prawicowcy, definiując rolę jednostki w społeczeństwie, głównie kładą nacisk na jej prawa i obowiązki. Dowodzą tego słowa:

Jednostka jako element, który ma swoje prawa i obowiązki. Prawa, czyli pewną ochronę – solidarność społeczną, kiedy dzieje się źle, kiedy jest ciężko i trzeba pomocy. A obowiązki w odwrotną stronę – dzielenia się ciężarem wynikającym z jakichś kryzysów

⁹⁵⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

⁹⁵⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

⁹⁶⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

⁹⁶¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

grupowych i osobistych. W tym jestem bardzo lewicowym, w sensie solidarności społecznej, myślenie jakby, że ja jestem czubkiem własnego nosa – kiedy jest mi dobrze, to jest OK, kiedy jest źle, to muszę sobie radzić – to jest mi obce, po prostu. Wiem, że jakby jest to... szufladkowanie w pudełeczko „socjalista” [w odniesieniu do słowa „kolektywny” – przyp. E.N], ale jest to dla mnie rzecz naturalna. Nie jesteśmy sami na tym świecie i po to ten naród funkcjonuje jak funkcjonuje, niezależnie od tego, jakie było źródło – to po to, żeby się wspierać, a nie po to, aby każdy myślał o czubku swojego nosa, bo na dłuższą metę to może się rozsypać (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁶².

Powyższe opinie odzwierciedlają światopogląd badanych prawicowców.

Stosunek do społeczeństwa i narodu

Dla prawicy naród stanowi istotną kategorię odniesienia – rozumianą jako wspólnota doświadczeń. Nacjonalista z kolei to osoba wychowana w kulturze narodowej, dla której naród stanowi podstawową kategorię odniesienia do działań i postaw społecznych. Analiza ukazuje, że badani prawicowcy, rozpatrując kategorie naród oraz społeczeństwo w odniesieniu do ich identyfikacji częściej wskazywali na kategorię narodu (choć obie kategorie traktują jako synonimy). Prawica postrzega naród jako wspólnotę obywateli – wspólnotę narodową. Z analizy badawczej wynika, że wśród młodych prawicowców silniej rezonuje identyfikacja z ojczyzną rozumianą jako wspólnota doświadczeń historycznych. Ich zdaniem, wbrew temu, co mogłoby się wydawać, taki sposób myślenia nie łączy się z postawą wrogości wobec innych narodów. Świadczą o tym poniższe wypowiedzi:

Są bardzo różne społeczeństwa i te różne społeczeństwa tworzą naród i ja bym tutaj nie powiedziała, że coś jest wyżej, coś jest niżej. Uważam, że też my w różnych sferach jesteśmy społeczeństwem, w różnych sferach możemy siebie traktować jako naród. W tej sferze takiej właśnie tożsamościowej traktujemy się jako naród, ale gdy mówię o swojej lokalnej społeczności, to ja się traktuję jako społeczność. Społeczność jest dla mnie węższym pojęciem, ale ono jest równie istotnym, bo patrzę na te swoje społeczności jak na taki mój, moje mikro państwo (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁶³.

Inny badany zauważa:

⁹⁶² Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁶³ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

Naród ma jakieś takie nacechowanie światopoglądowe: jak masz takie bardziej lewicowo-liberalne, to już masz społeczeństwo; a jak masz bardziej prawicowe, to masz już naród. Dla mnie, akurat, jest to jedno i to samo. Ja częściej używam słowa społeczeństwo (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁶⁴.

Należy dodać, że dla prawicowców termin ‘polska tożsamość narodowa’ definiowany jest przez pryzmat wspólnych doświadczeniach historycznych, pochodzenia, wspólnej pamięci historycznej, języka oraz wyznania katolickiego. Te wszystkie elementy sprawiają, że członkowie polskiego narodu czują do siebie bliskość i odczuwają wspólną tożsamość.

Młodzi prawicowcy woleliby przestrzegać własny naród w kategoriach wspólnoty, przywiązania do ojczyzny i historii. Wśród prawicowców obecne jest przekonanie, że jako naród mamy prawo do samostanowienia. Nie zauważa się postaw zmierzających do obrony własnej kultury, tradycji, religii za wszelką cenę. Ponadto nie zauważa się treści nasyconych agresją wobec „obcych” etnicznie, kulturowo⁹⁶⁵.

Należy odnotować, że wśród większości badanych negatywne skojarzenia budziło słowo nacjonalizm. Młodzi zwracają uwagę, że to pojęcie może mieć różne znaczenia.

Zapytani, czy polskość to „prawicowość”, badani podkreślają, że spór o polskość jest charakterystyczny dla starszego pokolenia, ale ich nie dotyczy. Badani wyrażają stosunek do polskości w nowych kategoriach. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają ten sposób myślenia:

Ja bym bardzo chciał, żeby to była kategoria właśnie nie etniczna, tylko ejdetyczna⁹⁶⁶, bo bardzo się obawiam tych wszystkich Ruchów Narodowych i takiego myślenia zahaczającego o rasizm. Fajnie, jakby polskość była rekonstruowana na podstawie idei, a nie podstawie koloru skóry, wyznawanej religii. A czy ta idea polska jest, to jest chyba strasznie trudne. Ale wydają mi się, że to, że my w ogóle zadajemy sobie to pytanie, to jest chyba w ogóle bardzo spoko, że się nad tym zastanawiamy (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁶⁷.

Inny badany podkreśla:

⁹⁶⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁶⁵ Por. W dwudziestolecie międzywojennym na łamach tygodnika “Myśl Polska” prezentowano niechęć wobec imigrantów, a także mniejszości seksualnych, religijnych. W tym czasie polski narodowy patriotyzm opiera się głównie na byciu patriotą i katolikiem. Z kolei w latach dwutysięcznych XX wieku oprócz powyższych cechuje go także sprzeciw wobec integracji europejskiej. K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 275.

⁹⁶⁶ Pojęcie narodowego ‘eidosu’ spopularyzował Edmund Husserl. Zasadniczo najistotniejsza część definicji wspólnoty opiera się nie tyle na ukształtowanych obyczajach i tradycji w procesie historycznym, ile na określonej filozoficznej idei, która zawiera w sobie istotę doświadczenia wspólnotowego.

⁹⁶⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

Ale z drugiej strony, jeżeli ktoś twierdzi, że czuje się Polakiem – czy ktoś inny ma prawo mu to odebrać? (...) No i paradoksalnie może być taki człowiek, który uważa, że jest Polakiem, ale może nie mieć tego uznania... u innych. Nie wiem, ale ja jestem daleka od tego, aby komuś to odbierać. Mówiąc szczerze, nie powinno się teoretycznie na przykładach, czy dana grupa społeczna, czy rasowa może być czymś, czy nie. (...) Ale wiesz co? Nawet gdybym powiedziała „nie”, bo... jakiś inny. Ja bym może nawet się nie bała stwierdzenia, że jestem rasistką, ale jestem w stanie... Jeśli powiedziałabym „nie” – o Boże drogi! Jezu! Zwłaszcza, że ja się brzydzę rasizmu, bo rasizm jest po prostu głupi. Jest nieracjonalny. Jak można nienawidzić człowieka ze względu na inny kolor skóry? No nie wiem, to głupie jest! (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁶⁸.

I tak oto dla badanych „polskość” to przede wszystkim czuć się Polakiem i odwołania do kultury i historii. Te elementy są bardziej determinujące niż kolor skóry.

Dam jeden taki przykład. Mam rodzinę, mieszkam z nią, kocham ją, to znaczy że sąsiada nienawidzę? Nie. Ja tego sąsiada mogę nawet lubić, ale wiadomo, że ta rodzina będzie dla mnie ważniejsza! To znaczy ja należę do tego narodu, ja. Swój czas poświęcam dla tego narodu, swoje myśli. Chciałabym, żeby było jak najlepiej, ale to nie znaczy, że ja jakiegoś innego narodu nienawidzę. Znaczący, to nie jest równoznaczne. To nie jest równoznaczne. (...) Nacjonalizmów jako tako jest więcej niż narodów. Jest mnóstwo nacjonalizmów. I partie różnie podchodzą do tego. Nawet powiem więcej, nie trzeba być nacjonalistą, żeby być ksenofobem. Nie trzeba być nacjonalistą, żeby być rasistą naprawdę. Wystarczy po prostu być takim... i tyle. Ale ze względu również na naukę wiary, ja nie mogę nawet nienawidzić innej, drugiej osoby tylko dlatego, że nie wiem, jest Rosjaninem, Litwinem czy innym Niemcem. Nie, to się nie godzi z moimi wartościami. Na pewno nie powinnam nienawidzić innego człowieka i tyle. Ale jednocześnie uważam, że powinnam dbać o swój naród przede wszystkim. Po prostu. To jest polskość (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁶⁹.

Przytoczone argumenty wystarczą, by stwierdzić ten sposób rozumowania.

Stosunek do aborcji

⁹⁶⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

⁹⁶⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

Dla pravicowców stosunek do aborcji wiąże się z szeregiem etycznych problemów, gdyż w świetle nauczania Kościoła katolickiego aborcja jest zabroniona, a prawo do życia przysługuje każdemu człowiekowi. Wobec tego badani chcą oceniać aborcję zgodnie ze społecznym nauczaniem Kościoła katolickiego. Aczkolwiek należy odnotować, że w większości badani pravicowcy są przeciwni zaostreniu przepisów dotyczących aborcji w kraju. Świadczyć może o tym poniższa wypowiedź:

Mimo że jestem przeciwna aborcji, to jest bardzo trudne. Jestem przeciwna, mam tu zasady, bo jeżeli byłabym za tym, to byłoby to dla mnie nielogiczne. Bo jeżeli ja uważam to już za życie, uważam, że to dziecko. No i kwestia aborcji ze względu na choroby płodu. To najczęściej są to dzieci chore na zespół Downa w większości. Ja rozumiem, że dążymy do tego, żeby każdy człowiek był piękny, zdrowy, bogaty, idealny. Że nie chcemy widzieć choroby, że ktoś jest inny, że może ma trudniej! I teraz takie stwierdzenie: „dobra, ale my nie chcemy, żeby to dziecko czy następny człowiek cierpiał”. A kim my jesteśmy, żeby za to odpowiadać? Kim my takimi jesteśmy? Czyli, że ja cierpię i ktoś będzie widział, że ja cierpię, to będzie miał prawo mnie zabić? Bo uważa, że będzie mi lepiej? Na jakiej podstawie my tak uważamy!? Nie. Po prostu: Nie. Bardzo często słyszę, że to lekarze namawiają kobiety przede wszystkim do tego, aby dokonać aborcji. Następnie, bardzo często, też nie wiem jak bardzo, nie wiem – nie prowadziłam na ten temat badań; kobiety czują się źle z tym, mają później problemy psychiczne, bo mogą, później sobie myślą „a mogło dziecko się urodzić zdrowe?!” I czasami, nie wiem jak często, czasami, zdarza się tak, że dziecko mimo wszystko: lekarz mówił, że dziecko będzie chore, a rodzi się zdrowe i co wtedy?! O ile jestem chyba bardziej w stanie zrozumieć, jeśli chodzi o kwestie gwałtu, że kobieta jest tak skrzywdzona, że nie chce myśleć o tym dziecku, jestem bardziej za, niż to, żeby zabić chore dziecko tylko, dlatego, że jest chore. To jest zupełna dyskryminacja. I tutaj, co państwo mogłoby zrobić, może dbać o osoby niepełnosprawne, żeby rodzic wiedział, że jeżeli dziecko się urodzi nawet niepełnosprawne, to nie zostanie z tym samo, że państwo pomoże. Tak? (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷⁰.

Zdecydowana większość badanych pravicowców dopuszcza prawo aborcyjne, które definiował kompromis aborcyjny z 1993 roku w Polsce. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

W niektórych przypadkach jestem lewicowy, w niektórych przypadkach pravicowy. No nie wiem jaki przykład można tutaj dać, na przykład aborcję. Ja akurat jestem za zachowaniem konsensusu, który był w latach 90. Czyli, jeżeli kobieta zostanie zgwałcona

⁹⁷⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

albo jest zagrożenie życia matki, albo że jest uszkodzony płód, to mają prawo do aborcji. To jest jedna rzecz. Z drugiej strony jestem za eutanazją. Jeżeli organizm nie jest, że tak powiem, przystosowany i wiadomo, że już to jest, wiąże się z chorobą, no to moim zdaniem trzeba zastanowić się nad, że tak powiem, możliwością, w sensie. Albo jestem za in vitro. I tu już mamy takie pewne elementy, które ze sobą już nie do końca ze sobą współgrają (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷¹.

Kolejny badany stwierdza:

Dopuszczam możliwość aborcji do trzeciego miesiąca, jeżeli jest to ciężko uszkodzony płód. Na pewno nie jestem za tym, aby aborcja była na życzenie do trzeciego miesiąca (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷².

W świetle przytoczonych argumentów tok rozumowania pravicowców wydaje się uzasadniony. **Na podstawie analizy stwierdzono, że w kwestii stosunku do aborcji nastąpiła korekta zachowań.**

Stosunek do eutanazji

Młodzi pravicowcy dopuszczają eutanazję, ale nie jest to deklaracja wiodąca. Według tej grupy, dostępność eutanazji to nie jest objaw cywilizacyjnego rozwoju lecz atrofii uczuć i więzi społecznych. Wśród badanych dostrzega się głównie postawy: „trudno jednoznacznie odpowiedzieć”. Z jednej strony badani zwracają uwagę na różnego typu choroby, stany terminalne i paliatywne. Z drugiej jednak na społeczną naukę Kościoła, która mówi o tym, że cierpienie jest wpisane w życie człowieka⁹⁷³. Etyka chrześcijańska skłania wiernych

⁹⁷¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

⁹⁷² Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na komunikat z badań CBOS z 2020 roku – *Poglądy polityczne młodych Polaków a płeć i miejsce zamieszkania*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_028_21.PDF [data dostępu: 31.07.2022]. Z raportu wynika, że w 2020 roku w stosunku do 2015 roku odsetek młodych kobiet deklarujących poglądy lewicowe wzrósł o 24 punkty procentowe na wsi (z 8% do 32%), o 32 punkty w miastach liczących mniej niż 100 tys. mieszkańców (z 7% do 39%) i aż o 41 punktów w dużych miastach – powyżej 100 tys. mieszkańców (z 13% do 54%). Za znaczący wzrost deklaracji poglądów lewicowych wśród młodych Polaków w 2020 roku odpowiadają przede wszystkim kobiety, tak jak w 2015 roku za wyraźny wzrost sympatii pravicowych w tej grupie odpowiadali głównie mężczyźni. Można przypuszczać, że za wyraźniejszą przemianą światopoglądową młodych kobiet odpowiadają reakcje na toczące się w 2020 roku spory polityczne wokół praw społeczności LGBT oraz prawa aborcyjnego. Widoczna tendencja do polaryzacji poglądów również odznaczyła się o wiele silniej wśród młodych kobiet, co świadczyłoby o ogólnym wzroście zainteresowania tej grupy życiem publicznym.

⁹⁷³ Cyt. za: Święta Faustyna: „cierpienie jest wielką łaską. Przez cierpienie dusza upodabnia się do Zbawiciela, w cierpieniu krystalizuje się miłość. Im większe cierpienie, tym miłość staje się czystsza” (Dz 57). Zob. Św. Faustyna Kowalska, *Dzienniczek. Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Katowice: Wydawnictwo Misericordia 2020, s. 57.

do przyjęcia postawy o charakterze heroicznym. Cierpienie jest łaską. O takim sposobie myślenia mogą świadczyć poniższe wypowiedzi:

To jest temat, z którym ja się cały czas biję z myślami, bo mam świadomość, że niektórzy ludzie bardzo cierpią na przykład, kiedy już wiadomo, że umierają i nie można im pomóc. Natomiast obawiam się, strasznie się obawiam pod różnym kątem. Też się spotykam z tym politycznie, ale obawiam się bardzo takiej sytuacji, jakie już się dzieją w Europie Zachodniej, że rodzic jest dla nas uciążliwością i poddajemy tego rodzica eutanazji, bo na przykład ma Alzheimera, a on przecież nie jest świadomy. I to uważam, że to nie jest żadna eutanazja, to jest po prostu morderstwo pod czyjąś wygodę (25, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁷⁴.

Inny badany podkreśla:

Nie dopuszczam. Ja podchodzę pragmatycznie do tego, jeśli ktoś chce popełnić samobójstwo, to je popełni. Jeśli nie, jeśli ktoś takie życzenie będzie miał, to sobie to, ale na poziomie, że tak powiem prawa to, to jednak nie (6P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁷⁵.

Z kolei inny stwierdza:

Mam wielki problem, bo tu państwo decyduje za człowieka, czy ma żyć, decyduje za niego. Mam straszny problem, żeby ocenić eutanazję (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷⁶.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności tego twierdzenia.

Stosunek do małżeństw homoseksualnych

Ogólnie wniosek jest taki, że stosunek badanych do tej kwestii uległ częściowej redefinicji. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję kilka wypowiedzi badanych:

Ogólnie jestem przeciw, bo to natura, no i jestem katolikiem, więc dla mnie prawo Boże jest ważne i prawo Boże odrzuca jednopłciowe małżeństwa. A z resztą jest to nienaturalne też, takie trochę niezbyt poważne, żeby mężczyzna z mężczyzną. Bóg stworzył nas i też natura pokazuje, żeby było potomstwo, muszą być dwie płcie, różne, a nie ta sama płeć. Więc naturalne, żeby stworzyć rodzinę i żeby móc potem mieć potomstwo, powinna być para heteroseksualna. Oczywiście do związków jednopłciowych nie mam nic, jeżeli są

⁹⁷⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

⁹⁷⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 listopada 2019 roku.

⁹⁷⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

związkiem, a nie małżeństwem, bo jeżeli ma już być małżeństwo, to będą kolejne dążenia do adopcji dzieci, do różnych rzeczy innych w przyszłości. Więc to jest tylko taki załączek do tego, by coś zmienić dalej. Ja myślę, że związek homoseksualny, oczywiście niech sobie istnieje między tymi osobami, ale małżeństwo już nie. Jestem przeciwny całkowicie w takim prawie ustawodawczym, które mówi, że takie małżeństwo mogłoby istnieć u nas w Polsce. Dla mnie nie może istnieć, bo później nie jest takie produktywne, jeżeli chodzi o potomstwo (1P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷⁷.

Należy odnotować, że wśród młodych prawników nie zauważa się postaw dyskryminujących osoby homoseksualne. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Oczywiście są rzeczy i osoby, z którymi nie jestem w stanie się dogadać, z przedstawicielem partii Razem i to na przykład będzie imigracja czy właśnie związki homoseksualne. Ale nie chodzi mi o to, że gdzieś tam chodzimy i jak widzę... Domyślam się, że ktoś jest homoseksualistą, to od razu o rany boskie z siekierą do niego, do domu... zupełnie nie o to mi chodzi. Chodzi mi o takie podejście, że kiedy w sumie te prawa tej mniejszości są tak wiesz, tak na większość, że dochodzi do takich kuriozalnych w sumie sytuacji, tak teraz w ogóle całe to środowisko LGBT. Wszędzie ta tęcza i tak dalej, z jednej strony możemy to obserwować, bo sama na przykład robiłam wywiad z dziewczynami, które przyszły na taką paradę równości i to były dziewczyny właśnie młode dziewczyny, gdzieś tam się pewnie utożsamiające z jakąś muzyką punk rocka i tak dalej, przyszły, bo jest kolorowo, jest fajnie, jest miło i tak dalej. I to są osoby, które sobie nie zdają z pewnych rzeczy sprawy i pewnie takich ludzi jest naprawdę sporo. Ja w to wierzę, że to nie jest tak, że każdy, kto wspiera lub idzie właśnie w parady od razu ma jakieś złe zamiary. Natomiast jest sporo ludzi, którzy właśnie wykorzystują tych ludzi, gdzieś próbują te ideologie właśnie wcisnąć do przedszkoli, do szkoły i przesuwają taką granicę, że kiedyś było nie do pomyślenia, że jak rozmawiasz z osobami z lewicy, której gdzieś tam daleko do Kościoła, czy daleko im do religii, ale pewnych rzeczy nigdy by nie zrobili, tak do jakiegoś szacunku według drugiego człowieka, który ma prawo wierzyć i ma jakieś świętości, nawet jeżeli nie swojej, to po prostu do kogoś, kto to wyznaje (8P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷⁸.

Inny badany podkreśla:

Moim zdaniem, jak ktoś chce zawrzeć związek z osobą tej samej płci, to może. Uważam jednak, że państwo nie powinno regulować, może tego ustawowo. Może jeszcze nie

⁹⁷⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 września 2019 roku.

⁹⁷⁸ Wywiad przeprowadzono 27 sierpnia 2019 roku.

teraz, może później, tak? Ale jakby ktoś chce, to nie jest moja sprawa, może jechać do innego kraju choćby i wziąć ślub tam. Bo w Polsce jeszcze jest, wydaje mi się, za mała tolerancja na takie małżeństwa. Może w przyszłości (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁷⁹.

Trzeba dodać, że badani w większości są za prawną regulacją związków jedнопłciowych i nadania im charakteru związków partnerskich. Według badanych ów rozwiązanie umożliwiłoby osobom homoseksualnym uregulować pewne kwestie, np. prawo dziedziczenia, wspólnoty majątkowej, dostępu do informacji o stanie zdrowia partnera/partnerki, a także zasiłku opiekuńczego z tytułu opieki nad chorym partnerem/partnerką⁹⁸⁰. O takim sposobie myślenia świadczą poniższe wypowiedzi:

Gdyby dochodziło do zmian w prawie, które gwarantowałyby komuś prawo dziedziczenia, wspólnego posiadania wspólnego majątku, jakieś kwestie takie stricte prawne, opiekuńcze, żeby ktoś się mógł kimś opiekować, to tutaj uważam, że jest pole do zmian (25P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁸¹.

Młodzi prawnicy są gotowi na legalizację związków partnerskich w kraju.

Jestem zwolennikiem tego, żeby pary jedнопłciowe miały takie prawa, jakie mają hetero, w sensie dziedziczenia, dowiedzenia się o stan zdrowia partnera i tak dalej. Nie jestem za tym, żeby nazywać ich małżeństwem, bo to jest sprzeczne ze sprawdzającą się moim zdaniem, pravicą kulturową. Oni zresztą niech sobie nazywają, powiedzmy związek, jak chcą, te osoby – nic mi do tego. Osobiście, nie głosowałbym za tym, żeby tak to nazywać. Natomiast, jakaś regulacja prawna związków jedнопłciowych jak najbardziej. Po prostu, ze względu raczej na... raczej idąca w kierunku zmian w ogóle i odejmowania różnych przeszkód. To jest rzecz prywatna, która powinna leżeć w gestii ludzi. Państwo powinno ludziom umożliwić, żeby tak się wiązali ze sobą jak chcą, tak naprawdę i no, i tyle (18P, G1 przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁸².

Poniżej kolejne spojrzenie na ten temat:

⁹⁷⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

⁹⁸⁰ Tu należy zauważyć, że w świetle prawa partnerzy stają się osobami najbliższymi względem siebie. Tym samym będzie im przysługiwać m.in. prawo do ubiegania się wspólnie o przyznanie kredytu w banku, odbioru korespondencji kierowanej do partnera, będą mogli również składać wspólnie deklaracje podatkowe i się rozliczać, objąć partnera/partnerkę ubezpieczeniem w ZUS itp.

⁹⁸¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku. Zob. Małżeństwa jedнопłciowe nie są zalegalizowane w Polsce, bowiem ma to wynikać z treści art. 18 ustawy zasadniczej. Zgodnie z art. 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej “małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”. Taka interpretacja budzi kontrowersje i nie jest do końca akceptowana przez wszystkich konstytucjonalistów w kraju obecnie. Zob. np. <https://kulturaliberalna.pl/2017/07/10/konstytucja-nie-zakazuje-malzenstw-homoseksualnych/> [data dostępu: 2.02.2021].

⁹⁸² Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

Jestem za, bo uważam, że to by otworzyło drogę tym, którzy nie są w związkach takich normalnych i uważam, że związki partnerskie przysporzyły się temu, że dobrze wpłynęłyby na rozwój gospodarczy. Osoby jednopłciowe miałyby zagwarantowane to bezpieczeństwo psychologiczne, jeżeli by coś się stało złego, nie daj Boże, i ta osoba musiałaby pójść do szpitala, etc. i wypytać się o stan zdrowia swojego partnera. I z drugiej strony by było dziedziczenie majątku, które jest również wskazane na przykład, bo wiemy też, że od tego są odprowadzane podatki, a w tym momencie, znika to w nicości najczęściej. To jest zapewnienie pewnej cyrkulacji, że tak powiem. A wiadomo, że gospodarstwo dwu-trzyosobowe, czterosobowe przynosi lepsze dochody państwu niż gospodarstwo jednoosobowe (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁸³.

Poza tym młodzi prawicowcy, podobnie jak młodzi lewicowcy, nie są przeciwnikami równouprawnienia płci. Ich zdaniem takie postawy są wyrazem poszanowania fundamentalnych zasad i niedyskryminacji w społeczeństwie.

Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne

Ogólny wniosek jest taki, że młodzi prawicowcy są przeciwni, ponieważ ich zdaniem każde dziecko powinno mieć wzorce męskie i żeńskie. O takim sposobie myślenia świadczą poniższe wypowiedzi:

Jestem przeciwna małżeństwom jednopłciowym i jestem przeciwna absolutnie adopcji dzieci przez jakiegokolwiek związki jednopłciowe. Dziecko ma prawo do matki i ojca i społeczeństwo powinno tak działać, aby mu zapewnić, aby mu pomóc zapewnić opiekę jednego i drugiego (16P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁸⁴.

Inny badany stwierdza:

Tutaj jestem przeciwny. Z przyczyn ideologicznych, sądzę. To nie do końca, moim zdaniem, dobre rozwiązanie. Ze względu na to, że to od razu by determinowało sposób spoglądania na świat przez to dziecko (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁸⁵.

Analiza materiału wskazuje, że w kwestii aborcji, eutanazji oraz związków partnerskich i stosunku do osób LGBT większość badanych prawicowców zachowuje dotychczasowe poglądy, zastrzegając jednocześnie, że pozostają otwarci na legalizację

⁹⁸³ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

⁹⁸⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 18 listopada 2019 roku.

⁹⁸⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

związków partnerskich w przyszłości. Co więcej, młodszy młodzi prawicowcy są zdolni do zaakceptowania zmiany społecznej przy zachowaniu elementów ładu społecznego i niechęci wobec zmian rewolucyjnych. Spójrzmy na niniejszą wypowiedź:

Mnie absolutnie nie przeszkadza, jeżeli będziemy mogli rozmawiać o eutanazji, aborcji, adopcji przez pary jedнопłciowe. To nie jest bardzo konserwatywne u mnie. Biorąc pod uwagę, że doszło do tego, że takie dzieci mają do wyboru albo wychować się w domu dziecka bez żadnej rodziny, tylko wśród rówieśników, albo wychować się w rodzinie, w której to są... jest niestandardowa - tak byśmy to nazwali - to bym powiedział, żeby dopuścić możliwość adopcji dzieci przez związki partnerskie i przez jedнопłciowe pary (14P, G1, przedział wiekowy 18–31 l.)⁹⁸⁶.

Należy odnotować, że młodzi prawicowcy są świadomi, że ich poglądy i postawy dotyczące kwestii obyczajowych istotnie różnią się od starszego pokolenia prawicowców. Poniższa wypowiedź w pełni uzasadnia ten tok myślenia:

Istotna jest kwestia spraw światopoglądowych, która jest skrajnie przeciwko związkom homoseksualnym i skrajnie przeciwko możliwości adopcji dzieci przez pary jedнопłciowe, a także szacunek do rodziny, osób starszych, kombatantów. Po latach mogą powiedzieć: oni [starsze pokolenie – przyp. E.N.] za bardzo patrzą w przeszłość, zamiast patrzeć przed siebie i myśleć jak poprawić życie, to oni starają się poprawiać modele z przeszłości, czy one były dobre, czy nie, nie myśląc czy są dobre w danych czasach do zaimplementowania. Nawet chociażby w kwestiach historii, to historia bierze górę nad polityką międzynarodową w zmieniającym się świecie (...). I oni także nigdy nie rozważali, jakie jest ich podejście do kwestii związków jedнопłciowych albo adopcji przez pary homoseksualne, albo rozdziału Kościoła od państwa, ponieważ dla nich naturalnym było to, że ich wyobrażenie idealnej rzeczywistości, może nawet nie ich wyobrażenie, ale ich wiedza, która się kończy jakby w momencie, kiedy jakieś tematy, nie wiem, LGBT, gender, trans-gender, te wszystkie pojęcia, które dzisiaj są tak bardzo popularne, to w tematach obyczajowych, dyskusjach na temat społecznego modelu rodziny, to oni się nawet tym nie zajmowali, ponieważ tego nie znali (14P, G1, przedział wiekowy 18–31 l.)⁹⁸⁷.

Przedstawione przykłady wystarczą, aby przekonać o słuszności tego twierdzenia.

⁹⁸⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 listopada 2019 roku.

⁹⁸⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 listopada 2019 roku.

Stosunek do ekologii

Za podstawą rozumienia prawnicowego stosunku do kwestii ekologicznych możemy uznać cytatu z „Księgi Rodzaju”: „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się ... “ I dalej: „Czyńcie sobie ziemię poddaną” (Rdz 1,28). Taka postawa nie zakłada w żadnym stopniu dewastacji środowiska naturalnego, bez którego jakakolwiek ludzka działalność nie jest możliwa.

Analiza jakościowa pozwala stwierdzić, że wśród młodych prawników przeważają opinie dotyczące ochrony środowiska, walki ze smogiem, spowolnienia globalnego ocieplenia. Ich zdaniem wbrew temu, co mogłoby się wydawać, temat niesłusznie wyłącznie przypisywano lewicy⁹⁸⁸. Zdaniem młodych prawników konserwatyzm w sposób naturalny jest ekologicznie uwrażliwiony⁹⁸⁹, gdyż wynika wprost z katolickiej nauki społecznej⁹⁹⁰. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Uważam, że w tym momencie bardzo mocno się to zmienia i rzeczywiście przez szereg lat było tak, że prawica oddała lewicy ekologię i w środowisku prawnicowym w ogóle tego tematu nie poruszało. Ale każdy z nas chciałby oddychać świeżym powietrzem, bez względu na to, czy identyfikujesz się z prawicą, czy z lewicą, chciałby pić czystą wodę, nie chce mieć składowiska nielegalnych, toksycznych odpadów pod nosem. I w tym momencie uważam, że wyszliśmy z tego podziału, że ekologia jest lewicowa. Absolutnie każdy z nas jest tym zainteresowany, widzimy, że świat się zmienił, że produkujemy bardzo wiele śmieci i jest tego coraz większa świadomość. Nie tylko w takim wymiarze politycznym, ale także w takim czysto ludzkim, jak dbam o swoje gospodarstwo domowe, o swoją rodzinę. Ja staram się, wyeliminowałam już prawie całą chemię z domu i takimi tradycyjnymi metodami staram się po prostu ten dom nawet sprzątać. Staram się także nie kupować w sieciówkach, tylko chodzić do second handów, bo tam też można fajne rzeczy wyszperać. Kiedy idę na spacer do lasu, to zbieram śmieci, które ktoś wyrzucił i uważam, że powinno się bardzo piętnować takie postawy, jak ktoś idzie i wyrzuca puszkę po piwie i po prostu powinien być taki nacisk społeczny na to. I widzę, że absolutnie bez względu na ten podział polityczny, to jest już coś, z czym po prostu my mierzymy się jako społeczeństwo i wspólnota. Oczywiście,

⁹⁸⁸ Zob. M. Moskal, *Wojna kulturowa nie ma sensu*, „Do rzeczy” nr 35, 2020.

⁹⁸⁹ Zob. Zielony konserwatyzm jako prawnicowy nurt ruchu ekologicznego. Zob. R. Scruton, *Zielona filozofia. Jak poważnie myśleć o naszej planecie*, przeł. J. Grzegorzcyk, R. Wierzchosławski, Poznań: Wydawnictwo: Zysk i S-ka 2017.

⁹⁹⁰ Por. K. Pilawa, *Chrześcijański ascetyzm odpowiedzią na ekologiczny slow life*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/11/19/chrześcijański-ascetyzm-odpowiedzia-na-ekologiczny-slow-life/> [data dostępu: 19.11.2020].

gdzieś ta ekologia także staje się takim czynnikiem walki politycznej. Ja rozróżniam ekologię, a też takie działania, które są podyktowane dużymi pieniędzmi. Ten tak zwany ekoterroryzm. Uważam, że to jest bardzo adekwatne określenie dla niektórych działań i wspierane bardzo dużymi pieniędzmi (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁹¹.

Inny badany zauważa:

Jeśli chodzi o takie rzeczy bardziej światopoglądowe, podejście, pewnie bym się nie zgadzała po prostu, niż kwestie, jeżeli chodzi o sprawy lokalne danego miasta, ochrona środowiska. To pewnie są rzeczy, które moglibyśmy na spokojnie przedyskutować, żebyśmy usiedli przy stole i stwierdzili, co warto naprawić i tak dalej. Nie zresztą ja sama tak uważam. Biorę udział często w akcjach, gdzie pewnie nie do końca byłoby to dobrze widziane po prawej stronie, jakaś, nie wiem, wycinka drzew czy jakieś akcje przeciwko znęcaniu się nad zwierzętami i tak dalej. To jest dla mnie bliskie. Nie uważam, żeby pravicowiec czy osoba związana gdzieś tam z organizacjami [w tym miejscu badana wymienia nazwę własnego środowiska ideowego – przyp. E.N.] nie mógł mieć swojego zdania na ten temat, na przykład na wykorzystywanie zwierzątek z cyrku itd. (8P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁹².

Młodzi pravicowcy odnotowują, że doświadczają kryzysu klimatycznego każdego dnia. Badani ekologię rozumieją jako troskę o przyrodę i o ekosystem, będące czymś naturalnym dla kogoś o poglądach pravicowych i lewicowych. Ich zdaniem taka postawa wynika z odpowiedzialnego podejścia do świata, w którym się żyje⁹⁹³. Zacytujmy jeszcze taką wypowiedź:

Nie wydaje mi się, żeby to była dziedzina przynależna tylko jednej stronie politycznej. Prawica, rzeczywiście, stawia na inne sprawy częściej, ale nauka chrześcijańska też uczy szacunku do zwierząt. Mnie wkurza w ekologii tylko jedna rzecz, tych aktywistów ekologicznych. Takie narzucanie jakby. Ja na przykład nie mam nic przeciwko jak ktoś nie je mięsa, co więcej, uważam, że jest to jakieś tam wyrzeczenie. Jest to nawet heroiczne, bo lubię mięso. Ale z drugiej strony, jeśli to się wiąże z jakimś takim narzucaniem, próbą napiętnowania... Nie wiem, to sztuczne. Na przykład nie znam się na tym, ale wydaje mi się, że robienie dużego szumu wokół słomek, wcale nie jest kluczowe, tak? Że są inne kwestie, w których łatwiej można, w których więcej można zrobić dla ekologii. Oszczędne używanie

⁹⁹¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

⁹⁹² Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2019 roku.

⁹⁹³ Należy zwrócić uwagę, że promocja zielonego konserwatyzmu jest obecna zarówno u ONR, Młodzieży Wszechpolskiej oraz Kluby Jagiellońskiego w tym czasie.

wody. Wolę bardziej taką. Ja wierzę bardziej, jeśli chodzi o ekologię, szacunek do tego, co mamy na co dzień: wodę oszczędzać, nie wyrzucać jedzenia, żeby zgniatać opakowania, gasić światło itd. (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)⁹⁹⁴.

Powyższe opinie odzwierciedlają światopogląd badanych prawników. Na podstawie analizy jakościowej młodą pravicę opisano w sposób następujący:

Tab. 3.2. Młoda prawica w Polsce i jej charakterystyka

	MŁODA PRAWICA
Rola państwa w gospodarce	Gospodarka rynkowa z dużą rolą państwa.
Formy własności	Prywatne i państwowe. Własność państwowa w kluczowych sektorach przemysłu i finansów, bezpłatna służbę zdrowia i edukacja, itp.
Rola państwa	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura. Obronność i bezpieczeństwo. Umożliwienie realizacji aspiracji i rozwój jednostki.
Polityka socjalna	Rozbudowana polityka socjalna.
Podatki	Progresywne podatki.
Wiara	Odwoływanie się do wiary i wartości chrześcijańskich jako podstawy moralności; przywiązanie do wartości religijnych.
Stosunek do historii	Odwoływanie się do historii.

⁹⁹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

Patriotyzm	Odwoływanie się do patriotyzmu.
Stosunek do tradycji	Odwoływanie się do tradycji.
Stosunek do komunizmu	Obecny/Brak.
Rola państwa na arenie międzynarodowej i współpraca europejska	Współpraca europejska wbrew ograniczeniu suwerenności Polski.
Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów	Za przyjmowaniem do Polski uchodźców i imigrantów, ale w ograniczonym zakresie.
Jednostka a kolektyw	Jednostka i kolektyw.
Społeczeństwo i naród	Społeczeństwo obywatelskie; podkreślenie tradycji narodowych.
Aborcja	Tak/Nie.
Eutanazja	Nie.
Stosunek do małżeństw homoseksualnych	Tak/Nie.
Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub	Nie.

małżeństwa homoseksualne	
Ekologia	Tak.

Ponadto analiza materiału jakościowego ukazuje, że badani, definiując prawicowość w kontekście najważniejszych postaci, ruchów społecznych i politycznych oraz symboli postawy prawicowej w perspektywie historycznej, najczęściej odwoływali się do postaci Romana Dmowskiego i Jarosława Kaczyńskiego (choć Kaczyńskiego nie utożsamiali z ideowością młodych).

Trzeba odnotować, że badani starą prawicę określali jako osoby reprezentujące światopogląd antykomunistyczny z elementami niepodległościowymi, przywiązaniem do tradycji katolickiej w Polsce i gospodarki wolnorynkowej. Ich zdaniem światopogląd starej prawicy definiują: przynależność do opozycji w czasach komunistycznych, postawy prokościelne, opowiedzenie się za wolnym rynkiem i własnością prywatną, bycie przeciwnym UE. Badani do starej prawicy zaliczają osoby, których światopogląd ideowy determinuje powyższe kwestie. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Więc prawicą się nazywał ZChN [Zjednoczone Chrześcijaństwo Narodowe – przyp. E.N.]. Wałęsa myślę, że się wtedy określał jako prawicowiec na samym początku. Następnie Ruch Odbudowy Polski Jana Olszewskiego, to wszystko jest stara prawica. Starą prawicą są ludzie, którzy stworzyli nowy świat Polski po 1989 roku, wcześniej wojując z komuną najczęściej. Chociaż to też nie jest znowu takie proste. Bo w PZPR też było wiele osób, które ma poglądy dzisiaj uważane za prawicowe ze względu na ich nacjonalizm. To są wszyscy „moczarowcy”, „Grunwald”, „Pax” i tak dalej⁹⁹⁵. Oni potem też gdzieś się, częściowo się przykleili do SLD, a częściowo się przykleili do Nowej Prawicy, takiej skrajnej w latach 90.⁹⁹⁶ W każdym razie stara to chodzi o pewne pokolenie, pokolenie, które walczyło

⁹⁹⁵ Ten rodzaj nacjonalizmu charakteryzuje szowinizm, antysemityzm, ksenofobia.

⁹⁹⁶ Zob. W okresie PRL w Polsce trudno mówić o pojęciu ‘prawica’ lub ‘prawicowość’, ponieważ wiodącą ideologią w państwie była materialistyczna doktryna marksistowska. Mówienie o prawicowości odnosić się może głównie do konserwatywnych wpływów Kościoła katolickiego – przede wszystkim na terenach wiejskich. W tym okresie można doszukiwać się przejawów ideologii „prawicowej” nie tylko wśród zachowań społecznych, lecz także w niektórych organizacjach społeczno-politycznych, m.in. Partyzantów – tzw. „moczarowców” – nieformalnej grupy politycznej skupionej wokół Mieczysława

z komuną, ale które nawet było w tej komunie, a po 1989 roku auto, samo identyfikowało się jako prawica (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁹⁷.

Inny badany zauważa:

Stara prawica to jest taka prawica, to jest taka mocno wierząca, mocno religijna. Jakby nawet mówiąca o konieczności wyjścia z Unii Europejskiej, bo to się pojawiło teraz. To myślę, że taka stara prawica to jest: „tylko Polska”, „po co nam ta Unia?”, „po co nam to NATO” – to jest stara prawica. Nowa prawica to jest taka prawica już widząc, że trzeba się już ugiąć, przystosować, no, że niekoniecznie antykoncepcja to jest zło, tak? Bo stara prawica to jest ta mocniej religijna, bo tak głosi nauka Kościoła, że to jest grzech. Nowa prawica to jest ta, która już mówi: musimy pójść na kompromis, świat idzie do przodu, jesteśmy w tym świecie, widzimy jak to działa, znamy, tak jak mówiłam wcześniej, języki, jeździmy po tym świecie. Ta Unia to nie jest nic złego w tym sensie, że mamy też korzyści z tego (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)⁹⁹⁸.

Młodzi prawicowcy zwracają uwagę na istotne różnice między starą prawicą a młodą prawicą w kraju obecnie. Może o tym świadczyć niniejsza wypowiedź:

W tym wymiarze prawicowym młoda prawica wydaje mi się, że się bardzo różni od tej starszej, że ta starsza to jeszcze są takie zatwardziałe kręgi, takie trochę zubożale kręgi intelektualne (śmiech), które mają w sobie bardzo dużo goryczy jak funkcjonuje dzisiejsza rzeczywistość. Mają bardzo dużo żalu do tej Polski po 1989 roku – takie poczucie skrzywdzenia i jest to widoczne w tej starej prawicy. Natomiast młoda prawica to są osoby, które, no jakby, w wielu wymiarach nie różnią się od tej młodej lewicy. To są osoby wykształcone, znające języki, jeżdżące za granicę, zakładające własne firmy, interesujące się także ekologią, co dawniej tego nie było widać, dbające o siebie, mające konta społecznościowe, też używające filtry na Instagramie, chodzą na imprezy. I właśnie z jednej strony, to młoda prawica niczym się nie różni od ich rówieśników na lewicy, natomiast to są osoby, które gdzieś to przywiązanie nadal mają do tej wiary i tradycji. I uważam, że to jest dosyć ważny punkt, różniący w tym momencie (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)⁹⁹⁹.

Moczara, powstałej w latach 60. XX wieku oraz części środowisk prawicy narodowej skupionej wokół stowarzyszenia „Pax”.

⁹⁹⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

⁹⁹⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

⁹⁹⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

Kontynuując wątek, zdaniem młodych pravicowców podział na Polskę liberalną i solidarną¹⁰⁰⁰ to podział społeczno-polityczny skonstruowany na potrzeby kampanii wyborczej w 2005 roku, silnie polaryzujący starsze pokolenie. Związany z oceną transformacji systemowej w kraju. Według rozmówców ten podział zanika. Głównie dlatego, że pojęcia ‘solidarny’ i ‘liberalny’ interpretowane są w nowym kontekście społecznym. Słowo ‘liberalny’ badani i badane identyfikują z wolnością i demokracją. Z kolei ‘solidarność’ definiowane jest z poczuciem współodpowiedzialności w celu bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego ze strony państwa, współodpowiedzialnością za dobro wspólne – demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość. Według badanych również podział Polski na Polskę A i Polskę B jest trudno jednoznacznie zdefiniować obecnie¹⁰⁰¹. Dowodzą tego słowa:

Myślę, że Polska się dzieli, ale niekoniecznie w tym wymiarze terytorialnym. Być może w dużych miastach tego nie widać, ale w dużych miastach żyje bardzo dużo biednych ludzi, którzy na pierwszy rzut oka nie wydają się biedni. To są nawet młode osoby około trzydziestego roku życia, które nie mają żadnych oszczędności, żyją od pierwszego do pierwszego, może mają fajnego smartfona, ale nie byłoby się w stanie utrzymać bez pomocy rodziców. I to jest taka bieda, która, z której tak łatwo te osoby nie wyjdą, nie staną na nogi. Więc jest Polska A i Polska B, natomiast to nie jest wyłącznie podział terytorialny. Oczywiście widać po mniejszych miejscowościach, po wsiach, ja nawet widzę to w swoim środowisku, że są mniejsze możliwości. Na przykład, że praca dla osób takich jak moja mama, z doświadczeniem trzydziestoletnim w tak małych środowiskach jest niemożliwa do znalezienia albo ta praca jest opłacona za bardzo małe wypłaty (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁰².

Dodatkowo należy odnotować, że według młodych pravicowców podział na klasy społeczne we współczesnym świecie zaciera się. Ich zdaniem dziś trudno mówić o sztywnych podziałach klasowych. Oczywiście w nie bezklasowym marksistowskim sensie, w sensie

¹⁰⁰⁰ Zob. W 2005 roku podział na Polskę solidarną i liberalną wyznaczał stosunek do partii PiS i PO. Platforma Obywatelska była partią zdecydowanie liberalną i partią klasy średniej, a PiS w wielu swych działaniach starał się być partią solidarną, reprezentującą niższą klasę średnią i klasę ludową.

¹⁰⁰¹ Badani zwracają uwagę, że podział na Polskę A i Polskę B to nie jest wyłącznie podział terytorialny, biorąc pod uwagę dobra majątkowe i dochodowe mieszkańców, ale też obejmuje podział ma wsie, małe i duże miasta, dostęp do kultury i transportu publicznego, edukacji, systemu zdrowia.

¹⁰⁰² Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

równości. Istnieją co najwyżej pewne ślady starych podziałów klasowych i pewne zaczątki kształtowania się nowych podziałów społecznych¹⁰⁰³.

Ponadto, w nawiązaniu do poprzedniej refleksji, badani prawicowcy zauważają zachodzące zmiany dotyczących takich kategorii jak rodzina¹⁰⁰⁴, prawa człowieka¹⁰⁰⁵, równość¹⁰⁰⁶, jednocześnie sugerując potrzebę rozpoczęcia wspólnej debaty w tym obszarze. Uzupełnieniem myśli mogą być te oto wywodzi:

Mimo że jestem konserwatystką, to taki tradycyjny podział ról, że ty się zajmujesz dzieckiem, ja się zajmuję zarabianiem, dla mnie nie istnieje. Uważam, że czasy się rzeczywiście zmieniły i ten dosyć taki archetyp kobiety, który u mnie był w domu, to jednak nie była taka potulna mama. Uważam, że mój tata jest bardziej potulny niż mama. Moja mama jest naprawdę twardą, ostrą babą (śmiech) i może to wpłynęło na to, że jak dzisiejsze feministki mówią o kobietach, które się boją przeciwstawić mężowi, to ja mówię „co?”. Ja w ogóle nie znam takich sytuacji! (24P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁰⁷.

Inny badany przyznaje:

Owszem, to jest trudny temat, bo kobiety przez lata były... Teraz nie wiem, czy na pewnych poziomach życia społecznego były dyskryminowane – nie mogły studiować, głosować, brać udziału w wyborach, ale z drugiej strony, status kobiety w Polsce był silny.

¹⁰⁰³ Należy zauważyć, że niniejszy sposób myślenia obejmuje wąskie sposoby definiowania klasy. Jeśli skupimy się na dochodach lub majątku, podział klasowy w Polsce jest wyraźny. Nierówności dochodowe w Polsce są trwałe, a w ostatnich latach rosną.

¹⁰⁰⁴ Zob. Na prawicy rodzina definiowana jest jako podstawowa komórka społeczna, postrzegana jako związek kobiety i mężczyzny. W większości młodzi prawicowcy kategorię rodziny identyfikują z sakramentem małżeństwa.

¹⁰⁰⁵ Słowo wolność może mieć różne znaczenie w zależności od kontekstu ideologicznego. Zob. na przykład B. Szlachta, *Problem wolności w ujęciu konserwatysty*, W: *Szkice o konserwatyzmie*, B. Szlachta, Kraków: Wydawnictwo Ośrodek Myśli Politycznej 2008. W świecie prawicy wolność rozumie się poprzez nieograniczoną wolność polityczną i ekonomiczną. Skoro jednostka jest wolna i rozumna, to także jest odpowiedzialna. Zasadniczo odpowiedzialna za swoje życie jednostka – przyjmując tę odpowiedzialność – staje się wolna. Wolność w ujęciu konserwatywnym wypływa z natury człowieka i nie jest wolnością nieograniczoną. Konserwatyści rozpatrują wolność w kontekście dobra wspólnego, a granicę wolności wyznaczają moralność oraz porządek społeczny, w obrębie którego tę wolność realizują. Z kolei w ujęciu konserwatywno-liberalnym idea wolności deklarowana jest przede wszystkim jako wolność osobista i gospodarcza. W tym sensie wolność rozumie się poprzez nieograniczoną wolność polityczną i ekonomiczną. Według społecznej nauki Kościoła człowiek został stworzony przez Boga jako wolny i obdarzony wolną wolą. Tę wolność determinuje moralność. Lewicowcy z kolei zarzucają prawicowcom atak na wolność jednostki i demokrację. Ponadto oskarżają konserwatystów za to, że zastraszając się ideą dobra wspólnego, poświęcają lub ograniczają wolność człowieka, nierzadko wbrew jego woli, deklarując jednostkową odpowiedzialność przeciwko kolektywizmowi.

¹⁰⁰⁶ Zob. Na prawicy kategoria równości deklarowana jest w stosunku do prawa, wobec którego wszyscy pozostajemy równi. Konserwatywna wizja społeczeństwa jest z natury hierarchiczna. Jednostka zajmując określone miejsce w hierarchii społecznej, realizuje przypisane temu miejscu role społeczne. Konserwatyści uważają, że istotnym elementem naturalnego ładu społecznego jest nierówność. Społeczeństwo musi się opierać na takich czy innych formach nierówności. W przeciwieństwie do lewicy godzą się na swoje role społeczne.

¹⁰⁰⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

To wynika z kultury. Ja nie mówię pod kątem prawnym. Kobieta w kulturze polskiej była zawsze ważna. To wynika właśnie z kultu Matki Boskiej. No jak mam czcić Matkę Boską, która jest silna w kulturze polskiej, a nienawidzić kobiet, czy uważać je za gorsze? To nie jest okej (...). Twierdzenie, że w kobiecie nie ma... Zrównywanie, po prostu, też nie naturalne. To nie leży w naturze człowieka – kobiety i mężczyzny. Kobieta powinna mieć przede wszystkim wybór. Jeżeli chce mieć dzieci, fajną rodzinę, to powinna się na tym skupić i nie można jej od razu mówić, że mężczyzna ją zniewolił, czy po prostu nie wiadomo co. Ma do tego prawo. A jeżeli kobieta chce do tego się rozwijać – proszę bardzo, niech się uczy, niech prowadzi przedsiębiorstwo. Ma do tego prawo (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁰⁸.

Trzeba dodać, że młodzi prawicowcy są zgodni, co do tego, że wszyscy pozostajemy równi wobec prawa. Wolność to możliwość wyboru, ale w granicach prawa. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Chcąc cokolwiek zmieniać, trzeba pamiętać o tym, aby nie ograniczać możliwości wyboru innym, nawet jeśli ich poglądy mi się nie podobają, np. małżeństwa LGBT czy związki partnerskie. To jest akurat ciężkie, mam z tym problem często (...) Dopóki nie sądzisz drugiego człowieka i w wymiarze gospodarczym, i w wymiarze światopoglądowym, i jednocześnie narzucasz sobie ograniczenia wynikające z tego kręgosłupa, jakim jest rodzina czy Kościół, to możesz robić wszystko, ale lewica, w mojej opinii, zapomina o tym kręgosłupie, że nie ma wiary, nie ma Kościoła, możesz robić absolutnie wszystko, a prawica definiuje wolność w kontekście takim, że masz ten kręgosłup, sam sobie narzuciłeś ograniczenia. I po narzuceniu tych ograniczeń możesz robić więcej, chociaż celem tego powinno być dobro zbiorowości (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁰⁹.

Badani są zgodni co do tego, że wolność to możliwość podejmowania własnych decyzji. Natomiast jednostka nie jest do końca wolna w wymiarze egzystencjalnym i społecznym.

Wolność jest dla mnie kategorią, która oznacza przede wszystkim możliwość podejmowania samodzielnych decyzji, ale jednocześnie jakby w kontekście tego, że wiem, co jest złe, co dobre. Ja wiem, gdzie idę, natomiast wiem, jakie są konsekwencje, jak tam pójść. Ktoś kiedyś użył takiej bardzo fajnej metafory, że wiara czy tam religia jest czymś jak horyzont. Do tego horyzontu w sensie nie dochodzisz, bo jak idziesz to gubisz się cały czas,

¹⁰⁰⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

¹⁰⁰⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

ale wiesz gdzie on jest, w którym kierunku idziesz i wyznaczasz jakąś perspektywę (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰¹⁰.

Ponadto wśród młodych prawicowców negatywne skojarzenia z prawicą były głównie związane z: rozbudowaną biurokracją, „misiewiczami”¹⁰¹¹ za rządów PiS, upartyjnieniem władzy. Z kolei partia PiS była definiowana jako etatystyczna, której działacze przede wszystkim instrumentalnie wykorzystują ideę prawicowości do celów politycznych

Podsumowując, nadchodzi trzecia generacja prawicy w Polsce. Analiza ukazuje, że młodzi prawicowcy są zdolni do zaakceptowania zmiany społecznej przy zachowaniu elementów ładu społecznego i niechęci wobec zmian rewolucyjnych w sferze wartości. Młodzi prawicowcy są otwarci na zmianę społeczną, z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. moralność, tradycja, rodzina, prawo). Elementy te podlegają modyfikacji, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości. Cechują się określonymi postawami i wartościami w stosunku do aborcji, eutanazji, małżeństw homoseksualnych, adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne.

Ponadto z analizy danych prowadzonych pod kątem poszukiwania właściwego znaczenie pojęcia prawicowości wynika, że w identyfikacji prawicowości nie ma istotnego związku z opiniami odnoszącymi się do systemu gospodarczego i roli państwa w gospodarce, własności, modelu państwa maximum i państwa minimum, polityki socjalnej, podatków, historii, tradycji, stosunku wobec komunizmu, roli państwa na arenie międzynarodowej i współpracy europejskiej, stosunku do emigrantów, jednostki i kolektywu, ekologii, podziału Polski na Polskę liberalną i solidarną, podziału na Polskę A i B. Mniejsze różnice zauważa się w stosunku do wiary, roli Kościoła katolickiego, uchodźców, społeczeństwa, relacji międzynarodowych.

Składową poglądów prawicowych jest przekonanie, że **prawicowość** to dla młodych zachowania oparte na odwiecznym porządku, wynikające z boskiego porządku naturalnego z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. prawo, moralność, religia, tradycja, instytucje), które utożsamiane z tradycyjną moralnością mają na celu utrzymać porządek społeczny. Elementy te podlegają korektom, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości społecznej (struktury społecznej). Jednostka z zaufaniem podchodzi do istniejących struktur społecznych, postrzegając je za fundamenty bezpieczeństwa

¹⁰¹⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹⁰¹¹ Zob. M. Kochan, *Toposy tematyczne w sloganach zwyciężskich kandydatów wyborów prezydenckich w Polsce w latach 1990–2020*, W: *Dyskursy polityczne w Polsce i Czechach po roku 1989: gatunki, strategie komunikacyjne, wizerunki medialne*, red. A. Budzyńska-Daca, R. Rusin Dybalska, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2022.

i stabilności. W tym sensie Bóg i prawo stanowią źródło ludzkiego sensu i ładu społecznego. Z uwagi na to należy działać wyłącznie na podstawie i w granicach obowiązującego prawa, a nie w oparciu o emocje.

3.5.4. Analiza wartości przypisywanych prawicy przez lewicowców

W tej części interesowało na to, co lewicowcy rozumieją pod słowami ‘prawica’ i ‘prawicowość’. Najogólniej rzecz biorąc w narracjach lewicowców, prawicowość jest łączona z autorytarnym państwem, brakiem akceptacji dla wszelkiej odmienności. To także kierowanie się w polityce etyką katolicką, które uznaje się za typowe przejawy prawicowego autorytaryzmu¹⁰¹². **Dla lewicowców prawicowość** to sprzeciw wobec imigrantów i mniejszości etnicznych, walka ze społecznością LGBT i ograniczanie ich praw. To również sprzeciw wobec aborcji i praw reprodukcyjnych, ograniczanie praw kobiet. Ponadto w narracjach lewicowców prawicowość jest łączona z partią polityczną PiS. Według lewicowców prawicowość to „wszystko, co związane z PiS”. Poniższe słowa świadczą w pełni o takim sposobie myślenia.

W tym sensie, jest taka konserwatywna norma, że historia, tradycja definiuje to, kim jesteśmy i jak powinno być dalej. Więc w efekcie to taka kulturowa i społeczna stagnacja. Konserwatyzm (śmiech) zatem, od konserwowania tego, co jest, zastanego porządku. No i obecnie, niewątpliwie, chociaż uważam, że jest to robione przez rządy PiS-owskie w sposób skrajnie zakłamanym, to antyelitaryzm (5L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰¹³.

Co więcej, wśród młodych lewicowców zauważa się, że dyskurs starej prawicy w Polsce reprezentuje wizję wrogą jednostkowych praw i wolności. Skoro PiS sprzeciwia się legalizacji związków homoseksualnych, to również wykazuje brak ochrony prawnej przed mową nienawiści, prześladowaniem, przemocą na tle homofobicznym w kraju. Zdaniem lewicowców w ten sposób prawica unaocznia pogardę dla osób o innej orientacji seksualnej w Polsce i ogranicza ich prawo do wolności i samostanowienia.

Ponadto **dla lewicowców** prawicowość identyfikowana jest z nacjonalizmem, homofobią, agresją, brakiem tolerancji wobec inności, seksizmem, wykluczeniem

¹⁰¹² Por. K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt..

¹⁰¹³ Wywiad przeprowadzono w dniu 26 września 2018 roku.

ze wspólnoty osób o innych poglądach i innej orientacji seksualnej, antysemityzmem, niebezpiecznym radykalizmem, ksenofobią, rasizmem i faszyzmem. Dowodzą tego słowa:

A prawicowe [wyznaczniki prawicowości – przypis E.N.] to myślę, że na przykład są to no jakieś te chrześcijańskie nurty takie faszyzujące (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰¹⁴. Zdaniem lewicowców prawicowcy są za jednoznaczną ochroną jednorodnego etnicznie lub kulturowo narodu przed niezliczonymi zagrożeniami zewnętrznymi, takimi jak imigranci, mniejszości etniczne.

Młodzi lewicowcy zwracają uwagę na instrumentalną i upolitycznioną ich zdaniem rolę Kościoła katolickiego, stosunek prawicowców do wiary, miłości bliźniego, praw jednostki i wolności. Na lewicy obecne są opinie, że skoro prawicowcy wykluczają ze wspólnoty wiary osoby homoseksualne, to są przeciwni prawom człowieka.

Dla lewicowców prawica nagminnie łamie prawa człowieka, ogranicza prawa kobiet i narzuca konserwatywny model życia, które są wbrew prawom człowieka. Dla młodych lewicowców, pojęcia takie jak rodzina, naród, wspólnota narodowa organizują myślenie ideologiczne młodych prawicowców. Ponadto według badanych prawica reprezentuje jednostronną narrację historyczną, opisującą historię wyłącznie z prawicowej perspektywy. Nie brakuje również opinii, w których lewicowcy utożsamiają prawicę z wyzyskiwaczami, kapitalistami. Na określenie prawicowców w lewicy przeważały określenia: „lewakofobia”, islamofobia, „Polska wstaje z kolan”, „polska godność”, „Polska katolicka”. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Prawica to inaczej Polska wstaje z kolan, polska godność, przewodnia rola polskiego narodu, Polska katolicka (zastanawia się), no i Polska wierząca, etc. (19L, G1, przedział wiekowy 18–31 l.)¹⁰¹⁵.

Należy odnotować, dla lewicowców prawicowe myślenie, to myślenie z punktu widzenia jakiegoś autorytetu, na przykład męża stanu, jakiegoś lidera – to oni stoją na straży porządku społecznego. Ów myślenie wyklucza ze społeczeństwa grupy, które znajdują się na dole drabiny społecznej, na przykład mniejszości etniczne i seksualne.

Trzeba też podkreślić, że szczególnie dla starszych młodych lewicowców prawica jest identyfikowana z etosem uprzywilejowanych hierarchii. Poniższa wypowiedź w pełni odzwierciedla ten sposób myślenia:

¹⁰¹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

¹⁰¹⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

Prawica stoi na stanowisku, że nierówności są czymś naturalnym, oczywistym, przyrodzonym, że społeczeństwo musi się opierać na takich czy innych formach nierówności. Ja nie mam takiego poczucia. Nie uważam, że jedni są lepsi, inni gorsi, że to jest całościowa postawa. Uważam, że trzeba dążyć do społeczeństwa, gdzie szanse, możliwości, poziom życia jest stosunkowo podobny. Że ktoś, kto jest bogatszy nie ma dwa razy większego żołądka, że się jemu więcej należy. Jako jednostki tego gatunku mają podobne lęki, podobne potrzeby, podobne pragnienia, takie podstawowe: poziom życia, opieka, poziom wsparcia, itd. Więc to mnie odrzuca w prawicy. Odrzuca mnie też przekonanie, że jest coś raz na zawsze takiego tradycyjnego, niezmiennego. Uważam, że świat jest płynny. To znaczy, że są rzeczy, do których jesteśmy przywiązani, one zakorzenione są w naszej świadomości. Natomiast uważam, że te rzeczy można i należy zmieniać. I nie ma znaczenia, czy coś jest tradycyjne, bo mnóstwo rzeczy, które są tradycyjne są w porządku, ale też jest mnóstwo rzeczy, które są tradycyjne i są podle. Jak najszybciej z taką tradycją należy się rozstać. Takie mam poczucie (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰¹⁶.

Kontynuując wątek, lewicowcy prawicowy patriotyzm utożsamiają z wykluczeniem ze wspólnoty ludzi o różnych nacjach, wartościach i kulturach. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję słowa:

Rodzina, naród, duma narodowa właśnie. Rodzina, naród, to są dwa najważniejsze słowa, które organizują właśnie polityki społeczne na prawicy. Wokół rodziny zorganizowano społeczeństwo. Że rodzina ma się opiekować. Społeczeństwo, i tak dalej. No i kategoria narodu, która mówi, którzy są nasi, więc którym właśnie będziemy pomagać, ci, którzy należą do wspólnoty, a którzy nie są nasi, to nie (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰¹⁷.

Ponadto lewicowcy postrzegają prawicę jako wspólnotę narodową z symbolami, które mają za zadanie sztucznie jednoczyć ludzi. Lewicowcy są przekonani, że prawica używa słowa ‘naród’, aby dzielić i siać nienawiść w narodzie. Współcześnie to pojęcie zostało zawłaszczone przez prawicę głównie do celów politycznych i siły polityczne, identyfikujące się z prawicą. Co sprawia, że badani z lewicy z pojęciem narodu się nie utożsamiają. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Na pewno trudna jest dla mnie po prawej stronie taka plemiennosc tego myślenia. To znaczy ta narracja w dużej mierze oparta jest na pewnych fikcyjnych zbiorowościach – na fikcyjnym „my” i fikcyjnym „oni” i na przekazie, który jest oparty na tym, że te interesy są

¹⁰¹⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

¹⁰¹⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

rozłączne. Taki dyskurs podejrzliwości. Na pewno wydaje mi się, że od prawicy odrzuca mnie to przejście jednak od polityki pamięci do manipulowania pamięcią. Czy jest jakaś granica, przy której wybieranie, preselekcja wydarzeń historycznych, które jest czymś oczywistym, i pewne snucie mitu na ich temat, które jest czymś potrzebnym, ustępuje miejsca cynicznemu manipulowaniu przeszłością. I to jest już przekroczenie granic propagandy, którą ja bym przekraczać bardzo nie chciał. Też pewnie w świecie ekonomicznym podobnie. Opowieść o jednostce, która jest odpowiedzialna za własne wybory, też jest dla mnie opowieścią nie do przyjęcia (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰¹⁸.

Według badanych definiowana przez pravicowców kategoria narodu wymusza w przestrzeni społecznego dyskursu określenie się po stronie „naszych i nie naszych”, którzy to należą do wspólnoty bądź nie, i którym też można pomagać lub nie. Dla lewicowców prawica zawsze tworzy dla siebie jakiegoś obcego albo wroga – wewnętrznego lub zewnętrznego – z którym musi walczyć. Tak oto naród staje się dla lewicowców kategorią wykluczającą. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Jakie hasła i wartości dominują po prawej stronie? Obrona zagrożonej tożsamości narodowej, obrona tradycyjnego modelu rodziny, przy czym oczywiście i tradycyjny model rodziny i tożsamość narodowa są konstruktami politycznymi i zbudowanymi przez PiS i jego intelektualistów. Obrona godności wizerunku Polski na zewnątrz: takie sprawienie, aby Polacy czuli się znów u siebie, powrót do domu. Przy czym znowu, kształt tego domu, kto to są Polacy, co to znaczy u siebie, to wszystko jest definiowane politycznie (16L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰¹⁹.

Należy także odnotować, że dla lewicowców prawica dąży za wszelką cenę do kontroli nad różnymi obszarami ludzkiego życia. Na to nie ma zgody lewicowców. Spójrzmy na takie słowa:

Uważam, że polska prawica jest antywolnościowa. Nie ufa człowiekowi po drugiej stronie. Uważa, że człowieka powinno się wziąć za mordę, powiedzieć mu w dzienniku, jak powinien postępować, jak wygląda świat i powinien głosować. Więc to jest najbardziej krzywdzące. Alergicznie podchodzę do instrumentalnego wykorzystywania i polskiej historii, i polskiej tradycji, i roli Kościoła w kreowaniu jakby nowego Polaka, który jest dumnym

¹⁰¹⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

¹⁰¹⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku.

patriotą i będzie bił po mordach Murzynów i Azjatów, którzy przyjechali do Polski (19L, G3, przedział wiekowy 18-30 l.)¹⁰²⁰.

Inny badany zauważa:

Mamy taki PiS, który jednak wprowadza pewne takie socjalne rozwiązania, ciekawe, ważne, 500+ typu, a jest konserwatywny, jest też zamordystyczny jeśli chodzi na przykład o aborcję i jest za torturowaniem kobiet. No to wszystko są takie rzeczy, które nie mówiąc już o nagonce wobec osób LGBT. Więc oni są obyczajowo bardzo regresywni, chociaż mam wrażenie, że to nawet nie jest kwestia obyczajowa czy ktoś ma prawo żyć, że to jest coś takiego, co już nawet nie jest poglądem. Że to jest czysta dyskryminacja i nie wydaje mi się, żeby dyskryminacja była poglądem. Więc nawet trudno mi określić to, że PiS jest przeciwko LGBT, że jest przeciwko aborcji w kategoriach poglądów, bo wydaje mi się, że to jest taka podstawowa zasada życia ludzkiego, że ci ludzie nie mogą żyć normalnie według PiS-u i że to jest raczej dyskryminacja, homofobia, rasizm, seksizm. Nie wydaje mi się, żeby to były poglądy. (...) A z drugiej strony mamy tę straszną polityczną poprawność i tolerancję, która polega po prostu na tym, że uznajemy, że ci ludzie mają prawo decydować o sobie (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰²¹.

Kończąc, lewicowcy są przekonani, że prawicowcy mają trudności ze znalezieniem motywacji i sensu życia, dlatego jego źródła szukają w religii, Bogu, różnych autorytetach, ale też prawie i porządku społecznym. Świadczą o tym słowa:

Na prawicy myślę, że istnieje pojęcie jakiejś normalności, normy są narzucane jako fakty obiektywne. Że istnieje jakaś norma i że istnieje jakaś dewiacja od normy. I stąd wykluczenie tego, co normą nie jest z debaty publicznej. To jest dla mnie akurat trudne. Trudny jest dla mnie cynizm w polityce międzynarodowej. Na pewno trudna jest dla mnie po prawej stronie taka plemienność tego myślenia. To znaczy to, że tam to narracja w dużej mierze oparta jest na pewnych fikcyjnych zbiorowościach – na fikcyjnym „my” i fikcyjnym „oni” i na przekazie, który jest oparty na tym, że te interesy są rozłączne. Taki dyskurs podejrzliwości. Odrzuca mnie to przejście jednak od polityki pamięci do manipulowania pamięcią. Czy jest jakaś granica, przy której wybieranie, preselekcja wydarzeń historycznych, które jest czymś oczywistym i pewne snucie mitu na ich temat, które jest czymś potrzebnym, ustępuje miejsca cynicznemu manipulowaniu przeszłością. I to jest już przekroczenie granic propagandy, którą ja bym przekraczać bardzo nie chciał. Też pewnie

¹⁰²⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

¹⁰²¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

w świecie ekonomicznym podobnie. *Opowieść o jednostce, która jest odpowiedzialna za własne wybory, też jest dla mnie opowieścią nie do przyjęcia. Teraz powiedziałem o bardzo różnych pravicowościach. I jest tu i pravicowość liberalna i pravicowość konserwatywna* (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰²².

Przypomnijmy, ów spostrzeżenie jest zgodnie z konserwatywnym rozumowaniem. Prawicę cechuje uznanie hierarchii i autorytetu, państwa i prawa, ochrona tradycji i podstawowych wartości, a także więzi społecznych, zasadniczych wartości kultury i religii.

3.6. Analiza zależności między percepcją lewicowości a samookreśleniem ideowym lewicowców

Najogólniej rzecz biorąc, analiza jakościowa dowodzi, że młodzi lewicowcy, dokonując własnej identyfikacji ideowej, skłonni są określać siebie jako lewica. W takim oto kontekście padało określenie: lewica socjalna, lewica umiarkowana, socjaldemokracja.

Badani z lewicy potwierdzają, że podział ideowy na lewicę i prawicę ma sens, ale na potrzeby współczesności należy go zredefiniować. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

*Trudno dziś powiedzieć. Ten podział jest aktualny chyba w sensie podstawowym intuicji filozoficznej, która leży pod spodem. To znaczy jakiegoś przekonania na temat natury człowieka chyba przede wszystkim i tego, co z tego wynika. To znaczy, chyba najkrócej mówiąc, tak mi się wydaje, że lewicowe myślenie o człowieku zakłada myślenie o nim jako o podatnym na różne wpływy i uwikłanym w różny sposób, w sensie tak społecznym czy ekonomicznym, w takim sensie są struktury, które człowieka przerastają i sprawiają, że jest taki jak jest, dokonuje wyborów, jakie dokonuje. Oczywiście, teraz pytanie, jak daleko ten termin ucieka, to uwarunkowanie sięga i tu można dyskutować pewnie na lewicy, sporo o tym możemy rozmawiać, na ile ten byt świadomie określa*¹⁰²³. *Natomiast, to mi się wydaje, bo też z tego wynika, raczej zakres ograniczonej wolności, siłą rzeczy ograniczonej odpowiedzialności. Tym, co łączy ludzi, jest pewnie raczej podatność na cierpienie niż to, że są wolni i odpowiedzialni* (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰²⁴.

Dla badanych istotne w przypisaniu ideowym lewicy pozostają kwestie związane

¹⁰²² Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

¹⁰²³ Badany odwołuje się do Marksa i rozumienia, że to byt społeczny kształtuje świadomość ludzi. Zob. K. Marks, F. Engels, *Listy wybrane*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 1951.

¹⁰²⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

z prawami człowieka, dyskryminacją i wykluczeniem. O takim sposobie myślenia mogą świadczyć poniższe wypowiedzi:

Kluczem do mojego rozumienia lewicowości jest stosunek do słabszych, uboższych, wykluczonych, dyskryminowanych i tak dalej. I to niezależnie z jakiego powodu. To jest dla mnie jakby clue. I to też niezależnie przez kogo dyskryminowane, bo jeżeli tej dyskryminacji się dopuszcza mój Kościół, to jeszcze być może bardziej w mojej tożsamości bolesne, no ale tak samo, w zasadzie, chcę o tym mówić jeszcze głośniejszą niż ciszej (5L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰²⁵.

Inny badany podkreśla:

Tą podstawową kategorią, którą ja się kieruję w identyfikacji, jest sprawiedliwość. I tu chodzi po prostu o sprawiedliwość. Widzę, że są różne niesprawiedliwości, nierówności. Że nie wiem, pozycja, na przykład pracownicy Amazona, jest gorsza niż pozycja menedżera w Amazonie, no i tak nie powinno być. Że, nie wiem, dojazd do pracy zajmuje dwie godziny i nie jest wliczany w czas pracy i że to też jest jakiś tam problem. No więc no socjalizm to jest stawianie po stronie osób, które są wykluczane systemowo i tak to widzę. I to też jest historyczny jednak nurt, który w Polsce często jest kojarzony z komunizmem. To jest dla mnie jakieś przedziwne rozumienie, bo socjalizm i w międzywojniu, i wcześniej funkcjonował, i zawsze stał po stronie robotnic i robotników, i to też niezależnie od płci, od ich pozycji (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰²⁶.

Dane jakościowe pokazują, że badani z lewicy unikają samookreślenia jako część szerszego ruchu lewicowego lub prawicowego. Po pierwsze, jest to związane z analizą warunków strukturalnych, w tym politycznych i dyskursywnych struktur możliwości, przed jakimi te środowiska stają. Po drugie, partie polityczne nie stanowią punktu odniesienia dla ich ideowości. Niniejszy fragment potwierdza tezę o takim sposobie myślenia.

Po pierwsze, część poglądów prawicowych szanuję i się z nimi identyfikuję. Na przykład nie odrzucam całkowicie roli, wpływu i dokonań Kościoła w tym kraju. Po drugie, nie odpowiadają mi pewne drapieżne rozwiązania gospodarcze, lewicowe. Po trzecie, też nie jestem tak mocno wychylony na lewo, wpadając w pewne skrajności, jeśli chodzi o prawa dla mniejszości seksualnych, co jest na sztandarach młodej lewicy, ale jest to trochę robione tak bezrefleksyjnie. Oczywiście, ja jestem za tym, ale myślę bardziej pragmatycznie, co jest domeną myślenia konserwatywnego, że nie da się wprowadzić

¹⁰²⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 26 września 2018 roku.

¹⁰²⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

od pierwszego, któregoś tam, małżeństw jedнопłciowych albo adopcji dzieci. Po prostu uważam, że wszystkie zmiany muszą następować ewolucyjnie, a nie rewolucyjnie. A nasze społeczeństwo jest takie, jakie jest, czyli głównie konserwatywne, katolickie. Co z drugiej strony ma też duży ciężar mentalności komunistycznej. Więc po prostu musi minąć kilkadziesiąt lat, kilka generacji, żeby to wprowadzić. A zmiana wprowadzona drastycznie, jednym cięciem noża, odnosi wręcz przeciwny skutek (19L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰²⁷.

Należy odnotować, że badani młodzi lewicowcy nie potrafią umieścić siebie na osi lewica-prawica w Polsce. Głównie dlatego, że te kategorie dotyczą starych podziałów ideowych, tworzących się wokół starych elit intelektualnych i politycznych w Polsce, które przyjmując rolę i pozycję hegemonu dyskursu debaty i życia politycznego w Polsce, stosują kulturę przemocy, w postaci narzucania znaczeniowości i symboliki dzisiejszych sporów oraz osi podziałów ideowych¹⁰²⁸. Według badanych nie są one przez nich podzielane ani bliskie. Można także powiedzieć, że badani nie odnajdują się w „państwie PO-PiS”, co oznacza, że odrzucają bliskie temu podziałowi osie ideowe. Dowodzą tego niniejsze wypowiedzi:

Wiesz, ja bym się czuł lewicą, ale to słowo nie odzwierciedla tego, za czym ja stoję, bo lewica po prostu dała się, tak jak ci mówiłem, dała się skurwić i się sprzedać po prostu kapitałowi. A dla mnie to wiesz, więc ja jestem... Mógłbym ci zaakceptować, że jestem lewicą, ale w takim sensie, że jestem socjaldemokracją z lat sześćdziesiątych lewicy europejskiej, a nie lewicy dzisiaj. (...) Ja bym się określił socjaldemokracją patriotyczną albo lewico-patriotyczną, bo uważam, że państwo narodowe jest niesłychanie istotne. Uważam, że wspólnota jest niesłychanie istotna. Uważam, że rodzina jest istotna bardzo. Że instytucja Kościoła jest istotna. Ale z drugiej strony wierzę w prawa człowieka i wierzę, że każdy człowiek jest równy – jak chcą brać ślub, to niech biorą ślub i co mnie to obchodzi. To samo dotyczy aborcji. Też uważam, że to jest prawo człowieka po prostu. A przy tym wszystkim kwestia tego, że po prostu trzeba wziąć kapitał za mordę i to mnie stawia po stronie socjaldemokracji, jeśli chodzi o kwestie wspólnoty (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰²⁹.

Inny badany podkreśla:

¹⁰²⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

¹⁰²⁸ Ów fragment odnosi się do terminu „przemocy symbolicznej” używanego przez Pierre’a Bourdieu.

¹⁰²⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

Pytanie, na ile ten podział, który istnieje obecnie w Polsce, oddaje rzeczywistość podziału ideowy, bo on jest w dużej mierze marketingowy. W związku z tym, że większość sił politycznych to są siły oportunistyczne, siły nakierowane na wybory, to one łączą bardzo różne postulaty i nie traktują ich poważnie, więc tak naprawdę trudno je określić jako ideową prawicę czy ideową lewicę (3L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰³⁰.

Wnioski płynące z analizy w odniesieniu do dyskursu publicznego pokazują, że większość badanych miała problem z określeniem się na osi lewica – prawica oraz przypisaniem się do zbioru prawicy lub zbioru lewicy, bo jak zgodnie podkreślali – co właściwie znaczą te słowa. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

Nie znam za bardzo takich osób, które by reprezentowały tak konsekwentnie cały pakiet wartości lewicowych, czy tam progresywnych i konserwatywnych – zależy jak to definiować. (...) I myślę, że dla wielu swoich znajomych jestem super lewakiem, a dla wielu totalnym prawakiem – tego doświadczam codziennie, bo w środowiskach LGBT, w których działam akurat, to dla nich, rzeczywiście, jestem wyznawcą jakichś totalnych, konserwatywnych wartości i właściwie dla nich kompletnie niezrozumiałych. I w ogóle nie rozumieją, dlaczego ja chodzę do Kościoła i mnóstwo innych rzeczy. A w środowiskach katolickich to z kolei jestem zupełnie odstającym lewakiem, który kompletnie nie przystaje. No ale to mi w ogóle nie przeszkadza, bo na poziomie wartości, uważam, że to się spotyka totalnie (4L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰³¹.

Inny badany podkreśla:

Lewicowość może oznaczać pewien rodzaj poglądów dotyczących spraw społeczno-ekonomicznych i wtedy lewicowość oznacza, powiedzmy, niechęć jakby do... no na przykład większą akceptację dla ingerencji instytucji, do kwestii gospodarczych, ograniczenia form własności z uwagi na interes publiczny. No i w tym obszarze, powiedzmy bardziej kulturowym, lewicowość będzie oznaczała, będzie bliższa liberalizmowi w takim sensie ... Palikot¹⁰³² był lewicowy na tej zasadzie. To znaczy, że w kwestiach ekonomicznych na pewno nie był, ale jeżeli chodzi o akceptację dla zmian w kulturze, czy zmian w prawie, które byłyby w sensie kulturowym emancypacyjne, które zwiększały prawa reprodukcyjne, albo które zwiększyłyby dostępność środków psychoaktywnych. W tym sensie to zaczyna być

¹⁰³⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

¹⁰³¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 4 października 2019 roku.

¹⁰³² Zob. Janusz Palikot to poseł na sejm V, VI i VII kadencji. W 2011 roku założył partię polityczną Ruch Palikota, przekształconą w ugrupowanie Twój Ruch w 2013 roku. Zdaniem badanego obecne trudności związane z umiejscowieniem się na osi lewica–prawica podyktowane są przede wszystkim liberalnym spojrzeniem na gospodarkę, które reprezentują prawicowe, ale też lewicowe partie w Polsce.

nazywane jako lewicowe. Stąd też wynika pewne zamieszanie. Podobnie jest z prawicą. W takim sensie Leszek Balcerowicz jest prawicowy, a ktoś inny nazwałby go lewicowym, tylko dlatego, że nie lubi PiS-u (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰³³.

Według badanych dziś te dwie kategorie politycznej leksyki identyfikowane są w Polsce albo z partią PiS, albo PO. W opinii badanych trudno te partie określić zdecydowanie jako prawicowe lub lewicowe, w związku z tym badani nie potrafią przypisać się do prawicy, ani lewicy. Powołam się na opinie:

Ja się czuję młodą lewicą i nie mam z tym żadnego problemu. Wydaje mi się też, że takie podziały na linii politycznej są bardzo ważne, żeby też pokazać, że my mamy poglądy, mamy określone wartości, którymi się kierujemy i to jest trochę tak, że tego nie widać. To nie jest na pierwszy rzut oka widoczne. Jak nasza pleć, nie wiem, czy różne inne rzeczy, kolor skóry. A jeśli mamy debatę publiczną wokół czegoś kształtować, to myślę, że poglądy i wartości są właśnie tym miejscem, wokół którego mielibyśmy to kształtować. Tylko chciałabym, żeby właśnie to wokół wartości i poglądów się jakoś osadzało, a nie wokół koterii i jakiś towarzyskich powiązań, bo mam wrażenie, że niestety w tej chwili to tak wygląda. Czy jakiejś walki o władzę. Bo tak naprawdę lewica, powiedzmy ta SLD, czy w ogóle liberałowie PO i PiS, oni mają bardzo podobne interesy i mają tak naprawdę bardzo podobne postulaty (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰³⁴.

Poza tym trzeba odnotować, że na lewicy dostrzega się sprzeczności, wynikające z definicji „lewicowości” i odniesień do różnych prądów i tradycji. Nie wszyscy badani są zgodni, co do lewicowej ideowości pozostałych uczestników świata młodej lewicy¹⁰³⁵.

3.7. Analiza zależności między percepcją prawicowości a samookreśleniem ideowym prawicowców

Najogólniej rzecz biorąc, analiza jakościowa ukazuje, że młodzi prawicowcy, dokonując własnej identyfikacji ideowej, skłonni są określać siebie jako centroprawica. Równie często definiują siebie jako konserwatysta/konserwatystka. Spójrzmy na kilka takich wypowiedzi:

Ja identyfikuję się jako konserwatystka, jako osoba o światopoglądzie prawicowym. Z tego względu, że te przywiązania do tej tradycji i do wiary są we mnie bardzo silne

¹⁰³³ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

¹⁰³⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

¹⁰³⁵ Na ten temat więcej w IV rozdziale dysertacji.

i określiłabym się konserwatystką, ponieważ właśnie ja widzę potrzebę budowania tej trwałości państwa instytucji (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰³⁶.

Kolejny badany podkreśla:

Nasze pokolenie jest jednym z pokoleń w historii ludzkości i kraju. Dla mnie nie istnieje ocena rzeczywistości tu i teraz bez zaczepienia w tym, skąd jesteśmy i dokąd zmierzamy. Więc pod tym kątem, mogę powiedzieć, że czuję się konserwatystą, czyli osobą, która nie pójdzie za jakąś nowinką światopoglądową, jakkolwiek by ona była, czy właśnie taka bardziej prawicowa, czy lewicowa. Tylko dlatego, że jest czymś nowym. Trzeba mieć szacunek do tego, co jest i skąd się to wzięło (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰³⁷.

Inny badany dodaje:

Ja patrzę na konserwatyzm zgodnie z mohlerowskim myśleniem.¹⁰³⁸ (...) podobnie jak moje środowisko opieramy się cały czas na tym paradygmacie myślenia chrześcijańskiego i myślenia w kategoriach tego, że ten drugi człowiek jest moim bliźnim, a nie moim wrogiem, jakimś tam przeciwnikiem, którego mam zmiażdżyć, i dlatego też odrzucamy tę postpolitykę i myślenie w takich kategoriach. Ale jednocześnie mamy świadomość, że to istnieje i trochę musimy grać z tą nowoczesnością. W sensie nie możemy udawać, że tego nie ma (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰³⁹.

Należy odnotować, że dla młodych prawicowców współczesny konserwatyzm odpowiada na zmianę społeczną. Dowodzą tego słowa:

Uważam, że konserwatyzm wbrew pozorom nie jest czymś stałym i jeżeli jeszcze wracamy do podziału nowa i stara prawica, to dla mnie stara prawica, trochę jak góra, kojarzy mi się z takim mauzoleum, jakby z grobami, etapem zamkniętym. Dzisiaj możesz pójść zobaczyć jak to dawniej było, a dla mnie konserwatyzm jest jednak czymś, co można modyfikować. To nie jest jednak cały czas odwołanie do historii. Więc konserwatyzm też może być modernizacyjny, jako kontynuowanie pewnego mitu. I nie fetyszycacja formy (5P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁴⁰.

Co więcej, młodzi z prawicy są zdania, że podział ideowy na lewicę i prawicę ma sens, ale na potrzeby współczesności należy go zdefiniować. Głównie dlatego, że obecnie nie

¹⁰³⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

¹⁰³⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

¹⁰³⁸ Badany w tym miejscu nawiązuje do Alberta Mohlera, amerykańskiego teologa ewangelickiego. Mohler analizuje świat z perspektywy ewangelickiej. Teolog słynie z dość kontrowersyjnych poglądów, świadczą o tym te „o braku legalności papieżstwa” i określania Kościoła katolickiego „fałszywym kościołem”.

¹⁰³⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹⁰⁴⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

określa on podziału ideowego, a jedynie konflikt w środowisku starych działaczy w kraju. Świadczą o tym słowa:

Jestem konserwatystą, ponieważ szanuję instytucję państwa, szanuję samo państwo jako wartość, którą trzeba po prostu szanować i o nią dbać. Szanuję rolę Kościoła w życiu publicznym i wartość historii. Natomiast nie nazwałbym się prawicowcem jako takim, ponieważ dzisiaj to określenie ma już pejoratywne nacechowanie i sugeruje taki radykalny sprzeciw, o którym mówiliśmy. Radykalne postawy. Na przykład, nie wiem, jeśli jestem przeciwnikiem aborcji, to kazałbym każdej kobiecie rodzić nawet jeśli to miałby być... Chodzi o to: ktoś mówi "jestem prawicowcem" i jest mu przykładana łatka PiS. Ja do tej łatki w ogóle się nie zgadzam, ja się w ogóle średnio przyklejam do jakichkolwiek latek. Jeśli już, to bym powiedział o sobie, że jestem konserwatystą z racji, o której już powiedziałem i ... centro-prawicowcem, jeśli już szukać jakichś na siłę określeń (9P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁴¹.

Kontynuując wątek, według badanych prawicowców partycypacja w danym świecie ideowym nie jest podyktowana polityką dyskursu debaty publicznej (dlatego badani wolą częściej nazywać siebie centrum). Dla badanych prawicowców (na co nie ma ich zgody), percepcja prawicowości przebiega na poziomie partii politycznych i głównie jest zagospodarowywana przez partię PiS. Dowodzą tego słowa:

Ja mam problem, żeby mocno się utożsamiać z prawicą. Więc stąd też mój wstyd do konserwatyzmu jako pojęcia, z którym mam się identyfikować. (...) I wydaje mi się, że ja nie mam w ogóle potrzeby utożsamiania się z prawicą, a też po 2015 roku nawet nie chcę tego. W sensie takim, że dzisiaj prawica jest pewnie czymś innym niż 10 lat temu, i wiesz jakby mam z tym też jakiś wewnętrzny problem, bo nie mam poczucia, że chciałbym być tak postrzegany osobiście. W sensie, jak rozmawiam ze znajomymi, nie powiedziałbym, że jestem konserwatywny, albo że jestem prawicą, może chociaż jestem centroprawicowy. To jest jakby max na prawo, co mogę siebie określić. Ale też nie powiedziałbym, że mam poglądy centrowe, bo w Polsce to niesie konotacje, że masz poglądy liberalne, co jednocześnie nie jest do końca, wydaje mi się, oczywiste. Bo gdzie umiejscowić taką klasycznie rozumianą chadecję? To nie jest ani prawica, ani lewica, coś bardziej centrum, nie? No jakby, to jest kwestia tego, że trochę musisz się definiować na tej siatce na podstawie obecnej układanki, która jest i często też nie odpowiada. Ale jednocześnie też nie można od tego abstrahować,

¹⁰⁴¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 stycznia 2019 roku.

bo ludzie muszą to postrzegać nie przez pryzmat tego, jaki ja mam pogląd, ale gdzie ja na tej mapie stoję (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁴².

Inny badany przyznaje:

Więc na przykład jeżeli teraz ludzie partię lewicowo-prawicową PiS nazywają prawicą, no to prawicowość to jest bycie w okolicach PiS-u i tak to socjologicznie trzeba by ująć, więc z nieporozumieniami się spotykam, codziennie praktycznie. Dlaczego powiedziałem, że coś tam zrobiła prawica, czy że rządy prawicy, kiedy to nie jest prawica? No tak nie uważam, że to jest prawica, ale ludzie tak uważają. Więc krótko mówiąc, jest ten subiektywny element, który następuje mnóstwo nieporozumień, co do tego, co jest prawicą, a co jest uważane za prawicę. PiS zaczął łączyć pojęcia, znaczy elementy programu lewicowego z prawicowym i na poziomie praktycznym i nawet ideowym, że moim zdaniem problem z PiS-em zaczyna przypominać problem z faszyzmem. To znaczy trudno odpowiedzieć, czy jest to nurt lewicowy, czy prawicowy, ponieważ to zaczyna być coraz bardziej zrównoważone i w tym sensie to jak niektórzy teoretycy udzielają odpowiedzi na pytanie o faszyzm, że jest to radykalne centrum, tak być może odpowiedź, którą udzielili. Nie wiem, czy świadomie, taką samą jak na temat faszyzmu Marek Jurek kiedyś sformułował odpowiedź na temat PiS-u, że to jest radykalne centrum (4P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁴³.

Szereg kolejnych wypowiedzi potwierdza ten tok rozumowania:

Jak jeszcze byłem dzieckiem, czy tam młodym człowiekiem, to mi się naprawdę prawicowość z czymś skrajnie oszołomionym kojarzyła, ale właśnie na scenie politycznej. Dziś tego nie ma, tak naprawdę oś sporu nie jest już taka ostra. Oczywiście, jak słyszę „prawica”, to muszę pomyśleć bracia Kaczyńscy de facto. Jako że Kaczyński definiuje polską prawicowość tak naprawdę, i ideowo czy nie musisz się... do niego się ustosunkowując, mówiąc o prawicy albo się z nim zgadzasz, albo z nim polemizujesz (5P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁴⁴.

Młodzi prawicowcy nie odnajdują się w bieżącym dyskursie politycznym. Według nich partie i debata publiczna narzucają etykiety ideologiczne, określając, kto jest częścią prawej lub lewej strony sceny politycznej. Badani w takim sposobie etykietowania ideowości się nie odnajdują.

Jestem centrystą, z niewielkim wychyleniem być może pod niektórymi względami

¹⁰⁴² Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹⁰⁴³ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

¹⁰⁴⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 28 listopada 2018 roku.

w stronę pravicową. Natomiast mam niechęć do prawicy spod znaku PiS, jak i narodowców, jak i darwinizmu społecznego w wydaniu Korwin-Mikkego. Więc myślę, że w Polsce w tym momencie nie takiej prawicy, która odpowiadałaby moim poglądom (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁴⁵.

Należy odnotować, że na trudność identyfikacji badanych z prawicą ma wpływ liberalizacja postaw światopoglądowych. Ze względu na to dużo łatwiej im identyfikować się jako centroprawica. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Zdecydowanie określam siebie jako centroprawicę, taka prawica light. Definiuję to w taki sposób, że w kwestiach światopoglądowych jestem przywiązany do tradycji, do państwa jako wspólnoty, która jest nadrzędna, jej interes jako narodu jest najważniejszy, chociaż – i tutaj jestem bliżej centrum – w ramach większej grupy, jaką jest Europa, musimy też myśleć dobrze dla innych. Wychodzę z założenia, że wiara jest bardzo ważna plus chęć budowania nowych rzeczy przez ewolucję a nie rewolucję, nie demolowanie i stawianie na nowo, tylko zmienianie, poprawianie (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁴⁶.

Dostrzega się, że wypowiedzi badanego mają związek z głębokim podziałem pokoleniowym i rozumieniem kategorii politycznej leksyki w przestrzeni publicznej. W tym sposobie odczytywania świata polityki unaocznia się i rezonuje spór pokoleniowy „stare” elity kontra „młode” elity i ich rozumienie rzeczywistości społeczno-politycznej.

3.8. Analiza podobieństw i różnic w percepcji lewicowości i prawicowości młodych

Rozpocznijmy tę część od stwierdzenia, że zdaniem młodych społeczne i kulturowe zmiany są po prostu nieuniknione. To pokolenie jest znacznie bardziej progresywne od wcześniejszych generacji w kraju¹⁰⁴⁷. Wpływ na to mają nowe formatywne doświadczenia. Zmiany demograficzne sprzyjają takim kwestiom jak: prawa reprodukcyjne, zmiany klimatu, bezpieczeństwo socjalne. Przede wszystkim to, co charakteryzuje światopogląd młodych ludzi z lewicy i prawicy, to zamęt i niepewność w dzisiejszym świecie. Wobec tego większość z omawianych przez nich kwestii nie jest jednoznaczna i podlega redefinicji wraz ze zmieniającą się rzeczywistością społeczno-polityczną, a zmieniających się znaczeń nie można zrozumieć poza kontekstem tej symbolicznej

¹⁰⁴⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2019 roku.

¹⁰⁴⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

¹⁰⁴⁷ Por. K. Szafraniec, *Pokolenia...*, dz. cyt.

(ideowej) tożsamości¹⁰⁴⁸. Pojęcia te powinny być zatem traktowane jako kategorie analityczne o warunkowej ważności.

To oznacza, że znaczeń i sensów pojęć lewica i prawica nie można rozumieć poza kontekstem tej symbolicznej (politycznej) kontekstowości, a także jej historycznych, społecznych i politycznych uwarunkowań¹⁰⁴⁹. Młodzi świadomi są faktu, że jesteśmy różni, a społeczeństwo różnorodne. Należy zwrócić uwagę, że rosnąca liczba młodych ludzi ujawniających się jako LGBTQ zmienia życie społeczne młodych¹⁰⁵⁰. Wpływ na to mają rozwój nowych mediów, media społecznościowe. Ten rodzaj wpływu zbiegł się w czasie z korzystaniem z social mediów.

Analiza porównawcza wykazała więcej podobieństw niż różnic między światem młodej lewicy i młodej prawicy. Na interpretację badanych szczególnie mają wpływ wolnorynkowe stosunki społeczne. Do takich elementów zalicza się podejście do gospodarki. Ich zdaniem gospodarka powinna być ściśle kontrolowana i regulowana przez państwo.

Badani z lewej i prawej strony deklarują społeczną gospodarkę rynkową¹⁰⁵¹, uspołecznioną, tworzenie spółdzielni produkcyjnych, mieszkaniowych, pracowniczych zarządzających dużymi zakładami na zasadzie samorządności¹⁰⁵². Badani z lewicy i prawicy są zdania, że usługi publiczne na poziomie miasta powinny być prowadzone przez samorząd. Poza tym obie badane grupy deklarowały wspólnie potrzebę sprawnie działającej instytucji państwa, która daje poczucie bezpieczeństwa, stabilizacji i ochrony obywateli.

Należy odnotować, że wśród badanych z obu grup widoczny jest solidaryzm społeczny (dbałość o społeczeństwo, poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomiczne ze strony państwa, współodpowiedzialność za dobro wspólne – rozumiane jako demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość). Aczkolwiek solidaryzm społeczny w prawicy rozumiany jest jako silne państwo, dające poczucie bezpieczeństwa każdemu obywatelowi i stwarzające warunki do rozwoju. W lewicy z kolei identyfikowany jest z troską o drugiego człowieka, spojrzeniem na jego osobistą historię, sytuację, w której się

¹⁰⁴⁸ Zob. E. Hałas, *Interakcjonizm...*, dz. cyt.

¹⁰⁴⁹ Tamże.

¹⁰⁵⁰ Por. W 2021 roku na zlecenie serwisu internetowego Noizz.pl agencja badawcza Kantar zrealizowała badanie pt. "Nowi mężczyźni". Badanie było bazą do powstania reportażu multimedialnego "Kryzys Męskości?" w 2022 roku. <https://noizz.pl/kryzys-meskosci/kryzys-meskosci-jak-mlodzi-polacy-radza-sobie-z-oczekiwaniem/jrpx2j>. [data dostępu: 01.04.2022].

¹⁰⁵¹ Por. zapis dotyczący społecznej gospodarki rynkowej opartej na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności. Także dialogu i współpracy partnerów społecznych, które stanowią podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej. Zob. Art. 20 Konstytucji RP z 1997 roku.

¹⁰⁵² Obecne prawo ustawodawcze w Polsce nakazuje, że władze lokalne nie mogą tworzyć spółek samorządowych, które zajmowałyby się usługami publicznymi.

znajduje, a państwo ma za zadanie umożliwić byt każdej jednostce. Wspólnym mianownikiem jest walka z nierównościami społecznymi. To, co łączy młodych badanych z lewicy i prawicy, to etos służby. Oba światy chcą angażować się na rzecz wspólnoty. Chęć ta poparta jest reprezentowanymi przez nich wartościami i przekonaniem, a mniej pragmatyzmem.

W większości badani (m.in. poza środowiskiem korwinistów) deklarują prospołeczną politykę państwa, ideę solidarności społecznej, w niektórych obszarach także rozbudowany system zabezpieczeń społecznych – traktowane jako element wspólny dla obu polityk ideowości, a także potrzebę sprawnie działających instytucji państwowych. Wniosek jest zatem taki, że obie grupy dążą do rozbudowy siatek bezpieczeństwa socjalnego.

Rozmówcy podkreślają, że pomimo oczekiwań co do poziomu życia, współczesny świat można postrzegać w kategoriach „iluzji”, co oznacza, że mimo nieograniczonych możliwości i narzędzi sprawczych tego świata, przepływu kapitału, globalizacji ekonomicznej i kulturowej oraz upowszechniania się konsumpcyjnego stylu życia współcześnie jednostka jest zakładnikiem różnych globalnych struktur, własnych aspiracji, a także oczekiwań, co do przyszłości. Nie tyle pochodzenie determinuje wybory życiowe jednostki, ile system społeczny, w którym egzystuje, i rzeczywistość społeczna, która ją otacza, pozbawiając tym samym jednostkę złudzeń, co do jej sprawczości bycia i posiadania. To, co jest jej własnością we współczesnym świecie, często jest własnością czyjaś, tj. banków i globalnych sieci. Jedną z możliwych interpretacji zjawiska może być to, że badani dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, wobec czego sugerują potrzebę uniwersalnego mechanizmu opieki i państwa opiekuńczego, solidarnego społeczeństwa, nie tylko w dzisiejszej Polsce, ale także na świecie. Na podobne rozumienie zwracał uwagę Adam Kądziała, pokazując dość jasno, że kwestie społeczne i ekonomiczne są dziś ważne dla młodych¹⁰⁵³. Jak pokazuję, ten pogląd wart jest szczególnej uwagi.

Trzeba podkreślić, że badani z obu światów ideowych zauważają, że w wolnorynkowym modelu gospodarczym nie generuje się jakościowych różnic, a pewne kwestie z czasem ulegają neutralizacji i będą rozpatrywane w kategoriach faktu. W świecie globalnego kapitalizmu badani borykają się z problemami niepewnego zatrudnienia, elastycznego rynku pracy, braku ubezpieczeń społecznych, zdrowotnych i emerytalno-rentowych, wobec czego postulują potrzebę zmian w tym obszarze. Tematyka polityki mieszkaniowej, pracy i płacy, polityki zdrowotnej i społecznej oraz zapewnienie młodym

¹⁰⁵³ Zob. A. Kądziała, *Polityczny...*, dz. cyt.

bezpieczeństwa w tych kwestiach powinny stać się uniwersalne. W tym sensie należy na nowo zdefiniować ujęcie relacji pomiędzy jednostką a kapitalizmem¹⁰⁵⁴.

Przede wszystkim to, co charakteryzuje światopogląd młodych ludzi, to niepewność. Wspomniany wcześniej pogląd powraca tu wyraźnie. Obawy związane z nierównościami społecznymi, brakiem zaufania do instytucji państwowych, ograniczaniem wolności i pluralizmu politycznego pozostają istotnymi kwestiami politycznymi dla młodych – zarówno mężczyzn, jak i kobiet.

Należy zwrócić uwagę, że jako pokolenie ukształtowane po 1989 roku badani nie egzystują w doświadczeniach formacyjnych i biograficznych swoich rodziców oraz dziadków, jeśli chodzi o stosunek do przeszłości. Szczególne zaciekawienie budziły opinie liderów prawicowych. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej dotyczy tego, że te minione wydarzenia nie są dla nich formatywne, wokół których budują własną politykę tożsamości.

Badania pokazują, że stosunek do przeszłości łączy młodych liderów lewicowych i prawicowych. To, co zbliża liderów zarówno prawicowych, jak i lewicowych, to także krytyka transformacji ustrojowej z 1989 roku oraz krytyka neoliberalnej gospodarki. Spójrzmy jeszcze na kilka wypowiedzi:

Konsekwencje ma takie, że połowa mojego pokolenia pracuje na umowach śmieciowych, skończyła studia, z których powinna być dumna, ale kompletnie one nic nie dają. Na rynku pracy jest bardzo podobnie. Wpadamy w spiralę długów, zadłużenia, kredytów. Wiążemy się z tym krajem przez najbliższe czterdzieści, pięćdziesiąt lat przez to, że ktoś się w kimś zakochał i mają dziecko, i są uwięzani do tego kraju przez ten bandycki kapitalizm. Praca przestaje być czymś przyjemnym czy rozwojowym. A to jest najważniejsze chyba w pracy. Nie masz poczucia, że się rozwijasz, tylko poczucie, że zarabiasz na swoją egzystencję i na ratę kredytu. Więc to chyba największy ból tej transformacji, że ci, którzy mieli na tym skorzystać i zbudować nowy kraj, nie mają czasu, chęci ani możliwości budować tego kraju. I wszystko się opiera na pokoleniu pięćdziesiąt plus, sześćdziesiąt plus, czy starych polityków, którzy tę transformację... albo w niej uczestniczyli, albo ją w pewnym sensie tworzyli (19L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁵⁵.

Inny badany dodaje:

¹⁰⁵⁴ Por. M. Fisher, *Realizm kapitalistyczny. Czy nie ma alternatywy?*, przeł. A. Karalus, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa 2020.

¹⁰⁵⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

O transformacji myślę krytycznie. Staram się rozumieć uwikłanie ideologiczne jej autorów, być może poczucie presji politycznej, ale wciąż myślę o tym, jako o błędzie, a nie jako o zdradzie. Z jednej strony oczywiście doprowadziła do stabilizacji gospodarki, ale z drugiej strony kosztowała bardzo drogo w sensie ludzkim. Mnóstwo ludzi zostało wtedy pozostawionym samym sobie, z opowieścią, że są od tej pory odpowiedzialni za własny los. To bardzo wyraźnie dzisiaj widać w badaniach nad bezrobociem, że osoby bezrobotne dzisiaj inaczej są już bezrobotne w czasach wielkiego kryzysu. Jedyna kluczowa różnica jest taka, że współcześni bezrobotni sami obwiniają się o swój los. I to jest pewna narracja, którą sprzedano w tamtym czasie. Właśnie taka neoliberalna narracja o tym, jaka jest odpowiedzialność jednostki, a jaka odpowiedzialność wspólnoty. Więc cała masa ludzi trafiła wtedy ma margines życia społecznego, co się wiązało z upokorzeniem, strasznym wstydem też niekiedy. I po prostu z realnym ubóstwem. A wszystko ubrane w powieść o równości szans i o tym, że każdy jak teraz zaczynamy się ścigać, że zaczynamy z punktu zero, i teraz jak każdy sobie poradzi, to już jest jego sprawa. W tym sensie, wydaje mi się, że, co więcej powiedziałbym, że były to zmiany bardziej radykalne, niż te, których domagali się partnerzy z zachodnich instytucji finansowych. To znaczy, że wybrano opcję najbardziej radykalną z możliwych, i że nie wybrano tej najbardziej optymalnej z opcji. Ale myślę o tym, jak powiedziałem, w kategoriach błędu, a nie zdrady. Są to uwarunkowania środowiskowe na tę chwilę i tego, że w tamtym czasie dostęp do ekspertów, lektur był nikły i dominujący trend na całym świecie właściwie był taki, że wymagałoby jakiegoś niesamowitego, rzeczywiście dużej odwagi myślenia w zupełnie w drugą stronę. Ale teraz, oczywiście inaczej oceniam autorów tej sytuacji. Inaczej oceniam Kuronia, który potem i jakby w trakcie starał się jakoś nieudolnie łagodzić te wydarzenia, przebieg tych wydarzeń i potem sam się ze sobą rozliczył, a inaczej oceniam Balcerowicza, który do dzisiaj mówi, że wszystko było super i właściwie to jeszcze więcej tego samego. I tego drugiego nie znoszę, a tego pierwszego do pewnego stopnia podziwiam (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁵⁶.

Kwestia następna, badani z lewicy i prawicy wykazują krytyczny stosunek do starych elit intelektualnych i politycznych. Podzielają negatywną ocenę debaty publicznej i brak zaufania do rządzących i klasy politycznej. Według rozmówców to stare elity intelektualne i polityczne ponoszą winę za głębokie podziały społeczeństwa polskiego. W ich ocenie dzisiejsze podziały polityczne w Polsce, przez lata konstruowane przez starszych działaczy i polityków, nie dotyczą ideowości, lecz postaw i zachowań politycznych, które mają na celu

¹⁰⁵⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

osiągnięcie korzyści politycznych. W przypadku starszych działaczy różni ich podejście do roli państwa w gospodarce, polityki socjalnej, historii i przeszłości, a także kwestii światopoglądowych.

Zdaniem młodych Donald Tusk i Jarosław Kaczyński, którzy mają odpowiednio 66 i 74 lata¹⁰⁵⁷, nie rozumieją młodych, a ich partie nie reprezentują interesów młodych, a jedynie ucieleśniają establishment polityczny kształtujący się w Polsce od 1989 roku. Powołam się na zdanie:

Są starsi od moich rodziców, ich czas minął (14P, G1, przedział wiekowy 18–30 l)¹⁰⁵⁸.

Zdaniem młodych współczesne partie polityczne nie mówią ich językiem. Młodzi potrzebują holistycznego podejścia zamiast dzielenia polityki na kawałki. Uważają, że polityka nie jest w stanie sprostać wyzwaniom, przed którymi stoi kraj. Młodzi z lewej i prawej strony obawiają się, że ich priorytety polityczne zostaną zapomniane w przyszłości przez polityków. Z jednej strony wykazują rozczarowanie demokracją i brak zaufania do rządzących oraz instytucji państwowych. Z drugiej jednak strony, nie podważają zaufania do zasadności liberalnej demokracji. Co więcej, badani uznają zasady demokracji przedstawicielskiej za ważne. Oba światy młodych są przeciwne autorytarnym rządóm¹⁰⁵⁹.

Młodzi po obu stronach politycznego spektrum są przeciwni wartościom, które niszczą zasady i praktyki demokratycznego państwa. Ktoś może mieć inne zdanie, ale zgromadzony materiał badawczy ukazuje, że młodzi prawicowcy są za aktywną ochroną praw człowieka, budowaniem ogólnego konsensusu w polityce, tolerowaniem różnorodności stylów życia i przekonań. Młodzi jednoznacznie są przeciwni wszelkim ograniczeniom ich stronnictwości i swobód obywatelskich. Solidarność i wolność są bardzo ważne dla obu grup, ale inaczej rozumieją one te słowa. To, co różni młodych, to sposób myślenia o wolności¹⁰⁶⁰. Wśród lewicowców pokutuje przekonanie o wolności jako świadomej decyzji dotyczącej przyjęcia pewnych granic/ ograniczeń. Wśród prawicowców natomiast wolność jest identyfikowana z ograniczoną zasadą szacunku i posłuszeństwa wobec autorytetu i jest realizowana w ramach porządku społecznego.

Badani zgodnie podkreślają, że w kraju brakuje przestrzeni do dyskusji o nowych podziałach, a osie konfliktu zarysowują się wokół sporu PO-PiS, który jest im obcy.

¹⁰⁵⁷ Wiek liderów PiS i PO odnosi się do roku 2023.

¹⁰⁵⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 listopada 2019 roku.

¹⁰⁵⁹ Por. K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 113.

¹⁰⁶⁰ Tamże, s. 104–105.

Podkreślają także, że narracje tożsamościowe młodych są marginalizowane w debacie publicznej, a sami uczestnicy „żyją w bańkach informacyjnych”. Według badanych stare elity intelektualne i polityczne w Polsce stosują kulturę przemocy w postaci narzucania znaczeń i symboliki dzisiejszych sporów oraz osi podziałów między światami ideowymi, które są im dalekie. Młodzi mówią o poczuciu niezrozumienia i osamotnienia w debacie publicznej. O ścieraniu się dwóch wizji świata, które przez stare elity polityczne i intelektualne są uznawane za prawdy ostateczne, w których nie ma miejsca na nic poza.

Należy zauważyć i odnotować, że młodzi prawicowcy mają świadomość tego, że wśród starszych uczestników świata ideowego prawicy pokutuje przeświadczenie o odwiecznych wrogach, „którzy są przyczyną naszych nieszczęść”¹⁰⁶¹. Z kolei lewicowcy są zdania, że Kościół wspólnie z partią rządzącą PiS utrwała niechęci i stereotypy wobec wszelkiej odmienności kulturowej i etnicznej¹⁰⁶². Obie grupy zwracają uwagę na związki Prawa i Sprawiedliwości z Kościołem. Jednakże obie grupy są zgodne co do tego, że w wiara i obecność instytucji Kościoła w kraju mogą odgrywać społecznie istotną rolę.

Nie można pominąć również tego, że oba światy ideowe młodych mają świadomość zagrożeń klimatycznych oraz wpływu zmian klimatycznych na ich życie. Aczkolwiek nie da się nie zauważyć, że inaczej rozumieją sposób realizacji tejże ochrony. Dowodzi tego następujący cytat:

Kwestie ekologii oni rozumieją, też to czasami rozumieją troszeczkę inaczej niż my, ale powiedzmy, wydaje mi się, że np. to myślenie o wspólnotowości jest dla mnie, dla nas wspólne. Oni nazywają je inaczej, ale no, mówimy często o podobnych sprawach – zależności energetycznej, budowie energetyki odnawialnej, o tym, że trzeba w odpowiedzialny sposób podejść od węgla. A także o tym, że trzeba przywrócić usługi publiczne, transport publiczny, więc, jakby oni są również propaństwowcami, znaczy ja też uważam się za państwowca. I tu myślę, że w tym nie ma znaczących różnic, np. niż kwestie podejścia do, no nie wiem, do tego, jak widzimy rolę takich symboli jak chociażby Greta Thunberg (1L. G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁶³.

Ponadto według rozmówców z młodej lewicy i młodej prawicy zanika podział na Polskę liberalną i Polskę solidarną. **Głównie dlatego, że pojęcia ‘solidarny’ i ‘liberalny’ interpretowane są w nowym kontekście społecznym. Słowo ‘liberalny’ badani i badane identyfikują z wolnością i demokracją. Z kolei ‘solidarność’ definiowane jest**

¹⁰⁶¹ Tamże, s. 111.

¹⁰⁶² Tamże, s. 111.

¹⁰⁶³ Wywiad przeprowadzono w dniu 16 września 2019 roku.

z poczuciem współodpowiedzialności w celu bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego ze strony państwa, współodpowiedzialnością za dobro wspólne – demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość. Według rozmówców jedyną słuszną linią sporu jest pole/kultura dialogu.

Na podstawie analizy danych rodzi się pytanie, **czy można określić zestaw wartości, postaw i zachowań (taki zbiór) wyłącznie dla jednego świata ideowego?** Wydaje się, że nie do końca jest to możliwe. Aczkolwiek rekonstrukcja myślenia badanych na temat ideowości w polityce ukazuje, że mamy do czynienia z pewnymi sposobami komunikowania się¹⁰⁶⁴ w polityce, które będą ich różnić w zasadniczy sposób, tj. między zachowawczością i elementami porządku społecznego a rewolucją.

Analiza jakościowa ukazała, że w warunkach zmieniającego się świata badani z obu światów ideowych uczestniczą w procesie zachodzącej modernizacji społeczno-kulturowej i nie są wobec niej obojętni.

Główny wniosek z moich analiz sprowadza się do tego, że granica między światami ideowymi młodych wybrzmiewa dziś przede wszystkim i przebiega w stosunku do zachodzącej modernizacji kulturowej. To, co różni młodych (z lewicy i prawicy), to sposoby i rozumienie tejże modernizacji, oraz sposób reagowania na nią.

Młodzi prawicowcy są zdolni do zaakceptowania zmiany społecznej przy zachowaniu elementów ładu społecznego i niechęci wobec zmian rewolucyjnych w sferze wartości. Młodzi prawicowcy są otwarci na zmianę społeczną, z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. moralność, tradycja, rodzina, prawo). Elementy te podlegają modyfikacji, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości. Cechując się określonymi postawami i wartościami w stosunku do aborcji, eutanazji, małżeństw homoseksualnych, adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne. Natomiast lewicowcy opowiadają się za rozwiązaniami rewolucyjnymi w tym obszarze.

Kwestia następna, prawicowcy podkreślają rolę wspólnoty, która wzmacnia poczucie tożsamości. Z kolei lewicowcy sceptycznie podchodzą do kategorii wspólnoty (choć jest ona dla nich ważna), głównie dlatego – że ich zdaniem – prawicowa wizja budowania wspólnoty wyklucza osoby o odmiennej orientacji światopoglądowej, etnicznej czy kulturowej. Ma także ścisły związek z niechęcią wobec wszelkiej odmienności.

¹⁰⁶⁴ W tym miejscu komunikację polityczną rozumie się jako proces wzajemnych oddziaływań między podmiotami polityki, której istotą jest formułowanie idei i wyrażanie ich za pomocą słów, symboli, mitów.

Poza tym dostrzega się, że lewicowcy są niechętni pojęciom patriotyzmu i narodu, aczkolwiek pojęcie patriotyzmu może być dla nich ważne. Pojęcie to identyfikują z postawami obywatelskimi i zaangażowaniem na rzecz dobra wspólnego. Z kolei prawicowcy patriotyzm identyfikują z historią, odwołaniami do tradycji, wspólnoty i zbiorowej pamięci.

Zauważa się niewielkie różnice wobec akceptacji małżeństw homoseksualnych, aborcji i eutanazji, z zastrzeżeniem, że u prawicowców stanowiska te wynikają ze zmiany społecznej. Młodzi prawicowcy, podobnie jak młodzi lewicowcy, nie są przeciwnikami, jeśli chodzi o kwestie takie jak równouprawnienie płci.

Wobec tego różnice między młodą lewicą a młodą prawicą głównie dotyczą prawa do zawierania związków partnerskich między osobami tej samej płci i przerywania ciąży. Badani o poglądach lewicowych na ogół uważają, że aborcja powinna być dopuszczalna, a związki homoseksualne powinny zostać zalegalizowane w Polsce. Z kolei młodzi prawicowcy twierdzą, że obecnie nie ma w kraju możliwości, aby zalegalizować małżeństwa homoseksualne, choć są gotowi na legalizację związków partnerskich. Jeśli chodzi o aborcję, to prawicowcy deklarują wypracowany w 1993 roku kompromis aborcyjny w Polsce i są w większości przeciwni zaostrzeniu prawa aborcyjnego.

Poza tym lewicowcy i prawicowcy inaczej wyobrażają sobie podejście do sacrum i profanum. Lewica w większości odrzuca pogląd spirytualistyczny i chrześcijańską hierarchizację bytów, humanizując zwierzęta, to znaczy zrównuje je z człowiekiem jako podmiotem. Prawicowcy zaś ekologię pojmują jako racjonalną ingerencję i troskę o ekosystem.

Podsumowując, z analizy porównawczej wynika, że przekonania badanych nie są związane w sposób istotny z klasycznym ujęciem terminologii lewica i prawica zaprezentowanym w I i II rozdziale. Różnice w ideowości młodych z lewicy i prawicy wiążą się natomiast z określonymi poglądami w kwestiach:

- Sposobu realizacji roli państwa: technokratyczny (prawicowcy) i demokratyczny (lewicowcy);
- Stosunku do narodu (różne spojrzenia na wspólnotę);
- Ujęcia patriotyzmu.

Poza tym mniejsze różnice zauważa się w stosunku do wiary, roli Kościoła katolickiego, uchodźców, społeczeństwa, relacji międzynarodowych¹⁰⁶⁵.

Można powiedzieć, że opinie odnoszące się do systemu gospodarczego i roli państwa w gospodarce, własności, modelu państwa maximum i państwa minimum, polityki socjalnej, podatków, historii, tradycji, stosunku wobec komunizmu, roli państwa na arenie międzynarodowej i współpracy europejskiej, stosunku do emigrantów, jednostki i kolektywu, ekologii, podziału Polski na Polskę liberalną i solidarną, podziału na Polskę A i B, nie mają istotnego związku z kształtowaniem się określonej identyfikacji w wymiarze lewica–prawica.

Na końcu należy wspomnieć o tym, że ze względu na zbyt małą próbę badawczą (w badaniu wzięło udział 9 kobiet i 38 mężczyzn) nie dokonano analizy materiału empirycznego ze względu na płeć, wobec tego brak generalnych danych na temat tego, jakie różnice i podobieństwa zarysowują się pomiędzy młodymi kobietami i mężczyznami oraz na temat tego, co jest ważne dla młodych kobiet i mężczyzn w prawicy i lewicy. Zastrzega się jednak, że taka analiza byłaby pożądana w przyszłości.

RÓŻNICE MIĘDZY MŁODĄ LEWICĄ A MŁODĄ PRAWICĄ

W wyniku analizy porównawczej wymiar młoda lewica – młoda prawica opisany został za pomocą następujących par przeciwstawnych:

	MŁODA LEWICA	MŁODA PRAWICA
Rola państwa w gospodarce	Aktywna rola państwa w gospodarce; otwarty rynek i społeczna gospodarka rynkowa; obecność państwa w gospodarce jest niezbędna; potrzeba budowania trwałych instytucji państwowych, stojących na straży	Aktywna rola państwa w gospodarce; społeczna gospodarka rynkowa; państwo powinno regulować wolny rynek; państwo rozumiane demokratycznie; najlepszy ustrój gospodarczy łączy elementy mieszanych form własności, takich jak spółdzielczość, własność komunalna i różnych form pośrednich między

¹⁰⁶⁵ Por. *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy*, Warszawa: CBOS 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_139_15.PDF [data dostępu: 31.07.2020].

	porządku, w ramach którego system społeczno-gospodarczy może swobodnie i efektywnie działać; system otwartego rynku z obecnością solidaryzmu społecznego i państwa opiekuńczego.	własnością prywatną a państwową; strój gospodarczy jest regulowany przez różnego rodzaju instytucje państwa; tworzenie spółdzielni produkcyjnych, mieszkaniowych, pracowniczych zarządzających dużymi zakładami na zasadzie samorządności.
Formy własności	Prywatne i państwowe.	Prywatne i państwowe.
Rola państwa	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura; potrzeba sprawnie działającego państwa, dającego poczucie bezpieczeństwa, stabilizacji i ochrony obywateli. Umożliwienie realizacji aspiracji i rozwój jednostki.	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura; potrzeba sprawnie działającego państwa, dającego poczucie bezpieczeństwa, stabilizacji i ochrony obywateli. Umożliwienie realizacji aspiracji i rozwój jednostki.
Polityka socjalna	Rozbudowana polityka socjalna.	Rozbudowana polityka socjalna.
Podatki	Progresywne podatki.	Progresywne podatki.
Wiara	Krytyka Kościoła	Odwoływanie się do wiary

	katolickiego i wartości chrześcijańskich.	i wartości chrześcijańskich jako podstawy moralności, przywiązanie do wartości religijnych.
Stosunek do historii	Odwoływanie się do historii.	Odwoływanie się do historii.
Patriotyzm	Odwoływanie się do patriotyzmu w kontekście postaw obywatelskich.	Odwoływanie się do patriotyzmu w kontekście pamięci, historii, wspólnoty narodowej.
Stosunek do tradycji	Odwoływanie się do tradycji.	Odwoływanie się do tradycji.
Stosunek do komunizmu	Obecny/Brak.	Brak.
Rola państwa na arenie międzynarodowej i współpraca europejska	Pozostanie Polski w UE; ścisła współpraca europejska, ale wbrew ograniczeniu suwerenności państw członkowskich.	Pozostanie Polski w UE; współpraca europejska wbrew ograniczeniu suwerenności Polski.
Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów	Za przyjmowaniem do Polski uchodźców i imigrantów.	Za przyjmowaniem do Polski uchodźców i imigrantów w ograniczonym zakresie.
Jednostka a kolektyw	Jednostka i kolektyw.	Jednostka i kolektyw.
Społeczeństwo i naród	Społeczeństwo obywatelskie.	Naród rozumiany jako wspólnota.

Aborcja	Tak.	Tak/Nie.
Eutanazja	Tak/Nie.	Nie.
Stosunek do małżeństw homoseksualnych	Tak.	Tak/Nie.
Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne	Tak.	Nie.
Ekologia	Tak.	Tak.

*Pogrubione treści wskazują na różnice.

3.9. Orientacje ideowe a preferencje polityczne młodych

Na podstawie analizy danych stwierdza się, że tożsamość ideowa młodych wpływa (aczkolwiek nie w znacznym stopniu) na wyniki ich głosowania. Innymi słowy, dla osób o ideowości lewicowej głosowanie na lewicę zwiększa prawdopodobieństwo identyfikowania się z lewicą. Z kolei bycie prawicowcem zwiększa prawdopodobieństwo identyfikowania się z partiami prawicowymi. Wyniki są tu stosunkowo spójne. Wśród osób określających się jako lewicowe większość zagłosowałoby na Partię Razem. Co do osób deklarujących prawicowe poglądy, trudno o jednoznaczną ocenę, ale na pewno nie jest to partia Prawo i Sprawiedliwość¹⁰⁶⁶.

Zasadniczo badani z obu światów manifestują postawy polityczne, które zyskują poparcie niezależnie od afiliacji światopoglądowych¹⁰⁶⁷. Poniższe słowa w pełni odzwierciedlają taki tok myślenia:

¹⁰⁶⁶ Por. J. Kajta i inni, dz. cyt., s. 16.

¹⁰⁶⁷ Por. Zob. A. Kwiatkowska, M. Czeźnik, M. Żerkowska-Balas, B., dz. cyt., s. 97–127.

Ja tak nie mam, bo mój światopogląd po prostu z mojego doświadczenia, gdzieś tam życiowego, się wziął, z uwarunkowań, z jakich ja wyszłam. A nie żeby partia kształtowała mój światopogląd. Tylko inne kwestie, inne sprawy (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁶⁸.

W większości badani przyznają, że oddane przez nich głosy w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w 2015 roku były podyktowane głównie chęcią zmiany ówczesnej władzy politycznej. W związku z tym zauważa się opinie, że w wyborach poparcie motywowane było oceną działań konkretnego polityka. Z tego względu prawicowiec głosował/głosuje na partię lewicową, a lewicowiec głosował/głosuje na prawicowego kandydata w wyborach prezydenckich – widoczne na prawicy i lewicy. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Były wybory 2015 i głosowałem na partię Razem. Głosowałem na partię Razem, nie dlatego, że zgadzam się z nimi na poziomie obyczajowym, ale podobała mi się to jako nowa energia, coś co mogłoby wejść jakby też przemodelować lewicę, to był taki głos, powiedzmy, taktyczny. Ale w sensie społecznym myślę, że dzisiaj jestem może nie lewicowy, ale bliżej jestem lewicy niż liberalizmu. Przeszedłem taką drogę od tego mocnego zakorzenienia w takim liberalizmie światopoglądowym, znaczy nie światopoglądowym, tylko bardziej takim społecznym nazwijmy, społeczno-ekonomicznym. Przechodząc do takiego modelu, powiedzmy bardziej wspólnotowego (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁶⁹.

W wypowiedziach badanych należy zwrócić uwagę, że wobec braku sensownych alternatyw politycznych młodzi dokonują wyborów politycznych na zasadzie mniejszego zła. Dowodzą tego słowa:

Mniejsze zło. Tak myślałem wtedy, kiedy głosowałem w wyborach (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁷⁰.

Poza tym badani, którzy nie są politykami, nie identyfikują się z partiami politycznymi i deklarują, że partie polityczne nie stanowią punktu odniesienia dla ich ideowości i rozumienia tożsamości ideowej¹⁰⁷¹. Aby poprzeć tę opinię, zacytuję jednego z badanych:

Myślę, że wyborcy po części kierują się swoimi poglądami i zbieżnością swoich poglądów z programem danej partii politycznej, ale są ugrupowania i również obywatele, którzy absolutnie na to nie zwracają uwagi, nie śledzą tego. Natomiast kojarzą siebie

¹⁰⁶⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

¹⁰⁶⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹⁰⁷⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

¹⁰⁷¹ Zob. W ostatnich latach w Polsce występują jedne z najniższych wskaźników identyfikacji z partiami politycznymi wśród młodych obywateli w krajach europejskich.

z danym szyldem partyjnym, z daną formacją. Moim zdaniem większość wyborców jest w tej chwili jakby w tej drugiej kategorii, czyli takim zidentyfikowanym blokiem, obozem politycznym – są albo przeciwnikami, albo zwolennikami. Nasza scena polityczna przemienia się troszkę w western, gdzie są dobrzy i źli i to, czy jesteśmy za tymi "indianami", czy za tymi "przedstawicielami kawalerii", no to już jest jakby nasza sympatia. Znacząca ta scena jest taka, powiedziałbym już zinfantylizowana (21P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁷².

Co więcej, według badanych charakter debaty publicznej w Polsce wymusza na uczestnikach życia społeczno-politycznego w Polsce pewne emocje, zachowania i ciągłą polaryzację sceny politycznej. Dlatego też młodzi deklarują nieufność i krytycyzm wobec elit politycznych. Świadczą o tym tego typu wypowiedzi:

Nie ma bliskich mi partii politycznych we współczesnej Polsce. Hasła głoszone przez prawicowe partie polityczne w obecnej wersji, zniechęcają mnie do prawicy (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁷³.

Na pytanie, czy partie polityczne kształtują poglądy ideowe młodych, wśród badanych dominowały odpowiedzi typu:

Nie. Obecne partie polityczne są bezideowe. One wykorzystują pewne hasła, ale nie. W żaden sposób. One polaryzują społeczeństwo, one są bezideowe (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁰⁷⁴.

Dla potwierdzenia opinii przytoczmy inną wypowiedź:

Czy partie dyktują lewicowość? Partie chyba, jak mam te 25 lat, to jestem już chyba ukształtowany politycznie, nie? Bardziej, co najwyżej mogą klimaty społeczne, które mnie uświadamiają w pewnych kwestiach, co się dzieje w społeczeństwie, o których nie miałem pojęcia. Albo naukowcy, którzy publikują nowe badania i po prostu okazuje się, że coś uważam jest dobre, to okazuje się, że jest złe. Więc, partie – nie. To bardziej społeczeństwo, otoczenie, trzeci sektor, o to chodzi (21L, G2, przedział wiekowy 18–31 l.)¹⁰⁷⁵.

Należy odnotować, że badani posiadają sympatie polityczne w konkretnych politykach. Takie osoby cenią m.in. za sposób realizacji polityki. W tym sensie badani projektują własną ideowość odnosząc ją do postaw tychże polityków. Powołam się na opinie:

Bliższe jest mi utożsamienie się z konkretną osobą. Partia polityczna to jest partia polityczna, to jest też organizacja, to jest też firma, przedsiębiorstwo. Dużo ma aspektów,

¹⁰⁷² Wywiad przeprowadzono w dniu 25 września 2019 roku.

¹⁰⁷³ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

¹⁰⁷⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

¹⁰⁷⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 29 listopada 2019 roku.

tak? To nie jest tylko ruch ideowy. Partia polityczna z zasady zmienia się, ewoluuje, dostosowuje się do potrzeb wyborców, ich zmian, w myśleniu o pewnych sprawach. Z jednej strony nie narzuca, bo to też tak funkcjonuje. Z drugiej z nich czerpie. Jej celem jest, po pierwsze, zdobyć u władzy rządzenie. Ale drugie to znalezienie takiej linii udziału społecznego, żeby jak najwięcej było pod nią. Dla mnie to zawsze byłoby jakieś ograniczenie, czy jakieś zniewolenie. Już pod kątem ideowym pewnie byłoby mi jakoś tam zbieżnie, bo co jakiś czas musiałbym szukać kompromisów. Moje poglądy są na szczęście raczej niezmiennie. Przechodzą jakąś tam weryfikację na bieżąco, ale nie muszą być związane z partią przez całe życie (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹⁰⁷⁶.

Ponadto odnotować trzeba, że badani, którzy są politykami, deklarowali, że ich poglądy pozostają niezależne. Tak oto w trakcie analizy materiału jakościowego zauważono, że młodzi badani z prawicy i lewicy budują własną wspólnotę świata ideowego nie na hasłach epoki komunizmu i „Solidarności”, a „ucisku społecznego i ekonomicznego” w społeczeństwie.

Na koniec tej części należy odnotować, że dla badanych tożsamość ideowa to nie to samo, co tożsamość polityczna. Dla młodych tożsamość polityczna to identyfikacja z partią polityczną i środowiskiem politycznym. Zdaniem młodych nie może być ona uznana za tożsamość ideową, ponieważ współcześnie partie polityczne przedmiotowo wykorzystują „ideę”, a programy polityczne instrumentalnie dostosowują ją do pragnień i oczekiwań swoich wyborców.

¹⁰⁷⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

ROZDZIAŁ IV.

OMÓWIENIE WYNIKÓW BADAŃ

4.1. Autoidentyfikacje ideowe badanych – opowieść młodych o poszukiwaniu tożsamości i własnego miejsca w polityce

Poznanie doświadczeń biograficzno-historycznych badanych oraz ich przemyśleń ma fundamentalne znaczenie dla niniejszej rozprawy. Przede wszystkim umożliwia śledzenie i analizę szerszych procesów społecznych na poziomie indywidualnych biografii młodych ludzi oraz historii i doświadczeń całego pokolenia młodych. Ich przekonania wynikają z pewnej określonej antropologii, założeń ontologicznych, nawet pewnej metafizyki. Mówiąc lapidarnie: to, jak rozumiemy świat, jest efektem skomplikowanych i dość długotrwałych procesów.

W trakcie pogłębionych wywiadów skupiałam uwagę na rekonstrukcji biografii każdego rozmówcy i rozmówczynie. Własne obserwacje zawęziłam nie tylko do uwarunkowań społeczno-demograficznych badanych, wpływu i znaczenia ich doświadczeń życiowych, lecz także do poszukiwania elementów dziejowych charakterystycznych dla czasu ich pierwszych doświadczeń politycznych¹⁰⁷⁷. Dotyczyły one w szczególności pierwszych wydarzeń biograficzno-formacyjnych, podczas których zarysowała się oś tożsamościowa (czy zręby tej osi) badanych. W tym miejscu należy odnieść się zasadniczo do dwóch kwestii: doświadczenia biograficznego oraz doświadczenia empirycznego badanych, które przez każdego z nich zostaje poddane refleksyjnej rekonstrukcji w terażniejszości. Jak podkreślają moi rozmówcy i rozmówczynie, ma to znaczący wpływ na dokonywane przez nich wybory tożsamościowe i interpretacje ideowości.

Niniejszej narracji towarzyszy przekonanie, że autoidentyfikacja ideowa to proces, którego celem jest określenie własnej tożsamości i miejsca w polityce. Autoidentyfikacja ideowa dotyczy owego umiejscowienia w życiu politycznym i społecznym, i jest wspierana pewnym wyobrażeniem o świecie, wokół którego konstruowane jest owe „ umiejscowienie”. Młodzi w trakcie prowadzenia refleksyjnej opowieści o własnym życiu dokonują wskazań

¹⁰⁷⁷ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

kluczowych dla nich elementów ideowych. Budowane biografie są społecznie i kulturowo zróżnicowane, a przede wszystkim odmienne od życiorysów starszego pokolenia¹⁰⁷⁸.

Autoidentyfikacja ideowa w głównej mierze opiera się na tym, jaką treścią wypełnia się pojęcie idei (wartości). Na skutek własnej refleksyjności podmiot kształtuje się w relacji z tym, co dla niego ważne i kluczowe w rzeczywistości społeczno-politycznej¹⁰⁷⁹. Poprzez doświadczenie podmiotu i jego sprawczości, rozumiane jako osobiste subiektywne doświadczenie, refleksyjny podmiot dokonuje konstruowania znaczeń tejże rzeczywistości w aktach własnej świadomości¹⁰⁸⁰.

Nie można zapominać, że każda z takich interpretacji zostaje (nieświadomie) umieszczona w jakimś szerszym kontekście¹⁰⁸¹. W ten sposób, jak zauważa Arlie Russell Hochschild, nie jest ona bezwolna i niezależna. Przeciwnie, zależna od kontekstu społecznego, doświadczeń historycznych i biograficznych, zakotwiczona jest w klasie społecznej, kulturze, regionie¹⁰⁸². Taki kontekst to dla Hochschild rama interpretacyjna, tak zwana rama poznawcza, która spełnia rolę strukturyzującego i determinującego procesy poznawcze tła¹⁰⁸³.

Idea oznacza w tej rozprawie pewne wyobrażenie o świecie, towarzyszące jednostce w świecie rzeczywistym. W tak rozumianym (istniejącym i jednocześnie tworzącym się) kontekście społecznym kategorie opisu świata i ich znaczenia w polityce stanowią ideologiczną interpretację, w której to, co działo się wcześniej, i to, co dzieje się teraz w życiu jednostki (refleksyjność)¹⁰⁸⁴, a także to, w jaki sposób doświadcza ona świata rzeczywistego (sytuacyjność i kontekstowość znaczeń)¹⁰⁸⁵ i dokonuje oceny tych zdarzeń, ma wpływ na to, jak odczytuje ona świat ideowy, którego jest częścią, i jakie wartości mu przypisuje¹⁰⁸⁶.

Można zatem powiedzieć, że ów kontekst społeczny ma wpływ na interpretację doświadczeń biograficznych i historycznych. Zawartość fundamentalnej dla mojej rozprawy

¹⁰⁷⁸ Por. M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt., I. Krzemiński, dz. cyt.

¹⁰⁷⁹ Por. E. Hałas, *Refleksyjny...*, dz. cyt., s. 35–50.

¹⁰⁸⁰ Zob. A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt.

¹⁰⁸¹ Zob. E. Hałas, *Symbole...*, dz. cyt.

¹⁰⁸² Zob. A. R. Hochschild, *Obcy...*, dz. cyt.

¹⁰⁸³ Zob. A. R. Hochschild, *Zarządzanie...*, dz. cyt.

¹⁰⁸⁴ Zob. A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt.

¹⁰⁸⁵ Zob. E. Hałas, *Symbole...*, dz. cyt.

¹⁰⁸⁶ Por. K. Skarżyńska, K. Henne, dz. cyt., s. 85–108.

kategorii idei jest wypełniana doświadczaniem jednostki (refleksyjność tegoż empirycznego doświadczenia), różnicującym się w kontekście społecznym¹⁰⁸⁷.

Uwaga empiryczna dotyczy tego, że można mieć podobne doświadczenia życiowe (w tym status społeczno-ekonomiczny), a wcale nie odbierać tego świata w ten sam sposób¹⁰⁸⁸. We współczesnym świecie, który jest światem dynamicznych przemian, należy pochylić się nad tym, co pośrednie, tj. nad indywidualnymi uwarunkowaniami, przez które filtrujemy nasze doświadczenia. One również będą rozpatrywane w określonym kontekście społecznym i w przypisywanych mu okolicznościach i realiach historycznych. Bez owego kontekstu nie da się trafnie odczytać interpretacji znaczeń poszczególnych pojęć i opisów świata ideowego¹⁰⁸⁹.

Tak oto kluczowe dla zrozumienia lewicowości i prawicowości młodych okazują się interpretacje doświadczeń jednostkowych i historycznych badanych (zarówno tych z poziomu zagregowanego, tzw. wielkiej historii, jak i tych z poziomu indywidualnego, małych historii poszczególnych jednostek). Znaczenie okazuje się mieć perspektywa postrzegania siebie, rozumienia procesów identyfikacyjnych w kontekście konkretnej kultury, tradycji i historii¹⁰⁹⁰. Wokół tych wszystkich doświadczeń z życia badani konstruują swoje identyfikacje i definiują swoją polityczność¹⁰⁹¹.

W gruncie rzeczy, kiedy przyjrzymy się podziałowi młodzi *versus* starzy, to rozumienie ideowości w dzisiejszej Polsce różni się w pokoleniach, a samo znaczenie podziału lewica-prawica wśród młodych kontrastuje z rozumieniem typowym dla starszych. Stara prawica *versus* stara lewica mają wspólne doświadczenia biograficzno-historyczne, które są dobrze opisane i zrozumiane. I analogicznie młoda lewica *versus* młoda prawica posiadają bliskie sobie doświadczenia. Natomiast znaczenie idei lewicowości i prawicowości nie jest uniwersalna dla całego świata lewicy i prawicy, tylko dla pewnej jego części, które należy łączyć z doświadczeniem pokoleniowym. Owo doświadczenie jest reprodukowane w kontekście społecznym.

4.1.1. Biograficzne i pokoleniowe doświadczenie młodych

¹⁰⁸⁷ Zob. E. Hałas, *Refleksyjny*, dz. cyt., s. 35–50.

¹⁰⁸⁸ Por. A. Schütz, *Świat...*, dz. cyt., A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt.

¹⁰⁸⁹ Zob. E. Hałas, *Interakcjonizm...*, dz. cyt.

¹⁰⁹⁰ Zob. A. Schütz, *Świat...*, dz. cyt., A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt., M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt.

¹⁰⁹¹ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

Tę część rozpocznę od cytatu: „różne pokolenia przechodzą socjalizację polityczną w innych kontekstach i w innych momentach historii wchodzą na arenę polityczną, w sferę publiczną. Doświadczenia pokoleniowe mogą więc w istotny sposób wpływać na kształtowanie całych kohort i pokoleń (Ossowska 1963)”¹⁰⁹². Powyższe stwierdzenie jest dla mnie inspiracją, podzielam ten pogląd i sądzę, że wart jest popularyzacji¹⁰⁹³. Polityka, będąc silnie zależną od kontekstu, ewoluuje w wyniku zmian społecznych i kulturowych. Z kolei pokoleniowe przeżycia (często formacyjne i konstytutywne dla danej zbiorowości), określają jej pokoleniowy charakter. Rozwińmy tę kwestię.

Młodzi, będący przedmiotem niniejszych badań, reprezentują pierwsze pokolenie w Polsce, którego czas politycznej inicjacji przypada w wolnej Polsce (tzn. po przełomie 1989 roku). Za taki w systemie demokratycznym uznaje się moment, kiedy po raz pierwszy oddaje się głos w wyborach¹⁰⁹⁴.

Czas politycznej socjalizacji i nabywania politycznej tożsamości trwa latami. Początkowo uczestniczą w nim rodzice, członkowie rodziny, szkoła (podstawowa) i środowiska rówieśnicze. Następnie są nimi szkoła średnia, studia. W ramach procesu nabywania świadomości i kultury politycznej te elementy wydatnie wpływają na sposób nabywania wiedzy o polityce, tworzenie się poglądów, formułowania opinii, postaw i zachowań na gruncie systemów wartości zinstytucjonalizowanych w ramach obowiązującego systemu¹⁰⁹⁵. One wszystkie stanowią istotne uwarunkowania procesu kształtowania się świadomości politycznej¹⁰⁹⁶.

Wobec powyższego, za doświadczenie biograficzno-historyczne młodych obecnie uznaje się m.in: globalizację, postępującą cyfryzację, otwartość kulturową, oddziaływanie nowych mediów, procesy migracyjne i mobilności, zmiany klimatyczne, a także względnie stabilną sytuację ekonomiczną¹⁰⁹⁷. Tożsamości starej prawicy ukształtowane zostały na stosunku PRL, komunizmu i Kościoła katolickiego. W młodym pokoleniu obserwujemy nowe kwestie i związane z nimi problemy, m.in. podejście do związków partnerskich,

¹⁰⁹² M. Czeźnik, P. Zagórski, dz. cyt. 4, s. 43.

¹⁰⁹³ Zob. K. Szafraniec, *Pokolenia...*, dz. cyt.

¹⁰⁹⁴ Zob. K. Skarżyńska, *Aktywność...*, dz. cyt.

¹⁰⁹⁵ Zob. np. K. Skarżyńska, *Konformizm i samokierowanie jako wartości*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1991, C. Bell, eds., *Growth and Change, A Reader and Political Socialization*, San Francisco: Diken 1973, E. E. Maccoby, R. E. Matthews, A. S. Morton, *Youth and political change*, “Public Opinion Quarterly” 1954, vol. 18(1), pp. 320–342.

¹⁰⁹⁶ Współcześnie do podmiotów socjalizacji politycznej zalicza się także nowe media, z których korzystamy w pewnym sensie od niemowlęstwa. Zob. K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt.

¹⁰⁹⁷ Ów stwierdzenie koresponduje do czasów przed wybuchem epidemii koronawirusa na świecie, tj. marca 2020 roku i danych zebranych w latach 2018–2019 w kraju.

aborcji, sekularyzacji i laicyzacji (wynikających z kryzysu Kościoła i procesów towarzyszących). Młodzi, określając własną ideowość, prowadzą refleksję nad tym, co dla nich ważne¹⁰⁹⁸. To między innymi interpretacja powyższych kwestii i stosunku do nich znacząco wypełnia poszukiwaną przez nas **ideę**. Co po raz kolejny dowodzi, że zawartość ideowości silnie związana jest z doświadczeniem biograficzno-historycznym i kontekstem społecznym.

Niniejsze uwarunkowania tworzą razem pewną całość doświadczenia formacyjnego młodego pokolenia. Wokół sumy tych wszystkich doświadczeń młodzi konstruują dziś swoją ideowość (i polityczność i politykę teże ideowości), wspomagając ją własną refleksyjnością. Refleksyjność doświadczenia empirycznego ujawnia się w podejściu i stosunku do wielu kwestii, które wypływają z doświadczenia osobistego i biograficzno-historycznego¹⁰⁹⁹.

4.1.2. Socjalizacja polityczna młodych

To, w jaki sposób myślimy, wynika z czegoś, co nabywamy, internacjonalizujemy przez całe życie. Wiąże się z tym pojęcie socjalizacji, czyli nabywania systemu wartości, norm wzorców zachowań. Termin „socjalizacja młodości”, istotny w kontekście analiz, dotyczy kategorii wieku i warunków społecznych czasu dorastania i służy (między innymi) rozpoznawaniu i rozumieniu różnic pomiędzy grupami młodych ludzi, którzy dorastają w różnych okolicznościach politycznych, ekonomicznych i kulturowych¹¹⁰⁰. Odnosząc ten termin do niniejszego badania, w trakcie analizy, szczególne zaciekawienie budził czas dorastania młodych ludzi, więc skupiono się na możliwościach socjalizacji politycznej oraz roli kontekstów socjalizacyjnych w podejmowaniu politycznych decyzji młodych, których czas wchodzenia w dorosłość przypada po 1989 roku, czyli w demokratycznej i wolnej Polsce¹¹⁰¹.

Zacznijmy od tego, że czas dzieciństwa i dojrzewania to dla badanych (samoświadomie) ważny czas formacyjny. Wywiera on istotny wpływ na rozumienie przez nich otaczającej rzeczywistości społeczno-politycznej. Pierwszą płaszczyzną identyfikacji

¹⁰⁹⁸ Mówiąc w ten sposób, mam na myśli całokształt procesu postrzegania rzeczywistości.

¹⁰⁹⁹ Zob. E. Hałas, *Refleksyjny...*, dz. cyt.

¹¹⁰⁰ Zob. np. M. Zielińska, *Gotowi...*, dz. cyt.

¹¹⁰¹ W kontekście międzypokoleniowego dialogu na temat poglądów i zachowań politycznych por. np. M. K. Jennings, L. Stoker, J. Bowers, *Politics across generations: Family transmission reexamined*, "The Journal of Politics" 2009, vol. 71(3), pp. 782–799.

tworzy całe spektrum osobistych doświadczeń, zachowań, postaw i wartości wyniesionych z domu, z „własnego podwórka”, ze środowisk rówieśniczych. Naznaczone są one konkretnymi znaczeniami. Czas dorastania to pierwszy czas kształtowania się politycznej i społecznej podmiotowości¹¹⁰².

Drugą płaszczyznę dla osobistych doświadczeń tworzy kontekst miejsca i czasu, rozumiany jako ciąg doświadczeń biograficzno-historycznych. Jednostka przeżywa własną biografię w ramach pewnych sekwencji. Symbole i znaczenia są efektem uzgadniania rzeczywistości w trakcie wzajemnych, zachodzących nieustannie interakcji, w których łączą empiryczną weryfikację z refleksją (np. na temat społeczeństwa czy polityki)¹¹⁰³. Dla zobrazowania tego sposobu myślenia zacytuję jedną z badanych:

Mam wrażenie, że moja tożsamość ideowa jest średnio tożsamościowa, bo tożsamość wiąże się z czymś, co jest właśnie, a to jak ja rozumiem w ogóle moje poglądy, mój sposób bycia, działania, realizuje się przez działanie, a nie przez bycie. Więc tak naprawdę ja, kiedy pomagam osobom, jeżdżę, nie wiem, do małych wsi, do osób, które nigdy nie jechały pociągami w swoim życiu, to ja wtedy nie myślę, jaka jest moja tożsamość ideowa, czy jestem lewaczką czy jestem lewicą radykalną, feministką radykalną, czy może... to mnie w ogóle nie interesuje tak naprawdę. Ja działam, ja wspieram, ja pomagam i wiem bardzo dobrze jak wspierać, mimo iż nie zastanawiam się w tym momencie, co zrobiłaby lewicowa socjalistka, a co zrobiłaby, nie wiem, feministka liberalna. No po prostu o tym nie myślę, bo jest problem, jest działanie, jest kwestia, którą się trzeba zająć i myślę, że bardziej w tej chwili realizuję się poprzez działanie. (...) To jest ten element socjalny, że dla mnie się liczy pozycja, będę wspierać każdą osobę, która jest w gorszej sytuacji, która jest wykluczana, dyskryminowana i tyle. I niezależnie od płci (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹⁰⁴.

To, co istotne, samoświadomość i samorealizacja młodych uwiarygadnia się w procesie poznawania i umiejscowienia w społeczeństwie poprzez nabywane doświadczenie. Rozmówcy niniejszego studium doświadczają określonych uczuć, także (a może przede wszystkim) w relacji z innymi ludźmi.

¹¹⁰² Zob. np. K. Skarżyńska, *Konformizm...*, dz. cyt., C. Bell, eds., dz. cyt., E. E. Maccoby, R. E. Matthews, A. S. Morton, dz. cyt.

¹¹⁰³ Zob. np. K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt., M. Delli Carpini, *Gen.com: Youth, Civic Engagement, and The New Informational Environment*, “Political Communication” 2000, vol. 17, pp 341–349, E. S. Smith, *The Effects of Investments in the Social Capital of Youth on Political and Civic Behavior in Young Adulthood: A Longitudinal Analysis*, “Political Psychology 1999, vol. 20, no. 3, pp. 553–580, S. MacManus, *Young vs. Old: Generational Combat in the 21 century*, Boulder Westview Press 1996.

¹¹⁰⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

W tym miejscu warto przypomnieć podstawowe ustalenia piśmiennictwa na omawiany tu temat. Należy zwrócić uwagę, że dotychczasowe badania wskazywały, że na prawicę głosują młodzi, którzy w gruncie rzeczy są gorzej wykształceni, zajmują niższe pozycje w strukturze społecznej i pochodzą ze wsi lub małych miejscowości. Z kolei na lewicę głosują młodzi, którzy posiadają wyższe wykształcenie, pochodzą z dużych metropolii i są dobrze sytuowani¹¹⁰⁵. Wobec powyższego należy pochylić się nad społecznym światem dzieciństwa i czasem dorastania badanych, uwzględniając poniższy schemat, mający na celu odtworzenie drogi ideowej badanych.

Dom rodzinny/habitus¹¹⁰⁶:

- Inteligencki/klasa średnia;
- Niższa klasa średnia/robotnicza.

Urodzeni wieś/miasto:

- Miasto;
- Miasteczko/wieś mocno doświadczone przez transformację ustrojową.

Dorastanie:

- Realia dorastania (struktury społeczne, z których wywodzą się badani);
- Doświadczenia osobiste (formułowanie sądów, postaw politycznych i innych priorytetów, zainteresowań);
- Doświadczenie czasu biograficzno-historycznego.

Na podstawie analizy zauważam trzy etapy z życia badanych, wokół których młodzi budują swój biograficzno-ideowy projekt¹¹⁰⁷.

Pierwszy etap dotyczy wczesnego dzieciństwa i domu rodzinnego. Opowieść o własnym dzieciństwie i historii domu rodzinnego stanowi próbę określenia charakterystyki społecznej badanych. Składają się na nią uwarunkowania społeczne, kulturowe i ekonomiczne oraz elementy biograficzne, leżące u podłoża świadomości i aktywności

¹¹⁰⁵ M. Winiewski., Ł. Jurczyszyn, M. Bilewicz, M. Beneda, dz. cyt.

¹¹⁰⁶ Tu habitus rozumie się jako zespół stałych i nabytych dyspozycji społecznych (sposoby postrzegania świata, reguły działania i myślenia) wywodzących się z rodzinnego otoczenia. One determinują postępowanie jednostki, stając się nie tylko dyspozycjami działania, lecz także systemami postrzegania i myślenia życia społecznego.

¹¹⁰⁷ Używając terminu 'biograficzno-ideowy projekt' nawiązuję do kategorii tożsamości narracyjnej Charlesa Taylora. Więcej na ten temat zob. I rozdział.

politycznej badanych. Pierwszy wniosek jest taki, że badani są świadomi warstw społecznych, z których się wywodzą, a także bagażu doświadczeń socjoekonomicznych. Tę opinię potwierdza niniejsza wypowiedź.

To znaczy, zupełnie inne szanse, w punkcie wyjścia mam, czy miałem ja, inne pewnie szanse w punkcie wyjścia ma ktoś, kto rodzi się, dajmy na to, w przemysłowym mieście albo po PGR-owskiej wsi (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁰⁸.

Dom stanowi istotny czynnik socjalizacyjny ideowości. Usytuowanie społeczne (status socjoekonomiczny rodziny, jej przynależność warstwowa/klasowa) tworzy pierwszą ramową przestrzeń interpretacyjną dla (tworzących się) postaw i zachowań badanych. Stanowi również „wstępny” okres formowania się ich świadomości ideowej. Oto kolejna wypowiedź, która świadczy o takim sposobie myślenia:

Mój dom rodzinny składał się z czterech zupełnie innych osób, matki, mojego ojca, babci i mojego dziadka. Myślę, że wszystkich łączyło przywiązanie do patriotyzmu, ale różnie rozumianego. To znaczy... też nie do końca. Ostatecznie, w trudnych sytuacjach, w sytuacjach postawieni pod ścianą, każde z nich uważałoby się pewnie za patriotę. Natomiast, moja mama jest kosmopolityczką i liberałką, jednocześnie z odchyleniem prawicowym, znaczy bliżej jest jej w tym liberalizmie do Korwin-Mikkego, niż do lewicy liberalnej. A z drugiej strony miewała w życiu młodym poglądy takie nieco anarchistyczno-hipisowskie. Zawsze była moja mama dość mocno zapatrzona w Zachód, często podkreślała różnicę kultury między Polską a Zachodem, różnicę sposobu rządzenia się. Jednak chyba jest najbardziej nieufna wobec patriotyzmu różnego rodzaju. Jednak to, co ją cechowało z kolei, to był też silny antykomunizm. Myślę, że to łączyło ją z prawicą. To jest w ogóle ciekawe, bo naprawdę każde jest inne. Ojciec mój jest z rodziny niepodległościowej, jak sędzę pilsudczykowskiej, natomiast sam w tym momencie, bo oboje rodzice żyją, dziadkowie już nie, w tym momencie mój tata jest narodowcem, znaczy jest mu blisko do nacjonalizmu i jest bliżej PiS-u. Myślę, że zawsze miał silny rys prawicowy, przywiązania do ojczyzny, do wartości patriotycznych, jednocześnie w życiu prywatnym będąc raczej libertynem. Kim jestem ja? Trudno powiedzieć (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁰⁹.

Młodzi badani zwracają uwagę, że ich domy rodzinne światopoglądowo były mocno zróżnicowane. Badani byli wychowywani w lewicowych i prawicowych wartościach. Tego

¹¹⁰⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

¹¹⁰⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

typu zachowanie przerodziło się następnie w poglądy polityczne. Na potwierdzenie tej opinii przytoczę słowa:

Dziadek był po wojnie komunistą, potem pod koniec życia był antykomunistą, podobno był niewierzący. Babcia była antykomunistką, bardzo mocno negatywnie nastawioną do Rosjan. Pisała wiersze o Katyniu, o zbrodni katyńskiej, a w 1995 roku była za Kwaśniewskim..., także to wszystko się w nieskończoność, wszystko się przeplatało w tym domu (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹¹⁰.

Na podstawie analizy dostrzega się, że w domach młodych lewicowców przeważały prospołeczne i obywatelskie postawy obywatelskie, działalność społeczna, socjalistyczna, pomoc dla ubogich, brak deklaracji wiary i przywiązania do Kościoła katolickiego. W domach rodzinnych młodych prawicowców z kolei obecne były: przywiązanie do wartości katolickich, postawy patriotyczne i krytyczne nastawienie do komunizmu¹¹¹¹. Domy rodzinne prawicowców reprezentują aksjologię wyznawaną przez szeroko pojętą opozycję za czasów PRL z lekkim zabarwieniem konserwatyizmu, one wszystkie charakteryzują postawy antykomunistyczne. Oto kolejny argument:

W domu byłem wychowany prawicowo, ale to była prawica antykomunistyczna, antyestablishmentowa względem tego, co zaczęło się dziać w III RP, więc ten wymiar aksjologiczny był dość szeroki. Główny sprzeciw istniał wobec wizji działania III RP, a zwłaszcza kwestii rozumienia swojej przeszłości, teraźniejszości oraz do jakiego stopnia rozumieć naród polski, jego tradycję, na ile szanować pewne zjawiska obecne, a na ile dążyć do przemodelowania. Jak możesz się domyślić, raczej wychowałem się w domu, gdzie ten pierwszy element był mocniej warunkowany. Kwestia religijna była naprawdę drugorzędna, rodzice nie bardzo byli zaangażowani (7P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹¹².

Jak wynika z przytoczonych wypowiedzi, lewicowość i prawicowość towarzyszą młodym od najmłodszych lat. Źródeł światopoglądu badanych można doszukiwać się w atmosferze domów rodzinnych; to, co się w nich mówiło, czytało, do czego się odwoływano i czego poszczególni członkowie byli świadkami, wpływało na wytworzenie się pewnego systemu wartości, stanowiącego drogowskaz na późniejsze lata (i oddziałującego na ideologiczne preferencje). W okresie dzieciństwa i dojrzewania, czyli w czasie zdobywania zrębów wiedzy o polityce, tworzenia poglądów, opinii i postaw politycznych, młodzi nabyli wartościowań znaczeń rozmaitych politycznych obiektów, postaci, symboli

¹¹¹⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

¹¹¹¹ Por. M. Winiewski, Ł. Jurczyszyn, M. Bilewicz, M. Beneda, dz. cyt.

¹¹¹² Wywiad przeprowadzono w dniu 5 kwietnia 2019 roku.

oraz przekonań i zachowań¹¹¹³. Wniosek z tego taki, że otoczenie, w którym wychowali się młodzi, determinuje ich przyszłe poglądy ideowe. Zastrzega się jednak, że do pewnego momentu. Otóż na skutek socjalizacji wtórnej pod wpływem zachodzących procesów i zjawisk, na gruncie norm i instytucji oraz interakcji społecznych, owa ideowość ulega pewnym redefinicjom.

Oczywiście ideowość, o której mowa, zakotwiczona jest w kulturze, klasie społecznej badanych, ale to ten drugi etap socjalizacji wydaje się szczególnie istotny w odczytaniu tożsamości ideowej młodych, wbrew temu, do czego byli pierwotnie predestynowani. Poniższa wypowiedź zdaje się dobrze ilustrować taki sposób myślenia.

Jeśli coś mnie kształtowało ideowo czy politycznie, to raczej to, że zacząłem się jakimiś tam troszeczkę sprawami publicznymi, jakimiś ideami interesować z przypadku, ale w takim momencie istotnym dla dalszego kształtowania się, kim jestem, co myślę; mianowicie tuż po transformacji ustrojowej. I obserwowanie tego, co tu się w regionie działo, z moimi bliskimi, znajomymi, sąsiadami, itd. Wydaje mi się, że miało to spory wpływ na to, jak zacząłem postrzegać świat, jak myśleć, z jakimi wartościami się utożsamiać. Niekoniecznie, prawda, z jakimiś etykietami politycznymi, ale z pewnym systemem wartości, przekonań; z jakimiś odruchami moralnymi, politycznymi. Więc to wydaje mi się, że było jakimś tam bardziej istotnym czynnikiem, niż jakiś tam przekaz rodzinny, czy jakieś tam postawy, które się nosiło bezpośrednio z domu (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹¹⁴.

A oto kolejny argument, ważny moim zdaniem. W trakcie prowadzonych rozmów, jedna z badanych stwierdziła, że wychowała się w domu prawicowo-katolickim, gdzie praktyką było uczęszczanie na niedzielne msze święte. Ponadto w domu rodzinnym obecne były przywiązanie do tradycji i historii – był to dom naznaczony doświadczeniami II wojny światowej oraz komunizmu w Polsce. Badana po wyjeździe z domu rodzinnego do dużego miasta i podjęciu studiów zaniechała tych praktyk, odeszła od Kościoła oraz porzuciła pozytywny stosunek do tradycji. Do ideowości domu rodzinnego powróciła po katastrofie smoleńskiej w 2010 roku – jak tłumaczy – z potrzeby szacunku do historii i tradycyjnych wartości. Oto jej wypowiedź:

Takim momentem... ja miałam ... [treść usunięta ze względu na możliwość identyfikacji – przyp. E.N.] w 2010 roku i ta katastrofa smoleńska, i rzeczywiście były takie

¹¹¹³ Zob. K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 133. Por. A. W. Staats, *Paradigmatic Behaviorism: Unified Theory for Social-Personality*, "Psychology Advances in Experimental Social Psychology" 1983, vol. 16, pp. 125–179.

¹¹¹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

żarty o śmierci. Pamiętam, w tym środowisku dziennikarskim.. i Kuba Wojewódzki, i to było takie... gdzieś tam człowiek sobie rzeczywiście pomyślał, no niby gdzieś tam się z tymi znajomymi śmieje, ale to jest już gdzieś za daleko. Takie momenty odsuwają od tej lewej strony. I w moim przypadku kierowały na powrót do tych konserwatywnych, tradycyjnych wartości (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹¹⁵.

Nawiązując do wątku o refleksyjności, należy odnotować, że młodzi definiując własne doświadczenie, wspierają się subiektywnymi narzędziami poznawczymi. Ich percepcja łączy interpretacje doświadczeń związanych z kulturą pochodzenia, tradycją domu rodzinnego i klasy społecznej z tymi późniejszymi, pozostając z nimi w ciągłej interakcji.

Kolejny etap socjalizacji ideowej młodych to okres szkoły średniej i studiów. Z zastrzeżeniem, że przecież nie wszyscy muszą studiować. Wobec czego stosuję ten termin umownie. Analiza jakościowa ukazuje, że w tym czasie socjalizacji znacząco uformowały się prezentowane przez młodych postawy i wartości¹¹¹⁶. Obserwujemy zorientowanie młodych na środowiska, które reprezentują bliskie im zainteresowania, także zbliżone światopoglądowo. Nie bez znaczenia pozostaje atmosfera szkoły średniej i studiów¹¹¹⁷. Badani wyruszają do wielkich miast, poznają nowych ludzi, to także czas otwartości na różne grupy społeczne i środowiska. Badani poszukują swojego miejsca w społeczeństwie, bliskich im ideowych przestrzeni. W tym czasie następuje zaakceptowanie (wzmocnienie) lub odrzucenie zinstytucjonalizowanych zobowiązań wobec danego systemu (ideowej przestrzeni), ku którym ciążyli od dzieciństwa. Na potwierdzenie wysuniętej tezy, przytoczę słowa badanego:

Zaczęło się, wydaje mi się, tak kilkutorowo. Z jednej strony przez środowiska subkulturowe związane z muzyką punkową, z jakimiś takimi klimatami. A to jest, powiedzmy, początek lat 90. Mam lat 15–16. To są pierwsze jakieś tam niewielkie czasopisma anarchistyczne. Na przykład pismo ekologiczne „Zielone Brygady”, przy okazji różnych subkulturowych jakichś tam znajomości, kontaktów. Wtedy też te środowiska się przenikały. Jakieś młodzieżowe subkultury, zwłaszcza z anarchizmem, z jakimś, z jakąś kontrkulturą bardziej upolitycznioną. No i pomału wchodzę w to środowisko, to jest okres, gdzie te idee bardzo krążą w powietrzu, bo to też jest właśnie coś, co jest dzisiaj nieoczywiste, mianowicie,

¹¹¹⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

¹¹¹⁶ Zob. np. K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt. s. 126–148, M. Delli Carpini, dz. cyt., E. S. Smith, dz. cyt., S. MacManus, dz. cyt.

¹¹¹⁷ Por. np. W. A. Galston, *Political knowledge, political engagement, and civic education*, “Annual Review of Political Science” 2002, vol. 4(1) pp. 217–234.

że ten ferment polityczny, tuż po przełomie ustroju jest bardzo silny. (...) Takie dzieciaki jak my wtedy byliśmy, one są właśnie rozdyktowane, mają dostęp do niszowych, dziwnych gazetek, których nikt już dzisiaj nie pamięta i to gdzieś krąży. No i stopniowo w to wchodzi, na zasadzie takiej ciekawości świata, zbieżności trochę z tym, co widzę, prawda, dookoła.. Trudno powiedzieć dlaczego. Może to był przypadek, może to mi odpowiadało jakimś tam potrzebom osobowym i po pierwszych latach, takiego trochę po omacku poruszania się w tym konglomeracie mikrośrodków, idei, itd., zaczynam to robić już bardziej świadomie. Zaczynam poznawać – gdzie, co, kto, jak; co mi pasuje, co nie; z czym się nie zgadzam. I gdy jestem 18-latką, przypadkowo, jestem bliższy już anarchizmowi, temu polskiemu, ówczesnemu anarchizmowi, który ma już swoje poważne, w miarę, pisma teoretyczne, ma już działalność typu demonstrację, rozmaite akcje. Natomiast to jest ciągle zanurzone w czymś na pograniczu subkultur, to nie jest taka polityczność, jaką sobie wyobrażamy – działalność partyjna, itd. To nie jest dorosła, poważna polityka. To jest ciągle na pograniczu takich subkulturowych, kontrkulturowych itd. (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹¹⁸.

Kontynuując wątek, badany podkreśla, że kilka lat później na jednej z subkulturowych muzycznych imprez natknął się na grupkę osób z radykalnej lewicy i to wtedy – dołączając do tego środowiska – bardziej świadomie zaczął formułować swoje postulaty w języku polityki i tradycji lewicowej. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Ja się w tym odnalazłem bardzo dobrze, dlatego że ten przekaz radykalnej lewicowej krytyki kapitalizmu bardzo odpowiadał temu, co widziałem dookoła. Temu, co widziałem tutaj – zamykanym zakładom, temu, że ludzie, którzy byli szanowani jeszcze do niedawna, tzw. przewodnia klasa narodu – klasa robotnicza, nagle są nikim. Tracą nie tylko pracę, ale tracą też publiczny szacunek, po prostu. Nagle są nikim. Tak jak byli wielką klasą robotniczą, która była ważna i dla PZPR, ale była też ważna i dla Solidarności, nagle się okazało, że oni są robotami, nieudacznikami, nie chcą zakładać firm, nie chcą prowadzić straganu z czymś, więc nagle są nikomu niepotrzebni, jest ich za dużo, są nierentowni itd. (...) Prawie wszyscy byli związani jakoś z tymi fabrykami itd. i to wszystko się rozpada, część tych fabryk jest zamykana czy częściowo ograniczona. No i ten język radykalnej lewicy, który krytykuje ten kapitalizm – krytykuje go bardzo ostro (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹¹⁹.

Ten wniosek wydaje się bardzo ważny. Uzupełnieniem może być kolejna wypowiedź, tym razem badanego z prawicy:

¹¹¹⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

¹¹¹⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

Jakie zdefiniowanie, bo jednak etap studiów to jest taki bardziej dojrzały, powiedzmy, samoświadomy w sensie kim jesteś jako człowiek po prostu. I ja sobie zdałem też sprawę, sam zdefiniowałem, że lepiej się czuję w pewnej formie, w pewnej strukturze, w pewnym ładzie i to znalazłem w konserwatyźmie, ale na poziomie pewnej kultury, pewnej struktury społecznej. Zdałem sobie sprawę, że to jest coś, co lepiej do mnie pasuje, niż taka postmodernistyczna lewicowość na zasadzie rozlanej formy. Im bardziej mnie interesuje – w którą stronę, jak zmienić tę formę, o której mówimy, że ona jest, w której się odnajduję, jak ją zmieniać, jak ją zdefiniować – że to jest dla mnie bardziej interesujące niż narracja, że możesz być kim chcesz, że wszystko jest relatywne itd. (5P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹²⁰.

Przejdźmy teraz do trzeciego etapu ideowej socjalizacji młodych, którą wypełnia w głównej mierze obecna aktywność społeczno-polityczna młodych. W tej płaszczyźnie interpretacyjnej (bo ideowa socjalizacja to ciągły proces interpretacji i reinterpretacji świata wokół) dużą rolę odgrywają sieci społeczne, tworzące się w obrębie przestrzeni społecznego dyskursu i interakcji zachodzących między światami ideowymi. Światopoglądy badanych w znacznym stopniu formowane są pod wpływem aktualnych warunków społeczno-politycznych, a nie ze względu na stałość postaw i przekonań politycznych kształtowanych w dzieciństwie i we wczesnej młodości¹¹²¹. Tę opinię potwierdzają badani. Spójrzmy na tę wypowiedź:

Do wielu poglądów doszedłem na zasadzie, co działa, co nie działa. Na pewno, jakby z czasem okazywało się, to nigdy nie jest przypadek, z czasem okazywało się, że moje wybory, moje lektury były zbieżne z tym, co stało u nas na półkach w domu, więc jakby to nie działa oczywiście prosto. Natomiast wydaje mi się, że jakby to wpływ domu był jakby dużo mniej jawny. Na poziomie resocjalizacji, na poziomie właśnie tych książek, gazet, które były w domu, nawet jeśli nie czytałem tego, to one były gdzieś obok. Siłą rzeczy oswajałem się z nazwiskami czy z tytułami, które tam były. A z kolei w grupie rówieśniczej na pewno dużo więcej było otwartych dyskusji od pewnego momentu i takiego, powiedziałbym, bardziej jawnego formowania intelektualnego. Myślę, że ten wpływ domu na pewno był, na pewnym etapie większy, na innym mniejszy (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹²².

W tym miejscu chciałabym też zwrócić uwagę na kolejną wypowiedź:

Kiedy podróżujesz po świecie, nie możesz być zamkniętym na innych. Ja zaczęłam wyjeżdżać na Erasmusie, poznając ludzi z różnych stron świata, ich kultury, zwyczaje,

¹¹²⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 28 listopada 2018 roku.

¹¹²¹ Por. K. Skarżyńska, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 126–148.

¹¹²² Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

tradycje. W ten sposób nie tylko naturalnie uczymy się tolerancji, ale stajemy się także otwarci (10L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹²³.

Powyższa myśl inspiruje do refleksji. Na skutek uruchomienia własnej refleksyjności, młodzi wchodzi w dialog ze swoimi historiami. Wskazując na postawy ideowe, wokół których zarysowują własną tożsamość ideową, czyli sposób rozumienia, który wypełnia ich ideowy światopogląd, pragną wytłumaczyć się ze swoich postaw, zrozumieć siebie, określić własne miejsce w społeczeństwie. W tym miejscu oczywistą analogię dostrzega się z kategorią tożsamości narracyjnej Charlesa Taylora, która ujmuje tożsamość jako opowieść o życiu, zapis biograficzny człowieka¹¹²⁴. Tak ujęta zorientowana jest wokół narracji. Wspomniany wcześniej pogląd powraca tu wyraźnie. Niech tę opinię wzmocni wypowiedź mojego transkrybenta, którą podzielił się w trakcie przepisywania świadectw moich badanych. Umieszczam ją, ponieważ jest idealnym komentarzem do tej części pracy. Spójrzmy:

„Startowałem z levelu lemminga – chłopaka chłonego medialną papkę. Ojciec niby miał dystans do Olechowskiego i Kwaśniewskiego. Matka nie uczestniczyła a laptop miałem gdzieś od 2005. Wtedy weszli – słusznie – żołnierze wyklęci. ja kończyłem liceum i inwestowałem w tożsamość. Teraz trudno powiedzieć, czy jest z prawej, czy lewej strony – orzeł patrzy na wschód. Ja mam fryzurę kozaka i wszyscy w mojej firmie pracują na chińskich komputerach, też, w końcu ze wschodu – niby z prawa, ale jednak lewa. Trudno powiedzieć która to strona. Tak samo torba na laptop. Niby jest na plecach a zachowuje się jak męska nerka którą nosisz pod ojcowizną, pępkiem. Moim zdaniem to żołnierz wyklęty, bo nie wiadomo gdzie i dokąd zaraz zmierza”¹¹²⁵.

Podsumowując tę część, stwierdzam, że kluczowe dla zrozumienia zawartości empirycznej znaczenia lewicowości i prawicowości są doświadczenia biograficzne oraz historyczne badanych. Co więcej, zmienia się ich symbolika i waga w dzisiejszej Polsce. Osadza ich analizę w kontekście społecznym, kulturowym i historycznym Polski. Za istotne czynniki przyjmuje się perspektywę postrzegania siebie, rozumienia procesów identyfikacyjnych w kontekście konkretnej kultury, tradycji i historii. Bez tego kontekstu

¹¹²³ Wywiad przeprowadzono w dniu 13 listopada 2019 roku.

¹¹²⁴ Przypomnijmy, jedno z pierwszych ujęć definiujących tożsamość jako swoistą opowieść przedstawił Paul Ricoeur. Według Ricoeur na tę opowieść składają się kody kulturowe, do których odwołujemy się, kiedy określamy to, kim jesteśmy i próbujemy zrozumieć indywidualno-biograficzne doświadczenie. Zob. na przykład E. Karczyńska, dz. cyt., s. 66.

¹¹²⁵ Tomasz Gil na Facebooku, dnia 11 listopada 2019 roku. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10157654922339643&set=a.10151281760879643> [data dostępu: 31.12.2020].

nie da się trafnie odczytać interpretacji znaczeń poszczególnych pojęć i kategorii świata ideowego. Uwagę zwracają wypowiedzi badanych, nasycone znaczeniami i sensami w praktyce życia społecznego, którego znaczenia przez tę praktykę są wyznaczone. To, co istotne, badani przenikają w obręb świata ideowego, którego są uczestnikami, tj. zmieniają środowiska społeczne własnego świata ideowego, ale go nie porzucają. **Trudno zatem mówić o stałej przynależności do środowiska ideowego, a raczej o przynależności idei** (lub przynależności *do* idei). Ideowość lewicowa lub prawicowa, towarzysząca badanym, utrzymuje się mimo zachodzących zmian w życiu jednostki.

W gruncie rzeczy analiza biografii badanych pozwala stwierdzić, że badani to osoby w większości pochodzące z małych miejscowości Polski. Młodzi, którzy deklarowali prawicowo-konserwatywną tożsamość, nie zawsze wywodzą się z klasy niższej lub pochodzą z małych miejscowości, natomiast badani o liberalno-lewicowych korzeniach – z klasy wyższej i dużych miast¹¹²⁶. Nawet jeśli teraz zamieszkują duże miasta, głównie ze względów zawodowych, to wywodzą się z polskiej prowincji. Należy odnotować, że to grupa ludzi, która w trakcie kształtowania własnych poglądów zetknęła się z jakąś zapaścią Polski i skutkami transformacji. Nawet jeśli dziś reprezentują stosunkowo dobrą pozycję, realizują kariery akademickie i polityczne, to w gruncie rzeczy musieli na to zapracować bez wsparcia instytucji i państwa. Co najwyżej ze wsparciem rodziny – choć też nie zawsze. Bo faktycznie rodzina nie zawsze mogła pomóc, poza jakimś dobrym słowem.

Okazuje się, że omawiany wątek powraca. Każdy z nas posiada własną opowieść biograficzną. Mnie jako badaczkę interesowało to, w jaki sposób młodzi badani i badane budują poczucie własnej ideowej przynależności. Z racji tego proces badawczy rozpoczęłam od rozpoznania domów rodzinnych badanych, przechodząc następnie do dalszych kwestii.

4.1.3. Partycypacja społeczno-polityczna młodych

Wniosek, który płynie z niniejszych badań, jest taki, że aktualna ideowość młodych nie jest naznaczona przynależnością klasową. Co prawda rola determinizmów społecznych w konstituowaniu się świadomości zakotwicza je w przeszłości, ale także istotnie w osobistym doświadczeniu, jego zmiennych charakterystykach, zależnych od sytuacji i kontekstu. Uwarunkowania społeczne (dom rodzinny, klasa społeczna, region, pochodzenie)

¹¹²⁶ Informują o tym sondaże wyborcze i wyniki PKW z 2020 roku.

dotyczą idei w tym sensie, że tworzą fundamenty owej ideowości, na których budowane jest ideowe wyobrażenie o świecie politycznym. Tak oto stanowią przestrzeń, z którą związane są pierwsze sposoby odczytywania świata, jego nazywania i definiowania, wspartego normami i zachowaniami, wpajanymi od najmłodszych lat w głąb ich świadomości. Świadczą o tym kolejne przykłady:

Nie wydaje mi się, że pomimo tego, że może mają [rodzice – przypis E.N.] tam inny pogląd, który spina opcję światopoglądową, natomiast zarówno mama i tata jakby nie rozumieją moją perspektywę taką bardzo indywidualistyczną, nie mają perspektywy takiej wspólnotowej, która jest właśnie charakterystyczna dla [usunięta nazwa środowiska, z którego pochodzi badany – przypis. E.N.]. Więc wydaje mi się, że tutaj to jest jakby moja praca. Praca ludzi, których spotykałem na swojej drodze, którzy mnie jakoś uświadomili. Nie mam poczucia, że mój dom rodzinny jakoś bardzo mocno wpłynął na moje poglądy (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹²⁷.

Kolejny etap można powiedzieć, że stanowi już świadomą identyfikację społeczną – określenie swojej tożsamości (poprzez identyfikację i akceptację wartości wybranych środowisk) i próba umiejscowienia siebie w społeczeństwie¹¹²⁸. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Muszę powiedzieć, że wcześniej miałam takie poczucie, które wyniosłam z domu, że jest cały szereg osób potrzebujących, którymi się nikt w Polsce nie zajmuje. I z tego też względu na początku studiów, gdzie się zainteresowałam jakimiś takimi ruchami bardziej nawet lewicowymi, bo miałam takie poczucie, że to są właśnie ruchy, które gdzieś się tymi słabszymi interesują. Po czym dokonałam takiej nawet autokorekty tych swoich poglądów, bo zobaczyłam, że to wcale tak nie jest, że jednak te powiązania z nomenklaturą, starą nomenklaturą, że to są bardziej jednak ugrupowania tych wszystkich misiów i tak de facto ta obrona słabszych, to jest taka fikcyjna. A przywiązana też byłam zawsze do tych wartości chrześcijańskich, które wyniosłam z domu (...) i teraz jestem osobą naprawdę mocno wierzącą, praktykującą i myślę, że to ma bardzo duży wpływ, ta chrześcijańska nauka Kościoła. I tak myślę, że ta moja tożsamość się kształtowała przez lata, ja też z tego względu, że patrzyłam jak mój tata zakładał działalność gospodarczą w Polsce i było mu ciężko. (...) I myślę, że w tym momencie doszłam do takiego momentu, że kieruję się rzeczywiście

¹¹²⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹¹²⁸ W tym celu wskazane jest odwołanie się do terminu ‘epistemiczne wartościowe ugruntowanie’. W tym celu zob. np. R. Rorty, *Filozofia jako zwierciadło przyrody*, przeł. M. Szczubiałka, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2022.

moralnością i etyką chrześcijańską, ale także w tym wymiarze gospodarczym, że jestem dosyć liberalna, ale mam świadomość, że są jednostki, którym po prostu można pomóc i trzeba pomóc. Że niekoniecznie to dążenie do zysku powinno być na pierwszym miejscu, bo takie podejście etyczne też w środowisku pracy, wynagradzania ludzi odpowiednio za ich pracę, za ich zaangażowanie. To czasami myślę, że właśnie to powinno być na pierwszym miejscu, a nie właśnie ta chęć zysku, która gdzieś tam wielu osobom przyświeca (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹²⁹.

Kontynuuje ten wątek kolejna rozmówczyni:

Czyli po prostu, że było mi ciężko, że musiałam zapracować sama, że nie mogłam od razu podjąć studiów, tylko musiałam zapracować i myślę, że te okoliczności po prostu mnie bardzo mocno ukształtowały, zahartowały, ale oczywiście też znajomi, rodzina, chociaż ja też dostrzegam to, że właśnie moi rodzice bardziej byli zajęci utrzymaniem się na powierzchni, dziećmi, także nawet my jak zaczęliśmy tak troszeczkę w domu politykować jak dorośliśmy, to my na nich większy wpływ wywieramy nawet w tej sferze ideowej, aniżeli oni wywierali na nas (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹³⁰.

Szczególnie ważny okres formacyjny dla badanych to czas liceum oraz studiów. W tym czasie badani wsparci wyobrażeniami (imaginearium) z domu rodzinnego i klasy społecznej dokonują wyboru środowisk i grup społecznych (w których będą dalej się uczyć, rozwijać, także socjalizować politycznie, w tym ideowo). Jak podkreślają, ten czas ma istotne znaczenie w formowaniu ich światopoglądów. To czas, kiedy bardziej świadomie zaczynają definiować swoje poglądy. Poniższe słowa dowodzą takiego sposobu myślenia:

Taka zupełnie przypadkowa rzecz. Że się trafi do fajnych ludzi, którzy są .. mogą też być fajnymi, otwartymi jakimiś .. nie wiem... grupą katolicką, w której się w niej dobrze znajdzie, a ktoś może trafić na harcerstwo, i się w nim dobrze znajdzie, ktoś trafi na jakąś grupę anarchizującą i się w niej będzie dobrze czuł. Więc czasem są to też takie trochę przypadkowe, towarzyskie kwestie (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹³¹.

Aktywizacja społeczno-polityczna młodych w tym czasie sprowadza się do dyskusji, uczestniczenia w różnego rodzaju eventach, spotkaniach w świecie rzeczywistym i internetowym. Poniższa wypowiedź obrazuje atmosferę tego czasu:

Młody człowiek też ma taki bunt, że ta władza jednak gdzieś tam za daleko się ... posunę... I takim momentem w moim przypadku było to, że to moi znajomi zaczęli brać

¹¹²⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

¹¹³⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

¹¹³¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

drugi kierunek studiów. On był wtedy bezpłatny, ale Platforma Obywatelska (śmiech), może to jest głupie z dzisiejszej perspektywy, ale Platforma Obywatelska decyduje, że trzeba będzie płacić za ten drugi kierunek¹¹³². No i wszyscy moi znajomi, ja też, jesteśmy wściekli na tę Platformę. I tu się zaczyna (śmiech), jednak jakoś politycznie rysować, że ona rządzi tak długo, że mamy tu jakieś, że nie jest blisko człowieka, że zaczyna robić choćby nam – młodym studentom pod górkę, itd, No i gdzieś się zaczyna ten bunt i wzajemne niezrozumienie w internecie (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹³³.

Należy odnotować, że w dobie internetu młodzi poprzez użycie różnego rodzaju komunikatorów internetowych (Gadu-Gadu, grono.net) biorą udział w dyskusjach w grupach tematycznie zbliżonych do ich światopoglądu, które ułatwiają komunikację, dzielenie się własnymi spostrzeżeniami na temat świata społeczno-politycznego. Mówi o tym jeden z badanych:

Tak się składa, że z [w tym miejscu pada nazwisko jednego z liderów młodej prawicy – przypis E.N.] poznaliśmy się internetowo i tak to się zaczęło. Był taki portal grono.net, na którym było miejsce forów dyskusyjnych i jedno nazywało się prawica, ale na nim było duże spektrum dyskusyjne, no i byli też ludzie nie utożsamiający się z prawicą i toczyła się po prostu, chyba najbardziej taka, największa grupa dyskusyjna dotycząca polityki (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹³⁴.

Kontynuując myśl, młodzi za pomocą komunikatorów internetowych uczestniczą w dyskusjach, angażują się w różnego typu działalności, ale też mogą mobilizować się wzajemnie i organizować wydarzenia (strajki, protesty, blokady, happeningi). Obecnie obserwujemy różne formy zaangażowania i aktywizmu obywatelskiego, za pomocą których ta aktywność jest realizowana. Odwołam się do autorytetu. Krystyna Skarżyńską zwraca uwagę, że młodzi, o których mowa, to pokolenie, w którym „polityka ’wchodziła’ w ich życie głównie za pośrednictwem śmiesznych lub przerażających memów w Internecie, które nie tylko upraszczają rzeczywistość, ale także pokazują politykę i rządzących polityków jako

¹¹³² Zob. Opłaty za studia na drugim i każdym kolejnym kierunku studiów stacjonarnych w uczelniach publicznych wprowadzone zostały w październiku 2011 r. nowelizacją ustawy z dnia 27 lipca 2005 roku – Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz.U. 2005 nr 164 poz. 1365). Według przepisów o prawo do bezpłatnych studiów na drugim i kolejnym kierunku mogły ubiegać się wyłącznie te osoby, które wcześniej uzyskały prawo do stypendium rektora. W 2014 roku Trybunał Konstytucyjny orzekł, że przepisy dotyczące odpłatności za drugi kierunek studiów były niezgodne z Konstytucją RP.

¹¹³³ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

¹¹³⁴ Wywiad przeprowadzony w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

kłamców, spryciarzy dbających tylko o własne interesy”¹¹³⁵. Ten pogląd wart jest szczególnej uwagi.

Media społeczne to współcześnie dla młodych przestrzenie wyrażania i kształtowania się poglądów politycznych, które w dobie wysoko rozwiniętej technologizacji, wydają się im szczególnie atrakcyjne i pożądane. Młodzi wyborcy doceniają to, w jaki sposób partie komunikują istotne kwestie i to wpływa na ich ogólną ocenę.

Odbiegając na chwilę od głównego wątku. Być może to, co odróżnia młodych od starych można zawrzeć w stwierdzeniu, że „nie ma jednego, uniwersalnego wzorca wchodzenia w dorosłość, obowiązującego dla wszystkich kultur, gdyż to właśnie cechy kultury danego społeczeństwa rzutują na jego przebieg”¹¹³⁶. Dlatego też procesy socjalizacji politycznej starszego pokolenia (dorastającego w realnym socjalizmie) diametralnie mogą się różnić od procesów socjalizacji politycznej młodego pokolenia (wychowanego w wolnej Polsce)¹¹³⁷. Ze względu na fakt, że polityczne i społeczne zaangażowanie młodych zostaje realizowane na inne niż dotychczas sposoby.

Z analizy materiału empirycznego wynika, że akty komunikacyjne nie są przez badanych dostrzegane i rozumiane poza kontekstem życiowej codzienności. Analizując związki pomiędzy formami zaangażowania a poglądami politycznymi, możemy zaobserwować, że wśród osób deklarujących się po lewej stronie na skali lewica-prawica jest najwięcej osób angażujących się w różne formy działań społeczno-politycznych, na przykład protesty, demonstracje, zbiórki na cele charytatywne, wolontariaty zgodnie z zasadą pomocniczości i solidarności, a także działania związane z kryzysem klimatycznym i wykluczeniem społecznym, z prawami i wolnością człowieka. Z kolei wśród osób deklarujących się po prawej stronie przeważają te angażujące się w działania propaństwowe, na przykład organizowanie debat i eventów o charakterze wspólnotowym, promowanie społeczeństwa obywatelskiego, tożsamości lokalnej, rozwoju kapitału kulturowego, wartości chrześcijańskich i katolickiej nauki społecznej¹¹³⁸.

4.2. Światy ideowe młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce po 2015 roku

¹¹³⁵ K. Skarżyńska, *Psychologiczne...*, dz. cyt., s. 114.

¹¹³⁶ J. Daszykowska, dz. cyt., s. 83.

¹¹³⁷ W tym celu zob. H. Świda-Ziemia, *Młodzi...*, dz. cyt. Por. H. Świda-Ziemia, *Młodzież w PRL: portrety pokoleń w kontekście historii*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2010.

¹¹³⁸ Por. J. Kajta i inni, dz. cyt., s. 19.

Rozpoczynając tę część rozprawy, należy pamiętać, że młoda lewica i młoda prawica to konglomeraty różnych środowisk ideowych, które nie są monolitami. Te dwa światy tworzą osoby o różnych doświadczeniach, postawach i zapatrywaniach na rozmaite sprawy. To, co łączy ich uczestników, to przynależność do pokolenia, którego dorosłe życie i pierwsze inicjacje polityczne przypadają na czasy po 1989 roku. Osoby te mogą również pamiętać czas transformacji systemowej i schyłek PRL. Z tego względu badaną grupę młodych różnicuje się na starszych młodych urodzonych w latach 80. i pod koniec lat 70. XX wieku oraz młodszych młodych, urodzonych w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku.

To światy wewnętrznie ideologicznie, politycznie i klasowo zróżnicowane. Aczkolwiek można wskazać na wartości, wokół których owa ideowość jest konstruowana. Jak już zostało powiedziane, wybór ideowy jest podyktowany wartością, wokół której budowane jest pewne wyobrażenie, przekonanie o świecie, będące połączeniem doświadczenia domu rodzinnego, pochodzenia, miejsca urodzenia z potrzebą przynależności, bycia częścią jakiegoś „my”¹¹³⁹ – wspólnoty, w której występuje pewien typ zachowań i praktyk – go unifikujących. W ten sposób wspólne rozumienie i postrzeganie danego świata z całym zespołem praktyk, symboli, postaw i wartości wzmacnia poczucie przynależności do tegoż świata. Tak oto na podstawie dwóch narracji (lewicowej i prawicowej) zauważa się różne spojrzenia na kształtowanie się relacji między światami ideowymi i interpretacje otaczającej ich rzeczywistości.

Idąc dalej, mamy do czynienia z tworzeniem się światów ideowych o podłożu intencjonalnym i wyobrażeniowym – w oparciu o jakieś wyobrażenie (idea, myśl) jednostka konstruuje swoją tożsamość ideową. Nie należy jednak zapominać, że całe te światy są różnorodne w swojej strukturze, a w ich skład wchodzi subświaty¹¹⁴⁰. Wobec tego mogą rodzić się konflikty i nieporozumienia w obrębie danego świata ideowego.

Moi badani odwołują się do różnych tradycji i nurtów lewicy i prawicy. Wobec tego dostrzega się nieznaczne różnice w sposobach interpretacji i uprawiania polityki. Można powiedzieć, że istotny podział dotyczy tych młodszych i starszych badanych. W ten sposób ujawnia się sytuacyjność i kontekstowość znaczenia czasu biograficzno-historycznego,

¹¹³⁹ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 288.

¹¹⁴⁰ W trakcie tej pracy mówiąc o subświatach, mam na myśli „tło” do analizy przestrzeni działań badanych, łączące i przeplatające znaczenia, sensy, symbole kulturowe w nim funkcjonujące. Por. B. Kotowski, *Język, subświat, ponowoczesność. Perspektywa antropologiczna*, W: *Język jako świadectwo kultury. Język. Kultura. Społeczeństwo II*, red. S. Cygan, Kielce: Wydawnictwo Kieleckie Towarzystwo Naukowe 2018, s. 99–108, K. Konecki, *W stronę...*, dz. cyt.

który jest związany z ich czasem wkraczania w dorosłość. Za taki dla starszych młodych uznaje się lata 90. Z kolei dla młodszych młodych jest to początek XXI wieku¹¹⁴¹.

4.2.1. Świat ideowy młodej lewicy – motywacje i postawy

W tej części spróbujemy dokonać charakterystyki świata młodej lewicy. Zaczniemy od tego, że świat młodej lewicy nie jest jednorodny w swej strukturze. Mając na uwadze, że świat ideowy młodej lewicy to konglomerat bardzo różnych środowisk, grup społecznych, tradycji itp., które określają widzenie i interpretowanie świata, młodzi badani mogą odwoływać się do różnych zasobów kultury i tradycji. To budzi określone napięcia wewnątrz ich świata społecznego.

Na podstawie analizy materiału jakościowego w lewicy wyróżnia się subświaty, które odwołują się do dwóch tradycji intelektualnych, a mianowicie robotniczej, czyli socjalnej, i kulturowej:

- a) Socjalna: Anarchiści, NSZZ „Solidarność” Sekcja Młodych i OPZZ Konfederacja Pracy Młodych, Nowy Obywatel, OZZ Inicjatywa Pracownicza (ruchy pracownicze), Partia Razem, PPS, Warszawskie Stowarzyszenie Lokatorów (ruchy lokatorskie), Antyfaszystowska Warszawa.
- b) Kulturowa: Codziennik Feministyczny i Ogólnopolski Strajk Kobiet, Greenpeace Polska, Krytyka Polityczna, Środowisko LGBT, Magazyn Kontakt, Partia Zieloni, Wolne miasto Warszawa (ruchy miejskie), Sojusz Lewicy Demokratycznej, Federacja Młodych Socjaldemokratów.

Wyróżnikiem powyższych subświatów są poszczególne elementy ideowe (wchodzące w skład idei)¹¹⁴², które składają się na widzenie i interpretowanie świata polityki. W związku z tych zauważalne są wzajemne tarcia i nieporozumienia między środowiskami młodej lewicy.

Za pierwszy argument na poparcie tej opinii można uznać spór na Facebooku między naczelnym „Nowego Obywatela” a lewicowymi aktywistami miejskimi. Zdaniem aktywistów miejskich Remigiusz Okraska z „Nowego Obywatela”, popierając politykę

¹¹⁴¹ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

¹¹⁴² Zob. S. M. Lipset, S. Rokkan, dz. cyt.

socjalną PiS, stał się propisowski¹¹⁴³. Z kolei Remigiusz Okraska zarzuca kulturowej lewicy, że nad wyraz angażuje się w spory światopoglądowe, osiłą sporu czyniąc nie kwestie ekonomiczno-socjalne a wyłącznie kulturowe¹¹⁴⁴. Podobne spojrzenie odnajdujemy w tekście Magdaleny Okraski pt. *Mam lewicowe poglądy. W niedzielę zagłosuję na PiS*¹¹⁴⁵. Tekst autorki był szeroko komentowany w środowisku lewicowym i spotkał się z krytyką ze strony kulturowej lewicy. Główny zarzut dotyczył poparcia przez Okraskę prospołecznej polityki PiS.

W ujęciu klasycznej lewicowości lewicowość i jej klasowość jest zakorzeniona w strukturze społeczno-ekonomicznej jednostki. Współcześnie lewica kulturowa kładzie nacisk na takie sprawy jak upodmiotowienie płciowe, seksualne czy rasowe w przeciwieństwie do lewicy socjalnej, u podłoża której teoria marksizmu kładzie nacisk nie na kwestie płci, seksu a ucisku klasowego¹¹⁴⁶.

Kontynuując wątek, należy zwrócić szczególną uwagę jak w świecie lewicy pracuje kategoria „nierówności”. Na przykładzie lewicowych subświatów wyróżnia się te, dla których ważniejsze są kolejno: nierówności ekonomiczne, nierówności ze względu na płeć, nierówności ze względu na orientację seksualną. Młoda lewica kulturowa w kraju przypisuje wyrażenie „walka klas” starym elitom lewicy i prawicy. Jest ono rozpatrywane w kategoriach elita kontra lud. Dla młodych ów walka klas została zastąpiona walką o prawa człowieka (m.in. o równouprawnienie płci, wyznania, wyrażanie własnych poglądów) i walką wykluczonych ze względu na orientację seksualną. Dla nich lewicowość sprowadza się do obrony praw mniejszości seksualnych.

Wspomniany wcześniej pogląd powraca w kontekście aktualnych podziałów w środowiskach lewicowych¹¹⁴⁷. Dotyczy chociażby pytania, dlaczego lewica głosuje na kandydatów liberalnych w wyborach¹¹⁴⁸. Zauważa się widoczny priorytet spraw światopoglądowych przed gospodarczymi w lewicy wśród młodszych młodych. Odnotowuje się, że dość częstym zarzutem jest to, że wielkomięjska lewica nie reprezentuje klasy ludowej

¹¹⁴³ Opinie te zbiegły się w czasie z socjalnym programem realizowanym przez PiS.

¹¹⁴⁴ Zob. wpisy Remigiusza Okraski na Facebooku w latach 2015–2020, <https://www.facebook.com/remigiusz.okraska> [data dostępu: 23.05.2022].

¹¹⁴⁵ M. Okraska, *Mam lewicowe poglądy. W niedzielę zagłosuję na PiS*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/wybory-glosuje-na-pis-magdalena-okraska/> [data dostępu: 23.05.2022].

¹¹⁴⁶ K. Marks, *Kapitał...*, dz. cyt.

¹¹⁴⁷ Zob. np. M. Nowicka-Franczak, *Transformacja w zmieniającej się narracji liberalno-lewicowej. Przykład publicystyki Grzegorza Sroczynskiego i Rafała Wosia*, „Przeгляд Socjologii Jakościowej” 2018, t. 14, nr 4, s. 40–65.

¹¹⁴⁸ Andrzej Duda i Rafał Trzaskowski byli kandydatami, którzy przeszli do drugiej tury wyborów prezydenckich w 2020 roku w kraju.

– mają inne priorytety, takie jak „niechęć do księży, miłość gejów”. Na potwierdzenie tych słów przytoczę kilka wypowiedzi badanych:

Cała ta ... [tu pada nazwisko lewicowej aktywistki – przyp. E.N.] lewicowość się wyraża w pohukiwaniu na polski faszyzm, na nietolerancję, jakiś frazesowy feminizm, ale to wszystko jest realizowane ze stołecznej kawiarni, z dobrych posad na uniwersytecie. Polega to na publikowaniu za dobre pieniądze w „Gazecie Wyborczej” – pohukiwać, że w Polsce to jest ciemnogród, itd. a jednocześnie się zatracają taki nurt lewicy robotniczej, ludowej, socjalnej. On jest reprezentowany już tylko jednostkowo. Jakieś pojedyncze postaci: Ryszard Bugaj, Piotr Ikonowicz, ale to są jakieś wyjątki zupełne (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁴⁹.

Kwestia następująca:

I w gruncie rzeczy ta jego lewicowość sprowadza się do tego, że jest gejem (6L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁵⁰.

Kolejny badany przyznaje:

Sprzątaczką, opiekunką, te wszystkie, nauczycielką, te wszystkie słabe wynagradzane, niewiążące się z prestiżem społecznym, prace mają żeńską nazwę i fajnie by było gdyby w tej dyskusji zacząć też trochę o tym mówić i zacząć mówić o ich warunkach pracy i życia. Bo kiedy mówimy posłanka, nie mówimy o tym, jakie wynagrodzenia są posłanek, że one mają fajne warunki życia, że to jest całkiem prestiżowa robota, tylko mówimy o tym, że to jest przestrzeń walki. To jest przestrzeń walki, ale ona nie może być odłączona od przestrzeni walki o osoby, które mają gorzej i które mają znacznie gorsze warunki życia i pracy do tego, żeby miały lepsze. No bo inaczej po prostu jedyna perspektywa, jaką obejmujemy, to jest ta perspektywa najbardziej uprzywilejowana i problemy osób najbardziej uprzywilejowanych, a no niestety to jest jeden procent problemów, oznacza problemy jednego procenta Polski, a reszta jest w ukryciu. (...) Różnie bardzo to wygląda i są osoby z różną charyzmatycznością, a po prostu jeśli nie ma tej pozycji, jeśli nie ma tych doświadczeń, tej perspektywy to tak naprawdę okazuje się, że największym problemem feminizmu jest to, czy ktoś przede mną otworzy drzwi albo, nie wiem, czy będzie mówić do mnie posłanka. No to nie są największe problemy, to są jedne z i fajnie, żeby je pokazywać, ale to jest kropla w morzu potrzeb (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹⁵¹.

¹¹⁴⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

¹¹⁵⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 listopada 2019 roku.

¹¹⁵¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

Następny komentarz wynika z poprzedniego. Piotr Ciszewski, lewicowy aktywista z Warszawskiego Stowarzyszenia Lokatorów, stwierdził na Facebooku: „Lewica niepotrzebnie porzuciła język klasowej nienawiści na rzecz 'języka miłości' i 'tolerancji' dla różnego celebryctwa, kapitalistów, spekulantów”¹¹⁵².

Po takiej refleksji wnioszek nasuwa się sam: spór ideowy na lewicy definiuje „wojenka” między libleftem a altleftem¹¹⁵³. Obie strony regularnie zarzucają sobie zdradę ideałów lewicowych¹¹⁵⁴.

Odnotujmy, że w debacie publicznej libleft koncentruje się wokół kwestii kulturowych i równościowych. Altleft z kolei na kwestiach ekonomicznych, gospodarczych, wsparcia socjalnego, kwestii warunków bytowania i rynku pracy.

Galopujący Major, lewicowy publicysta, zwraca uwagę, że „libleft – złośliwa nazwa osób, które lewicowość mają rozumieć głównie jako walka z innymi wykluczeniami niż wykluczenie ekonomiczne, lekceważąc, w ocenie swych krytyków, wykluczenie ekonomiczne. Główną siłą napędzającą libleft ma być niechęć do prawicowej obyczajowości, wobec czego są gotowi sprzymierzyć się nawet z liberałami ekonomicznymi. przeciwko owej prawicy”¹¹⁵⁵. W tej wypowiedzi odnajdujemy po części jakieś rozumienie.

Kontynuując wątek, badani z lewicy zwracają uwagę na różnorodność kwestii ideowych dla subświatów świata społecznego lewicy. Dla badanych odwołujących się do lewicy socjalnej najważniejsze są kwestie socjalno-ekonomiczno-gospodarcze a dużo mniej ważne są kwestie kulturowe. One natomiast istotne są dla lewicy liberalno-obyczajowej. Spójrzmy na taką wypowiedź:

¹¹⁵² Piotr Ciszewski na Facebook, dnia 5 stycznia, 2021 rok, <https://www.facebook.com/piotr.ciszewski.35/posts/3443808655728962> [data dostępu: 22.01.2021]. Aktywista w komentarzu nawiązuje do afery szczepionkowej z udziałem polskich celebrytów w styczniu 2021 roku. Pod koniec grudnia 2020 roku ruszyły szczepienia w Polsce przeciwko COVID-19. W pierwszej kolejności, w tak zwanym „etapie O” mieli zostać zaszczepieni kolejno: personel medyczny, pracownicy domów pomocy społecznej i miejskich ośrodków pomocy społecznej, osoby zatrudnione na uczelniach medycznych, następnie studenci kierunków medycznych. W tym czasie w Centrum Medycznym Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego poza kolejnością zaszczepili się artyści i celebryci, przedsiębiorcy. Wśród zaszczepionych osób znaleźli się m.in. aktorka Krystyna Janda oraz aktorzy Wiktor Zborowski i Andrzej Seweryn.

¹¹⁵³ Galopujący Major, *Czy Altleft z LibLeftem mogą zakopać topór wojenny?*, <https://galopujacymajor.wordpress.com/2020/12/09/czy-altleft-z-libleftem-moga-zakopac-topor-wojenny/> [data dostępu: 23.05.2021].

¹¹⁵⁴ W przestrzeni społecznego dyskursu w Polsce funkcjonują również terminy ‘libek’ i ‘neolibek’ jako określenia lekceważące. Głównie formułowane są przez lewicę socjalną i kierowane w stronę lewicowców, mieszkających w dużych miastach, posiadających wysokie zarobki, głosujących na polityków PO, czytających „Gazetę Wyborczą” i oglądających TVN. Te osoby także wykazują zrozumienie dla polityki Leszka Balcerowicza w czasie transformacji ustrojowej. Zob. np. Galopujący Major, *Libki i medialne cytrynki placzą, bo Margot śmiała pokazać fakulca*, <http://codziennikfeministyczny.pl/libki-medialne-cytrynki-placza-bo-margot-smiala-pokazac-fakulca/> [data dostępu: 27.10.2022].

¹¹⁵⁵ Galopujący Major, *Czy...*, dz. cyt.

Młoda nowa lewica jest czymś kompletnie, czego nie da się jakby uchwycić. To są ludzie, którzy są głównie indywidualistami. Identyfikują się z młodą nową lewicą, głównie przez jakąś ideę, która może być czasem śmieszna, na przykład jestem weganinem, i ja ratuję psy więc jestem lewicowcem, chodzę na paradę równości, więc jestem lewicowcem, czasem też przez studia wybiórczo biorą .. nie wiem.. Marksa .. czy przeczytają kilka książek i uważają, że też są lewicowcami (19L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.).¹¹⁵⁶

Wspomniany Galopujący Major podkreśla, że „altleft – złośliwa nazwa osób, które lewicowość mają rozumieć przede wszystkim jako walka z wykluczeniem ekonomicznym, lekceważąc, w ocenie swych krytyków, inne rodzaje wykluczenia. Główną siłą napędzającą altleft ma być niechęć do liberalizmu ekonomicznego, wobec czego są gotowi sprzymierzyć się nawet z faszyzującą prawicą przeciwko owym liberałom”¹¹⁵⁷. Badani z lewicy zdają się potwierdzać taki sposób myślenia.

W warunkach polskich jako lewicę można by określić partię Razem, od biedy część SLD, chociaż to jest moim zdaniem taka bardziej centrolewica z naciskiem na centro, a mniej na lewicę, a pozostałe ugrupowania to jest albo czysty marketing, tak jak Wiosna Biedronia. To jest moim zdaniem partia czysto wyborczo reklamowa lub prawica, no ta tzw. nowa, czyli nacjonalistyczna, na przykład właśnie Konfederacja czy różne ruchy neofaszyzystowskie, ale dominującą na prawicy jest ta stara technokratyczna prawica czy to będzie PiS, czy Platforma, które de facto nie różnią się od siebie tak bardzo ideowo, jakby to kreowały w mediach (3L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.).¹¹⁵⁸

Ponadto należy odnotować, że młodzi lewicowcy, którzy nawiązują do lewicowości socjalnej i społecznej mają krytyczny stosunek do takich postaci jak Jacek Kuroń czy Tadeusz Mazowiecki. Być może jest to związane z czasem ich sprostania. Zwróćmy uwagę na tę wypowiedź:

Prawdopodobnie na przykład na tle różnych środowisk lewicowych, na przykład „Krytyka” ma podobnie, ponieważ pochodzimy z takich domów, jakich pochodzimy, w których powiedziałbym, że myślało się o Mazowieckim jako o naszym człowieku, albo o Kuroniu jako może takim... też nie wiem czy naszym, bo jednak spoza widzialnych granic Kościoła, ale jednak etycznie naszym człowieku. To też w tych środowiskach naszych na pewno nie myśli się o początkach III RP w kategorii zdrady. W „Nowym Obywatelu”, które ma inne zupełnie zaplecze klasowe, bardzo silnie się myśli o Mazowieckim

¹¹⁵⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku.

¹¹⁵⁷ Galopujący Major, *Czy...*, dz. cyt.

¹¹⁵⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

albo o Kuroniu, jako o osobach bezpośrednio indywidualnie odpowiedzialnych za fatalne błędy i stąd właśnie do skreślenia. A u nas bagażem, który mamy od rodziców, jest to, że nie potrafimy myśleć o tych ludziach bez pewnego zaufania, czyli myślimy o tym w kategorii błędu, a nie zdrady. I w tym sensie łatwiej mi mówić o Kuroniu, jako o autorytecie, niż byłoby mówić kolegom z „Nowego Obywatela” (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁵⁹.

Wszystko to prowadzi do wniosku, że oba subświaty lewicy nie do końca się rozumieją. Czy trzeba mocniejszego dowodu?

Wobec tego, czy libleft z altleftem są w stanie się porozumieć? Wspomniany Galopujący Major, bloger i komentator „Krytyki Politycznej”, konkluduje, że „libleft powinien przestać histerycznie domagać się od altleftu krytyki PiSu za wszystko, a altleft powinien przestać ostentacyjnie wspierać PiS byleby tylko triggerować libleftu. Obie strony mogłyby sobie odpuścić wyzywanie się od kryptonazistów, piesków salonu, PiSowców, Liberałków i co tam jeszcze jest w arsenale obelg. Nie, to nie znaczy, że jedni mają uznać argumenty drugich. Chodzi o to, że jedni i drudzy, niczym skazana na siebie para z kredytem, może ugryźć się dwa razy w język, zanim na kogoś naskoczą”¹¹⁶⁰.

Podzielam ten pogląd i sądzę, że jest wart szczególnej uwagi.

4.2.2. Świat ideowy młodej prawicy – motywacje i postawy

Przejdźmy teraz do świata młodej prawicy. W przypadku młodej prawicy struktura ideowa świata ideowego młodych wydaje się bardziej skonsolidowana niż w lewicy. Wskazują na to wypowiedzi badanych, które pod względem treści i prezentowanych tradycji nie są aż tak różnorodne jak w lewicy. Wobec powyższego świat wartości młodej prawicy odbiera się jako znacząco uporządkowany. Aczkolwiek można dostrzec postawy i zachowania, odwołujące się do idei, różnicujące się głównie ze względu na styl i retorykę narracji. Za takie uznaje się np. postawy radykalne lub inne¹¹⁶¹:

- a) Radykalne: Młodzież Wszechpolska, ONR, Prawica Rzeczypospolitej, Ruch Narodowy, Ruchy katolickie i pro-life, Zjednoczona Prawica,

¹¹⁵⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

¹¹⁶⁰ Galopujący Major, *Czy...*, dz. cyt. Zob. także: Ł. Hassliebe, *Pancerna brzoza. Słownik prawicowej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2019.

¹¹⁶¹ Definiowane jako wszystkie pozostałe.

- b) Inne: Hipster Prawica, Kukizowcy, Fundacja Republikańska, Klub Jagielloński, Nowa Konfederacja, Korwiniści, Młoda Prawica, Stowarzyszenie KoLiber.

Jako pokolenie młodzi prawicowcy doświadczają (w sposób uświadamiany) zmiany społecznej, w tym także kulturowej. Świadczy o tym na przykład wypowiedź Michała Moskala, lidera młodzieżówki PiS. Szef Młodych PiS w wywiadzie udzielonym tygodnikowi „Do Rzeczy”, podkreśla, że „kraje rozwinięte muszą przestrzegać podstawowych zasad humanitaryzmu. Myślę, że bardzo wielu młodych ludzi dostrzega potrzebę ich przestrzegania. Prędzej czy później nasze społeczeństwo będzie musiało zrozumieć, że ochrona zwierząt jest koniecznością i nie ma nic wspólnego z poglądami politycznymi”¹¹⁶².

Nie wszyscy młodzi prawicowcy podzielają jednak tę opinię. Z postawą szefa Forum Młodych PiS nie zgadzają się młodzi politycy Solidarnej Polski¹¹⁶³ oraz młodzi narodowcy, którzy w ramach niezgody na treści prezentowane w wywiadzie, podjęli inicjatywę pod hasłem #NieJesteściePrawicą¹¹⁶⁴. W krótkim spocie wideo działacze Młodzieży Wszechpolskiej punktowali argumentację Moskala. Aby wzmocnić stanowisko, narodowcy przedstawiali lidera młodzieżówki PiS na tle aktywistów LGBT, ukazując tę grupę jako zagrożenie, które należy traktować realnie¹¹⁶⁵.

Podobne postawy obyczajowe odnajdujemy w całym środowisku narodowców. Aczkolwiek dostrzega się wewnętrzne nieporozumienia i brak pełnej zgodności, co do kwestii światopoglądowych. Potencjalnie może o tym świadczyć spór między Kają Gadek a liderami Konfederacji (charakteryzujący nieporozumienia w tym środowisku) wywołany pozbawieniem Kai Godek i pozostałych osób ze środowiska pro-life, wiodących miejsc na liście Konfederacji do Sejmu w 2019 roku. Po ogłoszeniu potencjalnych list prawicowa aktywistka opuściła Konfederację, a całą sprawę skomentowała w ten sposób:

jak już Państwo wiedzą, ludzie z Fundacja Życie i Rodzina i inicjatywy #ZatrzymajAborcję są poza Konfederacją. Nie była to nasza decyzja, osobiście do końca apelowałam do panów z Konfederacji o rozsądek i uszanowanie tego, jak ważna jest obrona życia dzieci i potraktowanie tego postulatu serio przez formację chcącą się mienić prawicową i być alternatywą dla rządów bezideowych. Wczoraj Krzysztof Bosak powiedział:

¹¹⁶² M. Moskal, dz. cyt., s. 26–27.

¹¹⁶³ Może o tym świadczyć polemika między Patrykiem Jakim, Michałem Wosiem (młodymi „ziobrystami”), a Michałem Moskałem na łamach tygodnika „Do Rzeczy”.

¹¹⁶⁴ Akcja Młodzieży Wszechpolskiej #NieJesteściePrawicą została zorganizowana jesienią 2020 roku.

¹¹⁶⁵ Zob. <https://dorzeczy.pl/kraj/152095/niejestescieprawica-narodowcy-reaguja-na-wywiad-szefa-młodzieżówki-pis-z-tygodnika-do-rzeczy.html> [data dostępu: 1.09.2020].

‘Myślę, że w Ruchu Narodowym podzielamy pogląd, że nie ma w Polsce, niestety wybory to pokazały, możliwości wprowadzenia do Sejmu formacji na radykalnie antyaborcyjnej i radykalnie antyhomoseksualnej retoryce’. Dokładnie tak zaczynał wiele lat temu PiS, a przez lata skręcił mocno w lewo. Konfederacja miała być ideowa i odważna. Tymczasem panowie stracili fason. I to w czasie, gdy wyrazistość i jasne stanowisko ws. wojny kulturowej jest tak bardzo potrzebne!¹¹⁶⁶.

Pochylmy się nad argumentacją Godek. W tym kontekście okazuje się, że postawy obrońców życia dzieci nienarodzonych i potencjalnych kar więzienia za informowanie o przerywaniu ciąży lub namawianie do aborcji w późnej ciąży nie są akceptowane przez całe środowisko¹¹⁶⁷. W świecie ideowym młodej prawicy zauważalne są różnice postaw i zachowań, co do kwestii obyczajowych. Wśród młodych pravicowców nie brakuje opinii, że obecny spór o wartości ma charakter wojny cywilizacyjnej¹¹⁶⁸. Na tle ogółu badanych są to jednak opinie marginalne i należy je identyfikować z radykalnymi postawami.

Inne spojrzenie na kwestie światopoglądowe odnajdujemy w środowisku Klubu Jagiellońskiego. Dowodzą tego słowa: „Wydaje mi się, że dużo lepiej żyłoby nam się w Polsce, w której może przejść zarówno parada równości, jak i marsz niepodległości. Polsce, w której można wiecować za małżeństwami homoseksualnymi, jak i protestować przeciwko nim. Niestety hipokryzja polityków i radykałów po obu stronach sprawia, że bliżej jesteśmy scenariusza, w którym nie możemy ani jednego ani drugiego”¹¹⁶⁹.

Tak oto podsumowując wątek, dostrzega się, że w świecie ideowym młodej prawicy uczestnicy różnych środowisk nie do końca się rozumieją.

Ponadto w narracjach młodych pravicowców dostrzega się trudności z identyfikacją z terminem „młoda prawica”. Młodzi termin „młoda/nowa prawica” odnoszą do środowisk pravicowych, które ich zdaniem używają cynicznego języka opisu rzeczywistości politycznej

¹¹⁶⁶ Kaja Godek na Facebooku, dnia 10 sierpnia 2019 roku, <https://www.facebook.com/102563917763918/posts/109876020366041/> [data dostępu: 31.01.2021]. Zob. także https://www.rp.pl/polityka/art1187511-godek-konfederacja-miala-byc-odwazna-stracili-fason?fbclid=IwAR0uN3UwVWcUwLLu7dRbGh3FX0MvfNg_J-yyNCjAC28fZ1Uc0XWQAJT7Si8 [data dostępu: 11.08.2019].

¹¹⁶⁷ Projekt ustawy "Aborcja to zabójstwo" zakładał kary za m.in. informowanie o możliwości przerwania ciąży w kraju i za granicą. Zob. [https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-1010-2022/\\$file/9-020-1010-2022.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-1010-2022/$file/9-020-1010-2022.pdf) [data dostępu: 20.05.2023]. Sejm większością głosów projekt odrzucił dnia 7 marca 2023 roku.

¹¹⁶⁸ Por. Wypowiedzi Patryka Jakiego w kwestii aborcji oraz ideologii gender. Zob. W czasie Strajku Kobiet w listopadzie 2020 roku Robert Bąkiewicz wzywał do obrony wiary, „obrony Kościołów” oraz utworzenia Straży Narodowej; cyt. za Bąkiewiczem: „Tak, to jest wojna, i my do tej wojny przystępujemy”. Por. M. Tondera, *Inna, dziwna prawica*, <https://klubjagiellonski.pl/2018/02/07/inna-dziwna-prawica/> [data dostępu: 7.02.2018].

¹¹⁶⁹ P. Trudnowski, <https://klubjagiellonski.pl/2021/11/08/duzo-lepiej-zyloby-sie-nam-w-polsce-w-ktorej-moze-przejsc-zarowno-parada-rownosci-jak-i-marsz-niepodleglosci-video/> [data dostępu: 3.03.2022].

w Polsce. Znaczna część młodych z prawicy nie podziela tych postaw. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Chociaż znów, z pewnymi zastrzeżeniami, ale na pewno ja nazywam sam siebie młodą czy nową prawicę – bo to jest reakcją na plemienny układ PiS-u i PO dzisiaj, betonujący scenę polityczną. Czyli do młodej prawicy będą należeli, będzie należeć młodsze pokolenie z Kukiz 15, z Ruchu Narodowego. Niestety nie ma takiej młodej prawicy, która by mi odpowiadała osobiście poglądowo, bo nie chcę z Ruchem Narodowym czy Korwinem mieć nic wspólnego. Kukiz 15 budził moje nadzieje, ale też one zostały pogrzebane, bo poszedł w stronę nacjonalizmu (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁷⁰.

Odnotujemy, że u młodych mężczyzn we wczesnej młodości obecne jest zafascynowanie korwinizmem, a ich pierwsze identyfikacje ideowe dotyczą partii Korwin. Badania pokazują, że na Konfederację głosują przede wszystkim osoby w wieku 18–29 lat¹¹⁷¹. Należy odnotować, że elektorat Konfederacji także ma największe odchylenia, jeśli chodzi o identyfikację¹¹⁷², z uwagi na to, że stanowi konglomerat kilku nurtów i tradycji: narodowcy, wolnościowcy, korwinowcy. Warto przypomnieć, że skrajna prawica jest obecnie ruchem innym niż w latach 90. Ruch ten znacznie ewoluował pod względem podejścia do niektórych kwestii, z których większość nawiązywała w swoich programach do dziedzictwa przedwojennej endecji i Obozu Narodowo-Radykalnego¹¹⁷³.

Na zakończenie wróć jeszcze raz do kwestii radykalizmu obyczajowego prawicy. Wbrew temu, co mogłoby się wydawać, młodzi prawicowcy doświadczają zmiany społecznej, wobec tego radykalne postawy i zachowania nie uchodzą za obiektywne. Być może za tą opinią przemawia fakt pozbawienia Kai Godek wiodącego miejsca na liście Konfederacji do Sejmu w 2019 roku¹¹⁷⁴.

¹¹⁷⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2018 roku.

¹¹⁷¹ Por. wyniki wyborów parlamentarnych w grupie wiekowej 18–29 w 2015, 2019 i 2023 roku w Polsce.

¹¹⁷² Por. Z badań elektoratów przeprowadzonych przez CBOS w 2023 w kraju wynika, że skrajna prawica posiada elektorat bardzo zróżnicowany w kwestiach światopoglądowych, m.in. w sprawie aborcji i praktyk religijnych. Zob. Charakterystyka poglądów elektoratów, Warszawa: CBO 2023, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_097_23.PDF [data dostępu: 1.12.2023].

¹¹⁷³ J. Kajta, *Dobre...*, dz. cyt., s. 87–114.

¹¹⁷⁴ Zob. Po ogłoszeniu decyzji działaczka stwierdziła, że: “nie była to nasza decyzja, osobiście do końca apelowałam do panów z Konfederacji o rozsądek i uszanowanie tego, jak ważna jest obrona życia dzieci i potraktowanie tego postulatu serio przez formację chcącą się mienić prawicową i być alternatywą dla rządów bezideowych. [...]”; cyt. za: Kaja Godek na Facebooku, dnia 10 sierpnia 2019 roku, <https://www.facebook.com/102563917763918/posts/109876020366041/> [data dostępu: 31.01.2021].

4.3. Klasyfikacje ideowe pod kątem interakcji społecznych: młoda lewica vs młoda prawica

Zamierzeniem tej części jest ukazanie relacji znaczeń i sensów między światami młodej lewicy i młodej prawicy. Na podstawie analizy prowadzonej pod kątem poszukiwania znaczenia lewicowości i prawicowości w obu światach ideowych zauważa się różnice w sposobach odczytywania obu tych kategorii w kraju¹¹⁷⁵.

Przypomnijmy, za punkt odniesienia **idei** światów młodej lewicy i młodej prawicy uznaje się uogólniony system wartości, który jest akceptowany w danym świecie ideowym¹¹⁷⁶. Oba składają się z narracji *wypełnionych* lewicową lub prawicową ideą. Terminy, pojęcia i kategorie działające w obrębie tych światów są *nasycone* elementami znaczącymi¹¹⁷⁷. Młodzi badani określają rzeczywistość za pomocą języka, który jest im bliski¹¹⁷⁸.

Podążając za Ferdinandem de Saussurem, język rozumie się jako system znaków i symboli. Każde słowo (znak) składa się z elementu znaczonego (fr. *signifié*) i znaczącego (fr. *signifiant*), gdzie znaczące wyraża znaczone, a oba połączone są ze sobą relacją znaczenia¹¹⁷⁹.

Po takiej refleksji należy stwierdzić, że słowa '**prawica**' i '**lewica**' odczytuje się jako symbole, w których elementem znaczącym będzie postrzegany obraz znaku (symbolu). Z kolei element znaczony to mentalna koncepcja, do której odnosi się obraz znaku (symbolu), czyli nasze rozumowanie, indywidualna interpretacja tegoż znaku (symbolu).

Kwestia następną: **idee** tworzą słowa o określonych znaczeniach i sensach, wypełnione określoną treścią¹¹⁸⁰. Z uwagi na różne **rozumienia (znaczenie) tych słów**, które w sposób istotny kształtują poglądy, postawy uczestników danych światów ideowych, **idee** mogą się od siebie odróżniać¹¹⁸¹. W debacie publicznej posługujemy się pojęciami i różnymi ich znaczeniami.

Zwracając uwagę na wymiar ideologiczny dyskursów politycznych światów młodej lewicy i młodej prawicy, zauważa się, że dyskursy lewicowe i prawicowe (ideologie)

¹¹⁷⁵ Por. A. Schütz, *Świat społeczny...*, dz. cyt., A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt., M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt., I. Krzemiński, dz. cyt.

¹¹⁷⁶ Tamże.

¹¹⁷⁷ F. de Saussure, *Kurs...*, dz. cyt.

¹¹⁷⁸ Por. E. Hałas, *Symbol...*, dz. cyt.

¹¹⁷⁹ F. de Saussure, *Kurs...*, dz. cyt.

¹¹⁸⁰ Zob. E. Hałas, *Symbol...*, dz. cyt.

¹¹⁸¹ Tamże.

przekształcają znaczenie kategorii powszechnie używanych w polityce. Tak oto pojęcie lewicowości i prawicowości inaczej będzie używane i rozumiane przez osobę identyfikującą się jako lewicowiec, a inaczej przez osobę identyfikującą się z prawicą. Taka relacja zachodzi między uczestnikami świata młodej lewicy i młodej prawicy w kraju¹¹⁸².

W nawiązaniu do teorii z rozdziałów pierwszego i drugiego stwierdzam i zakładam, że zawartość ideowa pojęć „lewica” i „prawica” dla młodych jest wynikiem kojarzenia zestawu cech lewicowości i prawicowości. A także włączenia pewnych elementów i związanych z nimi narracji, które jeszcze do niedawna nie były postrzegane jako konstytutywne (dla lewicowości lub prawicowości); z kolei inne przestały spełniać swe symboliczne znaczenie.

Debata na ten temat jest złożona. Ma związek z definiowaniem **idei lewicowych i prawicowych** i ich różnych (opozycyjnych) interpretacji. Lewicowcy na przykład zarzucają prawicowcom hipokryzję w kontekście wiary oraz to, że ich sposób działania w polityce jest autorytarny. Zupełnie inaczej tę kwestię widzą prawicowcy. Owe sposoby rozumienia odnajdujemy w kilku wypowiedziach badanych.

W tym kontekście przypomnijmy wypowiedź Remigiusza Okraski z „Nowego Obywatela”, który przeciwnikom politycznym zarzuca, że

tyle opowiadają o konserwatyzmie wyrastającym z chrześcijaństwa, a w realu wspierają konserwatyzm wyrastający z jaskini? To świetnie widać na przykładzie sporów o seksualność, traktowanie kobiet, przemoc domową, molestowanie itp. To są właśnie takie płaszczyzny, na których konserwatyzm wyrastający z chrześcijaństwa powinien być za szanowaniem godności innych osób, w tym kobiet, a przeciwko jej naruszaniu, przedmiotowemu traktowaniu innych, niepanowaniu nad małpą (vel ‘naturą’ – całe chrześcijaństwo jest właśnie przeciwko prymatowi „natury” nad człowieczeństwem) w sobie itp. Jak to jest, że tych samych ludzi, których gorszą geje pragnący sformalizowania swojego związku nie gorszą damski bokser, oblech, molestator i reszta marnych siusioków tego pokroju?¹¹⁸³.

Inaczej tę kwestię widzą prawicowcy. Pewne rozumienie odnajdujemy w wypowiedzi Marcina Kędzierskiego z „Klubu Jagiellońskiego”, który stwierdza, że

to nic, że sprzeciwiając się konwencji stambulskiej, m.in. z powodu rozszerzenia kategorii przemocy wobec kobiet na kwestie dostępu do ‘usług zdrowia reprodukcyjnego’, wcale nie popieramy przemocy.

¹¹⁸² Por. Tamże.

¹¹⁸³ Remigiusz Okraska na Facebook, dnia 1 grudnia 2020 roku.

<https://www.facebook.com/remigiusz.okraska/posts/pfbid02irHvz2N4VMkYb7QExdqcw3jH3Ci98mpyaCH8NRqbw7MF2WNvocTvEBXM9fJ76nATl> [data dostępu: 31.12.2021].

W debacie publicznej i tak będziemy jednak przedstawiani jako ci, którzy lubią bić żony. To nic, że wyrażając sprzeciw wobec małżeństw homoseksualnych, wcale nie zabraniamy ludziom kochać, kogo chcą, ani nikogo nie wykluczamy. W debacie publicznej i tak będziemy funkcjonować jako ci, którzy, ‘zakazują miłości’ albo wykluczają. A wiadomo – prawdziwa ‘miłość’ nie wyklucza”¹¹⁸⁴.

W tym aspekcie lewicowcy zarzucają prawicowcom hipokryzję. Ich zdaniem prawicowcy, mówiąc o wartościach, nawiązując do religii i etyki chrześcijańskiej tylko pozuja na katolików. W rzeczywistości podobnie jak lewicowcy reprezentują relatywizm moralny.

Kolejnym przykładem różnic w interpretacji postaw i wartości w lewicy i prawicy jest sposób rozumienia pojęć ‘wolność’, ‘równość’, ‘tolerancja’. Dla lewicowców legalizacja małżeństw osób homoseksualnych łączy się z prawami człowieka. Odrzucają prawicowe myślenie o tradycyjnym modelu rodziny¹¹⁸⁵. Spójrzmy na poniższą wypowiedź:

Małżeństwo, przynajmniej w religii katolickiej jest sakramentem. No więc w tym sensie ja to rozumiem, że ten sakrament ma jakiś wymiar, czasem też pragmatyczny, że to jest jakaś też prawda wiary, tajemnica wiary – w tym sensie dwoje ludzi staje się jedni. Dlatego uważam, że to jest rzeczywiście trochę inny porządek świata, w którym, powiedzmy, ludzie, którzy właśnie dokonują tu wyboru, są chrześcijanami, to rozumiem, że decydują się na jakieś pewne wartości. Natomiast żeby państwo mi mówiło, że to jest dobre, a to jest złe, czy żeby nie uznawało tego czy tamtego, to jest jakieś kompletnie absurdalne, żeby wkraczało w taką przestrzeń, że to jest niezgodne z Pismem Świętym, bo święty Paweł napisał w liście, że tacy będą, po prostu, potępieni, no to po prostu nie możemy być małżeństwem. Znaczący nie kumam jakby kompletnie, jakie racje stoją za tym, żeby państwo miało nie uznawać małżeństw jednopłciowych skoro one istnieją. Totalnie mi się to rozjeżdża i w tym sensie miałem uczucie osamotnienia i wyalienowania w tym środowisku. To nie chodziło, że oni to potępiali, tylko, że miałem poczucie takiej totalnej nieprzystawalności (4L, G3, przedział wiekowy 31–40 l)¹¹⁸⁶.

¹¹⁸⁴ M. Kędziński, „Przemija bowiem postać tego świata”. *LGBT, Ordo Iuris i rozpad katolickiego imaginarij*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/08/08/przemija-bowiem-postac-tego-swiatea-lgbt-ordo-iuris-i-rozpad-katolickiego-imaginarij/> [data dostępu: 20.08.2020].

¹¹⁸⁵ Zob. *Jak wygląda życie wierzących osób LGBT?*, <https://www.facebook.com/watch/?v=304594803984386> [data dostępu: 01.07.2021], A. Lesiak, *Nowi mężczyźni. Jak młodzi Polacy radzą sobie z oczekiwaniami społecznymi?* <https://noizz.pl/kryzys-meskosci/kryzys-meskosci-jak-mlodzi-polacy-radza-sobie-z-oczekiwaniami/jrpx2j> [data dostępu: 16.04.2022], M. Dzierżanowski, <https://tvn24.pl/magazyn-tvn24/wierzacy-gej-czasem-wiekszym-problemem-niz-naziol-sa-pobozni-katolicy,227,3909> [data dostępu: 16.04.2021], Ł. Ronduda. A także, Ł. Gutt, *Wszystkie nasze strachy*, 2021.

¹¹⁸⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 4 października 2019 roku.

Co więcej, badani z lewicy zwracają uwagę, że prawa człowieka związane są z prawem do miłości, szacunkiem i tolerancją. Uzupełnijmy tę myśl takim oto cytatem:

Odczuwam to tak, że ja jestem zawsze po stronie słabszych. Zawsze będę po stronie słabszych, zawsze będę po stronie środowiska naturalnego i po stronie wspólnoty. Wierzę, że prawa człowieka są czymś niezbywalnym i one dotyczą stref, na które prawica by ich pewnie nie rozszerzyła, czyli na kwestie dotyczące na przykład kwestii wyboru kobiety, jeśli chodzi o ciążę czy o małżeństwa homoseksualne (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹¹⁸⁷.

Lewicowcy zarzucają prawicowcom dehumanizację osób o homoseksualnej orientacji. Z kolei prawicowcy są zdania, że ich postawy nie są wynikiem uprzedzeń wobec homoseksualizmowi/homoseksualności, a łączone z kwestiami instytucjonalnymi. Taką postawę lewicowcy uznają z kolei za akt ograniczania wolności człowieka. Ten sposób myślenia uporczywie powraca w wypowiedziach badanych:

Kiedyś poznałem kolegę o pisowskich poglądach. Był w PiS. Miał bardzo prawicowe poglądy. Mówił dużo o Kościele katolickim. Okazuje się, że chłopak, który był w PiS, jest homoseksualistą, a mówił o Bogu dużo, o takich prawicowych rzeczach. (...) Ja gdzieś tam, no nie akceptuję tego, bo mi się to nie podoba. Ja twierdzę, że mężczyzna z kobietą powinien być, ale to, co oni sobie tam robią, to niech sobie robią w swoim domu, mnie to wisi. Gorzej jak już wychodzą na ulicę, wtedy to zaczyna mi się nie podobać, że to dzieci widzą. To nie jest promocja homoseksualizmu tylko, to jest promocja jakiś wynaturzeń, już takich konkretnych. Rozumiem, że będą walczyć o swoje prawa homoseksualistów, no i to jest spoko. Niech sobie w urzędach, gdzieś tam walczą o to, ale nie na pokaz, że wychodzą ludzie, którzy nie mają z homoseksualizmem nic wspólnego i oni jeszcze ich pogrążają w tym kierunku. Po prostu robią z siebie pośmiewisko, a ci prawdziwi homoseksualiści, gdzieś tam zamknięci, ci którzy żyją, no rzeczywiście takimi problemami swoimi osobistymi, to oni są zamknięci, oni się nie pokazują i oni jeszcze dostają po dupie za tych, którzy to właśnie wyśmiewają (1P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹⁸⁸.

Powyższa myśl inspirowała do refleksji. Lewicowcy są przekonani, że powyższa postawa narusza wolności człowieka i prawa do decydowania o sobie. Prawica dehumanizuje osoby homoseksualne i odbiera im status osoby ludzkiej. Innego zdania z kolei są przedstawiciele prawicy, którzy uważają, że tego typu postawy nie mają na celu

¹¹⁸⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

¹¹⁸⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 września 2019 roku.

odczłowieczania kogokolwiek, a jedynie są przejawem negatywnego stosunku do ideologii gender i działań środowisk LGBT na tle przekonań i sumienia¹¹⁸⁹.

Oddajmy głos innej opinii i przypomnijmy o performansie „Tęcza nas nie obraża”, zorganizowanym przez lewicowe aktywistki w Płocku pod koniec kwietnia 2020 roku. Za rozklejanie „tęczowych Maryjek” aktywistki oskarżono o obrazę uczuć religijnych. W ich obronie stanęli autorzy chrześcijańsko-lewicowego „Magazynu Kontakt”. Stanisław Krawczyk napisał, że

pod przykrywką ochrony uczuć religijnych państwo PiS wspiera dyskryminację i przemoc. Równocześnie blokuje próby opowiedzenia się za grupą, której społeczne położenie jest naprawdę trudne. W tej sytuacji naszym obowiązkiem jest ujęcie się za dyskryminowanymi. (...) Co więcej, również z chrześcijańskiej perspektywy teologicznej tak ostre reakcje na domniemane działania Elżbiety Podleśnej są absurdem graniczącym z idolatrią. Między innymi dwudziesty rozdział Księgi Wyjścia mówi jasno, że wizerunkom nie należy oddawać czci należnej Bogu. Oburzeni katolicy oraz odwołujący się do ich uczuć biskupi, politycy i dziennikarze zachowują się tak, jak gdyby symbol był równoznaczny z rzeczywistością, do której ma się odwoływać. To nie jest ani ochrona ewangelicznych ideałów chrześcijaństwa, ani późniejszych doktryn sformułowanych przez różne jego odmiany – to oznaczanie terenu, manifestacja władzy, pokazywanie innym, gdzie ich miejsce¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁹ Projekt fundacji Kai Godek „Stop LGBT” z 2020 roku dotyczył zakazu organizowania zgromadzeń, propagujących orientacje inne niż heteroseksualne, związki osób tej samej płci i przyznanie możliwości zawarcia związku małżeńskiego przez osoby tej samej płci a także wprowadzenie zmian w prawie o zgromadzeniach, w celu zabronienia podczas takich wydarzeń demonstracji, marszy, wieców z wykorzystywaniem m.in. symboli religijnych w sposób mogący obrazić uczucia religijne innych osób. Zob. Projekt „Stop LGBT”, www.stoplgbt.pl [data dostępu: 01.07.2022]. Por. „Tak dla rodziny, nie dla gender” – obywatelska inicjatywa ustawodawcza zainicjowana w lipcu 2020 roku. Autorzy projektu, czyli Chrześcijański Kongres Społeczny oraz Instytut na rzecz kultury prawnej Ordo Iuris z poparciem kilkudziesięciu organizacji prorodzinnych domagali się wypowiedzenia konwencji stambulskiej oraz podjęcia prac nad opracowaniem projektu Międzynarodowej Konwencji Praw Rodziny. Młodzież Wszechpolska była zaangażowana w zbieranie podpisów pod projektem ustaw.

¹¹⁹⁰ S. Krawczyk, *Tęcza nas nie obraża! Stoimy u boku Elżbiety Podleśnej*, <https://magazynkontakt.pl/tecza-nie-obraza-stoimy-u-boku-elzbiety-podlesnej/> [data dostępu: 22.01.202]. Hasło „Tęcza nas nie obraża” oraz aktywistki propagujące to hasło oskarżone o obrazę uczuć religijnych w kraju. W nocy z 26 na 27 kwietnia 2019 roku w okolicy Kościoła św. Dominika w Płocku, aktywistki Elżbieta Podleśna, Anna Prus, Joanna Gzyra-Iskandar rozklejały plakaty z wizerunkiem Matki Boskiej w tęczowej aureoli. Był to sprzeciw na wielkanocną instalację Grobu Pańskiego w Kościele św. Dominika w Płocku z homofobicznym przekazem na temat osób LGBT. Nad ranem 6 maja 2019 roku Elżbieta Podleśna została zatrzymana przez policję w związku z dochodzeniem w sprawie profanacji wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej, następnie usłyszała zarzut obrazy uczuć religijnych. W połowie maja zarzuty postawiono także dwóm pozostałym aktywistkom. W lipcu 2020 roku Elżbietę Podleśną, Annę Prus, Joannę Gzyrę-Iskandar oskarżono o naruszenie art. 196 kodeksu karnego, tj. „obrazę uczuć religijnych”. Proces ruszył w styczniu 2021 roku przed Sądem Rejonowym w Płocku i zakończył się 2 marca wyrokiem uniewinniającym aktywistki. Wśród oskarżycieli posiłkowych znaleźli się m.in. Kaja Godek, działaczka pro-life i Tadeusz Łepkowski, proboszcz parafii. Godek i Łepkowski domagali się po półtora roku prac społecznych dla aktywistek. Dnia 2 marca 2021 roku Sąd Rejonowy w Płocku uniewinnił aktywistki od zarzutu obrazy uczuć religijnych. Sędzia Agnieszka Warchoń w ustnym uzasadnieniu wyroku stwierdziła, że „Tęcza wpisana w aureolę Matki Bożej i Dzieciątka Jezus nie narusza sakralnego wizerunku.

Warto przypomnieć, że w trakcie procesu Elżbieta Podleśna przyznała, że jest osobą wierzącą, ukończyła Katolicki Uniwersytet Lubelski i ma ogromny szacunek do symboli religijnych. Innego zdania była obecna na sali sądowej Kaja Godek, która uznała, że działania Podleśnej były przede wszystkim wymierzone w Kościół¹¹⁹¹.

Następny wniosek wynika z poprzedniego. W narracjach prawicowych badanych na pytanie o stosunek do osób LGBT przeważają takie odpowiedzi:

Wydaje mi się, że trochę demonizowane na prawicy jest to pojęcie. Nawet trochę w kontrze do prawicowości. Ja bym nawet bardziej przyjął tę tolerancję w myśleniu liberalnym. W sensie takim, że trochę mnie wkurza takie wiesz, jakby jednak stygmatyzowanie ludzi i mówienie o tym, że no .. nie rozumiem zupełnie jak osoba o poglądach konserwatywnych czy religijnych, przykładają pojęcie homoseksualizmu z kategorii katolickich na kategorie polityczne. W sensie ja nic do tych ludzi nie mam. Mam masę znajomych homoseksualnych, bardzo lubię tych gości. I bardzo mam takie przekonanie, że tolerancja to szacunek do drugiej osoby, przekonanie, że ona może sobie żyć w określony sposób, jest czymś co też dla konserwatysty jest ważne. Ale z drugiej strony ta tolerancja

w wymiarze liberalnym, troszkę jakby przekroczyła swoje granicę, o tyle że uznała, że ci ludzie staną się jedynie i wyłącznie podmiotem polityki. I to jest problem, bo to też jest problem lewicy, że ona w ogóle zapomniała o tych wykluczonych, kto inny stał się ich podmiotem polityki (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹⁹².

Inny prawicowiec podkreśla:

W pewnym sensie lewicowość obyczajowa to jest bardzo daleko posunięty utylitaryzm, który mówi ci „to właściwie i tak to będziesz robił, więc w ogóle dlaczego masz mieć z tym problem”, to jest bardziej komfortowo. Natomiast nasza tożsamość mówi: „tak będziemy to robić”, ale jest pewna granica, chcemy sobie sami stawiać jakąś tam granicę i mówić:

Jednocześnie w żadnym wiadomym sądowni miejscu w Biblii, ani katechizmie Kościoła katolickiego nie znajduje się zapis wykluczający ze wspólnoty kościoła osoby nieheteronormatywne.” Wyrok był nieprawomocny. Prokuratura zapowiedziała wniesienie apelacji. Zob. https://oko.press/teczna-symbol-dumy-osob-lgbt-nie-niesie-ponizajacych-tresci-uzasadnienie-wyroku-slowo-w-slowo/?utm_medium=Social&utm_source=Facebook&fbclid=IwAR0Cb-MuIj8MpQmIwSfud7yiqj63HzQgIoP54GHwTTxEivKLlqaKF9-sBL4#Echobox=161470214 [data dostępu: 1.01.2022].

¹¹⁹¹ R. Jurszo, M. Piasecki, A. Kubis, S. Klauziński, *Chciałam się sprzeciwić pogardzie i nienawiści”. Zaczął się proces o „teczowe Maryjki”*, <https://oko.press/chcialam-sie-sprzeciwic-pogardzie-i-nienawisci-zaczal-sie-proces-o-teczowe-maryjki/> [data dostępu 22.01.2021].

¹¹⁹² Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

„źle zrobiłem i tak dalej.” Ale nie jest to takie myślenie w kategoriach bardzo jakiś takich ortodoksyjnych (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹⁹³.

Diametralnie inaczej tę kwestię postrzegają lewicowcy. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Nie mogłabym się identyfikować z lewicą, bo generalizując już w tym momencie, bo to też są różni ludzie. Bo jednak ludzie wokół „Krytyki Politycznej” trochę inni są raczej, powiedziałabym dosyć bardzo ciekawi i dosyć ciekawe artykuły można tam przeczytać, ale lewica głównie dzisiaj zajmuje się takimi głupotami, że to się nawet... No nie chce się słuchać. Oni szukają problemów tam, gdzie nie trzeba. Ale oni wiedzą, że dzięki temu mogą zbić kapitał polityczny i to jest to. Nie zajmują się prawdziwymi problemami, które powinny być dla lewicy najważniejsze w działaniach. Nie robią tego i przez to taka partia jak Prawo i Sprawiedliwość, nie wiem, podbiera ich postulaty. Bo lewica tego nie robi, po prostu. Oni zajmują się kilkoma sprawami: LGBT, aborcja i Kościół – i to jest to. Oni są płytycy. Znaczą ja to gdzieś rozumiem. Bo jeżeli, powiedzmy, komunizm był lewicowy, to jednak skupiał się na sprawach gospodarczych – oni od tego odeszli. No mówię, lewica skupia się dzisiaj na kilku sprawach. Odeszła od spraw, które najważniejsze dla lewicy powinny być. (...) To jest też takie uprzedmiotowienie człowieka bym powiedziała. Lewica chce różnorodności, ale to wszystko ma być taką papką kulturową, która jednak jest bardzo podobna. Dzisiaj prawica, gdzieś tam te tradycyjne wartości podtrzymuje, dużo bardziej szanuje inne kultury niż lewica. Lewica nie chce tego. Lewica chce zrównać kultury do jednego (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹¹⁹⁴.

Po takiej refleksji powraca myśl Ferdinanda de Saussure'a, że relacje między symbolami, które mogą być emblematyczne dla poszczególnych zbiorów i dotyczyć wartości, są ideologicznie legitymizowane dla danego zbioru. *Signifié* (znaczone) odnosi się do pojęcia związanego ze znakiem, a *signifiant* (znaczące) do treści i formy znaku¹¹⁹⁵. W ten oto sposób postrzegamy otaczającą nas rzeczywistość, tj. przez symbole, język, czyli to, co otrzymaliśmy¹¹⁹⁶ w procesie strukturyzacji symbolicznej¹¹⁹⁷. Aby je zrozumieć wymagana jest znajomość komunikatu.

¹¹⁹³ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹¹⁹⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

¹¹⁹⁵ F. de Saussure, *Kurs...*, dz.cyt.

¹¹⁹⁶ Z. Bokszański, A. Piotrowski, M.A. Ziółkowski, *Socjologia języka*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna 1977. Zob. także M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, dz. cyt. I. Krzemiński, *Symboliczny interakcjonizm i socjologia*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1986.

¹¹⁹⁷ Zob. E. Hałas, *Symbole...*, dz. cyt.

Należy odnotować, że oba światy odczuwają potrzebę przynależności do jakiejś wspólnoty (świata ideowego). Jednak uczestnicy sporu ideowego posługują się językami, których znaczenie używanych słów znacząco różni się od siebie. Wszystkich łączą dwa słowa, 'lewica' i 'prawica, jako pojęcia służące do przypisania się gdzieś, ale obejmują one wiele subiektywnych definicji, znaczeń i rozumowań, wspomaganych trajektorią osobistych doświadczeń, kontekstualnością czasu. Jak słusznie zauważa Paweł Śpiewak, „trudniej o większy rozdział poglądów, silniejsze niechęci i większą nieznaną własnych racji”¹¹⁹⁸. Mnie towarzyszy podobna refleksja.

W tym miejscu odwołajmy się do Edwarda Sapira, który podkreślał, że w strukturze każdego języka odnaleźć można całe zbiory nieuświadomionych sądów o świecie. W języku mieści się myślowy schemat danej kultury, stanowiący aktywny czynnik w kształtowaniu ludzkiego obrazu świata. Sapir zwracał uwagę, że „żadne dwa języki nie są nigdy dostatecznie podobne, by można je było traktować jako reprezentujące tę samą rzeczywistość społeczną”, bowiem ‘światy’, w których żyją różne społeczeństwa, są odrębnymi światami, nie zaś tym samym światem, tylko opatrzonym odmiennymi etykietami”¹¹⁹⁹. Ta myśl jest szczególnie ważna w kontekście tej pracy. Język „podpowiada” nam określony sposób konceptualizacji świata, sugeruje pewne sposoby odczytywania rzeczywistości przez dane społeczności.

W zależności od sytuacji, w jakiej dochodzi do komunikowania się ludzi, kluczowe wydaje się zatem uświadomienie treści (kodu), kulturowego kontekstu komunikowania i znaczenia¹²⁰⁰. W przeciwnym dane kwestia (termin, pojęcie, kategoria, ale też sytuacja) i jej rozumienie mogą być różnie postrzegane.

Ten sposób rozumowania odnajdujemy w debacie Krzysztofa Bosaka z Dorotą Masłowską w TV4¹²⁰¹. W trakcie programu oboje próbowali zdefiniować rzeczywistość polityczną w Polsce, ale odnosili się do różnych interpretacji słów: ‘tolerancja’, ‘demokracja’, ‘pluralizm’. Poniżej fragment programu:

¹¹⁹⁸ Zob. P. Śpiewak, *Ideologie...*, dz. cyt., s. 152.

¹¹⁹⁹ Ta myśl rozwijana następnie przez Benjaminą Lee Whorfa znana jest pod nazwą hipotezy Sapira-Whorfa o językowym relatywizmie. Zob. E. Sapir, *Kultura, język, osobowość*, przeł. B. Stanosz, R. Zimand, Warszawa: Wydawnictwo: Państwowy Instytut Wydawniczy 1978.

¹²⁰⁰ Zob. S. Hall, *Kodowanie i dekodowanie*, przeł. W. Lipnik, I. Siwiński, „Przekazy i Opinie” 1987, nr 1–2, s. 58–7. Zob. także E.T. Hall, *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Warszawa: PWN 2001.

¹²⁰¹ Zob. Krzysztof Bosak w debacie z Dorotą Masłowską w TV4, <https://www.youtube.com/watch?v=q4e64dH1gkw> [data dostępu: 01.07.2022].

Krzysztof Bosak: Żyjemy w kraju, w którym mamy demokrację i pluralizm, jest miejsce dla ludzi, którzy chcą manifestować swoje, takie czy inne, preferencje seksualne, czemu ja osobiście jestem przeciwny, bo uważam, że to jest publiczna demoralizacja i jest miejsce dla ludzi, którzy są temu przeciwni i którzy manifestują swoje przywiązanie do tradycyjnego modelu rodziny. Ja bym nie chciał żyć w takim państwie, gdzie rządzi poprawność polityczna i gdzie nie ma prawa wyrażać swojego przywiązania do tradycyjnego modelu rodziny. I nie jest miarą tolerancji, to na ile my musimy akceptować zboczenia.

Dorota Masłowska: Ale jakie zboczenia?

Krzysztof Bosak: Na przykład homoseksualizm. (...)

Dorota Masłowska: Ale jeżeli pan deklaruje swoją tolerancję, a potem nazywa coś zboczeniem, to jak to się w ogóle trzyma kupy?

Krzysztof Bosak: Bo tolerancja nie oznacza, że muszę się z tym zgadzać.

Dorota Masłowska: Ale tolerancja sugerowałaby, że nie nazywa pan tego zboczeniem.

Krzysztof Bosak: Mogę twierdzić, że coś jest błędem, i jednocześnie pozwolić tym ludziom na istnienie i głoszenie swoich poglądów. Na tym polega demokracja.

Dorota Masłowska: I to jest duża łaska, pozwalanie im na istnienie, to rzeczywiście ...¹²⁰².

W trakcie tego spotkania prowadzący debatę zwracali uwagę na to, że uczestnicy mówią różnymi językami, nadając słowom różne znaczenia i sensy. Podobny sposób rozumienia odnajdujemy w wypowiedziach osób badanych w moim projekcie.

Pewne zachowania i postawy związane z moralnością, etyką sumienia są odgórnie wartościowane i określają ideowość w debacie publicznej. Kiedy np. osoba stwierdza, że nie chce mieć dzieci, zostanie nazwana lewaczką/lewakiem. Ten sposób myślenia odnajdujemy w kolejnej wypowiedzi. Jola Szymańska, była katolicka influencerka, jedna z organizatorek protestu „Odzyskajmy nasz Kościół” w Krakowie¹²⁰³ o swoim rozczarowaniu Kościołem katolickim napisała:

¹²⁰² Tamże.

¹²⁰³ Milczące protesty „Odzyskajmy nasz Kościół” organizowano jesienią 2019 roku w kraju. Katolicycy organizatorzy wydarzenia w petycji opublikowanej na Facebook podkreślali m.in.: „*jesteśmy katolikami. Czujemy, że coraz rzadziej w Kościele Rzymskokatolickim w Polsce słyszymy przesłanie Jezusa. Zamiast o miłosiernym Bogu płynie do nas głos pełen podziałów i niechęci do innych. Część z nas boi się iść na niedzielną Mszę w kościele parafialnym, nie chcąc znów słuchać słów pełnych lęku, a nierzadko też – potępienia i nienawiści. Mamy dość patrzenia na twarz Kościoła w Polsce, który reprezentują właściwie wyłącznie biskupi i księża. Kościół to nie tylko oni. W Kościele w Polsce nie czujemy się jak w domu, bo nie odnajdujemy już w nim nadziei i odwagi, ale raczej strach i potępienie. Coraz rzadziej w naszym Kościele słyszymy Słowo miłosiernego Boga, który przyszedł dla zbawienia wszystkich ludzi. Nie znajdujemy w nim nauczania papieża Franciszka o przyjmowaniu tych, którzy są inni od nas pod różnymi względami: rasy, pochodzenia, wiary czy orientacji seksualnej. Bolą nas i ranią słowa o „tęczowej zarazie” i wszelkie wypowiedzi katolików wykluczających mniejszości: w ostatnim czasie głównie osoby LGBT+, ale również Żydów, muzułmanów czy niewierzących. To słowa, które odpychają wielu wiernych od Kościoła, wykluczają katolików LGBT+, ich rodziny oraz przyjaciół. Z pokorą i szacunkiem chcemy przeprosić wszystkie osoby, które zostały obrażone i upokorzone słowami przedstawicieli naszego Kościoła. Nie ma na nie naszego przyzwolenia.*

mogłam gdzieś napisać, to rzeczywiście, że jestem zwolenniczką trwającego, tak zwanego kompromisu z 1993 roku. No to tu zmieniłam zdanie. Już nie jestem. Nie jestem zwolenniczką w ogóle zakazywania aborcji prawnie, bo to nie prawny zakaz aborcji pomoże polskim kobietom. To nie prawny zakaz aborcji pomoże osobom z niepełnosprawnościami. Prawny zakaz aborcji pomoże tylko wam, którzy chcecie jego, aby poczuć się lepiej i bardziej komfortowo. Bo cyferki wam będą się zgadzały¹²⁰⁴.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na znaczenie terminów ‘zabijanie’ oraz ‘nienarodzone dzieci’, które w istotny sposób determinują spór światopoglądowy w kraju. I bardzo silnie związane są z problematyką systematyzacji pojęć. Ten sposób argumentacji języka unaocznia się w dyskursie środowisk narodowo-katolickich w Polsce – na przykład odnajdujemy go w języku wspomnianej Kai Godek, działaczki pro-life i „Fundacji Pro-Prawo do życia” oraz inicjatorów i inicjatorek obywatelskiej inicjatywy ustawodawczej „Stop Aborcji”¹²⁰⁵ oraz obywatelskiego projektu ustawy „Zatrzymaj Aborcję”¹²⁰⁶. Godek w jednej ze swoich wypowiedzi użyła następujących słów: „jeśli mamy coś co jest żywe, a potem jest martwe, to jest to zabijanie”¹²⁰⁷. Według aktywistek pro-life, życie człowieka zaczyna się w momencie zapłodnienia. To wtedy stajemy się człowiekiem, wobec tego przerwanie ciąży (uniemożliwienie dalszego rozwoju i urodzenia się) jest morderstwem. Inaczej tę kwestię rozumieją aktywistki pro-choice z „Aborcji bez Granic”.

(...)”. Zob. więcej na ten temat: https://secure.avaaz.org/community_petitions/pl/Biskupi_i_Ksi_Odzyskajmy_nasz_Kosciol_Protest_katolikow_Catholic_Protest/?aEIYtlb&fbclid=IwAR3zrleg0UaoFUPy1aEcpbFKPLQevLM2Be0vFd_mka0YgQkItAEFgjNjjSE [data dostępu: 1.07.2021]. Ponadto por. *Jakiego prawa aborcyjnego oczekują Polacy?*, Warszawa: CBOS 2016. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_144_16.PDF, [data dostępu: 31.07.2021].

¹²⁰⁴ J. Szymańska, *Przepraszam Was*, <https://www.youtube.com/watch?v=16dzD2jfkew> [data dostępu: 30.10.2020].

¹²⁰⁵ „Stop Aborcji” to obywatelski projekt, którego celem było zaostrenie prawa aborcyjnego w Polsce, tj. ustawy z dnia 7 stycznia 1993 roku o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży. Projekt zakładał całkowity zakaz aborcji, pozostawiając jedynie możliwość ratowania życia kobiety w przypadku bezpośredniego zagrożenia życia. Zob. również Projekt „Równa ochrona prawna dla każdego dziecka, zarówno przed, jak i po urodzeniu” Instytutu Ordo Iuris, który był procedowany w Sejmie dnia 6 października 2016 roku. Głosowało 428 posłów. Za odrzuceniem projektu było 352 osób, 58 było przeciw, 18 wstrzymało się od głosu, 32 nie głosowały. Zob. Głosowanie nr 12 na 27, posiedzenie Sejmu dnia 06.10.2016 roku. Zob.

<http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=glosowania&NrKadencji=8&NrPosiedzenia=27&NrGlosowania=12> [data dostępu: 1.07.2021].

¹²⁰⁶ Obywatelski projekt „Zatrzymaj aborcję” trafił do Sejmu jesienią w 2017 roku. Jego celem był zakaz tzw. aborcji eugenicznej, czyli przerywania ciąży z przyczyn genetycznych płodu lub uszkodzenia płodu. Projekt był procedowany w Sejmie dnia 16 kwietnia 2020 roku. Na skutek głosowania został skierowany do dalszych prac w Komisji Zdrowia oraz Komisji Polityki Społecznej i Rodziny. Zob. Obywatelski projekt ustawy o zmianie ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności ciąży, <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=36> [data dostępu: 1.07.2021].

¹²⁰⁷ Kaja Godek w rozmowie z Bogdanem Rymanowskim w TVN24, dnia 30 września 2013 roku. <https://tvn24.pl/jesli-sie-wycofamy-bedzie-rzez-powszechna,358693,s.html?h=1447> [data dostępu: 31.12.2020].

Ich zdaniem płód nie jest niezależnym bytem i stanowi (przynajmniej w początkowej fazie ciąży) część ciała matki. Dla tej grupy badanych aborcja jest osobistym wyborem kobiety, który podejmuje w zgodzie ze sobą w pełnym przekonaniu, że jest to najlepsze wyjście. Identyfikowane

z prawem do wolności i decydowania o sobie. Spójrzmy na wypowiedzi lewicowych aktywistek Kamili Kuryło i Igi Dzieciuchowicz z „Codziennika Feministycznego”:

każda z nas ma prawo podejmować decyzje, które dotyczą jej ciała i życia bez oceny, stygmatyzacji i pogardy ze strony społeczeństwa. Nie musimy mieć ‘wystarczająco dobrego’ powodu, by zdecydować się na aborcję. Nie musimy być strauumatyzowane tą decyzją. Nie musi nam być przykro. Aborcja jest OK – nie przestaniemy tego mówić¹²⁰⁸.

Według lewicowych aktywistek: “aborcja to nie jest powiedzenie komuś: ‘nie chce mieć z tobą dzieci’. To powiedzenie: ‘nie chcę TEJ ciąży, TERAZ’. To nie znaczy, że cię nie kocham, że uważam, że byłbyś złym ojcem, a ja złą matką. To oznacza, że teraz nie chcę być w ciąży, bo nie jestem na to gotowa”¹²⁰⁹.

Z takim rozumowaniem nie zgadzają się działaczki pro-life. Skoro życie człowieka zaczyna się w momencie poczęcia, będąc w ciąży, kobieta nie decyduje wyłącznie o swoim ciele, ale także o drugim człowieku. Dlatego, aby w trakcie niespodziewanej ciąży lub, gdy okaże się, że dziecko może być ciężko chore, odwieść kobietę od decyzji aborcji, to państwo powinno odegrać zasadniczą rolę. Oferując systemowe wsparcie, dostępność do opieki zdrowotnej, psychologicznej.

Tak oto problem aborcji należy analizować w kontekście społecznym. Nie tylko jako temat dotyczący wyłącznie kobiety, “jak czyni to ruch ‘pro-choice’, albo tylko płodu, jak w ruchu ‘pro-life’”¹²¹⁰.

¹²⁰⁸ K. Kuryło, I. Dzieciuchowicz, *Aborcja jest OK- nie przestaniemy tego mówić!*, *Codziennik Feministyczny*, <http://codziennikfeministyczny.pl/aborcja-jest-ok-nie-przestaniemy-tego-mowic/> [data dostępu: 7.03.2018]. „Aborcja jest OK” – taki napis umieszczono na kobiecych koszulkach na okładce „Wysokich Obcasów” z dnia 17 lutego 2018 roku. Okładka wywołała sporo kontrowersji i była szeroko komentowana w Polsce, zarówno przez środowiska pravicowe, jak i lewicowe. Okładkowe hasło stanowiło zapowiedź działalności „Aborcyjnego dream temu”, czyli „Aborcji Bez Granic” Karoliny Więckiewicz, Natali Broniarczyk, Justyny Wydrzyńskiej, Kingi Jelińskiej. Aborcyjny Dream Team powstał 11 grudnia 2019 roku w celu wspierania kobiet, które z różnych przyczyn potrzebują dokonać aborcji. Wsparcie obejmowało pomoc finansową i legislacyjną.

¹²⁰⁹ N. Broniarczyk w rozmowie z Niną Harbuz, *Najczęstsze pytanie, jakie się pojawia, to: ‘czy jesteś pewna, że nie będziesz później żałować?’*. *Nie zadawajmy go*, <https://zycie.hellozdrowie.pl/natalia-broniarczyk-aborcyjny-dream-team-o-aborcji-i-wyroku-tk/> [data dostępu: 22.01.2021].

¹²¹⁰ Zob. M. Woźniak, *Spojrzenie szerzej. Aborcja w świetle teologii wyzwolenia*, <https://magazynkontakt.pl/spojrzec-szerzej-aborcja-w-swietle-teologii-wyzwolenia/> [data dostępu 31.12.2020].

Jedną z możliwych interpretacji powyższego zjawiska może być to, co Didier Eribon pisał na temat roli języka w rzeczywistości społecznej, a mianowicie „jest zasadnicza również dlatego, że zorganizowane dyskursy wytwarzają kategorie postrzegania, sposoby myślenia o sobie jako podmiocie politycznym i definiują to, jak się rozumie swoje ‘interesy’ i wynikające z nich decyzje wyborcze”¹²¹¹. Nie sposób nie zgodzić się z tym poglądem.

Każda kultura (świat społeczny) obejmuje język. Język organizuje nasze doświadczenie. Ten świat porządkują pojęcia, tak aby tworzyły jakiś system, mapę pojęciową, organizującą nasze myślenie i nazywanie.

Podobne rozumienie odnajdujemy w socjologii Anthony'ego Giddensa. Socjolog zwrócił uwagę, że „słowo mówione jest przekąźnikiem, śladem, którego ulotność znajduje dopełnienie w trwaniu sensu w czasie i przestrzeni dzięki opanowaniu przez człowieka strukturalnych właściwości języka”¹²¹². Ów refleksja każe jeszcze raz przyjrzeć się roli języka. Wydaje się, że najlepszym podsumowaniem będzie to, co Wojciecha Burszta mówił o współczesności, a mianowicie że „nowoczesność to kultura języka”¹²¹³.

Podążając za przywołanymi powyżej koncepcjami, zauważa się, że rozumienie terminów ‘lewica’ i ‘prawica’ rozwarstwia się na poziomie świadomości jednostkowej oraz na poziomie dyskursu społecznego¹²¹⁴. Ludzie, oceniając innych, sądzą, że dzielą ten sam świat społeczny i działają tak, jakby żyli w świecie wspólnych doświadczeń i sensów. Tak nie jest¹²¹⁵. Podobnie jest w polityce. I tak oto zaproponowane przez badanych i badane siatki pojęciowe w prawicy wcale nie muszą być aktywne w lewicy i odwrotnie¹²¹⁶. Dla prawicowców lewicowość to kopiowanie wzorców zachodnich, z kolei dla lewicowców lewicowość to odejście od tradycyjnej polityki klasowej na rzecz powszechnego poczucia równości i walki z dyskryminacją, przymusem i przemocą. Dwa rozumienia i dwa sensy tego samego pojęcia.

Łukasz Drozda, objaśniając pojęcie lewactwa w kraju, wskazuje że ‘lewactwo’¹²¹⁷ jako epitet i określenie dotyczy ideologicznych podziałów, dziś jest nadużywane przez skrajną prawicę, ale też w określony sposób przez tę grupę wykorzystywane i obraźliwie

¹²¹¹ D. Eribon, *Powrót do Reims*, przeł. M. Ochab, Kraków: Wydawnictwo Karakter 2019, s. 137. W tym miejscu odnotujemy, że Eribon podziela spostrzeżenia Stuarta Halla opisane w *The Hard Road to Renewal*. Zob. S. Hall, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, London and New York City: Verso Books 2021.

¹²¹² Zob. A. Giddens, *Nowoczesność...*, dz. cyt., s. 33–34.

¹²¹³ Tamże, s. 6.

¹²¹⁴ Por. E. Hałas, *Symbole...*, dz. cyt.

¹²¹⁵ Por. Zob. A. Schütz, *Świat społeczny...*, dz. cyt., A. Schütz, *O wielości...*, dz. cyt.

¹²¹⁶ Tamże.

¹²¹⁷ <https://sjp.pl/lewactwo> [data dostępu: 22.10.2022].

interpretowane¹²¹⁸. Lewicowiec nie jest radykalnym lewicowcem. Nazywając moich badanych lewicowcami i prawicowcami, też przez moment obawiałam się, czy aby na pewno ich w ten sposób nie stygmatyzuje. Porzuciłam jednak tę myśl. Dla mnie lewicowcy i prawicowcy to przede wszystkim określenia zwolenników dwóch opowieści o Polsce.

Paweł Śpiewak zwraca uwagę, że historycznie „lewica w oczach prawicy – to wprawiona w ruch gilotyna, która nie skończy swej pracy póki ostatni z rewolucjonistów nie położy pod nią swojej głowy”¹²¹⁹. Lewicowcy to dla prawicy „naiwni marzyciele, którzy na poddaszach czynszowych kamienic, w suchotniczej gorączce śnią o szlacheckich domach i rajach obfitości”¹²²⁰. Z kolei dla lewicy, prawicowcy „to zadowoleni z siebie i syci fabrykanci, nastawieni wyłącznie na zysk, obojętni wobec potrzeb robotników. To nowa arystokracja, doprowadzająca do biedy i oglupiania ludzi, których wykorzystuje, a w chwilach kryzysu pozostawia sobie samym lub publicznej dobroczynności”¹²²¹. Od czasu takiego rozumienia minęło ponad dwieście lat. Aczkolwiek te słowa wciąż zawierają w sobie negatywną ocenę określanej w ten sposób postawy.

Temat sugeruje wiele możliwości. Wróćmy jednak do głównego wątku. Granica dzieląca świat młodej lewicy i młodej prawicy dotyczy różnych schematów i konstruktów myślowych, ustanowionych ram znaczeniowych, które działają w obrębie danego świata – porządkując postrzeganie ich uczestników w ramach „porządku”, który funkcjonuje w tymże świecie. W sposób następujący wyobrażenia/stereotypy świata A o świecie B przynależą do dyskursu mitycznego i jako takie nie muszą mieć żadnego odniesienia do rzeczywistych właściwości, cech czy postaw grupy B. Oba zawierają w sobie subiektywizm.

*Stosuję to jako skrót, gdzie dla niektórych albo prawica, albo lewica jest znaczącym określeniem pejoratywnym i wszystko, co jest moim przeciwnikiem, jest tym czym innym, niż ja się identyfikuję tak, czyli lewica prawica (14P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)*¹²²².

Inny badany zauważa:

Natomiast poza tym to też jest troszeczkę tak jak inaczej się rozmawia na zewnątrz, jak musisz o takich rzeczach gdzieś mówić publicznie ludziom, którzy w ogóle mają niewielkie pojęcie o lewicy, tylko jakieś schematyczne. A inaczej jak rozmawiasz w gronie ludzi

¹²¹⁸ Ł. Drozda, *Lewactwo. Historia dyskursu o polskiej lewicy radykalnej*, Warszawa: Wydawnictwo: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa 2015.

¹²¹⁹ Zob. P. Śpiewak, *Ideologie...*, dz. cyt., s. 152.

¹²²⁰ Tamże, s. 152.

¹²²¹ Tamże, s. 152.

¹²²² Wywiad przeprowadzono w dniu 12 listopada 2019 roku.

zaawansowanych, którzy mają te wszystkie idee, te historie przerobione, to wiadomo, że jest inaczej (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²²³.

Wspomniany wcześniej pogląd wraca tu wyraźnie. Rzeczywistość społeczno-polityczna młodych dzieje się w przestrzeni ich języka i w jego obrębie nabywa znaczenia. Prześledźmy jeszcze kilka wypowiedzi:

Od większości prawicy odstręcza mnie etnocentryzm. To znaczy ja się poczuwam Polakiem, nie mam problemu z tą wspólnotą narodową, czy kulturową, natomiast nie lubię, gdy się ludziom stawia zbyt wiele barier. Na przykład te historie – kto jest prawdziwym Polakiem, czy to kto jest tu od iluś tam pokoleń. Uważam, że to kompletnie nie ma znaczenia. Uważam, że ważne jest to, jakim jest się człowiekiem, z czym się identyfikuje, co chce robić, jaki system wartości wyraża, jak się zachowuje – czy jest porządnym człowiekiem. Z tym wiążą się kwestie, że prawica ma do tożsamości, tradycji stosunek mało krytyczny. Ona uważa, że jeśli działo się coś złego w dziejach Polski, to zawsze stał za tym jakiś obcy. Czy to ktoś nas podbił, czy najechał, to zawsze był to ktoś obcy czy mniejszość narodowa. Prawica ma taki bardzo mały poziom refleksji, że to my jako Polacy mogliśmy coś spieprzyć i że jesteśmy za to odpowiedzialni i powinniśmy się z tym zmierzyć. Że wspólnota, która jest silna, jest samoświadoma, nie boi się własnych słabości. Że powinniśmy powiedzieć: „tak, nasi przodkowie zrobili coś złego, nie ma potrzeby tego przemilczać, się samobiczować”. Nie musimy udawać aniołów, którym z nieba jakieś nieszczęścia spadały i nie mieliśmy na to wpływu. Tutaj z prawicą kompletnie nie mogę się zgodzić, bo uważam, że były złe rzeczy w dziejach Polski (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²²⁴.

W tym kontekście kolejny badany dodaje:

PiS forsuje narodowo-nacjonalistyczną wizję, która wyłącza ludzi, to znaczy oni budują wspólnotę na wyłączeniu „My Jesteśmy Polakami, bo nie jesteśmy gejami, bo nie jesteśmy uchodźcami, bo nie jesteśmy kimś tam”. A z kolei moja wrażliwość mówi o tym, że jesteśmy Polakami, bo łączymy różnych ludzi, bo jesteśmy otwarci na tę wspólnotę, że każdy, kto chce być Polakiem, może stać się Polakiem, a nie, że musi się urodzić Polakiem. (...) Uważam, że jak chcesz być Polakiem, to jesteś Polakiem. A ta druga strona tak nie uważa (20L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²²⁵.

Inny badany z lewicy zauważa:

¹²²³ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

¹²²⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku.

¹²²⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

Myślę, że prawicowcy tworzą taką mitologię zdrady i zagrożenia. I że to bardzo skutecznie przeniknęło do popkultury. To będzie nieodwracalne, i to jest zmiana po prostu, którą odwrócenie tego, co się wydarzyło w ciągu ostatnich lat kilku, to nie wiem kiedy będzie możliwe. To znaczy, jakby skala spustoszenia wywołana właśnie przenikającą do popkultury mitologią opartą na doświadczeniach krzywy, zdrady, rewanzu jest czymś nie do zacerowania (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²²⁶.

Inny młody lewicowiec podsumowuje:

Każdy patriota ma obowiązek krytykować rząd i krytykować swoje państwo i to jest coś, czego nacjonalistyczna prawica absolutnie nie chce zrozumieć. Krytyka Polski to nie jest brak patriotyzmu, tylko właśnie przejawy patriotyzmu.” (20L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²²⁷.

Zupełnie inaczej kwestię wspólnoty narodowej i patriotyzmu postrzegają młodzi prawicowcy. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Dla mnie są dwa patriotyzmy. Pierwszy, taki narodowy, który, w moim jakby pakiecie wartości, nie musi oznaczać przynależności czysto etnicznej, ale jakiegoś przywiązania do narodu, że nie jestem obojętny z kim siadamy, z kim żyjemy. No i na pewno patriotyzm lokalny, czyli po prostu chęć wpływania pasywnego na rzeczywistość a przynajmniej nieprowadzenie działań destrukcyjnych dla tej rzeczywistości. To się objawia w sferze społecznej, kulturowej, urbanizacyjnej i wielu innych. Działanie na rzecz dobra wspólnego, czyli nie tylko patrzę na czubek własnego nosa, ale jestem tu i teraz wokół jakiejś tam grupy ludzi i, jak mówiłem w tej naszej poprzedniej rozmowie, ktoś przesuwa krzesło umarłych, w tym sensie, że oni nie pojawiają się znikąd. Mam jakichś przodków jako ja, i mamy jako naród i jako państwo (23P, G1, przedział wiekowy 31–40l.)¹²²⁸.

Należy odnotować, że badani z lewicy i prawicy również w inny sposób definiują sens pomocy uchodźcom w dobie kryzysu uchodźczego. Ta kwestia wydaje się szczególnie interesująca z perspektywy pracy. Przedstawię ją w kolejnej części.

4.4. Redefinicja podziału ideowego wśród młodych w Polsce

Na poziomie analizy stwierdza się, że dotychczasowe podziały społeczno-polityczne w Polsce rozpadają się. W pokoleniu młodych dochodzi do unifikacji – wartości i postaw.

¹²²⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2019 roku.

¹²²⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2019 roku.

¹²²⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

Zacieranie tożsamości ideowych nie oznacza jednak, że znaczenie podziałów maleje. Następuje natomiast przeformułowanie ich znaczeń. Na zmianę postaw społecznych młodych wpływają m.in. procesy mobilności, migracji, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, konsumpcjonizmu, zjawiska populizmu i zmian klimatycznych, popkultura i uniwersalizacja pewnych tematów, przemian obyczajowych, kryzys demokracji liberalnej i życia publicznego, a także zmiany na płaszczyźnie makroekonomicznej wprowadzone przez partię PiS. Oddziałują one znacznie na mechanizmy autoidentyfikacji, definicje lewicy i prawicy, ich rozumienie i tożsamości oraz związaną z nimi aksjologię.

Tak oto na poziomie interpretacji odnotowuje się włączenie pewnych elementów i związanych z nimi narracji młodych, które jeszcze do niedawna nie były postrzegane jako konstytutywne. Z kolei inne (dotyczące starszego pokolenia) przestały spełniać swe symboliczne znaczenie wśród młodych w kraju. Trudno też wskazać jednoznaczne kryterium różnicujące, które byłoby wyłącznie lewicowe lub prawicowe. Młodzi, szczególnie ze świata prawicy na skutek zmian cywilizacyjnych uznają konieczność rewizji założeń doktryn politycznych.

Kategoria pojęcia ‘prawica’ pozbawiona jest dziś znaczącego waloru heurystycznego i klasyfikującego zjawiska społeczno-polityczne szczególnie wśród młodych ludzi. Dotychczas w Polsce rozpatrywana była przez pryzmat stosunku do antykomunizmu oraz tradycyjnych wartości i stosunku do zachodzących zmian. Wobec tego w przestrzeni społecznego dyskursu prawicy dostrzega się postawy m.in. antykomunizmu charakteryzującego się niechęcią wobec komunizmu, skrajnie radykalne charakteryzujące się zestawem postaw zachowań o zdecydowanych i bezkompromisowych działaniach, a także neokonserwatywne reprezentujące indywidualną wolność, przywiązanie do wspólnoty oraz do podstawowych wartości. W obliczu nowych wyzwań i przemian społeczno-politycznych zasadne zdaje się pytanie o tożsamość polskiej prawicy po zrealizowaniu powyższych projektów w Polsce.

Aby zobrazować redefinicje podziału ideowego wśród młodych w kraju, odwołam się do kluczowych kwestii (kategorii), które składają się na nowe rozumienie lewicowości i prawicowości w Polsce obecnie.

POLITYKA PROSPOŁECZNA

W świecie opartym na wolności, indywidualizmie, nonkonformizmie obserwujemy konflikt wartości. Mimo prymatu interesu jednostki nad wspólnotą i poczucia wolności w konfrontacji z rzeczywistością, jedną z najważniejszych wartości okazuje się zapewnienie środków bytowych, idea państwa opiekuńczego. Dotyczy to zarówno młodych z lewicy, jak i prawicy¹²²⁹.

Młodzi podkreślają, że pomimo oczekiwań co do poziomu życia, współczesny świat można postrzegać w kategoriach „iluzji”, co oznacza, że mimo nieograniczonych możliwości, przepływu kapitału, globalizacji ekonomicznej i kulturowej, oraz upowszechniania się konsumpcyjnego stylu życia, współcześnie jednostka jest zakładnikiem systemu rodzimych i globalnych struktur, własnych aspiracji, a także oczekiwań innych. Nie tyle pochodzenie determinuje wybory życiowe jednostki, ile system społeczny, w którym egzystuje, i rzeczywistość społeczna, która ją otacza¹²³⁰.

Krytyka neoliberalnej gospodarki uwidacznia potrzebę państwa opiekuńczego z rozbudowanym systemem zabezpieczeń społecznych. Według młodych wbrew powszechnym narracjom neoliberalny kapitalizm prowadzi m.in. do strukturalnego kryzysu państwa, polityki i społeczeństwa. Polityka generowana przez neoliberalny kapitalizm rodzi społeczne dysproporcje, grupy uciski i wyzysku, na których zyskują uprzywilejowane grupy interesu. Neoliberalizm wywarł wpływ na politykę w Polsce, budując wspólnotę polityczną na gruncie niesprawiedliwości społecznej, wokół wygranych i przegranych transformacji ustrojowej, beneficjentów wolnego rynku, tworząc neoliberalną klasę polityczną, która wyznaczała (wyznacza) wzorce, postawy i zachowania polityczne, ogniskujące spór ideowy wokół kwestii wyznaczonych przez te elity.

Młodzi są przeciwni takiemu modelowi państwa, który zakłada, że odpowiedzialna za swój los jest przede wszystkim jednostka, a zabezpieczenie i programy społeczne są kierowane wyłącznie do osób, które nie mogą podjąć pracy (ze względu na przykład na stan zdrowia, sytuację rodzinną itp.). Młodzi deklarują **prospołeczną politykę** państwa, ideę solidarności społecznej, w niektórych obszarach także rozbudowany system zabezpieczeń społecznych – traktowane jako element wspólny dla obu polityk ideowości, a także potrzebę sprawnie działających instytucji państwowych. Wśród młodych dostrzega się **solidaryzm społeczny** (dbałość o społeczeństwo, poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-

¹²²⁹ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

¹²³⁰ Por. R. Inglehart, P. Norris, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*, Cambridge: Cambridge University Press: 2003, R. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press 1990.

ekonomicznego ze strony państwa, współodpowiedzialność za dobro wspólne – demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość). Wspólnym mianownikiem jest walka z nierównościami społecznymi. Badani dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, wobec czego sugerują potrzebę uniwersalnego mechanizmu opieki i państwa opiekuńczego¹²³¹.

Młodzi są przeciwni takiemu modelowi państwa, który zakłada, że odpowiedzialna za swój los jest przede wszystkim jednostka, a zabezpieczenie i programy społeczne są kierowane wyłącznie do osób, które nie mogą podjąć pracy (ze względu na przykład na stan zdrowia, sytuację rodzinną itp.). Dobrostan (bezpieczeństwo społeczne) kojarzy się młodym ze stanem psychicznym, poczuciem bezpieczeństwa w różnych dziedzinach życia: ochrona zdrowia, oświata, polityka socjalna, relacje rodzinne, czas wolny, realizacja własnych potrzeb i aspiracji.

Młodzi utożsamiają bezpieczeństwo ekonomiczne z bezpieczeństwem finansowym (które wspomagają ich standard życia teraz i w przyszłości)¹²³², ale też ze zdolnością do konsekwentnego zaspokajania swoich potrzeb, możliwością posiadania tego, czego potrzebują. Wobec tego wśród młodych pojawia się pragnienie rozszerzenia ochrony socjalnej i systemu zabezpieczenia społecznego. Zasadniczo państwo powinno zapewniać wsparcie osobom, które nie mogą zarabiać na życie lub znajdować pracę, ale też inwestować w zdrowie i edukację. System opieki zdrowotnej powinien pozostać powszechny, w tym oferować wsparcie w obszarze zdrowia psychicznego na każdym etapie życia.

Można uznać, że postawa młodych nie jest emocjonalna, a raczej to dojrzała i racjonalna forma aktywności, wywołana zmianami demograficznymi, procesami społecznymi i ekonomicznymi, wzrostem kosztów życia, oczekiwaniami co do poziomu zabezpieczenia społecznego i praw człowieka¹²³³. Nie dla wszystkich te kwestie wydają się

¹²³¹ Por. M. Fisher, *Realizm kapitalistyczny. Czy nie ma alternatywy?*, przeł. A. Karalus, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa 2020, K. Pobłocki, *Kapitalizm. Historia krótkiego trwania*, Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana 2017.

¹²³² W tym miejscu bezpieczeństwo ekonomiczne rozumie się poprzez dostęp do infrastruktury, podstawowych potrzeb w zakresie zdrowia, edukacji, mieszkania, ochrony socjalnej oraz bezpieczeństwa pracy.

¹²³³ Por. Sondaż IPSOS dla OKO.press w 2019 roku przyniósł rekordowe wyniki wzrostu akceptacji społecznej dla uregulowania życia rodzinnego osób LGBT w Polsce. Wyrażna większość badanych (56 „za”, do 38% „przeciw”) opowiedziała się za przyznaniem gejom i lesbijkom prawa do zawierania związków partnerskich, tj. 41% badanych zgodziłoby się na małżeństwa takich osób (przy 54% przeciwników). Z kolei zgoda na adopcję dzieci utrzymała się na podobnie niskim poziomie jak dotychczas (18% na „tak”, 77% „nie”). W elektoracie PiS zwolenników związków partnerskich jest mniej niż przeciwników (28% na „tak” do 67% na „nie”). Należy zwrócić uwagę, że wyborcy koalicji Korwin + Ruch Narodowy i Kukiz '15 – są też na „tak” (53% zgodziłaby się na związki). Należy odnotować również, że kluczową w badaniu nie była agenda partyjna a wiek. <https://oko.press/rekordowe-poparcie-dla-zwiazkow-partnerskich-i-rownosci-malzenskiej-sondaz/> [data dostępu: 01.07.2021].

czytelne, szczególnie w obliczu nowych wyzwań i problemów, z którymi młodzi borykają się obecnie¹²³⁴.

Młodzi mierzą się z licznymi problemami, głównie skoncentrowanymi wokół przyszłości. Jednymi z ważniejszych, a może i kluczowych kwestii, stają się polityka mieszkaniowa i polityka rynku pracy, kwestie zabezpieczenia płac i warunków pracy¹²³⁵. Należy odnotować, że osoby pracujące na podstawie umowy o dzieło nie podlegają ubezpieczeniom zdrowotnym i społecznym. Siłą rzeczy nie będą mogli liczyć na emeryturę w przyszłości. Poza tym w razie choroby okresy ich pracy zawodowej nie podlegają zaliczeniu do lat pracy przy ustalaniu prawa do świadczeń rentowych. Z racji tego jedną z ważnych kwestii dla badanych okaże się za chwilę reforma publicznego systemu zabezpieczenia społecznego.

Młodzi potrzebują silnego i sprawnego państwa z prawami socjalnymi obywateli, oferującego rozbudowany system zabezpieczeń społecznych (państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, państwowy system emerytalny) z powszechnym dochodem gwarantowanym. Coraz częściej daje się odczuć, że są także za wzmocnieniem zarówno poczucia bezpieczeństwa fizycznego i emocjonalnego, jak i stabilizacji w obszarze polityki społeczno-ekonomicznej, związanej z opieką zdrowotną i dostępem do medyków. Szczególnie mocno to zostało ujawnione w warunkach kryzysu epidemicznego związanego z rozprzestrzenianiem się Covid-19 w 2020 roku¹²³⁶.

Gordon Smith zwraca uwagę, że postęp materialny i ogólne przyspieszenie w kwestiach dorobku życiowego i gromadzenia dóbr materialnych wymusza na lewicy

¹²³⁴ Por. Y. N. Harari, *21 lekcji na XXI wiek*, przeł. M. Romanek, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2018.

¹²³⁵ Należy zwrócić uwagę, że na skutek pandemii koronawirusa w 2020 roku ujawniły się problemy społeczne nie dotyczące wyłącznie znalezienia przez młodych zatrudnienia adekwatnego do uzyskanego wykształcenia, ale w ogóle pracy *sensu stricto*. Pandemii COVID-19 mocno odczuły osoby młode, dopiero co podejmujące pracę. W związku z tym rodzi się pytanie, w jaki sposób ten światowy kryzys epidemiologiczny wpłynie na kolejne pokolenia, przez wielu naukowców już teraz określane „pokoleniem COVID-19” lub „pokoleniem lockdownu”.

¹²³⁶ Por. Kampania prezydencka w USA w 2020 roku i lewicowe idee, które nie zaszkodziły kandydatom w kampanii. Zob. np. pomysł wyborczy „Medicare for All” (powszechne ubezpieczenie zdrowotne) oraz Zielony Nowy Ład popierane przez Amerykanów. W styczniu 2021 roku dziennik „The Washington Post” opublikował informację, że demokraci w amerykańskim Kongresie przygotowują ustawę, mającą na celu wsparcie dla amerykańskich rodzin w wysokości 300 dolarów miesięcznie na każde dziecko poniżej 6 lat oraz 250 dolarów dla dzieci w wieku 6–17 lat. Propozycja była częścią planu prezydenta Joe Bidena na zmniejszenie ubóstwa wśród dzieci i rozruszanie gospodarki po pandemii koronawirusa. Jak informował dziennik – w przyszłości zapomogi miałyby stać się stałym programem rządowym. Zob. J. Stein, „Senior Democrats drafting plan to give parents at least \$3,000 per child in Biden stimulus”, <https://www.washingtonpost.com/us-policy/2021/01/22/biden-childtaxcredit-stiulus/> [data dostępu: 27.01.2021]. Zob. także nastroje (gniew i frustracja amerykańskiej) lewicującej młodzieży wobec liberałów w USA po 2015 roku (kryzys instytucjonalności, brak zabezpieczeń społecznych). Zob. np. <https://www.thenation.com/article/politics/biden-democrats-youth-agenda-gen-z/> [data dostępu: 1.02.2023].

i prawicy zaakceptowanie „systemu zobowiązań i społecznych zabezpieczeń, w ramach systemu rynkowego, który sam z siebie napędzać ma wzrost gospodarczy i zapewnić zatrudnienie”¹²³⁷. Uważam, że analizowane w rozprawie kwestie dają ku temu podstawy. W późnym kapitalizmie w dobie deglobalizacji, deregionalizacji – jak słusznie zauważa autor – rzeczywistość społeczno-ekonomiczna wymusza zaimplementowanie nowych reguł życia społecznego. Głównie dotyczy to ekonomicznej niepewności w odniesieniu do przyszłości i trudności ekonomicznych, z którymi zmagają się młodzi ludzie obecnie.

W takim razie może chodzić o taki współczesny model społeczno-gospodarczy, w którym potrzeby ludzkie przekłada się ponad ogólny interes wolnego rynku. W tym sensie można przypuszczać, że młodzi tylko pozornie cenią sobie indywidualizm. Z jednej strony żyją w epoce indywidualizmu, ale z drugiej dobitnie doświadczają tego, że samemu i bez pomocy państwa nie są w stanie polepszyć własnej sytuacji.

WOLNOŚĆ

Solidarność i wolność są bardzo ważne dla obu grup, ale inaczej rozumieją te słowa. Wśród prawicowców **wolność** jest identyfikowana z zasadą szacunku i posłuszeństwa wobec autorytetu i jest realizowana w ramach porządku społecznego. Wśród lewicowców pokutuje przekonanie o wolności jako świadomej decyzji dotyczącej przyjęcia pewnych granic/ograniczeń.

Ogólnie rzecz ujmując, młodzi pragną Polski demokratycznej i wolnej, państwa, które będzie odgrywać rolę zaworu bezpieczeństwa (bezpiecznika) w ochronie jednostki, a także stanowić gwarant wolności wyboru i decydowania o osobie. Niniejsza rozprawa dotyczy pierwszego pokolenia urodzonego i wychowanego w wolnej Polsce, mogącego w pełni korzystać z dobrodziejstw Wielkiej Zmiany dokonanej po 1989 roku¹²³⁸. Zważywszy na ten czas jako proces społeczny osadzony w szerszej całości, dotyczący nie tylko krajowych uwarunkowań, ale także globalnych procesów i zjawisk, młodzi operują własnym językiem, mającym własne pojęcia, mogącym powodować międzypokoleniowe nieporozumienia.

Rewolucja obyczajowa, obejmująca szerokie zmiany społeczno-obyczajowe w Stanach Zjednoczonych w latach 60. i 70. na trwałe wpisała się w trend ogólnoświatowy.

¹²³⁷ Zob. G. Smith, *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, przeł. L. Dorn, Warszawa: Wydawnictwo Puls 1992, s. 73.

¹²³⁸ Zob. K. Skarżyńska, *Aktywność...*, dz. cyt.

Ta rewolucja społeczna z różnych względów (po części wyjaśnionych w drugim rozdziale) w Polsce opóźniona jest o kilkanaście lat. Wojciech Burszta w książce *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacionalizmem w tle* zauważa, że ów proces w kraju może dotyczyć około dwudziestu lat¹²³⁹. Burszta wielokrotnie podkreślał, że procesy ekonomiczne, które obserwowaliśmy na Zachodzie w latach 70. i 80., w tym czasie w Polsce nie mogły się dokonać. Obserwujemy je dopiero w XXI wieku w Polsce. Kryzys energetyczny z lat 70. wywołał inny kierunek rozwoju i zmian na Zachodzie. W tym czasie świat zachodni rozwijał się w kierunku nowych technologii, energooszczędnych urządzeń. Z kolei w kraju istniało przekonanie, że wystarczą inwestycje z ZSRR i w wielki przemysł¹²⁴⁰. To oczywiście duże uproszczenie.

Świat, w którym się urodziliśmy, nie istnieje, i w którym umrzemy, także będzie inny. Musimy mieć na uwadze, że współczesne przeobrażenia społeczne w Polsce nie pozostają obojętne na społeczeństwo. Świat się zmienia i prze do przodu. Możemy próbować zahamować niektóre procesy, ale nie odwrócimy ich dynamiki. Żyjemy w świecie, który wymusza, aby porządek społeczny oprzeć na wolności, indywidualizmie, nonkonformizmie¹²⁴¹. Nie wolno nam zapominać, że w ciągu ostatnich trzydziestu lat Polska doświadczyła transformacji: od stanu homogenicznego społeczeństwa, którego granice były w dużej mierze zamknięte dla świata zewnętrznego, do społeczeństwa otwartego¹²⁴².

Obecnie zmiana społeczno-kulturowa zachodzi w młodym pokoleniu, by za jakiś czas stać się naturalnym stanem. Pokolenie 95, nazywane pokoleniem Z (Generacja Z lub gen Z) jest coraz bardziej tolerancyjne wobec osób LGBT i popiera walkę o prawa tych osób¹²⁴³. To pierwsze pokolenie w historii, które zdaje się być afirmatywne względem LGBT i czasu, kiedy chrześcijaństwo uważano za antyhomoseksualne oraz homofobiczne. Dziś młodzień odważniej niż starsze pokolenie deklaruje orientację homoseksualną i przywiązanie osób homoseksualnych do Kościoła katolickiego¹²⁴⁴. Świadczą o tym wypowiedzi badanych:

¹²³⁹ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt.

¹²⁴⁰ Zob. np. J. Kaliński, *Gospodarka Polski w latach 1944–1989: przemiany strukturalne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne 1995.

¹²⁴¹ Socjolog Zygmunt Bauman wielokrotnie zwracał uwagę na kryzys wszelkich wartości w ponowoczesności, próbując zdefiniować, w jaki sposób rozumieć współczesną wolność i bezpieczeństwo. Zob. Z. Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1(200), s. 435–458.

¹²⁴² H. Domański, dz. cyt., s. 286–305.

¹²⁴³ Zob. *Poprawa stosunku Polaków do osób homoseksualnych*, https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/newsletter_ver3.php?news_r=2021&news_nr=33, Warszawa: CBOS 2021 [data dostępu: 20.06.2022].

¹²⁴⁴ Por. J. Prusak, *Wiara bez wiedzy*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wiara-bez-wiedzy-164967> [data dostępu: 31.12.2021]. Zgodnie z nauczaniem Kościoła katolickiego małżeństwo to sakramentalny związek kobiety i mężczyzny. Por. Papież Franciszek w filmie dokumentalnym „Franciszek” z dnia 21 października

Chodzi mi o to, że Kościół moralnie mi dopowiada jak żyć. Oczywiście moim zdaniem Kościół nie ma prawa odpowiadać na wszystkie te kwestie. Po prostu, może udzielać wskazówek, uczyć, wartości, ale nie może za człowieka decydować. W tym sensie to jest, uważam wbrew nauczaniu Kościoła. U św. Tomasza i wszędzie to masz, po prostu, że jakby człowiek musi się kierować silną wolą, własnym sumieniem, w tym sensie, nawet jeśli popełnia błąd, bo źle wybiera, to na tym to polega, że ma prawo do grzechu. Więc tutaj uważam, że Kościół chciałby odebrać tę możliwość wyboru, no to uważam, że to jest sprzeczne z duchem chrześcijaństwa po prostu. Na to się nie zgadzam. A to, że Kościół będzie nauczał, że życie, że cierpienie ma wartość i że takie więzi... Ja to rozumiem, że to jest piękne, właśnie, w tej nauce, też, żeby o tym mówić nawet, jeżeli to jest trudne i odpychające. Ale to właśnie uważam, że w tym jest cała siła. Natomiast kiedy właśnie Kościół rości sobie prawo, żeby to narzucać wszystkim, to pozbawia w ogóle sensu moralnego wyboru człowieka. Więc w tym sensie uważam, że to jest w ogóle szkodliwe, pod pewnym względem, takie wpływanie w sensie, żeby to prawnie zakazać. Natomiast też jestem za tym, aby ludziom stawiać wysokie wymagania, żeby byli hojni, żeby dali więcej niż się od nich oczekuje itd. No to uważam, że Kościół ma do tego prawo i wręcz na tym polega całe chrześcijaństwo. Natomiast, żeby się nakazywało, odgórnie, ustawą czy dekretem, czy ukazem, w zależności w jakiej epoce... ludziom coś konkretnie robić... nie jestem za tym (5L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁴⁵.

Osoby solidaryzujące się ze środowiskiem LGBT to głównie młode pokolenie, których dorastanie przypadło na początku XXI wieku¹²⁴⁶. Ich wchodzeniu w dorosłość towarzyszą nowe realia, min. oddziaływanie nowych mediów (możliwość komunikowania się za pomocą Facebooka, Instagrama, TikToka, Twitcha), procesy migracyjne, dotyczące zmiany pracy, miejsca zamieszkania, związane z wyborem stylu życia, a także popkultura i uniwersalizacja takich tematów jak seks, aborcja, eutanazja. Młodzi dzięki udziałowi

2020 roku skomentował sytuację homoseksualistów, żyjących w związku i wychowujących trójkę dzieci. Na pytanie o związki homoseksualne odpowiedział, że osoby LGBT to także dzieci Boga i bez względu na ich orientację seksualną nie można ich wykluczać z Kościoła. Zob. także A. Szustak, [Nv#406] *Legalizacja związków homoseksualnych?*, <https://www.youtube.com/watch?v=JB6bGTuPqhk> [data dostępu 26.01.2021].

¹²⁴⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 26 września 2018 roku.

¹²⁴⁶ ob. Z sondażu IPSOS dla OKO.press z 2019 roku wynika, że w czerwcu 2017 roku liderami tolerancji wobec osób homoseksualnych byli 30. i 40. latkowie. Z kolei w 2021 roku na pierwszym miejscu znaleźli się już 20. latkowie. Według tego samego sondażu, 68% badanych popiera związki partnerskie, a 50% równość małżeńską (49 proc. jest na „nie”). <https://oko.press/rekordowe-poparcie-dla-zwiazkow-partnerskich-i-rownosci-malzenskiej-sondaz/> [data dostępu: 01.07.2021]. W tym celu por. *Stosunek do osób o orientacji homoseksualnej i związków partnerskich*, Warszawa: CBOS 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_174_17.PDF [data dostępu: 31.07.2021].

w programie ERASMUS+ doświadczają wymiany kulturowej. Być może dlatego dla młodych tęczą to symbol równości i wykluczonych grup społecznych, czyli wszystkich tych, którzy są dehumanizowani w przestrzeni publicznej¹²⁴⁷.

Należy odnotować, że dziś młodzi rozumieją i postrzegają własną seksualność inaczej niż ich przodkowie. Nie stanowi ona dla nich powodów do wstydu i wykluczenia. Z tego względu dobrostan kojarzy się młodym ze stanem psychicznym, poczuciem bezpieczeństwa w taki sposób, że nie wstydzą się mówić wprost o kryzysach psychicznych i o tym, że sobie nie radzą na różnym etapie życia.

Dane raportu Kantar¹²⁴⁸ na zlecenie serwisu internetowego Noizz.pl z 2021 roku pokazują, że młode osoby podchodzą bardzo krytycznie do życiowych wzorców z poprzednich pokoleń. Jednocześnie zmieniające się oczekiwania społeczne związane z obyczajowością, emancypacją kobiet i mniejszości sprawiają, że młodzi czują się zagubieni w społeczności, która ich stygmatyzuje.

Być może w jakimś sensie to, co dziś obserwujemy w kraju, stanowi analogię do lat 60. na Zachodzie. Proces modernizacji przyczynił się m.in. do upowszechnienia postaw i wartości egalitarnych¹²⁴⁹. Ówczesna zmiana społeczna dotyczyła transformacji tradycyjnego społeczeństwa i odznaczała się głębokim sprzeciwem na strukturę społeczną. We współczesnym świecie liberalno-demokratycznym, w którym wywalczone i zaakceptowano cechy wolności, trudno definiować wolny świat w opozycji do tradycjonalistycznego modelu społeczeństwa. Świat indywidualistyczny został zaakceptowany. Również w Polsce wraz z nastaniem demokratycznego porządku.

Ktoś może mieć inne zdanie, ale na skutek powyższych procesów tradycyjne wzorce we współczesnym zglobalizowanym społeczeństwie zostają zastępowane nowymi wzorcami

i konstruktami myślenia, które wpisują się w szerokie pojęcie wolności i poczucie bezpieczeństwa. Należy jednak zwrócić uwagę, że jednostka we wspólnocie – rozumianej jako demokratyczna i solidarna wspólnota – poszukuje jakiś trwałych gwarantów bezpieczeństwa, by w tym niestabilnym świecie zapewnić sobie „asekurację” przed ewentualnym „niebezpieczeństwem”. Być może tylko w ramach tak postrzeganej

¹²⁴⁷ Zob. Tęczowa flaga została zaprojektowana przez Gilberta Bakera w 1978 roku, stając się symbolem walki o prawa osób LGBT.

¹²⁴⁸ Zob. W 2021 roku na zlecenie serwisu internetowego Noizz.pl agencja badawcza Kantar zrealizowała badanie pt. "Nowi mężczyźni", stając się przyczynkiem do powstania reportażu multimedialnego "Kryzys Męskości?" w 2022 roku. <https://noizz.pl/kryzys-meskosci/kryzys-meskosci-jak-mlodzi-polacy-radza-sobie-z-oczekiwaniem/jrpx2j>. [data dostępu: 01.04.2022].

¹²⁴⁹ R. Inglehart, P. Norris, *Rising...*, dz. cyt., R. Inglehart, *Culture Shift...*, dz. cyt.

wspólnotowości możliwym jest pozostanie wolnym. Poniższa wypowiedź dobrze ilustruje tego typu myślenie.

Oni [starsze pokolenie – przyp. E.N.] na przykład nie rozumieją, że ktoś jest gorzej usytuowany społecznie... i wydają mi się, że to jest jakby właśnie ta linia podziału – indywidualizm a wspólnotowość. My, pewnie z „Krytyką Polityczną”, „Kontaktem, Nową Konfederacją czy „Kulturą Liberalną”, wszyscy raczej myślimy w kategoriach wspólnotowych, że jakby nie masz tego hardcorowego liberalizmu, który kazał ci w latach... tymi rocznikami pokolenia lat 80., tego wyżu – masz zrobić karierę w korpo, trzy języki i jakby twoje życie jest ok wtedy. My mamy chyba takie poczucie, że trochę to już widzieliśmy, bo widzieliśmy nasze starsze rodzeństwo, które to zrobiło, i oni są do końca też niezadowoleni z życia, że to jest też wybranie pewnego modelu życia, że jakby model życia polega mniej więcej na tym, że wybierasz pracę w NGO-sie, która nie jest super płatna, ale daje Ci poczucie jakiejś tożsamości, poczucie wspólnotowości i uczestniczenia w jakimś środowisku, to jest atrakcyjne (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁵⁰.

Młode pokolenie stawia sobie wysokie wymagania i oczekuje wciąż czegoś więcej od życia. To pokolenie wychowane w świecie opartym na wolności, indywidualizmie, nonkonformizmie¹²⁵¹. Jest to także pokolenie mobilne, które podróżuje po świecie, widzi, co się dzieje w innych krajach. Wpływ na to ma w zasadniczy sposób także o wiele większy dostęp do informacji niż w pokoleniu rodziców. Starsi mają problem z dostępem do informacji i korzystania z nowych mediów i technologii¹²⁵². Osoby starsze doświadczają wykluczenia cyfrowego, bo w zdigitalizowanym społeczeństwie nie potrafią się zaadaptować do tych nowych warunków¹²⁵³.

We współczesnym świecie jednostka pragnie bezpieczeństwa fizycznego i emocjonalnego. Posiadanie i dobro materialne, nadmierna konsumpcja i wirtualny świat, kreujące perfekcjonizm powodują frustrację i gniew, lęk przed odrzuceniem, niemożliwością osiągnięcia czegoś, byciem niewystarczającym. Ludzie doświadczają wówczas różnego typu kryzysów psychicznych. Również młodzi dostrzegają własne słabości, coraz śmieiej mówiąc

¹²⁵⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹²⁵¹ Z. Bauman, *Plymna nowoczesność*, przeł. T. Kunz. Kraków: Wydawnictwo Literackie 2006.

¹²⁵² M. Gruchoła, *Osoby starsze w świecie nowych mediów i technologii*, „Teologia i Moralność” 2020, nr 2(28), s. 47–64.

¹²⁵³ M. Czarnecka, H. Kelm, W. Koczur, *Wykluczenie cyfrowe seniorów w zakresie korzystania z usług społecznych w Polsce w dobie demograficznego starzenia się ludności*, „Optimum. Economic Studies” 2023, nr 1(111), s. 89-106.

o nich, ale także nie wstydzą się prosić o pomoc, kiedy doświadczają różnego typu kryzysów. Tak rozumiane bezpieczeństwo wiąże się z wewnętrznym spokojem.

PRAWA CZŁOWIEKA

Nawiązując do poprzedniej refleksji, należy odnotować rzecz kolejną. Młodzi są świadomi zachodzących zmian dotyczących takich kategorii jak rodzina, prawa człowieka, równość, jednocześnie sugerując potrzebę rozpoczęcia wspólnej debaty w tym obszarze.

W październiku 2016 roku w Polsce na ulicę wyszło tysiące kobiet, które protestowały przeciwko zaostreniu ustawy aborcyjnej w kraju. Wśród protestujących były także osoby wierzące. Takie osoby można było spotkać wśród protestujących latem 2020 roku przeciwko dyskryminacji osób LGBT, a także jesienią 2020 roku, kiedy demonstrowano sprzeciw wobec zaostreniu przepisów aborcyjnych orzeczonych przez Trybunał Konstytucyjny. W wypowiedziach młodych nie brakuje opinii potwierdzających ten sposób myślenia¹²⁵⁴:

Nie jesteś Polakiem, skoro protestujesz z osobami LGBT. Jestem Polką, chodzę do Kościoła, wierzę w człowieka. Bliskie są mi godność człowieka, solidarność i demokracja. Wielu z nas popiera walkę o prawa osób LGBT (8P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁵⁵.

Czy wypada coś więcej komentować?

STOSUNEK DO KOŚCIOŁA

Kolejną istotną kwestią jest stosunek do Kościoła. W narracjach młodych jest wyraźnie obecne to, że w ostatnich latach w kraju ma miejsce proces odchodzenia od wiary przez młodych ludzi. Młodzi powodów i przyczyn niniejszego zjawiska nie upatrują wyłącznie w postępie i rozwoju nauki. Badana grupa społeczna rewizję stanowiska opiera na tym, że jest to bezpośrednia reakcja na zmianę społeczną oraz upolitycznienie Kościoła.

¹²⁵⁴ Z. Bukłaha, *Katoliczki na Strajku Kobiet: Z lewa i prawa słyszymy, że nasza postawa to zgniły symetryzm*, <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,26563167,katoliczki-na-strajku-kobiet-z-lewa-i-prawa-slyszymy-ze-nasza.html> [data dostępu: 5.12.2020]. Należy zwrócić uwagę na stosunek Polek i Polaków do legalności aborcji w świetle orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z 2020 roku, uznającego aborcję eugeniczną za nielegalną. Według danych CBOS wśród osób, które nie podzielały tych zmian w prawie, dość wyraźna większość opowiedziała się za zachowaniem dotychczasowego kompromisu aborcyjnego. Zob. *O dopuszczalności przerywania ciąży i protestach po wyroku Trybunału konstytucyjnego*, Warszawa: CBOS 2020, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_153_20.PDF [data dostępu: 31.07.2021].

¹²⁵⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2019 roku.

Tak oto młodzi dokonują jego samokrytyki, głównie w kontekście instytucjonalnym i zarządzania Kościołem¹²⁵⁶.

Trudno odmówić sobie refleksji, że w XIX wieku, w czasie, kiedy państwa Europy Zachodniej przechodziły proces gwałtownej modernizacji i sekularyzacji spowodowanej rozwojem doktryn liberalnych, Polskę, pozostającą pod zaborami, te procesy ominęły. Ważną cechą polskiej tożsamości był silny związek z katolicyzmem. W przypadku Polaków podstawą formowania państwa, którego byli pozbawieni, były wspólne dla większości język i religia katolicka¹²⁵⁷. Tadeusz Szawiel zauważa, że zamiast liberalizmu siłą spajającą „polskość” były religia katolicka, język polski i romantyzm pojmowany jako idea łącząca naród¹²⁵⁸. Czynniki te odegrały także rolę przy powstaniu państwa polskiego w 1918 roku, a także w dużej mierze po upadku socjalizmu przy narodzinach III RP.

Na takie rozumienie zwraca uwagę również Mirosława Grabowska, która podkreśla, że zbiorowa i indywidualna tożsamość Polaków od wieków była kształtowana wokół tożsamości narodowej i religijnej oraz definiowana przez stosunki państwo-Kościół oraz figurę Polaka katolika¹²⁵⁹. Mimo zachodzących procesów społecznych społeczeństwo polskie nie mogło stać się postsekularne. Katolicyzm Polaków bardzo silnie przejawia się w przywiązaniu do tradycji i symboli, które łączą się z katolicyzmem.

Można zatem powiedzieć, że w pokoleniu naszych rodziców i dziadków wiara w pewnym sensie jest wynikiem tradycji. Tak rozumiane przeświadczenie o wartości i słuszności „czegoś” w pokoleniu naszych przodków dziedziczyło się na zasadzie przyjęcia pewnej określonej kultury życia ze wszystkimi zwyczajami, obrzędowością, ale także kulturą języka i relacjami międzyludzkimi itp. Wierzyli pradziadowie, wierzyli ojcowie, wierzą dzieci. Dziś młodzi inaczej realizują tę wyobraźnię społeczną. Ponadto nie boją się krytyki i negatywnie oceniają sojusz Kościoła katolickiego z władzą polityczną w Polsce. Dla pokolenia współczesnych młodych ów forma heroizacji wartości przestała być atrakcyjna, bowiem dominująca dziś kultura liberalna dostarcza im alternatywnych i atrakcyjniejszych wzorców moralnych. Można się zastanawiać, czy system etyczny zbudowany na liberalizmie (ateizm, agnostycyzm, konsumpcjonizm, niechęć do dogmatu,

¹²⁵⁶ Ostatnie badania społeczne utrzymują stały trend, a mianowicie, że prawie 90% społeczeństwa polskiego deklaruje się jako wierzący katolicy.

¹²⁵⁷ T. Szawiel, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/mission-possible-135560> [data dostępu: 26.01.2021].

¹²⁵⁸ Tamże.

¹²⁵⁹ M. Grabowska, *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 2018.

przymusu, akcentowanie wolności) zdoła zdystansować moralność płynącą z chrześcijaństwa wśród młodego pokolenia Polaków.

Niech moje argumenty wesprze swym autorytetem Jürgen Habermas i jego opinia, że kapitał religijny w gruncie rzeczy stanowią zasoby moralne i kulturowe każdego ze społeczeństw¹²⁶⁰. Nasuwa nam się kolejny wniosek. Pokolenia Polaków przez dziesięciolecia egzystowały w „katolickiej pułapce moralności”, a jakkolwiek próba wykroczenia poza paradygmat tradycyjnego katolicyzmu i jego skutków była społecznie nieakceptowalna.

W Polsce pokutuje przeświadczenie, że jeśli jesteś wierzący, to prawica, a jeśli niewierzący, to lewica. Podobnie rzecz dotyczy homoseksualności i homoseksualizmu. Czy osoba homoseksualna może być wierząca? Według formalnego dyskursu w Polsce praktykujący katolik nie może być homoseksualistą¹²⁶¹. W świetle przytoczonych argumentów okazuje się, że młodzi tę kwestię rozpatrują zupełnie inaczej.

STOSUNEK DO UCHODŹCÓW

Kolejną sprawą, którą należy poruszyć, jest stosunek do uchodźców. Zauważa się, że kryzys migracyjno-uchodźczy w Europie ma istotny wpływ na ocenę badanych i głównie dotyczy bezpieczeństwa. Brak poczucia bezpieczeństwa wpływa na ocenę badanych i ich stosunek do uchodźców i imigrantów. Ponadto młodzi zwracają uwagę, że w dobie osmozy idei (związanej ze względną otwartością granic i przynależnością Polski do strefy Schengen, a także z globalizacją i homogenizacją światowej kultury) nie sposób spowodować, aby młodzi w kraju byli zupełnie odseparowani od prądów myślowych i ideologicznych, które dominują na Zachodzie, a także od innych kultur i religii.

Kiedy pytałam młode osoby z lewej i prawej strony sceny politycznej o ich poglądy oraz poznawałam ich deklaracje, zrozumiałam, że te osoby wcale tak dużo od siebie nie różni. Uczestnicząc w życiu społeczno-politycznym, stajemy się zakładnikami gry politycznej. Politykom udało się perfekcyjnie nas ze sobą skłócić, tworząc osie podziału, etykiety i „strefy przynależności”. Pozostałym członkom społeczeństwa pozostaje podzielać w ten sposób skonstruowane narracje. Światy ideowe to konglomeraty praktyk społecznych

¹²⁶⁰ J. Habermas, *Między naturalizmem, a religią*, przeł. M. Pańków, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2012.

¹²⁶¹ Zob. instalację artystyczną „Strachy” Daniela Rycharskiego we wsi Kurówka. Zob. Ł. Ronduda. Ł. Gutt, *Wszystkie nasze strachy*, 2021.

i kulturowych, które organizują i podtrzymują ich istnienie nieustannie. Młodzi nie obawiają się uchodźców. Odczuwają strach wobec terroryzmu i potencjalnej wojny.

Kontekst historyczny po 1989 roku w warunkach nowego porządku demokratycznego

W tym miejscu pozwolę sobie na dygresję. Podział na lewicę i prawicę w Polsce należy rozpatrywać w obrębie określonego kontekstu społecznego. Po 1989 roku przechylenie polityczne Polski w prawo było wyraźne. Miało związek z bankructwem idei lewicowych, ich ośmieszeniem czy wręcz zniszczeniem przez opresyjny reżim PRL. To przechylenie bazowało na zachowawczym konserwatyzmie, a także „rewitalizacji” skryptów i imaginariów ideologicznych z dawnych lat (głównie z czasów II RP), często zresztą dość nieudolnej.

O tym, że podziały w Polsce przechodzą „w poprzek” podziałów istniejących na Zachodzie wielokrotnie wskazywał Radosław Markowski¹²⁶². Według tego badacza „dlatego też w Polsce brak odwzorowania konfliktów społecznych analogicznych do podziałów socjopolitycznych występujących w demokracjach zachodnich, ponieważ system polityczny nie zdołał ich jeszcze przetworzyć. Stąd wynika także brak zakorzenienia idei prawicowych czy lewicowych w społeczeństwie. Ideologie lewicowa i prawicowa w Europie Zachodniej ewoluowały, dopasowując swoje założenia do bieżących realiów społeczno-politycznych. Natomiast dla polskiego wyborcy przekaz ideologiczny oparty na diadzie lewica–prawica nie zawsze jest czytelny”¹²⁶³.

W Polsce dopiero w XXI wieku podniesiono znacząco komfort i jakość życia tych, którzy przez pierwsze lata transformacji ustrojowej pozostawali na marginesie życia społecznego (zob. dane GUS)¹²⁶⁴. Wraz ze zmianą społeczną (obejmującą liczne procesy globalne) i nowymi warunkami społeczno-ekonomicznymi w XXI wieku w Polsce, wchodzenie w dorosłość młodych odbywa się w nowych realiach, a komfort ich życia jest zdecydowanie wyższy niż rodziców. Ponadto, zmianie ulega obyczajowość młodych. Spór polityczny przesuwa się więc w inne obszary i na inne tematy¹²⁶⁵.

¹²⁶² R. Markowski, B. Stanley, dz. cyt., s. 17–40.

¹²⁶³ T. Bojarowicz T, dz. cyt., s. 251.

¹²⁶⁴ Teza wynika wprost z danych GUS o ubóstwie i osobach pobierających świadczenia społeczne, a także dochodach i warunkach życia ludności Polski. Dane można pozyskać na podstawie „tag: ubóstwo” w wyszukiwarce GUS, <https://stat.gov.pl/wyszukiwarka/szukaj.html#!/strona-2> [dostęp 31.12.2020].

¹²⁶⁵ Por. R. Inglehart, P. Norris, *Rising...*, dz. cyt., R. Inglehart, *Culture Shift...*, dz. cyt.

Polska scena polityczna w dużym stopniu jest uwarunkowana myśleniem o lewicowości i prawicowości w kategoriach podziałów pomiędzy władzą a opozycją po 1989 roku. Lewicowość jest kojarzona albo z tym, co było przedtem, czyli realnym socjalizmem w polskim wydaniu, albo z SLD i/lub z silnie kulturowymi (obyczajowymi) postulatami. Prawicowość zaś kojarzona jest m.in. z konserwatyzmem i polityką godności. I w tym sensie dziś trwa próba odzyskiwania pojęcia lewicowości i prawicowości rozumianego w sposób bardziej społeczny, organiczny, antyautorytarny.

Wskutek transformacji ustrojowej z 1989 roku w Polsce miejsce realnego socjalizmu zastąpił kapitalizm. To stanowi – w sposób oczywisty – wyzwanie dla partii lewicowych w Polsce. Próbowano tu kopiować rozwiązania z Zachodu, proponując rozwiązania testowane w tym obszarze Europy, którym towarzyszyła walka o sprawczość i bój o dewaloryzowany elektorat (grupy dyskryminowane, różne w różnych okresach: klasa robotnicza, mniejszości etniczne, seksualne itd.). W latach 90. partie lewicowe musiały się więc wymyślić na nowo¹²⁶⁶.

W Polsce prawica wyrosła z ruchu Solidarnościowego, przejmując elektorat klas ludowych, oparłszy swój program na ideologicznych kwestiach bliskich konserwatywnym nurtom postsolidarnościowym. W zasadzie zagospodarowała opowieść solidaryzmu społecznego, troski o nieuprzywilejowanych, pokrzywdzonych przez transformację ustrojową, umacniając równocześnie wizerunek Polaka-katolika. Jak wynika z przytoczonych w rozprawie argumentów, „snuli opowieść, że zła sytuacja robotników nie wynika z mechanizmów funkcjonowania gospodarki kapitalistycznej, ale z tego, że to nie jest prawdziwy kapitalizm, bo gospodarką ciągle rządzą ‘komuniści’. Kiedy odsunie się ich od władzy, wówczas nastanie dobrobyt i prawdziwa gospodarka rynkowa”¹²⁶⁷.

Przeciwnicy tego sądu uważają, że w latach 90. społeczne aspiracje w kraju nie zostały wsparte procesem rekonstrukcji państwa. Należy zauważyć, że krótko po solidarnościowym zrywie Polacy stanęli do walki o byt ekonomiczny. Deklarowana wola naprawy państwa została porzucona. W następstwie przez kolejne lata społeczeństwo skupiło się na tym, jaki to społeczny wpływ wywarł PRL. Istotne poczucie krzywdy, wynikające z szeroko rozpowszechnionego (w dyskursie publicznym, np. w szeroko rozumianych

¹²⁶⁶ M. Górka, *Kryzys lewicy w Polsce. Casus SLD przed i po 2005*, W: *Partie polityczne w Polsce i Europie. Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*, red. A. Pacześniak, M. Winclawska, Toruń: Echo: Instytut Badań Polityczno–Prawnych 2013.

¹²⁶⁷ X. Woliński, *Transformacja gniewu, gniew transformacji*, https://magazynkontakt.pl/transformatcja-gniewu-gniew-transformacji/?fbclid=IwAR2Xxo61Om3dHLMBQeFdRwQiZXALV3FY_xctQIIKL6ebB5jpiP-oy1AUN9E [data dostępu: 08.09.2023].

tekstach kultury) poczucia wyższości elit i uprzywilejowanych grup społecznych, szybko zostało potraktowane w kategoriach symbolu – wygranych i przegranych transformacji ustrojowej.

Dziś zauważalna jest sprzeczność w elektoratach lewicy. Tradycyjny elektorat lewicy to robotnicy i pracownicy oraz niższa klasa średnia. Obecnie to głównie dużych miast, wielkomiejscy, kosmopolityczni, progresywni¹²⁶⁸. Przykładem partii zagospodarowującej ten elektorat jest chociażby polska partia Zielonych, którą stworzono na wzór młodych europejskich partii lewicowych jako partię wolnościowo-progresywną w wymiarze kulturowym i obyczajowym, mniej zaś akcentującą ekonomiczny egalitaryzm i kwestie socjalne. Wydaje się, że w latach 90. partia o takim rodowodzie nie miała szans sukcesu w Polsce. Głównie dlatego, że proponowane przez nią rozwiązania na ówczesne warunki nie odpowiadały postulatowi społecznemu, której dominowały w polskim społeczeństwie.

Dziś problemem lewicy jest między innymi to, w jaki sposób połączyć młody wielkomiejski elektorat, czyli ten liberalny kulturowo, z tradycyjnym elektoratem robotniczym, klasy pracującej i klasy średniej. Co ważne podkreślenia – ów dyskurs inaczej będzie doświadczał mieszkaniec dużych miast, a inaczej wsi.

Inspiracje i narzędzia badawcze odnajdujemy na przykład w pracach Didiera Eribona. Socjolog ten, definiując współczesną scenę polityczną we Francji, na przykładzie doświadczenia domu rodzinnego zwraca uwagę, że z dyskursu politycznego lewicy zniknęły tradycyjne hasła i wartości lewicy, a przyczyny tej zmiany upatruje m.in. w porzuceniu historycznych interesów klasy robotniczej na rzecz partykularnych interesów innych środowisk. Badacz podkreśla: „zostali może nie notariuszami, ale niewątpliwie notablami, którzy po przejściu zdumiewających nieraz trajektorii urządzili się politycznie, intelektualnie, osobiście w komforcie istniejącego porządku społecznego i broniąc świata takiego, jaki jest, to znaczy takiego, jaki doskonale odpowiada tym, kim są dzisiaj”¹²⁶⁹.

Ponadto francuski socjolog zwraca uwagę, że na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat dokonała się głęboka zmiana etosu lewicowości (przynajmniej francuskiej)¹²⁷⁰. Lewica usunęła „klasowość” ze swojej tożsamości, a więc tych, „którzy ich niegdyś reprezentowali i bronili”¹²⁷¹. Przede wszystkim chodzi tu o ruchy robotnicze powstałe w XIX i XX wieku w

¹²⁶⁸ Por. na przykład *Elektorat lewicy od roku 2005*, Warszawa: CBOS 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_105_17.PDF [data dostępu: 27.07.2021].

¹²⁶⁹ D. Eribon, dz. cyt., s. 111.

¹²⁷⁰ Tamże, s. 112–114.

¹²⁷¹ Tamże, s. 116.

czasie Rewolucji Przemysłowej, stanowiące reprezentację klasy robotniczej (takiej jak opisał ją Karol Marks), gdzie oś konfliktu koncentrowała się wokół kwestii materialnych.

Należy odnotować, że wraz z deindustrializacją w krajach rozwiniętych nastąpiła atrofia roli związków zawodowych czy robotników w elektoratach partii socjaldemokratycznych¹²⁷². Z dyskursu lewicy zniknęły hasła dotyczące nierówności społecznych i warunków pracy.

Zasadniczo dostrzega się w tym logikę gry interesów politycznych. Być może to twierdzenie jest zaskakujące. Dlatego wróćmy na polskie podwórku. Na podstawie analizy wyborów prezydenckich w Polsce w 2019 roku odnotowuje się, że lewica cieszy się poparciem młodych i najstarszych wyborców w kraju. Aczkolwiek młodzi inaczej rozkładają akcenty i sympatie polityczne. Zasadniczo postrzegają socjaldemokrację za partię ich rodziców i dziadków, łącząc ją z okresem wysokiego bezrobocia w Polsce i porzuceniem interesów świata pracy. Jeszcze raz wróć do refleksji skoncentrowanej wokół pojęcia wolności. Żyjemy w świecie, który wymusza, aby porządek społeczny oprzeć na wolności, indywidualizmie, nonkonformizmie¹²⁷³.

Po 2015 roku dane dotyczące ideowości Polaków wskazują na silną polaryzację poglądów politycznych wśród osób młodych. Młodzi stają się bardziej liberalni światopoglądowo, co nie oznacza, że w większości reprezentują poglądy lewicowe w Polsce. Z raportu CBOS z 2021 roku dotyczącego deklarowanych poglądów politycznych wśród młodzieży w Polsce w 2020 roku wynika, że w 2020 roku po raz pierwszy od dwudziestu lat w badanej grupie (18–24 lata) lewicowe poglądy przeważały nad prawicowymi. Odsetek młodych Polaków o sympatiach lewicowych wzrósł niemal dwukrotnie w stosunku do roku 2019, osiągając tym samym najwyższy poziom w historii badań CBOS (30%). Natomiast, co równie istotne, także odsetek osób deklarujących się jako prawicowe wzrósł i był najwyższy od czterech lat. Ten sam raport pokazał także, że centrum zaczęło zanikać i zmniejszyło się grono osób, które dotychczas wybierało opcję „trudno powiedzieć”¹²⁷⁴.

Starsze pokolenie w Polsce uważa transformację PRL w III RP w wymiarze politycznym i gospodarczym za osiągnięcie. Być może za coś w rodzaju dziejowego osiągnięcia, za który powinniśmy być dumni. Natomiast w młodszym pokoleniu te oceny są już bardziej ambiwalentne. Dostrzega się głosy, że PRL musiał upaść, bo był konstrukcją

¹²⁷² M. Wenzel, dz. cyt., s. 175.

¹²⁷³ Zob. Z. Bauman, *Płynna...*, dz. cyt.

¹²⁷⁴ Zob. *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne młodych Polaków na tle ogółu badanych*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_016_21.PDF [dostęp 24.04.2021].

absurdalną, niewydolną, a kapitalizm i tak musiał nastać. Przy czym w trakcie transformacji PRL w rodzący się kapitalizm w Polsce popełniono wiele błędów i nadużyć, w wyniku których duża część społeczeństwa została wepchnięta w biedę. Młodszy winę upatrują w działaniach starych elit politycznych. Spójrzmy na poniższe wypowiedzi:

To znaczy dla mnie rzeczywiście jakimś punktem odniesienia przez wiele lat w okresie formacyjnym moim było środowisko „Gazety Wyborczej”. Ja wtedy miałem dużo bardziej liberalne poglądy. Natomiast te diagnozy tego środowiska okazały się w pewnym momencie niewystarczające, częściowo stały się szkodliwe. Myślę o takiej twardej dystynkcji moralnej względem przeciwników politycznych. To się niestety przekłada na myślenie istotnej części opozycji, taka moralizacja konfliktu i estetyzacja, dwie rzeczy, które absolutnie zabijają zdrową polityczność. Niestety duża część tych elit jest za to odpowiedzialna (16L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²⁷⁵.

Inny młody stwierdza:

To znaczy, ludzie o prawicowych i lewicowych poglądach są połączeni w tej ocenie, że pokolenie starsze tę transformację, w dużej mierze spieprzyło i nie ma z czego być tak dumne, ponieważ transformacje wykonano we wszystkich państwach Europy Środkowej i Wschodniej, a w naszym państwie miała dosyć wysokie koszty. Na przykład w innych państwach nie było Okrągłego Stołu, z którego starsze pokolenie chce być dumne, a u nas był Okrągły Stół i zostaje podniesiony do rangi kultu politycznego. Na przykład jest przedstawiona alternatywa, że gdyby nie Okrągły Stół, mogłoby dojść do rozlewu krwi. W Czechach lub Słowacji nie było Okrągłego Stołu, nie doszło do rozlewu krwi, transformacja się odbyła, dekomunizacja była często szybsza i precyzyjniejsza (4P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²⁷⁶.

W tym kontekście przytoczmy jeszcze taką wypowiedź:

Z tej Solidarności z 89' roku pamiętamy przede wszystkim kilka osób. Nie pamiętamy, że to był związek zawodowy, taki olbrzymi, że to chodziło o prawa pracownicze, że tak naprawdę one były istotą tego obalenia. Pamiętamy, że było kilka osób. Pamiętamy bardzo silną więź z Kościołem i pamiętamy odzyskanie polskości, czymkolwiek by ona była. Swojego kraju niepodległego i tak dalej. Tyle że nie w kategoriach niepodległego kraju dla pracowników, tylko niepodległego kraju jako kraju po prostu. I wydaje mi się, że 81' i 89' o tyle są ważne, że gdyby było trochę inaczej, gdyby ta transformacja nastąpiła w 81', to po

¹²⁷⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku.

¹²⁷⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

prostu ten kraj byłby ustawiony według innych wartości. Nie poszedłby w tę liberalną stronę, nie byłoby Balcerowicza, który decyduje o tym, jak wygląda nasza gospodarka, bo wtedy ta Solidarność też wyglądała zupełnie inaczej jako związek zawodowy (15P, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁷⁷.

Młodzi wykazują inne spojrzenie na doświadczenia historyczne współczesnej Polski. Jako pokolenie ukształtowane po 1989 roku nie egzystują w doświadczeniach formacyjnych i biograficznych swoich rodziców oraz dziadków, jeśli chodzi o stosunek do przeszłości¹²⁷⁸. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej dotyczy tego, że te minione wydarzenia nie są dla nich formatywne, wokół których budują własną politykę tożsamości.

Na potwierdzenie wysuniętej tezy przytoczę jeszcze wypowiedź Filipa Konopczyńskiego, współzałożyciela Fundacji Kaleckiego, który podkreślił:

myślę, że podziały pokoleniowe są wśród wyborców bardzo mocne i jest to istotna kwestia, ale w nieco innym znaczeniu, niż się o tym zwykle mówi. Chodzi mi o różnice związane z odmiennym doświadczeniem życiowym. Na SLD głosują przede wszystkim starsi wyborcy, czyli osoby, które miały doświadczenie nie-prawicowej wspólnoty. Nie mówię tylko o PZPR, ale o ruchach spółdzielczych, wiejskich, młodzieżowych, zakładowych i szeregu innych organizacji, które oferowały różne formy socjalizacji, wspólnotowości, które przynajmniej w pewnej mierze miały charakter lewicowy: (...) Duża część przedstawicieli dzisiejszej lewej strony wywodzi się z nowych ruchów społecznych. W przypadku Wiosny były to osoby z NGO-sów, ruchów miejskich, think-tanków. To są ludzie, którzy całe życie musieli symulować, wymyślić lewicowy aktywizm w sytuacji, w której brakowało naturalnych nie-prawicowych wspólnot. Prawicy się to udało – ma organizacje strzeleckie, ruchy neokatechumenalne, rekonstruktorów historycznych i inne oddolne inicjatywy, które nie mają charakteru liberalnego ani progresywnego czy lewicowego. Młodsze pokolenie trafia na lewicę poprzez lokalny aktywizm albo wiedzę zdobytą przez YouTube czy Netflixa. Na tej podstawie trudno budować szerszą wspólnotę. Myślę, że Wiosna była próbą zmiany tej sytuacji”¹²⁷⁹.

Powyższa opinia wydaje się kluczowa z perspektywy poruszanych zagadnień ideowości. To, co zbliża liderów prawicowych i lewicowych, to także **krytyka transformacji ustrojowej z 1989 roku oraz krytyka neoliberalnej gospodarki**. Młodzi dzielą także krytyczny stosunek do elit intelektualnych i politycznych, nie boją się

¹²⁷⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

¹²⁷⁸ Por. K. Szafraniec, J. Grygień, *Prawicowość młodych Polaków. Kontekst wyborów parlamentarnych z 2025 roku*. „Studia Socjologiczne” 2019, nr 2(233): s. 35, T. Szawiel, *Podział...*, dz. cyt., s. 217–266.

¹²⁷⁹ Filip Konopczyński podczas debaty „Stara, młoda czy żadna? O przyszłości lewicy”, zorganizowanej przez „Kulturę Liberalną” latem 2019 roku, <https://kulturaliberalna.pl/2019/07/09/stara-mloda-zadna-o-przyszlosci-lewicy-debata/> [data dostępu: 23.11.2020].

krytyki i radykalnych ocen dotyczących przeszłości¹²⁸⁰. Tym samym ograniczając subiektywizm starszego pokolenia. Za przykład można uznać manifestację zorganizowaną 30 listopada 2019 roku przed gmachem Łódzkiej Szkoły Filmowej, gdzie Roman Polański miał wygłosić swój wykład. Jego obecność na uczelni spotkała się ze sprzeciwem młodych lewicowców, manifestowano przeciw kulturze gwałtu, przemocy wobec kobiet, m.in. użyto transparentu z napisem „Gwałcieł nie gwiazda”¹²⁸¹.

Maja Staško, lewicowa aktywistka, która w tych dniach manifestowała przeciw obecności Romana Polańskiego w łódzkiej filmówce, przyznała, że „to jest niesamowite, jak nagle zmieniają się argumenty, gdy chodzi o ‘naszego’ gwałcieła. ‘Nasz’ gwałcieł, to inny gwałcieł niż robotnik albo ksiądz. I nagle nawet Mieszko I staje się argumentem w sprawie”¹²⁸². Ta wypowiedź zdaje się potwierdzać tok naszych rozważań.

Ogólnie wśród młodych dostrzega się zniechęcenie klasą polityczną lat 80. i 90. w Polsce, która ich zdaniem jest kreatorem podziałów ideologicznych w Polsce. Ale problem tego podziału leży jednak dużo głębiej. Jak zauważa Piotr Trudnowski, prezes Klubu Jagiellońskiego, w kraju „dziedziczymy po II RP szkodliwy podział i tendencję do klimatu wojny domowej. Mamy prawicę anty-pisowską i pro-pisowską, podobnie z lewicą”¹²⁸³. Sugestia zawarta w tych słowach jest słuszna.

Podsumowując, starsze pokolenie w kraju odczytuje własną identyfikację ideową, kładąc nacisk na opozycje:

- komunizm – postkomunizm;
- wygrani – przegrani;

¹²⁸⁰ H. Szukalska, M. Grabowska, *Młode pokolenie zrzuca Polańskiego z piedestału. #MeToo trwa, bo kobiety nadal doświadczają przemocy*, <https://oko.press/mlode-pokolenie-zrzuca-polanskiego-z-piedestalu-metoo-trwa-bo-kobiety-nadal-doswiadcza-przemocy/> [data dostępu: 25.12.2019].

¹²⁸¹ Zob. W 2019 roku studenci i absolwenci Łódzkiej Szkoły Filmowej wystosowali petycję do władzy Uczelni, w której domagali się odwołania spotkania z reżyserem. Był to wyraz symbolicznego protestu w obronie ofiar przemocy seksualnych, których rzekomo miał dopuścić się Polański w latach 80. Dnia 30 listopada 2019 roku, mimo że Polański odwołał spotkanie ze studentami i studentkami, Maja Staško, lewicowa aktywistka, wraz z siedmioma innymi osobami zorganizowała protest przed gmachem Łódzkiej Szkoły Filmowej. Protest spotkał się z ostrą reakcją ze strony m.in. władz uczelni, ale także niektórych polskich intelektualistów. Potępili go m.in. Magdalena Środa, Jan Hartman, Jerzy Urban, zarzucając manifestującemu, że podważają autorytet wielkiego reżysera. Zob. M. Środa, *Polański i sprawa wiary*, „Wprost” 2019. Cyt. za autorką: „Polański sprawia wrażenie kogoś, kto odpokutował za grzechy wieloletnią poniewierką po świecie, a przede wszystkim swoim talentem i splendorem, jakiego przysparza Polsce (...) molestowaczami i gwałciełami byli zapewne i Mieszko I, i Napoleon, i niejeden z hołubiących obecnie żołnierzy wyklętych” [data dostępu: 4.12.2019].

¹²⁸² Zob. Maja Staško w rozmowie z Darią Różańską, *Protestowała przeciwko Polańskiemu i wylał się na nią hej. Słyszę, że jestem gówniarą, oszołomką*, <https://natemat.pl/292761,protest-studentow-lodzkiej-filmowki-ws-wizyty-polanskiego-maja-stasko-wywiad> [data dostępu: 15.12.2019].

¹²⁸³ P. Trudnowski, „PiS to nie prawica”. *Kaczyński, Piłsudski i konserwatyści*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/04/25/trudnowski-pis-to-nie-prawica-kaczynski-pilsudski-i-konserwatysci/> [data dostępu: 25.04.2020].

- Polska liberalna – Polska solidarna;
- społeczeństwo – Kościół.

Podziały w młodym pokoleniu koncentrują się wokół nowych kwestii. Młodzi budują wspólnotę nie na hasłach epoki Solidarności, na kulcie papieża Jana Pawła II, a raczej na stosunku „ucisku społecznego i ekonomicznego”, kwestii równości i wolności. Żaden z moich badanych nie zadeklarował chęci „walki z komunizmem”¹²⁸⁴, a także poznania prawdy o Smoleńsku, mimo, iż te kwestie przeniknęły do szerszej świadomości społecznej, kształtując wyobraźnię historyczną i polityczną prawicy (ale także – choć w mniejszym stopniu i inaczej – lewicy) w kraju. Dla potwierdzenia tych słów, zacytuję jednego z badanych:

Mnie się wydaje, że Smoleńsk był bardziej papierkiem lakmusowym tego, co jest. Bo zawsze są pewnego rodzaju momenty przełomowe, które pokazują naszą postawę i spojrzenie na państwo. Im bardziej są one tragiczne, nagle, tym bardziej ta weryfikacja jest szczerza. Bo jak coś jest zaplanowane, to można coś tam bardziej wykreować itd. Kiedy coś się dzieje nagle, niezależnie czy przypadkowo, ale jest to po prostu nagle takie zdarzenie, to te reakcje są szybsze, są bardziej szczerze i one nam pokazują... znaczy – nie lubię tego podziału, w którym jedna strona postanowiła wykreować: „czy wierzysz w zamach, czy nie wierzysz w zamach?” To jest moim zdaniem sztuczne! Bo to nie jest kwestia wyznania. To ktoś, kto miał inne interesy, postanowił wykreować to w takiej postaci, aby przykryć inne podziały w tej sprawie. A innym podziałem w tej sprawie, moim zdaniem dużo nie uczciwszym i dużo sensowniejszym, była postawa: „jak państwo, poważne państwo Polskie, powinno w takich sytuacjach reagować” i tyle. I tutaj ten podział, moim zdaniem, się zarysował. Ale nie jest to... wydarzenie, które jakoś szczególnie wpłynęło na dłuższą metę. Wpłynęło wtedy na tamten czas. Tylko raczej pokazało, po której stronie stoimy (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹²⁸⁵.

Po rozważeniu powyższych argumentów utwierdzono się w przekonaniu, że ta opinia jest słuszna.

¹²⁸⁴ Por. stosunek do komunizmu w latach 90. w Polsce.

¹²⁸⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.

Zwycięzcy i przegrani neoliberalizmu i globalizacji

W tym miejscu jeszcze raz wrócę do refleksji na temat współczesności. W latach 80. i 90. XX wieku na skutek globalizacji gospodarki (konkurencja na światowych rynkach) zaczęto wątpić w skuteczność oddziaływania państwa na gospodarkę¹²⁸⁶. Sprzyjał temu też neoliberalny klimat intelektualnych tamtych czasów, upatrujący w mechanizmach rynkowych (i innych instytucjach kapitalizmu i demokracji liberalnej) panaceum na wszelkie społeczne wyzwania i bolączki, utwierdzany przez badaczy i komentatorów w wierze w nadchodzący koniec historii. W obecnych czasach można zaobserwować zjawisko schyłku idei neoliberalno-globalistycznych. Jednocześnie obserwujemy ożywienie idei nacjonalistycznej i to nie tylko po prawej stronie sceny politycznej, lecz także lewicowej (zob. narodowe hasła Jean-Luca Mélenchona we Francji). Można zatem stwierdzić, że po okresie zachłyśnięcia się neoliberalizmem czeka nas – być może – powrót do ideologii, która wydawała się już przebrzmiała.

To, czego świadkami byliśmy w XX wieku, obecnie poddane zostaje wielkiej presji i rewizji. Współcześnie obserwujemy obrót, dynamikę i (re)dystrybucję kapitału i pracy w nowych warunkach. Nie ulega wątpliwości, że dzisiejszy globalny kapitalizm zredefiniował zasady rządzące tymi procesami¹²⁸⁷. Obserwujemy, jak nowe podziały zachodzą w poprzek sojuszków klasowych. Liczne partie polityczne uciekają się do retoryki i postulatów populistycznych, przesuwają się w stronę populizmu (dotyczy to także partii głównego nurtu). Tworząc swoje programy i oferty programowe, odpowiadają na globalizację i rosnące w jej skutek nierówności, niepewność zatrudnienia, konflikty na tle ekonomicznym. Globalizm wyrasta z neoliberalizmu i społecznie niesie ze sobą rozczarowanie globalnym kapitalizmem¹²⁸⁸. Ta myśl przyświeca badanym:

Natomiast no oczywiście, że oplaca się temu systemowi pokazywać, że klasowe różnice nie istnieją, bo dzięki temu gość, który jest super uprzywilejowany i który mówi w telewizji, jest uznawany za reprezentanta nas wszystkich. Chociaż jego warunki życia są tak kosmiczne i tak niewyobrażalne. Wczoraj na takiej konferencji, na której byłam, chyba Ikonowicz opowiadał sytuację z Kulczykiem, który nie wiedział, jaki napiwek dać gościowi po zjedzeniu obiadu i dał pięć tysięcy, bo po prostu wydawało mu się, że to nie jest za mało i nie za dużo. Więc taki, jaki mógłby dać bogacz, ale już no też bez obnoszenia się z tym

¹²⁸⁶ K. Dziubka, B. Szlachta, L. M. Nijakowski, dz. cyt., s. 191.

¹²⁸⁷ Zob. np. M. Fisher, dz. cyt.

¹²⁸⁸ K. Poblócki, *Kapitalizm. Historia krótkiego trwania*, Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana 2017.

bogactwem, więc to są takie problemy, o których my w ogóle nie mamy pojęcia i które nie są naszymi problemami. Ci ludzie mówią nam z telewizji: jesteśmy waszymi przedstawicielami, wiemy dobrze, co czujecie, my teraz będziemy debatować w waszym imieniu, bo akurat my mamy takie umiejętności. Ale oni nie tylko mają umiejętności retoryczne i tak dalej, ale przede wszystkim mają pozycję, interes klasowy, który jest sprzeczny z interesem większości ludzi i to jest klasowy jak najbardziej interes (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁸⁹.

Sugestia zawarta w tych słowach jest oczywista. Młodzi borykają się z brakiem umów o pracę lub są zatrudniani na umowach śmieciowych (które pozbawiają ich ubezpieczeń i zabezpieczeń socjalnych). Poza tym doświadczając płacy minimalnej, nie mogą dokonać kupna własnego mieszkania, a jeśli tak, to biorą na nie kredyty hipoteczne na 30 lat bez pewności, czy uda się te pożyczki spłacić¹²⁹⁰. Podlegają również nadmiernej eksploatacji i wypaleniu zawodowemu, doświadczając przemocy, dominacji i wyzysku w miejscach zatrudnienia. Z tych powodów chcą zakwestionować istniejący system i otwarcie reprezentują antykapitalistyczne poglądy. Dowodzi tego następująca wypowiedź:

Bo ten podstawowy problem z tym wszystkim jest taki, że jedni mają jakąś własność, a drudzy jedyne, co mają, to jest praca i swój czas. I że tak naprawdę wszyscy sprzedajemy swoje ciało. Mówi się o pracy seksualnej, że to jest jakaś taka praca, bo się sprzedaje ciało, a wszyscy sprzedajemy swoje ciało. Ci, którzy oczywiście nie mają środków produkcji. Sprzedajemy swoje ciało na osiem godzin szefowi, który może właściwie zrobić z nim wszystko, co chce w zależności od tego, co jest w umowie, ale czasem też niezależnie od umowy, kiedy zagraża na przykład zwolnieniem. No i to jest coś, co w ogóle nie powinno zaistnieć. I wydaje mi się, że w innym świecie gdybyśmy żyli, i który byłby równiejszy, jakby przedstawić w ogóle taką wizję, że kilka osób decyduje o życiu, ciele, spędzaniu czasu, zdrowiu, śmierci i w ogóle o tym wszystkim. No to jest tak absurdalny pomysł, żeby wymyślić taki system, a my w takim systemie funkcjonujemy (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁹¹.

Czy kapitalizm przyniósł polepszenie poziomu życia, a wraz z nimi rozwiązania systemowe? Mark Fisher podkreśla, że „kapitalizm tak głęboko wniknął w świat i w nasze życia, że z jednej z możliwych ideologii stał się czymś przezroczystym i niewidocznym, jak powietrze, którym oddychamy, sprowadzając inne systemy (takie jak socjaldemokracja,

¹²⁸⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

¹²⁹⁰ Por. J. Erbel, *Wychylone w przyszłość. Jak zmienić świat na lepsze*, Katowice: Wydawnictwo Wysoki Zamek 2022, J. Erbel, *Poza własnością. W stronę udanej polityki mieszkaniowej*, Katowice: Wydawnictwo Wysoki Zamek 2020.

¹²⁹¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

republikanizm, monarchia, socjalizm czy komunizm) do roli podrzędnej – każdy z nich musi i tak uznać, że funkcjonuje w rzeczywistości kapitalistycznej: w kapitalistycznym realizmie”¹²⁹². Trudno zaprzeczyć tym słowom. Patrząc na to z innej strony, należy zauważyć, że kwestie „ucisku społecznego i ekonomicznego”, a także powstających na ich tle konflikty klasowe, rasowe, płciowe mogą zachwiać demokratycznymi standardami i zmierzać do przedefiniowania zasad funkcjonowania demokracji liberalnej. Wskutek tych procesów równość ekonomiczna i społeczna nie jest możliwa bez równości poznawczej¹²⁹³.

Wszystko to prowadzi do wniosku, że w neoliberalizmie nie może być mowy o Polsce solidarnej albo Polsce liberalnej. W tym sensie powyższy podział zanika, bo dziś czymś naturalnym jest, aby postrzegać własne państwo jako (jednocześnie!) liberalne i solidarne. Z jednej strony młodzi chcą uważać swój kraj za solidarny (czyli taki, w którym realizowana jest polityka propaństwowa, prospołeczna, rozbudowany system zabezpieczeń społecznych). Z drugiej strony jako osoby urodzone i wychowane w wolnej i demokratycznej Polsce są częścią Polski liberalnej¹²⁹⁴, czyli świata opartego na wolności, indywidualizmie i (swoistym) nonkonformizmie¹²⁹⁵. To musi oznaczać konflikt wartości. Wobec prymatu interesu jednostki i poczucia wolności jedną z ważniejszych spraw – w konfrontacji z rzeczywistością – okazuje się zapewnienie środków do życia. Dotyczy to zarówno lewicy, jak i prawicy.

NEOLIBERALIZM

Dla młodych neoliberalizm kojarzy się z wywłaszczeniem, wyzyskiem i przemocą symboliczną. Warto widzieć ich przekonania w kontekście: współcześnie liberalny porządek państw demokratycznych chwieje się¹²⁹⁶. Jesteśmy świadkami rodzącej się nowej formy systemu politycznego. Ma miejsce kryzys demokracji liberalnej, podyktowany głównie brakiem zaufania do państwa i jego instytucji. Na kryzysie zyskują prawicowi i lewicowi populiści. Zdaniem młodych politycy odchodzą od tematów istotnych, a ich decyzje polityczne przede wszystkim podyktowane są chęcią zdobycia jak największego grona wyborców kosztem kwestii ideowych. Oddajmy głos badanym:

¹²⁹² Zob. M. Fisher, dz. cyt..

¹²⁹³ Por. J. Habermas, *Filozoficzny dyskurs nowoczesności*, przeł. M. Łukasiewicz, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” 2000, J. Tokarski, *Czy liberalizm umarł?*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2021.

¹²⁹⁴ Por. J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, Kraków, Warszawa: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego 1994.

¹²⁹⁵ Zob. Z. Bauman, *Płynna...*, dz. cyt.

¹²⁹⁶ Zob. J. Tokarski, dz. cyt.

Może to jest właśnie ważne, żeby pokazać w taki bardzo jednoznaczny sposób, zerojedynkowy, że istnieje alternatywa, że może być inny świat też. Zwłaszcza teraz przy tych zmianach klimatycznych. Przy katastrofie klimatycznej wydaje mi się, że to jest bardzo ważne, żeby pokazywać, że neoliberalizm i kapitalizm, po pierwsze, istnieje, po drugie, że ma straszne konsekwencje, że powoduje śmierć bardzo wielu osób, że powoduje śmierć planety, że może sprawić, że nie będzie już w ogóle gatunku ludzkiego i że właściwie, żeby coś z tym zrobić, może warto byłoby podważyć cały ten system, kapitalizm (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹²⁹⁷.

To, co istotne, w obliczu neoliberalnej polityki młodzi z lewej i prawej strony są w stanie się porozumieć. Te kwestie dotyczą solidaryzmu społecznego i zabezpieczeń socjalnych. To zdawanie sobie sprawy z potrzeb społeczno-ekonomicznych i wzajemnej solidarności w obliczu rodzących się kryzysów.

Tak oto jedną z najważniejszych wartości we współczesnym świecie okazuje się idea solidaryzmu społecznego (mimo prymatu interesu jednostki nad wspólnotą i poczucia wolności w konfrontacji z rzeczywistością). Dlatego, jak proponują młodzi, solidaryzm z jednostkowego zjawiska należy przekuć w długotrwały proces budowania społeczeństwa i demokracji¹²⁹⁸. Aby to osiągnąć, należy tradycyjne idee liberalne wzbogacić o solidaryzm społeczny i troskę o dobro wspólne¹²⁹⁹, w których zawiera się zarówno solidarność i braterstwo, jak i wspólnota (kolektywizm). Patrząc na to z innej strony, żeby móc realizować taką wizję, potrzebny jest nowy typ wyobraźni społecznej wśród wszystkich aktorów życia społeczno-politycznego w kraju obecnie.

Kończąc, należy zadać zasadnicze pytanie, skoro młodzi dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, to czy potrafią sobie wyobrazić, co po kapitalizmie, co może go zastąpić? Młodzi deklarują konieczność przeformułowania kapitalizmu z uwzględnieniem potrzeby solidarności i empatii. Z uwagi choćby na trwałe napięcia pomiędzy bogatym centrum a biednymi peryferiami i prowincją¹³⁰⁰.

¹²⁹⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku.

¹²⁹⁸ K. Mroczkowski, dz. cyt.

¹²⁹⁹ Na podstawie danych z lat 1989–2020 można stwierdzić, że Polacy ogólnie oczekują od państwa funkcji opiekuńczych. Ta tendencja zarysowuje się już w analizach badawczych Tadeusza Szawiela na początku lat 90. w kraju.

¹³⁰⁰ Por. dla socjalistów warunkiem korzystania z wolności jest zabezpieczenie praw społecznych.

A może należy zaproponować demokratyczny ustrój uspołeczniony?

W neoliberalizmie stawianie na siebie jest trudne. Dlatego być może trudno mi zgodzić się z tezą, że młodzi są roszczeniowi. Należy odnotować, że analizy badań prowadzonych od 2019 roku w kraju uwidaczniają, jak ważne są kwestie socjalne i lewicowe dla najmłodszych wyborców¹³⁰¹. Według nich rola państwa powinna sprowadzać się do roli opiekuna, który zapewnia ochronę obywatelom i obywatelkom, ale też stoi na straży godnego życia i realizacji ich życiowych aspiracji¹³⁰².

W narracjach młodych wyraźne są obecne obawy, że na rynku pracy sami sobie nie poradzą. Z jednej strony rynek pracy stwarza wiele możliwości zarobkowych, z drugiej młodzi mają świadomość, że czasy, w których żyjemy, są niepewne i chwiejne – a za przykład podają wspomniane zatrudnienie na umowie tymczasowej. Z tego i innych powodów deklarują potrzebę szeroko zakrojonych zabezpieczeń społecznych.

Wszystko to prowadzi do wniosku, że ta rosnąca świadomość nieuchronnie zmierza w kierunku demokratycznego socjalizmu i wyraźnego odrzucenia kapitalizmu w obecnej formie. Młodzi chcą połączyć obronę praw demokratycznych z solidarnością społeczną przeciwko nierówności, ubóstwu i „opresyjnemu” systemowi kapitalistycznemu. W tym sensie wydaje się, że konieczne jest zaakceptowanie demokratycznego ustroju uspołecznionego, na którym dopiero można budować osie podziałów społecznych w kraju¹³⁰³.

¹³⁰¹ Należy zwrócić uwagę, że ów wniosek potwierdzają wyniki badań Adama Kądziały prowadzone od 2019 roku. Zob. A. Kądziała, *Polityczny...*, dz. cyt. A. Kądziała, *Polityczne preferencje młodych Polaków w 2019 roku*, „Studia Politologiczne” 2020, nr 55, s. 117.

¹³⁰² Por. ‘zagadnienie władzy’, W: „De regno” Tomasza z Akwinu. Zob. na przykład A. Machowski, *Teologia polityczna św. Tomasza z Akwinu. Antropologiczno-etyczna interpretacja traktatu "De regno"*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2011.

¹³⁰³ Por. R. Inglehart, P. Norris, *Rising...*, dz. cyt., R. Inglehart, *Culture Shift...*, dz. cyt.

ROZDZIAŁ 5. ZROZUMIEĆ ZMIANĘ SPOŁECZNĄ POKOLENIA PO '89 W POLSCE. KONFLIKT IDEI CZY POKOLEŃ?

5.1. Młodzi a zmiana społeczna w XXI wieku

Nasz świat jest inny niż na początku XIX i XX wieku. Zmiany i procesy, które nastąpiły w ciągu ostatnich dwóch wieków, w istotny sposób zmieniły kształt społeczeństw. Rzecz tak oczywista nie wymaga dowodów, jednakże za Ulrichem Beckiem możemy powiedzieć, że skrojone na miarę wczesnej nowoczesności (te społeczeństwa, ale i pojęcia je opisujące) nie są takie same, jak w czasach, gdy powstawały¹³⁰⁴. Powstała wówczas „infrastruktura instytucjonalna” nie bardzo pasuje do współczesności. Jest wiele spraw, których współcześnie nie można łatwo uporządkować, odwołując się do utartych skryptów, wzorców, instytucji. Uwite w nowożytności pojęcia nie opisują współczesności. Związany z nimi paradygmat przeszedł do historii.

Tymczasem my bronimy starych „instytucji”, choć świat już dawno do nich nie pasuje. Rzeczywistość jest wieloznaczna, momentami chaotyczna i trudna do rozpoznania. Koniec historii miał być końcem wszystkiego¹³⁰⁵. Tymczasem historia przyspieszyła. Znane nam doktryny się przenikają. Erozja idei zaczyna przyspieszać. Dziś nie występuje w czystym stanie. Jesteśmy świadkami kolejnych miksów i kompilacji. A my (naukowcy, badacze, dziennikarze, politycy) po omacku poruszamy się po tym świecie. Między innymi dlatego potrzeba nowych opisów (ich aktualizacji), które z jednej strony uwzględnią zachodzące zmiany, ale z drugiej zachęcą do poszukiwań nieodkrytych wciąż znaczeń.

Podobnie myśli Olga Tokarczuk, która w odczycie noblowskim stwierdziła: „dzisiaj problem polega – zdaje się – na tym, że nie mamy jeszcze gotowych narracji nie tylko na przyszłość, ale nawet na konkretne ‘teraz’, na ultraszybkie przemiany, dzisiejszego świata. Brakuje nam języka, brakuje punktów widzenia, metafor, mitów i nowych baśni. Jesteśmy za to świadkami, jak te nieprzystające zardzewiałe i anachroniczne stare narracje próbuje się wprzęgnąć do wizji przyszłości, może wychodząc z założenia, że lepsze stare coś niż nowe nic, albo próbując w ten sposób poradzić sobie z ograniczeniem własnych horyzontów.

¹³⁰⁴ Zob. U. Beck, A. Giddens, S. Lash (red.), dz. cyt.

¹³⁰⁵ F. Fukuyama, *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Warszawa: Wydawnictwo Znak 2009.

Jednym słowem – brakuje nam nowych sposobów opowiadania o świecie¹³⁰⁶. Czy nadal można nie wierzyć w słuszność powyższych słów? Ja podzielam ten pogląd i sądzę, że wart jest szczególnej popularyzacji.

Współczesny świat idei potrzebuje modyfikacji dotychczasowego rezerwuaru symbolicznego. Mój mistrz i nauczyciel Wojciech Burszta wielokrotnie podkreślał, że we współczesnym świecie, który jest niejednoznaczny pod względem znaków i sensów, jego przeżywanie jest wielowymiarowe. Świat, który nas otacza, jest niejednorodny w swojej formie, wewnątrznie zróżnicowany, połączony siecią relacji i wzajemnych oddziaływań, uwikłany w różne konteksty społeczne, polityczne i kulturowe¹³⁰⁷. Podmiot/ istota/ człowiek kształtuje się w relacji z tym, co dla niego ważne, a obrane postawy zależne są od tego, jaką treścią wypełnia się znaczenia¹³⁰⁸. I choćby z tych względów ciekawe jest pytanie, co jest dziś ważne i co przez to rozumiemy.

Partie polityczne także dziś określają się w tradycyjny sposób, za pomocą XIX- i XX-wiecznych kategorii, starając się zmobilizować swoje elektoraty za pomocą dawno wypracowanych środków retorycznych. Te zabiegi nie przystają jednak do rzeczywistości, szczególnie młodych, ogarniętych zmianą społeczną, odchodzeniem od ścisłego przestrzegania tradycji, nowymi stylami życia, eksploracją kultury masowej i nowych mediów, a także otwartością na nowości.

Z perspektywy XXI wieku określenie ‘nowa’ lewica i ‘nowa’ prawica tracą sens, przede wszystkim dlatego, że znacząco zmienił się społeczny kontekst od czasów, kiedy powstawały ich pierwsze generacje. Dziś śmiało można powiedzieć, że te dawne „nowe” ruchy są obecnie stare. Za cechy charakterystyczne dla opisywanej młodej lewicy i młodej prawicy w Polsce należy uznać formy działania, przemiany świadomości, zmianę nastawienia wobec zachodzącej społeczno-kulturowej modernizacji. Wśród młodych lewicowość i prawicowość w kraju identyfikowane są przede wszystkim przez pryzmat kulturowy. W obu przypadkach mniejsze znaczenie odgrywa aspekt gospodarczy. Bowiem kwestie ekonomiczne są równie istotne dla każdej z grup.

Pojęcie i termin ‘młoda lewica’ odnosi się głównie do kwestii kulturowych i światopoglądowych, i jest związane z prawami człowieka oraz ekologią. Z kolei termin ‘młoda prawica’ obejmuje tradycyjne wartości z zachowaniem elementów porządku

¹³⁰⁶ O. Tokarczuk, *Wykład noblowski*, <https://culture.pl/pl/artykul/olga-tokarczuk-wyklad-noblowski> [data dostępu: 26.26.2022].

¹³⁰⁷ Zob. W. J. Burszta, *Antropologia kultury*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 1998.

¹³⁰⁸ C. W. Mills, *Wyobraźnia socjologiczna*, tłum. M. Bucholc, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007.

społecznego (m.in. moralność, tradycja, rodzina, prawo). Elementy te podlegają zmianie społecznej, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości¹³⁰⁹. Czy wobec tego mogłyby tak wyglądać narracje, symbole i mity politycznej przyszłości? Załóżmy, że kierunek naszych rozważ wydaje się słuszny.

5.2. Zmiana społeczna a młoda lewica w Polsce po 2015 roku

Moje analizy sugerują, że młodzi lewicowcy postulują nową jakość w polityce i odejście od podziałów społecznych konstruowanych przez starszych uczestników światów ideowych w kraju. Widoczna jest wśród nich zmiana w obszarze wiary i stosunku do niej. Z tej racji, że lewica utożsamiana jest z ateizmem, należy przytoczyć kilka argumentów, które łamią tę powszechną postawę. Według Miszy Tomaszewskiego, byłego redaktora naczelnego „Magazynu Kontakt”, „język społecznego chrześcijaństwa i język społecznej lewicy to dwa różne kody. Mimo że nie brakuje w nich wzajemnych zapożyczeń, ich użytkownicy stracili do tego słuch, bo w ostatnich dekadach dość rzadko mieli okazję ze sobą rozmawiać”¹³¹⁰. Sugestia zawarta w tej opinii jest słuszna. Pójdźmy tym tropem.

Podobne rozumienie odnajdujemy w wypowiedzi Małgorzaty Szutowicz (Michała Szutowicza), znanej jako Margot lub Margo, niebinarnej aktywistki LGBTQiA i współzałożycielki kolektywu „Stop Bzdurom”. W wywiadzie udzielonym „Magazynowi Kontakt” Margot tłumaczy, że

obecnie wszystko, co robię, traktowane jest jako tania prowokacja albo parodia, dlatego chwilowo porzuciłam pomysł rozmowy z papieżem. Ale mam silną potrzebę dyskusji o wierze. Jakoś miesiąc przed pierwszym zapakowaniem na dołek napisałam długi list do jednego z duchownych Reformowanego Kościoła Katolickiego w Polsce. Pisałam o tym, jak wygląda moje doświadczenie duchowe i kościelne. (...) Święty Paweł pisał o 'wzajemnym badaniu wiary'. Niestety w Polsce nie ma za dużo przestrzeni do swobodnej rozmowy o religijności. Bardzo chciałabym spojrzeć w oczy osobom, które taką przestrzeń w sobie mają – nie w ramach konfrontacji, a wspólnej refleksji. Czy stoimy w ogóle po tej samej stronie? Czy mamy jakiś wspólny interes? Sama rozumiem chrześcijaństwo jako niesienie Dobrej Nowiny, zniesienie starego prawa, na miejsce którego przychodzi nowe prawo – w postaci miłosierdzia i dbania o siebie nawzajem. Zastanawiam się, czy to wystarczy, żeby nazywać się chrześcijanką. Może takie czytanie Ewangelii nie jest chrześcijańskie, a ja jestem tylko anarchistką, nie chrześcijańską anarchistką. Może nie będzie między mną a Kościołem

¹³⁰⁹ Por. E. Nowakowska, dz. cyt.

¹³¹⁰ M. Tomaszewski, *Odczarowujemy hasło katolewica*, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/odczarowujemy-haslo-katolewica/> [data dostępu: 3.09.2018].

siostrzeństwa, współdziałania ani przyjaźni i muszę się z tym pogodzić. Chciałabym porozmawiać o tym z kimś rozsądnym i wrażliwym, a nie z kimś, kto już wie, że odpowiedź będzie negatywna, zanim w ogóle dojdzie do spotkania. (...) Obojętni są obojętni, radykałowie nas nienawidzą, my o sobie dbamy, wszystko jest jasne. Ale kiedy zobaczyłam zdjęcie, na którym policja zagraża wejście do kościoła starszej pani z kolorową torbą, zrozumiałam, że jest źle. Absolutnie zrozumiałe byłoby dla mnie to, że polski Kościół i jakaś sekta w rodzaju Rycerzy Chrystusa zagrażają dostęp do kościoła mnie. Ale taka starsza pani jest przecież tą częścią społeczeństwa, dla której według powszechnego wyobrażenia ten Kościół domyślnie istnieje. To jest dla mnie hardkorowe, że zostaje z niego wykluczona ze względu na to, że kilka dni wcześniej zawisła tam tęcza flaga; żeby ją wykluczyć, wystarczy podejrzenie o solidarność z osobami LGBT¹³¹¹.

Młodzi z lewicy inaczej od starszych lewicowców patrzą na polityczne konflikty i podziały w Polsce. Dla nich istotnym punktem odniesienia staje się solidaryzm społeczny i tolerancja światopoglądowa¹³¹². Ideowe postawy starszych uczestników świata lewicy ogniskują się wokół przeszłości, religii, demokracji i odsunięcia PiS od władzy. Inaczej te zagadnienia widzą młodzi lewicowcy, których ideowość koncentruje się wokół spraw równości oraz demokratycznego socjalizmu. Ten pogląd uporczywie powraca w wypowiedziach badanych:

Jest jeszcze moim zdaniem osobna opowieść, która bym powiedział, jest opowieścią „Gazety Wyborczej”, starej gwardii „Gazety Wyborczej”. To jest opowieść o lewicującej inteligencji, która walczy z faszyzującą prawicą, autorytaryzmem, gdzie nie ma miejsca na coś pomiędzy, trzeba wybierać. Albo wiara, albo Kościół, albo wolność (16L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³¹³.

Kolejne potwierdzenie takiego sposobu myślenia odnajdujemy w krytyce wydarzenia, które miało miejsce w 2021 roku. Gabriela Morawska-Stanecka, wicemarszałkini Senatu RP, w rozmowie z Dorotą Wysocką-Schnepf z „Gazety Wyborczej” ujawniła treść telefonicznej rozmowy z Włodzimierzem Czarzastym, przewodniczącym Sojuszu Lewicy Demokratycznej. W trakcie rozmowy przewodniczący SLD miał użyć wobec marszałkini niecenzuralnych słów, które ona odebrała jako wyraz przemocy wobec kobiet w polityce

¹³¹¹ Margot w rozmowie z Hanną Frejłak, Jakubem Niewiadomskim i Idą Nowak, *Margot: To także mój Chrystus*, <https://magazynkontakt.pl/margot-to-takze-moj-chrystus/> [data dostępu: 22.01.2021]. Zob. Margot zatrzymano w sierpniu 2020 roku w związku z atakiem na kierowcę ciężarówki Fundacji Pro z homofobicznymi hasłami. Zatrzymanie aktywistki stało się przyczynkiem do protestów w Polsce w obronie osób LGBTQ. Ze względu na transpłciowość aktywistki rozpoczęto dyskusję w mediach, w jaki sposób powinno się przedstawiać zatrzymaną, tj. jako Małgorzatę, Margot czy Michała Sz.

¹³¹² Por. W listopadzie 2019 roku środowiska liberalne zarzucały młodej lewicy współpracę z PiS-em. W tym czasie Sejm przyjął nowelizację ustawy o podatku akcyzowym. Za przyjęciem nowelizacji ustawy głosowało 243 posłów, a 201 było przeciw. Zmiany poparło 10 posłów Lewicy.

¹³¹³ Wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku.

i próbę jej zastraszenia¹³¹⁴. Sprawa odbiła się szerokim echem w mediach. Lewica, która na sztandarach ma niezgodę na seksizm, dyskryminację wobec kobiet oraz sprzeciwia się dyktatorskim praktykom, była mocno krytykowana za wypowiedź Czarzastego, ale także za brak stanowczych reakcji ze strony posłanek (również młodych wiekiem), wchodzących w skład koalicji Lewica¹³¹⁵. Jak podaje Wirtualna Polska: „Większość posłanek Lewicy, z którymi próbowaliśmy się skontaktować, nie chciała rozmawiać na ten temat. Posłanki nie odbierały telefonów, nie odpisywały na wiadomości. Jedna z nich stwierdziła, że jest jej ‘wstyd za Czarzastego’. Nie chce ujawniać nazwiska. Otwarcie potępić lidera miała odwagę Wanda Nowicka, która stwierdziła w rozmowie z Wirtualną Polską: Czarzasty powinien przeprosić”¹³¹⁶.

Młodzi lewicowcy oskarżają starszych działaczy o zdradę ideałów. Szczególnie dotyczy to tych, dla których największą porażką i nieszczęściem jest utrata zajmowanego stanowiska i zaufania kolegów, a nie odstępianie od ideałów. Aby zachować władzę robią rzeczy niewłaściwe, niegodne, a czasami wręcz odrażające. Młodzi lewicowcy podkreślają, że po czasach transformacji ustrojowej, lewica w kraju odeszła od sedna lewicowości na rzecz partykularnych interesów (głównie własnych, a już niekoniecznie np. robotniczych). Uważają też, że w latach 90. i na początku lat dwutysięcznych różnorakie aspiracje Polek i Polaków nie zostały wsparte procesem rekonstrukcji państwa¹³¹⁷. Reformy dokonały się, ale w interesie lepiej sytuowanych. Spójrzmy na taką wypowiedź:

To często są ludzie, którzy głoszą ideały lewicowe. Natomiast ich pochodzenie społeczne, zamożność są niezwiązane z lewicą. Myślę o tym w ten sposób, że to jest taka zabawa, po prostu, ludzi zamożnych, dobrze ustawionych. Mówią o robotnikach, a robotnika

¹³¹⁴ W 2021 roku wicemarszałkini Senatu Gabriela Morawska-Stanecka w wywiadzie dla „Gazety Wyborczej” ujawniła rozmowę z Włodzimierzem Czarzastym. Według Morawskiej-Staneckiej Czarzasty miał dopuścić się słów; cyt. za autorką: „stwierdził, że mnie odstrzeli, a później jeszcze powiedział mi takim językiem: już było między nami tak dobrze i znowu to zepsułaś, idziesz ze mną na wojnę. (...) Powiedzenie do kobiety: ‘już byłaś taka grzeczna’, ‘tak było między nami dobrze’ uruchomiło u mnie obrazek z sal sądowych, kiedy moje klientki, które rozwodziłam, żony przemocowców, opowiadały o spirali przemocy, że on je np. bił, po czym przeproszał, a później przed kolejnym atakiem znowu szukał w niej winy. I wtedy powiedziałam sobie: nie!” <https://wyborcza.pl/7,82983,27080016,przemoc-wobec-kobiet-lewicy-wicemarszalkini-senatu.html> [data dostępu: 01.07.2021].

¹³¹⁵ Zob. Lewica – polski projekt polityczny o charakterze lewicowym utworzony przed wyborami parlamentarnymi w 2019 roku w składzie: Sojusz Lewicy Demokratycznej, Wiosna i Lewica Razem. Po wyborach do grudnia 2021 roku reprezentowany w Sejmie IX kadencji i Senacie X kadencji przez Koalicyjny Klub Parlamentarny Lewicy. Następnie jako Koalicyjny Klub Poselski Lewicy.

¹³¹⁶ M. Wróblewski, *Wrze po słowach Włodzimierza Czarzastego*. „Seksizm, „dyskryminacja”, „wstyd”, <https://wiadomosci.wp.pl/seksizm-dyskryminacja-wstyd-wrze-po-slowach-wlodzimierza-czarzastego-6639605322484672a> [data dostępu: 01.07.2021].

¹³¹⁷ Zob. M. Król, *Byliśmy...*, dz. cyt.

nigdy nie widzieli w realnym życiu albo na obrazku. Oni mówią o organizacji robotników, ale całe ich życie to jest kawiarnia, sala akademicka, jakaś tam zamożna redakcja. Jedyńą narracją, która tam dominuje, jest liberalizm gospodarczy. Że większość środowisk, głównych politycznych, zgadza się co do tego, że Balcerowicz, że reformy liberalne, że zamykanie zakładów. I okazuje się nagle, że jacyś radykalni lewacy się kolegują z kimś z „Gazety Wyborczej”, że to jest to, co się określa mianem lewicy karierowej. Głoszą radykalne hasła, ogólne – rewolucja, prawda, frazesy, ale jeśli chodzi o ten polski porządek, no to oni są tak naprawdę po stronie klas posiadających, po stronie tych, którzy są beneficjentami. Nie są po stronie tych, którzy przegrywają. Po AWS-owskich przemianach gospodarczych, po tym drugim rządzie, bardzo liberalnym SLD-owskim Marka Belki mamy wówczas poczucie, to jest okres, kiedy bezrobocie wynosi 17-18%, gdzie widzimy, że mnóstwo naszych znajomych, tylko się otwały granice, to ucieka po prostu z Polski. Nie ma żadnej perspektywy tutaj i mnóstwo znajomych, trzydziestoparolatków zostawia Polskę i ucieka jak najdalej, bo w końcu może wyjechać, a jednocześnie w mediach głównego nurtu jest propaganda sukcesu – jest świetnie, PKB rośnie. No wszystko jest niesamowicie. Rozwijamy się – taka jest narracja (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³¹⁸.

Te słowa uwiarygodniają tezę, że badani z lewicy wykazują krytyczny stosunek do starych elit intelektualnych i politycznych (lewicowych i prawicowych). Podzielają negatywną ocenę debaty publicznej i brak zaufania do rządzących i klasy politycznej. Według rozmówców to stare elity intelektualne i polityczne ponoszą winę za głębokie podziały społeczeństwa polskiego. W ich ocenie dzisiejsze podziały polityczne w Polsce, przez lata konstruowane i wzmacniane przez starszych działaczy i polityków, nie dotyczą ideowości, lecz tylko takich postaw i zachowań, które mają na celu osiągnięcie korzyści politycznych.

Co ciekawe, dostępny materiał empiryczny przekonuje, że wiara nie stanowi dziś w Polsce źródła podziału między młodymi lewicowcami a prawicowcami. Wśród młodych lewicowców dostrzega się postawy wiary i odwołania do chrześcijaństwa. Wśród młodej prawicy (o czym szerzej za chwilę) spotyka się czasami ateistów, agnostyków, osoby niereligijne.

¹³¹⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku. Badany nawiązuje do okresu rządów SLD i premierów Leszka Millera w latach 2001–2004 oraz Marka Belki w 2004–2005 roku.

5.3. Zmiana społeczna a młoda prawica w Polsce po 2015 roku

Piśmiennictwo sugeruje, że w pokoleniu naszych rodziców i dziadków wiara stanowiła kontynuację tradycji, zwyczajów przekazywanych z pokolenia na pokolenie na zasadzie przyjęcia pewnej obrzędowości, związanej z kulturą języka, relacjami międzyludzkimi itp. Dziś młodzi inaczej realizują tę wyobraźnię społeczną. Ponadto nie boją się krytyki Kościoła katolickiego i negatywnie oceniają jego sojusz z władzą polityczną w Polsce. Młodzi prawicowcy budują wspólnotę nie na antykomunizmie, hasłach epoki “Solidarności” i kulcie papieża Jana Pawła II, a na „ucisku społecznym i ekonomicznym”, kwestii równości i wolności. Odwołajmy się do kilku wypowiedzi:

Zdaję sobie sprawę, że na przykład pewne osoby związane z establishmentem komunistycznym, ich rodzice, przekazali ten nurt swoim dzieciom, co umożliwia im łatwiejszy awans i rozwój. Pod tym względem to akurat się zgadzam. Bo jest tak i tego nie da się przeskoczyć. I to dostrzegam. (...) Moim zdaniem, jeżeli ktoś nie należy, nie należał, nie miał kontaktów albo nie miał styczności w ogóle, bo rodzice nie należeli do tej czy innej partii, to, moim zdaniem, w moim przypadku, nie ma to w ogóle przełożenia na jego ideowość (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³¹⁹.

Inny młody zauważa:

Doszliśmy do takiego momentu, że to starsze pokolenie prawicowe chce się bardzo odróżnić od Platformy Obywatelskiej, która kiedyś prawicowa była. I tak się czasami zastanawiam – na ile oni rzeczywiście w to wierzą, a na ile to jest tylko narzędzie do realizacji własnej polityki. Oczywiście są też tam osoby na tej starej prawicy, dla których też ważna jest wiara i również nauka Kościoła, i oni prowadzą gdzieś tą politykę zgodnie z nauką Kościoła, a niektórzy, wydaje mi się, że podchodzą do tego jak do jakiegoś narzędzia (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³²⁰.

Kolejne potwierdzenie, świadczące o nowym sposobie rozumowania ideowości odnajdujemy w obszarze emblematycznych symboli prawicowości w kraju. Zauważa się, że Armia Krakowa, Żołnierze Wyklęci jako symbole prawicy nie stanowią istotnych odniesień dla identyfikacji młodej prawicy. O takim sposobie rozumowania może świadczyć taka wypowiedź:

¹³¹⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku.

¹³²⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

Te symbole są dla fanatyków i osób zainteresowanych. Moim zdaniem to nie ma dziś takiego przełożenia (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³²¹.

W tym kontekście spójrzmy jeszcze na taką wypowiedź:

Moim zdaniem zmienił się styl bycia prawicowców. Wśród starszego pokolenia był taki stereotyp, że jest to właśnie taka prawica parafialna, kościółkowa, że są tu tacy łapciuchy i obdarciuchy i tacy ludzie wyciągnięci z jakiejś piwnicy parafialnej, przyparafialnej salki, do tego Żołnierze Wyklęci, Armia Krajowa. I czasem ten stereotyp odpowiadał prawdzie. W tej chwili, moim zdaniem, sytuacja się zmienia, to znaczy ludzie urodzeni w latach 80. i 90., którzy mają poglądy wyraziście ideowo prawicowe, moim zdaniem, w niczym nie odstają w średniej społecznej, jeśli chodzi o wygląd i prezencję, często część z nich jest nawet ponadprzeciętna, ponadprzeciętnie dobrze ubrana, dobrze się wysławiająca, ładnie się prezentująca i ma dobre życiowo samopoczucie, w tym sensie nie jest agresywna, spokojnie jakby funkcjonuje w życiu społecznym. I nie jestem im potrzebna żadna Armia Krajowa, a już na pewno Żołnierze Wyklęci. To stare pokolenie w międzyczasie zestarzało się, straciło jakąkolwiek magię i powab (4P, G2, przedział wiekowy 31–40)¹³²².

Nie można pominąć, że wśród młodych zaszła istotna reorganizacja postaw wobec kwestii i spraw światopoglądowych. Jednocześnie wciąż negatywne postawy dostrzega się wśród starszych uczestników świata prawicy. Omówmy kilka przykładów. Joachim Brudziński, polityk PiS, w jednym z wpisów na TT stwierdził, że “wielkie ideologiczne spory, emocje [emotikona] a tymczasem #PomorzeZachodnie [emotikona], ptasia rodzina, mama i tata, w naszej kapliczce, realizuje Boży plan [emotikona] Polska bez LGBT jest najpiękniejsza [emotikona]”¹³²³. Podobne zdania jest Jacek Żalek, który w wywiadzie dla TVN24 stwierdził, że „LGBT to nie są ludzie, to jest ideologia”¹³²⁴. Obie wypowiedzi identyfikowane są z deprecjonowaniem osób homoseksualnych w debacie publicznej.

¹³²¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku. Należy odnotować, że w przeszłości stosunek polskich konserwatystów do XIX wiecznych powstań był negatywny. Wśród konserwatystów działania aktywne na rzecz powstań odbierano jako rewoltę przeciw konserwatyzmowi. Więcej na ten temat: J. Kloczkowski (red.), *Póki my żyjemy... Tradycje insurekcyjne w myśli polskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Powstania Warszawskiego 2018.

¹³²² Wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku.

¹³²³ Zob. Joachim Brudziński na Twitterze, dnia 11 czerwca 2020 roku. <https://twitter.com/jbrudzinski/status/1271167309269413892> [data dostępu: 31.12.2021].

¹³²⁴ Jacek Żalek w rozmowie z Katarzyną Kolendą-Zaleską w TVN24, dnia 12 czerwca 2020 roku. <https://tvn24.pl/polska/posel-jacek-zalek-o-spolnosci-lgbt-oraz-patrolu-pod-posesja-jaroslaw-kaczynskiego-zostal-wyproszony-z-programu-4609110> [data dostępu: 31.12.2021].

W narracjach młodych prawicowych osób jest wyraźnie obecne to, że chcą okazać solidarność z osobami wykluczonymi ze względu na swoją orientację seksualną i trud mówienia o własnej homoseksualności. Co może budzić pewne wątpliwości, gdyż z jednej strony młodzi prawicowy podkreślają, że nie mają prawa ingerować w prywatne życie osób homoseksualnych, ale z drugiej deklarują, że są przeciwni instytucjonalizacji związków partnerskich osób tej samej płci.

Na pewno jest dużo większe przyzwolenie niż kiedyś na prawicy dla zachowań homoseksualnych. Pewne przemiany zachodzą także w Polsce, dla większości moich znajomych postulaty LGBT są niedopuszczalne, ale widok całującej się pary nie będzie żadnym problemem, kiedyś mogło się to skończyć może nie przemocą, bo to jest paskudne, ale wyjściem z knajpy. Warto też wspomnieć, że postulaty LGBT, jak sama nazwa wskazuje, stały się postulatami LGBT plus jeszcze tysiąc innych rzeczy niemających nic wspólnego z orientacją seksualną, a jeszcze jakiś czas temu środowiska homoseksualne skupiały się na zupełnie innych sprawach. Na pewno zmieniło się postrzeganie modelu rodziny, bo prawica nie jest odporna na falę rozwodów, która bardzo dotyka Polskę i to też powoduje, że jak kiedyś rozwód był ciężką sprawą i mógł powodować problemy społeczne. To też widać w podejściu Kościoła do rozwiązywania małżeństw: jest dużo łatwiej niż dziesięć lat temu (7P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³²⁵.

Podobny sposób myślenia odnajdujemy w wypowiedzi Błażeja Skrzypulca, który na łamach „Klubu Jagiellońskiego” zwrócił uwagę, że „problem właściwego odnoszenia się do osób transpłciowych stał się kolejnym tematem sporu między konserwatystami a lewicą. Jednak mimo głosu sprzeciwu, który podnoszą konserwatyści, nie ma dobrego powodu, żeby odmówić osobom transpłciowym prawa do swobodnej autoidentyfikacji. Odniesienia do biologii, języka lub norm społecznych, choć na pierwszy rzut oka sugerują, że rację mają przeciwnicy zmian, nie dają tak naprawdę żadnych rozstrzygnięć. Pragmatyzm każe nam więc zaakceptować prawo osób transpłciowych do autoidentyfikacji”¹³²⁶.

Na końcu należy odnotować, że lewica przestaje wygrywać z prawicą na polu sztuki. W ramach prawicowego nurtu za taki przykład może posłużyć działalność

¹³²⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 5 kwietnia 2019 roku.

¹³²⁶ B. Skrzypulec, *Nie ma racjonalnych powodów, żeby odmówić osobom transpłciowym prawa do autoidentyfikacji [POLEMIKA]*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/08/18/nie-ma-racjonalnych-powodow-zeby-odmowic-osobom-transpłciowym-prawa-do-autoidentyfikacji/> [data dostępu: 01.07.2021]. Autor nawiązuje do aktywistki Margot i feminatywów, czyli żeńskich form gramatycznych, odnoszących się między innymi do nazw zawodów, tytułów i sprawowanych funkcji przez osoby niebinarne i transpłciowe

Ady Karczmarczyk, awangardowej konserwatystki, która, jak mówi o sobie, „swoją działalność artystyczną traktuje jako utrzymaną w awangardowej konwencji misję ewangelizacyjną”¹³²⁷. Warto także odnotować zjawisko ewangelizacji za pośrednictwem mediów społecznościowych i rolę katolickich influencerów, którzy wywierają znaczny wpływ na sposób postrzegania roli Kościoła i przeżywania duchowości wśród młodych obecnie. Te osoby również krytykują Kościół i pozostają otwarte na osoby LGBT¹³²⁸.

Akceptację dla tego typu zachowań odnajdujemy na przykład w środowisku Klubu Jagiellońskiego. Wszystko to prowadzi do wniosku, że młoda prawica w kraju odpowiada na zmianę społeczną. Większość omawianych kwestii podlega redefinicji wraz ze zmieniającą się rzeczywistością kulturową i społeczno-polityczną. Młodzi prawicowcy są zdolni do zaakceptowania zmiany społecznej przy zachowaniu elementów ładu społecznego i niechęci wobec zmian rewolucyjnych w sferze wartości. Młodzi prawicowcy są otwarci na zmianę społeczną, z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. moralności, tradycji, rodziny, prawa). Elementy te podlegają modyfikacji, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości. Młodzi prawicowcy zauważają zachodzące zmiany dotyczące takich kategorii jak rodzina, prawa człowieka, równość, dlatego sugerują potrzebę rozpoczęcia wspólnej debaty w tym obszarze.

Ponadto jako pokolenie ukształtowane po 1989 roku badani nie egzystują w świecie opartym na doświadczeniach formacyjnych i biograficznych swoich rodziców oraz dziadków, jeśli chodzi o stosunek do przeszłości. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej te minione wydarzenia, wokół których budują własną tożsamość (i „politykę tożsamości”), nie są dla nich formatywne.

5.4. Młodzi kontra starzy. Ideowe podziały pokoleniowe w kraju

¹³²⁷ Więcej na temat Ady Karczmarczyk na przykład <https://zacheta.art.pl/pl/kolekcja/artysty/ada-karczmarczyk> [data dostępu: 01.07.2021] oraz działalność artystki na YT: <https://www.youtube.com/user/AdaKarczmarczyk/videos> [data dostępu: 01.07.2022].

¹³²⁸ Zob. relacje video Adama Szustaka, dominikanina: <https://www.youtube.com/user/Langustanapalmie/videos> [data dostępu: 01.07.2021]. Także: Grzegorza Kramera, jezuita: <https://www.youtube.com/c/GrzegorzKramer/videos> [data dostępu: 01.07.2021].

Tę część rozpoczniemy od stwierdzenia, że konflikt opisany w kategoriach wieku zmienia granice tego, co polityczne¹³²⁹. Konflikt pokoleń sprowadza się w zasadzie do ustalenia różnic w kwestii poglądów (idei) na różne tematy. Ta refleksja każe jeszcze raz przyjrzeć się zagadnieniu podziałów międzypokoleniowych. Spójrzmy kolejny raz na stosunek do wybranych kwestii.

STOSUNEK DO PRL

W narracjach młodych zauważa się, że to stosunek do PRL wyznacza ideologiczne sympatie i antypatie, ale też bardzo silnie wpływa na identyfikację starszych uczestników życia politycznego w Polsce. Podobnie udział w „Solidarności”, ocena „Solidarności” i stosunek do tego ruchu¹³³⁰. Także stosunek do transformacji gospodarczej – przez kogo została poprowadzona i z jakim skutkiem. Te kwestie i stosunek do tych wydarzeń wywarły i wciąż wywierają istotny wpływ na starszych uczestnikach światów lewicy i prawicy w kraju oraz w znaczący sposób ukształtowały sposób rozumienia tożsamości ideowej tego pokolenia. Z uwagi na to, te istotne kategorie światopoglądowo-polityczne sprawiają, że starzy uczestnicy światów ideowych opowiadają się po którejś ze stron politycznej barykady. Wśród młodych dostrzega się inną postawę. Młodzi nie mają poczucia opowiedzenia się po którejś stronie sporu. Uzupełnieniem tej myśli może być ta wypowiedź:

Wydaje mi się, że w Polsce trochę przegięliśmy w tym sensie, że to poszło za daleko. Polska polityka się bardzo zepsuła od momentu jakby rozbitcia tego mitu, że te dwa obozy „Solidarności”, jeden bardziej liberalny, a drugi bardziej solidarnościowy, są właśnie, no właśnie nawet już nie prawicowe, tylko bardziej odwołując się do kategorii wspólnotowych, są w stanie się dogadać. I moim zdaniem właśnie ten podział nas zdefiniował i dzisiaj potrzebujemy jakiejś nowej linii podziałów, bo on też się wyczerpał, w tym sensie, że on już jest i męczący politycznie, publicystycznie, w każdej tak naprawdę przestrzeni (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³³¹.

Starsi działacze polityczni w Polsce wywodzą się z czasów komunizmu, „Solidarności” i postkomunizmu. Wobec tego w większym stopniu niż młodzi działacze

¹³²⁹ D. Gawin, „OK boomer” – czyli wojna pokoleń trwa, <https://teologiapolityczna.pl/ok-boomer-czyli-wojna-pokolen-trwa-felieton> [data dostępu: 16.03.2021].

¹³³⁰ Więcej na ten temat: A. Dudek, *Historia...*, dz. cyt., A. Friszke, *Rewolucja...*, dz. cyt., A. Paczkowski, dz. cyt.. Por. D. Gawin, *Wieki...*, dz. cyt., A. Michnik, *Z dziejów...*, dz. cyt.

¹³³¹ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

postrzegają władzę polityczną przez pryzmat tych wydarzeń, wciąż sięgając po PRL-owskie mity, imaginaria i skrypty. Z uwagi na to nie rywalizują ze sobą na polu ideologicznym, za to skupiają się na wzajemnych oskarżeniach i resentymentach dotyczących przeszłości, historii i ich rozliczenia. Konflikt ten przybiera charakter “walki na śmierć i życie”. Nadaje sens polityce i organizuje życie społeczne w kraju¹³³². Odnotujmy taką opinię:

Moim zdaniem te personalne rozgrywki, które przeważały na braku koalicji tego popisu w 2005 roku, są czyste ambicyjno-personalne. Oczywiście też uważam, że po prostu ten duży upadek SLD i po 2005 roku, że ten obóz SLD-owski w pewnym momencie się rozbił. Ale bardzo szybko, różnymi drogami, gdzieś te grupy, które były umocowane, bo o tym trzeba powiedzieć, i kapitałowo i medialnie – różnymi środowiskami, bardzo szybko wkroczyły do tego środowiska niby liberalów. I to środowisko się jednak bardzo mocno wymieszało – to z liberalnym z pewnej części postsolidarnościowe i to środowisko postkomunistycznej lewicy. Więc myślę, że to jest spór przede wszystkim tego konfliktu personalno-solidarnościowego. Natomiast myślę, że młode pokolenia powoli wychodzi z tego konfliktu. Myślę, że pokolenie dzisiejszych trzydziestolatków, dwudziestolatków ma już inne spojrzenie na to. My nie pamiętamy czasu sprzed 1989 roku, nawet jeżeli jesteśmy bardzo mocno zafascynowani historią, polityką, to my żyjemy w innej rzeczywistości i nawet jeżeli uważamy, że kogoś tam trzeba rozliczyć, no to nie jest tak, że to nam przysyłania cały świat i wszystkie nasze działania polityczne są pod to podyktowane (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³³³.

W pokoleniu młodych zmienia się symbolika słów ‘lewica’ i ‘prawica’ w dzisiejszej Polsce. Obserwujemy spór pokoleniowy, w którym starsze pokolenie posługuje się pojęciami, których sens konstruowany był pod wpływem procesów zachodzących w kraju i na świecie kilkadziesiąt lat temu, jak na przykład okres realnego socjalizmu w Polsce, strajki robotnicze, wybór kardynała Karola Wojtyły na papieża w 1978 roku, powstanie „Solidarności” w 1980 roku, stan wojenny w Polsce w latach 1981-1983, obrady Okrągłego Stołu w 1989 roku, a także skutki transformacji ustrojowej z 1989 roku. Lata dziewięćdziesiąte XX wieku w Polsce to początki kapitalizmu, prywatyzacja, likwidacja PGR-ów i SKR-ów, rosnące bezrobocie, a także niespodziewane szybkie awanse społeczne i próba dogonienia Zachodu. Wydarzenia te wpływają na rozumienie i sens identyfikacji

¹³³² Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt.

¹³³³ Wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

ideowych starszego pokolenia, stanowiąc istotny definicyjny kontekst dla ich pokoleniowych doświadczeń polityczności¹³³⁴. W tym kontekście przywołajmy taką wypowiedź:

Wiesz, te dyskusje o tym, kto pił wódkę w Magdalence – to wypierdalać mi z tym w ogóle, o czym wy rozmawiacie, że nic innego nie da się powiedzieć. To jest coś niesamowitego, że Polska polityka jest ciągle po prostu totalnie geriatra i spór jednego solidarnościowego środowiska z przełomu lat 80. i 90. Po prostu panowie pokłócili się i tak się dokonał ten podział. To są ci sami ludzie, którzy myśleli, robili dokładnie to samo i po prostu w 1989 roku postanowili się pokłócić. To wszyscy o tym samym dokładnie... Porozumienie Centrum było bardzo w centrum, to, że Kaczyński jest teraz hardkorowym prawicowcem i się brata z ojcem Rydzykiem, jest efektem wyłącznie polityki, a nie przecież prawdziwych ... co on uważa. Tak więc, jest to w tym sensie, to naprawdę dramat, że jesteśmy ciągle z zakładnikami tego sporu solidarnościowego (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³³⁵.

Według młodych z lewicy i prawicy to starzy politycy i uczestnicy życia społeczno-politycznego w Polsce nadają ton dyskursu debaty publicznej i konstruują osie podziału. Niniejsza wypowiedź dobrze ilustruje taki sposób myślenia:

Od 1989 roku ciągle ci sami ludzie w Sejmie. Ci sami panowie z telewizji, którzy objaśniają nam świat. (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³³⁶.

Dla starszych uczestników jedną z głównych osi podziału był antykomunizm i rozliczenie układu postkomunistycznego. Antykomunizm identyfikowano z prawicowością. Następnie wprowadzono nowy podział – na Polskę liberalną i Polskę solidarną¹³³⁷. W nawiązaniu do tej myśli zacytujmy wypowiedź:

Ogólnie neoliberalizm doprowadził do tego, że dziś lewica i prawica nic nie znaczą. Po pierwsze, w Polsce lewica się skurwiła neoliberalizmem. Oddała swój program i program lewicy stał się neoliberalny, czyli obniżki podatków, deregulacja rynku, prywatyzacja emerytur. To wszystko robiła lewica w Polsce. (...)”Solidarność”, która teoretycznie powinna bronić praw pracowników, to znaczy, że jest to ruch pracowników, związek zawodowy, który jest bardzo lewicowy, w którym jest bardzo lewicowy program i postulaty, jeśli chodzi o sprawy społeczne. No i nagle staje się absolutnie prawicowy i zaczyna mieć agendę absolutnie neokonserwatywną. To się wydarzyło w Polsce na przełomie lat 80. i 90.

¹³³⁴ Zob. E. Nowakowska, dz. cyt.

¹³³⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

¹³³⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

¹³³⁷ Zob. M. Cześnik, M. Kotnarowski, dz. cyt., s. 129–158. Zob. także P. Obacz, *Podział...*, dz. cyt.

Tak naprawdę dlatego, że „Solidarność” postanowiła zostać parasolem reform wolnorynkowych, a nie bronić pracowników w 1989 roku, tylko stała się po prostu ambasadorem neoliberalizmu w Polsce. No to masz to, co masz teraz. Dziś ta prawica i lewica głównie znaczą, bo nasi rodzice, tak po prostu spieprzyli sprawę. Oczywiście mówię ogólnie o pokoleniu naszych rodziców, że to w ogóle nic nie znaczą, bo „wszyscy są liberałami i wszyscy mają agendy neoliberalne”. Bo czy to jest lewica czy prawica, to wszyscy mają. No i do tego to się sprowadza. I dlatego będziesz miała problem z tym [osią podziału między lewicowcami, a prawicowcami –E.N.], bo neoliberalizm po prostu rozwalil te wszystkie tradycyjne, nazwijmy to, wektory, które gdzieś tam istniały od lat 70. do lat 80. A dziś to już przestaje po prostu mieć jakieś znaczenie¹³³⁸ (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³³⁹.

Młodzi są zdania, że starsi politycy w Polsce ideowość podporządkowują celom politycznym, co w oczywisty sposób przekłada się na rozumienie podziałów ideowych w kraju. Pokolenie ukształtowane po 1989 nie egzystuje w doświadczeniach biograficznych swoich rodziców i dziadków, a także nie podziela dotychczasowych podziałów społecznych w kraju. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej dotyczy tego, że te minione wydarzenia nie są dla nich formatywne, wokół których budują własną politykę tożsamości.

STOSUNEK DO PiS I PO

Młodzi z lewicy i prawicy zwracają uwagę na podział społeczny, który określiły partie polityczne PiS i PO w kraju po 2005 roku. Wspomniany wątek powraca tu wyraźnie. Niech ostatecznym argumentem będą wypowiedzi:

Pamiętam początki PiS i Platformy. Wtedy to nawet mocno rozbrzmiewało: PiS, PO wspólnie; PO–PiS, ale wspólnie. Rokita stał na czele tego. A ta kłótnia między partiami ma największy wpływ na podział społeczny. Oczywiście, można powiedzieć, na pewno Smoleńsk. Można się z tego śmiać, powiedzieć, że to jest już religia PiS-u i w ogóle, ale to było bardzo ważne wydarzenie, ale z drugiej strony, nie możemy patrzeć, że przedtem nic nie było, bo ta wojna zaczęła się już wcześniej między Platformą a PiS-em. Można popierać Lecha

¹³³⁸ Aby przybliżyć problem, zob. np. A. Jasińska-Kania, *Między neoliberalizmem a neosocjalizmem. Problemy krystalizacji prawicowych i lewicowych ideologii i wartości w Polsce*, W: *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*, red. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1996, s. 114–137.

¹³³⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku. Zob. więcej na ten temat np. D. Ost, dz. cyt.

Kaczyńskiego, można nie popierać Lecha Kaczyńskiego, ale jednak atakowany był. To też jednak nie było tak, że wszyscy siebie kochali i Smoleńsk i nagle wszyscy się nienawidzą. No nie! Ja bym powiedziała, że ta wojna, te takie podwaliny tej wojny, to jest rozpad Solidarności jednak na różne frakcje polityczne i tak dalej, i tak dalej. To był początek, a Smoleńsk tylko bardziej spolaryzował społeczeństwo (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁴⁰.

Inny badany dodaje:

Bardzo trudne jest mówienie poza tymi pewnie podziałami politycznymi i ideologicznymi, ponieważ jak cokolwiek ktoś powie... znaczy jeżeli jedna strona ... Podam konkretny przykład – jeżeli PiS chce, żeby następny rok był rokiem Anny Walentynowicz, a Ryszard Petru nie lubi PiS, to Ryszard Petru głosuje przeciwko temu, nie zastanawiając się, że Anna Walentynowicz była bohaterką strajku robotniczego. Ja rozumiem, że robotnicy nie są bohaterem narracji Ryszarda Petru, ale on w ogóle o tym nie myśli. Więc dzisiaj się o historii bardzo ciężko, bardzo trudno jest mówić, bo rzeczywiście zakleszczeni jesteśmy w takich obozach politycznych. Wydaje mi się, że na przykład, możliwa byłaby opowieść, możliwe byłoby jakaś taka dyskusja o historii, bardzo konstruktywna. Na przykład o strajku i o Solidarności, o ruchu robotniczym w Polsce, o tym, co było dobre w tym ruchu. I to jest dyskusja, która mogłaby się toczyć pomiędzy prawicą i lewicą, gdyby nie było tak, że pierwszym odruchem jest okopanie się we własnych jakby obozach PiS i PO (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³⁴¹.

Powyższe wypowiedzi uwiarygodniają tezę, że młodzi nie odnajdują się w „państwie PO-PiS”. W kontekście tych rozważań należy odnotować wypowiedź Michała Sutowskiego z „Krytyki Politycznej”, który stanowczo stwierdza, że celem starszych uczestników świata polityki jest zachowanie status quo¹³⁴². Nie tyle kategoria pokolenia jest problemem w kwestii omawianego zagadnienia, ile kategoria klasy politycznej i intelektualnej ubiegłego wieku. Uważam, że prezentowane argumenty dają ku temu silne podstawy.

ELITY POLITYCZNE I INTELEKTUALNE

¹³⁴⁰ Wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku.

¹³⁴¹ Wywiad przeprowadzony w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

¹³⁴² M. Sutowski, *Toksyczni rodzice nie pokonają PiS*, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/michal-sutowski/pragmatyczny-pakt/> [data dostępu: 3.08.2018].

Stosunek do starych elit intelektualnych i politycznych w Polsce młodzi określają negatywnie. Wśród młodych badanych dostrzega się opinie dotyczące niedojrzałości klasy politycznej w Polsce. Według badanych postawy i zachowania starszych uczestników prezentowane w życiu społeczno-politycznym destabilizują harmonijny rozwój społeczeństwa i głównie są powodem napięć, jakie są w nim generowane. Odnotujmy wypowiedź:

Chyba czasem mnie bardzo denerwują, czasem jestem bardzo rozczarowana takim ich rozpoznaniem tego, co się dzieje. Czasem uważam, że te elity są egoistyczne. Są jakby przekonane o własnej zajebistości. To są często takie elity jeszcze z okresu transformacji albo wczesnych lat 90., które albo tworzyły ten nowy system po 1989 roku, albo tworzyły media po 1989 roku, jakoś je budowały. I dzisiaj są przekonane, że wszyscy Polacy powinni im pokłony składać i pomniki budować, za to jak oni świetną tę wolną Polskę zbudowali. Mam ogromny szacunek do wielu rzeczy, które robili. Bardzo doceniam też to, że wielu z nich bardzo też dużo czasu, energii w to wkładało, temu poświęciło. Jestem jednak bardzo rozczarowana jak wielu przedstawicieli tych elit, dzisiaj patrzy na innych z góry, opowiada jakby rzeczywiście... nie wiem... takim tonem nauczania, zawstydzania, mówi o młodych czy mówiło przez wiele lat o bezrobotnych, o związkowcach, czy o roszczeniowości i roszczeniowcach. To jest narracja, która mnie rozczarowuje. Oczekiwałam od ludzi czegoś więcej. To są często ludzie, którzy byli naprawdę bardzo albo są bardzo mądrzy, bardzo dobrze wykształceni, z bardzo dobrymi kontaktami, z takim trzeźwym rozpoznaniem świata – kiedyś byli. A dzisiaj nie są. I to mnie rozczarowuje (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³⁴³.

Co więcej, w społeczeństwie rodzi się nowe rozumienie osi podziału *my kontra oni*. Młodzi buntują się przeciw starym. Dotychczas ta dychotomia w kraju rozumiana była w kontekście wygranych i przegranych po 1989 roku w Polsce¹³⁴⁴. Dziś być może oznacza podział „my – młodzi, wy – starzy”, którzy urządzili świat, w którym żyją młodzi.

Należy odnotować, że dla młodych badanych starsi działacze posługują się wojennym językiem w opisie polityki, definiując tę przestrzeń głównie przez pryzmat dwóch obozów politycznych PiS i PO. Młodzi wyłamują się z tych narracji. W sposób następujący język jako swoisty kod kulturowy stanowi barierę w relacjach międzypokoleniowych.

¹³⁴³ Wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku.

¹³⁴⁴ Odwołanie do II rozdziału rozprawy.

Jeżeli chodzi o partie polityczne, które funkcjonują w parlamencie, no to odczuwam brak zaufania, duży sceptycyzm. W niektórych przypadkach trochę rozczarowanie, a w niektórych przypadkach też lęk, bo wciąż ta wojenka, no i niezrozumienie. Te opowieści, które w większości mediów są sprzedawane, świadczą o niezrozumieniu tego, co się teraz dzieje. Mam wrażenie, że media liberalne są bezradne wobec tego, co się dzieje. Oni są odklejeni po prostu od rzeczywistości (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.)¹³⁴⁵.

We współczesnym świecie młodzi posługują się „nowym” językiem pojęciowym w świecie polityki, deklarując uzyskanie podmiotowości przez ich generację, by móc w końcu wyartykułować pokoleniowy punkt widzenia. Odnotujmy taką wypowiedź:

Myszę, że duża część naszych poglądów wynika z naszych doświadczeń osobistych i z takiego przekonania, że trzeba ludziom dawać szansę, że to, co się stało po 1989 roku, to było ogólnie OK. Fajnie byłoby to w końcu usłyszeć. Stwórzmy takie instytucjonalne otoczenie, które będzie jednocześnie dawało tym ludziom głos, ale nie będzie też ich wykluczało, i tych starych i tych młodych (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁴⁶.

Na tej podstawie zauważa się społeczne, polityczne i kulturowe zróżnicowanie międzypokoleniowe. Dlatego też „zasadniczym wyzwaniem, jakie stoi dzisiaj przed młodym pokoleniem, jest zdobycie podmiotowości i sprawczości w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym oraz wypracowanie takiej formuły państwowości, która będzie odpowiadała na współczesne wyzwania¹³⁴⁷. Taki sposób rozumowania przyświeca młodym badanym. Na koniec odnotujmy taką wypowiedź:

Dzisiaj prawica jest tak samo neoliberalna jak lewica i naprawdę w dupie ma wszystko i wszystkich – tylko chcą robić hajs i mieć władzę. I jak spojrzysz na Platformę i PiS – to się niczym nie różnią.(..) Oni po prostu tworzą pewną wspólnotę polityczną, bronią tej wspólnoty i budują na kontrze do czegoś. Jedyne wojna, jaka jest prowadzona, to jest wojna kulturowa, i to jest wojna dotycząca kwestii właśnie LGBT, aborcji i tak dalej. A to jest efekt, znowu wracamy... to jest kwestia neoliberalizmu, bo neoliberalizm zabronił nam rozmawiać o gospodarce. No liberalizm powiedział nam, że gospodarka nie podlega demokratycznej kontroli i mamy to, co mamy, więc wszyscy się napierdalają od gejów po katoli, bo nie mogą się napierdalać o to, czy deweloper niszczy nam miasto, bo to jest racjonalne, że niszczy nam miasto. Bo to jest zdroworoządkowe i nie ma o tym co dyskutować. Więc dzisiaj lewica

¹³⁴⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku.

¹³⁴⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku.

¹³⁴⁷ Zob. P. Kaszczyżyn, *Ani nowoczesna, ani alternatywna*, <https://klubjagiellonski.pl/2015/06/01/ani-nowoczesna-ani-alternatywna/> [data dostępu: 23.11.2020].

*i prawica, ten podział, tylko i wyłącznie, może w największej mierze dotyczy kwestii światopoglądowych. Tak, bo tylko o tym mamy prawo dyskutować (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.)*¹³⁴⁸.

PRAWA CZŁOWIEKA

Młodzi, zarówno z lewicy i prawicy, są świadomi zachodzących zmian dotyczących takich kategorii jak rodzina, prawa człowieka, równość. Spójrzmy na tę wypowiedź:

*Jestem Polką, chodzę do Kościoła, wierzę w człowieka. Bliskie są mi godność człowieka, solidarność i demokracja. Wielu z nas popiera walkę o prawa osób LGBT (8P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)*¹³⁴⁹.

W 2020 roku Antoni Macierewicz, polityk PiS, stwierdził, że logo Strajku Kobiet nawiązuje do nazizmu¹³⁵⁰. Z kolei Rafał Ziemkiewicz w felietonie *Murem za Klepacką, czyli przeciwko Nowemu Zamordyzmowi* napisał, że “daleko mi do tej wielkości, ale chcę powiedzieć mocno i wyraźnie: do LGBT trzeba strzelać! Nie w sensie dosłownym oczywiście – trzeba z nim walczyć, trzeba wiedzieć, że nie są to ludzie dobrej woli, ale nowi bolszewicy, nowi naziści, którzy chcą nas zniszczyć w imię swojego obłądnego ideolo. Podkreślam – mówię o „strzelaniu” do LGBT, do ideolo, nie do homoseksualistów. Bo w LGBT wcale nie chodzi o homoseksualizm, tak samo jak w komunizmie nie chodziło o robotników, w nazizmie o sprawiedliwość dla pokrzywdzonych Traktatem Wersalskim Niemców, a w feminizmie nie chodzi o kobiety”¹³⁵¹.

Zarówno słowa Antoniego Macierewicza, jak i Rafała Ziemkiewicza identyfikowano w debacie jako propagowanie nienawiści. Należy odnotować, że taka narracja jest wciąż obecna w debacie publicznej w Polsce. Środowisko LGBT przez uczestników starej prawicy jest ukazywane jako grupa społeczna, naruszająca stabilizację struktury społecznej oraz

¹³⁴⁸ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku.

¹³⁴⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2019 roku.

¹³⁵⁰ A. Macierewicz, *Nowa neokomunistyczna rewolucja*, Vidoparlament.pl na Facebooku, z dnia 2 grudnia 2020 roku, <https://www.facebook.com/vidoparlamentpl/videos/225525525625618> [data dostępu: 2.12.2020].

¹³⁵¹ Po publikacji felietonu portal Interia.pl zakończył współpracę z Rafałem Ziemkiewiczem, a tekst został zdjęty ze strony internetowej. Publicysta przeprosił za użycie cytatu, który jak stwierdził w wydanym oświadczeniu, „wyrwany z kontekstu może być odbierany jako wezwanie do stosowania fizycznej przemocy”. Zapewnił również, że był jak najdalszy od takich działań. Zob. https://www.press.pl/tresc/57527,interia-zerwala-wspolprace-z-ziemkiewiczem-po-tym_-jak-napisal_-ze----do-lgbt-trzeba-strzelac_ [data dostępu: 31.12.2020].

złowroga ideologia, która „seksualizuje dzieci”¹³⁵². Ten sposób myślenia znalazł odzwierciedlenie m.in. w akcji wydzielenia stref (miast) wolnych od LGBT w kraju¹³⁵³.

Na podstawie analizy dostrzega się, że młodzi prawnicy są otwarci na zmianę społeczną. Zatem powyższe postawy wyraźnie stoją w kontrze z treścią ideową otrzymaną w trakcie prowadzenia wywiadów badawczych.

STOSUNEK DO KOŚCIOŁA

Kolejną istotną kwestią jest stosunek do Kościoła. Mamy do czynienia z wyjątkowo trudnym zagadnieniem. Natomiast, to co wydaje się ciekawe w kontekście zmian pokoleniowych, to następuje rozluźnienie struktur rodzinnych, ale też prawa kościelnego. Przemianom ulegają więzi wewnątrzrodzinne. One z kolei przekładają się na osłabienie relacji między członkami rodziny. W tym celu przypomnijmy skandal z udziałem Karoliny Pawłowskiej, prawniczki przez wiele lat związanej z Ordo Iuris – fundacji reprezentującej ultrakonserwatywny i katolicki światopogląd¹³⁵⁴. Skandal dotyczył zażyłej relacji między Pawłowską a Tymoteuszem Zychem, czyli dwójką pracowników Ordo Iuris, którzy równocześnie pozostawali w związkach małżeńskich. Obojgu zarzucono hipokryzję w kwestii trwałości małżeństwa i ochrony rodziny. Odnotujmy, że fundacja Ordo Iuris oprócz działalności na rzecz rodziny znana jest także z projektów na rzecz wprowadzenia zmian, których celem jest utrudnienie procedury rozwodowej oraz walka ze środowiskami LGBT+ i lobbowanie na rzecz radykalnego zaostrzenia prawa aborcyjnego. Po ujawnieniu skandalu, Karolina Pawłowska tłumaczyła, że nigdy nie była przeciwna prawom człowieka i osobom

¹³⁵² J. Suchecka, *Tak, szkoła seksualizuje dzieci*, <https://tvn24.pl/premium/gender-edukacja-seksualna-i-seksualizacja-dzieci-w-polskich-szkolach-st4701593> [data dostępu: 31.12.2020].

¹³⁵³ W 2019 roku kilkadziesiąt samorządów – rad gmin i powiatów oraz sejmików wojewódzkich – podjęło uchwały i deklaracje przeciwko ideologii LGBT. Legislatorzy podkreślali potrzebę ochrony rodziny opartej na tradycyjnych wartościach oraz obronę systemu edukacji przed ideologią LGBT. Więcej na ten temat: A. Wieczorek, *Territorial self-government and “LGBT-free zones”*, “MAZOVIA Regional Studies” 2022, vol. 4, pp. 81–92, https://mazowszestudiaregionalne.pl/wp-content/uploads/2022/06/MSR_se_2022_04_Wieczorek.pdf [data dostępu: 31.12.2023]. Naklejki z napisem „STREFA WOLNA OD LGBT” stanowiły dodatek do wydań „Gazety Polskiej” w 2019 roku.

¹³⁵⁴ Ordo Iuris – Fundacja Instytut na rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris to polska fundacja założona w 2013 roku. Celem organizacji jest wspieranie inicjatyw właściwych dla ruchu pro-life i Kościoła katolickiego, między innymi w sprawie zaostrzenia prawa aborcyjnego, wzmocnienia instytucji małżeństwa i rodziny, potępienia rozwodów, promocji homoseksualizmu i „ideologii LGBT”. W 2020 roku Ordo Iuris przygotowało Samorządową Kartę Praw Rodzin, która zawierała zapisy dotyczące „strefy wolnej od LGBT” (w domyśle: od osób o skłonnościach homoseksualnych lub transseksualnych zaburzeniach tożsamości płciowej). Zob. <https://ordoiuris.pl/rodzina-i-malzenstwo/aktywista-lgbt-przyznaje-samorzadowe-karty-praw-rodzin-nietworza>, [data dostępu: 01.07.2021].

LGBT, a jako powód swojego odejścia z Ordo Iuris wskazała różne wizje działania instytutu i konflikt z prezesem. Do sprawy odniósł się także Tymoteusz Zych, którego komentarz wydaje się ciekawy w kontekście omawianej kwestii. Otóż jego zdaniem „nie jest żadną tajemnicą, że wiele osób ze środowiska Instytutu Ordo Iuris rozwiodło się lub rozwodzi. Takie sprawy nigdy nie były do tej pory przyczyną negatywnych reakcji ze strony władz organizacji ani tym bardziej zakończenia współpracy z kimkolwiek”¹³⁵⁵.

Wynotujmy: strona pravicowa (starsze pokolenia) otwarcie potępia osoby mające skłonności homoseksualne, odwołuje się do Boga, stoi na straży wartości rodzinnych i chrześcijańskich. W tym kontekście usprawiedliwianie rozwodów i poparcie dla osób LGBT mogą budzić spore zakłopotanie ideowe.

STOSUNEK DO UCHODźCÓW

Kolejną sprawą w kontekście podziałów międzypokoleniowych, jest stosunek do uchodźców. Wśród uczestników świata starej prawicy pokutuje przeświadczenie, że uchodźcy nam zagrażają, ich przyjazd do kraju wiąże się z niebezpieczeństwem, ewentualnymi chorobami, które uchodźcy mogliby roznosić. W jednym z wystąpień Jarosław Kaczyński stwierdził: „To są kwestie związane z różnego rodzaju niebezpieczeństwami w tej sferze. Są już przecież objawy pojawienia się chorób bardzo niebezpiecznych i dawno niewidzianych w Europie: cholera na wyspach greckich, dyzenteria w Wiedniu, różnego rodzaju pasożyty, pierwotniaki, które nie są groźne w organizmach tych ludzi, mogą tutaj być groźne. To nie oznacza, żeby kogoś dyskryminować... Ale sprawdzić trzeba”¹³⁵⁶.

Wśród młodych pravicowców przeważają inne opinie. Młodzi pravicowcy podkreślają, że nie są przeciwnikami imigracji, ale obawiają się uchodźców z państw muzułmańskich, obawiając się o swoje bezpieczeństwo. Wobec tego postulują ścisłą kontrolę imigrantów i uchodźców z Bliskiego Wschodu.

PODMIOTOWOŚĆ I WŁASNA POKOLENIOWA HISTORIA

¹³⁵⁵ Tymoteusz Zych w rozmowie z Kamilem Dziubką, *Skandal obyczajowy w Ordo Iuris? Były wiceprezes: to, co się stało, jest godne ubolewania*, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/skandal-obyczajowy-w-ordo-iuris-tymoteusz-zych-to-godne-ubolewania/25ryv78> [data dostępu: 01.07.2022].

¹³⁵⁶ Wypowiedź Jarosława Kaczyńskiego, prezesa PiS, na temat przyjęcia przez Polskę uchodźców w trakcie spotkania wyborczego w Makowie Mazowieckim, dnia 12 października 2015 roku. Zob. *Jarosław Kaczyński – wystąpienie w Makowie Mazowieckim*, <https://www.youtube.com/watch?v=9aIU8D3RWE4> [data dostępu: 26.01.2021].

Na koniec tej części należy odnotować, że motywacje młodych w życiu społeczno-politycznym w gruncie rzeczy sprowadzają się do tego, że: *możemy albo głosować na PiS albo PO* (22L, G3, przedział wiekowy 18–30)¹³⁵⁷. Młodzi pragną wyłamać się z tego duopolu. Dziś młodzi obawiają się rosnących kosztów życia, bezrobocia, katastrofy klimatycznej. Są za wszelkimi działaniami mającymi na celu przeciwdziałania ich skutkom. Dlatego prawo indywidualnego wyboru oraz bezpieczeństwo będą dla młodych osób równie ważne, co gospodarka i klimat.

Zasadniczo wśród młodych i starych z lewicy i prawicy zauważa się charakterystyczne typy postaw i zachowań bliskich lewicy i analogicznie prawicy, aczkolwiek ich znaczenie odczytuje się pokoleniowo. Młodzi z lewicy i z prawicy reprezentują postawy, zachowania, które funkcjonują w obrębie światów lewicy i prawicy, nadając im nowe znaczenia.

Należy zwrócić uwagę, że młodzi badani interpretują świat ideowy, konfrontując własne wyobrażenia i zestawiając je z poglądami starszych uczestników świata ideowego. Ponadto zauważalne są postawy radykalne lub ekstremizmy, choć nie są one typowe dla całego świata ideowego, ale oddziałują na nie w istotny sposób. Rozgoryczenie stanem debaty publicznej oraz brak działań, mających na celu poprawę bieżącej sytuacji, przyciąga zainteresowanie młodych do radykalnych poglądów i rozwiązań wykraczających poza standardy demokratyczne¹³⁵⁸.

W wyniku analizy porównawczej wymiar młodzi – starzy opisany został za pomocą następujących par przeciwstawnych:

RÓŻNICE IDEOWE MIĘDZY MŁODYMI A STARYMI

Tab. 5.1. Różnice ideowe między młodymi a starymi w Polsce

	MŁODZI	STARZY
Rola państwa w gospodarce	Aktywna rola państwa w gospodarce; państwo	Gospodarka rynkowa; pragmatyzm neoliberalny.

¹³⁵⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 10 grudnia 2019 roku.

¹³⁵⁸ Por. F. Pazderski, dz. cyt.

	rozumiane demokratycznie; potrzeba budowania trwałych instytucji państwowych, system otwartego rynku z obecnością solidaryzmu społecznego i państwa opiekuńczego.	
Formy własności	Prywatne i państwowe.	Prywatne i państwowe.
Rola państwa	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura, potrzeba sprawnie działającego państwa. Bezpieczeństwo, stabilizacja, ochrona obywateli, ale też rozwój osobisty. Umożliwienie realizacji własnych aspiracji i rozwój jednostki.	Rozbudowane państwo z systemem zabezpieczeń społecznych: państwowa służba zdrowia, edukacja, pomoc społeczna, kultura. Obronność i bezpieczeństwo.
Polityka socjalna	Rozbudowana polityka socjalna państwa.	Polityka socjalna państwa.
Podatki	Progresywne podatki.	Wysokie podatki.

Wiara	Krytyka Kościoła katolickiego i wartości chrześcijańskich.	Odwoływanie się do wiary, Kościoła Katolickiego i wartości chrześcijańskich jako podstawy moralności; silne przywiązanie do wartości religijnych.
Stosunek do historii	Odwoływanie się do historii.	Odwoływanie się do historii.
Patriotyzm	Odwoływanie się do patriotyzmu.	Odwoływanie się do patriotyzmu.
Stosunek do tradycji	Odwoływanie się do tradycji.	Odwoływanie się do tradycji.
Stosunek do komunizmu	Brak.	Silne odniesienia.
Rola państwa na arenie międzynarodowej i współpraca europejska	Współpraca europejska wbrew ograniczeniu suwerenności Polski.	Ścisła współpraca europejska, której efektem będzie ograniczenie suwerenności państw członkowskich lub akceptacja rozwoju kooperacji w ramach UE bez „pogłębiania” integracji; państwo narodowe.
Stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów	Tak.	Tak lub nie.
Jednostka a kolektyw	Jednostka i kolektyw.	Postawy kolektywistyczne, wspólnotowe.

Spoleczeństwo i naród	Spoleczeństwo obywatelskie.	Spoleczeństwo albo naród.
Aborcja	Tak.	Tak lub nie.
Eutanazja	Nie.	Nie.
Stosunek do małżeństw homoseksualnych	Tak.	Tak lub nie.
Stosunek do adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne	Tak lub nie.	Tak lub nie.
Ekologia	Tak.	Nie.

*Pogrubione treści wskazują na różnice.

Podsumowując, uznałam, że zacytuję utwór zespołu Turbo, w którym dostrzegam analogię do czasów obecnych. Piosenka powstała w 1982 roku, jako ilustracja nastrojów społecznych młodych ludzi w Polsce na początku lat 80. Utwór bardzo szybko stał się hymnem pokolenia lat 80. Obserwując to, co dziś dzieje się w kraju, można powiedzieć, że jesteśmy w podobnym momencie historii. Młodzi odczuwają niemoc i niepewność, co do ich przyszłości. Wobec braku własnej pokoleniowej historii, dziś utwór ten możemy odczytywać w podobny sposób, co na początku lat 80. Może on symbolizować pokoleniowe zagubienie i rozczarowanie współczesnością. Tak oto w świecie opartym na wolności, indywidualizmie, nonkonformizmie¹³⁵⁹ obserwujemy konflikt wartości. Mimo autonomii, jedną z ważniejszych wartości dla młodych okazuje się potrzeba bezpieczeństwa (ekonomicznego, fizycznego) i więzi społecznych.

¹³⁵⁹ Zob. Z. Bauman, *Płynna...*, dz. cyt.

*Nauczyli nas regulek i dat,
Nawbijali nam mądrości do łba,
Powtarzali, co nam wolno, co nie,
Przekonali, co jest dobre, co złe.
Odmierzyli jedną miarą nasz dzień,
Wyznaczyli czas na pracę i sen.
Nie zostało pominięte już nic,
Tylko jakoś wciąż nie wiemy jak żyć.
Dorosłe dzieci mają żal,
Za kiepski przepis na ten świat.
Dorosłe dzieci mają żal,
Że ktoś im tyle z życia skradł.
Nauczyli nas, że przyjaźń to fałsz,
Okłamali, że na wszystko jest czas.
Powtarzali, że nie wierzyć to błąd,
Przekonali, że spokojny jest dom.
Odmierzyli każdy uśmiech i grosz.
Wyznaczyli niepozorny nasz los.
Nie zostało pominięte już nic,
Tylko jakoś wciąż nie wiemy jak żyć.*

*Nauczymy się więc sami na złość
Spróbujemy może uda się to
Rozpoczniemy od początku nasz kurs
Przekonamy się czy twardy ten mur
Odmierzymy ile siły jest w nas
Wyznaczyliśmy sobie miejsce i czas
A gdy zmienią się reguły tej gry
Może w końcu odkryjemy jak żyć
Dorosłe dzieci mają żal,
Za kiepski przepis na ten świat.
Dorosłe dzieci mają żal,*

*Że ktoś im tyle z życia skradł*¹³⁶⁰.

Młodzi są “zakładnikami współczesności” na różnych poziomach. Z jednej strony są więźniami oczekiwań, pragnień, marzeń, które zrodził współczesny świat. Z drugiej, społecznego imaginariów, będącego mozaiką wyobrażeń, dążeń i pragnień pokolenia dziadków i rodziców. W tym celu muszą postrzegać, rozumieć i interpretować życie społeczne przez pryzmat kontekstowości i znaczeń świata w pewnym sensie minionego. Na to nie ma ich zgody.

Dziś redefinicja podziału społeczno-politycznego wśród młodych staje się faktem. Odnotować trzeba, że wciąż brakuje przestrzeni do prowadzenia sporu za pomocą bliskich im kategorii i kwestii. Rzeczywistość polityczna wymusza na nich (młode elity symboliczne) wpisywanie się w bieżący spór polityczny i „kontynuowanie” narzucanych przez aktorów społecznych i politycznych (stare elity symboliczne) znaczeń przypisywanych temu podziałowi. Pierre Bourdieu taką postawę nazywa „przemocą symboliczną”. To oznacza, że tylko uprzywilejowani, czyli posiadający kapitał symboliczny i kulturowy, mogą dominować nad tymi¹³⁶¹, którzy tych kompetencji nie mają¹³⁶². Oczywiście analogię dostrzega się w polityce. Osoby reprezentujące interesy obywateli przejmują rolę i pozycję hegemonów. Władza polityczna, ale także szeroko rozumiany establishment dążą w swojej sprawczości do ustanowienia własnej hegemonii, w postaci sposobu uprawiania polityki, realizacji celów i dominujących dyskursów¹³⁶³.

Dzisiejszy spór ideowy młodych to nie jest spór o przeszłość. To także nie jest spór o przyszłość. To spór o teraźniejszość i odpowiedź na zachodzącą modernizację społeczno-kulturową¹³⁶⁴. Czy pozostają jeszcze jakieś wątpliwości?

¹³⁶⁰ Utwór “Dorośle dzieci” zespołu Turbo skomponowany został w 1982 roku. Wydano go rok później na płycie o tym samym tytule. Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=AnOhpmCS0Fc> [data dostępu: 12.08.2022].

¹³⁶¹ Fragment odnosi się do terminu „przemocy symbolicznej” używanego przez Pierre’a Bourdieu. Por. koncepcje teoretyczne dotyczące „determinacji strukturalnej” Pierre Bourdieu, Anthony Giddens, Margaret Archer.

¹³⁶² Zob. P. Bourdieu, L.J.D. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii relacyjnej*, przeł. A. Sawisz, Warszawa: Oficyna Naukowa 2001. Zob. także P. Bourdieu, dz. cyt. Zob. Antonio Gramsci i termin „cultural hegemony”. Marksista Antonio Gramsci termin „hegemonia kulturowa” używa m.in. do zaakcentowania hegemonii dominującej klasy społecznej. Por. T. Zarycki, *Modernizacja kulturowa i psychologiczna jako ideologia inteligentnej hegemonii*, „Przegląd Socjologiczny” 2015, LXIV, nr 2, s. 45–68.

¹³⁶³ Por. na przykład J. Kapela, *Alfabet polskiego wstydu*, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/jas-kapela/alfabet-polskiego-wstydu/> [data dostępu: 11.11.2018].

¹³⁶⁴ Por. M. Wenzel, M. Żerkowska-Balas, dz. cyt.

Wobec tego jeszcze raz wrócę do refleksji Olgi Tokarczuk: „czy możliwa jest taka opowieść, która wyszłaby poza niekomunikatywne więzienie własnego ‘ja’, odsłoniła większy obszar rzeczywistości i ukazała wzajemne związki? Która umiałaby się zdystansować od udeptanego, oczywistego i banalnego centrum ‘powszechnie podzielanych opinii’ i potrafiła spojrzeć na sprawy eks-centrycznie, spoza centrum?”¹³⁶⁵. To pytanie pozostawiam do rozstrzygnięcia.

5.5. Krytyczna refleksja

*I znowu są dwie Polski – są jej dwa oblicza*¹³⁶⁶

W 2005 roku Jarosław Kaczyński i Donald Tusk w pewien symboliczny sposób dokonali podziału społeczeństwa na dwie Polski i dwie wyobraźnie polityczne, czyli zwolenników PiS i PO. W tym podziale za „lewicowość” należy uznać wszystko, co nie jest PiSem, a „prawicowość”, to wszystko, co nie jest PO. Zasadniczo można usłyszeć, że „jesteś nasz albo nie nasz”¹³⁶⁷. Jeśli w czymś zgadzasz się z PiS, to jesteś pisowski. A jeśli w czymś z PO, to platformerski.

Powyższy problem może dotyczy na przykład dwóch marszów w Polsce. Pierwszy to Marsz Niepodległości organizowany od 2011 roku przez środowiska narodowe w kraju. Drugi to Czarne Marsze organizowane od 2016 roku przez środowiska lewicowe na skutek zaostrenia ustawy aborcyjnej w kraju. Należy odnotować, że w pierwszym marszu oprócz organizatorów, środowisk narodowych, katolickich i faszystowskich, aby świętować odzyskanie niepodległości przez Polskę, co roku biorą udział rodziny z dziećmi i ludzie o różnych poglądach. W drugim z kolei oprócz kobiet i osób, którzy deklarują pełną liberalizację prawa aborcyjnego, manifestantek i manifestantów z tabliczkami „to jest wojna”¹³⁶⁸, angażują się osoby sprzeciwiające się zaostreniu ustawy antyaborcyjnej, które

¹³⁶⁵ O. Tokarczuk, *Wykład noblowski*, <https://culture.pl/pl/artykul/olga-tokarczuk-wyklad-noblowski> [data dostępu: 26.26.2022].

¹³⁶⁶ Fragment wiersza Jarosława Marka Rymkiewicza „Do Jarosława Kaczyńskiego”. Utwór został opublikowany na stronie internetowej „Teologii Politycznej” w kwietniu 2010 roku. Zob. J. M. Rymkiewicz, „Do Jarosława Kaczyńskiego”, <https://www.salon24.pl/u/gasipies/306378%2Cj-m-rymkiewicz-do-jaroslaw-kaczynskiego> [data dostępu: 23.03.2022].

¹³⁶⁷ Zasadniczo wyrażenie to odzwierciedla charakter wojny polsko-polską w kraju.

¹³⁶⁸ Niniejsze hasło regularnie podnoszone jest przez obie strony konfliktu światopoglądowego w Polsce.

po prostu nie godzą się na taki porządek prawny w kraju. W przestrzeni publicznej oba te wydarzenia są jednak jednoznacznie przedstawiane. Tak oto nasuwa się kolejny komentarz. Spór polityczny w Polsce ma, jak ujął to Wojciech Burszta, charakter walki o dominację nad określonym porządkiem symbolicznym¹³⁶⁹, gdzie konstruowanie „innego” w polityce akumuluje całe spektrum grup społecznych w Polsce. PiS narzuciło język w kwestiach LGBT, uchodźców i aborcji. PO dehumanizuje wyborców PiS, określając ich wieśniakami, moherami i nacjonalistami. Uczestnicy sporu ideowego w kraju pozostają zamknięci we własnych bańkach i posługują się wyłącznie sobie znanym językiem.

Kiedy w ten sposób stawiamy sprawę, należy wybierać spośród dominujących narracji, a powszechność wobec uprzedzeń upowszechnia się po obu stronach konfliktu politycznego. Skutkiem jest między innymi wykluczenie ze względu nieuznawania w całości zestawu „jakiś typowych norm zachowania” dla którejś ze stron, a „struktury umysłowe zaczynają być używane jako uniwersalne narzędzia interpretacji świata z pominięciem innych”¹³⁷⁰. W sposób następujący mamy do czynienia z tak zwanym poznawczym konserwatyzmem, czyli skłonnością do tego, „aby dany system przekonań traktować jako uniwersalną podstawę wyjaśniania i osądzania wszystkiego, z czym człowiek ma do czynienia”¹³⁷¹. A każda ze stron umacnia się w swoich przekonaniach.

Ponadto oba światy interpretują pojęcia egocentrycznie, to znaczy przypisują im takie cechy, które wyrażają ich potrzebę sposobu rozumienia świata, implikują określony zestaw cech, postaw i zachowań¹³⁷². W taki oto sposób lewicowcy, określając prawicowców, posługują się słowem ‘faszyści’. Prawica, określając lewicowców, posługuje się słowami ‘aborcjoniści’, ‘antychrzyści’.

Taki obraz społeczeństwa i silna polaryzacja w debacie oznacza, że trudno jest dostrzec osoby, które wymykają się tak konstruowanemu podziałowi społecznemu. Problem dotyczy dużo większej grupy osób, nie tylko lewicowców i prawicowców. Chodzi o taki zbiór wartości, postaw i zachowań, do którego moglibyśmy wrzucić wyłącznie te lewicowe lub prawicowe. Dziś ten problem rozpatruje się chociażby w kontekście samoidentyfikacji młodych wierzących osób LGBT w kraju, uzyskania wiedzy kim są, jak się określają, definiują własną identyfikację i tożsamość społeczną, w jaki sposób dokonują własnego

¹³⁶⁹ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt. Por. w latach 90. walka obozu patriotycznego z obozem demokratycznym w Polsce.

¹³⁷⁰ R. Reykowski, *Myślenie...*, dz. cyt., s. 116.

¹³⁷¹ Tamże, s. 118.

¹³⁷² Tamże, s. 108.

umiejscowienia w społeczeństwie (jak określają przynależność społeczną) i we wspólnocie Kościoła katolickiego. To, że ktoś jest gejem, nie oznacza że ma przestać się modlić.

Z dysonansem poznawczym mamy do czynienia, kiedy bierzemy udział we wspomnianym Marszu Niepodległości – gdyż dla większości oznacza to, że jesteśmy faszystami lub zwolennikami skrajnej prawicy. Podobnie rzecz ma się z użyciem słów ‘Polak’, ‘prawdziwy Polak’. Co słowo ‘Polak’ oznacza dla każdej ze stron? Pojawiają się również dylematy, do którego świata ideowego zaliczyć praworządność, obywatelskość, demokrację.

Wróćmy do głównego wątku. We współczesnym świecie tradycyjne rozumienie kategorii i roli tożsamości podlega redefinicji wśród osób młodych w obszarze życia społecznego. Wobec tego zauważa się nowe sposoby interpretacji, określania własnego „ja” i umiejscowienia siebie w społeczeństwie poza przyjętymi dyskursami, językami oraz rolami i stosunkami społecznymi (łączącymi jednostkę z grupami społecznymi)¹³⁷³. Zacytujmy kilka wypowiedzi badanych:

Nie chcę wojny plemiennej w Polsce, bo to coś więcej. To nie jest takie proste, a politykom to na rękę (22L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁷⁴.

Inny badany stwierdza:

My nie jesteśmy takimi złymi lewicowcami czy dobrymi prawicowcami (21L, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁷⁵.

Kolejny młody podkreśla:

Rządzący podtrzymują ten spór, bo to umożliwia polaryzację (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁷⁶.

Tak oto młodzi “wojenno-plemienny” język nie uznają za przekonujący w polityce. Według młodych opisy politycznych kategorii dotyczą starych podziałów ideowych, tworzących się wokół starych elit intelektualnych i politycznych w Polsce, które przyjmując rolę i pozycję hegemonu dyskursu debaty i życia politycznego w Polsce, stosują kulturę przemocy, w postaci narzucania znaczeń i symboliki dzisiejszych sporów oraz osi podziałów między światami ideowymi¹³⁷⁷. Takie rozumowanie potwierdzają młodzi z obu światów ideowych.

¹³⁷³ Zob. W. J. Burszta W.J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt.

¹³⁷⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 10 grudnia 2019 roku.

¹³⁷⁵ Wywiad przeprowadzono w dniu 29 listopada 2019 roku.

¹³⁷⁶ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

¹³⁷⁷ Fragment odnosi się do terminu „przemocy symbolicznej” używanego przez Pierre’a Bourdieu.

Przede wszystkim należy odnotować, że od czasów przełomu w kraju do teraz zmieniły się realia otaczającego świata. Młodzi podkreślają, że starsi uczestnicy w pewnym stopniu manifestują władzę nad myśleniem i poglądami społeczeństwa, kształtując formę dyskursu politycznego, w którym struktury te same władzy się reprodukcją¹³⁷⁸. Według młodych nie są one przez nich podzielane ani bliskie. Ich sposób patrzenia na rzeczywistość społeczną głównie dotyczy wyzwań i problemów, z którymi borykają się na co dzień. To nie wojna polsko-polska, a polityka mieszkaniowa, brak środków na zakup własnego mieszkania determinują ich stosunek do polityki. Przyjrzyjmy się jeszcze raz wypowiedziom badanych:

Wiesz w tych obozach kodziarsko-platformerskich jest jeszcze taka pozostałość tego kultu jednostki. Bym powiedział jakaś taka pozostałość PRL-owska. I wiesz... jest ten Tusk, który ma wjechać na białym koniu, czy Kidawa, czy Schetyna... Oni starali się wykreować na takich, wiesz... ale nieumiejętnie. To już nie działa. Nas interesuje coś innego (22L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁷⁹.

Wobec powyższych słów nasuwa się gorzka refleksja nad publiczną debatą w Polsce. Dla starszych uczestników życia społeczno-politycznego w kraju władza społeczna staje się formą kontroli, zaś debata publiczna w kraju nastawiona jest na konflikt, odgrywanie ról i wieczne spory, a prezentowane przez nich wartości, zachowania i postawy stają się rytualne. Sam rytuał tu rozumiany jest jako sekwencja zachowań o znaczeniu symbolicznym.

Tak oto dla starszych polityków samo sprawowanie władzy staje się celem, a nie środkiem do realizacji obywatelskich interesów, których zamierzenia sprowadzają się do zapewnienia uprzywilejowanej pozycji wpływów i możliwości kontrolowania rozpowszechnionych form dyskursu, rozumianych jako przejaw władzy symbolicznej¹³⁸⁰. Słuszność tych słów odnajdujemy w krytycznej ocenie społeczeństwa Guya Deborda, które przyrównał do spektaklu¹³⁸¹. Według filozofa działalność polityków oraz samo postrzeganie przez wyborców sprawowania władzy publicznej są lokowane w konwencji spektaklu. Głównymi postaciami spektaklu w sposób oczywisty stają się aktorzy, którzy (w określonych celach) odgrywają dla publiczności role w ramach odtwarzania pewnej historii. W tym miejscu aż prosi się, aby zacytować badanych:

Chcąc cokolwiek zmieniać, trzeba pamiętać o tym, aby nie ograniczać możliwości wyboru innym, nawet jeśli ich poglądy mi się nie podobają, np. małżeństwa LGBT

¹³⁷⁸ Zob. T. A. van Dijk, dz. cyt.

¹³⁷⁹ Wywiad przeprowadzono w dniu 10 grudnia 2019 roku.

¹³⁸⁰ T. A. van Dijk, dz. cyt.

¹³⁸¹ G. Debord, *Spoleczeństwo spektaklu oraz Rozważania o społeczeństwie spektaklu*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2006.

czy związki partnerskie. To jest akurat ciężkie, mam z tym problem często. (...) Jest pewne oczekiwanie w życiu publicznym, że musi być zwycięzca, że w ringu przeżyje tylko jeden, programy w mediach, jeden na jeden, kto wygra i potem się tylko zwycięzców szanuje, co moim zdaniem prowadzi do brutalizacji debaty społecznej. (...) Zdecydowanie tak. Takie jest oczekiwanie od polityków. Zna się tylko tych, którzy operują ostrym językiem. Czy jak jest rozmowa wokół aborcji, to ktoś zna posła sprawozdawcę, który przedstawia projekt? Nie, zna się tylko tych, którzy są medialną twarzą tej sprawy. To jest jeden z większych problemów debaty publicznej, że im ktoś bardziej stłamsi, poniży, tym jest postrzegany jako lepszy, skuteczniejszy, mimo tego, że nie ma tu efektu w postaci dobrego aktu prawnego (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁸².

Zdominowanie dyskursu politycznego przez formułę sceny politycznej prowadzi do interpretowania życia politycznego w perspektywie spektaklu w rozumieniu Deborda, w której specyfika życia politycznego w konwencji spektaklu redukuje obywatela do pozycji widza spektaklu, który rozgrywa się na scenie politycznej. W takich oto warunkach społeczeństwo również ma do odegrania określoną rolę, która niewiele różni się od zachowań chociażby kibica na trybunach sportowych. Słowa i narracje budowane są na potęgę siły ich oddziaływania, emocji i symboli, gdyż polityka to nic innego jak „siła symboli przeciwko symbolom siły”¹³⁸³.

Moi rozmówcy podkreślali, że w debacie publicznej, która jest nastawiona na konflikt, nie ma miejsca na indywidualne poglądy i stanowiska. Spójrzmy na taką wypowiedź:

Robią to ludzie, w interesie których jest, żeby ten spór polityczny trwał. To, co obserwujemy, to cynizm polityczny (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹³⁸⁴.

Zaniechana refleksja jednak uporczywie powraca. Marcin Król w jednej ze swoich ostatnich filozoficznych notatek na Facebooku w ramach „Kryzysu nowoczesności” stwierdził: „a zatem każdy z nas patrzy na świat po swojemu i widzi co innego”¹³⁸⁵. Moim zdaniem Król ma rację. We współczesnym świecie w pewnym sensie niemal wszystko

¹³⁸² Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

¹³⁸³ Zob. J. Kubik, *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*, Pennsylvania: State University Press 1994.

¹³⁸⁴ Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

¹³⁸⁵ M. Król, *Kryzysy nowoczesności*, dnia 4 października 2020 roku na Facebooku. <https://www.facebook.com/marcin.krol.9822/posts/pfbid0bj9mJZ6ou7SobpdJ4zQLURsg77zEgEd1BBXtYrWgGz55aXCpo4WJq3nnUezHYUdl> [data dostępu: 31.12.2020].

uległo podważeniu¹³⁸⁶. Z naszych rozważań wynika jasno, że nie należy zapominać, że od tego porozumienia „zależy całość świata publicznego”¹³⁸⁷. To trudne, kiedy politykę postrzega się w kategoriach emocji. Nie oznacza to jednak, że mamy porzucić subiektywność właściwą każdemu człowiekowi, ale, jak podkreśla Król, połączyć ją ze zdrowym rozsądkiem, „wtedy możemy wziąć się do budowy nowej demokracji”¹³⁸⁸.

Czy to już wszystko? Wydaje się, że jest jeszcze coś, o czym trzeba pamiętać. Dlatego raz jeszcze wrócę do refleksji na temat czytelności znaczeń, dookreślenia debaty intelektualnej oraz identyfikacji z preferowaną wizją świata – co młodzi rozumieją jako „lewicę” i „prawicę”, gdzie ideowość staje się wzorcem myślowym i umacnia poczucie tejże tożsamości¹³⁸⁹. Aby wzmocnić tę wypowiedź, powołam się na słowa Jeana Baudrillarda, w których autor objaśnia:

“Nie ma już nadziei na sens. Bez jakichkolwiek wątpliwości jest właśnie tak, że sam sens jest śmiertelny”¹³⁹⁰. Te słowa rzucają nowe światło na wspomniany temat. Młode pokolenie konsoliduje się generacyjnie, tworząc własną historię pokolenia. Sens owej ideowości również umacnia się generacyjnie (z całym zespołem znaczeń). Wobec tego zwraca się uwagę, że jakakolwiek stronnictwo (zarzucana przez starszych uczestników) nie wynika z apolityczności i braku zaangażowania młodych w sprawy publiczne w ogóle, a głównie z tego, że starsze pokolenia nie podzielają oczekiwań i rozumowań młodych.

Oczywiście z jednej strony młodzi są w stanie zaktywizować się spontanicznie w konkretnej sprawie, ale z drugiej zauważa się, że równie szybko tracą swój zapał. Młodym na przykład zarzuca się, że w ostatnich latach regularnie protestowali przeciwko temu, co postrzegają jako antygenderową politykę PiS, ale niewiele to zmieniło i ich zaangażowanie osłabło. Być może należy to rozumieć w ten sposób, że nie jest to przejaw ignorancji czy braku zainteresowania polityką ze strony młodych, a raczej to efekt braku siły przebicia i sprawczości w polityce¹³⁹¹. Młodzi napotykają na opór i niezrozumienie ze strony istniejących struktur, to nie podoba się młodym. Wobec braku przekonania o sukcesie ich działań, rezygnują z dalszej aktywności¹³⁹².

¹³⁸⁶ Zob. W. J. Burszta, *Kotwice...*, dz. cyt.

¹³⁸⁷ Zob. M. Król, *Kryzysy...*, dz. cyt.

¹³⁸⁸ Tamże.

¹³⁸⁹ Por. J. Wasilewski, *Opowieści o Polsce. Retoryka narracji*, Warszawa: Wydawnictwo: Headmade 2012.

¹³⁹⁰ J. Baudrillard, *Symulakry i symulacja*, przeł. Sławomir Królak, Warszawa: Wydawnictwo: Sic! 2005, s. 196.

¹³⁹¹ Zob. J. Kajta i inni, dz. cyt. Z tego raportu wynika, że prawie jedna trzecia badanych młodych deklaruje “duże lub bardzo duże” zainteresowanie polityką.

¹³⁹² J. Kuisz, *Koniec pokoleń podległości*, Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Kultury Liberalnej 2018.

Odnotujmy jeszcze, Jarosław Kuisz zwraca uwagę, że osoby urodzone przed 1989 rokiem, stanowiące większą część populacji w kraju, a więc i świata politycznego, nie dorastało w systemie demokratycznym. Wobec tego naturalnym jest, że ów zaangażowanie zostało dostosowane do warunków działania (przetrwania) w niepodległym państwie. Dziś młodzi, dorastający w innym systemie politycznym, nie muszą w gruncie rzeczy walczyć o wolność, a ich polityczne myślenie nie jest podyktowane próbą jakiegokolwiek przetrwania¹³⁹³. Młodzi starają się połączyć obronę praw demokratycznych z aktywizmem i zaangażowaniem politycznym przeciwko nierównościom społecznym, ubóstwu, łamaniu praw człowieka.

Z tego wynika, że zmiana pokoleniowa może nie tyle zdynamizować przekształcenia na polskiej scenie politycznej w przyszłości, ile doprowadzić do zmiany polityczno-społecznego imaginariu, o którym od dawna mówi Rafał Matyja, poddając głębszej refleksji przyczyny tego, co dziś rozgrywa się w Polsce¹³⁹⁴. To też oznacza, że jeśli prawicowcy chcą utrzymać swój projekt polityczny w przyszłości, są zmuszeni odpowiedzieć na zmianę społeczną i dokonać stosownej jego redefinicji¹³⁹⁵.

Świat się zmienia. Młodzi również nie pozostają obojętni na otaczającą zmianę. Młodzi stają przed nowymi problemami i wyzwaniem społecznymi¹³⁹⁶. Dlatego apelują o zmianę fundamentów obecnego systemu gospodarczo-politycznego. Ich oczekiwania dotyczą przebudowy systemu – potrzeby zabezpieczeń i gwarancji stabilności w obecnych czasach. Szczególnie zostało to uwidocznione po pandemii koronawirusa i kryzysie inflacyjnym na świecie w 2022 roku.

W 2022 roku w obliczu wysokiej inflacji cen żywności, wzrostu kosztów życia, cen wynajmu mieszkań, młodych nie stać na to, aby się usamodzielnić. Nie stać ich na wzięcie kredytu na zakup własnego mieszkania. W obliczu drastycznych cen wynajmu i kosztów życia – także na wynajęcie mieszkania/ pokoju i generalnie prowadzenie samodzielnego gospodarstwa domowego. Wobec tego opóźniają wyprowadzkę z domu rodzinnego lub wracają do rodziców. To istotny zwrot w ostatnich latach¹³⁹⁷.

¹³⁹³ Zob. J. Kuisz, *Uwaga, nowy podział pokoleniowy!*, <https://nowakonfederacja.pl/spiecie/uwaga-nowy-podzial-pokoleniowy/> [data dostępu: 9.11.2018]. Por. J. Sawulski, dz. cyt.

¹³⁹⁴ R. Matyja, *Wyjście awaryjne. O zmianie wyobraźni politycznej*, Kraków: Wydawnictwo Karakter 2018.

¹³⁹⁵ Krzysztof Mazur w rozmowie z Michałem Kolanko, *Zmiana generacyjna się dzieje*, <https://www.rp.pl/polityka/art9096211-krzysztof-mazur-zmiana-generacyjna-sie-dzieje> [data dostępu: 26.12.2019].

¹³⁹⁶ Zob. A. Kądziała, *Polityczny...*, dz. cyt.

¹³⁹⁷ Por. Tamże.

Podążając za Wojciechem Bursztą i krytycznymi studiami nad neoliberalnym dyskursem¹³⁹⁸, dostrzega się, że nasze myślenie jest zdominowane przez kultury kapitalizmu i neoliberalizmu. Być może dlatego w dobie neoliberalizmu i współczesnego kapitalizmu wyborcy łatwo dają się uwieść populistycznym narracjom – zarówno prawicowym, jak i lewicowym¹³⁹⁹. Dlatego uważam, że zachowania, które noszą znamiona wandalizmu i bandytyzmu, nie powinny być traktowane jako te, które dotyczą zestawu zachowań i postaw ideowych. Te zachowania nie są wynikiem ideowości, a efektem rozgoryczenia, potrzeby poszukiwania bezpieczeństwa i obietnicy lepszego bytu życiowego w świecie na maksa zradykalizowanym do wyzysku kapitalistycznego i dominacji. Wobec tego, czy idee istnieją? A skoro tak – to gdzie i czym są w polityce?

Okazuje się, że omawiany wątek powracał już wcześniej. Z jednej strony we współczesnym świecie obserwujemy aktywność młodych, którzy angażują się w życie publiczne, poprzez szeroko rozumianą działalność społeczną i polityczną. Jak ukazałam w niniejszej rozprawie młodzi własną działalność społeczną rozpoczynają w młodości, by zaraz potem rozpocząć działalność polityczną¹⁴⁰⁰. Z drugiej strony nie trudno oprzeć się wrażeniu, że idee w debacie traktowane są instrumentalnie. Ta refleksja każe jeszcze raz przyjrzeć się zagadnieniu.

Dla starej prawicy i starej lewicy afirmujące są wydarzenia czasu – tak zwane historie potransformacyjne, wokół których konstruowane są narracje tożsamościowe, utkane głównie na resentymencie starej prawicy¹⁴⁰¹. W Polsce od lat 80. XX wieku niewiele się w tej kwestii zmieniło. Stare elity społeczno-polityczne wciąż są mentalnie zakorzenione w latach 90. i w oparciu o ówczesne style uprawiania polityki, realizują dzisiejszą politykę.

Debata publiczna w kraju – styl i forma uprawiania polityki przez starszych uczestników światów ideowych nastawiona jest na starcie i konflikt. Tak tworzona struktura konfliktu ideologicznego wymusza na młodszych uczestnikach światów ideowych opowiedzenie się po którejś ze stron tego konfliktu. Uzupełnieniem myśli może być wypowiedź badanego:

¹³⁹⁸ W. J. Burszta, *Popkultura - horyzont zdarzeń? Na marginesie "Zrozumieć kulturę popularną" Johna Fiske'a*, „Kultura Współczesna” 2013, nr 1(76), s. 166–169.

¹³⁹⁹ Por. Ch. Mouffe, *W obronie lewicowego populizmu*, przeł. B. Szelewa, Warszawa 2020, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

¹⁴⁰⁰ Por. K. Skarżyńska, *Aktywność...*, dz. cyt., s. 30.

¹⁴⁰¹ Por. np. A. Walicki, *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” 2013.

Bismarck nie bez powodu powiedział, że społeczeństwo powinno nie wiedzieć, jak się robi parówki, kielbasę i politykę, bo ta praktyczna część jest zdecydowanie mniej romantyczna niż ta część, którą widzi się w telewizji czy na uroczystościach państwowych. Jak się myśli nad tym, w jaki sposób przekazywać społeczeństwu dane rzeczy, to trzeba wymyślić pomysł, który się spodoba, formę, która się przebije, i to jest ta praktyczna część polityki. Jak ma się pomysł na zmiany w państwie, to są dwie kategorie: robi się to w kontekście popularności albo się robi, żeby przyniosło to jakieś dobre skutki. Trzeba zaproponować, jak to będzie przedstawiane. Martwi mnie to, że mniej ważna jest wartość merytoryczna, a bardziej istotne jest opakowanie i społeczeństwo kupuje te opakowanie. Ludzi najbardziej interesują personalia – coraz rzadziej zadaje się pytania o co chodzi, a bardziej kto. Ktoś kiedyś powiedział, że siedemdziesiąt procent czasu pracy polityka czy działacza to utrzymanie swojej pozycji, ale to w sumie funkcjonuje we wszystkich branżach (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.)¹⁴⁰².

Sugestia zawarta w powyższej wypowiedzi wydaje się słuszna. Wobec tego, czy młodzi w Polsce są tęczowi, zieloni czy brunatni (nawiązując do określeń używanych w debacie publicznej)?¹⁴⁰³. Oddając głos młodym – ani nie są tęczowi, ani nie są zieloni, ani nie są brunatni. W niniejszej opowieści młodzi próbują odnaleźć swoją rolę w mozaice współczesnych poglądów społeczno-politycznych z różnym skutkiem – aby jacyś być – by się od siebie odróżnić i realizować podział na lewicę i prawicę. Ponadto zważywszy na ogromną potrzebę określenia własnej podmiotowości i znaczeniowości tego podziału, budzą jednocześnie zakłopotanie i niezrozumienie wśród starszych pokoleń.

Z uporem maniaka stawiam wobec tego pytanie, czy młode pokolenie jest w stanie wyzwolić się spod dotychczasowych narracji na temat podziałów społecznych w Polsce?¹⁴⁰⁴ Wydaje się, że mimo chęci zmiany, reorganizacji życia społecznego młodzi pozostają zakotwiczeni w strukturach i systemie oraz porządku społeczno-politycznym wyznaczonym

¹⁴⁰² Wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku.

¹⁴⁰³ W tym miejscu nawiązuję do wywiadu Ewy Wilk z profesorką Krystyną Skarżyńską, który ukazał się na łamach „Polityki” w marcu 2022 roku. Zob. K. Skarżyńska, *Będą zieloni, tęczowi czy brunatni?*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/2156341,1,prof-skarzynska-o-mlodych-polakach-beda-zieloni-teczowi-czy-brunatni.read> [data dostępu: 4.03.2022].

¹⁴⁰⁴ O załączku takiego myślenia może na przykład świadczyć zainicjowany w 2018 roku projekt „Śpięcie”. Projekt ma na celu redakcyjną współpracę pięciu środowisk: Klubu Jagiellońskiego, Magazynu Kontakt, Krytyki Politycznej, Kultury Liberalnej i Nowej Konfederacji – które na pierwszy rzut dzieli bardzo wiele, ale łączy gotowość do podjęcia pogłębionej i merytorycznej rozmowy o Polsce. W ramach między redakcyjnej współpracy powstają teksty, które są publikowane na stronach każdej z tych reakcji. W ten sposób autorzy nie piszą wyłącznie dla swoich stałych, dawno już przekonanych, czytelniczek i czytelników, a zapoznają się z odmiennymi punktami widzenia. Zob. J. Malko, *Śpięcie, czyli przebijamy medialne banki*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/spiecie-wstep-malko/> [data dostępu: 03.05.2018].

przez poprzednie pokolenia, które uprawomocniają język opisu i narracji na temat świata polityki. Wierzę jednak, że młodym uda się przełamać dotychczasowe narracje. Ale czy w Polsce taka opowieść jest możliwa, by w formie zapisu nie być jak jej poprzednicy? Gdyż z tego, co napisałem jasno wynika, że:

*Obradują, debatują
Gadka szmatka, szkoda słów
Prominenci, decydenci
Boli coraz więcej głód
Nie doczekasz się już
Tu nic może zmienić się
Nie doczekasz się już
Jak nie będziesz nic odwagi mieć
(..)
Zróbcie coś, zróbcie coś
zróbcie coś, zróbcie wreszcie coś¹⁴⁰⁵.*

¹⁴⁰⁵ Oddział Zamknięty, *Zróbcie coś*, <https://www.youtube.com/watch?v=prkdzo2ajNo> [data dostępu: 12.08.2022]. Fragment pochodzi z piosenki Oddziału Zamkniętego, nagranej wiosną 1981 w Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej w Warszawie (PWSM).

ZAKOŃCZENIE

Kończąc rozprawę, wrócę na chwilę do wspomnianego na początku Tony'ego Judta i stwierdzenia, że teraźniejszość niejednokrotnie przypomina to, co już niegdyś się wydarzyło¹⁴⁰⁶. Ta refleksja każe jeszcze raz przyjrzeć się zagadnieniu, w którym trudno nie podzielić poglądu, że obecnie obserwujemy upadek starego świata i porządku oraz narodziny nowego społeczeństwa i porządku politycznego.

Transformacja społeczno-obyczajowa staje się faktem. Młode pokolenie w kraju podlega przyspieszonej liberalizacji. Na zmianę postaw społecznych młodych wpływają m.in. procesy mobilności, migracji, postępującej cyfryzacji i oddziaływania nowych mediów, konsumpcjonizm, zjawiska populizmu i zmian klimatycznych. W związku z tym rodzi się pokoleniowe niezrozumienie. Młodzi dystansują się od starszych w polityce, co oznacza, że podziały między starszym a młodszym pokoleniem mogą być równie ważne albo nawet ważniejsze i głębsze niż podziały na lewicę i prawicę. Młode pokolenie nie tylko jest bardziej ruchliwe pod kątem zachowań wyborczych, lecz także nie podziela poglądów i postaw starszych uczestników świata ideowego lewicy i prawicy. Wobec tego zauważa się nowe rozumienie postaw i zachowań w polityce.

Podsumowanie należy zacząć od tego, że według młodych podział na lewicę i prawicę ma sens we współczesnym świecie, ale na potrzeby współczesności należy dokonać stosownej jego redefinicji. W Polsce tradycyjne znaczenie tych słów ulega redefinicji i ma związek z podziałami pokoleniowymi, które stanowią różnice doświadczeń osobistych i pokoleniowych. Z analizy materiału jakościowego wynika, że ideowość badanych nie związana jest w sposób istotny z klasycznym ujęciem terminologii lewica i prawica.

Główny wniosek z moich analiz sprowadza się do tego, że granica między światami ideowymi młodych wybrzmiewa dziś przede wszystkim i przebiega w stosunku do zachodzącej modernizacji kulturowej. To, co różni młodych (z lewicy i prawicy), to sposoby i rozumienie tejże modernizacji, oraz sposób reagowania na nią.

Pogłębiona analiza doprowadziła do wniosku, że w dzisiejszej Polsce wyłania się obraz społeczno-kulturowej zmiany, która nie wynika bezpośrednio z przejścia władzy przez PiS w 2015 roku, lecz z głębszych przemian. Obserwujemy zmianę pokoleniową, która dotyczy oczekiwań co do poziomu życia oraz związana jest ze zmianą wartości

¹⁴⁰⁶ Zob. T. Judt, dz. cyt.

życiowych, zachowań i postaw oraz ich symboliki we współczesnym świecie. Kluczowy wniosek sprowadza się do tego, że podmiotowość zmienia się wraz ze zmianą kontekstu społecznego i różnicuje się pokoleniowo, bowiem nawet osobiste doświadczenie jest odczytywane poprzez określony kontekst (m.in. normy społeczne, czynniki kulturowe, procesy społeczne). Uwaga empiryczna dotyczy tego, w jaki sposób doświadczane emocje i uczucia badanych w życiu społecznym dopasowywane są do kontekstu. W tym sensie każde doświadczenie osobiste i jego ocena są społecznie i poprzez kulturę odczytywane.

Rozumienie i znaczenie lewicowości i prawicowości wśród młodych badanych dotyczy szerszych zmian kulturowych, których źródła nie leżą w konfliktach ekonomicznych i politycznych. Warunki społeczno-ekonomiczne oraz tradycja kulturowa, w których dorastają badani są ważne (i wielu przypadkach nie znikają), ale w dzisiejszym świecie nie stanowią determinantu *sensu stricto*. Młodzi, rozpoczynając drogę ideową, poszukują bliskich sobie środowisk, w których odnajdują bliskie im wartości z przestrzeni dorastania, natomiast poprzez kolejne doświadczenia osobiste i historyczno-społeczne, tj. uwarunkowania czasu i miejsca wchodzenia w dorosłość, wypełniają nimi tożsamość ideową. Proces kształtowania się tożsamości ideowych młodych jest uwarunkowany wieloma czynnikami. Według badanych lewicowość i prawicowość identyfikowane są przede wszystkim przez pryzmat kulturowy. Nieistotny przy ocenie idei lewicowych i prawicowych był kontekst historyczny. W obu przypadkach także mniejsze znaczenie miał aspekt gospodarczy.

Według młodych dzisiejszy spór ideowy to nie jest spór o przeszłość. To także nie jest spór o przyszłość. To spór o teraźniejszość i odpowiedź na zmianę społeczną.

Pierwsza uwaga dotyczy tego, że proponowane definicje lewicowości i prawicowości przez młodych nie obejmują wykluczających się sposobów narracji młodych lewicowców i prawicowców – diametralnie różnych sposobów myślenia o stosunku do życia społecznego i politycznego – a jedynie ukazują określoną percepcję polityki i wynikające z niej wybory. Wobec tego nie są to dwie odrębne tożsamości, a mieszczą się na przecięciu zbiorowych deklaracji badanych.

Dla młodych lewicowość to zachowania i postawy płynące z kultury, które jednostka przedkłada do faktu bycia człowiekiem. Lewicowość opiera się na idei równości i sprawiedliwości społecznej oraz wszelkiej podmiotowości, którą wyróżnia przede wszystkim walka o prawa człowieka, wrażliwość na niesprawiedliwość społeczną i szacunek do wolności. Lewica myśli głównie o tym, jak poszerzyć zakres *wątpliwej* wolności,

którą człowiek dysponuje. Jest przekonana, że różnego rodzaju struktury społeczne tę wolność w istotny sposób ograniczają, zarówno w obszarze ekonomicznym, społecznym, kulturowym, jak i politycznym. Poza tym celem lewicy jest sprzeciw wobec dogmatyzmu poznawczego.

Z kolei prawicowość to dla młodych zachowania oparte na odwiecznym porządku, wynikające z boskiego porządku naturalnego z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. prawo, moralność, religia, tradycja, instytucje), które utożsamiane z tradycyjną moralnością mają na celu utrzymać porządek społeczny. Elementy te podlegają korektom, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości społecznej (struktury społecznej). Jednostka z zaufaniem podchodzi do istniejących struktur społecznych, postrzegając je za fundamenty bezpieczeństwa i stabilności. W tym sensie Bóg i prawo stanowią źródło ludzkiego sensu i ładu społecznego. Z uwagi na to należy działać wyłącznie na podstawie i w granicach obowiązującego prawa, a nie w oparciu o emocje.

Mimo różnych stanowisk badani zauważają zachodzące zmiany dotyczące takich kategorii jak rodzina, prawa człowieka, równość, jednocześnie sugerując potrzebę rozpoczęcia wspólnej debaty w tym obszarze. Zauważa się, że rosnąca liczba młodych ludzi, ujawniających się jako osoby LGBTQ zmieniała życie społeczne młodych. Ponadto rozwój nowych mediów, media społecznościowe wywierają wpływ na młodych ludzi, którzy popierają politykę LGBTQ. Młodzi prawicowcy, podobnie jak młodzi lewicowcy, nie są przeciwnikami, jeśli chodzi o kwestie takie jak równouprawnienie płci. Młodzi po obu stronach politycznej barykady uważają te zmiany po prostu za nieuniknione.

Młodzi prawicowcy są zdolni do zaakceptowania zmiany społecznej przy zachowaniu elementów ładu społecznego i niechęci wobec zmian rewolucyjnych w sferze wartości. Są otwarci na zmianę społeczną, z zachowaniem elementów porządku społecznego (m.in. moralności, tradycji, rodziny, prawa). Elementy te podlegają modyfikacji, ale w taki sposób, że nie naruszają stabilności uporządkowanej całości. Cechują się określonymi postawami i wartościami w stosunku do aborcji, eutanazji, małżeństw homoseksualnych, adopcji dzieci przez pary lub małżeństwa homoseksualne. Natomiast lewicowcy opowiadają się za rozwiązaniami rewolucyjnymi w tym obszarze.

Wobec tego różnice między młodą lewicą a młodą prawicą głównie dotyczą prawa do zawierania związków partnerskich między osobami tej samej płci i przerywania ciąży.

Badani o poglądach lewicowych na ogół uważają, że aborcja powinna być dopuszczalna, a związki homoseksualne powinny zostać zalegalizowane w Polsce.

Ponadto młodzi deklarują potrzebę rozszerzenia praw reprodukcyjnych. Z kolei młodzi prawicowcy są zdania, że obecnie w kraju nie ma możliwości, aby zalegalizować małżeństwa homoseksualne – choć w przyszłości są gotowi na legalizację związków partnerskich. Jeśli chodzi o aborcję, to prawicowcy deklarują wypracowany w 1993 roku kompromis aborcyjny w Polsce i są w większości przeciwni zaostreniu prawa aborcyjnego.

Z kolei opinie odnoszące się do systemu gospodarczego i roli państwa w gospodarce, własności, modelu państwa maksimum i państwa minimum, polityki socjalnej, podatków, historii, tradycji, stosunku wobec komunizmu, roli państwa na arenie międzynarodowej i współpracy europejskiej, stosunku do emigrantów, jednostki i kolektywu, ekologii, podziału Polski na Polskę liberalną i solidarną, podziału na Polskę A i B, nie mają istotnego związku z kształtowaniem się określonej identyfikacji politycznej w wymiarze lewica–prawica.

Mniejsze różnice zauważa się w stosunku do wiary, roli Kościoła katolickiego, uchodźców, społeczeństwa, relacji międzynarodowych.

Badania pokazują, że stosunek do przeszłości łączy młodych liderów lewicowych i prawicowych. Analiza jakościowa mająca na celu ukazanie różnic w cyklu życia odmienności doświadczeń pokoleniowych pokazuje, że tożsamość ideowa dla starszego pokolenia naznaczona jest doświadczeniem PRL, które rozpatrywane jest jako doświadczenie na miarę przeżycia pokoleniowego. Główna oś działań dla starszego pokolenia to walka o przeszłość. Badani w większości nie pamiętają Polski z 1989 roku. Dla młodych ów doświadczenie nie jest formatywne, w związku z tym zauważa się inne rozumienie świata ideowego, co może skutkować napięciami międzypokoleniowymi. Jako pokolenie ukształtowane po 1989 roku badani nie egzystują w doświadczeniach formacyjnych i biograficznych swoich rodziców oraz dziadków, jeśli chodzi o stosunek do przeszłości. Szczególne zaciekawienie budziły opinie liderów prawicowych. Nie oznacza to jednak, że badani wykazują stosunek obojętny wobec minionej rzeczywistości społeczno-historycznej, a raczej dotyczy tego, że te minione wydarzenia nie są dla nich formatywne, wokół których budują własną politykę tożsamości.

Wchodzenie w dorosłość młodych wyznaczają inne momenty historyczne. To pokolenie nieznające realiów wojny, nastawione na **indywidualizm**. Wszystkich badanych cechuje **wolność** rozumiana jako możliwość wyboru. Atrybutem młodych stają się natomiast pragmatyzm w ocenie państwa i sceny politycznej w Polsce oraz solidarność pokoleniowa wobec wszelkich działań przemocowych, w tym zapewnienia poczucia

bezpieczeństwa swoim obywatelom. Młodzi pragną bezpieczeństwa w różnych obszarach życia.

Wśród badanych widoczny jest **solidaryzm społeczny** (dbałość o społeczeństwo, poczucie bezpieczeństwa i zabezpieczenia społeczno-ekonomicznego ze strony państwa, współodpowiedzialność za dobro wspólne – demokratyczna i solidarystyczna wspólnotowość). W prawicy solidaryzm społeczny rozumiany jest w kontekście silnego państwa, dającego poczucie bezpieczeństwa każdemu obywatelowi i stwarzającego warunki do rozwoju. W lewicy solidaryzm społeczny utożsamiany jest z troską o drugiego człowieka, ze spojrzeniem na jego osobistą historię, sytuację, w której się znajduje. To także poczucie rozwoju w państwie, w którym każdy ma możliwość bytu. Wspólnym mianownikiem dla obu grup jest walka z nierównościami społecznymi. Badani dostrzegają wady współczesnego kapitalizmu, wobec czego sugerują potrzebę uniwersalnego mechanizmu opieki i państwa opiekuńczego. W większości badani (m.in. poza środowiskiem korwinistów) deklarują prospołeczną politykę państwa, ideę solidarności społecznej, w niektórych obszarach także rozbudowany system zabezpieczeń społecznych – traktowane jako elementy wspólne dla obu polityk ideowości – a także potrzebę sprawnie działających instytucji państwowych.

Młodzi chcą postrzegać własne państwo za solidarne, oferujące politykę propaństwową i prospołeczną. Co po raz kolejny tłumaczy, że we współczesności jedną z najważniejszych wartości okazuje się idea solidaryzmu społecznego (mimo prymatu interesu jednostki nad wspólnotą i poczucia wolności w konfrontacji z rzeczywistością). Jedność narodu jest cechą wspólnoty. Ona umacnia poczucie bezpieczeństwa, w ramach którego może być realizowana.

Poza tym badani nie zgadzają się ze stwierdzeniem, że klasy społeczne wyznaczają człowiekowi jego tożsamość społeczną, ukształtowaną przez koncepcję świata ściśle wyznaczoną przez pozycję społeczną.

Przede wszystkim tym, co charakteryzuje światopogląd młodych ludzi, jest **niepewność**. Obawy związane z nierównościami społecznymi, brakiem zaufania do instytucji państwowych, ograniczaniem wolności i pluralizmu politycznego pozostają istotnymi kwestiami politycznymi dla młodych – zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Młodzi są rozczarowani demokracją i politycznymi procesami. Ich obawy dotyczą przyszłości, miejsc pracy, zabezpieczeń finansowych i socjalnych oraz zmian klimatycznych, których doświadczają każdego dnia oraz tego, co zakaz aborcji może oznaczać dla nich w przyszłości. W obliczu niepewności gospodarczej wywołanej konsekwencjami pandemii

i inwazją Rosji na Ukrainę młodzi z lewicy i młodzi z prawicy pragną skupić się na kwestiach ekonomicznych i jakości życia.

Według młodych polityka nie jest w stanie sprostać wyzwaniom, przed którymi stoi kraj. To, co zbliża liderów prawicowych i lewicowych, to krytyka transformacji ustrojowej z 1989 roku oraz krytyka neoliberalnej gospodarki. Z perspektywy wyzwań współczesności młodzi są rozczarowani wolnym rynkiem, jakością polityki i elitami. Ich zdaniem współczesna demokracja nie radzi sobie z problemami, które generuje kapitalizm. We współczesnym kapitalizmie, co prawda, jednostkę cechuje duża autonomia i własny interes, ale jednocześnie staje się ona zakładnikiem własnych aspiracji i oczekiwań. Indywidualistycznie rozumiany dobrobyt przynosi kryzys wszystkich tradycyjnych organizacji. Jednostka jest świadoma uwikłań i wyzwań, których staje się zakładnikiem, wobec tego pragnie poszukiwać jakiś stałych gwarantów i punktów odniesienia. W ten oto sposób zarysowuje się konflikt interesów, które stają w poprzek interesom międzypokoleniowym.

Ponadto badani nie odnajdują się w „państwie PO-PiS”. Badani z lewicy i prawicy wykazują krytyczny stosunek do starych elit intelektualnych i politycznych. Podzielają negatywną ocenę debaty publicznej i brak zaufania do rządzących i klasy politycznej. Według rozmówców to stare elity intelektualne i polityczne ponoszą winę za głębokie podziały społeczeństwa polskiego. W ich ocenie dzisiejsze podziały polityczne w Polsce, przez lata konstruowane przez starszych działaczy i polityków, nie dotyczą ideowości, lecz postaw i zachowań politycznych, które mają na celu osiągnięcie korzyści politycznych.

W rozumieniu własnej ideowości dla badanych nie jest istotne, kto z kim pił wódkę w Magdalence. Ważne są natomiast dla nich m.in. prawa reprodukcyjne, kryzys klimatyczny, polityka społeczna i zdrowotna. Chcą widzieć na rynku więcej mieszkań na wynajem, które są dostępne i przyzwoite pod względem kosztów, powierzchni i jakości, a także mieć możliwość zakupu własnego domu czy mieszkania. Młodzi czują się sfrustrowani obecną sytuacją polityczną w Polsce. Uważają, że obecne partie nie dają odpowiedzi na ważne dla nich pytania/kwestie.

Poza tym zauważa się, że badani, którzy nie są politykami, nie identyfikują się z partiami politycznymi. Dostrzega się bardzo mały wpływ partii politycznych na samoidentyfikację ideową badanych i ich rozumienie tożsamości ideowej. Chęć udziału w wyborach podyktowana jest głównie koniecznością zmiany władzy politycznej.

W tym miejscu pozwolę sobie jeszcze na dygresję. Pisząc niniejszy tekst przede wszystkim starałam się dowiedzieć, kim są młodzi i jak rozumieją politykę i Polskę po 2015 roku, a nade wszystko oddać głos młodemu pokoleniu, by zrozumieć perspektywę tych osób. Wiele razy wątpiłam w ten projekt, ale zawsze na końcu pojawiali się oni – bohaterowie mojego doktoratu. Byłam ciekawa, jakie różnice między światami ideowymi się ujawnią. Zamiast baniek kulturowych, poznałam bańki polityczne i utrwalanie podziałów społecznych w starszym pokoleniu w naszym kraju.

Podczas pracy nad doktoratem towarzyszyło mi wiele refleksji. Między innymi to, że w polityce chętnie tworzymy proste podziały i proste światy. Taki jedyny dostępny horyzont. Reprezentujemy światy pouczające, niemylące się, a nasz sposób myślenia uznajemy za jedynie słuszny i uprawomocniony. Za wszelką cenę chcemy odróżnić się od siebie, wiele się od siebie nie różniąc, tak naprawdę. Co właściwie oznaczają takie sformułowania jak „bzdura, przecież my wiemy, jacy oni są” czy „być po właściwej stronie”? Wielu z nas zadaje sobie to pytanie i wielu z nas nie znajduje na nie odpowiedzi.

Dziś z pełną stanowczością mogę powiedzieć, że pochłonięci kłótniami o przeszłość, żyjemy w dwóch różnych prawdach w kraju i nie są to prawdy ideowe. Bieżący spór polityczny wymusza na nas opowiedzenie się po którejś ze stron sporu. Debata publiczną zawładnęły radykalizmy, a język dyskusji pełen jest wulgarności. To budzi niepokój. W świecie nieustannych poszukiwań dzisiejszy spór polityczny w kraju wpycha nas w określone role, często fałszujące rozpoznanie rzeczywistości. Niestety, prawda o tym, że się po prostu nie rozumiemy, sprawia, że poprzestajemy na wzajemnej wrogości, niechęci i nienawiści, wzajemnej pogardzie i publicznemu wykluczeniu.

Oczywiście nie możemy zapominać, że w świecie wielorakich sensów i znaczeń trudno o jedną percepcję rzeczywistości, rozumiejąc, że i nie to samo odczucie/odczuwanie świata jest każdemu bliskie. Należy uznać to za przejaw egocentryzmu poznawczego – „przekonania, że opinie, które wyznajemy, muszą być oczywiste dla wszystkich odpowiednio poinformowanych i nie uprzedzonych osób”¹⁴⁰⁷. Nie wolno nam zapominać, że żyjemy w intersubiektywnym świecie, złożonym z subiektywnych opinii różnych ludzi, o różnej wiedzy i definicjach świata. Zanim zaczniemy formułować argumenty w oparciu o różne źródła, zechcemy zrozumieć. Bądźmy uważni na losy osób o różnych poglądach i doświadczeniach.

¹⁴⁰⁷ R. Reykowski, *Myślenie...*, dz. cyt., s. 114. W tym celu zob. także: L. Ross, R. E. Nisbett, *The person and the situation*, New York: McGraw-Hill 1991.

Dziś bardzo potrzeba nam empatii i uważnej refleksji w polityce, aby zobaczyć w szerszym ujęciu, że nasz język (dyskurs) obejmuje wiele definicji. Jeśli chcemy odnaleźć do siebie nawzajem drogę musimy się nauczyć empatii. Wszak tylko w ten sposób możemy budować wspólną polityczną, nie zakotwiczać się w samozadowoleniu w ramach własnego ideologicznego plemienia. Co wcale nie powoduje, że stajemy się lepsi, a zwyczajnie pozbawiamy się możliwości poznania.

Jaka będzie Polska za dwadzieścia lat? To najważniejsze pytanie, jakie dziś stawia się przed młodymi. Mnie zależało, aby mocno wybrzmiało w tej pracy, że młodych interesują nowe kwestie, które zadecydują o ich przyszłości. Spór dwóch największych partii w kraju ich nie pociąga. Młodzi pragną być usłyszani.

Jak nigdy wcześniej wierzę, że „każde pokolenie potrzebuje nadziei, że ten świat można urządzić lepiej”¹⁴⁰⁸. Nasz świat się zmienia. Uczestniczymy w procesie społeczno-kulturowej zmiany, która staje się nowym kontekstem dla zachowań i postaw młodych. Nie jesteśmy w stanie zatrzymać procesów i zjawisk społecznych, które bezpośrednio oddziałują na społeczeństwo. Musimy zaakceptować tę zmianę społeczną. Stary język opisu nie wystarcza do odwzorowania tego, co dziś dzieje się na świecie. Potrzebujemy nowego rozumowania. Nie możemy zaprzeczać, że pokolenie Millenialsów jest znacznie bardziej postępowe niż pokolenie, które było przed nimi. Oczekuje się, że pokolenie Z i Millenialsi będą największym blokiem wyborczym w Polsce w przyszłości. Zmiany demograficzne sprzyjają coraz bardziej świeckiemu elektoratowi. Aby przetrwać następane stulecie, partie polityczne, chcąc wygrywać wybory, muszą dokonać stosownej redefinicji rozumienia znaczeń postaw i wartości w polityce.

Czy uzyskany przeze mnie opis, redefiniujący podział lewica-prawica, to nowy sposób rozumienia polityki w kraju? Oczywiście zebrany i opracowany przeze mnie materiał nie pozostawiam na wyłączność, czyniąc zastrzeżenie, że stanowi on punkt wyjścia do dalszych prac badawczych. Chciałabym zwrócić uwagę, że jedna czwarta Polaków mieszka w gminach poniżej 10 tys. mieszkańców, jedna czwarta Polaków mieszka w miastach poniżej 100 tys. mieszkańców, połowa Polaków mieszka powyżej 100 tysięcy – ciekawym będzie zatem dowiedzieć się, jak lewicowość i prawicowość przedstawia się na poziomie lokalnym, a zaproponowany przeze mnie dyskurs jest adaptowany, przekształcany wśród młodych w całej Polsce.

¹⁴⁰⁸ K. Kieślowski, *Przypadek*, Polska 1987.

Głęboko wierzę, że pomimo iż moja rozprawa dotyczy życia społecznego młodych, to studiując ją, każdy choć odrobinę odnajdzie w niej siebie. Z pojedynczych fragmentów, jak w puzzlach, z osobistych narracji moich bohaterów, układa się opowieść o współczesnej Polsce. Odnajdujemy w niej historię i o transformacji z 1989 roku, i o polityce z początku XXI wieku, i o konflikcie społeczeństwa po katastrofie smoleńskiej, i o rządach PiS po 2015 roku. Ufam, że tą opowieścią, która łączy wiele interpretacyjnych spojrzeń, składających się na ten obszar badań, wspólnie rozpoczniemy dialog w społeczeństwie. To także zapowiedź wyzwań, z którymi przyjdzie nam się zmierzyć w niedalekiej przyszłości. To zadanie przed elitami reprezentującymi pokolenie, które teraz nazywa się młodym. Z drugiej strony, niestety, to także historia o tym, jak głusi i ślepi potrafimy być jako społeczeństwo. I również gorzka prawda o tym, jak bardzo politycy nadużywają ludzkiej niewiedzy, wykorzystując naszą naiwność, by osiągnąć korzyści.

Zdaję sobie sprawę, że to, o czym napisałam, może spotkać się z reakcjami sprzeciwu i niezadowolenia. Czyż nie mam racji? Być może brakuje nam wyobraźni socjologicznej, wrażliwości kulturoznawczej i świadomości, że zbyt łatwo dajemy się zwieść powszechnym opiniom i kierunkom myślenia. Nie będę ukrywać, że takie podejście było także i mi przez pewien moment bliskie, ale szybko je porzuciłam. Na początku rozmów wielokrotnie słyszałam od prawicowców wrogie stwierdzenia, np. „przecież lewicowcy mają tak”, a od lewicowców, np. „prawicowcy są tacy i tacy”. Po godzinie rozmowy stosunek do omawianych kwestii, często do opinii na temat obozów przeciwnych, zmieniał się, stawał się bardziej obiektywny i nie atakujący.

Moja praca badawcza trwała sześć lat. To był dla mnie trudny, ale bogaty w doświadczenie czas. Poznałam wyjątkowych ludzi. Moi rozmówcy bezinteresownie ofiarowali mi swoje biografie i przemyślenia. W zamian poświęciłam im tysiące godzin lektur, analiz i interpretacji ich wypowiedzi. Badani obdarzyli mnie zaufaniem, ja dałam im przestrzeń, by mogli mówić w imieniu pokolenia młodych. I za to jestem im po stokroć wdzięczna.

Chcę z całą stanowczością podkreślić, że na badawczej drodze nie spotkałam radykalistów (w prawicy) ani relatywistów (w lewicy). W zamian poznałam historię młodych osób, które, stojąc u sterów Polski, rywalizują ze sobą na różnych polach, których wspólnym celem jest dobro kraju. W trakcie jednej z rozmów, może trochę żartobliwie, jeden z rozmówców stwierdził, że wśród badanej grupy jest przyszły premier. Zapewne miał rację. Rozmawiałam z przyszłymi premierami, ministrami, posłami, ekspertami, naukowcami.

Układałam w głowie różne historie, których tłem jest historia Polski: strajki młodzieżowe, ruchy pracownicze, ruchy obywatelskie, młodzieżówki partyjne. Każda z nich była inna, lecz tak samo ważna, bogata w narracje i osobiste doświadczenia.

Chcę również podkreślić, że ten projekt ma dla mnie wymiar symboliczny. Jako osoba urodzona w klasie robotniczej wierzę, że awans społeczny jest możliwy, choć względy ekonomiczne nie zniknęły całkowicie, bo wiele osób nie ma żadnej z tych możliwości. Społeczny obszar, który kształtował moje poglądy i który miał zdefiniować całe moje życie, nie wpłynął całkowicie na moje rozpoznanie. Wielu moich rozmówców wyrażało podobne odczucie.

Być może na zakończenie powinnam wspomnieć o tym, że zdobycie zawodu dziennikarza i praktyka zawodowa umożliwiły mi dostęp do świata intelektualnego. To doświadczenie zachęciło mnie do obrania nowej drogi i określenia na nowo życiowych wyzwań – co cieszy mnie szczególnie, bo zaczęłam pisać o życiu społecznym młodych, czyli także o części mojego życia.

Francuski pisarz, Alain de Benoist, w jednym ze swoich dzieł stwierdził: „gdy stawia mi się pytanie, czy podział na partie prawicowe i lewicowe, na ludzi prawicy i lewicy nadal ma sens, to pierwsze, co przychodzi mi do głowy, to że ten, kto stawia mi to pytanie, nie jest człowiekiem lewicy”¹⁴⁰⁹. Ja to pytanie zadałam ponad pięćdziesiąt razy, dlatego logicznie wynikałoby z tego, że stoję po stronie prawicy. Jednak nie zgodzę się na takie uproszczenie i wolę pozostać bezstronnym i chłodno analizującym badaczem naszej wielobarwnej, politycznej rzeczywistości. Aczkolwiek mam na ten temat swoje przemyślenia.

Na zakończenie chciałabym przypomnieć słowa Joe Bidena, które wypowiedział w trakcie zaprzysiężenia na urząd prezydenta Stanów Zjednoczonych w 2021 roku: “każda różnica zdań nie musi być powodem do wojny totalnej”¹⁴¹⁰. To ważne dla mnie zdanie. W kontekście tych słów myślę, że przepychanki z PiS i PO w kraju nie mogą pozbawiać nas tego, co najważniejsze w demokracji, a mianowicie, że każdemu z nas należy się szacunek, niezależnie od tego, jakie ma poglądy i wiek. Każdy z nas ma do nich prawo, bo żyjemy w świecie wolnym i demokratycznym. Zawsze będą jacyś młodzi, którzy będą inni,

¹⁴⁰⁹ Cyt. za K. Tyszka–Drozdowski, *Alain de Benoist. Ponad lewicą i prawicą*, <https://klubjagiellonski.pl/2019/12/29/alain-de-benoist-ponad-lewica-i-prawica/> [data dostępu: 26.01.2021].

¹⁴¹⁰ J. Biden, *Every disagreement doesn't have to be a cause for total war*, <https://lailluminator.com/2021/01/20/excerpts-from-president-joe-bidens-inaugural-speech/> [data dostępu: 01.07.2022].

wyróżniający się, mający swoje poglądy. Młodzi stają się starszymi, którzy ustępują miejsca kolejnym młodym. Zawsze zaś należy dopuścić ich do głosu.

POSTSCRIPTUM

Prace badawcze rozpoczęłam w 2017 roku, na trzy lata przed wybuchem epidemii koronawirusa. Sam proces pisania – wiosną 2020 roku, czyli równocześnie z wybuchem epidemii. Chcę odnotować, że kryzys spowodowany wirusem w 2020 roku, który ogarnął cały świat, nie wpłynął na długi proces pisania. Powyższa analiza nie tyle została wzbogacona o nowe kierunki badawcze, ile zdaje się potwierdzać, że uzyskany przeze mnie materiał badawczy – szczególnie dotyczący kwestii socjalnych i ekonomicznych w obliczu tak trudnych i nieprzewidywalnych uwarunkowań – potwierdza stawiane diagnozy dotyczące pokolenia, które teraz nazywa się młodym.

Wobec tego, że praca doktorska została złożona po wyborach parlamentarnych w 2023 roku w kraju, należy wspomnieć o wynikach frekwencji młodych w wyborach, która po raz pierwszy w historii III RP wśród najmłodszych wyborców (18–29 l.) była większa niż wśród najstarszych. Frekwencja wzrosła do 68,8 proc, a w 2019 roku wynosiła 46,4 proc. Z kolei, jak wynika z sondażu exit poll, Koalicja Obywatelska zdobyła 28,3 proc. głosów osób w wieku 18–29 lat, drugie miejsce w tej grupie zajęła Lewica z wynikiem 17,7 proc. głosów, na trzecim miejscu znalazły się ex aequo Trzecia Droga i Konfederacja. Oba ugrupowania otrzymały po 16,9 procent głosów. Prawo i Sprawiedliwość zajęło natomiast ostatnie miejsce, zdobywając 14,9 procent głosów¹⁴¹¹.

Sądzę, że te wyniki należy interpretować jednoznacznie: prawo wyboru i bezpieczeństwo to dla młodych osób szczególnie ważne kwestie, co gospodarka i klimat, a nie żadne radykalizmy.

¹⁴¹¹ Zob. Wyniki wyborów parlamentarnych w 2023 roku na podstawie źródła Ipsos dla TVP, TVN24, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/9323015,wybory-2023-jak-glosowali-mlodzi-exit-poll.html> [data dostępu: 17.10.2023].

PODZIĘKOWANIA

Szczególnie mocno dziękuję osobom, które poznałam w trakcie zbierania materiałów do doktoratu. Dziękuję moim Badanym, którzy bezinteresownie poświęcili mi swój czas, dzieląc się historiami własnego życia. Bez Was nie udałooby się zrealizować tego projektu. Dziękuję za Waszą szczerość i zaufanie. Niejednokrotnie to Wasza życzliwość była dla mnie motywacją do dalszej pracy. Nieśmiało też wierzę, że tą dysertacją uczyniliśmy wspólnie wiele dobrego.

Ogromne podziękowania kieruję w stronę nieżyjącego Profesora i opiekuna naukowego, prof. dr. hab. Wojciecha Burszty, dziękując za zaufanie i mądrość, którymi mnie obdarzył. Wyrażam także głęboką wdzięczność za moralne i intelektualne wsparcie.

Dziękuję dr. hab. prof. USWPS Mikołajowi Cześnikowi za intelektualną przygodę, ogromną dobroć, serdeczność i pomoc, które otrzymałam na każdym etapie pisania doktoratu. Bez wsparcia Profesora nie udałooby mi się ukończyć rozprawy. Za to wszystko będę wdzięczna do końca życia i jeden dzień dłużej.

Dziękuję dr. hab. Piotrowi Zańce z Zakładu Interdyscyplinarnych Badań nad Kulturą Wydziału Pedagogicznego UW za serdeczność i fachowe oko.

Podziękowania kieruję w stronę dr. hab. Marcina Jewdokimowa z Katedry Kultury XX i XXI wieku Wydziału Nauk Humanistycznych UKSW, który jako pierwszy uwierzył, że mogę sprostać tematowi samoidentyfikacji ideowych w Polsce i następnie pomógł mi przygotować propozycję tematu rozprawy doktorskiej, którą przedstawiłam Profesorowi. Dziękuję za możliwość wielokrotnych konsultacji i bezinteresowny czas poświęcony mi w tej sprawie.

Podziękowania składam dr Marcie Żerkowskiej-Balas za serdeczność, ogromne wsparcie i koleżeństwo, dr. hab. prof. USWPS Michałowi Wenzlowi za wiarę w pomyślność niniejszego projektu i ogromną życzliwość, a także pozostałym pracownikom USWPS; Małgorzacie Kicany, dr Agnieszce Kwiatkowskiej, dr Joannie Szeń-Ziemiańskiej, dr Monice Weychert, dr. Marcinowi Zaborskiemu, dr Mateuszowi Zarembie, prof. dr. hab. Izabeli Grabowskiej z Akademii Leona Koźmińskiego oraz dr. hab. prof. UW Piotrowi Kulasowi z UW – Wam wszystkim za merytoryczne wsparcie, wielokrotne konsultacje i pomoc.

Pragnę szczególnie mocno podziękować moim Rodzicom, Eli i Krzysztofowi Nowakowskim oraz dziadkom, Reginie i Kazimierzowi Brzuska za ich wieloletnią miłość, dobroć i pomoc. To dzięki ich wsparciu mogłam i mogę spełniać swoje marzenia. Moją wdzięczność kieruję także wobec pozostałych członków Rodziny, którzy mocno mi kibicowali na każdym etapie życia.

Dziękuję mojemu przyjacielowi, Mariuszowi Grabowskiemu, redaktorowi dziennika „Polska The Times”, na którego zrozumienie oraz pomoc mogłam zawsze liczyć. Dziękuję za to, że kibicował mi od początku, ciągle zachęcając do dalszych działań. Wspierał mnie, kiedy odchodziłam z mediów, doradzał na każdym etapie prac badawczych. Dziękuję za wszystkie rozmowy, dobre rady i możliwość wygadania się. Za każdą pożyczoną książkę, pomoc w kompletowaniu gazet z artykułami do doktoratu, za każdy odebrany telefon i natychmiastowe spotkanie. On jeden wie, jak ogrom pracy włożyłam w ten projekt, aby osiągnąć zamierzone cele. Od dziewczyny w “krótkich spodenkach”, która przekroczyła próg gazety, do badaczki polityki i kultury, która w akademickich murach stawia ostatnią kropkę w swoim doktoracie.

Podziękowania składam Tomkowi Wołkowi i jego żonie Ani, a także pani Jadwidze Sobalskiej. Wasza życzliwość była i jest na wagę złota. Uściski i serdeczności kieruję w stronę Ewy Korzeniowskiej, Kacpra Leśniewicza, Marcina Jaworowicza, Magdy Nowakowskiej-Parśniak. Dzięki Marcinowi zaczęłam mówić w języku angielskim. Mojej siostrze Magdzie dziękuję za ogromną pomoc przy korekcie tekstu.

Chciałabym także podziękować Hannie Burszcie, małżonce Profesora. Bowiem to, co wydawało się niemożliwe w pewnym momencie, ponownie nabrało sensu dzięki niej.

Dziękuję również tym Wszystkim, których nie wymienię z nazwiska, zapewne bojąc się, że pomnę kogokolwiek. Dziękuję za ofiarowaną mi pomoc. Podczas realizacji projektu poznałam wielu ludzi, odbyłam masę konsultacji i spotkań. Te rozmowy wielokrotnie umacniały mnie, ale też pozwoliły inaczej spojrzeć na badany problem. Niewątpliwie z korzyścią dla niniejszego studium.

Podziękowania kieruję także w stronę tych Wszystkich, którzy odmówili mi szansy, pozbawiając mnie nadziei. Wspominam o tym, bo to są dla mnie ważne życiowe lekcje. Do teraz zachodzę w głowę skąd czerpałam siłę, bowiem takie sytuacje zamiast dołować mnie, zachęcały do dalszych działań. Co czyni przesłanie dla innych – mimo trudności, nie poddawajcie się i nie rezygnujcie z marzeń. Dziękuję sobie za pokorę, waleczność

i odwagę. I także za to, że pozostałam wierna obranym wartościom i z naiwnością dziecka wciąż poszukuję prawdy.

Wreszcie należy wspomnieć o dwóch osobach, Tomku Gilu i Karolinie Sarniewicz, moich transkrybentach, którzy wykonali masę pracy, bo przepisali około 2500 stron transkryptów wywiadów, siląc się przy tym niejednokrotnie i przechodząc katongi. Dziękuję za Waszą nieocenioną pomoc, cierpliwość i zaangażowanie. Dziękuję za wspólne rozmowy, w których na bieżąco dzieliliście się swoimi przemyśleniami i refleksjami na temat przepisywanych transkrypcji, bowiem one były dla mnie niezwykle cenne. Dziękuję za ten ważny wkład.

Rozprawę zadedykowałam pamięci wyjątkowej Osoby – Doroty Wiśniewskiej, mojej przyjaciółki. Poznałyśmy się w młodości na kulturoznawstwie. W czasie nacechowanym niestrofowanym poczuciem nadziei, niczym niezmaconej wyobraźni, a także wolności w każdej sferze życia. Dorota taką pozostała do końca.

SUMMARY

The dissertation presents the results of a study of the ideological self-identifications of the young left and young right in Poland in 2015-2020. The main research questions concern what is currently left-wing and what is right-wing for young people in Poland. What does it mean to be a leftist and what does it mean to be a rightist? What senses and meanings do young people attribute to these two categories? What makes these people different? Where are the boundaries of self-identification? What determines belonging to the left and what determines belonging to the right? What relations exist between these social worlds? And what values, behaviors and attitudes are important for these worlds?

The theoretical part of the dissertation presents conceptual and social understanding of the terms left-wing and right-wing in the historical and cultural dimensions. Also, this part presents the main axes of social division in Poland after 1989. It outlines the social and historical background of Poland after 2015 as the context for activities and attitudes of the youth. Special attention is paid to social and political phenomena in Poland after 2015. They pertain to changes on the macroeconomic level introduced by the Law and Justice party, but also to the phenomena such as populism, developing digitization and the influence of the mass media (it is worth noting that in the age of the Internet most of the arguments can be verified), migration processes and mobility, social changes and climate changes, which have a marked influence on the mechanisms of self-identification, the definitions of left-wing and right-wing, their understanding and identities, and the axiology related to them.

The empirical part analyzed and showed the qualitative significance of leftism and rightism among young people in Poland after 2015, based on in-depth interviews with 47 opinion leaders of the young left and young right in Poland. These included people aged 21-43. In addition to interviews collected in 2018-2019, an auxiliary research method was the analysis of source texts from 2015-2020, which includes cultural texts in the form of written works, scientific articles on left-wing and right-wing issues, television, radio and press interviews, popular science articles, as well as Internet entries of leaders of the young left and young right in Poland. In this part, in-depth literature studies were also confronted with the results of qualitative research aimed at identifying the discussed research problem in social and cultural contexts.

The main conclusion from this analysis is that the division between the worlds of ideas of the youth today is manifested chiefly through their attitude towards the ongoing cultural modernization. What is different among them, is how they understand the modernization itself.

Keywords: idea, idea identity, young left, young right, social change, Poland

ZAŁĄCZNIK 1. Charakterystyka badanych

Młoda lewica:

1. (1L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 16 września 2019 roku;
2. (2L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 13 sierpnia 2019 roku;
3. (3L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku.
4. (4L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 4 października 2019 roku;
5. (5L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 26 września 2018 roku;
6. (6L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 8 listopada 2019 roku;
7. (7L, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), 25 listopada 2019 roku.
8. (8L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 13 marca 2019 roku;
9. (9L, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 14 grudnia 2019 roku;
10. (10L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 13 listopada 2019 roku;
11. (11L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 28 września 2019 roku;
12. (12L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 12 lutego 2019 roku;
13. (13L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 21 sierpnia 2019 roku;
14. (14L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 9 kwietnia 2019 roku;
15. (15L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 24 listopada 2019 roku;

16. (16L, G1, przedział wiekowy 30–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 17 sierpnia 2018 roku;
17. (17L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 14 września 2018 roku;
18. (18L, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 1 sierpnia 2018 roku;
19. (19L, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 21 lipca 2018 roku;
20. (20L, G3, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 31 lipca 2019 roku;
21. (21L, G2, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 29 listopada 2019 roku;
22. (22L, G3, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 10 grudnia 2019 roku.

Młoda prawica:

1. (1P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 5 września 2019 roku;
2. (2P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 8 października 2019 roku;
3. (3P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 17 września 2019 roku;
4. (4P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku;
5. (5P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 28 listopada 2018 roku;
6. (6P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 5 listopada 2019 roku;
7. (7P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 5 kwietnia 2019 roku;
8. (8P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2019 roku;

9. (9P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 30 stycznia 2019 roku;
10. (10P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2018 roku;
11. (11P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 20 listopada 2018 roku;
12. (12P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 8 lutego 2019 roku;
13. (13P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 13 lipca 2018 roku;
14. (14P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 12 listopada 2019 roku;
15. (15P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 31 października 2019 roku;
16. (16P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 18 listopada 2019 roku;
17. (17P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 6 kwietnia 2019 roku;
18. (18P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 27 sierpnia 2019 roku;
19. (19P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 17 listopada 2019 roku;
20. (20P, G2, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 10 lutego 2019 roku;
21. (21P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 25 września 2019 roku;
22. (22P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 3 sierpnia 2018 roku;
23. (23P, G1, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 30 sierpnia 2019 roku;
24. (24P, G1, przedział wiekowy 18–30 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 24 września 2018 roku;

25. (25P, G2, przedział wiekowy 31–40 l.), wywiad przeprowadzono w dniu 30 września 2019 roku.

ZAŁĄCZNIK 2. Kwestionariusz wywiadu

Dziękuję, że zgodziłeś się wziąć udział w moim badaniu. Celem wywiadu jest uzyskanie wiedzy na temat sposobów myślenia o lewicowej lub prawicowej tożsamości ideowej. Każdy wywiad jest nagrywany i posłuży wyłącznie za materiał badawczy w badaniu jakościowym na rzecz przygotowywanej przeze mnie dysertacji. Na podstawie pozyskanych wyników badań powstanie moja praca doktorska. Jako respondent pozostaniesz całkowicie anonimowy. Czy chciałbyś się czegoś dowiedzieć, zanim rozpoczniemy badanie?

Pytania dotyczące biografii respondenta:

Zanim przejdziemy do szczegółowych pytań, muszę zadać Ci pytania dotyczące sfery prywatnej, które mogą mieć wpływ na późniejszą analizę tego badania. Proszę przedstawić swoją notę biograficzną. Skąd pochodzisz? Ile masz lat? Gdzie mieszkasz? Jakie posiadasz wykształcenie? Gdzie pracujesz? Jakie poglądy, wartości były obecne w Twoim domu rodzinnym? Jak kształtowała się Twoja droga ideowa?

Jak dziś rozumiesz swoją **tożsamość ideową**? Czym jest dla Ciebie?

Jeśli miałbyś dokonać własnej autoidentyfikacji ideowej, to jakbyś się określił i dlaczego? A także jakie kwestie, deklarowane wartości są kluczowe w jej rozumieniu?

Pytania dotyczące wymiaru lewica-prawica:

Czy Twoim zdaniem tradycyjny podział na lewicę i prawicę jest aktualny oraz czy ma sens? Z czego ewentualnie wynika?

Co według Ciebie decyduje o tożsamości lewicowej i prawicowej? Wokół jakiej osi zarysować można ten podział?

Czy mógłbyś teraz dokonać definicji i określić, czym jest:

Lewica/prawica? Jakie Twoim zdaniem, wartości, postawy i zachowania dominują po lewej i po prawej stronie ideowej?

Czym według ciebie jest lewicowość i prawicowość?

Wskaż proszę, Twoim zdaniem, najważniejszych polityków, ruchy polityczne, intelektualistów, książki, symbole, a także grupy społeczne, środowiska, ruchy i organizacje postawy lewicowej i postawy prawicowej w perspektywie historycznej. Uzasadnij dlaczego.

Co oznaczają, według Ciebie, wyrażenia: ‘stara lewica’, ‘młoda lewica’, ‘młoda nowa lewica’, ‘stara prawica’, ‘młoda prawica’, ‘młoda nowa prawica’?

Według Ciebie, który ze znanych Ci współczesnych intelektualistów, polityków, pisarzy, aktywistów społecznych reprezentuje „starą lewicę,” a kto „młodą lewicę” vs „starą prawicę”, a kto „młodą prawicę”?

Czy jakaś osoba, którą identyfikujesz jako przedstawiciela/ przedstawicielkę idei lewicy bądź prawicy, jest dla Ciebie autorytetem? Tak/ nie. Dlaczego?

Pytania operacyjne i badawcze:

Czy mógłbyś wypowiedzieć się na temat:

- **System gospodarczy i rola państwa**

Czy mógłbyś wypowiedzieć się na temat roli państwa w gospodarce? Czy mógłbyś określić rolę państwa w gospodarce? Według Ciebie, jaka ona powinna być? (Następnie: jak najmniej czy najwięcej państwa?)

- **Spółeczeństwo i jego struktura**

Podział społeczeństwa na klasy społeczne – czy zauważasz taki podział? Uzasadnij swoją wypowiedź.

Czy według Ciebie Polska dzieli się na Polskę liberalną i solidarną? Polskę A i Polskę B? Uzasadnij swoją wypowiedź.

- **Kościół**

Czy mógłbyś zdefiniować rolę Kościoła w życiu społecznym Polski? Jeśli zauważasz ów wpływ, to jak definiujesz ten wpływ?

Czy to, że wierzysz/nie wierzysz w Boga, ma wpływ na Twoją ocenę na temat roli Kościoła w życiu społeczeństwa?

· **Stosunek do historii**

Jaki jest Twój stosunek do historii Polski? Czy ów wpływ ma dla Ciebie znaczenie?

Powiedz, proszę, które Twoim zdaniem wydarzenia/procesy w historii współczesnej Polski (doświadczenia formacyjne) wywarły wpływ na to, jaka ta Polska dziś jest? Proszę uzasadnij swoje wybory.

Czym dla Ciebie jest patriotyzm?

· **Relacje międzynarodowe**

Jak definiujesz rolę Polski na arenie międzynarodowej?

Co Twoim zdaniem decyduje o polskiej narodowej tożsamości?

Jaki jest Twój stosunek do przyjmowania do Polski uchodźców i imigrantów? Uzasadnij.

· **Jednostka a kolektyw**

Jak definiujesz rolę jednostki w społeczeństwie?

Czy kolektyw (jakkolwiek nazwany) powinien mieć więcej praw, większą siłę przebicia niż jednostka?

Co według Ciebie jest ważniejsze: jednostka czy społeczeństwo?

Co według Ciebie jest ważniejsze: społeczeństwo czy naród?

· **Równość**

Role męskie vs role kobiece – czy zauważasz taki podział? Jeśli tak, to czy możesz je zdefiniować?

Czy jesteś za poparciem/przeciw poparciu dla ustanowienia w Polsce małżeństw jednopłciowych? Dlaczego?

Czy jesteś za/przeciw możliwością adoptowania dzieci przez małżeństwa jednopłciowe?

Jaki jest Twój stosunek do aborcji? Czy dopuszczasz taką możliwość, a jeśli tak, to w jakiej sytuacji? Dlaczego?

Jaki jest Twój stosunek do eutanazji? Czy dopuszczasz taką możliwość, a jeśli tak, to w jakiej sytuacji? Dlaczego?

Ekologia

Czy Twoim zdaniem stosunek do ekologii może definiować tożsamość ideową? W jaki sposób?

Pytania dotyczące postaw politycznych:

Czy autoidentyfikujesz się ideowo z jakąś partią polityczną? Jeżeli nie, wskaż, proszę, czy posiadasz jakieś sympatie polityczne?

Czy wpływ na Twój światopogląd (to, że postrzegasz się jako reprezentanta lewicy lub prawicy) ma wizerunek partii, które określają się jako prawicowe lub lewicowe i są w ten sposób postrzegane w debacie publicznej?

Czy na Twoje poglądy i opinie mają wpływ hasła głoszone przez bliskie Ci lewicowe lub prawicowe partie polityczne/sympatie polityczne?

Czy brałeś udział w ostatnich wyborach prezydenckich i parlamentarnych?

Oddałeś głos na partię lewicową czy prawicową?

Czym podyktowany był oddany przez Ciebie głos?

Pytania uzupełniające:

Czy uważasz, że ktoś myśli tak samo/podobnie jak Ty o tym, o czym rozmawialiśmy dziś? Chodzi o uchwycenie pewnego sposobu myślenia.

Czy jest jeszcze coś, o czym chcesz porozmawiać? Czy chcesz o coś zapytać, zanim skończymy ten wywiad? Chciałbyś może coś dodać? Uzupełnić jakąś wypowiedź? **Bardzo dziękuję za udział w badaniu.**

SPIS TABEL

Tab. 1.1. Cechy współczesnych nurtów politycznych

Tab. 2.1. Podział ideowy w praktyce dzisiejszej sceny politycznej w kraju

Tab. 3.1. Młoda lewica w Polsce i jej charakterystyka

Tab. 3.2. Młoda prawica w Polsce i jej charakterystyka

Tab. 5.1. Różnice ideowe między młodymi a starymi w Polsce

BIBLIOGRAFIA

Abramowski E., *Socjalizm a państwo. Przyczynek do krytyki współczesnego socjalizmu*, W: *Filozofia społeczna. Wybór pism*, E. Abramowski, Warszawa Wydawnictwo PWN 1965.

Altemeyer A., *Right-wing authoritarianism*, Winnipeg: University of Manitoba Press 1981.

Andrejuk K., *Prawica, lewica i postawy wobec imigrantów. Poglądy na imigrację i ich dynamika wśród wyborców w Polsce na tle trendów europejskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020, nr 4(174), s. 239–264.

Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk: Wydawnictwo Arche 2001.

Antoszewski A., *Wzorce opozycji parlamentarnej w Europie postkomunistycznej*, W: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red. K. Łabędź., M. Mikołajczyk, Kraków: Akademia Pedagogiczna im. KEN 2001, s. 111–120.

Antoszewski A., Herbut R. (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław: Wydawnictwo: atla 2 1999.

Antoszewski A., Herbut R. (red), *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1997.

Antoszewski A., Herbut R., *Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1995.

Archer M. S., *Structure, Agency and the Internal Conversation*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.

Archer M. S., *Making Our Way Through the World*, Cambridge: Cambridge University Press 2007.

Arzheimer K., Carter E., *Political opportunity structures and right-wing extremist party success*, “European Journal of Political Research” 2006, Vol. 45, Issue3, pp. 419–443.

Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1983.

Babiński G., *Etapy procesu badawczego*, W: *Badania empiryczne w socjologii. Wybór tekstów*, red. M. Malikowski, M. Niezgoda, Tyczyn: WSSG 1980, s. 19–34.

Baker W., *America's Crisis of Values: Reality and Perception*, Princeton University Press 2006.

Baudrillard J., *Symulakry i symulacja*, przeł. Sławomir Królak, Warszawa: Wydawnictwo Sic! 2005.

Bauman Z., *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1(200).

Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, przeł. T. Kunz, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2006.

- Bauman Z., *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press 2000.
- Bauman Z., *Postmodernity and its discontents*. New York: New York University Press 1997.
- Bauman Z., *Idee, ideały, ideologie*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 1963.
- Bartyzel J., *Prawica–nacjonalizm–monarchizm. Studia politologiczno-historyczne*, Radzymin-Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky 2020.
- Beck U., *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, przeł. S. Cieřła, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2002.
- Beck U., Giddens A., Lash S. (red.), *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porzřdku społecznym nowoczesności*, przeł. J. Konieczny, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
- Beck U., Grande E., *Europa kosmopolityczna. Spoleczeństwo i polityka w drugiej nowoczesności*, przeł. A. Ochocki, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2009.
- Bejma A., *Od afery Rywina do katastrofy smoleńskiej – nowe (utrwalone) podziały społeczno-polityczne w Polsce*, „Studia Politologiczne” 2013, nr. 29, s. 112–132.
- Benedict R., *Wzory kultury*, przeł. I. Prokopiuk, Warszawa: Wydawnictwo: Aletheia 2019.
- Bell C. (eds.), *Growth and Change, A Reader and Political Socialization*, San Francisco: Diken 1973.
- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności*, przeł. H. Bartoszewicz, Warszawa: Wydawnictwo Res Publica 1991.
- Bernasiewicz M., *Młodzież i popkultura. Dyskursy światopoglądowe, recepcja i opór*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2009.
- Białous M., Sadowski I., *Na karuzeli krzywd. Historyczne źródła podziałów społeczno-politycznych w Polsce*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29, s. 79–111.
- Bielecka-Prus J., *Problem kontekstu w teoriach komunikowania społecznego*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1(204), s. 19–38.
- Biezen I., Mair P., Poguntke T., *Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe*, „European Journal of Political Research” 2012, Vol. 51, pp. 24–56.
- Biden J., *Every disagreement doesn't have to be a cause for total war*, <https://iailluminator.com/2021/01/20/excerpts-from-president-joe-bidens-inaugural-speech/> [data dostępu: 01.07.2022].
- Bielik-Robson A., *Jesteřmy głupi. Co młoda lewica zarzuca ojcom III RP?*, <https://www.newsweek.pl/opinie/agata-bielik-robson-jestesmy-glupi/mh7dgq3> [data dostępu: 31.01.2021].

Bielik-Robson A., *To gigantyczne oszustwo wyborcze, że oni się sprzedali jako fajna miła zachodnia socjaldemokracja*, <http://next.gazeta.pl/next/7,151003,25469353,bielik-robson-ozandbergu-to-gigantyczne-oszustwo-wyborcze.amp> [data dostępu: 01.07.2021].

Blumer H., *Interakcjonizm symboliczny*, przeł. G. Woroniecka, Kraków: Wydawnictwo Zakład Wydawniczy NOMOS 2007.

Bobbio N., *Prawica i lewica*, przeł. A. Szymanowski, Kraków: Wydawnictwo Znak 1996.

Bojarowicz T., *Continuum lewica–prawica w Polsce – kategoria nieadekwatna czy realny podział ideologiczny?*, W: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei*, red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2008, s. 249–261.

Boni M., *Młodzi 2020 – w poszukiwaniu tożsamości. Raport*, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego 2021, https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2021/05/Mlodzi_2020.pdf [data dostępu: 30.12.2021].

Bourdieu P., *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2022.

Bourdieu, P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii relacyjnej*, przeł. A. Sawisz, Warszawa: Oficyna Naukowa 2001.

Bosak K., <https://twitter.com/krzysztofbosak/status/1054490160820338688> [dostęp: 22.10.2018].

Boski P., *O byciu Polakiem w ojczyźnie i o zmianach tożsamości kulturowo-narodowej na obczyźnie*, W: *Tożsamość a odmiennność kulturowa*, red. P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1993.

Boski P., *O dwóch wymiarach lewicy – prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców*, W: *Wartości i postawy a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, red. J. Reykowski, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1993, s. 49–100.

Bukowski M. M., *Czynniki różnicujące symbole polityczne. Perspektywa globalna*, W: *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, red. B. Szklarski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 127–138.

Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.

Bokszański Z., Piotrowski A., Ziółkowski M. A., *Socjologia języka*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna 1977.

Bukłaha Z., *Katoliczki na Strajku Kobiet: Z lewa i prawa słyszymy, że nasza postawa to zgnióły symetryzm*, <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,26563167,katoliczki-na-strajku-kobiet-z-lewa-i-prawa-slyszymy-ze-nasza.html> [data dostępu: 5.12.2020].

Burke E., *Rozważania o rewolucji we Francji*, przeł. D. Lachowska, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2008.

Burke E., *Reflections on the Revolution in France* (1790), <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/burke1790part1.pdf> [data dostępu: 27.01.2021].

Burke E., *Observations on the Present State of the Nation* (1769), <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100343715> [data dostępu: 27.01.2021].

Burke E., *A Vindication of Natural Society* (1756), http://files.libertyfund.org/files/850/Burke_0339_EBk_v6.0.pdf [data dostępu: 27.01.2021].

Burszta W. J., *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacjonalizmem w tle*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2013.

Burszta W. J., *Popkultura - horyzont zdarzeń? Na marginesie "Zrozumieć kulturę popularną" Johna Fiske'a*, „Kultura Współczesna” 2013, nr 1(76), s. 166–169.

Burszta W. J., *Świat jako więzienie kultury. Pomyślenia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2008.

Burszta W. J., *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2004.

Burszta W. J., *Antropologia kultury*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 1998.

Brittain A., *Meanings and Situations*, London: Routledge and Kegan Paul 1973.

Broniarczyk N., *Najczęstsze pytanie, jakie się pojawia, to: 'czy jesteś pewna, że nie będziesz później żałować?'. Nie zadawajmy go*, <https://zycie.hellozdrowie.pl/natalia-broniarczyk-aborcyjny-dream-team-o-aborcji-i-wyroku-tk/> [data dostępu: 22.01.2021].

Brudziński J., <https://twitter.com/jbrudzinski/status/1271167309269413892> [data dostępu: 31.12.2021].

Cassier E. A., *Filozofia form symbolicznych. Część druga: Myślenie mityczne*, przeł. P. Parszutowicz i A. Karalus, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki 2020.

Cassier E. A., *Filozofia form symbolicznych. Część pierwsza: Język*, przeł. P. Parszutowicz, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki 2018.

Chan K. M., *The Making of Radical-Right Voters: Persuasion and Contrast Effects in a Dynamic Political Context*, „Political Psychology 2022, Vol. 43, Issue 6, pp. 1043–1060.

Charmaz K., *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, przeł. B. Komorowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

Chodakiewicz M. J., *O prawicy i lewicy*, Warszawa Biblioteka Wolności 2020.

Cirlot J. E., *Słownik symboli*, przeł. I. Kania, Kraków: Wydawnictwo Znak 2001.

Chruściak R., Mołdawa, T., Wojtaszczyk K. A., Zieliński E. (red.), *Polski system polityczny w okresie transformacji*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 1995.

Cześnik M., *Milenialsi się zasiedzieli. "Dorastali w przekonaniu, że można dobrze żyć, wyłączając się z polityki"*, https://weekend.gazeta.pl/weekend/7,177333,30151723,milenialsi-sie-zasiedzieli-dorastali-w-przekonaniu-ze-mozna.html?fbclid=IwAR2VZk5U8RbIPAKqLKzk4GjplX1GJWAhEYKV8DsSSa9LXx_htOuhQNK0CB4#s=BoxMMtImg1 [data dostępu: 06.09.2023].

Cześnik M., Zagórski P., *Wiek a uczestnictwo wyborcze w Polsce: cykl życia, okres, kohorta*, „Studia Socjologiczne” 2022, nr 4(247), s. 41–66.

Cześnik M., Grabowska M., *Popękane polskie społeczeństwo jako pole badawcze – dane, fakty, mity*, „Przegląd Socjologiczny” 2017, nr. 3, s. 9–43.

Cześnik M., Kotnarowski M., *Nowy wymiar politycznego współzawodnictwa: Polska solidarna versus Polska liberalna*, „Studia Polityczne” 2011, nr 27, s. 129–158.

Czarnecka M., Kelm H., Koczur W., *Wykluczenie cyfrowe seniorów w zakresie korzystania z usług społecznych w Polsce w dobie demograficznego starzenia się ludności*, „Optimum. Economic Studies” 2023, nr 1(111), s. 89–106.

Czarnek G. i inni, *Kwestionariusz przekonań politycznych: własności psychometryczne*, „Psychologia społeczna” 2017, t. 12, nr. 2 (41), s. 205–222.

Czupryn A., *Hipster prawica rośnie w siłę: Kim są ludzie, którzy przejęli kwartalnik "Fronda"?*, <https://i.pl/hipster-prawica-rosnie-w-sile-kim-sa-ludzie-ktorzy-przejeli-kwartalnik-fronda/ar/920295> [data dostępu: 22.07.2022].

Dahl R., *A Democratic Paradox*, „Political Science Quarterly” 2000, vol. 115(1), pp. 35–40.

Dalton R., *Political Cleavages, Issues and Electoral Change, W: Comparing Democracies. Elections Voting in Global Perspective*, eds., L. LeDuc, R. G. Niemi, P. Norris, Thousand Oaks-London-New Delhi: Sage Publications 1996, pp. 319–342.

Dąbrowska A., *Zmiany obszarów podlegających tabu we współczesnej kulturze*, „Język a Kultura” 2008, nr 20, s. 173–196.

Daszykowska J., *Transmisja młodości w dorosłość w kontekście zmieniającego się społeczeństwa*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2017, nr 51, s. 81–99.

Debord G., *Społeczeństwo spektaklu oraz Rozważania o społeczeństwie spektaklu*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2006.

Delli Carpini M., *Gen.com: Youth, Civic Engagement, and The New Informational Environment*, „Political Communication” 2000, vol. 17, pp. 341–349.

Denzin N. K., Lincoln Y. S., (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2. Warszawa: WN PWN 2009.

Deželan T., *Young people's participation in European democratic processes. Requested by the AFCO committee*, Brussels: Policy Department for Citizens Rights and Constitutional Affairs European Parliament 2023, <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses> [data dostępu: 01.09.2023].

Dębski M., Bigaj M., *Młodzi cyfrowi. Nowe technologie. Relacje. Dobrostan*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2019.

Diani M., *The Concept of Social Movement*, „The Sociological Review” 1992, vol. 40(1), pp. 1–25.

Dijk T.A., *Principles of Critical Discourse Analysis*, „Discourse & Society” 1993, vol. 2, pp. 249–283.

Dijk T.A., *Critical Discourse Analysis*, W: *The Handbook of Discourse Analysis*, eds. D. Schiffrin, D. Tannen, H.E. Hamilton, Oxford: Blackwell Publishers 2001, pp. 354–371.

Destutt de Tracy A. L., *Elements d'ideologie*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k41799v> [data dostępu: 04.04.2023].

Dmowski R., *Kościół, Naród, Państwo*, Wrocław: Wydawnictwo Nortom 2000.

Domański H., *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2008.

Dudek A., <https://www.youtube.com/@dudekohistorii> [data dostępu: 12.02.2024].

Dudek A., *Solidarność z lat 80. Była dziełem bardzo wielu ludzi o różnych poglądach*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1067717,solidarnosc-z-lat-80-byla-dzielem-bardzo-wielu-ludzi-o-roznych-pogladach.html> [data dostępu: 01.07.2021].

Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2016.

Dudek A., *Reglamentowana rewolucja*, Kraków: Wydawnictwo: Znak Horyzont 2014.

Dulęba Ł., *Deskryptywne i normatywne koncepcje ideologii*, „Polityka i Społeczeństwo” 2019, nr. 2 (17), s. 5–20.

Drozda Ł., *Lewactwo. Historia dyskursu o polskiej lewicy radykalnej*, Warszawa: Wydawnictwo: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa 2015.

Dzierżanowski M., <https://tvn24.pl/magazyn-tvn24/wierzacy-gej-czasem-wiekszym-problemem-niz-naziole-sa-pobozni-katolicy,227,3909> [data dostępu: 16.04.2021].

Dziubka K., Szlachta B., Nijakowski L. M., *Idee i ideologie we współczesnym świecie. Wielkie tematy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008, s. 189.

Dziurok A., Gałęzowski M., Kamiński Ł., Musiał F., *Życie polityczne w Polsce pierwszych lat niepodległości*, <http://www.polska1918-89.pl/zycie-polityczne-w-polsce-pierwszych-lat-niepodleglosci,23.html> [data dostępu: 26.03.2022].

Edensor T., *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków 2004.

Eisler J., *Czterdzieści pięć lat, które wstrząsnęły Polską. Historia polityczna PRL*, Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne 2018.

Eldad D. I inni, *Direct and indirect predictors of opposition to immigration in Europe: individual values, cultural values, and symbolic threat*, "Journal of Ethnic and Migration Studies" 2020, Vol. 46 (3), pp. 553–573.

Elias N., *Spoleczeństwo jednostek*, tłum. J. Stawiński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008.

Encyklopedia socjologii, red. A. Kojder i in., Warszawa: Oficyna Naukowa 2002.

Erbel J., *Wychylone w przyszłość. Jak zmienić świat na lepsze*, Katowice: Wydawnictwo Wysoki Zamek 2022.

Erbel J., *Poza własnością. W stronę udanej polityki mieszkaniowej*, Katowice: Wydawnictwo Wysoki Zamek 2020.

Eribon D., *Powrót do Reims*, przeł. M. Ochab, Kraków: Wydawnictwo Karakter 2019.

Erikson E. H., *Identity and the life cycle*, New York: W. W. Norton & Company 1994.

Fairclough N. L., Mulderrig J., Wodak R., *Critical discourse analysis*, W: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, eds. T.A. van Dijk, London: Sage, 2011, pp. 357–378.

Fatyga B., *Polska młodzież w okresie przemian*, W: *Wymiary życia społecznego*, red. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2002.

Fatyga B. i inni, „*Wszystko byłoby z nami w porządku, gdyby nie rzeczywistość*”. *O życiu codziennym młodzieży w Polsce*, W: *Młodym być... Młodzież szkolna '92*, red. K. Koseła, Warszawa: CBOS 1993.

Fieldhouse, E. Tranmer M., Russel A., *Something about young people or something about elections? Electoral participation of young people in Europe: Evidence from a multilevel analysis of the European Social Survey*, "European Journal of Political Research" 2007, vol. 46, Issue 6, pp. 797–822.

Fine G., Klineman S., *Rethinking Subculture: An Interactionist Analysis*, „The American Journal of Sociology” 1979, vol. 85, no 1, pp. 1–20.

Fisher M., *Realizm kapitalistyczny. Czy nie ma alternatywy?*, przeł. A. Karalus, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa 2020.

Fitzpatrick J., Mayer S. J., *The Common Grounds of Adherence? A Qualitative Analysis of Young Partisans' Collective Identity*, W: E. Bytzek, U. Rosar (eds.), *Identität - Identifikation - Ideologie. Wahlen und politische Einstellungen*, Wiesbaden: Springer VS 2019, pp. 113–139.

Flis J., *Dokąd zmierza polski konserwatyzm?*, <https://www.facebook.com/events/4612016842205451/?ref=newsfeed> [data dostępu: 21.03.2021].

Flis J., Kwiatkowska A., *Polski system partyjny – idee i identyfikacje*, W: *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa: ASPRA-JR 2018, s. s. 587–606.

Flis J., *Złudzenia wyboru*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2014.

Forsyth D. R., *Social Comparison and Influence in Groups*, W: *Handbook of Social Comparison. The Springer Series in Social Clinical Psychology*, eds. J. Suls, L. Wheeler, Boston: Springer 2002, pp. 81–103.

Fuchs D., Klingemann H., *The Left-Right Schema*, W: *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, M. Kent Jennings, J.W van Deth, eds., Berlin: Walter de Gruyter 1990, pp. 203–234.

Fukuyama F., *Putin's war on the liberal order*, <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3> [data dostępu: 27 marca 2022].

Fukuyama F., *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Warszawa: Wydawnictwo Znak 2009.

Franklin M. N., *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

Freeden M., *Ideology and Political Theory*, „Journal of Political Ideologies” 2006, nr 11(1), pp. 3–22, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13569310500395834?needAccess=true&role=button> [data dostępu: 21.03.2023].

Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Nevitt Sanford R., Adorno T., *The Authoritarian Personality*, London and New York City: Verso Books 2019.

Friszke A., *Sprawa jedenastu. Uwięzienie przywódców NSZZ „Solidarność” i KSS „KOR” 1981–1984*, Warszawa: Wydawnictwo Horyzont 2018.

Friszke A., *Rewolucja Solidarności 1980–1981*, Kraków: Wydawnictwo Znak Horyzont 2014.

Friszke A., *Formowanie podziemia w 1982 r. Dylematy organizacyjne i programowe*, W: *Wokół „mniejszego zła”. Stan wojenny w Polsce. Materiały pokonferencyjne*, red. P. Piotrowski, Wrocław 2010.

Friszke A., *Między demokracją a dyktaturą. Siły polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, „Więź” 1991, nr. 3, s. 118–142.

Galopujący Major, *Libki i medialne cytrynki płaczą, bo Margot śmiała pokazać fakułca*, <http://codziennikfeministyczny.pl/libki-medialne-cytrynki-placza-bo-margot-smiala-pokazac-fakulca/> [data dostępu: 27.10.2022].

Galopujący Major, *Czy Altleft z LibLeftem mogą zakopać topór wojenny?*, <https://galopujacymajor.wordpress.com/2020/12/09/czy-altleft-z-libleftem-moga-zakopac-topor-wojenny/> [data dostępu: 23.05.2021].

Galston W. A., *Political knowledge, political engagement, and civic education*, "Annual Review of Political Science" 2002, Vol. 4(1) pp. 217–234.

Gardawski J., *Klasy społeczno-ekonomiczne a normatywne wizje gospodarki*, "Kultura i Rozwój" 2017, nr 1(20), s. 73–119.

Garewicz J., *Pokolenie jako kategoria socjofilozoficzna*, "Studia Socjologiczne" 1983, nr 1, s. 75–87.

Garlicki J., *Dynamika kultury politycznej i partycypacji politycznej internautów w Polsce*, "Studia Politologiczne" 2012, nr 26, s. 15–40.

Garlicki J., *Pluralizm młodzieży – świadomość i postawy polityczne*, "Przegląd Humanistyczny" 2002, nr 4 (373), s. 27–5.

Garlicki J. (red.), *Młodzież a zmiany polityczne we współczesnym świecie*, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW, Dom Wydawniczy Elipsa 1998.

Garlicki J., *Młodzież jako czynnik zmiany społecznej - polityczna mobilizacja i aktywne uczestnictwo w ruchach społecznych*, W: *Młodzież a zmiany polityczne we współczesnym świecie*, red. J. Garlicki, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW, Dom Wydawniczy Elipsa 1998.

Gawin D., „OK boomer” – czyli wojna pokoleń trwa, <https://teologiapolityczna.pl/ok-boomer-czyli-wojna-pokolen-trwa-felieton> [data dostępu: 16.03.2021].

Gawin D., *Wiek zwrot. Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956 – 1976*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2013.

Gibbs G., *Analiza danych jakościowych*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.

Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: PWN 2007.

Giddens A., *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, London: Hutchinson 1976.

Geertz C., *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, przeł. D. Wolska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2013.

Geertz C., *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, przeł. M. M. Piechaczek, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005.

Geertz C., *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne*, przeł. Z. Pucek, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” 2003.

Glaser B. G., Strauss A. L., *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*, przeł. M. Gorzko, Kraków: Wydawnictwo Nomos 2009.

Glasius M., Lewis D., Seckinelgin H., *Exploring Civil Society Political and Cultural Contexts*, London: Routledge 2004.

Gliński P., Wasilewski J. (red.), *Katastrofa smoleńska. Reakcje społeczne, polityczne i medialne*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN i PTS 2011.

Głębocki H., *Dzieje „Solidarności” w podziemiu*, W: *Droga do Niepodległości. Solidarność 1980-2005*, red. M. Łątkowska, Warszawa 2005.

Gomółka K., *Współczesne partie polityczne w Polsce wobec problemu imigracji i migrantów*, W: *polityka migracyjna w obliczu współczesnych wyzwań: Teoria i praktyka*, red. H. Chałupczak, M. Lesińska, E. Pogorzała, T. Browarek, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2018, s. 385–399.

Guzik A., Marzenki R., Stach Ł., *Pokolenie 89. Aksjologia i aktywność młodych Polaków*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2015.

Grabowska M., *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 2018.

Grabowska M., *Partie polityczne w Polsce po 1989 roku*, W: *Współczesne społeczeństwo polskie: dynamika zmian*, red. J. Wasilewski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2006.

Grabowska M., *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2004.

Grabowska M., *Partie i systemy partyjne w demokracjach, a przypadek Polski*, W: *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa: WN PWN 2001.

Grabowska M., Szawiel T. (red.), *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, Warszawa: WN PWN 2001.

Gruchoła M., *Osoby starsze w świecie nowych mediów i technologii*, „Teologia i Moralność” 2020, nr 2(28), s. 47–64.

Godek K., <https://www.facebook.com/102563917763918/posts/109876020366041/> [data dostępu: 31.01.2021].

Godek K., <https://www.facebook.com/102563917763918/posts/109876020366041/> [data dostępu: 31.01.2021].

Godek K., <https://tvn24.pl/jesli-sie-wycofamy-bedzie-rzez-powszechna,358693,s.html?h=1447> [data dostępu: 31.12.2020].

Godlewski T., *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa 2008.

Goffman E., *Człowiek w teatrze życia codziennego*, przeł. P. Śpiewak, H. Datner, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2020.

Goffman E., *Rytuał interakcyjny*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.

Górka M., Prokopiuk J. (red.), *Młodzi i polityka*, Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej 2013.

Górka M., *Kryzys lewicy w Polsce. Casus SLD przed i po 2005*, W: *Partie polityczne w Polsce i Europie. Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*, red. A. Pacześniak, M. Winclawska, Toruń: Echo: Instytut Badań Polityczno–Prawnych 2013.

Górka M., *Wybrane problemy metodologiczne w kontekście rywalizacji politycznej w Polsce po 2005 roku*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2012, t. IX, s. 216–239.

Górska P., *Polaryzacja polityczna w Polsce. Jak bardzo jesteśmy podzieleni?*, Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami 2019.

GUS, <https://demografia.stat.gov.pl/BazaDemografia/StartIntro.aspx>, [data dostępu: 1.01.2023].

Grała D., *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989). Próba uratowania socjalizmu*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO 2005.

Habermas J., *Między naturalizmem, a religią*, przeł. M. Pańków, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2012.

Habermas J., *Wierzyć i wiedzieć*, „Znak” 2002, nr 658, s. 8–21.

Habermas J., *Filozoficzny dyskurs nowoczesności*, przeł. M. Łukasiewicz, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” 2000.

Habermas, J. *Teoria działania komunikacyjnego*, t. I: *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, przeł. A. Kaniowski, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1999.

Hall E. T., *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Warszawa: PWN 2001.

Hall S., *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, London and New York City: Verso Books 2021.

Hall S., *Kodowanie i dekodowanie*, przeł. W. Lipnik, I. Siwiński, „Przekazy i Opinie” 1987, nr 1–2, s. 58–7.

Hałas E., *Refleksyjny podmiot w świecie społecznym. O paradygmacie i założeniach socjologii interpretacyjnej*, „Roczniki Nauk Humanistycznych” 2016, t. 8(44), nr 4, s. 35–50.

- Hałas E., *Symbole i społeczeństwo. Szkice z socjologii interpretacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007.
- Hałas E., *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 2006, Warszawa.
- Haidt J., *Prawy umysł. Dlaczego dobrych ludzi dzieli religia i polityka?*, przeł. A. Nowak-Młynikowa, Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa 2014.
- Harari Y. N., *21 lekcji na XXI wiek*, przeł. M. Romanek, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2018.
- Hassliebe Ł., *Pancerna brzoza. Słownik prawicowej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2019.
- Hayek F. A., *The constitution of Liberty*, London: Routledge and Kegan 1960.
- Henn M., Weinstein M., *Young People and Political (In)Activism: Why Don't Young People Vote?*, "Policy & Politics" 2006, Vol. 34, No 3, pp. 517–534.
- Herbut R., *Partie polityczne, W: Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2008, s. 91–135.
- Herbut R., *Podziały socjopolityczne w Europie Zachodniej, W: Demokracje zachodnioeuropejskie*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1997, s. 39–64.
- Himmelfarb G., *Jeden naród, dwie kultury*, przeł. P. Bogucki, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne: Warszawa 2007.
- Heywood A., *Teoria polityki. wprowadzenie*, przeł. B. Maliszewska, D. Stasiak Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
- Hildebrandt-Wypych D., *Pokolenia młodzieży – próba konceptualizacji*, „Przegląd Pedagogiczny” 2009, nr 2, s. 105–124.
- Hobbes T., *Lewiatan*, przeł. C. Znamierowski, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2023.
- Hogg M. A., Smith J. R., *Attitudes in social context: A social identity perspective*, „European Review of Social Psychology” 2007, vol. 18, pp. 89–131.
- Huebert J. H., *Libertarianism today*, Santa Barbara, California: Praeger Publishers 2010.
- Hunter J. D., *Culture Wars. The Struggle to Define America*, New York: Basic Books 1991.
- Husserl E., *Idea fenomenologii. Pięć wykładów*, przeł. J. Sidorek, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1990.

Hobsbawm E., *Wiek kapitału 1848-1875*, przeł. M. Starnawski, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2015.

Hochschild A. R., *Obcy we własnym kraju. Gniew i żal amerykańskiej prawicy*, przeł. H. Pustuła, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2017.

Hochschild A. R., *Zarządzanie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*, przeł. J. Konieczny, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

Ihnatowicz I., *Spółczesność polska 1864–1914*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza 1988.

Inglehart R., Norris P., *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*, Cambridge: Cambridge University Press: 2003.

Inglehart R., *Kultura a demokracja*, przeł. S. Dymczyk, W: *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, red. L. E. Harrison, S. P. Huntington, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2003, s. 146–168.

Inglehart R., *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press 1990.

Inglis F., *Kultura*, przeł. M. Stolarska, Warszawa: Wydawnictwo Sic! 2007.

Izdebski H., *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*, wyd. 5, Warszawa: Wolters Kluwer 2021.

Jakubowska U., *O naturze preferencji politycznych. Perspektywy psychologiczne*, Warszawa 2018.

Janicki M., *Kim są dziadersi i czym różnią się od dziadów*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1978898,1,kim-sa-dziadersi-i-czym-roznia-sie-od-dziadow.read> [data dostępu: 20.11. 2020].

Jasińska-Kania A., *Między neoliberalizmem a neosocjalizmem. Problemy krystalizacji prawicowych i lewicowych ideologii i wartości w Polsce*, W: *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*, red. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1996, s. 114–137.

Jennings M. K., Stoker L., Bowers J., *Politics across generations: Family transmission reexamined*, "The Journal of Politics" 2009, vol. 71(3), pp. 782–799.

Judt T., *Wielkie złudzenie? Esej o Europie*, przeł. R. Włodek, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1998.

Judycki S., *Introspekcja jako problem filozoficzny*, „Roczniki Filozoficzne” 2002, s. 263–301.

Jurszo R., Piasecki M., Kubis A., Klauziński S., *Chciałam się sprzeciwić pogardzie i nienawiści*”. *Zaczął się proces o „tęczowe Maryjki”*, <https://oko.press/chcialam-sie-sprzeciwic-pogardzie-i-nienawisci-zaczal-sie-proces-o-teczowe-maryjki/> [data dostępu 22.01.2021].

Kafar M., Kacperczyk A. (red.), *Autoetnograficzne „zbliżenia” i „oddalenia”. O autoetnografii w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2020.

Kafar M. (red.), *Auto/biograficzne aspekty praktyk poznawczych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2016.

Kajta J., i inni, *Wchodzenie w obywatelską dorosłość. Polityczne wybory młodych Polek i Polaków 2023*, “Youth Working Papers” 2023, nr 1, Warszawa: Uniwersytet SWPS Młodzi w Centrum Lab 2023.

Kajta J., *Dobre życie jako służba narodowi? Narracje uczestników ruchu nacjonalistycznego (na tle innych młodych dorosłych)*, „Studia Socjologiczne” 2023, nr. 1(248), s. 87–114.

Kaliński J., *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004*, Warszawa: SGGW – Oficyna Wydawnicza 2009.

Kaliński J., *Gospodarka Polski w latach 1944–1989: przemiany strukturalne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne 1995.

Kamiński M., Lissowski G., Świstak P., „*Renesans komunizmu*” czy efekt instytucji? *Polskie wybory parlamentarne 1993*, W: *Oswajanie wielkiej zmiany, Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa: IFiS PAN 2007, s. 356–376.

Kapela J., *Alfabet polskiego wstydu*, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/jas-kapela/alfabet-polskiego-wstydu/> [data dostępu: 11.11.2018].

Karczyńska E., *Odkrywanie siebie w narracji. Koncepcja tożsamości narracyjnej w myśli Paula Ricoeura i Charlesa Taylora*, „Humaniora. Czasopismo internetowe” 2014, nr 1(5), s. 65–76.

Karnowska D., *Identyfikacja lewica – prawica i jej rozumienie w przestrzeni kulturowej*, W: *Preferencje Polityczne 2009. Postawy – Identyfikacje – Zachowania*, A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, red., t. 1, Katowice: Unikat 2 2010, s. 139–151.

Karnowski M., *Dlaczego mędrzec Piotr Trudnowski nagle zamilkł? System III RP właśnie robi miazgę z polityką z jego środowiska, a on nie wie, jak temu zaradzić?*, <https://wpolityce.pl/polityka/488217-dlaczego-medrzec-piotr-trudnowski-nagle-zamilk/> [data dostępu: 01.07.2020].

Karwatowska M., Siwiec A., *Gender, queer i edukacja: o przelamywaniu tabu w kulturze*, „Prace językoznawcze” 2016, nr 18, s. 77–92.

Kaszczyszyn P., *Ani nowoczesna, ani alternatywna*, <https://klubjagiellonski.pl/2015/06/01/ani-nowoczesna-ani-alternatywna/> [data dostępu: 23.11.2020].

Kaszczyszyn P., *[Polemika z Janem Sową] Razem przeliczywało*, <https://kulturaliberalna.pl/2018/05/17/rudnik-kaszczyszyn-razem-klub-jagiellonski/> [data dostępu: 17.05.2018].

Katz R. S., Mair P., *Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party*, „Party Politics” 1995, Vol. 1(1), pp. 5–28.

Kawalec K., *Spory o kształt ustroju II Rzeczypospolitej*, W: K. Persak, P. Machcewicz (red.), *Polski wiek XX. Dwudziestolecie*, Warszawa: Bellona i Muzeum Historii Polski: 2009.

Kądziela A., *Polityczne preferencje młodych Polaków w 2019 roku*, „Studia Politologiczne” 2020, nr 55, s. 323–340.

Kądziela A., *Partycypacja wyborcza młodych - uwarunkowania i wyzwania*, „Prawo i polityka” 2019, nr 9, s. 104–124.

Kądziela A., *Polityczny portret młodych Polaków w 2019 roku. Raport z badania*. Warszawa: Fundacja Konrada Adenauera, INDICATOR Centrum Badań Marketingowych 2019.

Kelly C., *Intergroup differentiation in a political context*, „British Journal of Social Psychology” 1988, vol. 27, pp. 319–332.

Keynes, J. M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, przeł. M. Kalecki, S. Rączkowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003.

Kędzierski M., *„Przemija bowiem postać tego świata”. LGBT, Ordo Iuris i rozpad katolickiego imaginarium*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/08/08/przemija-bowiem-postac-tego-swiata-lgbt-ordo-iuris-i-rozpad-katolickiego-imaginarium/> [data dostępu: 20.08.2020].

Kitschelt H., *Citizens, Politicians, and Party Cartelization: Political Representation and State Failure in Post-Industrial Democracies*. „European Journal of Political Research” 2000, vol. 37(2), pp. 149–179.

Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G., *Post-communist party systems. Competition, representation and interparty cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press 1999.

Kitschelt H., *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions*, „Party Politics” 1995, vol. 1, pp. 447–472.

Kitschelt H., *The transformation of European Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.

Kitschelt H., *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics and Society” 1992, 20(1), pp. 7–50.

Klebaniuk J., *Prawicowy autorytaryzm - orientacja osobowościowa i predyktor preferencji politycznych*, W: *Ideologie codzienności*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2009, s. 51–57.

Klepka R., *Wizje państwa w programach wyborczych z 2005 r. Platformy Obywatelskiej oraz Prawa i Sprawiedliwości*, „Chorzowskie Studia Polityczne” nr 1, s. 153–16.

Kloczkowski J. (red.), *Póki my żyjemy... Tradycje insurekcyjne w myśli polskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Powstania Warszawskiego 2018.

Kłóskowska A., *Socjologia młodzieży. Przegląd koncepcji*, „Kultura i Społeczeństwo” 1987, t. 31, nr 2, s. 19–37.

Kochan M., *Toposy tematyczne w sloganach zwyciężkich kandydatów wyborów prezydenckich w Polsce w latach 1990–2020*, W: *Dyskursy polityczne w Polsce i Czechach po roku 1989: gatunki, strategie komunikacyjne, wizerunki medialne*, red. A. Budzyńska-Daca, R. Rusin Dybalska, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2022.

Koczanowicz L., *Post-postkomunizm a kulturowe wojny*, „Teksty Drugie” 2010, nr 5, s. 9–21.

Kołakowski L., *Herbert Marcuse – Marksizm jako utopia Nowej Lewicy*, W: *Główne Nurty Marksizmu*, L. Kołakowski, Paryż: Instytut Literacki 1978.

Konecki K., Chomczyński P., *Słownik socjologii jakościowej*, Warszawa: Wydawnictwo Difin 2012, s. 329–331.

Konecki K. T., *W stronę socjologii jakościowej: badanie kultur, subkultur i światów społecznych*, W: *Kultury, subkultury i światy społeczne w badaniach jakościowych*, red. J. Leoński, M. Fiternicka-Gorzko, Szczecin: Volumina.pl 2010, s. 17–37.

Konieczna-Sałamatin J., *Konkurencja, zagrożenie czy ratunek dla gospodarki? Postawy Polaków wobec imigrantów*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2019, nr 1(10), s. 61–82.

Konopczyński F., <https://kulturaliberalna.pl/2019/07/09/stara-mloda-zadna-o-przyszlosci-lewicy-debata/> [data dostępu: 23.11.2020].

Koole R., *Cadre, Catch-all or Cartel? – A comment on the notion of the cartel party*, „Party Politics” 1996, Vol. 2, pp. 507–527.

Korzeniowski K., *Autorytaryzm i jego psychopolityczne konsekwencje*, W: *Psychologia polityczna*, red. K. Skarżyńska, Poznań: wydawnictwo Zysk i S-ka 1999, s. 51–71.

Korolczuk E., *Bunt młodych*, W: *Język rewolucji*, P. Kosiewski, red., Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego 2021, s. 71–74.

Korolczuk E., Kowalska B., Ramme J., Snochowska-Gonzalez C. (red.), *Bunt kobiet. Czarne Protesty i Strajki Kobiet*, Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności 2019.

Korolczuk E., *Bunt kobiet AD 2016: skąd się wziął i czego nas uczy?*, W: *Przebudzona rewolucja: Prawa reprodukcyjne kobiet w Polsce. Raport 2016*, red., A. Czarnacka, Warszawa: Wydawnictwo im. Izabeli Jarugi-Nowackiej 2017, s. 31–43.

Kostera M., *Postmodernizm w zarządzaniu*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne 1996.

Kotowski B., *Język, subświat, ponowoczesność. Perspektywa antropologiczna*, W: *Język jako świadectwo kultury. Język. Kultura. Społeczeństwo II*, red., St. Cygan, Kielce: Wydawnictwo Kieleckie Towarzystwo Naukowe 2018, s. 99–10.

Kotwas M., Kubik J., *Symbolic Thickening of Public Culture and the Rise of Right-Wing Populism in Poland*, “East European Politics and Societies: And Cultures” 2019, 33(2), pp. 435–471.

Kowalska, F., *Dzienniczek. Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Katowice: Wydawnictwo Misericordia 2020.

Kulas P., *Inteligencja zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligentnych elit*, Warszawa WN Scholar 2017.

Kubik J., *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*, Pennsylvania: State University Press 1994.

Kuisz J., *Koniec pokoleń podległości*, Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Kultury Liberalnej 2018.

Kuisz J., *Uwaga, nowy podział pokoleniowy!*, <https://nowakonfederacja.pl/spiecie/uwaga-nowy-podzial-pokoleniowy/> [data dostępu: 9.11.2018].

Kuligowski W., *Antropologia refleksyjna. O rzeczywistości tekstu*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2001.

Kuroń J., *Autobiografia*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2009.

Kuroń J., *Wiara i wino. Do i od komunizmu*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza 1989.

Kuroń J., *Polityka i odpowiedzialność*, Londyn: Wydawnictwo Aneks 1984.

Kuryło K., Dzieciuchowicz I., *Aborcja jest OK- nie przestaniemy tego mówić!*, *Codziennik Feministyczny*, <http://codziennikfeministyczny.pl/aborcja-jest-ok-nie-przestaniemy-tego-mowic/> [data dostępu: 7.03.2018].

Krawczyk S., *Tęcza nas nie obraża! Stoimy u boku Elżbiety Podleśnej*, <https://magazynekontakt.pl/tecza-nie-obraza-stoimy-u-boku-elzbiety-podlesnej/> [data dostępu: 22.01.2021].

Krauz-Mozer B., *Teorie polityki. Założenia metodologiczne*. Warszawa: WN PWN 2005.

Kuroń J., Modzelewski K., *List otwarty do partii*, Paryż: Instytut Literacki 1966.

Krasnodębski Z., *Upadek idei postępu*, Kraków: Wydawnictwo Ośrodek Myśli Politycznej 2009.

Krasnodębski Z., *Spotkanie w pół drogi?*, „Europa” 2004, nr 1.

Krasnodębski Z., *Rozumienie ludzkiego zachowania*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986.

Krasowski R., *Czas Kaczyńskiego. Polityka jako wieczny konflikt*, Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne 2016.

Krasowski R., *Po południu. Upadek elit solidarnościowych po zdobyciu władzy*, Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne 2012.

Krauz-Mozer B., *Teorie polityki. Założenia metodologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2005.

Krapiec M. A., <http://www.ptta.pl/pef/pdf/e/epistemologia.pdf> [data dostępu: 31.07.2021].

Krapiec M. A., *Realizm ludzkiego poznania. Tom 2*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1995.

Kriesi H. i inni, *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL Press Limited 1995.

Kristol I., *Neoconservatism: The Autobiography of an Idea*, New York: Free Press 1995.

Kristol I., *Reflections of a Neoconservative: Looking Back, Looking Ahead*. New York: Basic Books October 1983.

Kruszelnicki W., *Pojęcie refleksyjności we współczesnej teorii antropologicznej*, „Barbarzyńca. Pismo antropologiczne” 2009, nr 1(14), s. 64–72.

Król M., *Kryzysy nowoczesności*, dnia 4 października 2020 roku na Facebooku. <https://www.facebook.com/marcin.krol.9822/posts/pfbid0bj9mJZ6ou7SobpdJ4zQLURsg77zEgjEd1BBXtYrwGGz55aXCpo4WJq3nnUezHYUdl> [data dostępu: 31.12.2020].

Król M., *Byliśmy głupi*, Warszawa: Wydawnictwo: Czerwone i Czarne 2015.

Król M., *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk: Wydawnictwo ARCHE 1998.

Krzemiński I., *Symboliczny interakcjonizm i socjologia*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1986.

Kvale S., *Prowadzenie wywiadów*, przeł. A. Dziuban, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2012.

Kwiatkowska A., Cześnik M., Żerkowska-Balas M., Stanley B., *Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997–2015*. „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4, s. 97–129.

Lamont M., *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*, New York: Russell Sage Foundation and Harvard University Press 2000.

Lakoff G., *Moralna polityka. Jak myślą liberalowie i konserwatyści*, przeł. Michał Szczubiałka, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2017.

Legutko R., *Leseferyzm ewolucjonistyczny - Friedrich Hayek*, W: *Spory o kapitalizm*, R. Legutko, Kraków: Wydawnictwo Znak 1994.

Lenin W. I., *O demokracji i dyktaturze*, W: *Dzieła*, t. 28, Warszawa 1954, s. 378. Leon XIII, *Rerum Novarum*, tłum. J. Piwowarczyk, <https://www.mop.pl/doc/html/encykliki/Rerum%20novarum.htm> [data dostępu: 7.02.2022].

Lentz T., Gueniffey P., *Upadek wielkich imperiów*, przeł. W. A. Grzechnik, Warszawa: Wydawnictwo Bellona 2018.

Lipiński A., *Podział lewica–prawica w perspektywie konstruktywistycznej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2017, nr 2, s. 143–168.

Lipiński A., *Dyskursywne konstruowanie tożsamości prawicy w warunkach podziału postkomunistycznego*, W: *Współczesne partie polityczne. Wybrane problemy*, red. T. Godlewski, M. Jastrzębski, I. Kapsa I., D. Karnowska, A. Lipiński, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2009, s. 186–245.

Lipset S. M., Rokkan S., *Party System and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York: Free Press 1967.

Locke L., *Dwa traktaty o rządzie*, przeł. Zbigniew Rau, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1992.

Lubbers M., *Who Fears What? Explaining Far-Right-Wing Preference in Europe by Distinguishing Perceived Cultural and Economic Ethnic Threats*, “Comparative Political Studies” 2012, vol. 45, Issue 5, pp. 547–574.

Łodziński S., Szonert M., „Niepolityczna polityka”? *Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989–2016*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2017, nr 43/2(164), s. 39–66.

Łukowski W., Sadowski I., *Podział społeczno-polityczny w Polsce. Kilka uwag teoretycznych*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29, s. 11–36. Mannheim K., *Problem pokoleń*, „Colloquia Communia” 1992–1993, nr 1–12, s. 57–68.

Maccoby E. E., Matthews R. E., Morton A. S., *Youth and political change*, "Public Opinion Quarterly" 1954, Vol. 18, Issue 1, pp. 320–342.

Machowski A., *Teologia polityczna św. Tomasza z Akwinu. Antropologiczno-etyczna interpretacja traktatu "De regno"*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2011.

Macierewicz A., *Nowa neokomunistyczna rewolucja*, na Vidoparlament.pl na Facebook, z dnia 2 grudnia 2020 roku, <https://www.facebook.com/videoparlamentpl/videos/225525525625618> [data dostępu: 2.12.2020].

MacManus S., *Young vs. Old: Generational Combat in the 21 century*, Boulder Westview Press 1996.

Majmurek J., *Wnuki prześlonej rewolucji idą do Sejmu*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/wnuki-przeslonej-rewolucji-ida-do-sejmu/> [data dostępu: 19.06.2021].

Malicki K., *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2012.

Malko J., *Spięcie, czyli przebijamy medialne bańki*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/spiecie-wstep-malko/> [data dostępu: 03.05.2018].

Mannheim K., *The problem of generations*, W: *Essays on the Sociology of Knowledge*, eds. K. Mannheim, London: Routledge 1952.

Maatsch S., *The Struggle to Control Meanings: The French Debate on the European Constitution in the Mass Media*, "Perspectives on European Politics and Society" 2007, t. 8, vol. 3, pp. 261–280.

Mair P., *What is different about post-communist party systems?*, W: *Party System Change. Approaches and interpretations*, P. Mair, Oxford: Oxford University Press 1997.

Mały słownik języka polskiego, red. E. Sobol, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1993.

Margot, *To także mój Chrystus*, <https://magazynkontakt.pl/margot-to-takze-moj-chrystus/> [data dostępu: 22.01.2021].

Markowski R., Stanley B., *Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja czy rzeczywistość?*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4, s. 17–40.

Markowski R., Cześnik M., *Wybory parlamentarne 2007 roku – ciągły zamęt czy utrwalenie nowego rozłamu?*, „Studia Polityczne” 2011, nr 27, s. 109–128.

Markowski R. (red.), *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2002.

Markowski R., Cześniak M., *Polski system partyjny: dekada zmian instytucjonalnych i ich konsekwencje*, W: *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, R. Markowski (red.), Warszawa: ISP PAN 2002, s. 17–47.

Markowski R. (red.), *Wybory parlamentarne 1997. System partyjny, postawy polityczne, zachowania wyborcze*, Warszawa: Ośrodek Wydawniczo-Poligraficzny SIMP 1997.

Marks K., Engels F., *Dzieła*, t. 4, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 1962.

Marks K., *Kapitał: krytyka ekonomii politycznej*, przeł. E. Lipiński, t. 3, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 1959.

Marks K., Engels F., *Listy wybrane*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza 1951.

Marmola M., *Nastawienie do imigrantów a mechanizm powstawania nowych partii politycznych – przypadek Polski*, „Political Preferences” 2016, nr 12, s. 89–104.

Marody M., i inni, *Spoleczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2019.

Marody M., *Orientacje ideologiczne Polaków*, W: *Polacy wśród Europejczyków wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, red. A. Jasińska-Kania, M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 2002, s. 93–112.

Marzęcki R., *How to engage “democratic Natives”? Political sophistication as an important determinant of civic activity of young citizens in new democracies (The case of Poland)*, “Romanian Journal of Political Sciences” 2017, vol. 1, pp. 135–169.

Marzęcki R., *Młodzi wyborcy jako audytorium „dobrej zmiany” w 2015 roku*, „Przegląd Polityczny” 2017, nr 1, s. 47–62.

Marzęcki R., *Młody obywatel we współczesnej demokracji europejskiej*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 2013.

Marzęcki R., *IV RP i mit liberalizmu - analiza mitów polskiej polityki w świetle koncepcji G. Sorela, R. Girardeta, E. Cassirera i R. Barthes'a*, W: *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, red. B. Szklarski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 84–112.

Masłowska D., Bosak K., <https://www.youtube.com/watch?v=q4e64dH1gkw> [data dostępu: 01.07.2022].

Matyja R., *Wyjście awaryjne. O zmianie wyobraźni politycznej*, Kraków: Wydawnictwo Karakter 2018.

Mazur K., *Zmiana generacyjna się dzieje*, <https://www.rp.pl/polityka/art9096211-krzysztof-mazur-zmiana-generacyjna-sie-dzieje> [data dostępu: 26.12.2019].

Mazur K., Trudnowski P., *Świat nie kręci się wokół Kaczyńskiego. Odpowiadamy Piotrowi Semce*, <https://klubjagiellonski.pl/2018/09/10/swiat-nie-kreci-sie-wokol-kaczynskiego-odpowiadamy-piotrowi-semce/> [data dostępu: 10.09.2018].

Mazur M., *Polityka z twarzą. Personalizacja parlamentarnych kampanii wyborczych w Polsce w latach 1993–2011*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2014.

McQueen M., *Pokolenie Y. Współistnienie czy współdziałanie. Nowe zasady komunikacji międzypokoleniowej*, przeł. L. Grzegorzówka, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka 2016.

Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000.

Mencwel, A. *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2009.

Mendel T., *Metodyka pisania prac doktorskich*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej 1999.

Michnik A., *Z dziejów honoru w Polsce i inne szkice*, Warszawa: Wydawnictwo Agora 2019.

Michnik A., *Kościół, lewica, dialog*, Warszawa: Wydawnictwo Agora 2009.

Mierina I., Koroleva I., *Support for far right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis*, "The Sociological Review: Monograph Series: Radical Futures? Youth, Politics and Activism in Contemporary Europe by Hilary Pilkington and Gary Pollock" 2015, vol. 63, Issues 2, pp. 183–205.

Migalski M., W. Wojtasik, M. Mazur (red.), *Polski system partyjny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.

Mills C. W., *Wyobraźnia socjologiczna*, tłum. M. Bucholc, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007.

Mill J. S., *The Principles of Political Economy* (1885), <https://www.gutenberg.org/files/30107/30107-pdf.pdf> [data dostępu: 21.01.2023].

Mill J. S., *Consideration on Representative Government* (1861), <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/repgovt.pdf> [data dostępu: 21.01.2023].

Mill J. S., *On Liberty* (1859), <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/liberty.pdf> [data dostępu: 21.01.2023].

Mills, C. W., *Letter to the New Left* (1960), <https://www.marxists.org/subject/humanism/mills-c-wright/letter-new-left.htm> [data dostępu: 21.01.2023].

Mises L., *Liberalizm w tradycji klasycznej*, przeł. Sz. Czarnik, Kraków: Wydawnictwo Arcana 2009.

Misiurek J., *Wiara i sakramenty w życiu duchowym*, Częstochowa: Wydawnictwo: Edycja Świętego Pawła 2013.

Modrzejewska E., *Spór polityczny jako strategia retoryczna. Na podstawie materiału prasowego w okresie rządów Prawa i Sprawiedliwości 2005–2007 oraz Platformy Obywatelskiej 2007–2009*, praca doktorska, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2013.

Modzelewski K., *Zajeźdźmy kobylę historii. Wyznania poobijanego jeźdźca*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2013.

Mokrzycki E., *Do nauki podchodzi się nie tylko z pytaniami*, Wydawnictwo IFiS PAN 2007.

Montesquieu, *The Spirit of Laws* (1748), <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf> [data dostępu: 21.01.2023].

Monteskiusz, *Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline* (1734), <https://archive.org/details/MontesquieuConsiderationsOnTheCauses> [data dostępu: 21.01.2023].

Monteskiusz, *The Persian Letters* (1721), <https://books.openedition.org/obp/2979> [data dostępu: 21.01.2023].

Mouffe Ch., *W obronie lewicowego populizmu*, przeł. B. Szelewa, Warszawa 2020, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Moskal M., *Wojna kulturowa nie ma sensu*, „Do rzeczy” nr 35, 2020.

Moroska-Bonkiewicz A., *Organizacje skrajne we współczesnej Europie: ogólna charakterystyka*, Warszawa: Otwarta Rzeczpospolita 2013.

Musiałek, P. *Kaczyński i Morawiecki? Lepszej prawicy nie będzie*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/10/07/kaczynski-i-morawiecki-lepszej-prawicy-nie-bedzie/> [data dostępu: 7.10.2020].

Mroczkowski K., *Czas na solidarnych demokratów!*, <https://nowyobywatel.pl/2019/07/14/czas-na-solidarnych-demokratow/> [data dostępu: 14.07.2019].

Mróz T., *Polska wojna kulturowa: pole bitwy i strona konfliktu*, „Kultura Popularna” 2015, nr 2, s. 122–131.

Norris P., Inglehart R., *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*, New York: Cambridge University Press 2019.

Norris P., *Young People & Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?*, Cambridge: Harvard University 2004.

Noszczak B. (red.), *Życie na przekór. Antysystemowa kontestacja młodzieży w ostatniej dekadzie PRL (1980–1989) – nowe tropy i pytania badawcze*, Warszawa: IPN 2016.

Nowakowska E., *Zrozumieć zmianę. Konstruowanie tożsamości ideowych młodej lewicy i młodej prawicy w warunkach przemian politycznych i społecznych w Polsce po 2015 rok*, W: *Zmiana społeczna, pandemia, kryzys. Konteksty empiryczne i teoretyczne*,

red. K. Andrejuk, I. Grabowska, M. Olcoń-Kubicka, I. Taranowicz, Warszawa: IFiS PAN 2021, s. 139–170.

Nowicka E., *Świat człowieka-świat kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.

Nowicka-Franczak M., *Transformacja w zmieniającej się narracji liberalno-lewicowej. Przykład publicystyki Grzegorza Sroczyńskiego i Rafała Wosia*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2018, t. 14, nr 4, s. 40–65.

Nozick R., *Anarchia, państwo, utopia*, przeł. M. Szczubińska, P. Maciejko, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2010.

Obacz P., *Podziały społeczno-polityczne – tezy teoretyczne*, „Historia i Polityka” 2021, nr 37(44), s. 129–138.

Okraska M., *Mam lewicowe poglądy. W niedzielę zagłosuje na PiS*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/wybory-glosuje-na-pis-magdalena-okraska/> [data dostępu: 23.05.2022].

Okraska R., <https://www.facebook.com/remigiusz.okraska/posts/pfbid02irHvz2N4VMkYb7QExdqcw3jH3Ci98mpyaCH8NRqbw7MF2WNvocTvEBXM9fJ76nATl> [data dostępu: 31.12.2021].

Olszewski E., *Ideologia i ruch polityczny współczesnego konserwatyzmu*, „Politologia” 1999, nr 6, s. 371–381.

Osiatyński W., *Współczesny konserwatyzm i liberalizm amerykański*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1984.

Ossowska M., *Koncepcja pokolenia*, W: *O człowieku, moralności i nauce: miscellanea*, red. M. Oficerska, M. Smoła, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1983, s. 355–366.

Ost D., *Kłęska Solidarności*, przeł. H. Jankowska, Warszawa: Wydawnictwo Muza 2007.

Ostaszewska A., *Popkulturowe ramy tożsamości. Media, kultura popularna, internet jako nowe środowiska kształtowania tożsamości*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji 2012.

Paczkowski A., *Od fałszywego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1999.

Pająk-Patkowska B., *Wymiar lewica–prawica w Polsce – podziały ideologiczne w polskim społeczeństwie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2010, nr (1), s. 79–96.

Paradysz A., *Śladami wojny polsko-(nie)polskiej 1989-2022*, Poznań: Wydawnictwo naukowe FNCE 2022.

Paruzel-Czachura M., *Koncepcja tożsamości narracyjnej Charlesa Taylora a współczesna psychologia*, https://www.researchgate.net/publication/317950342_Koncepcja_tozsamosci_narracyjnej_Charlesa_Taylora_a_wspolczesna_psychologia [data dostępu: 31.07.2021].

Pawłowski Ł., *Druga fala prywatyzacji. Niezamierzone skutki rządów PiS*, Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna 2020.

Pazderska A., *Internetowa aktywność młodych dorosłych – raport z badań empirycznych*, „Świat idei i polityki” 2021, t. 20, nr 1, s. 125–139.

Pazderski F., *Raport Rozczarowani indywidualiści w poszukiwaniu nowej jakości w polityce. Demokracja i aktywność obywatelska oczami młodych Polaków*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych 2019.

Phelps Brown E. H. i inni, *Wstęp do teorii ekonomicznej Johna Maynarda Keynesa. Wybór pism*, przeł. Bohdan Brodziński i in., Londyn: Szkoła Nauk Politycznych i Społecznych 1961.

Pierson P., *Not Just What, but When: Timing and Sequence in Political Processes*, „Studies in American Political Development” 2000, vol 14, pp. 72–92.

Pilawa K., *Chrześcijański ascetyzm odpowiedzią na ekologiczny slow life*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/11/19/chrzescijanski-ascetyzm-odpowiedzia-na-ekologiczny-slow-life/> [data dostępu: 19.11.2020].

Piotrowski D., *Czy polski anarchizm jest lewicowy?*, „Z dziejów polskiego anarchizmu” 2018, nr 3, s. 321–343.

Platon, *Dialogi*, przeł. W. Witwicki, Warszawa: Unia Wydawnicza Verum 1993.

Płonka-Syroka B., Syroka A. (red.), *Obrazy świata jako konstrukty kultury. Analiza historyczno-porównawcza*, Wrocław Oficyna Wydawnicza ARBORETUM 2012.

Pobłocki K., *Kapitalizm. Historia krótkiego trwania*, Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana 2017.

Pohl A., *Autorytaryzm prawicowy a orientacja na dominację społeczną: współczesne ujęcia autorytaryzmu w perspektywie psychologicznej*, „Horyzonty Polityki 2012, nr 5, s. 203–227.

Pospiszyl I., *Patologie społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008.

Polko P., *Polityka migracyjna w programach polskich partii politycznych po 1989 r.*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr. 12., s. 339–354.

Potulski J., *Kształtowanie się nowych podziałów społeczno-politycznych na przykładzie transformacji francuskiego systemu partyjnego*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2020, nr 65, s. 7–27.

Puto K., <https://audycje.tokfm.pl/podcast/98463,-Tu-musi-zajsc-ojcobojstwo-miedzypokoleniowa-rozmowa-o-dziaderstwie> [data dostępu: 31.01.2021].

Puto K., *Kto nienawidzimy bardziej niż my? Szczerek, Puto i Rejmer lustrują Europę*, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,24400621,kto-nienawidzi-bardziej-niz-my-szczerek-puto-i-rejmer.html> [data dostępu: 23.01. 2021].

Puto K., *Dlaczego młodzi nie chodzą na KOD (wersja dla opornych)*, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/kaja-puto/dlaczego-mlodzi-nie-chodza-na-kod-wersja-dla-opornych/> [data dostępu: 06.07.2018].

Prażuch W., *Postawy elit politycznych Europy Środkowej wobec integracji z UE w okresie przedakcesyjnym*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2015, nr 9, s. 567–591.

Prus R., *Subcultural Mosaics and Intersubjective Realities. An Ethnographic Research Agenda for Pragmatism the Social Sciences*, Albany: State University of New York Press 2007.

Prusak J., *Wiara bez wiedzy*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wiara-bez-wiedzy-164967> [data dostępu: 31.12.2021].

Pysz P., E. Mączyńska, *Liberalizm, neoliberalizm i ordoliberalizm*, „Ekonomista” 2014, nr. 2, s. 221–247.

Raciborski J., *Obywatelstwo w perspektywie socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011.

Raciborski J., *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989–1995*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 1997.

Radkiewicz P., *Ideological inconsistencies on the Left and Right as a Product of Coherence of Preferences for Values. The case of Poland*, „Polish Psychological Bulletin” 2017, vol. 48(1), pp. 3–104.

Radkiewicz P., *The axiological clash as a key determinant of expanded and destructive political conflict in Poland*, „East European Politics and Societies and Cultures” 2016, vol. 10, pp. 1–20.

Radziejewski B., *Kaczyński zawiódł*, <https://www.nowakonfederacja.pl/wp-content/uploads/2017/02/NK-80-Radziejewski.pdf> [data dostępu: 31.01.2018].

Rakusa-Suszczewski M., „*Polityka krzywdy*” PiS, „Przegląd Socjologiczny” 2018, nr 2, s. 119–138.

Rasiński L., *Dyskursywna koncepcja władzy. Foucault i Laclau o dyskursie, podmiocie i władzy*, „Principia” 2010, nr 53, s. 177–192.

Ratzinger J., *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, Kielce: Wydawnictwo Jedność 2005.

Reykowski J., *Konflikty polityczne*, W: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań: Wydawnictwo Zys i S-ka 1999, s. 208–23.

Reykowski J., *Spór między lewicą, a prawicą: oś konfliktu społeczno-ekonomicznego*, W: *Naród, władza, społeczeństwo*, red. A. Jasińska-Kania, J. Raciborski, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 1996, s. 238–23.

Reykowski J. (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1993.

Riemann G., Schütze F., *"Trajektoria" jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych*, *Kultura i Społeczeństwo* 1992, nr 2, przeł. Z. Bokszański, A. Piotrowski, s. 94.

Robotycki C., *Nie wszystko jest oczywiste*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1998.

Roccas S., Brewer M. B., *Social identity complexity*, „*Personality and Social Psychology Review*” 2002, vol. 6, pp. 88–106.

Rorty R., *Filozofia jako zwierciadło przyrody*, przeł. M. Szczubiałka, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2022.

Ross L., Nisbett R. E., *The person and the situation*, New York: McGraw-Hill 1991.

Rousseau J.-J., *The Social Contract and Discourses (1762)*, <https://oll.libertyfund.org/title/cole-the-social-contract-and-discourses> [data dostępu: 21.01, 2023].

Rovny J., *The other 'other': Party responses to immigration in eastern Europe*, „*Comparative European Politics*” 2014, Vol. 12 (6), pp. 637–662.

Rymkiewicz, J. M., „*Do Jarosława Kaczyńskiego*”, <https://www.salon24.pl/u/gasipies/306378%2Cj-m-rymkiewicz-do-jaroslaw-a-kaczynskiego> [data dostępu: 23.03.2022].

Sadowska J., *"Życie na przekór: antysystemowa kontestacja młodzieży w ostatniej dekadzie PRL (1980–1989) – nowe tropy i pytania badawcze"*, Warszawa 2016 : [recenzja], „*Studia Podlaskie*” 2016, nr 24, s. 349–352.

Sadowska J., *Urodzeni w PRL. Wychowanie socjalistyczne i jego efekty*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2008.

Said E., *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2018.

Saussure F., *Kurs językoznawstwa ogólnego*, przeł. K. Kasprzyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002.

Sapir E., *Kultura, język, osobowość*, przeł. B. Stanosz, R. Zimand, Warszawa: Wydawnictwo: Państwowy Instytut Wydawniczy 1978.

Sawulski J., *Pokolenie '89. Młodzi o polskiej transformacji*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2019.

Schmitt H., Segatti P., Eijk C. (eds.), *Consequences of context : how the social, political, and economic environment affects voting*, Lanham: Rowman & Littlefield 2021.

Schütz A., *Świat społeczny i teoria działania społecznego*, W: *Socjologia. Lektury*, red. P. Sztompka M. Kucia, Kraków 2005.

Schütz A., *O wielości światów. Szkice z socjologii fenomenologicznej*, przeł. B. Jabłońska, Kraków: NOMOS 2008.

Schütze F., *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, W: *Metoda biograficzna w socjologii*, red. K. Kaźmierska, Kraków: Nomos 2012, s. 141–278.

Scruton R., *Zielona filozofia. Jak poważnie myśleć o naszej planecie*, przeł. J. Grzegorzczak, R. Wierchosławski, Poznań: Wydawnictwo: Zysk i S-ka 2017.

Scruton R., *Co znaczy konserwatyzm*, przeł. T. Bieroń, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2014.

Semyonov M., Rajzman R., Gorodzeisky A., *The Rise of Anti-foreigner Sentiment in European Societies, 1988–2000*, “American Sociological Review” 2006, vol. 71(3), pp. 426–449.

Sękowski S., *Prawico czas na rewoltę przeciw Kaczyńskiemu*, <https://nowakonfederacja.pl/prawico-czas-na-rewolte-przeciw-kaczynskiemu/?fbclid=IwAR3sX6kN3KzAkTdm84ghafmbHClbgJPCTBpfTYgHBbpIRs5qYaMP58XrVFc> [data dostępu: 2.12.2020].

Sękowski S., *Żadna zmiana. O niemocy polskiej klasy politycznej po 1989 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Trzecia Strona 2018.

Shils E., *Authoritarianism: „right” and “left”*, W: *Studies in the Scope and Method of “The Authoritarian Personality”*, eds. R. Christie, M. Jahoda, Glencoe: Free Press 1954, F. A. Hayek, *The constitution of Liberty*, London: Routledge and Kegan 1960, pp. 271–271.

Shively W. P., *Sztuka prowadzenia badań politycznych*, przeł. E. Hornowska, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 1997.

Sieklucki D., *Partie lewicy i centrolewicy w polskim systemie partyjnym. Aktywność SLD, PSL i UP na polskiej scenie politycznej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2006.

Siemieńska R., *Zmieniający się świat ideologicznych pojęć*, W: *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*, red. M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1996.

Silverman D., *The Action Frame of Reference*, W: *Sociological Perspectives. Selected Readings*, eds. K. Thompson, J. Tunstall, Harmondsworth: Penguin 1976, pp. 562–579.

Skarżyńska K., *Będą zieloni, tęczowi czy brunatni?*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/2156341,1,prof-skarzynska-o-mlodych-polakach-beda-zieloni-teczowi-czy-brunatni.read> [data dostępu: 4.03.2022].

Skarżyńska K., *Psychologiczne i społeczne aspekty poparcia dla autorytarnej polityki*, “Przegląd Socjologiczny” 2018, nr 2, s. 93–117.

Skarżyńska K., Radkiewicz P., *Z czym przegrywa liberalna demokracja?*, W: *Podzielony umysł*, red. M. Drogosz, Warszawa: Wydawnictwo Liberi 2018, s. 97–117.

Skarżyńska K., *Dla kogo Polska jest sprawiedliwie urządzonym a dla kogo najlepszym krajem do życia?*, „*Studia Ekonomiczne*” 2012, nr 4, s. 527–544.

Skarżyńska K., Henne K., *Lewicowość – prawicowość autoidentyfikacji politycznej, a przekonania i kapitał społeczny – perspektywy psychologii politycznej*, „*Studia Socjologiczne*” 2011, nr 2, s. 87–108.

Skarżyńska K., *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2005.

Skarżyńska K., *Aktywność i bierność polityczna*, W: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań: Wydawnictwo Zys i S-ka 1999, s. 26–57.

Skarżyńska K., *Polityka i politycy w świadomości potocznej: wyobrażenia ról oraz pożądanых cech polityków*, „*Studia Politologiczne*” 1996, nr 1, s. 67–81.

Skarżyńska K., *Młode elity polityczne: charakterystyka psychologiczna*, „*Studia Psychologiczne*” 1996, nr 2, s. 45–61.

Skarżyńska K., *Młodzież '90: Wartości i możliwości młodego pokolenia*, „*Kolokwia Psychologiczne*” 1995, nr 5, s. 141–154.

Skarżyńska K., Chmielewski K., *Młodzież a demokracja w Polsce*, „*Studia Psychologiczne*” 1994, nr 32, s. 47–64.

Skarżyńska K., *Rozumienie polityki przez młodzież i wartość wpływu na sprawy kraju*, „*Psychologia Wychowawcza*” 1994, nr 4, s. 320–329.

Skarżyńska K., *Konformizm i samokierowanie jako wartości*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN 1991.

Skrzypulec, B. *Nie ma racjonalnych powodów, żeby odmówić osobom transpłciowym prawa do autoidentyfikacji [POLEMIKA]*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/08/18/nie-ma-racjonalnych-powodow-zeby-odmowic-osobom-transpłciowym-prawa-do-autoidentyfikacji/> [data dostępu: 01.07.2021].

Słodkowska I., *Partie i ugrupowania polityczne polskiej transformacji*, W: *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, red. J. Wasilewski, Warszawa: ISP PAN 1997, s. 9–87.

Smith A. D., *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1, przeł. S. Wolff, O. Einfeld, Z. Sadowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007.

Smith A. D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Basil Blackwell 1986.

Smith E. S., *The Effects of Investments in the Social Capital of Youth on Political and Civic Behavior in Young Adulthood: A Longitudinal Analysis*, „*Political Psychology* 1999, vol. 20, no 3, pp. 553–580.

Smith G., *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, przeł. L. Dorn, Warszawa: Wydawnictwo Puls 1992.

Sokół W., Żmigrodzki M. (red.), *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2008.

Sokół W., *Klasyfikacja partii*, W: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienie teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin: Wydawnictwo Marii Skłodowskiej-Curie 2003.

Sowa J., *Nowa lewica nie wygra z PiS-em*, <https://kulturaliberalna.pl/2018/05/01/nowa-lewica-nie-wygra-z-pis-em/> [data dostępu: 1.05.2018].

Suchecka J., *Tak, szkoła seksualizuje dzieci*, <https://tvn24.pl/premium/gender-edukacja-seksualna-i-seksualizacja-dzieci-w-polskich-szkolach-st4701593> [data dostępu: 31.12.2020].

Sutowski M., *Toksyczni rodzice nie pokonają PiS*, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/michal-sutowski/pragmatyczny-pakt/> [data dostępu: 3.08.2018].

Suwada K., *Jak nazwać współczesność? Problem konceptualizacji płynnej nowoczesności Zygmunta Baumana, drugiej nowoczesności Ulricha Becka i późnej nowoczesności Anthony'ego Giddensa*, „Kultura i Edukacja” 2007, nr 3, s. 37–48.

Spencer R., *The Conservative Write*, https://www.takimag.com/article/the_conservative_write/#axzz4JRcIyz7D [data dostępu: 22.05.2023].

Staats W., *Paradigmatic Behaviorism: Unified Theory for Social-Personality*, “Psychology Advances in Experimental Social Psychology” 1983, vol. 16, pp. 125–179.

Staśko M., *Protestowała przeciwko Polańskiemu i wylał się na nią hej. Słyszę, że jestem główniarą, oszołomką*, <https://natemat.pl/292761,protest-studentow-lodzkiej-filmowki-ws-wizyty-polanskiego-maja-stasko-wywiad> [data dostępu: 15.12.2019].

Stein J., “Senior Democrats drafting plan to give parents at least \$3,000 per child in Biden stimulus”, <https://www.washingtonpost.com/us-policy/2021/01/22/biden-childtaxcredit-stiulus/> [data dostępu: 27.01.2021].

Szacki J., *Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002.

Szacki W., *Korwin-Mikke - duchowy ojciec prawicy*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1533553,1,korwin-mikke---duchowy-ojciec-prawicy.read> [data dostępu: 19.03.2022].

Szacki J., *Liberalizm po komunizmie*, Kraków, Warszawa: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego 1994.

Szafranec K., *Pokolenia i polskie zmiany. 45 badań wzdłuż czasu*, Warszawa: Dom Wydawniczy PWN 2023.

Szafraniec K., *Dojrzewający obywatel dojrzewającej demokracji*, Warszawa: Instytut Obywatelski 2012.

Szafraniec K., *Raport Młodzi 2011*, https://nck.pl/upload/attachments/302470/mlodzi_2011.pdf [data dostępu: 22.07.2022].

Szafraniec K., Grygień J., *Prawicowość młodych Polaków. Kontekst wyborów parlamentarnych z 2025 roku*. „Studia Socjologiczne” 2019, nr 2(233), s. 5–35.

Szarota P., *Psychologia uśmiechu. Analiza kulturowa*, Gdańskie: Wydawnictwo Psychologiczne 2006.

Szawiel T., *Trwa i będzie trwał długo*, „Krytyka Polityczna” 2002, nr 2, s. 51–62.

Szawiel T., *Podział na lewicę i prawicę w Polsce po 1989 roku – jego sens i trwałość*, W: *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*, R. Markowski, red., Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Fundacja im. Friedricha Eberta 2002.

Szawiel T., *Podział lewica–prawica w polityce oraz w szerszym kontekście kulturowym*, W: *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001.

Szawiel T., <https://www.tygodnikpowszechny.pl/mission-possible-135560> [data dostępu: 26.01.2021].

Szczepański J., *Ideowe podstawy polskiego spektrum politycznego*, Warszawa-Pułtusk: Akademia Humanistyczna w Pułtusku; Wydawnictwo Instytutu Nauki o Polityce 2019.

Szczepański J., *Trójkąt ideologiczny. Ku nowemu modelowi spektrum politycznego*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Nauki o Polityce 2017.

Szczepański J., *Model sferyczny podziału ideologii*, „Społeczeństwo i Polityka” 2011, nr 4 (29), s. 113–128.

Szklarski B. (red.), *Mity, symbole i rytuału we współczesnej polityce. Szkice z antropologii polityki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2008.

Szlachta B., *Problem wolności w ujęciu konserwatysty*, W: *Szkice o konserwatyzmie*, B. Szlachta, Kraków: Wydawnictwo Ośrodek Myśli Politycznej 2008.

Szomburg J. (red.), *Modernizacja Polski. Kody kulturowe i mity*, Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową 2008.

Szukalska H., Grabowska M., *Młode pokolenie zrzuca Polańskiego z piedestału. #MeToo trwa, bo kobiety nadal doświadczają przemocy*, <https://oko.press/mlode-pokolenie-zrzuca-polanskiego-z-piedestalu-metoo-trwa-bo-kobiety-nadal-doswiadczaja-przemocy/> [data dostępu: 25.12.2019].

Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 2000.

Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk” 2005.

Stoppel A., *Nowe media w polityce: Na przykładzie kampanii prezydenckich w Polsce w latach 1995–2015*, Poznań: FNCE 2020.

Sztompka P., *Wstęp*, W: *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Kraków: Wydawnictwo Horyzont 2020.

Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk” 2005.

Szymanik G., *Prawy hipster, brat leminga*, <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,14504942,prawy-hipster-brat-leminga.html> [data dostępu: 22.07.2022].

Śpiewak J., *Ukradzione miasto. Kulisty afery reprivatyzacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Arbitror 2017.

Śpiewak P., *Koniec złudzeń*, <https://archiwum.rp.pl/artukul/419970-%27Koniec-zludzen%27.html> [data dostępu: 21.07.2022].

Śpiewak P., *Pięć lat po czwartej. Dlaczego wymyśliłem IV RP*, „Polityka” 22/2010 (29 V 2010), <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1506800,1,dlaczego-wymyslilem-iv-rp.read> [data dostępu: 21.03.2022].

Śpiewak P., *Ideologie i obywatele*, Warszawa: Wydawnictwo Więzi 1991.

Świda-Ziomba H., *Młodzież w PRL: portrety pokoleń w kontekście historii*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2010.

Świda-Ziomba H., *Młodzi w nowym świecie*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005.

Tajfel, H., Turner J. C., *An integrative theory of intergroup conflict*, W: *The social psychology of intergroup relations*, eds. W. G. Austin, S. Worchel, Monterey: Brooks/Cole 1979, pp. 33–47.

Talmon J. L., *The Origins of Totalitarian Democracy*, New York: W.W. Norton & Company 1970.

Tatarkiewiczowa A., *Opracowanie*, W: René, F. R. de Chateaubriand, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1964.

Taylor Ch., *Nowoczesne imaginaria społeczne*, przeł. K. Szymaniak, A. Puczejda, Kraków: Wydawnictwo Znak 2010.

Taylor Ch., *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, przeł. M. Gruszczyński i inni, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2010.

Taylor Ch., *Samointerpretujące się zwierzęta*, W: J. Górnicka-Kalinowa, *Filozofia podmiotu. Fragmenty filozofii analitycznej, wstęp*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2001.

Taylor Ch., *Źródła współczesnej tożsamości*, W: *Tożsamość czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, przeł. S. Amsterdamski i inni, Kraków: Wydawnictwo Znak 1995.

Thompson E. M., *Nacjonalizm, kolonializm, tożsamość*, „Teksty Drugie” 1999, nr 5, s. 25–39.

Tischner J., *Etyka Solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2018.

Tomaszewski M., *Odczarowujemy hasło katolewica*, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/odczarowujemy-haslo-katolewica/> [data dostępu: 3.09.2018].

Tondera M., *Inna, dziwna prawica*, <https://klubjagiellonski.pl/2018/02/07/inna-dziwna-prawica/> [data dostępu: 7.02.2018].

Tokarczuk O., *Czuły narrator*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2020.

Tokarczuk, *Wykład noblowski*, <https://culture.pl/pl/artykul/olga-tokarczuk-wyklad-noblowski> [data dostępu: 26.26.2022].

Tokarczyk R., *Utopia “nowej lewicy” amerykańskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo “Wiedza Powszechna” 1979.

Tokarski J., *Czy liberalizm umarł?*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2021.

Touraine A., *Return of the actor: Social theory in postindustrial society*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1988.

Turner J. C., Hogg M. A., Oakes P., Reicher S. D., Wetherell M. S., *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell 1987. Por. T. Shibutani, *Reference groups as perspectives*, „American Journal of Sociology” 1955, vol. 60, pp. 562–569.

Trojanowska-Strzęboszewska M., *Kształtowanie się stanowisk politycznych na temat migracji i imigrantów w Polsce w latach 2001–2005*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych 2010.

Trudnowski P., <https://klubjagiellonski.pl/2021/11/08/duzo-lepiej-zyloby-sie-nam-w-polsce-w-ktorej-moze-przejsc-zarowno-parada-rownosci-jak-i-marsz-niepodleglosci-video/> [data dostępu: 3.03.2022].

Trudnowski P., *Dziadostwo, dziaderstwo, demografia*, Plus Minus, nr 6 (11857), 9–10 stycznia 2021.

Trudnowski P., „Boże strzeż mnie przed przyjaciółmi. Jeśli Andrzej Duda przegra, to przez PiS-owski beton”, <https://klubjagiellonski.pl/2020/02/17/boze-strzez-mnie-przed-przyjaciolmi-jesli-andrzej-duda-przegra-to-przez-pis-owski-beton/> [data dostępu: 01.07.2020].

Trudnowski P., „PiS to nie prawica”. *Kaczyński, Piłsudski i konserwatyści*, <https://klubjagiellonski.pl/2020/04/25/trudnowski-pis-to-nie-prawica-kaczynski-pilsudski-i-konserwatysci/> [data dostępu: 25.04.2020].

Tylor E. B., *Cywilizacja pierwotna*, <https://filspol.files.wordpress.com/2011/09/edward-b-tylor-cywilizacja-pierwotna.pdf> [data dostępu: 1.01.2021].

Tyrała M., *Zmiany pokoleniowe a zachowania wyborcze. Na przykładzie wyborów parlamentarnych w Polsce w 2019 roku*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2022, nr 1., s. 99–115.

Tyrała, M. *Wojny kulturowe jako główny wyznacznik rywalizacji politycznej w Polsce w latach 1991–2011*. W: *Doświadczenia transformacji systemowej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. J. Barański, N. Rudakiewicz, M. Guzy, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2015, s. 23–41.

Tyszka K., *Nacjonalizm w Komunizmie. Ideologia narodowa w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej*, Warszawa: IFiS PAN 2004.

Tyszka–Drozdowski K. *Alain de Benoist. Ponad lewicą i prawicą*, <https://klubjagiellonski.pl/2019/12/29/alain-de-benoist-ponad-lewica-i-prawica/> [data dostępu: 26.01.2021].

Walicki A., *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” 2013.

Wasilewski J., *Opowieści o Polsce. Retoryka narracji*, Warszawa: Wydawnictwo: Headmade 2012.

Wasilewski J., *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2006.

Waśko R., *Wybrane aspekty różnicujące pokolenie X, Y i Z w kontekście użytkowania nowych technik i Internetu*, W: *Socjologia codzienności jako niebanalności*, red. Z. Rykiel, J. Kinal, Rzeszów: Stowarzyszenie Naukowe Przestrzeń 2016, s. 136–153.

Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo*, przeł. D. Lachowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002.

Wenzel M., *Od Samoobrony do Agrounii. Wiejskie ruchy społeczne po 1989 roku*, „Teoria Polityki” 2023, nr 7, s. 167–191.

Wenzel M., M. Żerkowska-Balas, M., *News Consumption and Political Party Preferences in Poland*, „Political Preferences” 2018, Vol. 18, pp. 57–74.

Wieczorek A., *Territorial self-government and “LGBT-free zones”*, “MAZOVIA Regional Studies” 2022, Vol. 4, pp. 81–92, https://mazowszestudiaregionalne.pl/wp-content/uploads/2022/06/MSR_se_2022_04_Wieczorek.pdf [data dostępu: 31.12.2023].

Winiewski M., Jurczyszyn Ł., Bilewicz B., Beneda M., *Podłoże prawicowych preferencji wyborczych młodych Polaków*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami UW 2015, <https://www.civitas.edu.pl/wpcontent/uploads/2015/07/Pod%20%C5%82o%C5%BCe-prawicowych-preferencji-wyborczych-m%C5%82odych-Polak%C3%B3w.pdf> [dostęp 02.01.2021].

Whitefield S., *Political Cleavages and Post-Communist Politics*, „Annual Review of Political Science” 2002, vol. 5, pp. 181–200.

Wiatr J. J., Wiatr, *Europa pokomunistyczna przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2006.

Wiatr J. J., *Polski system wyborczy na tle systemów wyborczych innych państw socjalistycznych*, W: *Wybory w PRL. Doświadczenia i wnioski*, J. Raciborski, J. J. Wiatr, Warszawa: Uniwersytet Warszawski Instytut Socjologii 1987, s. 5–19.

Wierzbicki P., *Podziały ideowe w obrębie opozycji politycznej w PRL w latach 1976–1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 1(21), s. 105–126.

Wittgenstein L., *Tractatus Logico-Philosophicus*, przeł. B. Wolniewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011.

Wojtasik W., *Lewica i prawica w Polsce. Aspekty ekonomiczno-społeczne*, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas” 2011.

Wojtaszczyk K. A., *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1998.

Wojtaszczyk K. A., *Prawica i lewica na polskiej scenie politycznej*, W: *Wybory parlamentarne 1991 i 1993 a polska scena polityczna*, red. S. Gebethner, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1995.

Wojtaszczyk K. A., *Partie i ugrupowania polityczne*, W: *Polski system polityczny w okresie transformacji*, red. R. Chruściak, T. Mołdawa, K. A. Wojtaszczyk, E. Zieliński, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 1995, s. 225–262.

Woliński X., *Transformacja gniewu, gniew transformacji*, https://magazynkontakt.pl/transformacja-gniewu-gniew-transformacji/?fbclid=IwAR2Xxo61Om3dHLMBQeFdRwQiZXALV3FY_xctQIiKL6ebB5jp iP-oy1AUN9E [data dostępu: 08.09.2023].

Woliński X., <https://www.facebook.com/wolnelewo/posts/pfbid0SqF3Vv6NSWS1qSw7gXar2fYTtX3nabAfrZqywQhkgRaFn98o3Bc3pVBDtNZJfjKtl> [data dostępu: 31.01.2021].

Wóycicki K., „Dziadersi” i „Plebania Obywatelska” – co młodzi myślą o starszych pokoleniach, <https://wiadomosci.onet.pl/opinie/protesty-w-sprawie-aborcji-dziadersi-i-plebania-obywatelska-co-mlodzi-mysla-o/9wsbwr8> [data dostępu: 30.10.2020].

Woźniak M., *Spojrzenie szerzej. Aborcja w świetle teologii wyzwolenia*, <https://magazynkontakt.pl/spojrzec-szerzej-aborcja-w-swietle-teologii-wyzwolenia/> [data dostępu 31.12.2020].

Wróblewski M., *Wrze po słowach Włodzimierza Czarzastego. „Seksizm, „dyskryminacja”, „wstyd”*, <https://wiadomosci.wp.pl/seksizm-dyskryminacja-wstyd-wrze-po-slowach-wlodzimierza-czarzastego-6639605322484672a> [data dostępu: 01.07.2021].

Wrzesień W., *Krótką historia młodzieżowej subkulturowości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2013.

Wrzesień W., *Europejscy Poszukiwacze. Impresje na temat współczesnego pokolenia polskiej młodzieży*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.

Zaremba M., *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO 2005.

Zelditch M., *Theories of legitimacy*, W: *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives in ideology, justice, and interpersonal relations*, eds. K. Jost, B. Major, New York: Cambridge University Press 2001, pp. 33–53.

Zielińska M., *Gotowi na dorosłość? Projekty życiowe i zasoby społeczne pokolenia 2.0*, Warszawa: IFiS PAN 2020.

Zandberg A., <https://www.rp.pl/polityka/art1289211-zandberg-mam-dosc-rozmow-o-tym-kto-z-kim-pil-wodke> [data dostępu: 31.12.2020].

Zańko P., *Pedagogie oporu*, Kraków: Oficyna Wydawnicza impuls 2020.

Zarycki T., *Modernizacja kulturowa i psychologiczna jako ideologia inteligenckiej hegemonii*, „Przegląd Socjologiczny” 2015, LXIV, nr 2, s. 45–68.

Zawisza M., <https://wiadomosci.wp.pl/liderka-razem-marcelina-zawisza-w-kto-nami-rzadzi-ogladaj-o-900-na-wppl-6212945346099329v> [data dostępu: 31.01.2020].

Zielińska M., *W poszukiwaniu „nowej” teorii młodzieży. Uwagi wstępne*, „Rocznik Lubuski” 2014, t. 40, cz. 2A, s. 27–42.

Zielińska M., *Ariergarda realnego socjalizmu. Społeczne biografie pokolenia stanu wojennego*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego 2006.

Ziółkowski M., *Orientacje indywidualne a system społeczny*, W: *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski (red.), Poznań: Wydawnictwo Nakom 1990, s. 52–75.

Ziółkowski M., *Znaczenie – interakcja – rozumienie. Studium z symbolicznego interakcjonizmu i socjologii fenomenologicznej jako wersji socjologii humanistycznej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.

Znaniecki F., *Wstęp do socjologii*, Warszawa 1988: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zybała A., *Kulturowe źródła konfliktu politycznego w Polsce*, „Przegląd Socjologiczny” 2019, nr 68(3), s. 185–205.

Zych T., *Skandal obyczajowy w Ordo Iuris? Były wiceprezes: to, co się stało, jest godne ubolewania*, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/skandal-obyczajowy-w-or-do-iuris-tymoteusz-zych-to-godne-ubolewania/25ryv78> [data dostępu: 01.07.2022].

Żalek J., <https://tvn24.pl/polska/posek-jacek-zalek-o-spoeczności-lgbt-oraz-patrolu-pod-posesja-jaroslawa-kaczynskiego-zostal-wyproszony-z-programu-4609110> [data dostępu: 31.12.2021].

Żukowski T., *Wybory prezydenckie 1990*, W: *Atlas wyborczy Polski*, red. M. Kowalski, P. Śleszyński, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 2018.

RAPORTY CBOS:

CBOS, Charakterystyka poglądów elektoratów, Warszawa: 2023, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_097_23.PDF [data dostępu: 1.12.2023].

CBOS, *Opinie o integracji i działaniach UE*, Warszawa: 2022, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_090_22.PDF [data dostępu: 1.12.2023].

CBOS, *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2020 roku*, Warszawa: 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_014_21.PDF [21.03.2021].

CBOS, *Poglądy polityczne młodych Polaków a płeć i miejsce zamieszkania*, Warszawa: 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_028_21.PDF [data dostępu: 31.07.2022].

CBOS, *Poprawa stosunku Polaków do osób homoseksualnych*, https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/newsletter_ver3.php?news_r=2021&news_nr=33, Warszawa: 2021 [data dostępu: 20.06.2022].

CBOS, *Preferencje partyjne najmłodszych wyborców i ich ewolucja w ostatnich dwóch dekadach*, Warszawa: CBOS 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_122_21.PDF[data dostępu: 20.01.2022].

CBOS, *Wybory parlamentarne – pewność głosowania, alternatywy wyborcze, elektoraty negatywne, uzasadnienia decyzji wyborczych*, Warszawa: CBOS 2021.

CBOS, *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne młodych Polaków na tle ogółu badanych*, Warszawa: 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_016_21.PDF [data dostępu: 21.03.2021].

CBOS, *O dopuszczalności przerywania ciąży i protestach po wyroku Trybunału konstytucyjnego*, Warszawa: 2020, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_153_20.PDF [data dostępu: 31.07.2021].

CBOS, *Jak Polacy podejmowali decyzje w wyborach parlamentarnych w 2019 roku*, Warszawa: 2019, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_163_19.PDF [data dostępu: 31.07.2021].

CBOS, *Stosunek Polaków i Czechów do przyjmowania uchodźców*, Warszawa: 2018, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_087_18.PDF [data dostępu: 21.07.2021].

CBOS, *Czy młodzi Polacy są pravicowi?*, Warszawa: 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_102_17.PDF [data dostępu: 21.03.2021].

CBOS, *Elektorat lewicy od roku 2005*, Warszawa: 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_105_17.PDF [data dostępu: 27.07.2021].

CBOS, *Stosunek do osób o orientacji homoseksualnej i związków partnerskich*, Warszawa: 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_174_17.PDF [data dostępu: 31.07.2021].

CBOS, *Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców*, Warszawa: 2017, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_001_17.PDF [data dostępu: 27.07.2021].

CBOS, *Jakiego prawa aborcyjnego oczekują Polacy?*, Warszawa: 2016, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_144_16.PDF, [data dostępu: 31.07.2021].

CBOS, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy*, Warszawa: 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_139_15.PDF [data dostępu: 31.07.2020].

CBOS, *Polacy wobec problemu uchodźstwa*, Warszawa: 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_081_15.PDF [data dostępu: 21.07.2021].

CBOS, *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989-2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*, Warszawa: 2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_135_15.PDF [data dostępu: 20.01.2020].

CBOS, *Preferencje partyjne na przełomie lutego i marca. Komunikat z badań*, Warszawa: 2004.

CBOS, *Przed wyborami parlamentarnymi – pewność głosowania, alternatywy wyborcze, elektoraty negatywne*, Komunikat z badań, BS/85/2001, Warszawa: 2001.

CBOS, *Potoczne rozumienie prawicowości i lewicowości. Strukturalizacja sceny politycznej*, Warszawa: 1996.

ODWOŁANIA INTERNETOWE:

<https://100konkretow.pl/> [data dostępu: 26.10.2023].

<https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/9323015,wybory-2023-jak-glosowali-mlodzi-exit-poll.html> [data dostępu: 17.10.2023].

<https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/na-to-czy-glosujemy-wplywa-cykl-zycia-a-nie-nasze-doswiadczenie-pokoleniowe/m8nxkcj> [data dostępu: 01.10.2023].

<https://circle.tufts.edu/latest-research/abortion-election-how-youth-prioritized-and-voted-based-issue> [data dostępu: 20.09.2023].

<https://pl.wiktionary.org/wiki/Krypol> [data dostępu: 23.06.2023].

Zob. [https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-1010-2022/\\$file/9-020-1010-2022.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-1010-2022/$file/9-020-1010-2022.pdf) [data dostępu: 20.05.2023].

<https://pl.wikipedia.org/wiki/Reaganomika> [data dostępu: 7.03.2023].

<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/polskosc;5476593.html> [data dostępu: 05.03.2023].

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/poddanstwo;4009552.html> [data dostępu: 18.02.2023].

<https://www.thenation.com/article/politics/biden-democrats-youth-agenda-gen-z/> [data dostępu: 1.02.2023].

<https://wolnosc.pl/> [data dostępu: 30.01.2023].

<https://archive.org/details/MontesquieuConsiderationsOnTheCauses> [data dostępu: 21.01.2023].

<https://sjp.pl/lewactwo> [data dostępu: 22.10.2022].

<https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20190923IPR61602/wybory-europejskie-2019-rekordowa-frekwencja-dzieki-mlodym-wyborcom> [data dostępu: 20.09.2022].

<https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/12/07/younger-u-s-adults-less-likely-to-see-big-differences-between-the-parties-or-to-feel-well-represented-by-them/> [data dostępu: 20.09.2022].

<https://www.pewresearch.org/short-reads/2018/10/30/younger-western-europeans-more-socially-and-politically-progressive/> [data dostępu: 20.09.2022].

<https://www.statista.com/statistics/984745/youth-voter-turnout-presidential-elections-us/> [data dostępu: 16.09.2022].

<https://www.vice.com/en/article/wj38bm/hbo-doc-outside-the-bubble-captures-liberals-deciphering-trumpland> [data dostępu: 31.07.2022].

https://www.facebook.com/HipsterPrawica/?locale=pl_PL [data dostępu: 22.07.2022].

<https://klubjagiellonski.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://nowakonfederacja.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

<http://www.parties-and-elections.eu/poland.html> [data dostępu: 22.07.2022].

<http://kukiz15.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://rejestr.io/krs/636363/stowarzyszenie-mloda-prawica> [data dostępu: 22.07.2022].

<http://www.prawicarzeczypospolitej.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

<http://www.prawicarzeczypospolitej.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://ruch-narodowy.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://koliber.org/o-nas/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://www.orrk.pl/iii-kongres-ruchow/sesja-inaugurujca/182-zadania-ruchow-i-stowarzysze-katolickich-w-kociele-polskim> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://pro-life.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://www.sieciprawdy.pl/> [data dostępu: 22.07.2022].

https://pl.wikipedia.org/wiki/Zjednoczona_Prawica [data dostępu: 22.07.2022].

<https://www.greenpeace.org/poland/> [data dostępu: 21.07.2022].

<http://codziennikfeministyczny.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://fundacjarepublikanska.org/> [data dostępu: 22.07.2022].

<https://konfederacjapracy.org.pl/konfederacja-pracy-mlodych/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://www.ozzip.pl/inicjatywa-pracownicza> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://partiarazem.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://partiazieloni.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://ppspl.eu/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://nowyfms.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://spis.ngo.pl/191879-warszawskie-stowarzyszenie-lokatorow>[data dostępu: 21.07.2022].

https://www.facebook.com/lokatorzy/?locale=pl_PL [data dostępu: 21.07.2022].

https://www.facebook.com/wolnemiastowawa/?locale=pl_PL [data dostępu: 21.07.2022].

https://www.facebook.com/161wwa/?locale=pl_PL [data dostępu: 21.07.2022].

<https://federacja-anarchistyczna.pl/>[data dostępu: 21.07.2022].

<https://krytykapolityczna.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://magazynkontakt.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://nowyobywatel.pl/o-nas/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://nowyobywatel.pl/> [data dostępu: 21.07.2022].

<https://strajkkobiet.eu/> [data dostępu: 21.07.2022].

[https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewica_Razem_\(partia\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewica_Razem_(partia)) [data dostępu: 01.07.2022].

www.demagog.org.pl [data dostępu: 01.07.2022].

www.stoplgbt.pl, [data dostępu: 01.07.2022].

<https://www.facebook.com/remigiusz.okraska> [data dostępu: 23.05.2022].

<https://noizz.pl/kryzys-meskosci/kryzys-meskosci-jak-mlodzi-polacy-radza-sobie-z-oczekiwaniem/jrpx2j>. [data dostępu: 01.04.2022].

https://parlament2015.pkw.gov.pl/349_Wyniki_Sejm.html [data dostępu: 21.03.2022].

https://prezydent2015.pkw.gov.pl/325_Wyniki_Polska.html [data dostępu: 21.03.2022].

<https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pl> [data dostępu: 21.03.2022].

<https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/wyniki/2/pl> [data dostępu: 21.03.2022].

<https://sjp.pwn.pl/sjp/nacjonalizm;2568733.html> [data dostępu: 3.02.2022].

<https://sjp.pl/nar%C3%B3d> [data dostępu: 3.02.2022].

<https://sjp.pwn.pl/sjp/spoleczenstwo;2523094.html> [data dostępu: 3.02.2022].

https://oko.press/tecza-symbol-dumy-osob-lgbt-nie-niesie-ponizajacych-tresci-uzasadnienie-wyroku-slowo-w-slowo/?utm_medium=Social&utm_source=Facebook&fbclid=IwAR0Cb-Mulj8MpQmIwsfud7yiqj63HzQgIoP54GHwTTxEivKLLqaKF9-sBL4#Echobox=161470214 [data dostępu: 1.01.2022].

<https://www.pol-int.org/pl/publikacje/przebudzona-rewolucja-prawa-reprodukcyjne-kobiet-w-polsce> [data dostępu: 6.08.2021].

<https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/> [data dostępu: 31.07.2021].

<https://www.solidarnosc.org.pl/bbial/tag/sekcja-mlodych/> [data dostępu: 21.07.2021].

<https://www.facebook.com/watch/?v=304594803984386> [data dostępu: 01.07.2021].

<https://ordoiuris.pl/rodzina-i-malzenstwo/aktywista-lgbt-przyznaje-samorzadowe-karty-praw-rodzin-nie-tworza>, [data dostępu: 01.07.2021].

https://secure.avaaz.org/community_petitions/pl/Biskupi_i_Ksi_Odzyskajmy_nasz_Kosciol_Protest_katolikow_Catholic_Protest/?aEIYtlb&fbclid=IwAR3zrleg0UaoFUPy1aEcpbFKPLQevLM2Be0vFd_mka0YgQkItAEFgjNjjSE [data dostępu: 1.07.2021].

<http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=glosowania&NrKadencji=8&NrPosiedzenia=27&NrGlosowania=12> [data dostępu: 1.07.2021].

https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%82odzie%C5%BCowy_Strajk_Klimatyczny [data dostępu: 01.07.2021].

<https://kulturaliberalna.pl/2017/07/10/konstytucja-nie-zakazuje-malzenstw-homoseksualnych/> [data dostępu: 2.02.2021].

https://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev.polisci.5.112601.144242#_i3 [data dostępu: 26.01.2021].

<https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/idea;1.html> [data dostępu: 26.01.2021].

<https://www.facebook.com/piotr.ciszewski.35/posts/3443808655728962> [data dostępu: 22.01.2021].

<https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=glosowania&nrkadencji=7&nrposiedzenia=27&nrglosowania=24> [data dostępu: 22.01.2021].

https://www.press.pl/tresc/57527,interia-zerwala-wspolprace-z-ziemkiewiczem-po-tym_-jak-napisal_-ze---do-lgbt-trzeba-strzelac_ [data dostępu: 31.12.2020].

<https://stat.gov.pl/wyszukiwarka/szukaj.html#!/strona-2> [dostęp 31.12.2020].

<https://videoparlament.pl/poslowie/adrian-zandberg/post/posel-adrian-zandberg-wystapienie-z-dnia-19-listopada-2019-roku> [data dostępu: 31.12.2020].

<https://wyborcza.pl/7,75398,19086709,zandberg-w-koncu-bedzie-w-polsce-lewica-za-ktora-nie-trzeba.html> [data dostępu: 31.12.2020].

<https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-strajk-kobiet/news-niemal-co-4-polak-popiera-prawo-do-aborcji-gdy-kobieta-po-pr.nId,4830949> [data dostępu: 3.11.2020].

<https://dorzeczy.pl/kraj/152095/niejestescieprawica-narodowcy-reaguja-na-wywiad-szefamlodziejowki-pis-z-tygodnika-do-rzeczy.html> [data dostępu: 1.09.2020].

<https://sjp.pwn.pl/sjp/autoidentyfikacja;2551282.html> [data dostępu: 26.08.2020].

<https://tvn24.pl/polska/protest-ekologow-w-puszczy-bialowieskiej-ra742704-2454801> [data dostępu: 01.07.2020].

https://www.rp.pl/polityka/art1187511-godek-konfederacja-miala-byc-odwazna-stracili-fason?fbclid=IwAR0uN3UwVWcUwLLu7dRbGh3FX0MvfNg_J-yyNCjAC28fZ1Uc0XWQAJT7Si8 [data dostępu: 11.08.2019].

<https://dorzeczy.pl/tygodnik/76030/list-konserwatysty-zmiany-do-konserwatysty-umiaru.html> [data dostępu: 21.04.2019].

MATERIAŁY WIDEO:

Kaczyński J., <https://www.youtube.com/watch?v=9aU8D3RWE4> [data dostępu: 26.01.2021].

Kieślowski K., *Przypadek*, Polska 1987.

Kramer G., <https://www.youtube.com/c/GrzegorzKramer/videos> [data dostępu: 01.07.2021]

Oddział Zamknięty, *Zróbcie coś*, <https://www.youtube.com/watch?v=prkdzo2ajNo> [data dostępu: 12.08.2022]. Fragment pochodzi z piosenki Oddziału Zamkniętego, nagranej wiosną 1981 w Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej w Warszawie (PWSM).

Ronduda Ł., Gutt Ł., *Wszystkie nasze strachy*, 2021.

Szustak A., <https://www.youtube.com/user/Langustanapalmie/videos> [data dostępu: 01.07.2021].

Szustak A., [Nv#406] *Legalizacja związków homoseksualnych?*, <https://www.youtube.com/watch?v=JB6bGTuPqhk> [data dostępu 26.01.2021].

Turbo, *Dorośle dzieci*, <https://www.youtube.com/watch?v=AnOhpmCS0Fc> [data dostępu: 12.08.2022].